

Historiográfia: az eseménytől az időig

Bognár Bulcsu, Frank Tibor,
Huszár Ákos, Kóthay Katalin
Anna, Ö. Kovács József,
Lajtai L. László, Mátay Mónika,
Pócza Kálmán, Jacques Revel,
Gabrielle M. Spiegel,
Vári András tanulmányai

„Kvantitatívvá tenni
a helytörténetírást”
Interjú Kápolnai Ivánnal

Ress Imre

Hajnal István, a kismar-
toni hercegi levéltáros



A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2004. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk a 2004-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 15–16. (2004. Május): *Történelemelmélet és historiográfia*
- 17. (2004. Szeptember): *Politikai társadalomtörténet*
- 18. (2004. December): *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése (1920–1990)*

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára. Szűkös anyagi lehetőségeink miatt rákényszerültünk, hogy a lap árát önköltségi szintre emeljük. 2004-től a két szimpla szám ára 800–800, a dupla számé 1400 forint lesz. Az előfizetési díj magánszemélyeknek 3000 Ft, intézményeknek 4500 Ft.

Az előfizetési díj a
TLA Kft 10918001–00000414–75530009
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter



A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Bankaritás Alapítvány, a Teleki László Alapítvány és a Teleki László Intézet támogatta.



A címlapon: a Bábel torony építésének jelenete a *Mosonszentjánosi kódex*ből

Kiadja a Teleki László Alapítvány / Teleki László Intézet és a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: Granasztói György főigazgató

Szerkesztőség: ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12

korall@mailbox.hu, www.korall.org

Terjesztés: korall.terj@vipmail.hu

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

Nyomás, kötés: PrinterArt Kkt.,

Felelős vezető: Némegy Jenő

ISSN 1586-2410

TARTALOM

„Kvantitatívvá tenni a helytörténetírást” Interjú Kápolnai Ivánnal	5
-----------------------------------------------------------------------	---

HISTORIOGRÁFIA: AZ ESEMÉNYTŐL AZ IDŐIG

Jacques Revel:	Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés	22
Gabrielle M. Spiegel:	Történelem, historicizmus és a szöveg társadalmi logikája a középkorban	37
Kóthay Katalin Anna:	A munka fogalma az egyiptomi Középbirodalom idején (Kr. e. 21–17. század)	70
Huszár Ákos:	Reinhart Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában	89
Vári András:	Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó?	117
Pócza Kálmán:	Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban	145
Ö. Kovács József:	Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról	179
Lajtai L. László:	Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzusa az első magyar történelem-tankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848)	205
Bognár Bulcsu:	„A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében	226
Mátay Mónika:	Historiográfiai viták a testamentumról	248
Frank Tibor:	Idő- és térszemlélet az amerikai gondolkodásban	271

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Ress Imre:	Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros	284
	Hajnal István levelei kismartoni levéltárosi éveiből	299

FOLYÓÍRATSZEMLE

Granasztói Péter:	Új utakon, változatos tájakon. Az <i>Annales</i> 2003-as évfolyama	316
-------------------	-----------------------------------------------------------------------	-----

KÖRKÉP

Horváth Zita:	Jogtörténész és levéltáros. Tudományos emlékülés a Zala Megyei Levéltárban Degré Alajos halálának 20. évfordulója alkalmából	326
	Vita a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című kötetről	331

KÖNYVEK

A történetiség rendjei François Hartog: Régime d'historicité. Présentisme et expérience du temps	– Takács Erzsébet	359
Husz Ildikó: Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti–szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében	– Öri Péter	361
Dominique Garrigues: Jardins et Jardiniers de Versailles au grand siècle	– Kustán Magdolna	368
Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában	– Bódy Zsombor	372
Eva Fodor: Working difference. Women's Working Lives in Hungary and Austria 1945–1995	– Gyarmati Gyöngyi	376
A kolhoztól az önálló termelősövetkezetig Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967	– Havadi Gergő	380
Szvitecz Zsuzsanna (szerk.): Rákstatisztika a kezdetektől a huszadik század közepéig	– Kiss László	386
Robert Perks – Alistair Thomson (Eds.) The Oral History Reader	– Vértesi Lászlár	389
Szerzőink		399
Contents		401
Abstracts		403

„Kvantitatívvá tenni a helytörténetírást”

Interjú Kápolnai Ivánnal

□ *Kérlek, mesélj a családról!*

Mezőkövesden születtem 1925-ben, de nem bennszülött matyó családból, hanem a matyó fővárosban meglepült „gyüttmentek” gyermekeként.

Apai őseim a Gömör–Kishont megyei Klenócról költöztek a 18. században a Heves megyei Kápolnára, és nagyapám 1893-ban – az édesapja halálát követő évben – Bencsuráról Kápolnaira magyarosította családja nevét. A Magyaróvári Gazdasági Akadémián szerzett oklevéllel az egri káptalani uradalom intézőjeként 11 gyermeket nevelt föl. Mód nyílt arra, hogy édesapám katonaiskolában folytassa tanulmányait, ő azonban nem kívánt élni ezzel a kedvezőnek látszó lehetőséggel, mert – mint mondotta – ellenérzése volt a civil társadalomtól kasztszerűen elkülönülő katonatiszti karral szemben. Inkább a kereskedői pályát választotta. Megfordult az ország számos helyén: a fővároson kívül Erdély több városában, és csak házasságkötése után lett mezőkövesdi lakos. Kis fűszer- és csemegeüzletet nyitott, a világválság idején azonban tönkrement. Utána néhány évig apósával vásárookra járt gyolcsárúval, majd a Hangya szövetkezet 1937-ben megnyílt textiláru üzletének vezetője lett 1944-ig.

Anyai őseim a történeti Magyarország legészakibb megyéjéből, a közismerten nagyon szegény Árvából származtak, ahol – termőföld hiányában – sok kékfestő és gyolcskereskedő élt. Herkely dédapám is vásározó „gyolcsostót” volt. Nyolc gyermeke közül nagyapámat tartotta legalkalmasabbnak ennek a pályának a folytatására. 14 éves korában kocsira ültette, és árulta a jó morvaországi portékát. Két tanévet Egerben járt a líceumban, hogy megszerezze a szükséges magyar nyelvi ismereteket, és Mezőkövesden telepedett meg. Anyám már ott született, de a felvidéki Nagyszombatban járt tanítóképzőbe egyik hűgával együtt. Összesen nyolcan voltak testvérek. Nagyapám szlovák nyelvű újságot járatott, és kérésére olykor én olvastam fel belőle részleteket, bár szinte semmit nem értettem még akkor szlovákul.

Anyai nagyanyám is Árva megyéből származott, a Murin családból, aminek a jelentése: szerecsen, izmaelita. Az ősök tehát valószínűleg kereskedők lehettek, de nagyanyám testvérei és azok leszármazottai már nagyjából értelmiségi foglalkozásúak voltak és részesei a szlovák közéletnek is. Köztük magyarul szépen beszélő pap, gyógyszerész, orvos, szlovák nyelvű tankönyveket író iskolaigazgató stb. Nyolc dédszülőm közül egynek volt csak magyar neve, a többiek szlovákok voltak, tehát asszimilált magyar származéknak mondhatom magam.

□ *A kereskedői lét és a taníttatás igénye szemmel láthatóan egyszerre volt jelen családokban. Miként alakult ez Nálad?*

Mezőkövesden jártam elemi és középiskolába, az 1911-ben alapított királyi katolikus – akkor még nyolcosztályos – gimnáziumba, melynek már a két világháború között is sok szegény, népi származású tanulója volt, és ahonnan több Kossuth- és Állami díjas tudós, egyetemi tanár és neves személy került ki. Mindvégig tiszta jeles tanuló voltam, szerettem olvasni és tanulni, az ismereteket átadni, ezért úgy gondoltam, hogy tanári pályára megyek. Nem tudtam viszont választani, hogy milyen szakra, mert egyaránt közel állt hozzám az irodalom, a történelem és az idegen nyelvek. A családban több pedagógus is volt, akik lebeszéltek arról, hogy tanár legyek. Gondolván, hogy a javamat akarják, és amúgy sem szeretek az idősebbekkel ellenkezni, végül is a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jog- és államtudományi karára iratkoztam be 1943 őszén, bár sem bíró, sem ügyvéd nem akartam lenni. Így eltolódott a pályaválasztás, mert – a régi felfogás szerint – jogvégezett személy előtt többféle foglalkozás is nyitva áll.

□ *A matyó származás és a „hely szelleme” – gondolok itt elsősorban a Tardi helyzetre – hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomtudományok felé fordulj?*

Igen. Már gimnazista koromban megismerkedtem az ún. népi irodalom jelentős alkotásaival: Szabó Zoltánnak a szomszédos matyó faluról írt – azóta klasszikussá vált – *Tardi helyzetével*, Kovács Imre, Féja Géza, Erdei Ferenc, Veres Péter stb. munkáival. Ezek a gimnáziumi önképzőkörben is gyakori témák voltak. Mezőkövesdről az első tudományos igényű, átfogó néprajzi monográfiát anyám egyik unokatestvére, Herkely Károly írta Györffy István tanítványaként. Ez csak fokozta bennem szülőföldem, a szegény sorsú matyóság problémái iránti érdeklődésemet és elkötelezettségemet. Olvastam Kodolányi János nagylélegzetű történeti regényein kívül problémafeltáró és belső társadalmi megújítást hirdető munkáit. Ehhez járult, hogy 17 éves koromban kezembe kerültek Németh László szélesebb távlatokat is megnyitó tanulmányai, de közel álltak érdeklődésemhez a filozófiai és teológiai szerzők írásai is.

Mindez némi magyarázatul szolgál ahhoz, hogy a jogi kari előadások mellett – vagy inkább helyett –, gyakran átjártam a bölcsészkar filozófiai, történelmi és irodalmi előadásaira.

□ *Mely professzorok alakja emlékezetes még mai előtted?*

Különösen nagy hatással volt rám a filozófia professzorok közül Kornis Gyula kiemelkedő műveltségével és előadói képességével. Korábban a politikai életben is fontos szerepet játszott: az 1920-as években a legeredményesebb magyarországi kulturpolitikusnak, Klebelsberg Kunónak volt a tanácsadója tanügyi kérdésekben, az 1930-as években pedig a képviselőház elnöke. Számos kitűnő könyvet olvastam tőle; *A lélektan és logika elemei* c. könyvéből tanultuk a gimnáziumban a bölcséleti előtant („filozófiai propedeutiká”-t). Emlékszem a *Bevezetés a tudományos gondolkodásba* c. alapozó munkájára, az *Államférfiről* írt lélektani és történelmi összefoglaló művére, és még sorolhatnám nagyszámú, főleg kulturtörténeti munkáját, mint például a *Művelődés eszményeit*. Sajnos már nem tudtam elolvasni utolsó művét, a tudomány szociológiáját bemutató a *Tudomány és társadalom* címűt.

Alig 30 éves korától kitűnő és termékeny filozófiaprofesszor volt – leginkább a platóni idea-tan hatása alatt – Brandenstein Béla is, a Filozófiai Társaság elnöke. Ma is megvan hatalmas, félezer oldalas Nietzsche kötete, de írt Platónról, a művészetfilozófiáról éppúgy, mint az etikáról, azonkívül számos többkötetes filozófiai rendszerező munkát. 1945-ben elhagyta az országot, és élete nagyobb részét német nyelvterületen töltötte, leginkább a saarbrückeni egyetemen, melynek filozófiai intézetét vezette, több mint két évtizeden át.

A viszonylag új keletű szociológiai tanszéken Dékány István előadásainak hallgatása a jogászoknak is ajánlott volt. A történész professzorok közül Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, az irodalomtudós Horváth János neve ma is jól ismert. Őket is hallgattam. S minthogy erős volt a vonzódásom a bölcsészkarai stúdiumok iránt, elhatároztam, hogy a következő tanévre átiratkozom, a jogi tanulmányokat pedig az Egri Érseki Jogakadémián folytatom ún. „mezei” – vagyis az előadásokat nem látogató – jogászként. Az 1944–45. évi fordulat azonban meghiúsította ezt a tervemet.

□ *Mert mi történt '45-ben?*

Apám állása a szövetkezethél 1945-ben megszűnt, így kénytelen volt önálló textil-kiskereskedői üzletet nyitni. Három testvérem közül az egyik a Debreceni Mezőgazdasági Akadémián folytatta tanulmányait, a húgom polgári iskolába járt, kisebb öcsém pedig még nem volt iskoláskorú. A háború utáni ellátási nehézségek közepette tehenet kellett vennünk és disznót tartani. Közös udvarban laktunk nagyszüleim családjával, ahonnan hiányzott – mert orosz fogságban volt – ügyvéd nagybátyám, aki a „gyolcsostót” nagyapám által vásárolt 40 holdas gazdaság ügyeit intézte korábban. Mindenképpen otthon kellett tehát maradnom, mert az istállóban ott voltak a gondozásra szoruló jószágok. Fejtem a tehenet, ettettem és kihajtottam a csordára, kondára az állatokat, legfiatalabb nagynénémmel együtt. Ezenkívül apámnak segitettem az üzletben, főleg a forgalmasabb heti piaci napokon. Könnyítettem a dolgát az árubeszerzésben is, hogy ne ő járjon fel mindig Budapestre, közel 60 éves korában.

Húgom a polgári iskola után a helybeli gimnáziumban folytatta tanulmányait. A latin különbözeti vizsgára én készítettem elő. Említette utóbb, hogy a gimnázium négy éve alatt abból élt, amit tőlem tanult. Korábban öcsémet is én készítettem föl matematikából javítóvizsgára. A családon kívül is foglalkoztam ún. instruálással: gyengébb tanulókat tanítottam, főleg latinra. A latin egyik kedvenc tárgyam volt, első nyomtatásban megjelent írásom is latin nyelven látott napvilágot 14 éves koromban.

□ *Akkor tanulmányaid gyakorlatilag félbeszakadtak...*

Nem teljesen. Időnként bicikliztem Egerbe a jogakadémia könyvtárába, hogy onnan vigyek magammal olvasni való és tankönyveket. A félév elején és végén meg kellett szerezni a professzorok aláírásait is. Az alkotmányjogot, politikát és szociográfiát egyaránt előadó Csizmadia Andor, a pécsi egyetem későbbi jogtörténet professzora a matyóság népi jogéletének kutatására bízott. Igyekeztem is tájékozódni, főleg az örökösödési szokásokat illetően, de befejezni nem tudtam a kutatást.

Másik kiváló tanár volt a jogakadémián a jogfilozófiát és szociológiát előadó Mihelics Vid, akinek azért köszönhetek sokat, mert későbbiekben a *Vigíli*abeli „Eszmék és tények” címmel rendszeresített rovata szinte az egyetlen lehetőség volt Magyarországon a tájékozódásra a jelentősebb külföldi szellemi áramlatok és jelenségek felől.

„A szocializmus konstitutív elemei” címmel meghirdetett pályamunka kidolgozásába is belefogtam, de sok egyéb elfoglaltságom miatt és megfelelő szakirodalom hiányában nem tudtam vele elkészülni. Valójában pedig foglalkoztam – nem is keveset – a szocializmus ideológiai kérdéseivel. 1944–45 telén beszereztem a helyi könyvkereskedésben a pult alól előkerült régi kiadású Marx–Engels műveket. Emlékszem, mennyire taszított Engels *Anti-Dübringjének* ironizáló stílusa az övétől eltérő nézetek bírálatában. A pártirodáról kikölcsönöztem a legfrissebb ideológiai kiadványokat, lelkiismeretesen kijegyzeteltem Sztálin könyvét a leninizmus kérdéseiről. De ugyanakkor hozzájutottam Moór Gyula *Jogfilozófiájának* kristálytisza logikájú, neokantiánus marxizmus-bírálatához az 1920-as évek elejéről és *A bolsevizmus elméleti alapjai* c. tanulmányához. Ezek életre szólóan megalapozták állásponantomat a marxizmussal kapcsolatban, ami későbbi olvasmányaim nyomán csak tovább mélyült.

□ *És hogyan kerültél kapcsolatba a statisztikával?*

1947-ben, a jogi abszolutórium megszerzése után megkezdtem doktori szigorlatomat a budapesti egyetemen. 1948 elején táviratot kaptam a Gazdasági Főtanácstól, Vas Zoltán titkárától, hogy állás ügyben keressem fel. Nagyon örültem, mert akkoriban már nem volt könnyű álláshoz jutni. A Főtanács statisztikai részlegének vezetője, Barsy Gyula fogadott, elbeszélgetett velem, szellemileg „körültagogattott”, majd közölte, hogy felvehető vagyok a Központi Statisztikai Hivatalba, ahonnan értesítést kapok. Minthogy hónapokig hiába vártam az értesítést a KSH-ból, szóltam az ügyről az egr-i jogakadémia könyvtárát vezető professzornak, aki nyomban említést tett az akadémián statisztikát oktató, KSH-beli alkalmazott Máдай Lajosnak. Kiderültek az előzmények: kiválóan szigorlatoztam Laky Dezsőnél, aki ezért javasolt a szakmai utánpótlás biztosítása érdekében a KSH-nak felvételre. A másik kiváló szigorlatom jogfilozófiából volt, Moór Gyula gratulált és kezet fogott, amit – azt mondják – nem tett senkivel sem.

„Summa cum laude” doktorrá avatásom előtt három héttel, 1948. június 21-én kezdtem el dolgozni a KSH-ban a Máдай Lajos által vezetett bűnügyi statisztikai csoportban. Egyik első feladatként tanulmányt készítettem a rendőrtisztai főiskola részére a bűnügyi statisztika kérdéseiről. Közben az elnök, Elekes Dezső is ellátott munkával, hogy felmérje képességeimet és adottságaimat. Az 1945 utáni népességpolitikai intézkedésekről, majd a földosztásról kellett írnom dolgozatokat. Mindkettővel meg volt elégedve, mert mint mondotta, a számok mögött a történeti és szociológiai hátteret is igyekeztem feltárni. Előterjesztettek kinevezésre, véglegesítésre alkalmaztatásomban. 1948 novemberében azonban egyik napról a másikra felállították Elekes Dezsőt az elnöki székbe. Pikler, későbbi nevén Péter György kezébe került a vezetés, aki hozta magával politikailag megbízható csapatát. A Hivatal

egyetemi végzettségű alkalmazottainak túlnyomó részét rövid időn belül eltávolították. A velem lefolytatott „káderezési” beszélgetésen kifejtettem, hogy a mezőgazdasági nagyüzem a szemtermelésben előnyösebb, de kertművelésben, szőlészetben, állattenyésztésben a kisüzem is életképes. Megemlítettem azt is, hogy a marxizmus és vallás ideológiai ellentétei ellenére keresni kell az együttműködési lehetőségeket. Ezek után – és talán azért is, mert bennem a volt miniszter, Laky professzor pártfoglóját gyanították – az év végén megszüntették ideiglenes alkalmazásomat, és ajánlották, hogy keressék egy ipari üzemben állást.

□ *Mihez kezdél ebben a helyzetben?*

Jártam a Váci úton az ipari üzemeket, egyetemi végzettségemet elhallgattam, de sehol nem kaptam még segédmunkási állást sem. Február végén ezt közöltem Pikler titkárnőjével, a káderezési bizottság egyik tagjával, aki ezek után fölvetett az akkor induló népszámlálási munkához, és Máдай újra maga mellé vett. 1949 decemberében azonban ismét elbocsátottak, annak ellenére, hogy újításaim voltak. Erre hivatkozva két hét haladékokat nyertem, de az év utolsó napján újra kezembe nyomták az „obszót”. Személyes dolgaimért (kalap, kabát), mint megbízhatatlan személy, már be sem mehettam a szobámba, úgy hozták ki a kapuba.

Az akkor már működő munkaerőközvetítő szerv révén a Gránit Csiszolókörong és Kőedénygyárba kerültem statisztikusként, de bérelszámolási, utókalkulációs munkákat egyaránt kellett végezniem. Pár hét múlva a KSH-ból felkeresett lakásomon a bűnügyi statisztikai csoport – korábban tyúkszemvágással foglalkozó – új vezetője, és agitált, hogy menjek vissza. De nemet mondtam. Inkább maradtam a gyárban, melyet Albertfalváról Kispestre telepítettek, lakásomtól majd' egy óra járásnyira. Tervkészítői munkakörbe kerültem, műszaki állományba, s bár sosem gondoltam, hogy gyárban fogok dolgozni, de atyai jó főnököm mellett nyugodtabban éreztem magam, mint a KSH politikai feszültségektől, Szabad Nép-félórától terhes légkörében. Pár év múlva át akartak vinni az Építésügyi Minisztériumba, az akkor elitnek tartott Tervgazdasági Főosztályra, de az ismert főhivatali légkör miatt ezt sem vállaltam. Végeztem a napi robotmunkámat, sokszor vasárnap is. Rengegetet túlóráztunk. Németh László továbbra is kedvenc szerzőim közé tartozott, aki azt írja, ha valaki úgy érzi, hogy olyan munkát végez, ami sem hajlamainak, sem képességeinek és képzettségének nem felel meg, az mindig találhat magának egyéb értelmes elfoglaltságot lakó- és munkahelyével kapcsolatban. Saját példája nyomán ajánlotta, hogy „gályarabságból laboratóriumot” kell csinálni, és ez lett az én jelszavam is.

□ *Ez miként nyilvánult meg a hétköznapiakban?*

Az '50-es években kellemes szellemi időtöltésem volt, hogy jártam a francia és az olasz intézetbe. Ott időnként néhány idősebb értékes emberrel, mint pl. Benedek Marcellal találkozhattam. Bátorkodtam az angol követségre is bejárni, ahol nyelvtudásomat bővíthettem.

□ *Nem figyelték ezeket a helyeket?*

Hallottam, hogy a szemben levő épület ablakából fényképeznek, de nem törődtem vele. Úgy gondoltam, hogy a kultúrálódásért kockáztatni is kell.

Szerettem volna nyelvvizsgát is tenni, de ehhez akkor munkahelyi ajánlás kellett. Azt pedig nem kaphattam, mert egy statisztikusnak idegen nyelvekre nincs szüksége. A kissé szabadabb 1956. évi viszonyok között sikerült munkahelyi ajánlás nélkül is bejutnom az ELTE idegen nyelvi tanfolyamára, ahol két vagy három év után lehetőség nyílt állami nyelvvizsga letételére. Az oktatás heti három alkalommal, három óra hosszan zajlott, 1958-ban letettem a felsőfokú francia nyelvvizsgát. Az angol tanfolyamra nem sikerült bejutnom, mert oda nagy számban jelentkeztek munkahelyi ajánlással, így német szakra mentem, és 1960-ban kezembem volt két felsőfokú nyelvvizsga. Ezek birtokában egy nyelvigenyes helyre pályáztam a Külkereskedelmi Minisztériumban. Jelezték, hogy alkalmaznak közgazdász-elemző munkakörben. Pár hét múlva azonban közölték, hogy mégsem vesznek fel. Az '50-es években többször próbáltam felvételizni a bölcsészkarra, majd a közgazdaságtudományi egyetemre is, de mindig elutasítottak, azzal, hogy nekem már van egy diplomám, ne vegyem el a helyet másoktól. Kitűnő egyetemi vizsgaeredményeimre és nyelvismeretemre hivatkozással benyújtott alkalmaztatási kérelmem eredménytelen volt a Jogtudományi Intézetben is, ahol – úgy gondoltam – tudományos kutatói hajlamaimat talán jobban hasznosíthattam volna, mint a gyárban. Az ismétlődő sikertelenségek miatt levéllel fordultam a párt ellenőrző bizottságához, hogy megtudjam, miért vagyok ennyire mellőzött személy.

□ *Sikerült megtudni, hogy miért?*

Kiderült, hogy a gyári személyzetis azért adott rólam rossz kádervéleményt a Külkereskedelmi Minisztériumnak, mert engem szántak idős főnököm helyére.

Látván sikertelen továbbtanulási és álláskeresési próbálkozásaimat, egy jószándékú, velem egy szobában dolgozó „munkáskáder” kolleganóm oly módon kívánt segíteni rajtam, hogy beajánlott a pártba. A párttitkárral azonban közöltem, hogy származásomnál és neveltetésemnél fogva nem tudok mindenben azonosulni a párt ideológiájával és módszereivel, azt pedig nem tartanám becsületes dolognak, hogy mint oly sokan, a pártot érvényesülési ugródeszkának használva, segítségével jussak előbbre. Jeleztem, hogy ha majd magamévá tudom tenni a kommunizmus építésének eszméjét és gyakorlatát, akkor magam fogok jelentkezni. Mindebből annyi előnyöm származott, hogy a továbbiakban nem hívtak szemináriumokra, szabad pártnapokra, – nem beszélve a vélelmezhető hátrányokról. (A későbbiekben azt is megtudtam, hogy a minisztériumi személyzeti főnök úgy nyilatkozott rólam, nagyon jól, talán már túlságosan is jól ismerem az ideológiát.)

Nemsokára új beosztásba kerültem: a minisztérium felügyelete alá tartozó iparágakban, így a finomkerámia-iparban is, háromtagú kis elemző csoportokat hoztak létre, kapacitászámítási, üzemösszehasonlítási, hatékonyságnövelési, önköltségcsökkentési stb. feladatokkal. Ilyen célú ipargazdasági vizsgálatokat kellett végezni és tanulmányokat készíteni egy-egy üzembem. A korábbi egyhangú robotmunkával szemben ez bizonyos változatosságot jelentett, és kissé nagyobb szellemi erőfeszítést igényelt.

□ *De '56-ban már publikáltál...*

Az '50-es évek derekán el kellett végeznem egy statisztikus-tanfolyamot, mert csak az 1950 utáni okleveleket ismerték el. A tanfolyam egyik előadójának, Rejtő Györgynek – aki aztán '56-ban kiment Angliába – talán feltűnhetett a felkészültségem, és valószínűleg az ő javaslatára kaptam felkérést az *Iparstatisztikai Értesítő*től, hogy írjak valamit a folyóiratba. 1956 tavaszán jelent meg *A selejtszámbevétel módszerei a finomkerámia iparban* c. írásom. Talán ennek is lehetett a következménye, hogy 1956 nyarán levelet kaptam a *Statisztikai Szemlé*től, melyben meghívtak a *Szemle* további feladatairól és munkaprogramjáról szervezett ankét-ra. Egy 10–20 főnyi szűk csoport jött össze, ahol annak a reményemnek adtam hangot, hogy a jövőben valós, konkrét adatokra támaszkodó, elemző szacikkek is megjelenhetnek a *Szemlé*ben, nemcsak ideológiai vagy fiktív adatokon nyugvó módszertani szövegek.

□ *És miként született a Mezőkövesd-tanulmány?*

Németh László tanácsát megfogadva, elkezdtem szülőföldemmel is foglalkozni. 1957-ben jelent meg Kovacsics József szerkesztésében *A történeti statisztika forrásai* c. kötet, mely ismertet néhány fontosabb forrástípust. Ila Bálint többek között dél-borsodi települések dézsmajegyzék-adatait közli, melyeket én kiegészítettem egyházi anyakönyvi adatokkal. Mezőkövesden ugyanis 1676-tól vezették az anyakönyveket, melyek az országban a legrégebbiek közé tartoznak. Ez lehetővé tette, hogy már a 18. századtól követhessem a népmozgalom alakulását.

A dézsmajegyzékekből az derül ki, hogy a 16. század derekán már 1000 fő körüli lakossága volt Mezőkövesdnek. A 17. század végéről, az anyakönyvek alapján, hasonló lélekszámra lehet következtetni. A Borovszky-féle monográfia korábban azt írta, hogy Mezőkövesd az 1596. évi mezőkeresztesi csata után elnéptelenedett, és 100 évig üresen állt. Pedig Pázmány Péter az 1620-as években Borsodból az esztergomi érsekség jurisdictiója alá vonta Kövesdet, és az 1650-es évektől anyakönyvezés is folyt a városban, de az az anyakönyv elkallódott. Mindebből azt a következtetést merészeltam levonni, hogy a népesség folyamatossága nem szűnt meg teljesen.

□ *Hogyan kerültél a Történeti Statisztikai Közleményekkel kapcsolatba?*

Bejártam a könyvtárba, átadtam Kovacsics József igazgatónak és szerkesztőnek a dolgozatomat, aki 1958-ban minden változtatás nélkül leköszölte. Hatása azonban alig volt: Mezőkövesd 1976-ban megjelent monográfiája, ha már nem is teljes, de átmeneti elnéptelenedésről írt. Azután megismerkedtem a történeti statisztikai kutatócsoport akkori vezetőjével, a szerkesztőbizottság tagjával, Dávid Zoltánnal is, aki a *Történeti statisztika forrásai* kötetben az 1715–20. évi adóösszeírásról írt nagy tanulmányt. Később rájöttem, hogy ezzel az összeírással Móricz Miklós már korábban foglalkozott, és ezt említette Dávid Zoltán is. Móricz tanulmánya azonban 2003-ig kéziratban rejtőzött.

□ *Dányi Dezső ott volt már akkor?*

Igen, már a könyvtárban volt. 1958 után kedvet kaptam, hogy a szomszédos helységek (Tard, Szentistván, Mezőkeresztes) népmozgalmának alakulását is megvizsgáljam. Négy települést hoztam így össze.

□ *És hogyan dolgoztál?*

Az anyakönyveket a helyszínen kutattam, sokat köszönhetek édesapámnak, aki már nyugállományban volt, s megkértem, hogy írja ki az anyakönyvekből havi bontásban a születések, halálozások és házasságkötések évenkénti számát, a házasulók életkorának feltüntetésével. Korrelációt is számítottam a házasságkötések és a születések között.

□ *Demográfiai ismereteid honnan voltak?*

Korrelációt már a bűnügyi statisztikákban is számoltam: összevettem a vagyoni elleni bűncselekményekért jogerősen elítéltek számát a létfenntartási indexek alakulásával, és elég szoros összefüggés adódott.

□ *Milyen modelleket használtál?*

Igyekeztem jól felkészülni a statisztika szigorlatra 3–4 könyvből és jegyzetből; Laky Dezső mindegyikből adott fel kérdéseket. Bizonyítottam, hogy ismerem a fontosabb statisztikai módszereket. Igyekeztem jól csoportosított számokat összerendezni, s azokat elemezni. Bonyolultabb demográfiai, pl. termékenységi vizsgálatokat persze nem folytattam.

Megjegyzem, a KSH elnöke, Pikler György – bár előszót írt a Kovacsics-féle kötethez – a történeti statisztikát haszontalan, fölösleges dolognak tartotta. Szerinte a szocialista statisztika feladata az, hogy a jelennel és a jövővel foglalkozzék.

□ *Tehát kapcsolatba kerültél Dávid Zoltánnal...*

Igen, oda is adtam neki a kéziratot, és sokat segített...

□ *Használtad-e nyelvtudásodat a kutatásban, hozzájutottál-e külföldi szakirodalomhoz?*

Dávid Zoltán adta kezembe Louis Henry és Jacques Henripin francia nyelvű munkáit, olvastam azokat, és ötleteket kaptam belőlük az adatok csoportosítására és elemzésére.

□ *És volt valami személyesebb, barátiabb viszony a kutatócsoport tagjaival?*

Csak Dávid Zoltánnal, és később Perjés Gézával. Több kapcsolatom volt a *Számok és történelem* c. kiadványsorozatban megjelent két kítűnő ártörténeti kötet szerzőjével: Hajpál Gyula közgazdásszal és Molnárfi Tibor iparstatisztikus–közgazdásszal, Molnárfi a későbbiekben többek között népesedési kérdésekkel is foglalkozott.

□ *Andorkával volt kapcsolatod?*

Igen. Gyakran beszélgettünk, és őt a 20. század második fele legnagyobb hazai társadalomtudósának tartom. Nem parcellázta fel a társadalomtudományt, a gazdasági, demográfiai, szociológiai jelenségeket történeti és térbeli összefüggéseiben, a társadalmi valóság egészében vizsgálta. Bármirehöz kezdett, először a téma világ-irodalmi áttekintését nyújtotta, melyet a számszerű adatokra támaszkodó elemzés követett.

□ *És a KSH-könyvtárba jártál dolgozni?*

Inkább a központi Szabó Ervin könyvtárat látogattam, mert közelebb volt Baross utcai lakásomhoz, és sokat jártam az ugyancsak közeli műszaki könyvtárba is. Természetesen bejártam a KSH könyvtárába is, és cikkeim megjelenése után jó kapcsolatba kerültem Dányi Dezsővel, aki 1963-ban fölvetette, nem mennék-e át hoz-

zájuk kutatói munkakörbe, amire hajlandóságot is mutattam. Felsőbb utasításra azonban föl kellett vennie a börtönből éppen akkor szabadult Bibó Istvánt, így elestem a könyvtári alkalmaztatás lehetőségétől.

□ *Kovacsiccsal milyen kapcsolatban voltál?*

Kovacsicsot elsősorban kiváló tudományszervezőnek tartom. Jól ráérezett a külföldi irodalom és a technikai haladás irányainak ismeretében a magyarországi tudomány új feladataira, és a megvalósítás érdekében meg is tette a legfontosabb lépéseket, például a településtudomány, a jogi informatika stb. területén. Többek között a hazai történeti statisztikai kutatások elindítása és intézményes szervezeti keretek közé fogása elsősorban az ő nevéhez fűződik. Azon túlmenően, hogy első történeti demográfiai tanulmányomat ő lektorálta és tette közzé a *Történeti Statisztikai Közleményekben*, évekig nem volt köztünk kapcsolat. A '70-es években meglepetésemre telefonon arra kért, hogy tartsak előadást az ELTE statisztika tanszékén a falukutatásról. A '80-as évek derekán a tanszékén összehívott 10–12 kutató – többségükben levéltári vezetők, egyetemi tanárok – előtt ismertette a *Város és környéke* címmel indítandó kiadványsorozat tervét. Elgondolása szerint egy-egy várost, a vonzáskörzetébe tartozó településekkel együtt kellene bemutatni, történetüket és jelenlegi gazdasági–társadalmi viszonyaikat feldolgozni. Vázolta a kiadványok tartalmi szerkezetét is. Jómagam mint Mezőkövesd és környékével foglalkozó kutató kerültem az együttesbe. Tetszett a terv, és az Ifjúsági Könyvkiadóval megkötött szerződésben 20 ív terjedelmű munka elkészítését vállaltam. A kiadó azonban 1988-ban a piaci körülmények változásaira hivatkozva felmondta a szerződést. A tervezett sorozatból eddig 2000-ben Kovacsicstól *Szentgottárd és környéke*, 2002-ben pedig tőlem *Mezőkövesd és környéke* jelent meg.

□ *A könyvtárosi állás tehát '63-ban nem sikerült. Mit csináltál ezután?*

1963-ban nem sikerült a könyvtárba kerülnöm, de ugyanabban az évben a kerámiaüzemek korábbi önállóságának megszüntetésével létrejött a Finomkerámiaipari Országos Vállalat, ahol a nemzetközi kapcsolatok és KGST ügyek intézője beosztást kaptam, annak ellenére, hogy nem tudtam oroszul. A segítségül ígért orosz anyanyelvű fiatalember viszont nem nagyon tudott magyarul, így újra beiratkoztam az ELTE hároméves tanfolyamára. A harmadik évben, nem várva meg a tanév végét, nekimentem a vizsgának, és oroszból is megszereztem a felsőfokú nyelvvizsga-bizonyítványt. Ekkor azonban már nem dolgoztam a kerámiaiparban, mert nagyon untam a külföldre utazó mérnökök és technikusok útlevélügyeinek sok vesződséggel járó intézését.

1964-ben átmentem tudományos munkatársnak az Építésgazdasági és Szervezési Intézetbe. Két-három havonként kellett egy-egy tanulmányt készíteni, gyakran valamely operatív vállalati vagy minisztériumi döntés megalapozására. Nem nagyon volt mód elmélyülni egy-egy témában. Mikor pedig jött a számítógép térhódítása és a főnököm kijelentette, hogy a nem géppel végzett, vagy nem gépesíthető munkáknak – amilyenekkel többnyire foglalkoztam – nincs jövője az intézetben, úgy döntöttem, más állás után kell néznom. Fölkerestem a KSH-ban a *Statisztikai Szemle* szerkesztőjét, aki cikkeim nyomán elég jól ismert, – különösen tetszett neki

Arany János és a statisztika c. írásom. Végül is közel negyedszázad után visszakerültem a KSH-ba, első munkahelyemre. Horváth Gyula, a költségvetési főosztály vezetője a nemzetközi osztály vezetését ajánlotta föl, de nem vállaltam: elegendő volt a külföldi utazások adminisztratív előkészítéséből. Így gazdasági tanácsadói címmel soroltak be.

□ *Ez mit jelent? Milyen feladatokat végeztél?*

Gyulai Ferenc fölvetette egy olyan kiadvány-sorozat összeállítását, amely a külföldi statisztikai szervezetek felépítésével és munkájával foglalkozik. 40–50 oldalas kis füzeteket készítettem az osztrák, holland és jugoszláv statisztikai szervezetek tevékenységéről. Befejeztem a lengyelországi statisztikai szervezetet bemutató anyagot is, és előkészítettem több más országét. Ezek közül a lengyel kiadvány jelent meg, de már nem az én nevem alatt, s vége is szakadt a sorozatnak, mert elkerültem az osztályról. Szólt ugyanis Dányi, hogy szívesen átvenne a könyvtárba, és megfelelő fizetést is tud adni. Elfogadtam az ajánlatot, hiszen régebben is volt ilyen hajlandóságom. A *Statisztikai Szemle* külföldi statisztikai irodalomfigyelő rovatát kellett volna szerkesztenem. Úgy éreztem, nagyon nekem való munka lett volna legalább féltucat nyelvben eligazodó ismereteim birtokában. A nyugdíjas korban levő kolleganőnek a munkához való erős ragaszkodása következtében azonban a terv nem válhatott valóra.

Ezek után Dányi kiötlötte, hogy ha már csináltam a holland statisztikai szervezetről egy kis kiadványt, készítsek egy tanulmányt a holland közgazdasági tervezésről, melynek Tinbergen, a statisztikai hivatal egykori vezetője, az első Nobel-díjas közgazdász volt az atyja. Nagyobbrészt angol irodalomra támaszkodva állt össze a munka, amely Dányinak nagyon tetszett. Aztán meg is jelent kismonográfia formájában. A *Közgazdasági Szemle* elismerő recenziót közölt róla, csak éppen a terv szót idézőjelek közé tették, mert – a hivatalos szemlélet szerint – igazi tervezés csak a szocialista országokban lehetséges. Következő feladatomként a nemzetközi energiaproblémákról kellett egy tájékoztatót összeállítanom, ami szintén egy szabályos kis kötetté nőtte ki magát.

□ *Körülbelül ekkor jelentek meg az első történeti statisztikai füzetek...*

Mínthogy helytörténettel elég sokat foglalkoztam, segítséget kívántam nyújtani a helytörténészeknek, hogy használják és dolgozzák be a statisztikai adatokat is munkájukba. Kvantitatívá tenni a helytörténetírást – ez vezérelt. Összeállítottam egy forráskatalógust, mindazokkal a kiadványokkal a hivatalos statisztikai szolgálat előtti időkből is, melyek számszerű adatokat tartalmaznak községenkénti részletezésben a mezőgazdasággal kapcsolatban. Részletesen ismertettem a kiadványok tartalmát, kimutattam, hogy felhasználásukkal hány számszerű adattal gazdagodhat egy-egy helytörténeti munka. Az összeállítás elég sokáig feküdt kéziratban, míg végül 1980-ban jelent meg a *Történeti Statisztikai Füzetek* sorozatban, nem tudom hány példányban. A sorozat legtöbbet kézbevert darabja lett, ami meg is látszik a könyvtári szabadpolcos példány állapotán. Fügedi Erik, a történeti statisztikai kutatócsoport akkori vezetője kilátásba helyezte további munkáim kiadását is. Terveim szerint a népességről is jelent volna meg hasonló kiad-

vány, de az erre kijelölt személy nem vette a fáradságot, hogy megbirkózzon a sok prómunkával járó feladattal.

Jómagam készítettem később, az 1980-as évek elején annotált bibliográfiát, többek között az adatokban leggazdagabb statisztikai ágazat, az iparstatisztika 1949 utáni kiadványairól, részletes tartalmi ismertetéssel, oldalterjedelmük és megjelenési gyakoriságuk feltüntetésével. Rövid tájékoztatást jelentettem meg erről az *Ipargazdaság* folyóiratban. Közöltem, hogy a kiadványok egy része megvásárolható és adataik felhasználhatók, más kiadványok adatai közlésre nem használhatók fel, és végül vannak „hivatali használatra”, vagy „szolgálati használatra” jelzésű kiadványok. Ily módon kívántam tájékoztatni a KSH-n kívüli kutatókat, akik esetleg nem tudtak ezekről a kiadványokról, de kutatóként hozzáférhetnek, hogy ne kezdjenek olyan munkába, amit a KSH-ban már elvégeztek. Ismeretes, hogy ezek a nyilvánossági korlátozások néhány év múlva, az évtized vége felé megszűntek. A KSH vezetője azonban úgy érezte, hogy a cikk szerzője megsértette a korrektség szabályait, és a könyvtár vezetőjének írt levelében kérte, figyelmeztesse munkatársát. Dányi kommentár nélkül kezembe adta a hivatalvezető sorait. Én azonban, aki elég sok hátrányos megkülönböztetésben és megalázásban részesültem életem során, korrektség dolgában nem tudok elfogadni okítást, magas politikai vagy szakmai beosztású személyektől sem.

□ *Több tanulmányod van Bél Mátyásról és volt egy szabályos sorozatod is neves statisztikusok életéről és munkásságáról...*

Ez a külföldi statisztikai szervezetek tevékenységéről írt kiadványaim mellett a hazai statisztika történetével kapcsolatos önkéntes vállalkozásom volt. Nagyonbár már nyugdíjas koromban, a KSH dolgozóinak időszakosan, általában negyedévenként megjelenő lapjában, a *Grafikon*ban, az „Eleink” rovatban megemlékeztem egy-egy nagy magyar statisztikusról, születésének vagy halálának kerek évfordulós jubileuma alkalmából. Születésének 300. évfordulóján elsőként Bél Mátyást mutattam be. Élete sokoldalúan termékeny, de kevésbé ismert. Barsy Gyuláról írt megemlékezésem a későbbiekben a *Történeti Demográfiai Füzetek* sorozatban megjelent önálló kiadvánnyá bővült. Ebben figyelmen kívül hagytam a kézirat vezető beosztású demográfus lektorának azt a javaslatát, hogy mellőzzem a nemzetiségstatisztikai cikkeinek említését. Az „Eleink” között megemlékeztem a matuzsálemi kort megélt kiváló közigazda és ugyancsak sokoldalú statisztikus Földes Béláról is, aki fiatalabb korában Weiss Béla néven publikált. A *Grafikon* felelős szerkesztője ezt a megállapítást kifogásolta és elhagyásra javasolta. Bár elfogadta érvelésemet, hogy korábbi írásai is szervesen hozzátartoznak életművéhez, végül mégis kimaradt a cikkből a Weiss névre utalás. Ezek után nem írtam több ilyen megemlékezést. A *Grafikon* „Eleink” rovata ezzel meg is szűnt.

□ *Szerkesztésedben jelent meg nemrég a Móricz Miklós emlékkötet...*

A történeti statisztika néhány jeles elhunyt nagyságáról Kovacsics professzor szerkesztésében 1998-ban tartott emlékező ülésen felidéztem Móricz Miklós alakját. Megejtő kulturáltsága és alig ismert, sokrétűen gazdag tevékenysége arra indított,

hogy részletesebben bemutassam a 20. század szellemi életének e teljesen elfeledett szereplőjét. A KSH Levéltára vállalta válogatott kézíratos tanulmányainak kiadását.

□ *A tavaly megjelent első kötethez írt előszóban említést teszel egy tanulmányról, amely Pápai Béla neve alatt jelent meg a Magyarország történeti demográfiája kötetben. Mi volt ennek az előzménye?*

Kovacsics József professzor, a kötet szerkesztője felkérte Móricz Miklóst, dolgozza fel a népesség 1720–1870 közötti másfél századának történetét. Ő a felkérésnek határidőre eleget tett, elfogadta Pápai Béla lektori javaslatait is, fölvette a szerzői honoráriumot. A tanulmány végül Móricz adataival, némileg megváltozott címmel, lerövidítve és szerkezeti változtatásokkal a lektor neve alatt jelent meg, minden utalás nélkül Móricz Miklós 12 éves tanulmányára.

Az 1947/48-as „fordulat éve” után a publikációs lehetőségekből több mint egy évtizeden át teljesen kizárt, korábban oly termékeny társadalomtudós közíró Móricz Miklósnak különböző intézményeknél (KSH Könyvtára, MTA, Petőfi Irodalmi Múzeum, Sárospataki Kollégium Könyvtára) föllett kézíratos hagyatékában fennmaradt történeti demográfiai, társadalomtörténeti, közgazdasági stb. tanulmányaiból válogatott – általam írt előszóval ellátott – kötetének megjelenése után talán sikerül még befejeznem a sokoldalú munkásságát bemutató kismonográfiát.

□ *Mezőkövesdi kutatásaid mellett az elmúlt időben más városok történetével is foglalkoztál...*

A szintén mezőkövesdi származású levéltáros–történész barátom, Sárközi Zoltán – tudván azt, hogy írtam gyártörténeteket, számos ipargazdasági tanulmányt – 1980-ban fölvetette: nem vállalnám-e el Szeged város történetének az 1849–1919 közötti időszakot felölelő kötetében az ipar, kereskedelem, valamint a pénz- és hitelélet fejezeteinek a megírását. Egyik levéltáros kollegája ugyanis, aki ezt elvállalta, visszalépett. Ismervén a 19. század és a 20. század első felének statisztikai kiadványait, tudtam, hogy Szegednek, mint törvényhatósági jogú városnak az adatai mindig külön sorban jelentek meg. Hosszas töprengés után végül is igent mondtam. Döntésemet megkönnyítette, hogy a kötet szerkesztője kilátásba helyezte levéltári jegyzeteinek rendelkezésemre bocsátását. Sikerült valóban a statisztikai kiadványokból elég sok adatot összeszednem, így a kötet többi szerzőjét megelőzve, a megszabott öt helyett nyolc ív terjedelemben készítettem el a kéziratot. Így külön gondot okozott a szöveg lerövidítése. Végül is úgy gondolom, nem volt teljesen sikertelen az a kísérletem, miként lehet publikált statisztikai adatokat felhasználni egy várostörténeti munkában.

A munka bizonyos fokú értékelését jelzi talán, hogy az 1990-es években Miskolc város történetének hasonló időszakot feldolgozó kötetében a pénz- és hitelélet hét évtizedének megírására kért fel a kötet szerkesztője és a megyei levéltár vezetője. Itt nehezebb dolgom volt: Miskolc ugyanis csak a 20. század elején lett törvényhatósági jogú város, így kevés publikált statisztikai adat állt rendelkezésre. Ezért meglehetősen sok levéltári és cégbírói kutatásra volt szükség.

A Mezőkövesd környéki Cserépfalu és az Abaúj megyei Halmaj község monográfiájában elsősorban a népesség számának, összetételének és mozgásának alakulá-

sát mutattam be, de a foglalkozási megoszlás révén némileg érzékeltetem a gazdasági viszonyok alakulását is. Cserépfaluban fel tudtam használni a református egyházi anyakönyveket is, így a 19. század természetes népmozgalmát és a vándormozgást is vázoltam.

A *Mezőkövesd és környéke* c. kötetekben a város és a környék 21 településének általános gazdasági–társadalmi–földrajzi viszonyaival foglalkozom, legnagyobb terjedelemben a népességszám alakulásával és tagolódásával. Felhasználtam ehhez az egyházi anyakönyveket 1828-tól, olykor korábbiakról is. Ezeket az adatokat a KSH az 1970-es években településenkénti és felekezeti részletezésben több kiadványban közreadta, feldolgozásukra azonban a helytörténeti irodalomban nem sok vállalkozó akadt.

□ *Miként látod a mai magyar helytörténetírás helyzetét?*

Sajnálatos, hogy a *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára* című impozáns méretű és felbecsülhetetlen tudományos értékű vállalkozás 19 megyei kötetből hiányoznak a népesség vallási megoszlásának adatai. Pedig ezek olykor talán jobban jellemzik a helységek népességének összetételét, mint a mai országterületen a 20. században már többnyire eléggé egységesen magyar anyanyelvi és nemzetiségi adatok. Közép- és Kelet-Európa vallásilag eléggé vegyes államaiban a helytörténetben nem helyes mellőzni a felekezeti adatokat, még ha az elmúlt fél évszázad népszámlásai során el is maradt az ezirányú tudakozódás. A vallási megoszlás adatai tájékoztatásul szolgálhatnak egyes népszokások, viselkedésformák, a gondolkodásmód és annak változásainak megismeréséhez és magyarázatához. A történeti demográfiai kutatás már csak azért sem nélkülözheti a vallási adatokat, mert a népességgel kapcsolatos legrégebbi források mind egyházi eredetűek.

□ *Révai új nagylexikona említést tesz orvostörténeti munkádról. Hogyan jutottál erre a területre?*

A '90-es évek elején azzal a meglepő kéréssel fordult hozzám Papp Zoltán, szülővárosom díszpolgára, a Semmelweis egyetem szülészeti klinikájának igazgatója, hogy vállaljam el a klinika, Semmelweis egykori klinikája történetének megírását. A teljesen idegen terület miatti természetes idegenkedésemet és tiltakozásomat fokozatosan megtörve, „beadtam a derekamat”, arra is gondolva, hogy így kitérhetek arra, miként használta fel az „anyák megmentője” felfedezése során a statisztikai elemzési módszereket. A klinika történetét végül nem az eredeti elgondolás szerinti 1920-ig, hanem 1990-ig dolgoztam föl. A kötet angol nyelven is megjelent. Következő feladatomban azt kaptam, hogy az általa szerkesztett egyetemi tankönyvbe írjam meg a bevezető történeti fejezetet, amit „perfekt laikus”-ként el is készítettem, ezzel megszületett a szülészeti és nőgyógyászati tevékenységnek magyar nyelven legrészletesebb története.

□ *Saját munkásságod miként értékeled?*

Mint afféle statisztikus, számba vettem eddigi szakirodalmi tevékenységemet. Nyomtatásban megjelent írásaim, kisebb-nagyobb cikkeim száma meghaladja a kétszázat, körülbelül négyezer oldal terjedelemben. Talán említést érdemel, hogy publikációim kétharmada nyugdíjba vonulásom után született.

Életem vége felé, bizonyos önismeret birtokában és változatlanul igyekezve előbbre jutni önmagam megismerésében – amit a régi görögök feladatunkul szabtak – meg merem kockáztatni a kijelentést, hogy egyéniségem talán legjellemzőbb vonása: gyerekkoromtól kezdve a kanti kötelességteljesítés ethosza vezérelt; Németh László vallástipológiája szerint nem az élvezet, hanem a kötelességvallás híve voltam. Ennek tulajdonítható mindvégig kitűnő tanulmányi eredményem, és a későbbiekben is a különböző tanfolyamokon mindig az elsők között voltam. Az életben azonban a lelkiismeretes munkavégzés önmagában nem mindig elégséges. Szükséges a tudatos célratörés, az egészséges ambíció és az önérdékérvényesítés, – ami belőlem csaknem teljesen hiányzott. Nem szerettem a vezető tisztségeket, a nyilvánosságot, agorafóbiám volt. Olvasni-tanulni szerettem, és az ismereteket átadni. Az utóbbi kevésbé sikerült, a tanulás elé is akadályok gördültek. Nem kedveztek számomra az 1945, és főleg az 1948 utáni változások. Színvonalam alatt, hajlamaimnak nem megfelelő munkakörökben kellett dolgoznom. Ebben a nehezen elviselhető állapotban tudományos igényű dolgozatok, szakkikkek írásával kerestem némi enyhülést. A KSH, ahová kiemelkedő egyetemi tanulmányaim alapján kerültem, a kommunista hatalomátvétel időszakában a legdurvábban eltávolított, és az uralom vége felé, amikor harmadszor is ott dolgoztam, kevésbé drasztikus módon ugyan, de újra kifejezésre juttatta, hogy nem tart igényt a munkámra.

Hálát adok, hogy idős korban megérhettem a kommunizmus bukását, még ha az utódok – más zászlók alatt – próbálkoznak is a hatalom visszaszerzésével. De meggyőződésem, hogy a legnehezebb évtizedek nem térhetnek vissza. Vannak, akik könnyedén, minden szégyenkezés, pirulás nélkül tudják váltogatni nézeteiket és szólamaikat. Engem viszont az tölt el jóleső érzéssel, hogy nem szóltam és írtam soha „felszabadulás”-ról, nem minősítettem soha a két háború közötti rendszert és ’56-ot „ellenforradalminak”. Nem kell szégyenkezniem egyetlen leírt mondatomért sem, és utólag mentegetőznöm, hogy csak a korabeli elvárásoknak megfelelő kifejezéseket használtam. Csak korai leszázalékolásom utáni nyugdíjba vonulásomat követően nyílt több lehetőségem az elmélyültebb, tudományos–elemző munkára, az addigi jobbra köz- és üzemgazdasági területek helyett történeti jellegű témákban.

□ *Tényleg, minnek tartod Magad? Statisztikusnak, közgazdásznak, történésznek, demográfusnak...?*

Ha arra kérnek, hogy határozzam meg, valójában minnek érzem magam, akkor azt mondom: statisztikus és helytörténész vagyok. – Legalábbis azóta, hogy az 1990-es években megkaptam Mezőkövesd várostól a „Pro Urbe” kitüntetést, a KSH-tól pedig a Fényes Elek emlékérmét. A sokféle publikáló szerzőt egyre szűkebb területekre szakosodó világunkban nehéz valahová besorolni, s inkább dilettánsnak minősítik, mint szakembernek. Így örülnöm kell, ha olykor valamely szakterület képviselőjének tartanak.

Szeretném még hinni és remélni, hogy halálom után akad esetleg egy-két érdeklődő olvasó és kutató, aki kézbe veszi írásaimat és indíttatást érez a folytatásra, kiegészítésre, vagy éppen cáfolásukra, s így meghaladásukra. Végül is a tudományos

igényű munkák akkor töltik be szerepüket, ha túllépve rajtuk, az utókorban meghaladják őket. Mint statisztikus, annak örülnék, ha a túlnyomórészt számszerű adatokra támaszkodó munkáim némi ösztönzést adnának a kvantitatív módszerek fokozottabb alkalmazására. A Galileinek tulajdonított mondás szerint a tudomány feladata: mérni a mérhetőt, és mérhetővé tenni azt, ami ma még nem mérhető. A történettudományban a kliometriai vizsgálódások néhány olyan eredményre vezettek, amelyek más megvilágításba helyezik, cáfolják a korábban „köztudottnak” tartott megállapításokat. Ha sikerekben és elismerésekben nem bővelkedő szerény tevékenységem valamivel esetleg hozzájárul a kvantifikáció elterjedéséhez a gazdaság- és történettudomány területén, akkor hosszúra nyúlt életem talán nem lesz teljesen eredménytelennek tekinthető, az elmúlt évszázad kedvezőtlen körülményei ellenére sem.

Az interjút készítette: *Benda Gyula*

KÁPOLNAI IVÁN FONTOSABB TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ÍRÁSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

2003

- Pénz-és hitelélet. In: Dobossy István (főszerk.) *Miskolc története 1848-tól 1918-ig*. IV/1. Veres László (szerk.) A város gazdasági élete. 279–304.
- Móricz Miklós: *Válogatott tanulmányok I.* KSH Levéltár, Budapest (Előszó 7–14)

2002

- *Mezőkövesd és környéke. Népeségi és társadalmi viszonyok a 20. század végéig. I–II.* KSH Levéltár, Budapest, 867 oldal
- *Ausztria népeségi viszonyai a 19. században. Population condition of Austria in the 19th century.* KSH Levéltár, Budapest, 150 oldal + térkép
- *Halmaj monográfiája. Népeségi viszonyok.* 103–131.

2001

- Országgyűlési képviselőválasztások és képviselők a mezőkövesdi térségben. 1848–2001 (társszerző: Szlovák Sándor) 143 oldal
- Dávid Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás.* Előszó, III–VII.
- Borsodszent. Süllyedő falu a Bükkben. *Matyóföld*, 104–129.

2000

- A XIX. századi vallásonkénti népmozgalom Dél-Borsodban (társszerző: Jeney Andrásné) *Statisztikai Szemle* 8. 630–649.
- Mezőkövesd város és környéke népességének alakulása a 19. század elejéig. In: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXXIX. 255–290.

- Móricz Miklós ébresztése In: Kovacsics József (szerk.) *Emlékezés Ila Bálint, Móricz Miklós, Némethy Artur és Thirring Lajos életére és történeti statisztikai munkásságára.* /Történeti Statisztikai Közlemények/ 13–36. (Utánnomás)

1999

- A szülészeti-nőgyógyászati hivatás kialakulása. In: Papp Zoltán (szerk.) *A szülészeti-nőgyógyászat egyetemi tankönyve.* Budapest, 17–50.
- Statisztika és helytörténetírás. In: *Alkotás a társadalomtudományok határán. Emlékkötet a 80 éves Kovacsics József tiszteletére.* Budapest, 171–182.
- Bél Mátyás emlékezete. *Valóság* 10. 23–32.

1998

- Néesség és gazdasági viszonyok Cserépfaluban a XX. század közepéig. In: Nagy Károly (szerk.) *Cserépfalu hét és fél évszázada.* 147–196.
- Über die Deutschen in Ungarn. *Review of historical Demography- Historisch- Demographische Mitteilungen* 9. 29–40.
- Történeti Összehasonlító Helységnévtár 1773–1913. Bevezető tanulmány. 7–46. (angolul 47–88.)
- Igazgatási és szervezeti viszonyok; A néesség; Áttekintés a gazdasági változásokról; Mezőgazdaság (társszerző Pető Márton); Közlekedés, szállítás (társszerző Szlovák Sándor); Egészségügy (társszerző Zelei Borbála) In: Szlovák Sándor (szerk.) *Tanulmányok Mezőkövesdről. 1773–1998.* Mezőkövesd, 11–108.

1997

- Emlékezés Herkely Károlyra és munkásságára. *Matyófold*, 6–26.

1996

- Borsod-Abaúj-Zemplén megye kialakulása, területi és közigazgatási változásai. In: *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára* 9. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye.* 17–46.
- Gömör és Kishont, Abaúj- Torna és Zemplén megyék néességéről. In: *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára.* 143–158.
- A szülészeti és nőgyógyászati egyetemi oktatásának kialakulása Magyarországon. In: Papp Zoltán (szerk.) *Semmelweis Ignác klinikájának múltja és jelene. Jubileumi évkönyv a Baross utcai szülészeti és Nőgyógyászati Klinika építésének 100. évfordulójára.* 11–67. és *A Budapesti I. számú Szülészeti Klinika 1920–1990 között.* 69–103.

1995

- Mezőnyárád a modernizálódás útján. *Matyófold* 68–99.

1994

- A magyarországi németsegről. *Hitel*, 1. 50–59.
- Adalékok Mezőkövesd és környéke iskolaügyének történetéhez a 19. század derekáig. *Egyháztörténeti Vázlatok* 67–79.

1992

- Mezőkövesd város és környéke népességének alakulása a 19. században, az egyházi források tükrében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3. kötet, 1991, 7–52.

- 1991
- I. Szeged kereskedelme és ipari népessége 379–381.; II. Kereskedelem 381–399.; III. Hitelügy 399–415.; IV. Közép- és nagyipar, 446–487. In: Gaál Endre (szerk.) *Szeged Története 1848–1919.* 3./1.
- 1989
- Barsy Gyula biográfia. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* 7. 85.
- 1987
- Mezőkövesd zsidó lakossága a 19. században. *Matyóföld* 13–20.
- 1986
- A Budapesti Porcelángyár első negyedszázada. *Üzemtörténeti Értesítő* 14–26.
- 1984
- Emlékezés Bél Mátyásra. *Statisztikai Szemle*, 10. 1009–1018.
- 1980
- Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás (Községsoros statisztikai források). *Történeti Statisztikai Füzetek* 4. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 37 oldal
- 1976
- Történeti statisztikai vizsgálódások. In: *Mezőkövesd város monográfiája.* 397–454.
- 1974
- A Jugoszláv statisztikai rendszer fejlődése. 32. In: *A statisztikai munka szervezeti és technikai kérdései. Nemzetközi tapasztalatok és eredmények.*
- 1973
- Statisztikai vizsgálódások Mezőkövesd gazdálkodásának történetében. *Agrártörténeti Szemle* 3–4. 451–468.
- 1972
- *A Gránitgyár 50 éve. Finomkerámiaipari Művek Gránit Csiszolókorong- és Kőedénygyár.* 204 oldal, XXII színes ábra
- 1967
- Arany János és a statisztika. *Statisztikai Szemle*, 10. 1016–1022.
- 1962
- Adalékok a XIX. század népmozgalmához. (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Szentistván, Tard 1820–1869.) In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962.* 90–130.
- 1958
- Mezőkövesd. *Történeti Statisztikai Közlemények* 1–2. 18–32.

Jacques Revel

Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés*

1. A történészeknek az eseményekkel szembeni bizalmatlansága nem a közelmúltban kezdődött, annak ellenére, hogy ezt igen gyakran így állítják be. A tartózkodás tulajdonképpen egyidős magával a tudománnyal, legalább is annak nyugat-európai változatát tekintve. Hérodotosztól, de főképpen Thuküdidésztől kezdve igen erőteljesen megjelenik az a meggyőződés, hogy a történések látszólagos összevisszasága mögött létezik egy oksági rendszer. A történésznek éppen az a feladata, hogy kutatásaival ezt kimutassa; az adott jelenségről az események által hagyott jelekből, nyomokból kiindulva az orvoshoz hasonlóan diagnózist kell készítenie. A múltat a megtörtént események valós okait feltáró diagnózis alapján konstruálhatja meg. Ennek formája pedig szükségszerűen a múlt olyan elbeszélése, amely meggyőzheti igazságáról a megcélzott olvasóközönséget.

Nem kétséges, hogy a 18. századtól kezdődően egyre erőteljesebb az esemény, mint a valóság csupán felületes lenyomatának a kritikája. Arnaldo Momigliano immár klasszikus tanulmányában rámutatott ennek okaira. A történészek a „régiségboltok” hagyományos kínálatához fordulnak, aminek két fontos következménye van. A múlt tárgyi emlékeinek (érmék, pénzek, feliratok, régészeti leletek, a levéltárakban őrzött dokumentumok) bevonásával jelentős mértékben kibővül a forrásanyag, amely egyben az irodalmi források viszonylagos leértékelésével jár együtt, mivel az előbbieket jóval inkább vizsgálhatók a tudományos kritika új elvárásai szerint. A másik az, hogy ezzel összefüggésben egyre inkább a múltbeli „civilizációkról” beszélnek, amely a múlt megközelítésének a korábnál általánosabb módja, és ez háttérbe szorítja az addig egyeduralkodó politikatörténetet.¹

Voltaire, aki egyébként nem elsőként ad hangot az eseményekkel szembeni ellenérzésének, így ír erről a *Nouvelles considérations sur l'histoire* /Újabb gondolatok a történelemről/ c. művében, amely 1744-ben jelent meg, vagyis hét évvel korábban, mint nagy történeti munkája, a *Le Siècle de Louis XIV* /XIV. Lajos százada/:

„Nagy gondot fordítanak rá, hogy pontosan megmondják, milyen napon történt egy csata, és igazuk van. Kinyomtatják a szerződések, leírják egy koronázás pompáját, egy bíboros fogadását és egy nagykövet belépőjét. (...) Jó dolog, hogy mindenről van levéltár, amit szükség esetén használhatunk, és mostanában minden vastag könyvet lexikonként nézek. De miután elolvastam három-négyezer csataleírást, és néhány száz

* Retour sur l'événement», In: Jean-Louis Fabiani (sous la dir. de): *Le goût de l'enquête. Pour Jean-Claude Passeron*. Paris, L'Harmattan, 2001, 95–118.

1 Momigliano 1983: 244–293.

szerződés kivonatát, úgy találtam, hogy alapvetően semmit sem tudtam meg. Amit tanultam ezzel, az csupán események sora volt.”

Miközben kifejezi azon óhaját, hogy egy napon majd „úgy írhasson történelmet, mint ahogy a fizikát írják” Voltaire egyszerre két fronton is harcol. Egyfelől azon „régiszerkezetek” ellen, amelyek megakadályozzák a múlt tanulságainak megismerését és megértését; másfelől azon haszontalan információk ellen, amelyek elárasztják a történelemkönyveket „kiszorítva azokat az érdekes részleteket, amelyek jelenleg a természetfilozófia alapját alkotják.”²

A vitát, mint ismert, a 19. századi történetírás tovább folytatja, elmélyíti, és részben más irányba tereli úgy, hogy az eseményt az egység egyik kiemelt megjelenési formájává teszi. Megkérdőjelezi a történeti ismeretnek mind a természetét, mind pedig azokat a módokat, amelyek szerint képes az induktív általánosításokra. Nem részletezzük e helyütt e hosszú és nagyon összetett vitát, amelynek végeredményeképpen a társadalomtudományok egy része, kapcsolódva a természettudományok nomologikus modelljéhez, szakít a régebbi felfogással a 19. század végén és a 20. század elején. Az esemény kritikája annak a normatív episztemológiának válik központi elemévé, amely lehetetlennek tartja, hogy az egyediből kiindulva bármiféle tudományos ismeretre szert lehetne tenni. Franciaországban ezt Paul Lacombe vetette fel (*De l'histoire considérée comme science*, 1894 /A történelemről, mint tudományról/), majd radikálisabban a Durkheim tanítvány szociológus François Simiand fogalmazta meg híres, a történetírás fejlődésére komoly hatást gyakorló írásában („*Méthode historique et science sociale*” 1903, /Történeti módszer és társadalomtudomány/).³ A történettudomány művelőinek egy része, elsősorban is az *Annales* programjához kapcsolódók köre, Simiand nyomán gondolta úgy, hogy nem csupán lehetséges, de szükséges is megválni az eseménytől. A szociológus munkájából ugyanis azt a tanulságot vonták le, hogy a történelemnek, ha tudományként akar megjelenni, mindenekelőtt törölnie kell témái közül mindazt, amit egyébként közönségesen előnyben részesített, de amely *per definitionem* nem képezheti tudományos megismerés tárgyát. Ilyenek mindenekelőtt az egység különböző formái, a Simiand által kritizált történészek három „idolja”: az individuális, a politikai és a kronologikus. Ezekkel szemben a kutatásnak olyan ismétlődő jelenségekre kell irányulnia, amelyek időbeli változásai tanulmányozhatók, összehasonlíthatók, amelyek empirikus megfigyelése alapján szabályszerűségeket állapíthatunk meg, sőt törvényekre is következtethetünk. Ennek a módszertannak az volt a célja, hogy a történetíró munkát azokhoz a szigorú szabályokhoz igazítsa, amelyeket Durkheim állapított meg a szociológia számára. Bár e módszereket később a történészek a maguk számára átdolgozták, nyomukat nem nehéz felfedezni a 20. századi társadalomtörténeti munkák jelentős részében. Az, hogy Ernest Labrousse magát Simiand-t, illetve pénz- és bértörténeti munkáit tekintette inspirálójának, nem csupán anekdotikus elem.

2 Voltaire 1957: 46–49. E szöveg találó kommentárját lásd Pomian 1984: 7.

3 Simiand 1903: 1–22, 122–157. A vitával kapcsolatban hadd utaljak saját elemzésemre is: Revel 1999: 377–399.

Az ismétlődő és mérhető adatokra épülő szeriális és kvantitatív történetírás egész programja valójában ebből az új megközelítést megalapozó kritikából származott. Olyan kísérletnek lehet, és kell is értelmezni, amelynek célja, hogy a történések figyelmét elterelje az eseményről, és helyébe „az igazi történelmet” állítsa. Ez utóbbi meghatározásában ugyan lehettek jelentős különbségek, de összességében, K. Pomin kifejezésével élve, azt a feladatot tűzte maga elé, hogy olyan láthatatlan realitásokat észleljen és elemezzon, melyeket tudományos módszereivel tesz nyilvánvalóvá és konstruál meg.

A kortárs történések közül minden bizonnyal Fernand Braudel fogalmazta a legsúlyosabb kritikát az események vizsgálatával szemben. Braudel az eseménnyel szemben a *longue durée*, vagyis a hosszú időtartam elsőségét hirdette, a véletlenszerűségek világán és a történelmi szereplők tudatán egyaránt kívül eső történelmi időt. A történetírásnak, ha valóban magyarázatra törekszik, a *longue durée* léptékében vizsgálható jelenségekre, struktúrákra kell összpontosítania. Az eseménytől nem várhatunk semmit, mert az csakúgy, mint a szentjánosbogár, „anélkül üt lyukat az éjszakába, hogy megvilágítaná”. Az eseménytörténet csak „a kavargó felszíné, a hullámoké, amelyeket a dagály tengermozgása hordoz. Ez a történelem rövid, gyors, ideges rezgésekből áll. Természetének megfelelően hiperérzékeny, a legkisebb rezdülés is valamennyi mérőműszeren leolvasható. Persze ez a legizgalmasabb, emberi szempontból a leggazdagabb, de a legveszélyesebb is. Ne bízzunk meg ebben a még izzó történelemben, ahogyan azt a kortársak a miénkhez hasonlóan rövid életük ütemében átérték és leírták” (Ford.: R. Szilágyi Éva).⁴ A *Mediterráneum* publikálását követően Braudel szünet nélkül hangoztatta, egyben elmélyítette az eseménytörténettel szembeni kritikáját. Ebben annyira sikeres volt, hogy olvasóiban nem is merült fel, hogy ebből a szempontból közelebbről megvizsgálják Braudel könyvének (illetve további munkáinak) narratív felépítését és érvrendszerének konstrukcióját.⁵ Mindenesetre tény, és itt ezt a legfontosabb hangsúlyoznunk, hogy – Paul Ricoeur kifejezésével – „az elbeszélés eltűnése” Franciaországban és Franciaországon kívül is jellemző a társadalomtörténet-írásra a 20. század jelentős részében.

2. Az 1970-es évek kezdetétől azonban egy sor olyan írás jelent meg, amely világosan mutatta, hogy az esemény ismét felkeltette a történések érdeklődését. E helyütt döntően csupán a francia példára szorítkozunk, amely ha részlegesen is, de lehetővé teszi, hogy bemutassuk az esemény visszatérésének főbb változatait. Ráadásul, így éppen azt a történetírást tárgyaljuk, amely a legnyíltabban hirdette esemény-ellenességét. Ebben a körben három elég különböző megközelítés ragadható meg.

Az első, amely egyben a legátfogóbb, az 1970-es évek fordulóján annyira divatos szisztematikus elemzésekbe kívánta integrálni az eseményt. E megközelítést Edgar Morin ismertette a *Communications* című interdiszciplináris folyóirat e témának szentelt különszámában. Morin az alábbi módon összegzi a folyóirat által kezdeményezett közös reflexió lényegét: „Vajon képes-e a tudomány másként fel fogni az *eseményt*, mint úgy, ha *részelemmé* redukálja (egy rendszer, vagy egy logikai lánc elemeként), vagy úgy, ha elsüllyeszti a valószínűségi statisztika nagy számai-

4 Braudel 1996: 5.

5 Paul Ricoeur ezzel kapcsolatos elemzésére a későbbiekben visszatérünk.

nak sokaságában? Ez a redukció, ez az elsüllyesztés, ott ahol lehetséges és szükséges, vajon elégséges is? És ott, ahol nem lehetséges és nem is szükséges, meg kell-e hajolni az előtt, amit Lévi-Strauss „az esemény mindenhatóságának és hiábavalóságának” nevez?⁶ Morin, aki éppen akkor fejezte be és publikálta *La Rumeur d'Orléans* (1969, /Az Orleans-i szóbeszéd/) címmel a '68 májusi mozgalmakról azon melegében készített szociológiai elemzését, idézett írásában arra vállalkozik, hogy elméleti alapot adjon egy olyan vizsgálati formának, amelyik jelentős részben improvizációra épül. Sőt, ennél is többet akar: a „jelenleg is meghatározó elméleti vulgátával” szemben, amely a természettudományok által inspirált normatív episztemológia nevében azt hirdeti, hogy „az egyedinek, az eseménynek nincs tudománya”, Morin éppen a kortárs fizika és a biológia legújabb fejleményeinél keres modellt „véletlenszerű vagy eseményesített rendszerekre”. Mindebből arra a meggyőződésre jut, hogy a „bekövetkező dolgok tudományának”, melynek megszületését maga is szorgalmazza, „az lenne a feladata, hogy az autogenerikus (vagyis a saját belső logika szerint alakuló, a fejlődését biztosító eseményeket önmaga által létrehozó) jelenségek, illetve a heterogenerikus (vagyis, melyek fejlődéséhez, alakulásához külső események hatása szükséges) jelenségek közötti szükségszerű kapcsolatot vizsgálja”, vagyis röviden, „házasítsa” az eseményt és a rendszert. A kutatás célja annak megértése, „hogyan bizonyos esetekben bizonyos feltételek mellett és bizonyos határok között [az események] miként fejtettek ki reorganizáló-morfogenetikus hatást.”⁷

Bár a legvégén kifejtett gondolatok némileg leszűkítik, ambiciózus felvetésről van szó. Morin ugyan a könyvével megelőlegezi saját elméleti vállalkozását, ettől eltekintve azonban a társadalomtudományokban, és mindenekelőtt a történetírásban nem indultak ilyen jellegű kutatások. Ráadásul, húsz év múlva néhány szerzőnél úgy köszönnek vissza ezek a gondolatok, hogy Morin manifesztumára nem is hivatkoznak. Azonban ismét csak nem történészekről van szó, hanem inkább olyan – főként angolszász – filozófusokról, akik a történelemről gondolkodnak, és akik megkérdőjelezik a nomológikus modellt (inkább a Hempel-féle *covering laws* mint a Simiand-féle) használhatóságát a történeti elemzésekben. Így például Georges Reisch azt javasolta a történészeknek, hogy vegyék tudomásul, megbukott az a törekvésük, amely a Newton utáni fizika mintájára általános törvényeket akar alkotni az empirikus vizsgálat alapján. Véleménye szerint a történelem *par excellence* az olyan típusú folyamatokra hasonlít, amit a káoszelméletek tanulmányoznak, vagyis, melyeket nem lineáris dinamika vezérel, és amelyeknél a kezdőállapot ismeretéből nem lehet következtetni arra, hogy abból milyen jelenségek fognak létrejönni. Az ok-okozati összefüggések történeti modelljei annyira összetettek, hogy az elbeszélés – „a *scene-by-scene narration*” – maradna az egyetlen igazán megfelelő eszköz annak számbavételére, ami ténylegesen történt: „*at least it would remain parallel and in step with*

6 Morin 1972a: 3. (a dőlt részek a szerző kiemelései)

7 Morin 1972b: 6; 18-19., illetve szintén Morin *L'événement-sphinx* c. írása (Morin 1972c: 173–192). Ez a tanulmány egy felhívást fogalmaz meg arra, hogy jöjjön létre a „komplex önszerveződő rendszerek tudománya, a fejlődés tudománya, az alkotás (feltételeinek) tudománya”. Ne feledjük, hogy a *Communications* idézett különszámában a szerzők között a mikrofizikával foglalkozó fizikusok, biológusok és kibernetikai rendszerekkel foglalkozó szakemberek vannak.

the events that actually occurred”.⁸ Azt, hogy mire is vonatkozik ez a valóban nem megalapozatlan kritika, jól tudjuk. Az már jóval kevésbé látható, hogy Reisch felvetése mennyiben kínált a történészek számára valóban új lehetőségeket és a gyakorlatban is járható utakat. Azon kívül, hogy az „esemény” kifejezés ebben az esetben túlságosan széles értelemben vett – „*everything which is the case*”, hogy a Wittgenstein szerinti meghatározással éljünk, illetve ami valamilyen dokumentálható nyomot hagyott –, a Reisch által javasolt elbeszélés mód kapcsán nem lehet nem felidézni Jorge Luis Borges novellája boldogtalan térképész hősének példáját, aki abba a reménytelen vállalkozásba fogott, hogy egy az egyes arányban készítsen térképet.⁹

A második felvetés szerényebb célokat fogalmaz meg. E szerint az esemény jelentősége az információ termelésének, áramlásának és befogadásának adott, történetileg datált egyedi körülményeitől függ. Ilyen például Pierre Norának az egyik nagyjelentőségű és komoly visszhangot kiváltó, *Az esemény visszatérése* című szövegében bemutatott elemzése, amelynek az első változata egyébként éppen a *Communications* folyóirat már említett különszámában jelent meg. Azt, amit a szerző „esemény-óriásnak” nevez (például ilyen a Dreyfus ügy, 1968 májusa, az első ember Holdra lépése), javaslata értelmében a tömegtájékoztató olyan sajátos termékének kell tekinteni, amit arra szánunk, hogy minél többet ismételtessék, és ami képes táplálni „a demokratikus társadalmak csodaigényét”. Nora tehát nem az esemény historiográfiai (vagy szociológiai vagy antropológiai) státuszát akarja felvázolni általánosságban, hanem a társadalmi kommunikáció adott történeti megjelenési formájának azonosítása a célja. „A modernitásban könnyen fogan meg az esemény, ellentétben a tradicionális társadalmakkal, amelyekre inkább az események ritkasága volt jellemző.” Utal „a kortárs társadalmakra jellemző folyamatos túlinformáltságra és a krónikus alulinformáltságra.” Az esemény egy jelentés- és formarendszer kereszteződésében helyezkedik el, amely egyben az időbeliség adott rendjére jellemző.¹⁰

A harmadik felvetés, az első kettővel ellentétben, jóval kevésbé tért el az akkori uralkodó historiográfiai modellektől, inkább azokat gazdagította egy újabb változattal. Az 1950-es és 1960-as években Georges Duby, mint a középkori társadalom és a középkori agrártörténet nagy történésze, teljesen egyértelműen Marc Bloch követőjeként és az *Annales* irányzatának meghatározó alakjaként lép fel. Mégis, 1973-ban a *Le dimanche de Bouvines* /Bouvines-i vasárnap/ című könyvét

8 Reisch 1991: 9, 18.

9 Ez a kitérő azonban nem teljesen haszontalan, már csak azért sem, mert más utakon, de azokhoz a következtetésekhez vezet, amelyekre mindennek ellenére képes a közönséges történészi gondolkodás is. Így azok, akik annak nehézségét hangsúlyozzák, hogy a klasszikus oksági modelleket alkalmazzák egy esemény megértésére, vagy azon az aránytalanságon töprengenek, amely egy kiemelkedő esemény megnevezett okai, illetve feltételezett következményei között feszül. Hannah Arendt nyomán François Furet az első világháború kapcsán a következőt állapítja meg: „Minél súlyosabbak egy esemény következményei, annál kevésbé lehet elgondolni azt kiváltó okai szerint”. (Furet 1995: 49.)

10 Nora 1972: 165, 168, 170. A szöveg egy újabb változata *Le retour de l'événement* /Az esemény visszatérése/ címmel jelent meg (*Faire de l'histoire*, Paris, 1974, vol.1. 210–228). A cím megváltozása két évvel az első publikálást követően annyiban tűnhet jelentősnek, hogy egy sajátos történeti kutatási tárgy leírásáról a hangsúlyt egyfajta historiográfiai rehabilitációra helyezi át.

a „Harminc nap, amely Franciaországot kialakította” névre keresztelt klasszikus (sőt inkább hagyományosnak mondható) sorozatban jelenteti meg.¹¹ A provokációhoz tehát minden elem adott. De csak látszólag. Mert ha Duby úgy is indítja könyvét, amelynél „eseménytörténetibb” kezdés nem lehet („Az 1214-es évben július 27-e vasárnapra esett”), rögtön el is határolódik a csatatörténet megszokott eszköztárától. Mintegy ösztönösen braudeli megfogalmazást talál annak az emlékezetes eseménynek a relativizálásához, amellyel foglalkozni fog: „az események olyanok, mint a tajték a történelem felszínén, kisebb-nagyobb buborékok, melyek a felszínen szét pattannak, további kisebb-nagyobb hullámgyűrűket verve. Ez utóbbi (Bouvines) igen tartós nyomokat hagyott: még ma sem tűntek el teljesen. Csakis e nyomok által léteznek. Rajtuk kívül az esemény semmi. Ez a könyv főként tehát ezekről kíván szólni.” A történész azonban jóval tovább megy ezen a *captatio benevolentiae*-n. Mert ha a csata tényeit ismertnek is tekinthetjük, ha emléke nagyon hosszú időre be is vésődött a francia emlékezetbe, – ami egyben legitimálja a kutatását – a könyv igazi súlypontja másutt van. Bouvines napjára „antropológusként” is tekinthetünk, azaz a feltétellel, ha visszahelyezzük „abba a kulturális közegbe, amely különbözik attól, ami igazgatja a mi viszonyunkat a világhoz”. Az általa hagyott nyomok tájékoztathatnak bennünket arról, „miként gondolkodtak és cselekedtek akik e kor társadalmában a hadviselés feladatát ellátták, illetve még pontosabban, hiszen csatáról van szó, a katonai funkcióról [...] [E nyomok] más módon értesítenek arról a kulturális közegről, amelyben az esemény kialakult, majd pedig túlélte kialakulását”.¹² Nem szükséges hosszabban bizonygatni: Dubynél az esemény nincs feszültségben a rendszerrel, és még kevésbé a középkori társadalom fő strukturális elemeivel. A vizsgált eseményt egyszerre tekinti szövegnek és éppen rendkívüliségéből eredően kiváló alkalomnak arra, hogy közelebbről vizsgálja e strukturális vonásokat. Ugyanarról a meggyőződésről van szó, amit néhány évvel később Emmanuel Le Roy Ladurie fogalmazott meg, amikor azt magyarázta, hogy a *Les Paysans de Languedoc / A Languedoc-i parasztok/* (1966) című könyve után, melyben négy, sőt öt évszázadot vizsgált „totális történelmi” megközelítésben, miért választotta egy kis vidéki város története csupán mintegy két hetes epizódjának leírását a *Carnaval de Romans /Karnevál Romans-ban/* című munkájában. Ezt a „pontoszerű eseményt” azonban úgy határozza meg, mint egy „strukturális happeninget”, és ezzel rögtön meghaladja az esemény szó szerint vett kronológiájának túlságosan szűkös kereteit. „A Romans-i karnevál – írja a szerző, – a coloradobeli Grand Canyonra emlékeztet: az esemény a hasadék felső része, amely alatt, lejjebb szállva, megpillanthatjuk az egymásra rakódott rétegeket, az Ancien Régime nagyon korai időszakából maradt mentális és társadalmi vonásokat. A Reneszánsz hajnalán a mélyből színes, erősen barázdált rétegek tűnnek elő.”¹³ A geológiai metafora (pontosabban az üledékeké) használata jól mutatja, igen messze vagyunk a Morin által néhány évvel korábban javasolt dinamikus és véletlenszerű esemény koncepciójától. Ez esetben Dubyhez

11 Duby 1973.

12 Duby 1973: 7, 8, 13.

13 Le Roy Ladurie 1979: 9, 408.

képest – aki a Bouvines-i csata nyomát követte az emlékezetben – még világosabban fogalmazódik meg a történeti struktúrák vizsgálatának igénye, amelyre egy rövid ideig tartó, kivételes válság elemzése kínál egyedi lehetőséget. Ennek révén megragadhatóvá válik egy társadalmi berendezkedés, a belőle fakadó feszültségek, és egyidejűleg az a szimbolikus eszköztár, amelyen keresztül ezek a feszültségek megjelennek, formát öltenek egy felkelésbe torkolló ünnepségek során. Magától értetődik, hogy e francia példák nem egyedülállóak. Natalie Zemon Davis a *Martin Guerre visszatérése* (1981, magyarul: 1999) című könyvében hasonló eljárást követett. Egy híres per kapcsán a közösségi szerkezetek tartósságát, a rokonsági kapcsolatok természetét, és az egyéni identitás alapjait kutatta egy 16. századi Languedoc-beli faluban. Nem sokkal később Robert Darnton, akit Clifford Geertz interpretatív antropológiája inspirált, a *Nagy macskamészárlás* című könyvében (1984, magyarul: 1987) arra vállalkozott, hogy a párizsi nyomdai munkások szimbolikus univerzumát, illetve a munka világát átható feszültségeket rekonstruálja egy eseménynek is alig nevezhető apró anekdota dokumentumai alapján. E példákban, de más, a történetírásban az említetteknel kevésbé számon tartott munkákban is, az elemzés módja nagyjából azonos. Az esemény ezekben az esetekben tulajdonképpen alkalom arra, hogy hozzáférhetővé tegyen valamit, vagy egyszerűbben, bepillantást engedjen valamire, ami meghaladja magát az eseményt, és amelynek dimenziói nem vethetők össze az eseményével.

3. Jól látszik, hogy az 1970-es évek elején, viszonylag rövid időszak alatt játszódott le az a fordulat, amelynek során az esemény újból a történetírás figyelmébe került, ennek modalitásai azonban igen különbözőek voltak, amiről e helyütt csupán egy mintát vázoltunk fel. A *Communications* különszámában kifejtett, kissé hangzatos szándéknyilatkozatokból jól kitűnik, mennyire eltérő törekvések hozták meg „az esemény visszatérését” és amelyek, közel harminc év távlatából el kell ismerni, nem egyenlő mértékben voltak termékenyek. Azonban, önmagában ez a fordulat is problémát jelent.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy az esemény soha nem tűnt el azokból a népszerűsítő vagy történeti szakmunkákból, melyek kétségkívül a történetírás döntő többségét alkotják, és amelyeket hidegen hagytak a társadalomtudományos történetírás újabb törekvései. E helyütt elsősorban az utóbbival foglalkozunk. Azonban éppen ennek az irányzatnak a művelői, közülük is a legkiválóbbak körében fogalmazódnak meg kérdések az eseményről, melyek azóta is napirenden vannak. Voltak olyan kísérletek, amelyek ezt a változást egy korabeli fejleménnyel kapcsolták össze. Ezek szerint 1968 májusa olyan kiemelkedő esemény volt, amit rögtön ekként is kommentáltak, – Franciaországban egyébként hivatalos elnevezése az igen beszédes „májusi események” – hogy ettől kezdve a történetírásban sem lehetett többé figyelmen kívül hagyni. Láttuk, hogy ’68 májusára Morin és Nora is hivatkozik. De bármilyen kézenfekvőnek is tűnik, ez a magyarázat mégis kissé elhamarkodott. Hiszen Franciaországban a következetesen eseményellenes történetírás egész programját a második világháború után határozták meg és indították útjára, márpedig az jóval sűrűbb és komplexebb eseménysor volt, mint az 1968-as társadalmi és kulturális lázadás. Ezzel szemben felhozható, hogy éppen mivel komplexebb és sűrűbb volt,

nem bizonyult alkalmasnak az olyan stilizálásra, mint amely az 1968 májusi mozgalom esetében szinte azon melegében megjelent. De az egyes olyan események, mint a koncentrációs táborok, illetve a zsidóság elleni genocídium felfedezése, vagy az atombomba első, 1945 augusztusi felhasználása szintén nem váltottak ki hasonló hatást. Braudel első fontos szövegei, a Labrousse-sal beindított első kutatási programok közvetlenül az előbb említett nagy megrázkódtatások után jelennek meg, de bizonyos értelemben hátat fordítanak ezeknek, mintha éppen az lenne a fontos, hogy még inkább távolságot teremtsenek egy túlságosan is jelen levő jelentől. Világos, hogy negyedszázaddal később teljesen más a helyzet. Ennek okai pedig nem egy különleges esemény sajátosságaiban keresendők, amely magára irányítva a figyelmet, a történéseket korábbi bizonyosságaik felülvizsgálatára kényszerítené.

Más magyarázatot kell tehát találni arra, hogy megértsük, mi is történt. Az okok rendkívül sokfélék, eltérő jellegűek, bár feltételezhetjük, hogy kumulatív hatást váltottak ki. A legátfogóbb, amelyet ezért a legnehezebb meghatározni, arra vezethető vissza, hogy a mi társadalmunknak megváltozott a történeti idővel szembeni viszonya. Pierre Nora erre már 1972-es esszéjében utal, és ezt a megérzését azóta is folyamatosan továbbfejleszti, még ha látszólag már nem is érdeklődik az esemény problematikája iránt. De akkor még csupán a legelején voltunk egy olyan folyamatnak, amely azóta igen határozott formában jelentkezett. A jelenlegi társadalmakból – amelyekben a történések is úgy élnek, akár a többi ember – eltűnt a nyugati gondolkodást két évszázadon keresztül meghatározó fejlődésorientált időérzékelés. E társadalmak jelenleg inkább két olyan pólus közötti feszültségben élnek, amelynek egyik oldalát François Hartog, igen találóan, végletekig fokozott „prezentizmusnak” nevezte.¹⁴ A másik póluson az elemi erővel jelentkező vágyakozás áll egy „világ után, amit elvesztettünk”. A múlt elbűvöli a mai kor emberét. Azok a globális folyamatok azonban, amelyek úgy tűnik, a jelenlegi társadalmi fejlődést meghatározzák, jóval kevesebb bizalommal töltik el. Ezért fogadják el a mai társadalmak saját történelmi tapasztalatuknak, történelmi emlékezetüknek, a történelmi időnek diszkontinuus vízióját. Ez a változás magától értetődően komoly hatást gyakorolhatott azokra, akiknek az a foglalkozása, hogy a társadalmak átalakulását elemezzék. Két vagy három évtized óta a társadalomtudományok a korábbiánál jóval fogékonyabbak a nagy funkcionista és integráló modellek kritikáira. Ezek a modellek különböző változataikban – mint a marxizmus, a strukturalizmus, a pozitivizmus, amelyeknek Franciaországban a hagyománya továbbra is igen erős maradt – a társadalmi valóság globális felfogásának lehetőségét kínálták a társadalomtudományok számára. A történések egy részénél e modellek megkérdőjelezése új megközelítések, érzékenységek kialakulásával kapcsolódott össze: ilyen például a történetiség formái iránti új figyelem, ami jelentős részben Reinhart Koselleck vagy Paul Ricoeur gondolataiból táplálkozik. Ide sorolandó a különböző történeti időtartamok között Fernand Braudel, illetve tágabban értelmezve a klasszikus társadalomtudományos történetírás művelői által felállított hierarchia

14 Hartog 1995

megkérdőjelezése; továbbá annak a pragmatikus dimenzióknak az újbóli figyelembe vétele, amely a történeti folyamatok megértéséhez döntőnek tartja a cselekvést, a cselekvés modalitásait és a történelemben élő embereknek a cselekvésre való képességét (amit az angol *agency*-nek nevez). Az olasz történész, Giovanni Levi nagyon világosan foglalta össze ezt a perspektívaváltást, amikor kijelentette, célja, „egy banális helyszínen játszódó, közönséges történet elemzésén keresztül” annak megértése, hogy az egyes embereknek milyen részük van „a társadalmi valóságot hordozó struktúrák formálásában és módosításában.”¹⁵

Így hát senkit nem lephet meg, hogy az esemény egyike volt azoknak a történeti alakzatoknak, melyeket ez az összetett átalakulás (amely mind a mai napig tart) felszabadított és felértékel. Ugyanakkor az is jól látszik, hogy az „esemény visszatérése” megfogalmazás félrevezető lehet, amennyiben azt sugallja, hogy egy régi történeti és historiográfiai közhely jelenik meg ismét változatlan formában. Korántsem erről van szó. Az esemény problematikájának, amely ismét felkelte néhány történész érdeklődését, csak nagyon kevés köze van az eseménynek ahhoz a felfogáshoz, amely a krónikákban, a tudós történetírásban, de akár a kifinomultabb interpretatív történetírásban is megjelenik. Az új megközelítésben az esemény arra szolgál, hogy felvessük a különböző történeti idősíkok egymásba fonódásának problematikáját, vagy a társadalmi szereplők tapasztalatának, illetve a rá jellemző bizonytalanságnak a kérdését. Ez utóbbit a történészek, helyzetükből következően (mivel későbbi időpontból tekintenek vissza) hajlamosak figyelmen kívül hagyni. Ezt a kérdést érdemes részletesebben is megvizsgálni.

4. Az esemény visszatérése első változatai, el kell ismerni, a társadalomtudományos történetírás programjával és célkitűzéseivel szembeni támadások során fogalmazódtak meg. A leghíresebb és egyben a legsematikusabb ilyen kritika a nagy angol-amerikai történész, Lawrence Stone 1979-ben közölt, „*The Revival of Narrative*” /Az elbeszélés újjászületése/ című, rögtön óriási visszhangot kiváltó cikkében jelent meg.¹⁶ Stone meglehetősen sötét diagnózist állított fel. Szerinte a 20. század nagyon sok energiát fektetett a tudományos történetírás programjának kialakításába, és igen sokat is várt attól, de világossá vált, hogy át kell értékelni, és jóval szoré nyebben kell megfogalmazni a vele kapcsolatos elvárásokat. Egyrészt azért, mert a kitűzött célok egy része nem vált valóra. Másrészt, mert a tudományos történetírás – vagyis az, amelyik célja szerint voluntarista és objektív eljárason, elsősorban a mérésen alapul, illetve amelyben a kutatás első lépése a hipotézisek megfogalmazása, majd ezt követi a részletes kidolgozásuk, végül az ellenőrzés – a történeti tapasztalat lényegi realitását hagyta figyelmen kívül. Vajon nem jött el az ideje, hogy visszatérjünk a régi, jól bevált elbeszéléshez, amely mind a történészeknek, mind az olvasóknak jóval több haszonnal kecsegtet? Az esemény önkéntelenül jött a szerző tollára, hogy alternatívát ajánljon ahelyett amit „a mintegy harminc éve meghatározó analitikus és strukturalista eljárással szembeni” bizalomvesztésként jellemzett. E helyütt nem vitatjuk meg e cikknek a meglehetősen elnagyoltan megfogalmazott

15 Levi 1985: 5–6.

16 Stone 1979.

állításait, amelynek minden bizonnyal nem lett volna akkora nemzetközi visszhangja, ha nem a társadalomtörténet egyik legnagyobb kortárs művelőjének írása lett volna.¹⁷ Mondandónk szempontjából tekintsük példának arra a felfogásra, amely az esemény újrafelfedezését és az esemény elbeszélését a történelem egy másik típusú művelésének vélt, vagy valós elhasználódásához kapcsolja.

Néhány évvel korábban egy francia történész, Paul Veyne, jóval kifinomultabb formában fogalmazta meg ugyanezt a kritikát. Amikor 1971-ben megjelent a *Comment on écrit l'histoire* /Hogyan írják a történelmet/, a könyvnek nem volt túl jó fogadtatása. A kiadás idején állt Franciaországban a legmagasabban a társadalomtudományos történetírás csillaga, amikor a kvantitatív módszerekre (és hamarosan a számítógépre) támaszkodva úgy tűnt, semmi sem szabhat határt annak, hogy a történész újabb és újabb területeket hódítson meg, kölcsönvéve Emmanuel Le Roy Ladurie-nek a korra jellemző imperialista kifejezését. Veyne e program számos szilárdnak vélt pontját megkérdőjelezte. A történetírást véleménye szerint nem lehet tudománynak tartani („nem magyaráz, és nincs módszertana”), és azt a legtradicionálisabb és legszűkebb értelmű meghatározására korlátozta: „a történészek eseményeket mesélnek el, szereplőjük azonban az ember”. Az eseményeket az a „tény határozza meg, hogy megtörténnek, vagyis egy adott pillanatban történnek meg”, a történésznek az a feladata, hogy szétbontsa és hihető „cselekménysorokba” rendezze: „amit magyarázatnak neveznek, nem más, mint az a mód, ahogy az elbeszélés egy megérthető cselekvéssor szerint elrendeződik”.¹⁸ Ebben az uralkodó tudományosságot alapjaiban támadó kritikában, mint látjuk, az esemény még csak sajátos tárgynak sem minősül. Az esemény „az, ami érdekli” a történészt, és aminek azzal ad értelmet, hogy narratív keretbe foglalja, ami egyben érvelés is, és amelyen kívül nem létezik.

5. Az esemény és az elbeszélés közötti kapcsolat problémáját a filozófus Paul Ricoeur gondolta tovább és mélyítette el az 1980-as évek elején a *Temps et récit* /Idő és elbeszélés/ első kötetében. Ricoeur, mint tudjuk, az idő emberi tapasztalata és annak véleménye szerint másra vissza nem vezethető formája, az elbeszélés közötti kapcsolatot vizsgálja. „Egy előfeltevés határozza meg az összes többit, tudniillik a narratív funkció strukturális identitásának, illetve minden elbeszélő mű igazságigényének végső tétje nem más, mint az emberi tapasztalat időbeli jellege. Az a világ, amely az elbeszélő alkotásokban feltárul, mindig időbeli világ, vagy, ahogy ebben a munkában oly sokszor ismételtelen előkerül: az idő akkor válik emberi idővé, ha narratív formában jelenítik meg; másfelől, az elbeszélés akkor töltökezik fel jelentéssel, ha körvonalazza az idő megtapasztalásának fő vonásait”.¹⁹ Egy olyan filozófiai téziszről van szó, amely azt állítja, hogy az időbeliség nem ragadható meg közvetlen fenomenológiai diskurzussal, illetve, „az elbeszélés közvetett diskurzusa”

17 Fontos-e pontosítanunk, hogy Lawrence Stone, miután kifejezte kétségeit, és bizonyos megrökönyödést váltott ki a történészek körében, a közelmúltban bekövetkezett halála előtt visszatért a társadalomtörténet azon területeinek műveléséhez, melyek joggal tették híressé?

18 Veyne 1971: 10, 13, 111.

19 Ricoeur 1983: 17.

szükséges ahhoz, hogy újrakonfigurálja az időbeliség tapasztalatának heterogenitását. Ricoeur felvetése messze meghaladja a történettudományos kijelentés problémáit. De ezekre is alkalmazható, és a szerzőnek különleges érdeme, hogy figyelembe veszi a történészek szövegeit, az általuk alkalmazott eljárásokat, és külön is elgondolkodik „az esemény eltűnésének” okain és formáin, amely a 20. századi történeti munkák egy jelentős részét – különösen a franciákat – jellemezte. A történeti művek kritikai olvasata alapján egy sor fontos megállapítást is tett.²⁰ Így például, hogy az esemény fogalmát a történészek kritika nélkül használják; rámutat az esemény használatához kapcsolódó implicit előfeltevésekre, végül felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző kontextusokban a kifejezésnek más és más jelentése van. De Ricoeur tovább is megy, és vállalkozik Braudel *Mediterráneumának*, az eseményellenes történetírás *par excellence* manifesztumának a tüzetes újraolvasására. Megállapítja, hogy a braudeli szöveg anyaga telve van eseményekre vonatkozó adatokkal, melyek az előadásmód sajátos felépítése, a középpontba állított különböző időtartamok szerint vannak elrendezve (az ember és a környezete viszonyának, vagyis a struktúráknak az idősíkjá, a társadalmi és gazdasági trendek ciklikus ideje, a szorosan vett esemény rövid, felületes, szakadozott ideje). A munka ráadásul teljes egészében narratív sémák, egymásba fonódó cselekménysorok szerint szerveződik, amelyek az események színpadát jelentő Földközi-tengeri térség globális történelmét alkotják. „Bizonyos értelemben a *Mediterráneum*..., nem más, mint a fő esemény lassú, fokozatos kibontása, ami nem egyéb, mint a Földközi tenger térségének a történelem fő áramából való kiszorulása. Ismét csak az emberi alkotás törekénysége kerül előtérbe, és vele a drámai dimenzió, amelynek történelmét a *longue durée* volt hivatott feltárni”.²¹ Ez a tézis nemcsak szentségromboló, hiszen éppen az ellenkezőjét állítja annak, amit Braudel nagy munkája fő törekvéseként megjelölt, sőt, amit a munkát követő módszertani esszéiben is világosan kifejtett. Ricoeur nagy meggyőző erővel mutatja ki, hogy a *Mediterráneum* egyes fejezeteinek előadásmódját és az elemzés felépítését tüzetesen vizsgálva kitűnik az, hogy létezik egy „virtuális cselekményszövés”, amely azáltal biztosítja a könyv egységét, hogy lehetővé teszi a hosszú időtartam (*longue durée*) és az eseménytörténet eltérő idősíkjainak közös, egységben való elgondolását. De még ennél is többről van szó. E kritikai olvasat végeredményeként maga az esemény kap új definíciót, mint „a cselekményszövés egyik változója”, amely minden történeti időtartam elemezésénél megjelenik, és pertinenciáját éppen abból meríti, hogy mindhárom idősíkból egyszerre van jelen. Ez az, ami egyben Ricoeur szerint megkülönbözteti a struktúrafogalom történeti használatát attól, ahogy azt a többi társadalomtudományban használják. „A történésznél az esemény belülről folyamatosan alakítja a struktúrákat”, és ez az, ami megmagyarázza, hogy a struktúrák az időben elgondolhatók, és jó elgondolkodni rajtuk.²² Az eseménynek ez a felértékelődése azonban elválaszthatatlan attól az állítástól, hogy minden történeti kijelentés csak elbeszélő formába öntve jöhet létre, amelyben az ese-

20 Ricoeur 1983: 173–199, 362–396.

21 Ricoeur 1983: 384.

22 Ricoeur 1983: 383.

mény egyrészt jelzi, ami történik, másrészt elhelyezi a változást az időben. Ricoeur számára tehát szimptomatikus, de egyben természetes is, hogy a *Mediterráneum* egy *par excellence* eseménnyel végződik. II. Fülöp halála 1598 szeptember 18-án, mint ahogy Braudel fontosnak tartja hangsúlyozni, „talán nem nagy esemény a Mediterráneum történetében”.²³ De szüksége volt rá, hogy lezárja a történetét, vagyis, pontosabban, hogy azt történetté alakítsa.

Reinhart Koselleck gondolatmenete független Ricoeur-tól, még ha fontos referenciáik egy része azonos is. A német történész által javasolt eseményábrázolás közelebb áll a gyakorló történészek elképzeléseihez. Koselleck is abból indul ki, hogy nincs „természetes kronológia”, pontosabban, ennek a fogalomnak „történetileg nincs értelme”.²⁴ Egy kronológia kialakulása, strukturálódása, és az események konstitúciója egyaránt függ mind a történész munkájától, mind pedig a történeti szereplők tapasztalatától. A történésznek pedig mindezt figyelembe kell vennie. Ilyen körülmények között mi minősít egy eseményt? Esemény és struktúra klasszikus ellentétét vizsgálva Koselleck az egymásra visszavezethetetlen vonásokat emeli ki: az eseményt összefüggések sorozata jellemzi, míg a struktúra olyan „jelenséget foglal magában, amelyek nem a megélt események pusztá egymásra következősén alapulnak”. Így a történetírás más és más módon kezeli egyiket és másikat is: „hagyományosan, a struktúra ábrázolása közelebb áll a leíráshoz [...]; az eseményé ezzel szemben inkább az elbeszéléssel rokon” (bár ez a felosztás, amint kimondjuk, rögtön igen hozzátételegesnek és elégtelennek tűnik).²⁵ Bizonyos értelemben tehát a két típusú időbeliség nem vezethető vissza egymásra. Ilyenek a történeti szereplők tapasztalatában (bár Braudel nyomán jogosan felvethető, hogy létezik-e olyasmi, mint a struktúrák tapasztalata) és még inkább azok a történészek beszámolóiban.

Ez a megállapítás azonban még nem elégséges. Ahogy ugyanis Koselleck nagy meggyőző erővel kimutatja, az esemény és a struktúra ugyanakkor egymástól is függenek. Egy eseményt úgy minősítünk, úgy csinálunk belőle mást és többet annál, mint ami egyszerűen megtörtént, hogy egy struktúra – legalább is feltételezett – létre hivatkozunk. Másfelől, „bizonyos struktúrákat nem lehet másképpen felfogni, csak olyan események által, amelyekben kifejeződnek, amelyeken keresztül láthatóvá válnak”. Azt lehet mondani tehát, „hogy a *modern történelem* folyamatjellegét valójában nem lehet másképpen megragadni, csak a *struktúráknak az események általi magyarázatán keresztül és fordítva*.”²⁶ A történeti ábrázolás kapcsán, mint látható, Koselleck végkövetkeztetései igen közel állnak azokhoz, melyekre Ricoeur jutott az elbeszélés történeti használatának elemzése végén.

Esemény és struktúra viszonya, vagyis a feszültség és kölcsönös függés kettősségéből Koselleck azonban más következtetésekre is jut: az időbeliség többféle szintjére hívja fel a figyelmünket, melyek az esemény, az esemény tapasztalata és konceptualizálása körül csomósodnak. Jól ismert, hogy ez a német történész egész gondol-

23 Braudel 1996: 1311.

24 Koselleck 1990: 133–144.

25 Koselleck 1990: 135, 137.

26 Koselleck 1990: 138.

kodásában állandóan jelen levő problémakör. Véleménye szerint a tapasztalati tér és a várakozási horizont közötti feszültség határozza meg a történetiség egy adott rendjét, amely a történeti szereplők, egyének vagy közösségek, konkrét egyedi történelmi tapasztalatát jellemzi. A történeti időtartamok sokfélesége tehát nem csak a történész önálló műveleteinek eredménye, aki a kutatási tárgyak elrendezésével, illetve az időben való elhelyezésükkel hozza létre a különféle időtartamokat (úgy is mondhatjuk, ez lenne a Braudel-féle változat). Az időtartamok sokfélesége már jelen van, és bizonyos értelemben ismétlődik az emberi időtapasztalatban: eredeti tapasztalat (ami Kosellecknél nem más, mint a „meglepetés”); felhalmozott, mediatisált, elsajátított tapasztalat; anticipált tapasztalat (ez a „várakozás” kategóriája).²⁷ Ebben a perspektívában jobban megragadható az esemény másra vissza nem vezethető jellege. Az esemény nem csupán az elbeszélés kényszerű velejárója, hanem kognitív követelmény is, mivel különböző időbeliségek csomópontjából áll, melyek egy adott pillanatban aktualizálódnak. Az időtartamoknak ebben az összekeveredésében gyökeredzik az a történelmi dinamika, amit a szereplők megélnak, akik egyszerre többféle időtartam részesei, illetve az a nem lineáris dinamika, amit a történészeknek kell számba venniük.

Ennek az áttekintésnek a végén talán jobban érthető, miért beszélhetünk a kortárs történetírás egy részével kapcsolatban az „eseményhez való visszatérésről”. Elsősorban nem arról van szó, noha néhányan ezt sugallják, hogy a tudományos történetírás, miután vereséget szenvedett, a visszavonulást választotta volna. Jóval inkább a történeti idő összetettségéről, illetve történészi megfogalmazásának a lehetőségeiről folyó vita elmélyülését kell látnunk e jelenségben, melynek eredményeként teljesen új megvilágításba kerültek a kezdeti feltevések és vitapontok. A ma is tartó vitában felvetődött kérdésekre nem fogalmazódik meg egységes válasz, ami talán annak is köszönhető, hogy a használt fogalmak ma még nem stabilizálódtak.

Átmeneti jelleggel érdemes azonban mérleget készíteni, mivel hozzásegíthet megérteni, miért is vált (ismét) célszerűvé elgondolkodni az eseményen. Négy lényegi vonást említenék. Az első az az erőfeszítés, hogy a társadalmi idő összetettségét ne a Fernand Braudel által konstruált időtartamok objektív hierarchiája, hanem más fogalmak szerint gondoljuk el. Mivel hosszabban kitértünk rá, elég ha most csak röviden ismételjük meg: közelítsünk bár az elbeszélés elméletétől (ahogy Ricoeur teszi), vagy egy tapasztalati fenomenológia, illetve a gyakorlat episztemológiája felől (miként Koselleck javasolja), az eseményt többé már nem lehet elhagyni valamely fajsúlyosabbnak és jelentősebbnek feltételezett időtartamra hivatkozva.²⁸ A második pont szervesen kapcsolódik az elsőhöz. A szereplők időtapasztalatának számításba vétele azt jelenti, hogy az elemzésben figyelemmel vagyunk arra a bizonytalanságra, amellyel minden társadalmi szereplőnek szembe kell néznie, vagyis egy olyan

27 Lásd különösen Koselleck 1990: 307–329., és Koselleck 1997: 201–229.

28 Nem meglepő, hogy az egyik könyv, amelyik e tekintetben az elmúlt években a leginkább hatott a történészekre az antropológus Marshall Sahlins: *Islands of History* (Sahlins 1985) című könyve, amelyben a szerző (annak kapcsán, ahogy 1778-ban Cook kapitány és a Hawaii szigetek lakossága kölcsönös felfedezi egymást) kifejti az esemény interpretációjának és a cselekménynek a többféle idősíkjait.

dimenziót nyitunk ismét a kutatás számára, amit a történészek általában mellőznek, mivel már befejezett folyamatokat elemeznek. Raymond Aron hatvan évvel ezelőtt arra a megállapításra jutott, hogy „a történész számára létező múlt a történelmi személyiségek jövője. Ha a jövő lényegi vonása az előreláthatatlanság, a magyarázatnak tiszteletben kell tartania az esemény természetét.” Az eseményhez való visszatérés éppen azt a folyamatot jelzi, amelynek végeredményeként a történelmi kutatásba újból bekerül a bizonytalanság, illetve a lehetőségek dimenziója. Ez a dimenzió az eseményben ölt testet, de ez nem azt jelenti, hogy egyedül csak a rövid időtartamba illeszkedne. A harmadik vonás magától értetődően a pragmatikus megközelítés, amely oly erősen meghatározza a társadalomtudományok jelenlegi törekvéseit. Ennek egyik legfontosabb célja, hogy jellemezze a cselekvések formáit és okait, de azt az interpretációs műveletet is, amely a cselekvéstől elválaszthatatlan kontextusra, illetve kapcsolatrendszerre irányul.²⁹ Végül, az esemény újbóli felfedezését összekapcsolhatjuk a megfigyelés különböző léptékeinek problematikáját, illetve a társadalom léptékváltó módszerre épülő, differenciált elemzésének kérdéseit felvető jelenlegi irányzattal. Bár meglehetősen eltérő terminológiával, de az *Alltagsgeschichte* és a mikro-történelem (és más kísérletek is) egyaránt hangsúlyozzák a társadalmi szereplők tapasztalata kontextusának sokféleségét. Ez a tapasztalat nemcsak többféle idősíkban, de a cselekvések többféle világában bontakozik ki. Az esemény alkalmat teremthet, hogy megragadjuk ezek gazdagságát, bonyolult érintkezését, összekeveredését.

Fordította: Czoch Gábor

A fordítást lektorálta: Szekeres András

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I–III.* Budapest.
- Duby, Georges 1973: *Le dimanche de Bouvines.* Paris
- Farge, Arlette – Revel, Jacques 1988: *Logiques de la foule. L'affaire des enlèvements d'enfants, Paris, 1750.* Paris
- Furet, François 1995: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au 20e siècle.*
- Hartog, François 1995: Temps et histoire: „comment écrire l'histoire de France”. *Annales, HSS.* 6. 1219–1236.
- Koselleck, Reinhart 1990: *Le Futur Passé. Contribution à la sémantique des temps historiques.* (trad. française) Paris
- Koselleck, Reinhart 1997: *L'expérience de l'histoire.* Paris
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1979: *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres, 1579–1580.* Paris

²⁹ Lásd Sahlins 1985. Egy ilyen kísérletem példaként hadd idézzem Arlette Farge-al közös könyvünket, Farge-Revel 1988.

- Levi, Giovanni 1985: *L'Eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*. Torino
- Momigliano, Arnaldo 1983: L'histoire ancien et l'antiquaire. In: *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*. Paris, 244–293.
- Morin, Edgar 1972a: Présentation. *Communications* 18.
- Morin, Edgar 1972b: Le retour de l'événement. *Communications* 18. 6–20.
- Morin, Edgar 1972c: L'événement-sphinx. *Communications* 18. 173–192.
- Nora, Pierre 1972: L'événement monstre. *Communications* 18. 162–172.
- Pomian, Krisztof 1984: *L'Ordre du temps*. Paris
- Reisch, Georges A 1991: History and Narrative. *History and Theory* 30. 1–20.
- Revel, Jacques 1999: Histoire et sciences sociales: lecture d'un débat autour de 1900. In: Bödeker, H.–Reill, P. H.–Schlumbohm, J. (Hrsg.): *Wissenschaft als Kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen, 377–399.
- Ricoeur, Paul 1983–1985: *Temps et récit I–III*. Paris
- Shalins, Marshall 1985: *Islands of History*. Chicago
- Simiand, François 1903: Méthode historique et science sociale. Etude critique à propos des ouvrages de M. Lacombe et de M. Seignobos. *Revue de Synthèse historique*. 1–22., 122–157.
- Stone, Lawrence 1979: The Revival of Narrative. Reflexions on a New Old History. *Past and Present* 85. 3–24.
- Veyne, Paul 1971: *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie*. Paris
- Voltaire 1957: Nouvelles considérations sur l'histoire. In: *Oeuvres historiques*. Paris.

Gabrielle M. Spiegel

Történelem, historicizmus és a szöveg társadalmi logikája a középkorban*

Az irodalmi szövegek tanulmányozása, úgy tűnik, mára fordulóponthoz érkezett. Míg a kritikai gondolkodás egyes irányzatai az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban vonták kétségbe, hogy egy szöveg történeti jelentése föltárható lenne, új erőre kapott azok hangja is, akik az irodalom értelmezésében a „történelemhez” való visszatérés mellett kardoskodnak. Még mielőtt azonban megpróbálnánk egymáshoz közelíteni e két álláspontot, alaposabb képet kell alkotnunk arról, hogyan értelmezik a „történelmet” a történészek és hogyan az irodalomkritika művelői, továbbá, hogy a posztmodern gondolkodás hol helyezi el a történelmet és a történész szerepét az irodalmi értelmezés azon problémáinak viszonylatában, amelyek a mai elméleti viták homlokterében állnak.

Egy valami nyilvánvaló: a történelem és az irodalom tanulmányozását a 19. század óta irányító paradigmák uralma végleg megkérdőjeleződött. Az a magabiztos humanista vélekedés, hogy a múlt racionális, „objektív” tanulmányozása a történelmi szövegek „autentikus” jelentésének feltárását eredményezheti, súlyos csapásokat szenvedett a posztmodern irodalomkritikai vitákban. E viták részben olyan fogalmak körül forognak, melyeket a történészek alkalmazni szoktak a múlt megértését célzó próbálkozásaik során. Így például az okság, a változás, a szerzői intenció, a jelentés állandósága, a cselekvéseit szuverén módon irányító ember és a társadalmi meghatározottság. Hol a helye tehát a történelemnek a posztmodern elméleti környezetben? Mit tehet hozzá – hozzátehet-e bármit is – a történész a posztmodern fogalmával fémjelzett elméleti problémák és értelmezési praxis újrafogalmazásához?

* History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages. *Speculum* (65.) January 1990. 59–86. /The New Philologie – ed. St. Nichols/ A szerző itt szeretné megköszönni Carroll Smith-Rosenbergnek, Phyllis Rackinnek, Lynn Huntnek, Stephen Nicholsnak, David Cohennek, Judith Walkowitznek, Jeanne Rutenburgnek, Arthur Ecksteinnak, James Henretta-nak, J. S. Cockburne-nek, és Samuel Kinsernek, valamint a University of Pennsylvania *Hatalmi struktúrák és nyelvi sokféleség* Mellon szemináriuma és a Johns Hopkins University *Atlanti szemináriuma* résztvevőinek az itt közölt tanulmány figyelmes elolvasásáért és lényeglátó kritikai megjegyzéseikért. Külön meg kell említenem a Carroll Smith-Rosenberg által vezetett Mellon szemináriumot, amelynek keretében hosszabb ideig élvezhettem rokonlelkek társaságát, s amely lehetővé tette az itt felvetett problémák részletes megvitatását. Különösen hálás vagyok azért, hogy részt vehettem a szeminárium összejövetelein, ahol sokkal többet kaptam, mint amennyit jómagam képes vagyok adni. Szeretnék köszönetet mondani továbbá a John Simon Guggenheim Alapítvány ösztöndíjáért, mely lehetővé tette e tanulmány megírását és az ehhez kapcsolódó kutatásokat, és a Johns Hopkins University *Atlantic History and Culture* programjának Rockefeller Residency ösztöndíjáért is, melynek köszönhetően dolgozószobát és szállást kaptam Guggenheim-ösztöndíjam ideje alatt. Tanulmányom rendkívül sokat profitált az imént felsorolt tudósok megjegyzéseiből, de nem szükségképpen tükrözi véleményüket.

Az alábbiakban a történész szemszögéből vizsgálók néhány vitakérdést, különös figyelemmel az irodalomkritika azon irányzataira, melyek újonnan támadt érdeklődést mutatnak a történelem iránt.

A történész szemszögéből szemügyre véve a kritikai gondolkodás terepét, leginkább talán a történelem felbomlásának látványa ragadhat meg bennünket. Az az alapvető benyomásunk, mintha mindenki a nyelvhez menekülne a „valóságtól”, mint ami az emberi tudat konstitutív tényezője és társadalmi produktumként felfogott jelentés. E „nyelvi fordulat” számos forrásból táplálkozik.¹ A legfontosabb ilyen forrás a strukturalista nyelvészet, melyet Ferdinand de Saussure 1916-ban kiadott *Cours de linguistique générale* (Bevezetés az általános nyelvészetbe) című műve alapozott meg. Ezt követően tűnik föl rendszeresen a strukturalizmus, a szemiotika és a posztstrukturalizmus (különösen annak dekonstruktivista áramlata), melyek érezhetően döntő befolyásra tettek szert a II. világháború utáni évtizedekben.

A különböző pre- és posztstrukturalizmusok közös vonása, hogy mindegyik egy, a nyelvet modellként használó ismeretelméletre támaszkodik: nem úgy tekint a nyelvre, mint amiben a szavakban megragadott világ tükröződik vissza, hanem úgy, mint ami ezt a világot megalkotja – vagyis „generatív,” nem pedig „mimetikus”.² Noha jelentős különbségek lelhetők fel a posztstrukturalizmus hitvitázói és művelői között, mindannyian abból a premisszából indulnak ki, hogy a nyelv valamiképpen megelőzi az általa formált világot, s ennél fogva amit „valóságként” tapasztalunk meg, nem egyéb, mint annak a nyelvi rendszernek a társadalmilag (értsd: nyelvileg) konstruált produktuma vagy „okozata,” amelyben lakozunk. A vélekedés, hogy a világ, illetve a róla való tudás alapvetően nyelvi jellegű – ez adja a magvát annak, amit „szemiotikai kihívásnak” nevezhetünk. A valóságot nyelvi alapokon értelmező szemiotikai felfogás – aláaknázván a tapasztalás materialista elméleteit, valamint ezeknek az okságról és a cselekvések szerzőségéről vallott felfogását – szétzúzta a hagyományos irodalmi és történelmi értelmezésmódokat. Hogy válaszolhassunk az általa támasztott kihívásra, mélységében kell megértenünk, milyen következményekkel járt az a mód, ahogyan a szemiotika a történelmet és az irodalmat megközelítette.

A Saussure utáni elmélet kiindulópontja „a nyelvnek mint különbségek pozitív elemek nélküli rendszerének az elemzése”.³ A nyelv távolról sem tükrözi azt a társadalmi világot, melynek része: a nyelv előzetes a világhoz képest, amit az által teszt érthetővé, hogy a jelentésre vonatkozóan megállapított saját szabályai szerint konstruálja meg. Mivel Saussure szerint ezek a szabályok természetük szerint önkényesek, azaz társadalmi konvenciók, amelyeket a különböző nyelvi közösségek impliciten más és más módon értenek,⁴ a nyelvtől független és – annak ellenére, hogy min-

1 Jay 1982; Toews 1987.

2 Partner 1986: 95.

3 Belsey 1980: 4.

4 Hadd hivatkozzam itt egy Belsey által idézett példára: a „folyó” és a „folyam” jelentése nem ugyanaz, mint a francia *rivière* és a *fleuve* szavaké. Magyarul méretük alapján különböztetjük meg egymástól a folyót és a folyamot, a franciában viszont a *fleuve* a tengerbe ömlő víztömeg, míg a *rivière* egy másik *rivière*-be vagy *fleuve*-be folyik. Hogy mit jelölnek ezek a terminusok, nyelven-

den ember más és más konkrét nyelvi rendszerbe tartozik – egyetemesen felfogható univerzum ideája illúzió. A valóság nem a nyelv határain „túl” létezik, hanem „már előre” meg van konstruálva a nyelvben, amely megelőzi a világról való tudásunkat. Ebből az következik, hogy az irodalom, mint a nyelvi kifejezés egyik formája, nem képes egy rajta kívül eső világra transzparens módon reflektálni, hiszen ez a „világ” csak nyelvi konstrukció, s így az irodalom is csak a nyelv, azaz a diskurzus egyik lehetséges megjelenési formájának tükré.

Ahogy a nyelv, úgy az irodalom sem egy külső világot ír le, hanem csak magának a nyelvnek a működését. Mivel az irodalmi nyelvet csak a nyelvi gyakorlat szélesebb (pontosabban: „mélyebb”) rendszerének egyik részeként értékeli – azon rendszerének, amit Saussure *langue*-nak nevezett el –, a strukturalista nyelvészet kiragadja az irodalmat a kiváltságos léttel járó elszigeteltségéből. A strukturalista nyelvészet felfogásában az irodalom csupán a *langue* egyik megnyilvánulása: valami, ami a *langue*-ra utal, egy meghatározott beszédaktus (Saussure terminusával: *parole*), melynek természetét – mint minden más beszédaktusét – a társadalom nyelvi gyakorlatát szabályozó és alapul szolgáló mélystruktúrák szabják meg. Az irodalom csak a társadalmilag értelmezhető jelentések egyfajta listáját kínálja, s nem a valóságról alkot képet; az irodalmi praxis a társadalmi jelentés konstruálására, és nem a világról szóló üzenetek továbbítására szolgál.

Az a mód, ahogy a szemiotika és a dekonstrukció továbbfejlesztette Saussure vizsgálódásait a nyelvi rendszerek tulajdonságairól, katasztrofális hatással járt mind a textualitás, mind a történelem történeti megértése szempontjából, mivel megfosztotta a nyelvet attól, hogy bármiféle belső összefüggésben állhasson külső jelöltekkel. Abból a saussure-i elképzelésből kiindulva, hogy a szavak „jelek” – és pedig önkényes, hiszen konvencionális, „jelölők,” amelyek sokféle jelentést (vagyis „jelöltet”) képesek létrehozni – a szemiotikai érdeklődés fókuszába a nyelv performatív aspektusa került, mint aminek a formális jelek alkalmazásától függő jelentés létrejötte tulajdonítható. A szemiotika egy másik érve, hogy a jelentés nem a nyelven kívüli jelenségekre történő utalással, hanem a jeleket egymáshoz fűző belső relációknak köszönhetően jön létre. Ez – mint Raymond Williams kimutatta – azt jelenti, hogy a nyelv „nemcsak hogy *nem természetes*, hanem éppenséggel a kód egyik megjelenési formája”.⁵ A nyelv a rendelkezésre álló kódok formájában létezik (előzetesen), következésképpen a jelentés azon szabályok terméke, melyek a jeleket a kód alapjául szolgáló rendszer (*langue*) által előre meghatározott módon hozzák egymással összefüggésbe. Ebben az értelemben – mint John Toews lényeglátóan megjegyzi – „a jelentés megalkotása személytelen, mert a nyelvhasználók „háta mögött” történik: nyelvi műveleteik csupán szemléltethetik azokat a nyelvi szabályokat és eljárásokat, amelyekben lakoznak, de amelyeket nem tartanak ellenőrzésük alatt”.⁶ Az az elképzelés, amely szerint a nyelv az egyéni kifejezőmódot kontrolláló személytelen

ként változik, az egyes nyelveken belül pedig a jelentés létrehozását irányító nyelvi kódban vagy szabályokban elfoglalt helye határozza meg a jelölt dolgot. (Belsey 1980: 39.)

5 Williams 1977: 167.

6 Toews, John E. 1987: 882.

kódok rendszere, alapjaiban ingatja meg azt a hagyományos felfogást, hogy a szerző középpontban álló szubjektum, aki tudatos ellenőrzése alatt tartja megnyilatkozásait, és felel is azokért. Aligha meglepő hát, hogy Roland Barthes minden szerzőt „halottá” nyilvánított. Ami ezek után a szemiotika nézőpontjából irodalmi mű marad, az már nem egy központi helyet elfoglaló, beszélő szubjektum autonóm kifejeződése, hanem kódolt szöveg és a szöveg által lehetővé tett olvasatok sokasága.⁷ Amit a pozitívizmus, a historicizmus, sőt még az Új Kritika is a szöveg alapos olvasással (*close reading*) végső soron föltárható koherens kifejeződésének vagy nézőpontjának tekintett, az egy összefüggéstelen, különemű és ellentmondásokkal terhelt kódsorra töredezik, amely – az allegorikus újrakódolás szintjét kivéve – dacol az értelmező egységesítéssel. De az allegorikus újrakódolásra is a gyanú árnyéka vetül: vagyis, hogy ideologikus, hamis koherenciát erőszakol ki ott is, ahol valójában semmiféle koherencia nincs.

Az irodalmi mű sokféle és egymással konfliktusban álló kódokra tördelésénél is végzetesebb következménnyel járt ugyanakkor az irodalom történeti vizsgálata szempontjából, hogy a szemiotika a történelmileg beágyazott szerzői tudat fontosságának tagadása révén szükségképpen magát az irodalmat is dehistorizálta, s az irodalmi szöveg dehistorizálása egyben a történelem tagadását jelentette. Ha azt gondoljuk, hogy a szerzőket inkább kötik előzetesen létező nyelvi kódok, mint az általuk megjelenített társadalmi folyamatok, s ha e folyamatokat is nyelvileg konstituálnak – azaz ebben az értelemben pusztán jelek alternatív rendszerének – tartjuk, akkor a társadalmi élet lényegét tekintve nem több a diszkurzív viselkedés egyfajta játékanál: mesterséges, testetlen jelek kölcsönhatása és kombinációja egymással kialakított instabil viszonylatokban. Olyan kölcsönhatás és kombináció ez, amely semmiféleképpen nem kötődik a nyelven kívüli világhoz, s így a szó minden értelmében anyagtalan.

A nyelv anyagi jellegének felbontását tekintve a dekonstrukció ment legmesszebb a Saussure utáni nyelvészet implikációinak kifejtésében, amikor a beszéd helyett az *écriture*-t (a textualitást) állította vizsgálódásai középpontjába mint egy olyan öntőformát, amelyben az ember nyelvi tudata megszületik. Ha a nyelvet az önkényes kódolás rendszerévé tesszük, e kódok jelenlétére dekódolásuk és „dekonstruálásuk” lesz a kézenfekvő reakció: vagyis annak a vizsgálata, milyen sajátos folyamatok működnek közre abban, ahogyan egy szöveg – az irodalmi műben lakozó kódok változásai és konfliktusai révén – jelentést hoz létre; azaz a szövegtermelés módjának, nem pedig referenciális tartalmának vizsgálata. A dekonstrukció ráadásul a jelek által létrehozott jelentéstöbbletet állította érdeklődése fókuszába, ez a többlet pedig lehetetlenné tette szilárd, „szándékolt” jelentés megállapítását bármely beszéd- vagy írásaktusban. A szövegben egyszerre létező kódok között elkerül-

7 A szemiotikai elemzés egyik klasszikusában, az *S/Z*-ben, Barthes egy Balzac-novellát tördel darabjaira és vezet le összetett kódok véletlenszerű működéséből, míg Hayden White a *The Education of Henry Adams*-et elemzi a kódváltás mintái szempontjából, melyek révén ideológiai implikációk lépnek a társadalmi élet közvetlen megjelenítése helyére, amit a szöveg csak „színlel”. (White 1982.)

hetetlenül kirobbanó összeütközés széttöredezi a mű látszólag összefüggő, harmonikus felszínét, s fölfedi a benne rejlő jelentések között feszülő ellentmondásokat, a jelentések sokféleségét. Egy szöveg dekonstruálásakor az olvasó végül a jelentés végső bizonytalanságával, *aporiájával* szembesül, s ennek láttán szükségképpen tétovázik, döntésre képtelenül. És ha már egyszer széttöredezett, a jelben benne rejlő, ahhoz tapadó különbségek sokasága kerül napvilágra; különbségek, amiket a szöveg elfojtani és/vagy letagadni igyekszik.⁸ A „dekonstrukció” célja éppen az, hogy napvilágra kerüljenek a szövegbeli – hasztalan – ránk erőltetett csöndekben és jelen-nem-létekben továbbra is megbúvó, rejtett jelentések. Amit pedig e leleplezés fölfed, az végső soron nem egyéb, mint „a nyelv képtelensége arra, hogy bármi olyat megjelenítsen, ami a határain túl van”.⁹ Derrida magyarázata szerint „[a]z egymásra következő pótlékok e sorozatával egyfajta szükségyszerűség ad hírt magáról: egy végtelen láncolat szükségyszerűsége. Egy olyan láncolaté, mely elkerülhetetlenül megsokszorozza azoknak a pótlólagos közvetítéseknek a számát, amelyek előállítják annak a jelentését, amit elodáznak: magának a dolognak, a közvetlen jelenlétnek, az eredendő észlelésnek a káprázatát”.¹⁰ A szöveg nyelve mögött még több nyelv, még több szöveg rejtőzik, egy olyan végtelen *regressust* alkotva, amelyben a valóságos és az anyagi jelenléte mindig elodázódik, sohasem elérhető. A dekonstrukció szerint (egy divatos nietzschei megfogalmazással élve) be vagyunk zárva „nyelvünk börtönébe”, ahonnan nincs kiút, hiszen Derridat idézve: „il n’y a pas de hors-texte” (nincs szövegen kívüliség).¹¹ Hasonlóan a szemiotikához – amelyből a nyelvről alkotott felfogása túlnyomórészt eredeztethető – a dekonstrukció is személytelennek tekinti a nyelv működését (mint Derrida állítja, a nyelv beszélő használatját, nem pedig fordítva). Úgy látják, a nyelv a textualitás játékában formálja meg és formálja újra magát (Derrida szerint még a beszéd is az írás egy formájaként, *archiécriture*-ként értelmezhető) vég nélkül közvetítve, s így elodázva az anyagi jelenlétet, melynek elérésére látszólag rendeltetett, de amelyhez sohasem jut el.

A jel anyagságának ez a felbomlása és a nyelven kívüli valóságtól való elszakadása szükségképpen a történelem felbomlását is jelenti, hiszen tagadja, hogy a nyelv

8 Derrida a „disszemináció” fogalmát használja a jelentés e minden írásban benne rejlő megsokszorozódásának és szétszóródásának jelölésére, mely folyton azzal fenyeget, hogy az írás túllép az értelmén, melyet a szöveg struktúrájából kiolvasható kategóriák korlátként próbálnak megszabni számára. [Magyarul: Derrida, Jacques 1998: *A disszemináció*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán, Pécs] Derrida szerint ez a jelentés-„többlet” nem csak az irodalmi nyelvben, hanem minden nyelvben kimutatható, noha kétségtől az irodalmi nyelvben érhető leginkább tetten. (Lásd még Eagleton 1983: 134.) Pontosan a jelentés e változékonysága és az írás diszkontinuus, széttöredezett, meghatározatlan jellege teszi lehetetlenné számunkra, hogy egy olyan állandó pontot jelölhessünk ki a diskurzus határain túl, amely szavatolná annak objektív valóságát. A szöveg eképpen radikálisan decentralizált, mivel egyetlen jelölt dolog sem található a nyelvi jelölők játékterén kívül, s nincs olyan nyelven kívüli szféra, amely kijelölné a lehetséges értelmezési tartomány határait. Minden jelölőlánc- vagy szövegértelmezés pusztán jelek egy újabb láncolatát hozza létre, s ezzel, mint Northrop Frye előre látta: „egy végtelen, kiút nélküli labirintus[ba]” jutunk. [Magyarul: Frye 1998: 103.] Derrida lényegében ugyanezt érti „középpont nélküli struktúrán”. Frye és Derrida felfogásának ragyogó elemzését adja Frank Lentricchia. (Lentricchia 1980.)

9 Jay 1982: 89.

10 Derrida 1967: 226. Lásd még Patterson 1987: 58.

11 Derrida 1967: 227.

képes lenne önmagán kívül bármely más valósághoz „viszonyulni” (vagy arról számot adni). A történelem – a múlt – egyszerűen a nyelvi jelek alrendszeré, mely a történelmi létezés, mint azt Lee Patterson kimutatta, a dekonstrukció szemében nem valamiféle „jelenlét”, hanem „a textualitás által létrehozott jelenlét megmutatkozása. Nincs *hors texte*, s megpróbálván fölfedezni a történelmi valóságot, olyan labirintusszerű világba lépünk be, amely nem csupán meggátolja, hogy hozzáférjünk a történelemhez annak eredeti formájában, hanem a megismerés tárgyaként való létezését is megkérdőjelezi. A dekonstrukció felfogása szerint az írás egy olyan textualitásban nyeli el a társadalmi kontextust, amely teljesen elidegenedett a valóságtól”.¹² Ám ez a probléma nem csak irodalmi szövegek esetében jelentkezik, hiszen egy posztstrukturalista univerzumban nincs megfelelő ismeretelméleti érv, amelynek segítségével megkülönböztethetnénk egymástól a nyelv irodalmi és egyéb használatait. Ha az irodalmi szövegtől elvitatjuk, hogy képes megjeleníteni a valóságot, akkor az összes többi szöveg is képtelen erre, s értelmét veszti az irodalom és a „dokumentum” hagyományos megkülönböztetése is, mert mindkettő egyformán részt vesz a nyelv ellenőriz(het)etlen játékában és intertextualitásában. Ha nem juthatunk el az „élethez” az irodalom által, akkor „a múltat” sem ragadhatjuk meg dokumentumok segítségével.¹⁴

Mindez több szempontból is meglepő kimenetele a strukturalista vállalkozásnak. Az alapján ugyanis, hogy Saussure a *langue* mint társadalmi jelenség önkényes, konvencionális jellegét hangsúlyozta, azt is gondolhatnánk, hogy ez természetes módon a nyelvi rendszerek különbségét és történelmileg meghatározott megjelenési formáit hangsúlyozó historicista állásponthez vezet majd. Ha el is fogadjuk Saussure-nek a valóság társadalmilag konstruált voltáról vallott felfogását, magából a *Bevezetés*ből nem következik, hogy a valóság mindig és mindenhol ugyanolyan módon konstruált. Épp ellenkezőleg: Saussure ragaszkodása ahhoz, hogy a nyelv különbségek pozitív elemek nélküli rendszere, valójában igencsak cáfolja ezt a következtetést. Ha a nyelv egy implicit társadalmi szerződés, amely arra kötelezi a nyelvi közösség tagjait, hogy használatának azon előírt módjaihoz tartsák magukat, melyek nélkül lehetetlen volna a kommunikáció és nem jöhetne létre jelentés, akkor szükségképpen minden nyelv történelmileg specifikus jelenség, melynek vizsgálatában a historicizmus kecsegtethet a legszebb reményekkel. Ezért nincs is abban semmi meglepő, hogy a strukturalista és posztstrukturalis-

12 Vö. Toews 1987: 882.

13 Patterson 1987: 59.

14 Hayden White-nál hatásosabban senki sem fejtette ki, hogy milyen következményei vannak a Saussure utáni nyelvészetnek a történetírás gyakorlata szempontjából. Ezt fölismerve ragadta meg, milyen kihívást jelent a szemiotika a történeti kutatás számára, mihelyt problematikussá válik a klasszikus irodalmi szöveg viszonya a társadalmi környezetéhez, s ugyanez történik az állítólag „tökéletesen világos” szövegek vagy dokumentumok társadalmi környezetükhöz fűződő viszonyával is. Ha egyszer elfogadtuk a Saussure utáni nyelvfelfogást, nincs episztemológiai érv, melynek segítségével zárójelbe helyezhetnénk a nyelv dokumentumokhoz kötődő használati módjait mint olyanokat, amelyek valamiképpen elkülönülnek általában a nyelv önreferenciális játékától, bármilyen szükségesnek mutatkozzanak az ilyen próbálkozások a történetírás továbbra is létező gyakorlata szempontjából, megvédendő a történelmi „bizonyíték” fogalmát.

ta elvek alkalmazására tett legfőbb próbálkozások az antropológia és a történetírás terepén az olyan saussure-i megfogalmazásokban (többé-kevésbé implicit módon) benne rejlő historicista beállítódás helyreállítását célozták, melyek a jelentés társadalmi megkonstruálására és konstruálódására irányultak történelmileg meghatározott kulturális diskurzusokban. Ám, mint azt majd igyekszem kimutatni, a kulturális antropológia és a kultúrtörténet (az új historicizmussal együtt, amelyhez az utóbbi oly sok termékeny szállal kapcsolódik) ugyan sikerrel vezette be újra a diskurzus mint pontosan azonosítható kulturális és történelmi képződmények produktumának (új) historicista vizsgálatát, abban azonban már korántsem volt ennyire sikeres, hogy a történelmet a jelentés társadalmi konstrukciójának aktív formálójaként rehabilitálja.

Az angolszász társadalomtudományosságban kétségkívül régóta Clifford Geertz a vezéralakja annak a törekvésnek, mely szemiotikai modellek alkalmazását ajánlja a kultúra és a történelem tanulmányozásában. Bár összegyűjtött tanulmányainak első, rendkívül nagyhatású kötete, a *The Interpretation of Cultures* még inkább Northrop Frye archetípus-elméletének hatását mutatja, nem pedig a tulajdonképpeni szemiotikáét, Geertz már ekkor is világosan és egyértelműen a kultúra szemiotikai felfogása mellett érvelt, mondván: a kultúra „értelmezhető jelek [...] egymásba nyúló rendszere”,¹⁵ melynek inkább egy értelmező, sem mint a funkcionalista antropológia tárgyát kell képeznie. A *Mély játék: Jegyzetek a bali kakasviadalról* című klasszikus esszéjében Geertz az antropológia terepén alkalmazza Frye azon megállapítását, hogy egy irodalmi szöveg jelentése expresszív és formális, nem pedig instrumentális. Geertz ugyanis „[kollektíven] fenntartott szimbolikus struktúrának” tartja a kakasviadalt, a „valamiről valamit mondás” egy módjának, melynek jelentését nem a társadalmi mechanika (vagyis hogy hogyan működtek a kakasviadatok a bali társadalomban a státus megerősítése, a hatalom kiaknázása, az érdekek előmozdítása stb. érdekében), hanem a társadalmi szemantika problémájának kell tekinteni.¹⁶ Pár sorral később azt javasolja, hogy a kultúrát „mint szövegek együttesét” kell vizsgálni, hisz „a kulturális formák szöveggként kezelhetők, mivel a képzelet szülte alkotások társadalmi alpanyagból építkeznek”.¹⁷ A nevével fémjelzett értelmező antropológiát, mint azt később állította, „eleve hozzáigazította a modern gondolkodásmód bizonyos leginkább előremutató változataihoz”.¹⁸ Ezek, véleménye szerint, „az abba az irányba megtett lépést jelentik, hogy a társadalmi életet olyan szimbólumok (jelek, megjelenítések, *signifiants*, *Darstellungen* – a terminológia más és más) szerint szervezettnek fogjuk föl, amelyek jelentését (értelmét, jelentőségét, *signification*ját, *Bedeutung*ját) előbb meg kell ragadnunk, ha meg akarjuk érteni az adott szerveződést és fogalmi formába akarjuk önteni elveit”.¹⁹ Azzal, hogy e meghatározásban Geertz összekapcsolja egymással a hermeneutikát és szemiotikát, hatásosan érvel az általa „szöveganalógiának” elnevezett módszernek

15 Geertz 1994c: 181.

16 Geertz 1994b: 164.

17 Geertz 1994b: 164 sk.

18 Geertz 1983: 4.

19 Geertz 1994a: 270. (A fordítást módosítottam – a ford.)

a kultúra tanulmányozásában való alkalmazása mellett: a társadalmi cselekvést „viselkedésszövegnek” tekinthetjük, az antropológia feladatát pedig az eltérő kultúrák „fogalmi világainak szisztematikus, kifejtő elemzésében” fedezhetjük fel.²⁰ Geertz elméletének egyik legfontosabb hozadéka, hogy a szimbolikus antropológiáról valott felfogása összeegyeztethető volt Lévi-Strauss strukturális antropológiájával (amit ő maga ugyan cáfolt).²¹ Geertz a társadalmi viselkedést tanulmányozta szimbolikus szöveggént, Claude Lévi-Strauss pedig a szövegeket vizsgálta szimbolikus cselekvésként, valóságos politikai és társadalmi ellentéteknek az imaginárius struktúrájában való feloldódásaként. A szimbólumok konstruálásában munkáló folyamatok mindkettőjük szerint azon formális minták segítségével válnak hozzáférhetővé, melyeket egy kultúra saját társadalmi szövegeinek megalkotásában fölhasznál. Tehát – noha a szövegeket a képzelet *társadalmi alapanyagból* építkező műveiként írták le – egyre inkább a formális minták, a megjelenítés módjai váltak a vizsgálat tárgyává, nem pedig azok a társadalmi konfliktusok, amelyeknek a szimbolikus kifejezésére és föloldására ezek szolgáltak. Ez szükségképpen a kultúra egyfajta átesztétizálását eredményezte és azt, hogy a posztstrukturalizmus felfogása szerinti textuális egyre táguló kategóriája magába szippantotta a kultúrát.²²

A kultúra kutatásának Geertz által alkalmazott ígéretes szemiotikai megközelítését az a vágy éltette, hogy új irányt szabjon az antropológiai magyarázatnak, hogy „a cselekvést kösse össze a jelentésével, s ne a magatartást a meghatározó tényezőivel”,²³ s ezzel egyszersmind elkerülje a determinizmust, amelynek csapdájába a funkcionalizmus többnyire beleesett. A vágyat sohasem sikerült teljesen valóra váltani, mivel az elemzés szövegszerű módjainak elsődlegessége miatt egyre inkább elhomályosodott annak a „társadalmi alapanyagának” az aktív természete, amelyet Geertz a szövegeinek tekintett. Az irodalomkritikához hasonlóan a néprajzban is bekövetkezett, hogy a valóság társadalmi konstrukciójának diszkurzív modelljei a nyelv és a „valóság” elválasztását eredményezték. Ez az egyre inkább a nyelvre

20 Geertz 1994a: 271. (A fordítást módosítottam – a ford.)

21 Geertz határozott különbséget tesz saját értelmezésmódja és Claude Lévi-Strauss strukturalizmusa között, mégpedig azon az alapon, hogy szerinte Lévi-Strauss a mítoszokat, rítusokat stb. megfejtendő rejtjeleknek tartja, ám a szimbolikus formákat nem próbálja megérteni abból a szempontból, hogy azok miképp működnek konkrét szituációkban, vagyis hogyan szervezik az észleleteket, a jelentéseket, érzelmeket, fogalmakat és beállítódásokat. Az értelmező antropológiával ellentétben Lévi-Strauss strukturalizmusa Geertz véleménye szerint csak a mítoszok és rituálék kontextusuktól megfosztott belső struktúrájával törődik. (Geertz 1983: 449, 38. jegyzet)

22 Ezt a Geertz munkásságában jelenlévő vonulatot kitűnően foglalja össze Lynn Hunt cikke: Hunt 1990. Itt szeretném megköszönni Hunt professzornak, hogy tanulmányát még megjelenése előtt olvashattam és idézhettem. Az antropológus Vincent Crapanzano megfigyelése szerint a társadalmi és kulturális viselkedésnek ez az esztétizáló megközelítése jórészt az antropológus látókörébe került néprajzi közösségeken kiélt értelmezési düh műve. Mint Geertz *Mély játékaról* írott kritikájában megjegyzi, „a kakasviadalok a bali-szigetiek számára nyilvánvalóan kakasviadalok, s nem képek, fikciók, modellek vagy metaforák. Nem tekintenek rájuk így, bár az idegen, aki számára a »képeknek, fikcióknak, modelleknek és metaforáknak« interpretációs értékük van, olvashatja őket így is.” (Crapanzano 1986: 73.)

23 Geertz 1994a: 284. (A fordítást módosítottam – a ford.)

való koncentráció pedig – mint azt Nicole Polier és William Roseberry megjegyzi – „a néprajz posztmodern programjának sarokköve lett”.²⁴

Talán nem kellene megriadnunk (s bizonyosan nem is riadnánk meg) annyira attól, hogy a kulturális antropológiát egyre inkább átítatta a textualitás posztstrukturalista felfogása, ha nem gyakorolt volna oly rendkívüli hatást Geertz „szövegana-lógiája” a társadalomtörténetre, s különösen az éppen kialakulófélben lévő kultúr-történetre. A társadalomtörténészek, és különösen a kora újkori Európa történeté-vel foglalkozó történészek esetében viszonylag egyszerű az antropológiai modellek átvétele, hiszen nem szorítkoztak csupán a geertzi modellek használatára, hanem merítettek Victor Turner, Mary Douglas, illetve a francia Marcel Mauss és Arnold van Gennep antropológiai eredményeiből is. Natalie Davis úttörő munkásságát szemük előtt tartva a társadalomtörténészek megtanulták, miképpen lehet a múlt társadalmainak rituális életét kutatni: a macskazenét, a karnevált, a társadalom rendjét átmenetileg felfüggesztő ünnepeket és a népszerű kultuszokat, sőt még a macskamészárlást is a rituális élet által színre vitt, s egyben próbára is tett társadalmi rend szimbolikus kifejeződéseként tanulmányozták.²⁵ Ennek következtében a történész kutatási terepe rendkívüli mértékben kitágult, szótára pedig kibővült: az új társadalmomtörténet-írást művelők retorikájának közhelyeivé váltak az olyan kifejezések, mint a „liminalitás”, a „kommunitás”, a „rituális ellenstruktúra” és társaik. Noha az amerikai középkorászok a kora újkori Európát tanulmányozó kollégáikkal ellentétben nem fogadták el olyan hamar mérceként az antropológiát, azért a szentek kultuszával foglalkozó Peter Brown, a bíraskodáshoz kötődő praktikákat vizsgáló Stephen White és a szentek ereklyéinek meggyalázását kutató Patrick Geary munkássága, vagy a zárandoklást „liminoid” jelenségként ábrázoló Victor Turner művei megmutatták, milyen lehetőségeket rejt magában az ilyen típusú kutatás a medievista számára. Franciaországban ugyanebben az időben mozgósította az École des Hautes Études erőforrásait a Jacques Le Goff és Jean-Claude Schmitt körül kialakult csoport a néprajzi ihletettséggű középkortörténet kibontakoztatása céljából – Schmitt *Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIII^e siècle* című műve rendkívül gyorsan a középkori etnográfia klasszikusa lett.

A néprajzi modelleket használó társadalomtörténészeket főképp az foglalkoztatta, milyen helyet foglal el a rítus a társadalmi életben, az azonban már sokkal kevésbé érdekelte őket, hogy alaposan végiggondolva a problémát, Geertz szövegana-lógiáját is meghonosítsák szakterületükön. Bár a rituálét szimbolikus kifejezésfor-maként kezelték, nem vetették alá irodalmi elemzésnek, s nem aknázták ki szisztematikus módon a nyelv saussure-i nyelvészetből kisarjadt felfogását sem. A szociokulturális jelenségek elemzésére szolgáló diszkurzív modell használatába

24 Polier–Roseberry: *Tristes Tropes*. (Kézirat) 10. [Megjelent: *Tristes Tropes: Post-Modern Anthropologists Encounter the Other and Discover Themselves. Economy and Society* 18. (1989) 245–261. – A ford.]

25 E fejleményekről ragyogó áttekintést ad Lynn Hunt *History, Culture and Text* című tanulmánya, amely az általa szerkesztett *The New Cultural History* (Berkeley, University of California Press, 1989.) című kötethez íródott bevezetesként (Hunt 1989.) Köszönetet mondok Hunt professzornak, hogy tanulmányát még annak megjelenése előtt elküldte nekem.

beleépített feltevések csak a kultúrtörténet létrejöttével fogalmazódtak meg konzisztensen kifejtve, s letek következetes alkalmazásra. A kultúrtörténet a társadalmi viselkedés és a kulturális termelés formáit választotta vizsgálati terepül, s ezt a két szférát immár tudatosan a szemiotika megszabta módon formálta át, megnyitva őket a legújabb irodalomkritikai áramlatok, s így egy nagy adag poszt-strukturális elötte is.

Jonathan Culler *Literary History, Allegory and Semiology* (Irodalomtörténet, allegória és szemiológia) című tanulmánya, mely a *New Literary History*-ban jelent meg 1976-ban, jó példája annak, hogy a kultúrtörténet milyen fölfogást alakított ki a szövegről, s hogyan jelölte ki annak új helyét a kulturális termelést középpontba állító irodalomtörténeten belül.²⁶ Culler szerint „irodalom és társadalom viszonyát, ha az alapul kíván szolgálni a kultúrtörténet és következőképp az irodalomtörténet számára is, legjobban úgy képzelhetjük el, ha mind az irodalmat, mind a kultúrát (amelynek a része) olyan szimbolikus rendszerekből álló intézményként gondoljuk el, amelyeknek köszönhetően a cselekvések vagy tárgyak elnyerik jelentésüket – ilyen szimbolikus rendszer például az irodalom és a műfajok, mivel konvencióik a jelentés előállítására és rendszerezésére szolgáló eszközök”.

Culler és általában a kultúrtörténészek szerint az irodalom és a társadalom is olyan jelrendszerként értendő, melyek egymáshoz fűződő viszonya az összemérhetőség vagy „homológia” formáját ölti magára. Ilyen elemzések esetében az értelmezés nem a társadalmi élet vagy az irodalom tartalmát helyezi a kritikai vizsgálódás fókuszába, hanem „a társadalmi és kulturális tárgyakat létrehozó műveleteket, azokat az eszközöket, melyek jelentéssel telített világot alkotnak”.²⁷ E „műveletek” a társadalmi és a diszkurzív alakzatokat konstituáló nyelvi kódok. Éppen ezért lehetetlen az egyik elsődlegességét megállapítani a másikhoz képest; lehetetlen azt állítani, hogy a társadalom határozza meg vagy „okozza” valamilyen mechanikus értelemben a jelentés kulturális létrehozását, vagy hogy ontológiai differencia lenne képzeletszülte és „valóságos” (például az irodalom és a nyelven kívüli események, cselekedetek vagy intézmények) között, hiszen amit „valóságosként” értelmezünk, az maga is az imaginárius, vagyis a diszkurzív konstruálás terméke. Ezért jelenti ki Geertz a rá oly jellemző egyértelműséggel, hogy „a valóságos ugyanúgy képzeletszülte, mint a képzeletbeli”,²⁸ amellel érvelve, hogy az esztétörténet hagyományosabb formáit váltsa föl a szociokulturális történetírás. Roger Chartier is azt hangsúlyozza, hogy „[szöveg és valóság között] ily módon megállapított viszony nem azt jelenti, hogy a mentális struktúrák függenek anyagi meghatározottságaiktól. Maguk a társadalmi világ reprezentációi is a társadalmi valóság alkotóelemei.”²⁹

Ezen a ponton merülhet fel a történészen a (meglehet naiv) kérdés: mi is hát a „valóságos”? Chartier provizórikus válasza szerint a valóságos az, amit maga a szöveg akként szab meg azáltal, hogy önmagán túl lévő jelöltként konstituálja. De ez

26 Culler 1976.

27 Culler 1976: 260.

28 Geertz 1980: 136.

29 Chartier 1982: 41.

nem csak azt a valóságot jelenti, amit a szöveg célba vesz, mert Chartier azt a megszorítást is hozzáfűzi a definícióhoz, hogy ebben az új értelemben a valóságos „maga az a mód, ahogyan a szöveg [a valóságra] irányul létrehozásának történetiségében és megírásának stratégiájában”.³⁰ Más szóval: a valóság az a szemiotikai kód, amely az élet megjelenítéseit mind az írásban, mind pedig a felölelt társadalmi struktúrákban szabályozza.

A kultúrtörténet a szöveg és a kontextus problémájának radikális előtérbe helyezését és új fogalmi formába öntését azzal éri el, hogy az imagináriust és a valóságot a diskurzus struktúráin belül azonosítja egymással. Ha a képzeletszülte valóságos és a valóságos a képzelet szülötte, s nincs ismeretelméleti érvünk a kettő egymástól való megkülönböztetésére, akkor lehetetlen olyan értelmezési hierarchiát kreálni, amely oksági viszonyba hozná a történelmet és az irodalmat, az életet és a gondolkodást, az anyagot és jelentést. Maga az a kontextus is, amelyben egy szöveg elhelyezkedik, konstituált – és pedig a „mindennapi élet szövegeiként” konstituált – jelentésekből tevődik össze, s a köztük lévő összefüggések lényegileg intertextuálisak.³¹ Így viszont lehetetlenné válik a társadalmi, politikai vagy gazdasági élet olyan aspektusait azonosítani, melyek valamiképpen elkülönülnek a „valóságtól” vagy olyan „valóságot” alkotnak, amely független lenne a történelmileg feltételezett diskurzusok által alkotott kulturális konstrukcióktól: szöveg és kontextus a diszkurzív termelés egyetlen széles áramává olvad össze. Ezen kívül pedig, bár a kultúrtörténet a korszakok különbözőségeivel számoló historicista látásmód szempontjai szerint alkalmasnak bizonyult a diszkurzív termelés tárgyalására, historicizmusához nem kapcsolódik semmi, amit a történészek többsége a jelentés előállítása és a társadalmi valóság közti viszonyra adott történeti magyarázatnak tekintene. A kultúrtörténet hozadéka a hagyományos irodalom- vagy társadalomtörténész szemszögéből tehát az, hogy újra polgárjogot nyer az irodalom historicista vizsgálata, kudarca pedig onnan ered, hogy nem hajlandó elkülöníteni egymástól a szöveget és a kontextust, s nem hajlandó olyan értelmes összefüggést megállapítani köztük, mely ahhoz vezetne, hogy ne egymást implikálják kölcsönösen egy textuálisan felfogott univerzumban. A probléma csak súlyosbodik, ha arra gondolunk, hogy a valóság úgynevezett „dokumentarista” reprezentációi (oklevelek, törvények, hűbérbirtok-jegyzékek, gazdasági adatok, kereskedelmi kimutatások, háborúk – a macskamészárlásokról és a kakasviadalokról nem is beszélve) ugyanúgy a valóság társadalmi konstrukciójának szférájába tartoznak, és ugyanúgy a „történelmileg esetleges diszkurzív alakzatok”³² termékének számítanak. Erős megfogalmazásban: úgy tűnik, mintha a kultúrtörténet számára nem volna más aktus, csak beszédaktus, mintha nem lennének olyan létmódok, melyek ne hasonultak volna a textuálitáshoz, s így ne váltak volna a szöveganalógia alkalmazásával hozzáférhetővé.

Történészek és irodalomkritikusok számára egyaránt messzemenő és komoly következményekkel jár szöveg és kontextus problémájának ilyen megközelítése. Először is mindez – mint azt a Geertz nyomdokain létrejött szimbolikus antropoló-

30 Chartier 1982: 40.

31 Lásd Toews kritikáját. (Toews 1987: 886.)

32 Hunt megfogalmazása (Hunt 1989: 10).

gia esetében tetten érhetjük – elkerülhetetlenül a kultúra átesztétizálásához vezet, amely – implicit módon megfosztva a szót szokásos jelentésétől – a „társadalom” fogalmát mint „társadalmi szöveget” írja felül.³³ A textualitás saját nyelviségébe olvasztja be a társadalmi; a szemiotikai irodalomértelmezés módjai úgy terjesztik ki hatókörüket, hogy minden és bármilyen, immár szemiológiai rendszerként felfogott társadalmi szöveget magukba foglaljanak. A megjelenítés és a valóság közötti hagyományos megkülönböztetés dekonstruálása ily módon megnyitja az utat a valóság *mint* szöveg dekonstruálása előtt – ebben nagy jártasságra tettek szert az új historicisták, igen nagymértékben támaszkodva Michel Foucault-ra. Ami eleinte az irodalomértelmezés módszere volt és egyfajta általános értelemben vett szövegértelmezésé fejlődött, az újabb alakváltozatában társadalmi elemzéssé lett. Ugyanakkor, mint azt Murray Krieger meggyőzően kimutatta, arra is vannak érvek, hogy ez a módszer alapjában véve továbbra is irodalmi jellegű: „csak arról van szó, hogy ez az értelmezés, azon tárgyak után kutatva, melyeket a maga számára hozzáférhetővé tesz, most messze túlterjed az irodalom, de még a szöveg területén is, akkor is, ha ezeket irodalmi jellegűekként kezeli”.³⁴ Paradox módon az, ami eredetileg ki akarta ragadni az irodalmat privilegizált helyzetéből és új kritikai önmagába zárkózásából, az irodalom határainak kiterjesztéséhez vezetett, s immár felölelve a társadalmi és az anyagi valóságot, ezzel „jelentéssé” bomlasztotta szét az anyagot. Az is paradox, hogy ami egykor a formalizmus elleni lázadásként kezdődött, mintha visszahelyezte volna a formalista problémákat jogaikba, hiszen ha (diszkurzív módon és társadalmilag) a nyelv hozza létre a jelentést, akkor a társadalom és az irodalom kutatóinak – mutat rá Martin Jay – „az általuk vizsgált szövegek nyelvi dimenziójára kell irányítaniuk a figyelmüket”,³⁵ legyenek bár ezek a szövegek tisztán irodalmiak/intellektuálisak vagy társadalmiak.³⁶ A szociokulturális történetírás nem annyira a hagyományos eszmetörténet valamiféle helyettesítőjének, hanem egyre inkább más hangnembe transzponált változatának tűnik, mely teret ad a Saussure utáni nyelvészetnek, s különösen a dekonstrukciónak köszönhetően a textualitásról létrejött új felfogásnak. Mindmáig az új historicizmus a legfogékonyabb a kultúrtörténet e megközelítése nyomán feltáruló lehetőségekre.

A kultúrtörténethez hasonlóan az új historicizmus is a kultúratermelésről alkotott tág értelmű szimbolikus és szemiotikai felfogásból indul ki, amely Louis Montrose szerint arra törekszik, hogy „újraértelmezze a kanonikus irodalmi meséket az

33 Így állíthatja Hayden White, hogy „a legjobb indokok arra, hogy a történelem egy adott látásmódját válasszuk, ne pedig egy másikat, végső soron inkább esztétikaiak és erkölcsiek, mintsem ismerelméletiek”, továbbá hogy „a történetírás tudománnyá formálásának igénye nem más, mint a történeti fogalomalkotás egy adott módja iránti preferencia kinyilvánítása, s a mellette fölhozható érvek vagy erkölcsi, vagy esztétikai jellegűek”. (White 1973: xii.)

34 Krieger 1987: 18.

35 Jay 1982: 105 sk.

36 David Carroll szerint „bármily gyakran vagy bármennyire erőlesen folyamodjunk is a történelem és a politika segítségéhez, hogy elúzzuk, vagy legalábbis helyére tegyük, a formalizmus ilyen vagy olyan formában akkor is meg fog maradni. Ugy tűnik, mintha mindig képes lenne arra, hogy újabb s még újabb formában feltámadjon a történelem hamvedréből, hogy ismét egy korábban már elvetett változatának a helyére lépjen.” (Carroll 1987: 69 sk.)

írás sokrétű formáinak kontextusában, illetve azon nem-diszkurzív gyakorlatok és a társadalmi formába öntés intézményeinek vonatkozásában, amelyek viszonylatai közt a szóban forgó szövegek létrejöttek”. Az új historicizmus programjának ez a megfogalmazása első pillantásra mintha rehabilitálná a „nem-diszkurzív” gyakorlatok és intézmények mint autonóm anyagi realitások létezését, de Montrose sietősen elismeri „a nyelvet mint azt a közeget, amelyben a hús-vér Valóságost megkonstruáljuk és megragadjuk”.³⁷ Ennélfogva, mint a kultúrtörténészek, az új historicizmus művelői is rámutatnak a szövegeknek mint sajátos korszakok és diszkurzív alakzatok termékeinek a sajátos természetére, miközben magát a valóságot – a történelmet – is olyan nyelvi kódok által közvetítettnek látják, amelyeket lehetetlen az irodalmárnak/történésznek megkerülnie a múltbéli kultúrák rekonstruálásakor. Arra nézve, hogy hogyan ragadja meg fogalmilag az új historicizmus a szöveg-kontextus rejtélyt – vagyis Lee Patterson velős megfogalmazása szerint azt a problémát, hogy a szöveget a történelem konstituálja, s ugyanakkor az konstituálja a történelmet –,³⁸ olyan kijelentések jellemzők, mint Montrose-é, aki szerint az új historicizmus művelőit „a szövegek történetisége és a történelem szövegszerűsége”³⁹ foglalkoztatja; vagy az olyan vállalkozás, mint Stephen Greensblatté, aki azt vizsgálja, „milyen viszony van a művészet diskurzusa és a társadalom azt körülvevő diskurzusai között”.⁴⁰ Az effajta kijelentések – Greensberg megnevezése szerint – valamiféle „kultúrpoétika” kidolgozását célozzák, olyan poétikáét, amelyben igen sokféle társadalmi, intézményi és politikai gyakorlat ugyanazon értelmezési eljárásoknak van alávetve, hasonlóan más, felismerhetőbb diszkurzív mesterséges képződményekhez, például az irodalmi vagy nem irodalmi szövegekhez. Ahogyan a kultúratörténet hallgatólagosan „társadalmi szöveggént” írja újra a társadalmat, úgy kezeli az új historicizmus a politikai, intézményi és társadalmi gyakorlatokat „kulturális iratokként”.⁴¹

Foucault hatása világosan tetten érhető. Az új historicizmus kritikai vizsgálódásának – Foucault-hoz hasonlóan – az a célja, hogy demonstrálja a diskurzus rendkívüli képességét annak kiformalásában, miképpen hozza létre valamely korszak uralkodó ideológiája a mentális és a társadalmi életet irányító kulturális képzeteknek mind az intézményi, mind a szövegszerű megtestesüléseit. Ami talán megkülönbözteti az új historicizmus művelőit egyébként oly szoros szövetségeseiktől, a kultúrtörténet művelőitől, hogy remekül aknázzák ki azt a posztstrukturalista meggyőződést, miszerint a textualitás természete miatt heterogén, ellentmondásos, töredezett és megszakított, s hogy a textualitás körébe sorolandók a „társadalmi szövegek” is. Az új historicizmus ebben a szellemben elutasítja, hogy magától értetődően megkülönböztethetnénk az „irodalmat” és a „történelmet,” a „szöveget” és a „kontextust”, helyette „a diszkurzív és az anyagi szférák közti dinamikus, csepp-

37 Montrose 1986: 6.

38 Patterson 1987: 58.

39 Montrose 1986: 8.

40 Greenblatt 1987: 257.

41 Az új historicizmus kritikájához lásd Myra Jehlen tanulmányát: Chevigny–Jehlen–Walkowitz 1989.

folyós és kölcsönös összefüggést⁴² hangsúlyozva. Nehezen fölfedezhető ugyanakkor, miben is áll az anyagi szféra anyagisága, vagy miképp különböztethető meg a történetírás az irodalomtól, a szöveg a kontextustól, annak fényében, hogy az új historicizmus hangsúlyosan emlegeti minden – textuális és egyéb – társadalmi konstrukció szimbolikus megalapozottságát, s szüntelenül használ dekonstruktív olvasatokat mindenfajta kulturális emberi alkotás értelmezése során. Ám újfent észre kell vennünk, hogy a kulturális termelés (új) historista megközelítésének kidolgozása nem szükségszerűen jár együtt a (régi) historicizmus hagyományos felfogása szerint értett történelmi magyarázathoz való visszatéréssel. Ehelyett azt látjuk, hogy a textualitásról, illetve annak a társadalmi és irodalmi alakzatok létrehozásában kifejtett erejéről alkotott átfogó nézet értelmében nem férközhetünk hozzá a „valósághoz”, melynek kétséges státusát kifejezi, hogy a szó állandóan idézőjelek között szerepel. Én amellet szeretnék érvelni, hogy ha kontextualizálni kívánjuk a szövegeket, azt nem érhetjük el pusztán a kontextus textualizálásával. Az új historicizmus a kultúrtörténethez hasonlóan mintha elkendőzné a szöveg–kontextus problémát, a szemiotikai elemzés olyan módját magáévá téve, amely teljes egészében kiiktatja a problémát az által, hogy pusztán szimbolikus rendszerek vagy kódok egymással kölcsönösen összefüggő készleteiként kezeli a kultúrát, az intézményeket és az ideológiát.⁴³

Megemlíthetjük, hogy a Raymond Williams és más marxisták által képviselt kulturális materializmus sikeresen néz szembe ezzel a problémával, azt hangsúlyozva, hogy a gondolkodás és az írás anyagi jellegű, hiszen a világban-végbemenő-cselekvések olyan valóságos következményűek, amelyek – a történészek szokásos szó-

42 Montrose 1986: 8.

43 Egy tanulmányában – amelyben védelmezi, de egyben kritizálja is az új historicizmus gyakorlatát – ezért érvel Jean Howard amellet, hogy az új historicizmus követőinek helyzetéből fakad az a követelmény, hogy az irodalomnak valóságos hatalmat kell tulajdonítaniuk. „Az irodalom nem egy külső valóságot tükröz passzívan, hanem aktív szerepe van egy adott kultúra valóságértelmezésének megalkotásában. Az irodalom egy sokkal átfogóbb szimbolikus rend része: egy olyan rendé, amely által a világ egy adott pillanatban konceptualizálódik, s amely által egy kultúra képet alkot magának létezése aktuális feltételeihez való viszonyáról. Nem hierarchikus viszonyt képzelünk el, amelyben az irodalom a történelmi tények elősködő visszatükrözőjeként jelenik meg, hanem egy komplex, textualizált univerzumot, amelyben az irodalom részese a történelmi folyamatoknak és a valóság politikai irányításának.” (Howard 1986: 25.) Noha csodálattal adózhatunk Howardnak, amiért el akarja utasítani az irodalmi diskurzus mimetikus felfogását, s osztozhatunk is ebbéli vágyában, ám ezzel még javarészt nem adtunk választ arra a kérdésre, hogy pontosan hogyan is irányítja az irodalom a valóságot politikailag. Addig, amíg az új historicizmus, és általában a kultúrtörténet, nem képes konkrét és meggyőző, társadalomelméletileg általánosítható fogalmakkal magyarázni az irodalmi és a társadalmi gyakorlat közti állítólagos kapcsolatokat, az értelmezés mégoly ragyogó lépései, melyekre képes, továbbra sem lesznek meggyőzőek. Az is nyilvánvaló, hogy azt a totalizáló képet, amit az új historicizmus a kultúráról többnyire elénk tár, továbbra is kelleetlenül fogadják majd azok a történészek, akiket stúdiumaik során arra tanítottak, hogy a társadalmi változás fokozataival kapcsolatban nem lehet folyamatosságról beszélni, mert úgy tűnik, hogy a társadalom bizonyos szeleteire néha egészen más nézetek és hitek jellemzőek – mai terminológiával élve: mintha külön diszkurzív rendszerhez tartoznának –, mint amiket a társadalom más szektorai osztanak, s e nézetek és hitek nem szükségképpen összeegyeztethetőek egymással. Közben az új historicizmus arra használta fel a dekonstrukciót, hogy a textualitás ellentmondásos és töredezett jellege mellett érveljen, magára a történetírára eddig még nem terjesztette ki ezt a felfogást. Erről bővebben lásd alább.

használatával élve – az „események” által kiváltott következményekhez hasonlíthatók. Williams – ellentétben a szokványos marxista nézetekkel az irodalmi alkotások felépítmény-jellegéről – abból indul ki, hogy a „nyelv és a jelentés a kezdetektől fogva elválaszthatatlan elemei az anyagi társadalmi folyamatnak, melyek mindig részt vesznek mind a termelésben, mind az újratermelésben”.⁴⁴ A kultúrtörténet művelőjéhez hasonlóan, Williams azt hangsúlyozza, hogy „a nyelv nem [a gondolatot áttekinthető módon közvetítő] közeg: a nyelv a társadalmi gyakorlat alkotóeleme”.⁴⁵ Ahogyan a kultúrtörténet és az új historicizmus igyekszik elvetni a dolognak tekintett „nyelv” és a „társadalom” közötti megkülönböztetést, mindkettőt a textualitás fogalma alá sorolva, Williams pontosan úgy utasítja el ugyanezt a megkülönböztetést egyfajta átfogó materializmus nevében, amelyben a nyelv aktív társadalmi cselekvő annak a „gyakorlati tudatnak” a működésében, amely révén és amely által megragadjuk a valóságot.⁴⁶ A kulturális termelés ennél fogva az anyagi termelés egy módja, s anyagisága tekintetében egybevethető az anyagi termelés más változataival, amelyek segítségével a társadalmak igyekeznek fenntartani és újratermelni magukat. A kulturális termelés az anyagi termelés különböző fajtáihoz hasonlóan a társadalmi valóság alkotóeleme – emiatt hozható Williams összefüggésbe a kulturális materializmus „kulturális” (szemiotikai) alkotóelemével.

Az azonban egyáltalán nem világos, hogy ez a váltás a textualitásról az anyagiságra, a diskurzusról a „gyakorlati tudatra”, valamint a nyelvi kódok személytelen műveleteiről a „társadalmi nyelv” aktív szerepére miképp oldja meg az irodalom és a társadalom, vagyis a szöveg és a szövegösszefüggés viszonyának problémáját. Ha kijelentjük, hogy az irodalom is „valóságos”, azzal még nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogyan kapcsolódik össze az irodalom a valósággal, miközben továbbra is bevallottan a képzelet síkjához tartozik. Williams csak annyit tesz, hogy fonákjára fordítja Geertz felfogását, amely szerint „a valóságos ugyanúgy képzeletszülte, mint a képzeletbeli”,⁴⁷ mondván: az imaginárius ugyanolyan valóságos, mint a valóság – ám ezzel nem jutottunk közelebb a társadalmi aktivitás jól megkülönböztethető formáiként kifejtett kölcsönhatásuk problémájának megoldásához. Az által továbbá, hogy a nyelvet a valóság alkotóelemének tekinti, Williams mintha szánynolcva fókusz fordulatot véve csatlakozna a kultúra azon – a kultúrtörténet művelői által képviselt – szemiotikai felfogásához, amely ellen materializmusa eredetileg irányult. Ha a marxista kritika bizonyos fokig vonzó még a nem marxista történészek számára is, ez abból adódik, hogy elismeri: határozottan más és más szférát jelent a szöveg és a szövegösszefüggés, s viszonyuk szükségképpen elméleti megközelítést igényel.

Szembeötlő, hogy a marxizmus kivételével a mai kritikai irányzatok közül kevésnek sikerült megőriznie a történelmet az emberi tapasztalat viszonylag autonóm területeként, vagyis mint amelynek körvonalait nem vázolta föl előzetesen a nyelvi konstrukció. Mintha kiváltképp az irodalomelmélet tévedt volna el a „textualitás”

44 Williams 1977: 99.

45 Williams 1977: 165.

46 Williams 1977: 37.

47 Geertz 1980: 136.

labirintusában, s nem is reménykedhetne abban, hogy valaha is kijut belőle. A kritikai elmélet legtöbb iskolája számára, mint azt Edward Said kimutatta, a textuális „pontos antitézise és hátrítása lett annak, amit történelemnek nevezhetnénk”.⁴⁸ Még a kultúrtörténet művelői és az új historicizmus képviselői is, akik pedig elvben a legelkötelezettebb hívei a kontextualista perspektíva helyreállításának az irodalom és a kultúra értelmezésében, tehát még ők is a kontextusok textualizálásával oldották meg a problémát. S e cél megvalósítása elkerülhetetlenül olyan kritikai beállítódás körébe vonja a társadalmi viselkedést és a politikai hatalmat, amelynek a feltevése szerint a nyelvben és a nyelv révén zajlik le a valóság kulturális megkonstruálása. Amikor egyre gyakrabban halljuk a követelést, hogy az irodalmi és kulturális fenomének értelmezésében újra vegyük fontolóra a „történelem” és a „hatalom” jelentőségét, helyénvalónak látszik, ha a történész fölteszi a kérdést, miért tűnik oly törékeny holminak a hagyományos értelemben vett történetírás.

Hogy a szemiotika képes lesöpörni mindent az elmélet színpadáról, az részben a hagyományos episztemológiák ellen intézett kihívásának erejéről, gyakorlóinak szakmai virtuozitásáról és az elmélet mélyben meghúzódó koherenciájáról tanúskodik; ezzel szemben a történelemhez való visszatérés szószólói igencsak vérszegényen hivatkoznak a kollektív „józanészre” vagy az egyéni, szubjektív tapasztalatra. Nem valószínű, hogy a szemiotikai kihívással szemben egyszerűen a közös vagy egyéni józanészre és tapasztalatra hivatkozva föl lehetne venni a versenyt. Azt kell mondanunk, hogy a szemiotikai kihívás következtében rendkívül nehéz az irodalmi és kulturális termelés történelmileg megalapozott elméletét megalkotni, s az akadályok csak még nagyobbak lettek.

Az akadályok bizonyos fokig a vita elég egyoldalú jellegéből adódtak, hisz inkább az irodalomkritikusok, s nem a történészek voltak a kezdeményezők. Az egyik problémát az jelentette, hogy az irodalomkritikusoknak szükségük volt valamilyen stabil pontra, amelyhez képest kijátszhatják szövegolvasataik komplexitását. Minél összetettebb, minél töredezettenbb és minél heterogénebb lett a kritikus felfogása az irodalmi nyelvről, annál nagyobb szüksége lett a „világos” történelmi kontextusra, amelyhez képest megfogalmazhatja, és végső soron megítélheti az értelmező pozíciókat. Azzal, hogy a strukturalista és a posztstrukturalista elmélet a diszkurzív „kódokra” irányítja figyelmét, ironikus módon azt implikálja, hogy ugyanezek az üzenetek „kódolatlanul” is léteznek,⁴⁹ s a történelemnek jut az a szerep, hogy az ilyen „világos” múltbéli közlések tárháza legyen, olyan átfogó fő elbeszélést kínáljon, amelynek égisze alatt előcsalogathatók és allegorikusan újraírhatóak a szövegek rejtett jelentései.⁵⁰ Ami a történészeket illeti, nekik az a szolgai feladatuk marad, hogy

48 Said 1983: 4.

49 Williams 1977: 169.

50 Frederic Jameson, hogy csak egy példát említsek, nyíltan kijelenti: szerinte „az interpretáció [...] lényegét tekintve olyan allegorikus aktusként értendő, mely egy adott szövegnek egy konkrét értelmező ideológia (*master code*) fogalmi szerinti újraírását jelenti.” (Jameson 1981: 10.) Márpedig Jameson számára a kitüntetett *master code* a (marxista kategóriák szerint felfogott) történelem, hiszen az, ahogyan ő maga újraírja az irodalmi szöveget, azon az elképzelésen alapul, hogy maga az irodalmi szöveg „tekinthető valamely korábbi történelmi vagy ideológiai alszöveg újraírás-

világos, hozzáférhető – mindenekelőtt ismerhető és ismert – kontextust kínálnak, míg a kritikusok bibelődhetnek a textualitás termékeny rejtélyeinek feltárásával. Az irodalomkritikusok hozzászótkak a másodkézből, előre csomagolva kapott történelemhez, s azt a gyakorlatban hajlamosak problémátlannak tekinteni, olyasminek, amire hivatkozni kell, nem pedig vizsgálni. Ám ha a szövegekben diszkurzív háritások különböző rétegei és heterogén jelentések rejlenek, ugyanez elmondható a történelemtől is. Az események egy fikarcnyival sem szükségszerűen logikusabbak, kevésbé ellentmondásosak és árulkodnak rejtett szándékokról, mint a beszéd vagy az írás. Érdekes megfigyelni, hogy a játék, az inkonzisztencia és differencia a textualitás elemzésében oly nagy elmeéllal kiaknázott fogalma mintha sohasem lenne alkalmazható a történetírás tárgyalásában, jöllehet a „szöveganalógia” kétségtelenül hasznosnak bizonyulhatna a történészek, s bizonyosan üdvösnek a kritikusok számára. S ez végül csak az olyan irodalomkritikusok és történészek számára marad probléma, akik nem követték végig a „szöveganalógia” kínálta utat egészen a logikus konklúzióig, ahol a kultúra egyetlen átfogó és átesztétizált értelmezésében egybeolvad szöveg és a szövegösszefüggés.

Egy másik akadályozó tényező az okság zárójelbe tételére való törekvés. A Geertz-féle antropológiai modellek kétségtelenül vonzó tulajdonságai közé tartozik, hogy lehetővé teszik az okság problémáinak megkerülését, kiutat kínálván ezzel a pozitivistá és a régi típusú historista kritikára nehezedő redukcionizmusból és determinizmusból. A kultúra diszkurzív modellje nagyon jól illeszkedik az irodalomkritikusok igényeihez, akiknek azonban nem volna szabad alulértékelnük az oksági magyarázat komplexitását. Mint René Wellek és Austin Warren rámutatnak, az oksági magyarázat értéke azért rendkívül magas az irodalmi szövegmagyarázat módszereként, mert az irodalmi mű elemzésében „ok és okozat [...] összemérhetetlen; a külsőleges okok konkrét eredménye – a műalkotás – mindig megjósolhatatlan”. Az okok vizsgálatát, tehát valami külsőlegeset szem előtt tartó értelmezési iskolák – metszően éles megfogalmazásuk szerint – általában „ergocentrikusok”, vagyis határozottan elszigetelnek néhányat az irodalmi mű megformálásáért felelős sok-sok lehetséges társadalmi tényező közül, s így elkerülhetetlenül redukcionista.⁵¹ Az azonban még inkább szembeszökő, milyen mértékben kerítette hatalmába a kultúrtörténet-írást is az okság elutasítása. Robert Darnton például az alábbi kijelentést fogalmazza meg a *Nagy macskamészárlás*ban: „a kultúrtörténet-írás néprajzi

sának vagy restrukturálásának, s az effajta »alszöveg« mint olyan nyilvánvalóan nincs közvetlenül jelen.” (Jameson 1981: 81.) Ha az irodalmi szöveg ebben az értelemben már a történelem valami-féle allegóriája, akkor a történelmi kritika ezen allegória eredeti jelentésének a rekonstruálásával foglalkozik, éspedig annak újraallegorizálása révén. Azzal, hogy a történelmet az irodalmi mű „hiányzó alszövegének” tekinti, Jameson a Macherey-féle történelemfelfogáshoz közelít, mely – az irodalomkritikára alkalmazva Freud elméletét – a történelmet a szöveg „tudattalanjának” tartja. A freudi pszichoanalízis egy másik kitüntetett *master code*-ot kínál, melynek révén az irodalmi művek allegorikusan úgy értelmezhetőek, hogy bennük a tudattalan rejtett munkálkodása lép színre. Lásd Macherey 1966.

51 Wellek–Warren 1972: 103.

jellegű történetírás [...]; célja a jelentés kibogarászása az értelmezés során”.⁵² Toews-hoz hasonlóan azt hozhatnánk föl ez ellen, hogy miközben a jelentést fürkésző történetírás sikeresen kinyilvánította tárgyának valóságos voltát és autonómiáját, „a redukcionizmus új formája vált nyilvánvalóvá: a tapasztalat redukálása az öt megformáló jelentésekre”.⁵³ Amiatt, hogy a figyelem a tapasztalat helyett a jelentésre irányult, a társadalmi cselekvés fogalma tűnt el, az a fogékonyság, hogy észrevegyük a férfiakat és a nőket, akik küszködnek a történelem által kiszabott sorsukkal, az életükhöz tapadó esetlegességekkel és bonyodalmakkal, s akik átalakítják és a jövő nemzedékének továbbadják a világot, melyet örököltek. Mindig is ezek a kérdések foglalkoztatták a legmélyebben a történészeket abbéli eltökéltségükben, hogy megértsék a múltat. Valószínűtlennek látszik, hogy a szemiotikai elvektől inspirált irodalomtörténet-írás meg tudná kerülni az okság problémáját – vagyis ki tudna térni a válasz elől: *miért* és *„miképp* bukant föl egy adott formájú irodalmi mű, *ahogyan, ahol és amikor* fölbukkant”⁵⁴ – úgy, hogy közben kielégíti az iránta megértést tanúsító történész igényét arra nézve, hogy a kulturális termelés történelmi, s ne pusztán historista felfogásával gazdagodjék.

A szöveg–kontextus rejtély kibogozása során fölvetődő problémák azonban végső soron nem abból fakadnak, hogy mint hivatásos tudósokat korlátoz bennünket szakmai kompetenciánk, vagy hogy nem merünk túllépni tudományterületünk határain, hanem az elméleti szakirodalomban jórészt el nem ismert szakmai jellegű problémákból. Elsősorban egy sor föl nem ismert összemérhetetlenség – tárgyak, feladatok és célok között, amelyekkel a történészeknek és az irodalmároknak szembe kell nézniük – nehezíti meg rendkívüli mértékben a valóban egységes egészt alkotó *irodalomtörténet-írás* formába öntését.

Először is van egyfajta összemérhetetlenség a vizsgálódási tárgyak tekintetében. Az irodalmi szöveg és a történelmi kontextus nem ugyanaz a dolog, s ha az egyiket nem volna szabad visszavezetnünk a másikra, ugyanígy nem volna szabad a tudós látásmódját meghatározó két azonos gyűjtőpontnak sem tekinteni őket. Míg a szöveg valami objektíve adott, valamilyen létező ember alkotta képződmény (anyag létezését tekintve, sőt specifikusan „irodalmi” műként is), addig a történész-

52 Darnton 1987: 5, 7. Mint Lynn Hunt kimutatja, az áttérés az oksági magyarázat megfogalmazásáról annak a jelentésnek a megfejtésére, mely valamely diszkurzív modell alkalmazásából adódik, „egészében kérdőjelezi meg a történelmi vizsgálódás konvencionális nyelvezetét”, mégpedig az által, hogy tagadja a történészek vállalkozásának lényegét, az időben lejátszódó változást. (Hunt 1990: 12.)

53 Toews 1987: 906.

54 Hayden White meggyőző megfogalmazásában: White 1975: 99. White álláspontja azóta némileg módosult, s ma már azt állítja, hogy a szöveg-kontextus probléma „szemiotológiai perspektívából feloldható, mégpedig úgy, hogy az, amit a történészek hagyományosan kontextusnak neveznek, már benne rejlik a szövegben, jelesül annak a kódváltásnak a specifikus modalitásaiban, melynek segítségével a diskurzus létrehozta jelentését.” (White 1987: 212.) Ám ezzel csak úgy oldottuk meg a problémát, hogy a szöveget és a kontextust egyetlen textualizált egységbe olvasszuk össze, melynek vizsgálata során (a kódváltás mintáinak kinyomozásában) formalista módszerekhez folyamodunk. Egy effajta elemzés aligha adhat választ White leírásról és oksággal kapcsolatos 1975-ben feltejtett kérdésére, hogy ti. végső soron hogyan tudhat egyetlen egy szöveg értelmezése választ adni a változás problémájára az irodalomtörténetben, arra a problémára, amit akkor az irodalom történelmi vizsgálatának központi problémájaként határozott meg.

nek jóval az előtt meg kell alkotnia a történelmi vizsgálódás tárgyát, mielőtt elkezdhetné leszűrni annak jelentését. Ebben az értelemben paradox módon a szöveg szövegként anyagi tekintetben „valóságosabb,” mint a „történelem,” s a próbálkozások, hogy a történelemhez mint „valósághoz” folyamodva alkossunk ítéletet valamely irodalmi szöveg értelmezés segítségével kihüvelyezhető jelentéséről, visszafelé végrehajtott gyakorlatként festenek. A történelem mint rendelkezésre álló, adott krónika vagy nem problematikus „igazság” egyszerűen nem létezik, s így nem szolgálhat olyan fő elbeszélésként a kritika számára, amellyé az irodalmi diskurzus talányos kódjai tökéletesen világosan átkódolhatók.

Továbbá mivel a történelmi szöveg nem adott, hanem meg kell konstruálni, a szöveg történésze író abban a funkciójában, hogy megalkotja a történelmi elbeszélést, ugyanakkor azonban olvasója is a fennmaradt szövegnek. Az író feladata lényegében véve konstruktív, míg a másik, az olvasóé lényegében dekonstruktív, s könnyen beláthatjuk, az irodalomkritikusok vagy a szövegekkel foglalkozó történészek között miért akadtak olyan kevesen, akik egyenlő figyelmet szenteltek volna mindkét vállalkozásnak. Az előny, amely a szöveg és a kontextus egybefogásából fakad, ebből a szemszögből nem csupán akként ragadható meg, hogy választ ad a szemiotika kihívására, hanem akként is, hogy eszközt kínál az abban rejlő, láthatóan ellentmondásos műveletek elkerülésére, ha a történész és az irodalmár mesterségét egyaránt gyakorolva műveljük az irodalomtörténetet. S ezzel még csak nem is érintettük az egyik, illetve a másik feladat elvégzése végett olvasandó szövegek eltérő jellegéből fakadó problémákat: az általános megkülönböztetés szerint ugyanis „irodalmi” (önreflexív) és dokumentumszerű (elvi- leg tökéletesen világos) szövegekről beszélünk. Nincs történész, még a pozitivisták közt sem, aki azt állítaná, hogy a történelem a szövegszerű formán kívül más módon is jelen van számunkra. Ám hogy a történelmi adatok „mindig is” textualizált jellege, elkerülhetetlen közvetítettségük miatt, hogy a nyelv alkotja meg őket, szükségszerűen azt jelenti-e, hogy ezek „megalkotottak”, s emiatt csakis olyan múlthoz lehetséges hozzáférkőznünk, amelyet értelmezésünkkel kényszerítünk rá a szövegre, az – reméljük – még nyitott kérdés marad. Természetesen nem az a probléma, hogy „ott, kívül” (avagy Nancy Partnernek a *Speculum* folyóirat hasábjain olvasható szellemes megjegyzése szerint, ha egyszer eljutunk oda, az már nem „ott”)⁵⁵ van-e múlt, hanem hogy miképp jutunk el ehhez a múlthoz, s milyen eljárások segítségével juthatunk el hozzá integritását tiszteletben tartva. A történelmi vizsgálódások nélkülözhetetlen föltétele, hogy a történész ítéletet alkosson az akkor és a most különbségéről, ám ez önmagában még nem kezeskedik a múlt olyan megközelítéséért, amely nekiveselkedik a magyarázattal kapcsolatos, a történészek szemében elsődleges problémák megoldásának – mint azt túlságosan is világossá teszi a „szöveganalógia” széles körben elterjedt alkalmazása.

Azt is kimutathatnánk, hogy a kritikus és a történész rendre más és más célt fog követni kutatása során, még ha ugyanazokat a szövegeket olvassák is. Míg az irodalomkritikust inkább a szöveg érzelmkifejező funkciói fogják foglalkoztatni, képessége, hogy meglepetést keltsen, új esztétikai és etikai formákkal szembesítse az olvasókat, addig

55 Partner 1986: 95.

a történezt esetleg jobban érdekli a szöveg ideológiai funkciója, az, ahogyan az a társadalmi viszonyok valamilyen átfogó komplexumát megjeleníti. Az ideológiai alakzatok iránt Louis Althusser és Pierre Macherey hatására megnövekedett érdeklődés az irodalmi diskurzus tanulmányozásában, mely különösen szembeötlő a (foucault-i ihletésű) új historicizmusban, azt mutatja, hogy e kérdést illetően ugyanakkor nem túl nagy a távolság az irodalomkritikusok és a történészek között. S csakugyan, az ideológia, melynek valaha szerény hely jutott az eszmetörténetben, s elsősorban a tudásszociológusok vizsgálták, mostanra igazi monomániává lett a diskurzus elméletével foglalkozók körében, akik azt sejtetik, hogy a történelem textualitássá való feloldása maga is ideológiai gesztus világos ideológiai következményekkel, valószínűleg a „szóalkotók hübriszének” mellékterméke, „akik azzal az igénnyel lépnek föl, hogy ők a valóság alkotói”.⁵⁶

Hogyan válaszolhatjuk meg tehát a szöveg és a kontextus, az irodalom és az élet viszonyát firtató kérdést úgy, hogy közben mégis teljes egészében elismerjük a szemiotika kihívásának komolyságát, melyet az a materiális és a kulturális termelésről adott értelmezésünk ellen intézett? A szövegeket illetően az elmúlt évtizedekben érvényesülő masszív dehistorizálás nem küzdhet le egyszerűen valamilyen módszertani *status ante quó*hoz, a posztstrukturalizmust megelőző állapothoz való visszatéréssel, amely szerint a „dokumentumszerű” bizonyíték radikális értelemben védett a textualitás hóhortjaitól, a történelem pedig a különböző kritikai értelmezéseket követő, egymással versengő iskolák mércéül szolgáló próbaterepe. A szemiotika és a dekonstrukció túlságosan alaposan beleszórták episztemológiájukba a diskurzus minden formáját, és túlságosan sikeresen demisztifikálták az irodalmi nyelv kitüntetett státusát, hogysem meggyőző lehetne, ha egyszerűen visszatérnének egyfajta ódivatú historizmushoz. Olyan elméleti pozíció kidolgozására van szükség, amely képes kielégíteni mind az irodalomkritika, mind a történelem mint különálló, ám egymással kölcsönös függésben lévő tudományterületek igényeit, melyeket összekapcsol a közös érdeklődés a régi időkben előállított szövegek társadalmi dimenziói iránt. Ahogyan joggal utasítjuk el azt a felfogást, hogy az irodalom a világ valamiféle visszatükrözésére redukálódna, ugyanúgy el kell vetnünk azt is, hogy a textualitás magába olvasztja a történelmet. Olyan kritikai álláspont szempontjai szerint kell újragondolnunk a szöveg és a kontextus problémáját, mely egyaránt igazságot szolgáltat az elemzés és a magyarázat textuális, historicista és *történelmi* elveinek.

Az effajta kritikai álláspont kialakítását kezdhethetjük azzal, ha emlékeztetünk rá: a szövegek a nyelv szituációhoz kötött használatait jelenítik meg.⁵⁷ A nyelvhaszná-

56 Ez a nagyszerű felismerést tartalmazó megfogalmazás Toews tollából származik: Toews 1987: 906.

57 A kifejezés Dominick LaCapra *Rethinking Intellectual History and Reading Texts* című tanulmányából való (LaCapra 1982: 49). LaCapra azonban ebből arra a következtetésre jut, hogy a textualitás ezen értelmezése azt implikálja, hogy a kontextus (a „való világ”) maga is sokféle módon textualizált, s ezért el kell ismernünk, hogy „már azelőtt» belebonyolódunk a nyelvhasználat problémáiba, mielőtt megpróbálnánk egy olyan nézőpontot találni, ahonnan áttekinthetjük ezeket a problémákat [...]; a történész esetében egy »kontextus« vagy »valóság« rekonstruálása a múlt »textualizált« maradványai alapján történik” (LaCapra 1982: 50). LaCapra tehát csatlakozik a szemiotikus táborhoz, legalábbis abbéli nézetével, hogy a múlt valóságához csakis közvetített, textua-

lat olyan szituációi, mint a megélt események, eredetileg lényegében véve helyi jellegűek, s ezért meghatározott társadalmi logikájuk sokkal sűrűbb és sokkal konkrétabb, mint azt a „nyelvhöz” és a „társadalomhoz” hasonló totalizáló elméleti entitásokból kiindulva leszűrhetnénk. Az irodalomtörténet e megközelítésének, mely a szöveg társadalmi logikáját aknázza ki, az az előnye hogy ily módon a társadalomtörténész eszközeivel vizsgálhatjuk a nyelvet, s az emberi viszonyok, kommunikációs rendszerek és hatalmi hálózatok olyan – lokális vagy regionális – társadalmi kontextusában láthatjuk azt, mely képes magyarázatot adni szemantikai módosulásaira, s így segíthet teljes jelentésének föltárásában, miként azt a kultúrtörténet igyekszik érteni. Amellett szeretnék érvelni, hogy ez a jelentés – noha tekinthető az őt irányító átfogóbb társadalmi diskurzusok valamiféle megnyilvánulásának – nem vezethető vissza végső soron arra, hogy nyelvi kódok vagy a saussure-i értelemben vett *langue* előzetesen létező rendszerét fejezi ki. Minden szöveg meghatározott társadalmi helyet foglal el – mind a szerzők társadalmi világának termékeként, mind pedig az abban a világban szöveggé váló munkáló cselekvőként, amelyhez gyakran összetett és konfliktusterhes viszony fűzi őket. A szövegek ebben az értelemben a társadalmi realitások tükrözői és létrehozói is, azon társadalmi és diszkurzív alakzatok konstituálói és konstituáltjai, amelyeknek – esettől függően – támaszai lehetnek, amellyel szembeszegülhetnek, amely ellen esetleg küzdenek, vagy amelyet megpróbálnak átformálni. Nem áll módunkban a priori meghatározni valamely szöveg társadalmi funkcióját vagy helyét a kulturális környezetéhez képest. Csak részletes vizsgálatával határozhatjuk meg, hogy az adott szöveg adott időpontban milyen helyet foglal el a kultúra átfogóbb rendszereihez viszonyítva. Ez azt jelenti, hogy a valódi irodalomtörténetnek társadalomközpontúnak és formalistának is kell lennie: figyelmet kell fordítania a szöveg „társadalmi logikájára”, és pedig kettős értelemben: artikulálódásának helyére, illetve – artikulált „logoszként” – diszkurzív jellegére.

Két, a legutóbbi munkámban elemzett példával szeretném megvilágítani, hogyan fest a gyakorlatban a szövegek ilyen megközelítése. Példáimat nemrégiben megjelent művemből választottam, melyben a nemzeti nyelvű történetírás fejlődését vizsgáltam a 13. századi Franciaországban. Az első példa azt mutatja, hogy az irodalmi forma érzékenyen reagál a társadalmi strukturálódás középkori folyamataira. A második azt tárja föl előttünk, miképpen próbálhatja a szöveg tagadni a társadalmi realitásokat, amelyekhez kötődik, hogyan próbálhat ellenállni nekik, küzdeni ellenük, hogyan igyekezhet érvényteleníteni őket – miképpen próbálhatja tehát mindezt megtenni a realitásokkal, amelyek lehet, hogy jelen vannak magukban a művekben, de az is lehet, hogy nincsenek. Mindkét példa értelmezése a szöveg társadalmi logikájának értelmezésére támaszkodik, a szövegnek a nagyon konkrét és helyi társadal-

lizált formában férhetünk hozzá, bár azt is elismeri, hogy „a történetírás legsajátabb problémája a múlt dokumentált rekonstruálása és a múlttal folytatott párbeszéd közti viszony”. Tanulmányainak idézett gyűjteménye remek áttekintést ad arról, mi a helyzet ezzel a kérdéssel kapcsolatban a mai történetírásban, a filozófiában és az irodalomtudományban.

mi környezetben elfoglalt helyére, s mindkettő esetében egyaránt szükséges a szöveg formai tulajdonságainak és a tartalmának vizsgálata is. E szövegek itt olvasható értelmezésének a megfogalmazásához meg kellett vizsgálnunk a szerzők és *patronusaik* társadalmi világát és elemeznünk kellett a szövegekben munkáló speciális irodalmi modalitásokat is.

Az első példában szereplő irodalmi szöveg közvetlenül tartalmaz elbeszélő struktúrájának alapelveként egy születőfélben lévő jelenséget, nevezetesen megjelennek benne a késő középkori, a genealógiát szem előtt tartó krónikák: Ez kézzel foghatóan a férfiági leszármazást számon tartó vagy „dinasztikus” család 11–12. századi megjelenésére adott válasz.⁵⁸ Megpróbálva magyarázatot adni a genealógiai szempontot követő krónikák kialakulására és elterjedésére, a történészek általában a középkori család szerkezetében bekövetkező aktuális változásokkal kapcsolták össze e szövegeket – a késő 11. századtól kezdve ugyanis a *primogenitura* lett az örökösödés bevett jogi elve a nemesi családok körében. Azzal párhuzamosan, hogy a vagyon az atyáról kizárólag a legidősebb fiúra szállt, a család szerkezetének domináns vonását az atyai örökség tovább hagyományozásának útja határozta meg: az örökséghez hasonlóan a családfa középpontjába is egyre inkább a család becsületének letéteményese került, mint akinek a vállán a családfa további sorsa nyugszik, s ennek eredményeként kialakult a szerkezetét illetően a férfiági öröklés által meghatározott, dinasztikus család. A nemzetségi leszármazás megjelenítése elsősorban a birtokok továbbadásának a megjelenítése lett, miközben figyelmen kívül maradt a biológiai értelemben vett család többi tagja, azok, akik nem részesültek az atyai örökségből.

A genealogikus történetírás e fejleménynek oka és következménye is volt. Megjelenése irodalmi műfajként a 11–13. században annak volt a jele, hogy a nemzetség családfát továbbvivő ága tudatában volt önmagának, s bizonyos fokig képes volt megalkotni ezt a tudatot és rákényszeríteni a nemzetség mint csoport többi tagjára. Az elsősorban a nemzetség egy ágának a dicsóítása és hatalmának legitimálása végett frott középkori genealógia a nemesi család abbéli szándékát mutatja, hogy megerősítse és fokozza szerepét a politikai életben. Ez utóbbi indíték magyarázhatja a mitikus elődök kitalálását is, akik szinte kivétel nélkül királyi Karoling ősökhöz kapcsolódtak. A királyi származás – akár még nőágon is – az adott férfiágon leszármazott család nemességét domborította ki. A 12. századi arisztokrata család tehát, mihelyt kialakult meghatározott földrajzi kötődése, birtokra, várra és családi névre tett szert, elkezdte historizálni magát, s megszakítatlan egyenes ági leszármazást kreált magának: ennek értelmében a család hősi alapítása a mitikus múltban történt, s a család atyai örökségének a férfi örökösök egymásra következő nemzedékek során történő tovább hagyományozása révén jutunk el a nemzetség mai képviselőjéhez. A család múltját fikció formájába öntve határozta meg identitását, azzal szerezve érvényt a család legitimitásának, hogy valamilyen hősi alapítótól származik. A genealogikus történeti művek a család hatalomra és autoritásra

58 E kérdésről bővebben lásd: Spiegel 1983; Bloch 1981; Bloch 1983. Mindkét szerző a francia társadalomtörténész, Georges Duby középkori genealógiával kapcsolatos kutatásaira épít: Duby 1973; Duby 1977; lásd továbbá Genicot 1975.

vonatkozó jogcímét voltak hivatottak igazolni, amit a család királyi hagyománnyal való összekapcsolásával értek el – ezt a stratégiát az tette lehetővé, hogy Franciaország északi és nyugati részein fennmaradtak olyan családok, melyek Karoling gyökerekkel büszkélkedhettek.

A genealógia – a történelmi irodalom alapul szolgáló modelljeként – tartalma mellett a középkori krónikáknak a formájára és a különböző irodalmi jellegzetességeire is hatással volt. Mintát nyújtott többek között az elbeszélés anyagának elrendezéséhez. Mint a formát megszabó szerkezet, a genealógia életrajzok soraként tárja szemünk elé a történelmet, s az életrajzokat az örökösödésben megvalósuló egymásra következők elve kapcsolja össze – ez az egymásra következők egyaránt jelenti az idő múlását és az átruházás jogi fogalmát is. Szigorúan általános nézőpontból szemügyre véve, a történelem effajta elrendezése a *vita* és *chronographia* elméletileg más és más műfajának az egybeolvasztását jeleníti meg.

Vegyük példaként a Béthune-i Anonymus, egy a Béthune-i VII. Róbert házához és személyéhez kötődő Artois-beli úriember művét. A szerző abban az időben osztozott VII. Róbert sorsában, amikor az Földnélküli János zsoldosai között szolgált. Béthune-i Anonymus 1220-ban írta meg az *Histoire des ducs de Normandie et des rois d'Angleterre* című művét, amely az egyik legkorábbi francia nyelven írott prózai mű. Művében a szerző Normandia és Anglia történetét kíséri végig a normannok francia földre lépésétől 1220-ig, beleszöve a meghatározó nemesi dinasztiák történetét (a csatorna mindkét oldalán), s különösen kidomborítva közöttük saját, Béthune-beli patronusa családjának történetét. Minden hercegi vagy királyi származású uralkodónak teljes *vitát* szentel a névtelen szerző (amennyire a rendelkezésre álló információk lehetővé teszik), és rendkívüli fogékonyságot mutat a törvényes születéssel, az örökösödési jogokkal kapcsolatos kérdések és – explicit szóhasználata szerint – a *lignages* tettei iránt, egyetlen elbeszélésbe szöve össze ezzel az egyes nemzetségi csoportok külön történeteit.

Az elbeszélés rendjének elveként használt genealógia elkerülhetetlenül hatással volt arra, ahogyan a krónikás rendszerezte történetének kronológiai idejét: ennek eredményeként olyan elbeszélés született, amely nem az annalista, nem is a naptár, hanem a dinasztia időrendjéhez igazodott. A genealógia mélyebb szinten az idő szekularizálását szolgálta azért, hogy az időt a genealógiára alapozta, és hús-vér valósággá formálta a múlt és a jelen kapcsolatát, olyanná, amelyet a nemzés hoz létre, nemzedékről nemzedékre. A biológiai modell szerint a *series temporum*, amit minden krónikás kötelezően megörökített, a múltbéli, egymásra következő és egymással kölcsönösen összekapcsolódó mozzanatok sorává válik, amelyben az idő – mivel emberi – történelmi idővé lesz.

A genealógiai mintát követő történetírásban rejülő apa–fiú modell itt fejtette ki legnagyobb hatását a középkori történelmi gondolkodásra. Ez a modell ugyanis a történelmi változás metaforájaként a nemzés és a leszármazás emberi folyamatait sugallta. Ez a modell nagyon közel jutott ahhoz, hogy a történelmet mint az „események genealógiáját” tekintse, amelyet Robert Nisbet a történelmi gondolkodás

elsődleges nyugati hagyományaként határozott meg.⁵⁹ A genealógia visszahelyezte régi jogába a lineáris történelemtudatot a középkori történetírásban, amit – mint Erich Auerbach ragyogó elemzése megmutatta – a történelemértelmezés alapvető stratégiájaként elfogadott allegorizálás zúzott szét még a kora középkorban. A genealógia szükségképpen lineáris elbeszéléssé formálja a történelmet, hisz végtére is mi más a *lignage*, mint valamiféle *linea*? A nemzeti nyelven író szerzők, ha hűek maradnak a genealógiáik emberi, biológiai jelentéséhez, felfoghatják úgy a történelmi személyiségek és események közti múltbéli viszonyokat, mint amelyek a történelem egyetlen, folytonos, *összefüggő* áramának részét alkotják. A folyamat, ahogyan nemzés útján megjelennek az egymásra következő nemzedékek, annak a történelemnek az emberi formája, amely az időben eseményeket eredményez, olyanokat, amelyek az apa és a fiú viszonyában állnak egymással, ez pedig az emberi élet reprodukciós folyamatát tükrözi. A genealógia mint az elbeszélő történelem metaforája, a nemző idő és a társadalmi értelemben vett atyai szerzőség fogalmait nyújtotta a középkori, anyanyelvükön író krónikásoknak; s e fogalmak egybefüggő történelmi öntőmintává formálták a krónikás anyagának lényegi magvát. A genealógiának köszönhetően ily módon a krónikások egy vagy több *lignage* egymásra következő képviselői által véghezvitt *gestes* soraként rendszerezhatték elbeszéléseiket, olyan személyiségek által véghezvitt, egymást követő cselekedetek szerint, akik személyes jellemzői és tettei azt hirdették, hogy ami a történelem jelentéseként tartósan fennmarad, az a nemesi nemzetségek összességének a műve: azon cselekedetek eredménye, amelyeket egymással kapcsolatban és azon értékeket illetően véghezvittek, amelyekbe a nevükhöz köthető *gestes* leheltek életet. S éppen a nemesi nemzetség középkori kialakulása magyarázza, miért alakult át irodalmi szempontból az anyanyelven írott krónika.

Ha egy 13. századi anyanyelven írott történelmi munka elbeszélés-szerkezete közvetlenül összekapcsolható a társadalomstrukturálódásnak az észak-franciaországi nemesség körében végbemenő folyamataival, ugyanez már nem érvényes a nemzeti nyelvű történetírás által ugyanebben a korszakban véghezvitt másik nagyobb változásra, jelesül arra, hogy a prózát választotta a történelmi diskurzus nyelveként. Azáltal, hogy a 13. században a történetírók a prózát választották az anyanyelven írott történelmi művek nyelvezeteként, a művek nem az éppen létező társadalmi realitásokat tükrözték, hanem inkább tagadni és elleplezni igyekeztek azoknak a francia-flamand földesuraknak a politikai hatalmában és társadalmi státusában végbement társadalmi változások következményeit, akik e szövegek *patronusai* voltak, ezekben a szövegekben jelent meg először a diskurzusban tetten érhető váltás. A kedvezőtlen társadalmi változásnak ez a prózai elbeszélés hűvös és problémátlan felszíne mögé rejtését célzó próbálkozás irányítja figyelmünket a próza társadalmi funkciójára a 13. századi anyanyelvi történetírásban, még ha az tagadni is igyekszik a változásokat, amelyekből megszületett.

59 Nisbet 1969: 30.

Annak a fejlődésnek, melynek eredményeként általánossá váltak a nemzeti nyelven, prózában írott történeti művek, a legkorábbi termékei a Pseudo-Turpin krónika – Nagy Károly hispaniai hadjáratáról szóló nagyrészt legendaszerű beszámoló (mely az elsősorban a *Roland-énekből* ismert roncevaux-i csata epikai anyagát is jelentette) egy clericus által készített bátor újraírásának – első fordításai voltak. 1202 és 1230 között a latin nyelvű Turpin-krónikának nem kevesebb, mint hat független fordítása készült el francia földön. Valamennyi fordítás Észak-Franciaország franciául beszélő flamand arisztokráciája megbízásából készült. Ez a végletes időrendi és földrajzi koncentráció azt sugallja, hogy általában az ófrancia nyelvű, prózában írott történeti művek, és különösen a *Pseudo-Turpin* a helyi arisztokrácia krízis-időszakban megfogalmazódott sajátos szükségleteit elégítették ki, s hogy a történetírói újítás – legalábbis részben – az arisztokráciát akkoriban érintő társadalmi és politikai változásokra adott válasz volt.

Szembeszökő tény, hogy a korai, anyanyelven írott *Turpin* minden *patronusa* (egy kivétellel) – központi vagy periférikus szereplőként – részese volt a flamandok harcának az egyre inkább hatalomra jutó francia monarchia ellen. A *Pseudo-Turpin* krónikák *patronusai* között találjuk azokat, akik a flamand arisztokrácia vereségét hozó bouvines-i csatát (1214) megelőző két évtizedben Flandria angol (Capeting-el-elenes) pártjának fő támaszai voltak. Bouvines után, mint arról Béthune-i Anonymus tudósít, „nem akadt senki, aki háborút merészelt volna kezdeményezni a király ellen; a *baillik* akkora szolgaságba taszították Flandria egész területét, hogy akik hallották hírét, csodálkoztak, hogyan is bírható ki”.⁶⁰ Nyolc évszázaddal később Henri Pirenne osztotta ezt az ítéletet: „Bouvines után” – írta – „oly mindent elsöprő lett a francia király hatalma, hogy a 13. század végére Németalföld nem tűnt többnek a Capeting monarchia függelékénél”.⁶¹

A próza újszerűtű kiemelkedő szerepe először a *Pseudo-Turpin* fordításaihoz írott prologusokban jelenik meg: megfogalmazódik bennük, hogy a fordítások azon az alapon lépnek föl az autoritás igényével, mivel az eredeti latin szöveget használják föl, s azt betű szerint, kínos gondossággal ültetik át franciára. A krónikát ki nyilvánított „igazsága” választja el az olyan fiktív műfajoktól, mint az eposz és a románca: a gondolatot, hogy bennük az igazság fogalmazódnék meg, félresöpri, mondván, tartalmuk pusztán „szóbeszéd” (vagyis szóbeli előadáson) alapszik. A prologusokban lépten-nyomon olvasható, az igazságra és a kínos pontosságra vonatkozó kijelentések jelentőségét az adja, hogy a történelmi diskurzus új formájának megalkotási vágyáról árulkodnak, arról a vágyról, hogy kielégítsék a történelmi diskurzus új módja iránt mutatkozó igényt, mely forma megszabadult az eposzra és a románca jellemző tartalomtól, stílustól, azok orális és fiktív forrásaitól. Ez az igény valójában azt a próbálkozást jelenti, hogy a történelmi igazságot a hitelesítés olyan új rendszere segítségével alapozzák meg, amely az írott formában megőrzött, „hiteles” latin nyelvű történeti művek korábbi autoritására támaszkodik (s amely ennél fogva végső soron annak versenytársa). A *Turpin*-krónika prologusában olyan diskurzusként határolódik el a történetírás, amelynek kitüntetett vonása

60 *Chronique des rois de France* 24: 770.

61 Pirenne 1948 (1952): 232.

az elköteleződés az igazság mellett: ezt az elköteleződést pedig az teszi lehetővé, az garantálja, hogy a verset mint formát elutasítja, s a prózát fogadja el helyette.

A modern szociolingvisztikának köszönhetően tudjuk, hogy általában a státust illetően bekövetkező változások által leginkább érintettekben tudatosodnak a diszkurzív viselkedés alternatív módjai, vagyis ők a legfogékonyabbak a nyelv abbéli képességére, hogy megőrökítse a társadalmi átalakulásokat. A nyelvjátékok, hangsúlyozza Lévi-Strauss, lényegileg hatalmi játékok, tehát a nyelv terepeiről és használati módjairól folytatott viták: hatalmi harcok. Az, hogy a 13. században mélyreható váltás következett be a nyelvhasználatot illetően a francia-flamand arisztokrácia körében, vagyis az áttérés a költészetről a prózára, láthatólag abba az irányba mutat, hogy a francia arisztokrácia érzékelése szerint elmozdulások következtek be a társadalmi rendben, s ez a megszokott diszkurzív viselkedésének felülvizsgálatában csapódott le. A vers felváltása prózával mintha a francia–flamand arisztokrácia ideológiai kezdeményezésének terméke lenne, azé az arisztokráciáé, amelynek a francia társadalomban betöltött uralkodó szerepét egyre inkább megkérdőjelezte a királyi hatalom megerősödése ugyanabban a korszakban, amikor megszületett a nemzeti nyelvű prózai történetírás. Míg a korábbi költői műfajok az arisztokrata élet újonnan fölbukkanó problematikus aspektusait igyekeztek föltárni, olyan irodalmi nyelvet próbálván megalkotni, amellyel – R. Howard Blochot idézve – „kifejezhetik a státusok megváltozásával járó krízist”,⁶² addig abban, hogy az ófrancia krónikák nyelvezetül az arisztokrata patronusok kérésére a prózát választották a szerzők, az arisztokrata kultúra *deproblematizálásra* irányuló erőfeszítés nyilvánult meg egy olyan szorongással teli korban, melynek a társadalmi alapját az arisztokraták autonómiája és presztízse ellen a megerősödő királyi autoritás által intézett radikális kihívás jelentette. Azzal, hogy kisajátította a latin szövegek sajátos autoritását és a prózát választotta az arisztokrata nyelvezet történelmi jellegének kidomborítására, a nemzeti nyelvű prózai történetírás a tényszerűség irodalmaként jelenik meg, amely az irodalom szintjén integrálja az arisztokráciára sajátjaként jellemezhető történelmi tapasztalatot és az azt kifejező nyelvezetet. A nemzeti nyelven íródott prózai történeti művek már nem a közösség társadalmi múltjának közös, kollektív képét ábrázolják, hanem egy konkrét társadalmi csoport érdekeit szolgáló, elkötelezett beszámolót nyújtanak; nyelvi kódjának természetébe íródik bele az arisztokrácia középkori társadalomban elfoglalt helyének és presztízisének az elkötelezett és ideológiai motivált hangsúlyozása. A király propagandistái csak később kezdték művelni a nemzeti nyelvű prózai történetírást a centralizálás által leginkább érintett bárói osztálynak az „új rendhez” édesgetése végett. Az eredeti *patronusok* és szerzők kezében azonban a nemzeti nyelven írott *Pseudo-Turpin*, új, prózai formájában, egyrészt az arisztokrácia közös értékeinek rituálészerű megerősítéseként szolgált a társadalmi viszontagságok közepette. Másrészt pedig az ellenállás történetírói kifejezéseként, a történelmi tény álöltözetében tetszelgő, a korábbi századok arisztokrata dicsőségét hirdető, sokakban élő fantáziaképként nyelvi formába

62 Bloch 1977: 10.

öntve a monarchiával szemben megmutatkozó ellenséges érzületet, olyan fantázia-képként, mely – az akkori történeti tudat genetikus logikája szerint – potenciálisan jelen volt a nemesi örökösök egymásra következő nemzedékeiben. A nemzeti nyelven írott *Turpin* effajta értelmezése azt sugallja, hogy az a francia arisztokrácia számára és általa alkotott ama előkelő irodalom részét alkotta, amely saját ideológiai premisszái feltárására és felértékelésére szolgált, szembeszegülvén a vezető szerepre törő monarchiával.

Ebben az összefüggésben igencsak árulkodó, hogy a *Pseudo-Turpin* krónika, illetve a diszkurzív viselkedést illetően általa beharangozott mélyreható átalakulások jelentése csakis annak a társadalmi és politikai kontextusnak a fényében érthető meg, amely egyáltalán nincs jelen magában a szövegben, ám amely mégis meghatározza annak jelentését. Csak ennek a szövegen kívüli történelemnek az alapján kezdetünk hozzá nem csupán a diszkurzív változás tényének, hanem okainak, vagyis azoknak a feltételeknek és szükségleteknek is az értékeléséhez, amelyek az etikai és politikai súlyuk újra-érvényesítésére törekvő, hanyatló arisztokrácia nyelvi gyakorlataiba bevésődtek. Világos továbbá, hogy az, ahogyan a nemzeti nyelven írott *Pseudo-Turpin* megjeleníti a Karoling-kori dicsőség elveszett világát, sajátos jelentésre és autoritásra tesz szert abban a társadalmi térben, amelyen belül a korai 13. században kifejeződik, olyan jelentésre, amely tökéletesen különbözik attól, amellyel az eredeti, *clericus* szerzőknél rendelkezett, valamint attól, amit akkor jelentett, amikor végül beillesztődött a királyi történetírásba. A szóban forgó jelentés tehát relációs, nem szilárd, nem magában a szövegben rejlik: csak akkor alakul ki, amikor a szöveg beillesztődik azon társadalmi és politikai hálózatok által megszabott lokális környezetbe, amelyet formálni igyekszik, s amely apránként megszerveződik körülötte. A krónika korábbi, elfeledettnek hitt jelentései sohasem vesznek el teljesen, hanem továbbra is ott rejtőznek a mélyben, a vereséget szenvedett diskurzusok és elfojtott visszhangok alatt, s potenciálisan, a megfelelő körülmények között, a múlt sohasem teljesen veszendőbe ment örökségeként mindig újraéledhetnek. Ha a szöveg létrehozás valóban történeti felfogásához kívánunk visszatérni, a szöveg és szövegösszefüggés, nyílt és elfojtott jelentés, beleértett és kifejezett célok effajta, relacionális olvasatára kell törekednünk, figyelembe véve a különböző irodalmi formákat és diszkurzív módokat, amelyekben megfogalmazódnak.

A kritikai álláspont kiindulópontját, az a Mihail Bahtyin által már jól megfogalmazott premissza adja, hogy „forma és tartalom a diskurzusban egy és ugyanaz, mi-helyt megértjük, hogy a verbális diskurzus: társadalmi jelenség – az egész tartományát, minden egyes tényezőjét tekintve társadalmi, a hangképtől a legtávolabbi absztrakt jelentésekig”.⁶³ A kritikai álláspont tehát feltételezi, hogy a nyelvhasználat vagy a textualitás konkrét példáiban társadalmi és nyelvi struktúrák egyaránt tesztet öltének, s a mű esztétikai jellege (akár negatívan, akár pozitívan) szorosan összefügg a környezet társadalmi karakterével, amelyben megszületik, s emiatt az elemzőnek fogékonynak kell lennie a mű tartalmára és formájára is. Az anyagi valóság,

63 Bahtyin 1981: 259.

fogalmazta meg nemrégiben Judith Walkowitz, „mindig a kultúratermelésre gyakorolt bizonyos nyomásként, destabilizáló erőként létezik, olyan erőként, amely a megjelenítés újraalkotására, alátámasztására, dekonstruálására kényszerít”.⁶⁴

A megjelenítések bármely adott készletének ereje nagyrészt társadalmi kontextusából és azokhoz a társadalmi és politikai hálózatokhoz fűződő viszonyából fakad, amelyekben kiformalódik. Eképp a nyelv, Carroll Smith-Rosenberg megfogalmazása szerint „érzékenyen tükrözi beszélői társadalmi helyzetét és egymáshoz viszonyított hatalmukat,” s „a szavak, attól függően, hogy a beszélők melyik szimbolikus dialektust beszélnek, más és más jelentést vesznek föl”.⁶⁵ Továbbá, még ha elfogadjuk is azt a posztstrukturalista érvet, hogy a nyelv konstituálja a jelentés társadalmi világát, hangsúlyoznunk kell – mint a szerző egy másik helyen kijelenti –, hogy „a nyelv maga is csak meghatározott társadalmi és történelmi körülmények közepette tesz szert jelentésre és autoritásra. Ha igaz, hogy a nyelvi különbségek strukturálják a társadalmat, az is igaz, hogy a társadalmi különbségek strukturálják a nyelvet.”⁶⁶ A szövegek, mivel szituációhoz kötött nyelvhasználat ölt bennük testet, a maguk anyagosságában tükrözik az anyagi és a diszkurzív gyakorlatok elválaszthatatlanságát és azt, hogy fogékonyak kell maradnunk arra, hogy a jelentés létrehozásában kölcsönösen implikálják egymást, és kölcsönösen függnek egymástól.

A legigéretesebb eszköz ezen anyagi és diszkurzív kölcsönös függés vizsgálatára véleményem szerint az, ha az elemzés gyújtópontjába a bevésődés mozzanatát helyezzük, vagyis azt fürkesszük, miképp internalizálódik a szövegben a történelmi világ, miképp rögzül annak jelentése. E „bevésődés” (vagy jelentésrögzülés) folyamatát nem szabad összetévesztenünk a folyamat végpontjával, a „följegyzett” hagyományos értelmében véve „írott”-tal. A bevésődés ugyanis inkább annak a választásnak, döntésnek és cselekvésnek a mozzanatát jeleníti meg, amely megteremtí a szöveg társadalmi valóságát, olyan valóságot hoz létre, amely a műben megtestesült konkrét műveleteken „kívül” és azon „belül” is létezik, mégpedig a műre sajátosan jellemző kizárások, beleértések, torzítások és hangsúlyozások révén. Az irodalmi szöveg formálásában sok-sok kimondatlan vágy, hit, félreértés és érdek működik közre, amelyek bevésődnek a műbe; olykor tudatos, máskor nem tudatos a bevésődés, ám az említett tényezők olyan nyomások hatására munkálnak, amelyek társadalmiak, s nem pusztán intertextuálisak. Úgy vélem, a történészeknek hangsúlyozniuk kell magának a történelemnek a fontosságát, mint ami aktívan részt vesz azoknak az elemeknek a konstituálásában, amelyek a maguk részéről a szöveget konstituálják. Mint Macherey utal rá, az író nem állítja elő az anyagokat, amelyekkel dolgozik, de nem is találomra botlik beléjük. A műveknek vannak bizonyos konkrét lehetőségfeltételei, s meghatározott körülmények között jönnek létre; miközben látjuk, hogyan, azt is látjuk, *miből* készül egy könyv.⁶⁷ Macherey

64 Chevigny–Jehlen–Walkowitz 1989: 31.

65 Smith-Rosenberg 1985: 43 sk.

66 Smith-Rosenberg 1989. Köszönöm Smith-Rosenberg professzornak, hogy tanulmányát még kéziratban elolvashattam és idézhettem.

67 Macherey 1966: 85.

a pszichoanalízistől kölcsönvett fogalmak segítségével ragadja meg a szöveg-kontextus problémát, a történelmet a szöveg „hiányzó okaként”, „látens tudattalanjaként” írva le, azokként az erőkként és szövegekként, amelyek ellenében a szöveg megkonstruálja magát, nem egyetlen jelentést, hanem a művet a valósághoz kötő, vitatott és egymással összetűzésben álló jelentések és csöndek rétegeit magába foglalva. Egyes történészek számára problematikus lehet a Macherey által az irodalmi alkotás tárgyalására alkalmazott pszichoanalitikus keret. De az irodalmi szövegről mint a sokféle, gyakran ellentmondásos, a műben egyszerre jelenlevő és abból hiányzó – s formájukat és bevészt jelentésüket illetően mindkét minőségükben konstituáló – történelmi realitások székhelyéről alkotott felfogása ígéretes látásmód lehetőségével kecsegtet abból a szempontból, hogyan vegyük szemügyre a szétbogozhatatlanul egymásra kapcsolódó társadalmi és diszkurzív gyakorlatokat, illetve annak a szövegnek a szerkezetébe beleszövődő anyagi és nyelvi realitásokat, amelynek mint meghatározott, ember alkotta történelmi képződménynek az elemzése vizsgálatul biztosítja a hozzáférést a múlthoz. A szöveg társadalmi logikájára, a társadalmi és intertextuális viszonyok szélesebb hálózatában elfoglalt helyére fókuszálva hangolódunk rá legjobban azokra a specifikus történelmi feltételekre, amelyeknek a műben tetten érhető jelenléte és/vagy hiánya ébreszt rá bennünket magának a műnek a társadalmi karakterére és funkciójára, arra, hogy olyan anyagi és diszkurzív realitásokat egyesít, amelyek a történelmi célszerűség hozzá kötődő, sajátos jelentésével ruházzák föl azt.

Az az irodalomtörténet tehát, amely a szöveg társadalmi logikáját helyezi a vizsgálódás gyújtópontjába, magába foglalja, ám módosítja is a mai történelmi és kritikai gondolkodás sajátos vonásait. Annyiban rokon a mai társadalomtörténettel, hogy inkább a helyi vagy regionális társadalmi struktúrákat és folyamatokat veszi szemügyre, s nem a társadalmat mint átfogó egészet. Továbbra is megőrzi a kultúrtörténet súlyát azzal, hogy úgy tekinti a textualitást, mint ami annak a társadalomnak a szülöttje és konstituálója, amelyet jelentéssel igyekszik felruházni. A dekonstrukcióval egy húron pendülve azt a felfogást vallja, hogy a szöveg gyakran komplikált, ideológiai misztifikációkat hajt végre, melyek iránt jó, ha gyanakvással viseltetünk, s amelyeket maga a szöveg fog elkerülhetetlenül elárulni az által, hogy végső soron széttördeli a jelentést. Az általam itt vázolt program azonban továbbra is elkülönül a kultúrtörténet és a posztstrukturalizmus mai változataitól, mégpedig azért, mert nem kívánja egybemosni, ugyanabba a fenomenológiai osztályba sorolni a szöveget és a kontextust, a nyelvet és a valóságot. Elismeri, hogy a „valóság”, a „szövegösszefüggés”, a „társadalmi struktúra” és egyebek csak értelmezés segítségével rekonstruált múltbéli szövegeknek köszönhetően jelennek meg a történész számára, s hogy a „történelem” mint a megismerésünk tárgya, elkerülhetetlenül valami jelen nem lévő, s csak szövegek által közvetített megjelenítésekre támaszkodva megismerhető számunkra.

Annak fényében azonban, hogy a posztstrukturalizmus fölbontotta a történelmet, szükségesnek látszik hangsúlyozni, hogy a kontextus nem egyszerűen egy másik szöveg, még ha csak heurisztikus célokból gondolnánk is így. A jelentésüket

elemezve nem a korszak őket „körülvevő” kulturális „iratai” mellé kell helyoznunk a szövegeket, ahogyan az új historicizmus képviselői teszik, eljárásukkal elkerülhetetlenül átesztétizálva a kultúrát és egyfajta intertextualitássá alakítva a szöveget és a kontextust – ennél valami többre van szükség. Azzal kellene megpróbálkoznunk, hogy olyan meghatározott társadalmi szituációkat jelöljünk meg a szövegek székhelyeként, melyek maguk fedik fel az adott kultúra diskurzusát bármely pillanatban meghatározó politikai, gazdasági és társadalmi nyomásokat. A szövegek székhelyének effajta meghatározása együtt jár a hatalmi játszma, az emberi cselekvés és a társadalmi tapasztalat vizsgálatával, ahogyan ezeket a történészek hagyományosan értik. Csak a szöveget a társadalmi és politikai kontextusába visszahelyezve foghatunk hozzá annak értékeléséhez, hogy miképp formálja a nyelv és a társadalmi valóság is a tevékenység diskurzív és materiális terepét, s csak így juthatunk el a szöveg „társadalmi logikájának” mint szituációhoz kötött nyelvhasználatnak a megértéséhez.

Ez pedig végül annak elismerését jelenti, hogy a kakasviadatok valami többet jelentenek szimbolikus gesztusoknál. Nem tagadjuk ezzel, hogy a bali kakasviadalnak szimbolikus dimenziói is vannak, ám teljes jelentése, mint társadalmi tevékenységé, nem merül ki szimbolikus jelentőségében. Akik a kakasokra fogadnak, azok nem csupán a bali-szigeti társadalmi kultúra („szociomorális hierarchia”) természetének sajátos értelmezését fejezik ki, hanem anyagi hasznot is remélnek húzni a bekövetkező állati erőszakból. Mivel sajátosan keverednek benne szimbolikus és materiális vonatkozások, a kakasviadal alkalmas metaforája annak az irodalomtörténetnek, amelynek kidolgozásához hozzá kell látnunk. A szövegek ugyanolyan erőteljes kontúrokkal vázolják föl az emberi viselkedést meghatározó különböző indítékokat és érdekeket, anyagi vágyakat és képzeletszülte álmokat, mint amilyen határozott körvonalakkal azok az erőszakkal egymás ellenfelül választott kakasokba bevésődnek, s nem tagadhatjuk meg a szövegektől és olvasóiktól, hogy ugyanolyan harcok, periférikus fogadások, társadalmi törekvések és vágybeteljesítések részesei, mint amilyenek a bali múlt ma hírnévre vergődött szeletét jellemzik. Pusztán diskurzív dimenziójában látni a múltat olyan, mint a bali kakasviadalt pusztán szimbolikus tevékenységnek tekinteni. Talán eljött az idő, hogy más lóra tegyük meg tétjeinket.

Fordította: *Ábrahám Zoltán*
A fordítást lektorálta: *Tóth Gábor*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Belsey, Catherine 1980: *Critical Practice*. London – New York, Methuen
 Bahtyin, Mihail 1981: *The Dialogic Imagination* (Ed. Holquist, Michael; Trans. Emerson, Caryl; Holquist, Michael) Austin, University of Texas Press
 Bloch, R. Howard 1977: *Medieval French Literature and Law*. Berkeley, University of California Press

- Bloch, R. Howard 1981: Étymologies et généalogies. Théories de la langue, liens de parenté et genre littéraire au XIII^e siècle. *Annales E.S.C.* 36. 946–962.
- Bloch, R. Howard 1983: *Etymologies and Genealogies: A Literary Anthropology of the French Middle Ages*. Chicago, University of Chicago Press
- Carroll, David 1987: Narrative, Heterogeneity, and the Question of the Political: Bakhtin and Lyotard. In: Krieger, Murray (ed.) *The Aims of Representation: Subject/Text/History*. New York, Columbia University Press, 69–106.
- Chartier, Roger 1982: Intellectual History as Sociocultural History? The French Trajectories. In: LaCapra, Dominick – Kaplan, Steven L. (eds.) *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*. Ithaca, N.Y. – London, Cornell University Press, 13–46.
- Chevigny, Bell – Jehlen, Myra – Walkowitz, Judith 1989: Patrolling the Borders: Feminist Historiography and the New Historicism. *Radical History Review* 43. 23–43.
- Chronique des rois de France*. In: Delisle, Léopold (ed.) *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. 24. Vol.
- Crapanzano, Vincent 1986: The Hermes Dilemma: The Masking of Subversion in Ethnographic Description. In: Clifford, James – Marcus, George E. (eds.) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, University of California Press
- Culler, Jonathan 1976: Literary History, Allegory and Semiology. *New Literary History* 7. 259–270.
- Darnton, Robert 1987: *Lúdanyó meséi – A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. (Ford. Merényi Ágnes) Budapest
- Derrida, Jacques 1967: *De la grammatologie*. Paris, Minuit
- Derrida, Jacques 1998: *A disszemináció*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán, Pécs
- Duby, Georges 1973: Structures de parenté et noblesse dans la France du nord au XI^e et XII^e siècles. In: Duby, Georges: *Hommes et structures du moyen âge*. Paris, Mouton, 267–286.
- Duby, Georges 1977: French Genealogical Literature. In: Duby, Georges: *The Chivalrous Society*. (Trans. Cynthia Postan) London, Arnold, 149–157.
- Eagleton, Terry 1983: *Literary Theory: An Introduction*. Minneapolis, University of Minnesota Press
- Frye, Northrop 1998: *A kritika anatómiája. Négy esszé*. (Ford. Szili József) Budapest
- Geertz, Cliford 1980: *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali*. Princeton, Princeton University Press
- Geertz, Cliford 1983: *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic Books
- Geertz, Cliford 1994a [2001]: Elmosódott műfajok: A társadalmi gondolkodás átalakulása. (Ford. Kovács Éva) In: Niedermüller Péter (szerk.) *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, 304–323.
- Geertz, Cliford 1994b [2001]: Mély játék: Jegyzetek a bali kakasviadalról. (Ford. Lovász Irén) In: Niedermüller Péter (szerk.) *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, 144–193.
- Geertz, Cliford 1994c [2001]: Sűrű leírás. (Ford. Berényi Gábor) In: Niedermüller Péter (szerk.) *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, 196–226.
- Genicot, Léopold 1975: *Les généalogies. Typologie des sources du moyen âge occidental*. Turnhout, Brepols

- Greenblatt, Stephen 1987: Capitalist Culture and the Circulatory System. In: Krieger, Murray (ed.) *The Aims of Representation: Subject/Text/ History*. New York, Columbia University Press, 257–273.
- Howard, Jean 1986: The New Historicism in Literary Studies. *English Literary Renaissance* 16. 1. 13–43.
- Hunt, Lynn 1989: History, Culture and Text. In: Hunt, Lynn (ed.) *The New Cultural History*. Berkeley, University of California Press, 1–22.
- Hunt, Lynn 1990: History Beyond Social Theory. In: Carroll, David (ed.) *The States of "Theory": History, Art, and Critical Discourse*. New York, Columbia University Press, 95–111.
- Jameson, Frederic 1981: *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press
- Jay, Martin 1982: Should Intellectual History Take a Linguistic Turn? Reflections on the Habermas-Gadamer Debate. In: LaCapra, Dominick – Kaplan, Steven L. (eds.) *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*. Ithaca, N.Y. – London, Cornell University Press, 86–110.
- Krieger, Murray 1987: The Literary, the Textual, the Social. In: Krieger, Murray (ed.) *The Aims of Representation: Subject/Text/ History*. New York, Columbia University Press, 1–22.
- LaCapra, Dominick 1982: Rethinking Intellectual History and Reading Texts. In: LaCapra, Dominick – Kaplan, Steven L. (eds.) *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*. Ithaca, N.Y. – London, Cornell University Press, 47–85.
- Lentricchia, Frank 1980: *After the New Criticism*. Chicago, University of Chicago Press
- Macherey, Pierre 1966: *Pour une théorie de la production littéraire*. Paris, Maspero
- Montrose, Louis 1986: Renaissance Literary Studies and the Subject of History. *English Literary Renaissance* 16. 1. 5–12.
- Nisbet, Robert 1969: *Social Change and History: Aspects of the Western Theory of Development*. New York, Oxford University Press
- Partner, Nancy F. 1986: Making Up Lost Time: Writing on the Writing of History. *Speculum* (61) 1. 90–117.
- Patterson, Lee 1987: *Negotiating the Past: The Historical Understanding of Medieval Literature*. Madison, Wisc., University of Wisconsin Press
- Pirenne, Henri 1948: *Histoire de Belgique*. Bruxelles, Renaissance du livre (Repr. 1952.)
- Polier, Nicole – Roseberry, William: *Tristes Tropes*. (Kézirat) [Megjelent: Polier, Nicole – Roseberry, William 1989: *Tristes Tropes: Post-Modern Anthropologists Encounter the Other and Discover Themselves. Economy and Society* 18. 245–261.]
- Said, Edward 1983: *The World, the Text and the Critic*. Cambridge, Mass., Harvard University Press
- Smith-Rosenberg, Carroll 1985: *Disorderly Conduct: Visions of Gender in Victorian America*. Oxford, Oxford University Press
- Smith-Rosenberg, Carroll 1989: The Body Politic. In: Weed, Elizabeth (ed.) *Coming to Terms*. London – New York, Routledge
- Spiegel, Gabrielle M. 1983: Genealogy: Form and Function in Medieval Historical Narrative. *History and Theory* (22) 1. 43–53.
- Toews, John E. 1987: Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience. *American Historical Review* (92) 4. 879–907.
- Wellek, René – Warren, Austin 1972: *Az irodalom elmélete*. (Ford. Szili József) Budapest

- White, Hayden 1973: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, Md. – London, Johns Hopkins University Press
- White, Hayden 1975: The Problem of Change in Literary History. *New Literary History* 7. 1. 97–111.
- White, Hayden 1982: Method and Ideology in Intellectual History: The Case of Henry Adams. In: LaCapra, Dominick – Kaplan, Steven L. (eds.) *Modern European Intellectual History*. 280–310.
- White, Hayden 1987: The Context in the Text: Method and Ideology in Intellectual History. In: White, Hayden *The Content of the Form*. Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore–London, 185–213.
- Williams, Raymond 1977: *Marxism and Literature*. Oxford, Oxford University Press

Kóthay Katalin Anna

A munka fogalma az egyiptomi Középbirodalom idején

(Kr. e. 21–17. század)

A MUNKA A KOZMOSZBAN ÉS A TÁRSADALOMBAN

Az egyiptomi nyelvben két kifejezés is létezett a munka fogalmának jelölésére. Általános értelemben, de főként Egyiptom ókori történetének későbbi szakaszában a kettőt gyakran szinonimaként is használták. Ez a rokon értelműség azonban jelentésbővülés eredménye volt. Az írásbeliséghez valamint a királyság ideológiájához szorosan kapcsolódó eredeti koncepciójában a két terminus a munka két eltérő minőségű formájára utalt. Mivel ez a terminológiai kettősség az egyiptomi történelmen belül kizárólag a vizsgált időszaknak volt sajátja, jó kiindulópontul szolgál a munka középbirodalmi felfogásának tárgyaláshoz.

Ennek megfelelően a munka jelentett egyrészt teremtő tevékenységet – valami újnak a kigondolását és létrehozását; másrészt meghatározott mintát követő átalakítást vagy helyreállítást – valamilyen nyers vagy megromlott állapotban létező formának az ideálshoz való igazítását. Maguk az egyiptomiak az elsőt egy olyan szóval (egyiptomiul *kat*, „munka, terv”) jelölték, mely etimológiai kapcsolatban állt a lélek egyik, az életfunkciókat egyesítő, de a halál után is fennmaradó formáját jelentő főnévvel és az „észlel, megért, gondol, kitervel” értelemben használt igével,¹ s így mindig pozitív tartalmat hordozott. A munka tehát ebben a felfogásában mindenek előtt az alkotóerővel állt kapcsolatban. A másik kifejezés (egyiptomiul *bak*) igei és főnévi formában is használatos volt, az Óbirodalom idején „szolga” és „alávetni, szolgává tenni” jelentéssel fordult elő. Ebben a korai értelmében – amikor a munkához még semmi köze nem volt – mindenfajta alárendeltségi viszonyt jelölt. A legmagasabb rangú hivatalnokok is a király szolgájának hívták magukat. Később azután az eredetileg szolgai státushoz kapcsolódó kifejezésekből képzett szavakat használták a munka egy az előzőtől megkülönböztetett formájának megnevezésére, valamint az ilyen munkát végzőknek és a munka termékének jelölésére. Ezek a Középbirodalom kezdetén megjelenő új terminusok a munka értékrendjének egy másik, negatív oldalát fedték fel: egy alávetett, társadalmilag alacsonyabbra értékelt tevékenységet és annak eredményét írták le. A sajátos kettős terminológia megnyilvánulása volt a középbirodalmi hivatalos királyi ideológiának, valamint az ezt

1 Bolshakov 1997: 159–163.

mintául tekintő hivatalnoki és írástudó rétegekre² jellemző társadalomszemléletnek, továbbá része egy olyan klasszifikációnak, mely – ahogyan azt látni fogjuk – a társadalmi besorolás kereteit kitérítve az egyén kozmikus integrációját szolgálta.

A munka magasabb rendű formája (*kat*) megbecsült és anyagilag is jutalmazott feladatok végzését, s megkülönböztetett minőséget jelentett. Végső forrása az isteni reveláció volt, amely önálló, döntésképes cselekvésre tett alkalmassá, ezzel az emberi szellemi teljesítőképességet inspirálta és hozta működésbe. Ebben az értelemben munkát legmagasabb szinten az egyiptomi király végzett. A királyi munkák egy-egy országos jelentőségű, nem termelő vállalkozásként jelennek meg a forrásokban. Építkezéseket – az uralkodói halotti együttes, valamint az istenek számára emelt templomok felépítését és díszítését, áldozataik megalapítását –, az építkezésekhez kapcsolódó kőfejtő tevékenységet és kőszállítást, továbbá kereskedelmi/katonai expedíciókat jelentettek. Céljuk ideológiai síkon a kozmikus rend fenntartása volt. Az uralkodó atya, a teremtő napisten megbízásából cselekedett, aki az elrendelt munka megvalósításához szükséges hatalom és tudás forrása volt: „Lássátok, Felsőgem munkálatokat rendel el, melyekről mint a jövő számára hasznos tettekről fognak megemlékezni: emlékművet állítok és időtálló sztéléket emelek Harahti isten számára. Ő megalkotott engem, hogy elvégeztessen az, amit az ő számára el kell végezni, hogy megvalósuljon az, aminek teljesítését ő elrendelte. Ő ennek az országnak pásztorává tett engem, mert ismerte, aki összetartja számára azt. Ő rám bízta, amit oltalmaz, és amit a benne levő szem megvilágít, hogy én mindent akarata szerint vigyek végbe, miután elsajátítottam azt, aminek tudását ő elrendelte” – mondja I. Szeszósztrisz, a 12. dinasztia második uralkodója egy újbirodalmi másolatban fennmaradt feliratában, mely egy templomépítés ünnepélyes bejelentését örökíti meg.³ Szeszósztrisz a kivitelezés megszervezésére és irányítására egy magas rangú hivatalnokot jelöl ki: „A munkálatokat, melyeket Felsőgem véghez akar vinni, a te tanácsod alapján fogják megvalósítani. Te leszel annak főnöke, s aszerint fogsz cselekedni, ami a szívben van.”⁴ A megbízás egyben az istentől nyert képességek és jogosítványok delegációja, mely a királyi hivatalnokokat vonja be az isteni eredetű utasítási láncba. Természetesen a hierarchia alacsonyabb szintjén ez a hatalom korlátozott volt. Az isteni terv végrehajtása magában foglalta olyan feladatok teljesítését, amelyek önálló döntési jogkört és alkotóerőt feltételeztek: a végrehajtók a szívben megfogant terv alapján cselekedtek. Az igen bonyolult egyiptomi teológiai elképzelések rendszerében a szív a teremtés gyakori helye és eszköze volt,⁵ a világot létrehozó erő pedig a földi létben a király privilégiumai közé tartozott.⁶ Ezt az uralkodó továbbadta – bár részlegesen, s itt már nem a világ teremtéséről volt szó,

2 Bár ideológiájuk alapvető elemei közősek voltak, jól elkülöníthető kategóriákat alkottak a királyi székhely hivatalnokai, a vidéki tisztviselők, akik helyi befolyásos dinasztiai tagjai közül kerültek ki, s a bürokrácia hierarchiájában ezek alatt álló írások, akik írástudásuknál fogva a kiváltságos rétegek közé tartoztak.

3 Berlińi börtékercs 3029, I, (4)–(7). De Buck 1938: 49; Goedicke 1974: VIII.

4 Berlińi börtékercs 3029, II, (8)–(9). De Buck 1938: 51; Goedicke 1974: IX.

5 Bickel 1994: 86–88.

6 Assmann 1990: 295.

hanem pusztán az alkotóerőről – az öt képviselő királyi hivatalnokok számára. Így a tisztviselők a királyi megbízás által az isteni szívben kigondolt terv megvalósítói lettek. Exkluzív hatalommal és tudással rendelkeztek, ez azonban nem volt egyenértékű a király isteni eredetű képességeivel, amelyeket ő nem delegáció útján nyert, hanem a napistenhez való fiúi viszonyának volt következménye – természetében rejtett. A királyi adminisztráció hivatalnokainál tehát ez a fajta munka hatalom és tudás birtoklásához kapcsolódott, s irányító szerepet takart, soha nem jelent meg fizikai munkaként.

A király és a királyi adminisztráció szolgálatán túl különleges képességek birtoklását igényelték a kultikus feladatok is. A templomi szertartások bemutatása hasonló célt szolgált mint a királyi feladatok zökkenőmentes ellátása: a kozmikus rend fenntartását. A helyi templomok igazgatási szempontból a királyi adminisztrációba tagozódtak, ugyanakkor nem az államnak, hanem a városoknak voltak kultusközpontjai. Mint ilyenek a helyi közösség identitását fejezték ki. Így a templomi feladatokat ellátók sem az egyiptomi államhoz kötődtek elsősorban, hanem a városhoz tartoztak, s a munkát a város istene számára végezték, ehhez szükséges tudásuk pedig közvetlenül az istenségtől származott. A vallási szertartások ismerete és az írástudás számított ilyennek, s ezek egyben titkos ismeretek voltak. Erre utalhatott a *he-ri-szesta* cím, melynek jelentése „aki a titkok fölött van”, azaz a titkok ismerője. Ezt a címet nem csupán a szertartásokban résztvevő személyek viselték, hanem például a templomi mészáros is, akinek feladata az áldozati állatok – szakszerű és rituális szempontból megfelelő módon történő – levágása volt.⁷ A titkos ismeret a tudás hierarchiájának élén állt, a konkrét szakmai tudást megelőzve. Ez a sorrend jelenik meg egy a 11. dinasztia idején élt kézműves, Iri-iruszen életrajzi feliratában, aki aprólékosan beszámol arról, milyen domborműkészítési és -berakási technikákban volt jártas, ám első helyen azt említi, hogy ismerte „az isten szavának”, azaz a hieroglifáknak a titkát, továbbá birtokosa volt az ünnepi szertartásokkal kapcsolatos és mágikus ismereteknek.⁸

A specializált foglalkozásokhoz gyakran kapcsolódott megkülönböztetett és respektált tudás. Nem bizonyítható, de elég valószínű, hogy ezek megszerzése beavatási szertartással járt együtt. A kultikus szférában – a templomi és a halotti kultuszban egyaránt – fontos szerepük lehetett a misztikus tapasztalatoknak.⁹ Az Óbirodalom idején a rotációs rendszerben időszakos kultuszszolgálatot végzők csoportjaihoz, a phylékhez való tartozás előfeltétele valószínűleg a körülmetélés volt.¹⁰ Ez a rítus más, nem kultikus szolgálatokkal is összefonódhatott. Az egyiptomi katonai szolgálatba álló idegenek szintén átestek ezen a szertartáson.¹¹ Valószínűleg még az egyszerűbb foglalkozásoknak is léteztek saját beavatási rítusaik,¹² ezekre

7 Baines 1990: 7–10, 12.

8 C 14-es Louvre sztélé, 6–12. sor. Badawy 1961; Barta 1970; Badawy 1971.

9 Wente 1982.

10 Roth 1991: 4. 2. fejezet.

11 Goedicke 1998: 113.

12 Assmann 1989a: 145.

vonatkozóan azonban még bizonytalanabb utalások maradtak fenn a szövegekben mint az imént felsorolt esetekben.

A királyi fennhatósághoz hasonló hatalommal bírt a család- illetve háztartásfő emberei felett. Atyai hatalmánál fogva saját közösségében ő volt a munkák megszervezője, s – hasonlóan a királyi és templomi szolgálat jutalmazásához – a közösség kiváltságos munkát végző tagjait fejadagokkal látta el. A legközelebbi családtagnak is külön megállapított fizetség járt. Természetesen ezen a szinten a munka általában fizikai tevékenységet jelentett, hiszen az elvégzendő feladatok többnyire mezőgazdasági jellegűek voltak, de idetartozott a szövés is, mely a közösség női tagjainak dolga volt. A kultikus feladatok és a hozzájuk kapcsolódó ismeretek ezen a szinten a halottak kultuszának ellátására korlátozódtak. Ez általában az egyik, sokszor a legidősebb fiú – egyben örökös – feladata volt. Szintén ő helyettesítette és képviselte apját az otthoni munkák irányításában annak távollétében, de ténylegesen is részt vett a munkákban.¹³ A családban illetve háztartásban a munka magasabb rendű formája így már nem feltétlenül jelentett szellemi munkát, s különleges tudást sem, vagy csak annyiban, amennyiben a fiú elsajátította és örökölte apja mesterségét, de kapcsolódott az atyai hatalom delegációjához. A közösséghez való szorosabb tartozást, s az önálló cselekvőképességet fejezte ki. A háztartáson belül a munkának ez a típusa gyakorlatilag a vérségi és rokonsági kapcsolatok által összefűzött egyénekre terjedt ki, valamint azokra, akik szerződéses kapcsolatban álltak a családfővel. Ezzel szemben a szolgák munkavégzését nem sorolták ebbe a kategóriába.

A kiváltságos munka egyik fő jellemezőjeként tehát az autonóm cselekvési képességet jelölhetjük meg, amelynek forrása egy felsőbb hatalom (a király, az istenség, a családfő) és az általa delegált jogosítványok és képességek voltak. Urat és besoroztat – a munka elrendelőjét és elvégzőjét – személyes kapcsolat fűzte össze, amely a reciprocitáson alapult. Ebben a verzióban a munka alapvető, ideológiai meghatározottságú intézménye a királyi adminisztráció és a család volt, s harmadiként – bár működését tekintve az előzőektől kissé eltért – a templom. Ahogyan az uralkodó identitása azonos volt magával az egyiptomi állammal és az egyiptomiakkal,¹⁴ úgy a templomhoz és a családhoz való tartozás is egy közös úr – az isten illetve a családfő – fennhatósága alatti egység kifejeződése volt. Ezért minden a közösség által és saját hasznára elvégzett munka elsősorban a közösség urának munkája volt. A munka pozitív értelmében tehát egy felső hatalom által kigondolt és elrendelt, soha nem egyéni, hanem az egész közösség e- és túlvilági fennmaradását szolgáló terv volt. Túlvilági azért, mert a halotti kultusz – azaz a síremlék felépítése és az áldozatok folyamatos bemutatása – nem csak a halott személynek, hanem az általa képviselt közösségnek az érdekében is folyt.

13 Egy középbirodalmi családi gazdaság működésére vonatkozóan lásd Hekanahte, egy halotti pap leveleit, melyeket hosszabb távolléte alkalmával írt családjának: James 1962: különösen az I. és II. levél, 13–14, 32–33; Menu 1970.

14 Finnestad 1989: 91.

A munka másik fajtája (*bak*) az egyiptomi királyság életében való részvételnek egy alacsonyabb értékű formáját képviselte, az emberi és természeti erőforrások kiaknázását és feldolgozását foglalta magában. A fizikai világ nyers elemei eredeti állapotukban a káosz erőit képviselték, s ebben a formájukban felhasználásra és fogyasztásra alkalmatlanok voltak. Csak meghatározott módon való feldolgozás (=a munkának való alávetés) után nyerték el ideális formájukat. Ez az átalakítás az ember fizikai részvételét kívánta meg, de a még megdolgozatlan elemekkel való közvetlen érintkezést egy alacsonyabb rangú tevékenységi formaként értékelték, ezért a társadalom privilegizált csoportjai nem végeztek ilyen munkákat, azoknak csak irányításában vettek részt. Az így előállított termékek (kitermelt ásványi kincsek, mezőgazdasági termények stb.) az egyiptomi uralkodó tulajdonát képezték, azaz állami adók voltak, s az ezeket előállító munka állami robotmunkának minősült. Ez a munka nem igényelt különleges képességeket, s nem járt privilégiumokkal, végzője – mivel adóról volt szó – nem részesedett eredményéből sem. Az egyiptomiak ebben az esetben nem tettek egyértelmű különbséget magának a munkának a folyamata és eredménye között, s nem csak a munkát jelölték ezzel a szóval, hanem az így nyert termékeket és az azokat előállítókat, azaz az adókat és az adózókat – melyek egyaránt az egyiptomi király uralmának voltak alávetve. Ez alátámasztja azt a Max Weber-i megállapítást, mely szerint a korai bürokratikus államokban a természetbeni adózás és a robotmunka egymástól egyértelműen el nem különíthető fogalmak voltak.¹⁵

Ugyanebbe a kategóriába sorolták a meghódított területek lakosságának az egyiptomi király számára végzett munkáját. Ahogyan a szolgálai állású embereket először alá kellett vetni, ugyanúgy egy idegen területet meg kellett hódítani ahhoz, hogy az egyiptomi királyság szempontjából ideális funkcióját betöltse. Ezért nem meglepő, hogy az egyiptomi alávetett lakosoknak az állam számára végzett ingyen munkáját és ennek a munkának a termékét nem különböztették meg a meghódított területek által megtermelt és fizetett adóktól.

Bár a *bak* szóból képzett kifejezések „megadóztatni”, „robotmunka” és „adó” értelme csak az állam keretei között lehetett érvényes, az alávetett munka, s így a munkafogalom kettőssége a család illetve háztartás szintjén is jelen volt. Itt a szolgál munkája sorolható ebbe a kategóriába. Az ő tevékenységüket ugyan nem ezzel a szóval írták le, de elnevezésük – *bak*, nőnemű formájában *baket* –, valamint az a tény, hogy a Hekanahte levelekben megmaradt fejadaglistában név nélkül, mindig valamelyik családtaghoz rendelve jelennek meg, s önálló fejadagra nem jogosultak,¹⁶ jelzi munkájuk és helyzetük értékét a háztartáson belül.

A templomok működése kissé bonyolultabb volt, mivel ezek egy részről állami intézmények voltak, más részről egy istenség fennhatósága alá tartoztak, így a fölöttük gyakorolt hatalom ideológiai és gazdasági szempontból elválasztható. A kiváltságos munkát a személyzet a templom, vagyis az istenség számára végezte. A munka

15 Liptay 2002: 6.

16 Lásd a 13. jegyzetet!

másik fajtájából a templom akkor profitált, ha az uralkodó átengedte számára bizonyos települések lakosságának robotmunkáját.¹⁷

A fent leírtak alapján – és a munkának történetileg későbbi felfogásaihoz közelítően – első pillantásra jogos lehetne egy olyan értelmezés, amely a kétfajta munka közötti különbséget a szellemi-fizikai munka ellentétpárban adja meg. Tagadhatatlan, hogy általában a munka magasabb rendű formája, mint szervezés és a szellemi képességeket mobilizáló tevékenység, egyfajta intellektuális feladatként, a kevésbé megbecsült munkavégzés pedig minden esetben fizikai tevékenységként jelent meg a középbirodalmi Egyiptomban. Ám egy ilyen megállapítás csak a királyi adminisztráció szintjén, a királyság ideológiájába ágyazva, és a hivatalnoki-írastudó rétegek közös értékrendjének részeként lenne érvényes. Hiszen csak ebben a kontextusban vált szét a munka különleges tudást igénylő, szellemi feladatok és kétkezi tevékenység ellentétes kategóriájára. A család illetve háztartás munkaszervezésében – ahogy fentebb kiderült – a munkák jelentős része fizikai munkavégzést jelentett, ám ha ezt a családtagok végezték, akkor a munka kiváltságos típusába sorolták. A két kifejezés közti alapvető különbség ezért inkább a munka kezdeményezője/elrendelője és a munkavégző közötti függőségi viszony természetében ragadható meg, ami visszavezet a középbirodalmi elitek korábban már említett társadalomszemléletének kérdéséhez, tágabb értelemben pedig ahhoz a problémához, hogy az egyiptomiak hogyan helyezték el magát a társadalmat a világ egészében.

Az egyiptomi társadalmi horizontja az istenek, halottak és emberek világa mentén húzódott. Ennek talán legjobb példája egy középbirodalmi eredetű rituális szöveg, mely a királynak, mint a napisten papjának feladatait szabja meg, meghatározva a három fenti csoporttal – istennel, halottakkal és emberekkel – szembeni kötelezettségeit.¹⁸ A kozmológiai modellt alkotó kategóriák felsorolásának rendje egyben rangsort is jelent. Ezt még jobban árnyalja egy későbbi szöveg, az Újbirodalom időszakából származó *Amenemope onomasztikonja*, mely a világ dolgainak osztályokba szedett és az osztályokon belül is rendezett katalógusa. A felsorolást a fizikai világ dolgai nyitják, majd ezt követi az egyiptomi ember társadalmi univerzumának részletezése, melyben csak az istenek és istennők valamint a férfi és női halottak lelkei után következik az egyiptomi állam társadalmi vázának – tisztségek, címek és foglalkozások – felsorolása, élén a királlyal.¹⁹ Ugyanakkor ebben a tágnak tűnő hierarchiában csak az egyiptomi király fennhatósága alatt állók kapnak helyet, az idegenek nem.²⁰ Továbbá a királyi család alatti szinteken magát az egyiptomi társadalmat is csak a pozícióval rendelkező férfiak – gyakorlatilag családfők – képviselik. Ebből az aspektusból viszont a modell korlátozott érvényű. Bár ez az újbirodalmi szöveg a középbirodalmi társadalomképnél jóval rétegzettebb társadalmat ábrázol, azt a Középbirodalomra is jellemző általános egyiptomi szemléletet követi, mely a társadalomnak egy az istenek és halottak világával kibővített, de mégis exkluzív

17 Erről lásd a „Mentességek” c. alfejezetet!

18 Assmann 1970.

19 Gardiner 1947: 13* –97*.

20 Baines 1995: 11.

hierarchiáját alkotta meg. A középbirodalmi munkafelfogásban kiváltságosnak tekintett munka ennek a világot összerendező exkluzív hierarchiának minden szintjén jelen volt, egyiptomiak – élők és halottak – és istenek közös társadalmát a patronátus és a reciprocitás elve alapján fogta össze. Mind, aki ilyen munkát végzett egy úr közvetlen fennhatósága alá tartozott, hozzá személyes kapcsolat fűzte, mint ilyen, pozíciójának megfelelő munkát végzett a saját és a közösség javára és ugyancsak ennek megfelelően részesedett a munka eredményéből. A közösségnek ezek a tagjai maguk is irányíthattak munkát a hierarchiának egy alacsonyabb szintjén, s így élvezhették más munkájának a hasznát.

A munkafelfogás dualitása – ti. egy alacsonyabb értékű munka megkülönböztetése – viszont egy koncentrikus struktúrára utal. Az egyiptomi uralkodó alattvalóit két minőségileg eltérő csoportra osztja. Egy a királyhoz közelálló, vele személyes kapcsolatban levő kiváltságos kör mentesült a munka alárendelt formájának végzése, azaz az adózás alól, s tevékenysége a munka másik fajtájára korlátozódott. Ők alkották a királyi adminisztráció hierarchiáját. Ettől eltért a királlyal közvetlen kapcsolatban nem álló termelők – adófizetők – társadalmáról alkotott kép. Ők differenciálatlan tömegként jelentek meg, akik a rendezetlenség állapotát képviselték – ezért kellett alávetni őket. A királyi feliratok és a tisztviselők élettrajzi feliratai, valamint a szépirodalmi szövegek – azaz a nem adminisztratív írásbeliség – soha nem név szerint, hanem csoportként, s elítélő, de legalábbis leereszkedő stílusban utalnak rájuk. Óbirodalmi sírokban például a mezőgazdasági termények begyűjtését nem úgy jelenítik meg, amint az egyes parasztoktól szedik be az adókat, hanem a falvak együttes adója szimbolizálja a beszolgáltatást.²¹ Csak az igazgatási szövegekben nevesítették és „rendezték” ezt a differenciálatlan tömeget, amikor állami feladatokra regiszterekben írták össze őket. Ennek azonban pusztán gyakorlati célja volt. A patronátus és a reciprocitás elve az ő esetükben csak ideológiai síkon érvényesült. Uruk, az egyiptomi király számára ingyen munkát végeztek, aki alattvalóival szembeni morális kötelezettségeként biztosította számukra az istenek jóindulatát, az ország jólétét, a biztonságot – vagyis ellátta uralkodói feladatait. Ezzel, bár alávetett státusban, de mégis részesivé váltak az egyiptomiak által elképzelt rendezett világnak. A munka két típusa így a kozmikus rendbe való integráció két eltérő útját képviselte, ugyanakkor az egyén társadalmi szerepét a kozmikus és fizikai világgal való kapcsolatának függvényében is jellemezte.

A MUNKA DUALISTA SZEMLÉLETÉNEK VÁLTOZATAI – A MUNKA ÉRTÉKE AZ EMBERI ÉLETBEN

Ha a fenti elv alapján – még mindig a klasszifikáció és nem a tényleges társadalmi szerveződés szintjéről szemlélődve – pontosan meg akarnánk határozni, hogy bármely egyiptomi a kettő közül melyik csoportba tartozott, bajban lennénk. A duali-

21 Eyre 1999: 41–42.

tás eszméje ugyanis változó határokat jelöl ki. Már láttuk, hasonló ideológiai alapelveknek megfelelően osztotta ketté – kiváltságosokra és alávetettekre – a közösség tagjait a munka a királyi adminisztráció, a templom és a család/háztartás szintjén. Ám az is kiderült, hogy az egyes szinteken és ezeken belül az egyes társadalmi pozícióknak megfelelően más és más jellemzők mentén vált el a munka két típusa. A tisztviselő királyi szolgálatát – közvetlen királyi megbízását – hangsúlyozva különítette el magát a társadalom többi csoportjától. Az írnok a megbízásos feladatot – s a megbízás itt már nem csak királyi lehetett – és az írástudást emelte ki mint olyan privilégiumot, amely megóvott a kétkezi munkától. „Láttam olyat, akit elragadtak robotmunkára – lásd, nincs semmi, ami fölülmúlná az írásokat [...] Nem láttam még szobrászt megbízást (teljesíteni), sem aranyművest, akit (feladattal) küldtek volna. Láttam azonban fémművest munkája közben [...]”²² – buzdítja tanulásra fiát Duaheti a *Mesterségek szatírája* című irodalmi műben, miközben felsorakoztatja az írnoki mesterség előnyeit, magasabbra értékelvén azokat az írni tudást nem igénylő foglalkozásoknál. Itt a csak kevesek által birtokolt ismeret a fizikai munkával szembeállítva jelenik meg. Királyi szolgálat, exkluzív tudás és fizikai vagy kötelező munkától való mentesség azonban nem feltétlenül járt együtt. Az előbbi irodalmi szövegben az írnoki mesterséggel szemben fáradtságos, kétkezi munkaként írják le a kézműves foglalkozásokat, holott más források alapján a királyi vagy tisztviselői szolgálatban dolgozó mesteremberek nagyon is megbecsült, jutalmazott és kiváltságosnak számító munkát végeztek, mi több, különleges szaktudás birtokosai voltak. Igazgatási szövegek pedig arról tanúskodnak, hogy írástudók is teljesíthettek kötelező munkát.²³ A titkos tudás sem mindig vált el egyértelműen a fizikai tevékenységtől, például a már említett templomi mészáros munkája esetében. És végül a szellemi-kétkezi munka ellentét teljesen hiányzott a család szintjén, ahol a munkafogalom kettőssége a családtagok és szolgák közötti megkülönböztetést fejezte ki. A munka dualista felfogása így minden esetben egy saját magát kiváltságosnak tekintő – s bizonyos kiváltságokat ténylegesen élvező – csoport eszköze volt arra, hogy elkülönüljön a társadalmi hierarchiában alatta állóktól.

Ugyanez a szemlélet a munka egyéni életben betöltött szerepéről és értékéről kialakított képet is áthatotta. Ezt az éthoszt a hivatalnoki életformát középpontba állító szépirodalmi szövegek és tisztviselői életrajzi feliratok őrizték meg. A kiváltságos poszt és társadalmi státusz konkrét helyet szabott a munkának és a vagyon gyarapításának a földi életben. Ebben a kontextusban a kiváltságos munka a lélek belső szükségletei iránti figyelemmel, ennek közösségi megfelelőjével, az ünnepléssel, valamint a szórakozással állt párhuzamban. *Ptahhotep intelmeiben* ezek kiegyensúlyozott arányára hívja fel a figyelmet az életidő helyes eltöltésében: „Kövesd szívedet, amíg élsz! Ne tégy többet annál, mint amit mondanak!”²⁴ Ne vond meg (magadtól)

22 Helck 1970: 20–21 és 24.

23 Kahuni Papirusz I.7. Griffith 1898: 71–72.

24 A megjegyzés kifejezetten a munkára vonatkozik. Egyiptomi felfogás szerint a munkát a hivatalnok aszerint végzi, ahogyan parancsolják vagy mondják neki.

a „szív követésének”²⁵ idejét! Utálatos a lélek számára, ha az ember megrövidíti a pillanatot. Ne vesztegesd az időt a mindennapi feladatokra házad²⁶ fenntartásán túl! A „szív követésének” dolgai valóra válnak, ám a vagyon nem gyarapszik attól, ha az ember elhanyagolja azt (a szívet).²⁷ Egyes szövegek ezen is túlmennek és azt sugallják, hogy az élet eltöltésének magasabb rendű módja a „szépség”, ami szintén az ünnepet és az élet örömeinek élvezetét jelenti.²⁸ Ezzel szemben az írás ismeretét nem igénylő foglalkozások legjellemzőbb – és egy írástudó számára elrettentő – sajátossága, hogy az embernek egész napját lefoglalják, kora reggeltől késő estig, s a végsőig kimerítik, nem hagyva időt a munkán kívül más tevékenységre: „Az ács vésővel dolgozik, fáradtabb a földművesnél: szántóföldje a fa, kapája a véső. Állandóan tevékenykedik, többet dolgozik, mint amit két karja elbír, s még éjszaka is világosságot gyűjt. Az ékszerkészítő fúróval munkál meg mindenféle kemény drágakövet. Amikor végez az amulett berakásával, karja lankadt, őmaga kimerült. Akkor pihen, mikor a nap lemegy, mikor térde és háta összecsuklik. A borbély (még) késő este is borotvál.”²⁹

Az egyéni munkavégzés helyes módja minden szinten a figyelem, a szorgalom és az úr utasításainak pontos követése volt. A már többször említett Hekanahte leveleiben folyamatosan – négy-öt mondatonként – figyelmezteti erre a távollétében őt helyettesítő családtagjait,³⁰ a királyi tisztviselők pedig gyakran jellemzik magukat életrajzi felirataikban úgy, hogy megtettek mindent, amit parancsoltak vagy mondtak nekik. Ezért a különleges tudást és/vagy önálló cselekvőképességet követelő kiváltságos munka minden mozzanatában a munkát elrendelő felsőbb hatalomhoz kapcsolódott. Így a tisztviselőknek a királyi delegáció által elnyert önálló cselekvőképessége sem egyéni autonómiaként jelentkezik, hanem a teremtő erőnek a világban való folyamatos jelenlétét biztosítja. Ilyen módon a dualista szemlélet végül a teológiában oldódik fel: az egyetlen autonóm lény a teremtő napisten, mindenki más – a király is – a munkát egy felsőbb hatalom kezdeményezésére és pontos utasításainak megfelelően végzi.

25 A „szív követése” kifejezés az élet örömeinek élvezetére utal.

26 A „ház” magában foglalta mindazt, ami egy hivatalnok birtokát és háztartását alkotta, földekkel, nyájakkal, emberekkel egyetemben.

27 Prahhotep 186–193. Žaba 1956: 30–31. A szöveg magyar nyelvű publikációját lásd Wessetzky 1988.

28 Erről és az ünnep szerepéről az egyiptomi műveltségben lásd Assmann 1989.

29 Helck 1970: 39–48.

30 Lásd a 13. jegyzetet!

TÚLVILÁGI MUNKA

Az egyiptomi munkafelfogás sajátossága, hogy a munka nem csupán az emberi tevékenységre és a földi életre korlátozódott, hanem a halál utáni létben is fontos szerepet kapott. A különféle korokból ismert iratok a király túlvilági munkájáról is beszélnek (*Piramisszövegek* 600. fejezet),³¹ egyes szövegek pedig az istenek (de soha nem a teremtő napisten!) munkáját említik (*Koporsószövegek* 312. fejezet).³² A vizsgált időszak, a Középbirodalom idején az uralkodó halál utáni sorsára vonatkozó elképzeléseket nem rögzítették írásban. A fennmaradt források hivatalnoki sírokból származnak, így csak a nem királyi túlvilági elképzelésekkel tudunk foglalkozni. Ezeket az ún. *Koporsószövegek* foglalják össze, melyeket általában a koporsó oldalára, ritkábban a sír falára írtak fel. Belőlük egyértelműen kiderül, hogy a halott lelket munkára kötelezték a túlvilágon. A szövegeknek egy jelentős része azt a célt szolgálta, hogy a halottnak ezt a kellemetlen feladatot sikerüljön elkerülnie vagy másra háritania. Ugyanakkor saját túlvilági fennmaradása érdekében munkaerővel kellett rendelkeznie, ezzel biztosította a maga számára az élelem, az áldozatok előállítását. Mindkét cél eléréséhez mágikus eszközöket használt.

A *sabtira*,³³ egy a sírban elhelyezett, a halottat ábrázoló szobrocskára írt szöveg a szobor feladatául azt szabta, hogy a halott helyébe álljon, ha azt túlvilági munkára szólítják: „Mondás, hogy a *sabti* munkát végezzen ura számára a temetőben: [...] Ha ezt (a halottat)³⁴ behívják a gátak elbontására, az öntözőcsatornák kiigazítására, a partmenti földek öntésére, a hivatalban levő király új földjeinek feltörésére: „Íme, itt vagyok” – válaszold nevében bármely küldöncnek, aki ezért (a halottért) jön [...]” (*Koporsószövegek* 472. fejezet).³⁵ Más szövegek szintén mágikus úton biztosították, hogy a halott írnok lehessen a túlvilágon, s így legyen alkalma megmenekülni az ottani feladatoktól (*Koporsószövegek* 254. és 329. fejezet),³⁶ mivel az írnok a földi munkaszervezésben a munkák irányításában vett részt. Megint más szövegekben a halott egyszerűen csak kifejezte azt a kívánságát, hogy ne kelljen dolgoznia a túlvilágon (*Koporsószövegek* 210., 415., 432., 433. és 850. fejezet).³⁷ Egy újabb nagy szövegcsoport biztosította a számára, hogy visszakapja családtagjait és embereit, akik a földön dolgoztak számára, s így a halál utáni létben is rendelkezett a földi életben hatalma alatt álló munkaerő felett (*Koporsószövegek* 131., 132., 134., 136., 137., 141–144., 146., 173., 214. és 772. fejezet).³⁸ A fenti szövegek egy részét jogi formában írták. A *sabtira* írt szöveget szerződéses formában fogalmazták, a családtagok és egyéb alárendeltek feletti hatalom helyreállítását isteni rendelet biztosította. A jogi forma átvétele azt igazolja, hogy a munkák elkerülésére

31 Pyr 1653c, 1654b, 1656a, 1657b.

32 CT IV, 86s-w. A szöveg angol nyelvű fordítását lásd Faulkner 1973–1978: I, 229–233.

33 A magyar nyelvű szakirodalomban a szó általában későbbi alakjában, *usébtiként* fordul elő.

34 Itt a halott neve következik.

35 CT VI, 1–2. Angol fordításban lásd Faulkner 1973–1978: II, 106–107.

36 CT III, 357a–359c; IV, 165. A szövegek angol fordítását lásd Faulkner 1973–1978: I, 196, 254.

37 CT III, 164–166; V 248; 280; 281–282; VII, 54.

38 A szövegcsoport tárgyalását lásd Schneider 1977: I, 42–45; Franke 1983: 282–284.

a földi életben is volt lehetőség, az elkerülés változatai pedig azt, hogy erre többféle eszköz létezett.

Furcsa ugyanakkor, hogy a *Koporsószövegek* birtokosai éppen azok a magas rangú hivatalnokok voltak, akik földi életükben az adók és közmunkák beszállításáért és irányításáért voltak felelősek, s így ők maguk *ex officio* mentesültek ezen kötelezettségek alól, tehát nem valószínű, hogy külön jogi megerősítésre volt szükségük ehhez. Elképzelhető, hogy a munka elkerülésének ezen módjai olyan földi eszközök túlvilági megjelenései, amelyek alacsonyabb, de még viszonylag tehetősebb rétegek körében terjedtek el. De akkor mi célt szolgáltak az ilyen típusú szövegek a hivatalnokok túlvilági eszköztárában?

A válaszhoz közelebb visz a túlvilági munkával kapcsolatos szövegeknek egy másik – jóval kisebb – csoportja. A munkák elkerülésére való törekvés mellett, a *Koporsószövegek* más fejezeteiben a halott kifejezett kívánságaként jelenik meg, hogy olyan munkáknak a hasznát élvezze, amelyekre nem volt jogosult a földi létben. A munka alávetett formájának – gyakorlatilag az adózásnak – eredménye ugyanis, legalábbis elméletben, az uralkodót illette meg. A rituális szférában a halott mégis igényt tartott erre. Célját transzformáció útján érte el, amikor is azonosult a királlyal és a napistennel (*Koporsószövegek* 312. és 818. fejezet),³⁹ s ebben az új minőségében részesült a munka eredményéből. A transzformáció a kozmikus létforma megváltoztatására irányult, melynek megfelelője a földi igazgatásban a királyi hatalom delegációja volt. Ahogyan az utóbbi adminisztratív kiváltságok (a királyi kinevezéssel járó mentességek) birtoklásával párosult, úgy a transzformáció kultikus privilégiumokhoz kapcsolódott, s nem volt bárki számára elérhető. De a saját létformától való elszakadás, míg lehetővé tette magasabb kozmikus szintek elérését, a kozmikus hierarchiában való lecsúszással is fenyegethetett. Így azok a kötelezettségek, amelyek a földi életben csak alacsonyabb társadalmi kategóriákat érintettek, a túlvilágon az elit halott számára valóságos közelségbe kerülhettek. Ez lehetett az oka annak, hogy a halotti szövegeket birtokló hivatalnokréteg tagjai meglepően intenzív igyekezettel próbáltak elkerülni olyan feladatokat, amelyek elvégzése alól földi életük során eleve mentesültek. Az erre szolgáló eszközök mintáit azonban saját földi működésüknek repertoárjából nem meríthették, mert ilyenekre ott nem volt szükségük. Ezért a túlvilági szövegek ebben az esetben valószínűleg szélesebb, a hivatalnoki elit alatt álló rétegek körében élő gyakorlatot tükröznek.

A túlvilági szövegekben megjelenő, a halott által elkerülni kívánt munkák – az öntözéssel és a termőföldek előkészítésével, karbantartásával kapcsolatos feladatok – szinte teljesen hiányoznak a királyi feliratokból, tisztviselői életrajzokból, de még az igazgatási szövegekben is csak ritkán tűnnek fel. Utóbbiak többnyire építkezéseket és expedíciókat említenek, mint állami vállalkozásokat. Az öntözési és mezőgazdasági munkák nem országos, hanem helyi szintű szervezést igényeltek, melybe a központi adminisztráció nem szólt bele, csak a termésből beszedett adó érdekelte,

39 CT IV, 86; VII: 17. A két fejezet angol nyelvű fordítását lásd Faulkner 1973–1978: I, 229–233; III, 9.

így ezekkel a problémákkal írásbelisége sem foglalkozott.⁴⁰ A túlvilági szövegek azonban – ellentétben az életrajzi feliratokkal – a halottat elsősorban nem királyi hivatalnokként mutatják be, hanem szűkebb túlvilági társadalmi környezete uraként jelenítik meg, s ebben az ábrázolásban a munka olyan aspektusai is feltűnnek, melyek a központi bürokráciát előtérbe állító szövegekből hiányoznak. Ezért a halotti szövegek munkafogalma és társadalomképe az elit elképzeléseken belül egy újabb változatot képvisel, mely a valósághoz közelebb álló, komplexebb, a variációkat is jobban tükröző elképzelés.

MENTESSÉGEK

A társadalom „bürokrata”-szempontú osztályozásánál (kiváltságosok és adózók) szintén valamivel differenciáltabb képet mutat a munka alóli mentességek földi rendszere. Bár a bonyolult gyakorlat még mindig alapvetően az egyének és csoportok munkájának állami szempontból való felhasználását tükrözi, az egyszerű dualista szemléleten túlmutat.

A királyi adminisztráció tisztviselőin kívül mindenkit regisztráltak munkavégzésre az állami és helyi hivatalokban. Azonban el lehetett kerülni – vagy legalábbis korlátozni – a közmunkákban való személyes részvételt a munkaszervezés alacsonyabb szintjein is. Ennek kapcsán első helyen a kollektív kiváltságokkal kell foglalkozni. Ezeket bizonyos települések vagy azok lakosságának meghatározott csoportjai kapták. Az Óbirodalomtól kezdődően viszonylag jelentékeny számban ismerünk olyan királyi rendeleteket, amelyek bizonyos templomok papságát és nem kultikus feladatokat ellátó személyzetét mentették fel az adók fizetése valamint az állami és/vagy helyi közmunkák elvégzése alól.⁴¹ E mentességek célja az volt, hogy a templomi szolgálattal megbízott személyzet munkáját teljesen az adott kultusz kiszolgálásának vesse alá. Ugyanakkor a rendeletek néha azt is kikötik, hogy a kultusz fennmaradását biztosító munkákat más nem végezheti, csak az adott templom vagy kultuszalapítvány személyzete, vagyis a mentességgel egy időben munkájukat is meghatározták. Ezek kultikus feladatokat és a templom körüli egyéb teendőket foglalták magukba, de idetartozott az áldozatok megtermelése is, azaz a templom földjeinek művelése valamint az áldozatra szánt nyerstermékek feldolgozása. Ezeket a feladatokat kijelölt települések lakossága látta el, s az ilyen kiváltságokat élvezőket gyakran szabadoknak tartják.⁴² Kérdés, hogy jelentette-e ez egyben a települések különleges jogi státusát, esetleg autonómiáját. Szinte biztos, hogy nem. Semmi jel nem mutat arra, hogy más településektől eltérő intézményeik, bizonyos adók és munkák alóli felmentésen túli kiváltságaik lettek volna. Pusztán annyi történt, hogy a lakosság munkáját az uralkodó egy adott gazdasági egység – általában egy kultusz-

40 Eyre 1987: 18; Goedicke 1994: 191–192.

41 Az Óbirodalom korából származó mentességeket lásd Goedicke 1967; az újbirodalmi, ún. *Nauri dekrétumot* KRI I: 51–58; a szövegből magyar fordításban közölt részlet: ÓKTCH: 44.

42 Helck, 1975: 143.

létesítmény – szolgálatára összpontosította. Azt a munkát, amivel egyébként is ő rendelkezett. II. Amenemhatnak, a 12. dinasztia harmadik uralkodójának töredékesen fennmaradt évkönyveiben egy részlet pontosan mutatja ezt. A felirat újoncok toborzásával kapcsolatban olyan településekről beszél, amelyekre a toborzás nem vonatkozik: „amelyek Szehem-Amenemhat (II. Amenemhat piramisvárosa)⁴³ felügyelete alatt bármely királyi munka bármely kötelezettségét teljesítik”.⁴⁴ Vagyis ebben a konkrét esetben bizonyos településeknek a királyi adminisztráció számára végzett kötelező munkáját az uralkodó átengedte saját piramisvárosának javára. A települések így kikerültek a központi nyilvántartásból és az adományt élvező intézmény – itt a piramisváros – ellenőrzése alá kerültek.⁴⁵

A templomi szolgálaton kívül más feladatok is járhattak hasonló mentességekkel. Elnéptelenedett területeknek az újjászervezését, új vagy elhagyott földeknek a termelésbe való bevonását központi telepítési politikával oldották meg a Középbirodalom elején. Az így betelepített emberek földeket kaptak a királytól, s a föld terményéből adóztak, de más kötelezettségek alól felmentették őket.⁴⁶ Itt a kiváltság ismételtelen nem a munkakötelezettség vagy az adózás alóli teljes körű felszabadítást jelentette, hanem azt, hogy a kiváltságot élvezők munkája egy konkrét feladatra korlátozódott. Adójukat királyi adományból – a király által biztosított föld terméséből – fizették közvetlenül a király számára. Szintén kiváltságot élvezhettek a védelmi szempontból fontos települések lakói, akik katonai szolgálatot teljesítettek az uralkodó számára. Őket felmenthették minden fajta adó- és munkakötelezettség teljesítése alól.⁴⁷

Az ilyen kiváltságokat élvező személyeket, akár kultuszszolgálatot teljesítettek, akár közvetlenül a király számára láttak el feladatokat, *uabok*nak hívták. A szó jelentése „aki tiszta”. A megnevezés még óbirodalmi értelmében a kultuszszolgálatra „tiszttávé tett” embereket jelentette, akik mint ilyenek nem végeztek más munkát. Később, a Középbirodalom idején már szélesebb értelemben használták, az állami kötelezettségektől való „megtisztításra”, felszabadításra utalt, azzal a céllal, hogy a „felszabadítottak” munkaerejüket kizárólag a számukra rendelt feladat elvégzésére fordíthassák.⁴⁸ Fontos, hogy az ismert esetek mindegyikében települések, s nem egyének kapták a kiváltságot. A mentességnek éppen ez a kollektív jellege az, ami jelzi, hogy itt egy a hivatalnoki adó- és közmunkamentességtől eltérő, a hierarchiában alacsonyabb értékű kiváltságról van szó, amely nem hivattalal járt együtt, hanem egy intézményhez kötődött. A mentességet élvezők ezért adózási szempontból egy külön kategóriát képviseltek.

Szintén kiváltságos helyzetűek voltak a kézművesek, akik Egyiptomban állami műhelyekben tanultak és állami szolgálatban teljesítettek megbízásokat. Kifejezetten kézműveseknek adott mentességekről nem tudunk. Mivel azonban folyamatosan küldték

43 A piramisváros volt az uralkodói halotti kultusz igazgatási központja.

44 Altenmüller – Mussa 1991: 7 (M8).

45 Liptay 2002: 186.

46 Merikaré király számára írt intelmek E85–88 és E102, Quack 1992: 49–53 és 61.

47 Merikaré király számára írt intelmek E100–102: Quack 1992: 61.

48 Franke 1998: 33–37.

őket szerte az országban királyi megbízásokkal, s feladatuk speciális munkák elvégzése volt, nem valószínű, hogy a szaktudást nem igénylő közmunkák személyzetét alkották volna. Ennek ellenére előfordulhatott, hogy kézműveseket is munkára vittek. Egy a 12. dinasztia elejéről származó rendelet, amelyet a vezír – a királyi adminisztráció vezetője – adott ki egy területi-igazgatási egység, a Közép-Egyiptomban található Thiniszi nomosz⁴⁹ adózást és közmunkákat felügyelő tisztviselői számára, a kézműveseknek legalábbis alkalmi védelmét bizonyítja. A levélben a vezír biztosítja a tisztviselőket, ha kézműveseiket valaki elvinné munkára, tájékoztassák őt, s majd intézkedik visszaszolgáltatásukról.⁵⁰ Itt nem előre kibocsátott mentességről van szó, hanem a vezír közbelépéséről, aki valószínűleg egy hozzá beérkezett panaszra válaszolt.

Más módon tudták elkerülni a kellemetlennek tartott munkát azok, akiknek módjukban állt a rájuk kiszabott kötelezettséget valaki másra hárítani. A család, illetve háztartás szintjén az igazgatás helyi hivatalai által adó- és közmunkakötelesként nyilvántartott családfő helyett az állami vagy helyi munkákat a család/háztartás más tagjai is elvégezheték. A kollektív felelősségnek ez az elve fordítva is érvényes volt. Ha valaki ilyenfajta kötelezettségének nem tett eleget, egyik családtagját vitték el munkára. A II. Szeszósztrisz piramisvárosából, Illahunból származó levelek egyikében egy templomi kapuórt említenek, akit egy munkaerőtoborzásért felelős tisztviselő fia helyett vitt el,⁵¹ egy másik levél pedig egy olyan utasítást tartalmaz, hogy ha a munkára kért személyeket nem találják, hívjanak be helyettük bárkit a velük egy háztartásban élők közül.⁵² Ha pedig valaki megszökött a munka elől, ami a források alapján nem lehetett ritka, akkor családját illetve háztartását a helyi bírói testület felügyelete alá helyezték egészen addig, amíg a szökevény elő nem került.⁵³

Egyesek – a források alapján alacsonyabb beosztású templomi funkcionáriusok – a hatóságok által is elfogadott és regisztrált „helyettes” állítottak maguk helyett, s így mentesültek a rájuk kiszabott munkakötelezettség alól. Ilyen „helyettesekkel” találkozunk a már említett piramisvárosban, Illahunban, ahol *iuait*nak hívták őket. A fennmaradt szövegek ott mindig nőket említenek ebben a szerepben, akik talán szövessel foglalkoztak, s valószínű, hogy az általuk elvégzett feladat egy a templom számára teljesítendő munkakötelezettség volt.⁵⁴ Más helyen vagy a gazdaság más szférájában a „helyettesek” elnevezése és feladata különbözhetett ettől. Az *iuait*ok működése Illahunban valószínűleg annak a helyettesítési gyakorlatnak csak egyik formája volt, amelynek túlvilági vetületei voltak a már említett *sabti*-szobrocskák. Ezek egy letisztult, homogén koncepcióban foglalták össze a földi életben számos változatban létező gyakorlatot.

Nem beszélnek a szövegek arról, hogy a „helyettesek” milyen jogi viszonyban álltak azzal a személlyel, akinek nevében és számára a munkát elvégezték. A *sabti*ok

49 A nomosz (=kerület) egy nagyobb területi-igazgatási egység volt.

50 Reisner Papirusz II, G: Simpson 1965: 22.

51 Berliini Papirusz 10023A: Luft, 1992.

52 Kairói Papirusz JdE 71582: Kaplony-Heckel 1971: 267.

53 Brooklyn Papirusz 35. 1446 recto, (55)–(58): Hayes 1955: 44–51.

54 Kóthay 1999: 41–55.

párhuzama alapján feltételezhetjük, hogy szerződéses kapcsolat fűzte össze őket. Az első *sabtik* feliratait ugyanis – mint már volt róla szó – szerződéses formában fogalmazták. A *sabtik* később, az Újbirodalom elején a halott környezetének, családjának egy tagját, majd a korszak végefelé a szolgálkat jelentették meg.⁵⁵

A helyettesítés ilyenfajta – intézményes – formájának bevezetése valószínűleg a Középbirodalom időszakára tehető, bár óbirodalmi források bizonyítják, hogy a gyakorlat már korábban is létezett, noha nem volt általánosan elterjedt. Igaz, a korábbi időszakban magasrangú tisztviselők folyamodtak ehhez az eszközhöz kultuszfeladataik teljesítésekor.⁵⁶ Ezzel szemben a Középbirodalom idején alacsonyabb társadalmi rétegeket mentesített általuk kellemetlennek tartott és lenézett munkák alól. A gyakorlat szélesebb körű elterjedése viszont már nem csak azt jelentette, hogy egyesek számára lehetővé vált a közmunkák elkerülése. Az a tény, hogy a hatóságok elismerték és regisztrálták ezeket az egyének között létrejött megállapodásokat, szabályozta a kötelező munkák rendszerét. Ugyanígy a király által adott mentességek, amelyek az Óbirodalom végén jelentek meg az írásos anyagban. Egyiptom ókori története során általános volt, hogy embereket önkényes módon hurcoltak el munkára. Ha valamelyik tisztviselőnek munkaerőre volt szüksége, azt néha nem teljesen „törvényes” eszközökkel is pótolta. Ez a gyakorlat, bár az életrajzi feliratok tanúsága alapján morálisan elítélt tett volt,⁵⁷ valószínűleg csak akkor vált terhessé a központi hatóságok számára, amikor olyan embereket érintett, akik más, a királyi adminisztráció számára fontosabb feladatot teljesítettek. Ilyenkor – a fenti példák tanúsága alapján – közbe is léptek. Rendeletekkel vagy más módon védtek bizonyos speciális feladatokat teljesítő csoportokat az elhurcolások ellen. Ám a lakosság nagyobb, kiváltságokkal nem rendelkező része állandóan ki volt téve a tisztviselők túllkapásainak. Az Újbirodalom idején lakóhelyüktől távol eső területekre is elhurcolták őket – egyik nomoszból a másikba.⁵⁸ Azok számára, akik nem élveztek kollektív mentességet, a hivatalosan is elismert „helyettesek” azért is hasznosak lehetnek, mert ennek alapján, ha mégis elszenvedtek valamilyen önkényeskedést, panaszt tehetek a hatóságoknál. Több ilyen panaszt is dokumentálnak az Illahuni anyagban fennmaradt levelek.⁵⁹

A mentességek imént felvázolt rendszeréből jól kitűnik, hogy munka alóli felmentést csak munka adhatott. A hivatalnokréteg a munkák irányításában vállalt szerepével váltotta meg fizikai részvételét, a kiváltságos települések lakossága nem általában mentesült az állami természetbeni és fizikai kötelezettségek alól, hanem munkavégzését egy adott intézmény kizárólagos kiszolgáltatásának vetették alá. A felmentés célja mindig az volt, hogy a mentességet élvező munkáját állandó vagy

55 Černý 1942: 116–117; Poole 1998: 897–899.

56 Posener–Kriéger 1976: 586.

57 Urk. VII 16,5: „Nem volt a gabonaszóróknak olyan előljárója, akinek embereit elragadtam volna munkára” – méltatja magát Ameni, a Gazella-kerület kormányzó életrajzi feliratában. A felirat magyar nyelvű fordítását lásd ÓKTCH: 23–25.

58 I. Széthi Nauri dekrétuma: KRI I 51,5–6; 52,15–16; 55,9; 57,9–10.

59 Lásd például a 51. jegyzetet!

időszakos jelleggel egy az értékek hierarchiájában magasabban álló feladat elvégzésére tartsa fenn.

A Középbirodalom munkafelfogása első megközelítésre egy erősen központosított igazgatási rendszert és szigorúan ellenőrzött társadalmat tükröz, amely az állam bürokratikus céljainak vetette alá az egyént, s az ország lakosságát ennek függvényében kategorizálta.⁶⁰ Az állam szerepe az írásbeliség által dokumentált vállalkozások irányításában és ellenőrzésében, a királyi szolgálat hangsúlyozása a hivatalnoki életrajzokban, valamint a közigazgatás intézményeihez kapcsolódó munkakötelezettségek alóli mentességek megléte azonban korántsem bizonyíték egy „bürokratizált” társadalom létrejöttére. A munka dualista társadalomszemléletbe ágyazott felfogása és értékrendje ennek kifejezetten az ellenkezőjeként is értékelhető: a királyi adminisztráció egy exkluzív hierarchiát teremtett tagjai és kiváltságosai számára, amelyből kizárta a rendszeren kívül állókat. Őket differenciálatlan tömegként képzelte el. Ez annak a megnyilvánulása, hogy a Középbirodalom állama csak korlátozott ellenőrzést gyakorolt a lakosság felett. Intézményei és tisztviselői által jelen volt szerte az országban, s ezzel biztosította az adók beszedését és munkaerő toborzását az állami vállalkozásokhoz. Ám ezek helyi megszervezésében nem volt érdekelt, az ilyen típusú feladatokat teljesen a helyi hatalmakra bízta. Nem állt közvetlen kapcsolatban a vidék társadalmával és intézményeivel, s így nem vett tudomást az egyének és csoportok közötti gazdasági és közösségi kapcsolatokról sem, nem is nagyon szabályozta azokat. Hogy az ő mindennapi életüket és elképzeléseiket mennyire befolyásolták a felsőbb, írástudó rétegektől vett, nagyrészt udvarközpontú minták, nem tudjuk, de elég valószínű, hogy az írásos anyag által közvetített viszonylag egységes, ám ideologikus képnél jóval bonyolultabb rendszer működött mind az igazgatási gyakorlatban, mind a helyi közösségek életében.

FORRÁSOK

- Altenmüller, Hartwig – Moussa, Ahmed M. 1991: Die Inschrift Amenemhets II. aus dem Ptah-Tempel von Memphis. Ein Vorbericht. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 18. 1–48.
- Assmann, Jan 1970: *Der König als Sonnenpriester. Ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern.* /Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo 7/ Glückstadt – Hamburg – New York
- Badawy, Alexander 1961: Stela of Irtyzen. *Chronique d'Égypte* 36. 269–276.

⁶⁰ A középbirodalmi társadalomnak egy ilyen értelmezéséről lásd Kemp 1989: 111–180, különösen 151, 155–157, 178–180. Az utóbbi évek kutatásai azonban elvetik ezt a magyarázatot: Parkinson 1996: 137; Richards 1997: 33–36; Spalinger 1998: 334–335; Eyre 1999: 46–47.

- Badawy, Alexander 1971: Stela C 14 of the Louvre reconsidered. *Bibliotheca Orientalis* 28. 174–176.
- Barta, Winfried 1970: *Das Selbstzeugnis eines altägyptischen Künstler (Stela Louvre C14)*. /Münchener Ägyptologische Studien 25./ München
- de Buck, Adrian 1938: The Building Inscription of the Berlin Leather Roll. *Analecta Orientalia* 17. 48–57.
- CT: de Buck, Adrian: *The Ancient Egyptian Coffin Texts I–VII*. Chicago, 1935–1961.
- Faulkner, R. O. 1973–1978: *The Ancient Egyptian Coffin Texts I–III*. Warminster
- Gardiner, Alan H. 1947: *Ancient Egyptian onomastica I–III*. Oxford
- Goedicke, Hans 1967: *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich*. /Ägyptologische Abhandlungen 14./ Wiesbaden
- Goedicke, Hans 1974: The Berlin Leather Roll (P. Berlin 3029). In: Müller, W. (Hrsg.): *Festschrift zum 150jährigen Bestehen des Berliner Ägyptisches Museums*. /Staatliche Museen zu Berlin, Mitteilungen aus der Ägyptischen Sammlung 8./ Berlin, 87–104.
- Griffith, F. Ll. 1898: *The Petrie Papyri: hieratic papyri from Kahun and Gurob (principally from the Middle Kingdom)*. London
- Hayes, William C. 1955: *A Papyrus of Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum [Papyrus Brooklyn 35.1446]*. The Brooklyn Museum
- Helck, Wolfgang 1970: *Die Lehre des Dw3-Htj*. I–II. Wiesbaden
- James, T. G. H. 1962: *The Hekanakhte Papers and Other Early Middle Kingdom Documents*. New York
- Kaplony-Heckel, Ursula 1971: *Ägyptische Handschriften I*. /Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland 19,1/ Wiesbaden
- KRI I: Kitchen, Kenneth A.: *Ramesside Inscriptions I*. Oxford, 1968.
- Luft, Ulrich 1992: *Das Archiv von Illahun. Briefe I*. /Hieratische Papyri aus den Staatlichen Museen zu Berlin – Preussischer Kultur Besitz 1./ Berlin
- ÓKTCH: Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Budapest, 1964.
- Pyr: Sethe, Kurt: *Die altägyptischen Pyramidentexte I–IV*. Leipzig, 1908–1922.
- Quack, Joachim Friedrich 1992: *Studien zur Lehre für Merikare*. /Göttinger Orientforschungen 23./ Wiesbaden
- Simpson, William Kelly 1965: *Papyrus Reisner II. Accounts of the Dockyard Workshop at This in the Reign of Sesostris I*. Boston
- Urk VII: Sethe, Kurt: *Historisch-biographische Urkunden des Mittleren Reiches*. Leipzig 1935.
- Wessetzky Vilmos 1988: Egyiptomi kultúra – egyiptomi bölcsélet Ptahhotep tanításában. *Valóság* 3. 82–94.
- Žaba, Zbynek 1956: *Les Maximes de Ptahhotep*. Praha

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 1989a: Death and Initiation in the Funerary Religion of Ancient Egypt. In: Simpson, William Kelly (ed.) *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*. /Yale Egyptological Studies 3./ New Haven, 135–159.
- Assmann, Jan 1989b: Der Schöne Tag. Sinnlichkeit und Vergänglichkeit im altägyptischen Fest. In: Haug, Walter – Warning, Rainer (Hrsg.) *Das Fest*. /Poetik und Hermeneutik 14./ München, 3–28.

- Assmann, Jan 1990: *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München
- Baines, John 1990: Restricted Knowledge, Hierarchy and Decorum: Modern Perceptions and Ancient Institutions. *Journal of the American Research Center in Egypt* 27. 1–23.
- Baines, John 1995: Kingship, Definition of Culture, and Legitimation. In: O'Connor, David – Silverman, David P. (eds) *Ancient Egyptian Kingship*. /Probleme der Ägyptologie 9./ Leiden – New York Köln, 3–47.
- Bickel, Susanne 1994: *La cosmogonie égyptienne avant le Nouvel Empire*. /Orbis biblicus et orientalis 134/ Fribourg – Göttingen
- Bolshakov, Andrey Oleg 1997: *Man and his Double in Egyptian Ideology of the Old Kingdom*. /Ägypten und Altes Testament 37./ Wiesbaden
- Černý, Jaroslav 1942: Le caractère des oushebti d'après les idées du Nouvel Empire. *Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale* 41. 105–118.
- Eyre, Christopher J. 1987: Work and the Organisation of Work in the Old Kingdom. In: Powell, Marvin A. (ed.) *Labor in the Ancient Near East*. /American Oriental Series 68./ New Haven, 5–47.
- Eyre, Christopher J. 1999: The Village Economy in Pharaonic Egypt. In: Bowman, Alan K. – Rogan, Eugene (eds) *Agriculture in Egypt From Pharaonic to Modern Times*. /Proceedings of the British Academy 96/ Oxford, 33–60.
- Federn, Walter 1960: The „Transformations” in the Coffin Texts: A New Approach. *Journal of Near Eastern Studies* 19. 241–257.
- Finnestad, Ragnhild Bjerre 1989: The Pharaoh and the „Democratization” of Post-Mortem Life. In: Englund, Gertie (ed.) *The Religion of the Ancient Egyptians. Cognitive Structures and Popular Expressions. Proceedings of Symposia in Uppsala and Bergen 1987 and 1988*. /Acta Universitatis Upsaliensis BOREAS 20./ Uppsala, 89–93.
- Franke, Detlef 1983: *Altägyptische Verwandtschaftsbezeichnungen im Mittleren Reich*. /Hamburger Ägyptologische Studien 3./ Hamburg
- Franke, Detlef 1998: Kleiner Mann (nds) was bist Du? *Göttinger Miszellen* 167. 33–48.
- Goedicke, Hans 1992: Water and Tax. In: Menu, Bernadette (éd.) *Les problèmes institutionnels de l'eau en Égypte ancienne et dans l'Antiquité méditerranéenne*. /Institut français d'archéologie orientale du Caire, Bibliothèque d'études 110./ Le Caire, 187–194.
- Goedicke, Hans 1998: The Rules of Conduct for Egyptian Military. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 88. 109–142.
- Helck, Wolfgang 1975: *Wirtschaftsgeschichte des alten Ägypten im 3. und 2. Jahrtausend vor Chr.* Leiden – Köln
- Kemp, Barry J. 1989: *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London
- Kóthay Katalin 1999: *Organization of Work in Egypt during the Middle Kingdom*. Doktori értekezés, kézirat, ELTE, Budapest
- Liptay Éva 2002: *Az adózás rendszere Egyiptomban a Középbirodalom idején*. Doktori értekezés, kézirat, ELTE, Budapest
- Menu, Bernadette 1970: La gestion du „patrimoine” foncier d'Hekanakhte. *Revue d'Égyptologie* 22. 111–129.
- Parkinson, Richard B. 1996: Individual and Society in Middle Kingdom Literature. In: Loprieno, Antonio (ed.) *Ancient Egyptian Literature. History and Forms*. /Probleme der Ägyptologie 10./ Leiden – New York – Köln, 137–155.
- Poole, Frederico 1998: Slave or Double? A Reconsideration of the Conception of the Shabti in the New Kingdom and the Third Intermediate Period. In: Eyre, Christopher J. (ed.) *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*. /Orientalia Lovaniensia Analecta 82./ Leuven, 893–901.

- Posener-Kriéger, Paule 1976: *Les archives du temple funéraire de Néferikarê Kakai (Les Papyrus d'Abousir). Traduction et Commentaire I–II.* /Institut français d'archéologie orientale du Caire, Bibliothèque d'études 65,1–2./ Le Caire
- Richards, Janet E. 1997: Ancient Egyptian Mortuary Practice and the Study of Socioeconomic Differentiation. In Lustig, Judith (ed.): *Anthropology and Egyptology. A Developing Dialogue.* Sheffield, 33–42.
- Roth, Ann Macy 1991: *Egyptian Phyles in the Old Kingdom. The Evolution of a System of Social Organization.* /Studies in Ancient Oriental Civilisation 48./ Chicago
- Schneider, Hans D. 1977: *Shabtis.* I–III. Leiden
- Spalinger, Antony 1998: Orientations on Sinuhe. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 25. 311–339.
- Wente, Edward 1982: Mysticism in Pharaonic Egypt? *Journal of Near Eastern Studies* 41. 161–179.

Huszár Ákos

Reinhart Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában

Ha egyetlen mondattal kellene jellemeznem, hogy számomra mit is jelent az a vállalkozás, ami – ahogy erre e szeminárium címe utal – *A modern szociológiai paradigmák*¹ címet viseli, akkor mindezt Thomas Kuhn nyomán olyasfajta tevékenységként jellemezném, aminek célja *olyan különböző rejtvénytípusok jellegzetességeinek, szabályrendszerének, megoldási útmutatóinak felkutatása, amely rejtvényeket napjainkban vagy a közelmúltban sokan fejtegetnek, illetve sokan fejtegettek.*

Kuhn a tudomány fejlődésének, változásának dinamikáját „forradalmi” és „normál tudományos” állapotok váltakozásaként írja le, s a normál tudományos időszak tudósi munkáját illeti a „rejtvényfejtés” kifejezéssel. A tudomány normális állapotát elgondolásai szerint egyetlen paradigma dominanciája jellemzi, amely azon túl, hogy alapvetően meghatározza, hogy a tudósok miféle problémaköteget vetnek vizsgálat alá, miféle kérdések iránt érdeklődnek, meghatározza az elismert módszerek körét, s behatárolja a lehetséges elméleti megoldások jellegét is. Az egyes paradigmák Kuhn szerint sajátos „világszemléletet” közvetítenek. A „rejtvényfejtés” ilyen közegben zajlik, s a tevékenység feltételezi, hogy a felkínált rejtvénynek van megoldása, s hogy a megoldás fel is kutatható. A rejtvényfejtők feladata és érdeme e közegben az, hogy a lehetséges megoldásokhoz vezető lépéseket és eljárásokat körülíró szabályrendszerek keretén belül maradvá találékonynak, s fantáziadúsnak mutatkoznak. Amennyiben különböző paradigmákat próbálunk megragadni és jellemezni, akkor kuhni értelemben ilyesféle rejtvényeket keresünk.²

Némedi Dénes az újabb szociológiai elméletek közös jellemzőjének – vagy ha az előbbi meghatározásánál kívánunk maradni, azon rejtvény egyik sajátosságának, amelynek ezek az elméletek a megoldási kísérletei – tartja *az időhöz való újszerű viszonyt*. Bourdieu-ről szóló dolgozatának egyik konklúziója, hogy Parsons elméletéhez hasonlóan Bourdieu „kabil paradigmája” is időtlen, vagy legalábbis máshogy számol az idővel, mint a szociológia klasszikus elméletei.³

Célkitűzésem e dolgozattal alapvetően kettős. Egyrészt megpróbálok ízelítőt adni Reinhart Koselleck, szociológusok számára is figyelemre érdemes elgondolásaiból, majd Koselleck révén, az utópia fogalmának jelentésváltozásai kapcsán igyek-

1 A dolgozat az ELTE szociológia szakán a 2003/04-es tanév első félévében meghirdetett *Modern szociológiai paradigmák* szeminárium keretében elhangzott előadáshoz szolgált alapul.

2 Lásd Kuhn 2000.

3 Némedi 2003.

szem visszatérni a „rejtvényfejtés”, illetve a *Modern szociológiai paradigmák* kapcsán az időperspektívák változásának problémakörére.

A TÁRSADALMI–POLITIKAI FOGALMAK TÖRTÉNETI ELEMZÉSÉNEK MÓDJA KOSELLECKNÉL

Reinhart Koselleck és kollégái fogalomtörténeti kutatásai méltán nevezhetők a 20. század második fele egyik legnagyobb szellemi vállalkozásának. Koselleck fő munkájának, az Otto Brunnerrel és Werner Conzéval közösen szerkesztett *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*⁴-nak, melyben fogalomtörténeti tevékenységüket lexikális formában bocsátják az olvasók rendelkezésére, eddig hét kötete jelent meg 1972 óta. A szerkesztők s kollégáik e hatalmas munkában a német nyelvterületen létrejött társadalmi–politikai fogalmak különféle használati módjának, illetve jelentésváltozásának történeti elemzésére vállalkoznak. Kezdeményezésük súlyát az elemzésbe bevont hatalmas anyag mellett a fogalmak történeti elemzésének sajátos elméleti háttere is növeli, egyedülállóságot kölcsönözve munkájuknak.⁵ Meglátásom szerint ez az elmélet legalább két ponton kapcsolódik szociológia központi, folyamatosan tárgyalt kérdéseihez: egyrészt a fogalmakban rögzült nyelvi tartalmak változásának társadalmi okait kereső fogalomtörténeti módszere szervesen illeszkedik a tudásszociológiai hagyomány jellegzetes problémáihoz, másrészt fogalomtörténeti elemzései révén Koselleck újrafogalmazza a szociológia kialakulása óta talán legtöbbet tárgyalt kérdést: mi az, ami a modern társadalmakat a tradicionális társadalmaktól elválasztja, mitől új az újkor. Mindezt az alábbiakban három pontba foglalva próbálom bemutatni: a kosellecki tézisek számára kiindulópontot jelentő történelemfilozófiai háttér után a fogalomtörténeti módszer azon főbb sajátosságait, s igényeit foglalom össze, amelyekből sajátos modernitás felfogása fakad.

A történelem időbelisége

Az idő múlását különböző módokon észlelhetjük. Koselleck szerint az, hogy az ember számára az időről nem egyöntetű kép rögzül, az „antropológiai állandó”; élethelyzettől, életkortól s a tényezők egész csokrától függ, hogy miként viszonyulunk hozzá, s az miként hat cselekedeteinkre. Az óra ketyegése csupán az egyik módja annak, ahogy az idővel kalkulálunk. Koselleck azt kívánja beláttatni, hogy szemben a klasszikus német filozófia egyenes vonalú, s homogén idővel számoló történelem-

4 A lexikon létrejöttéről, célkitűzéseiről lásd Szabó 1997, valamint Tribe 1985. Bence György 1993-ban egy részben a *Geschichtliche Grundbegriffe* példáján nyugvó magyarországi fogalomtörténeti vállalkozás első lépéseiről számol be, a kutatási program címe *Történelmi, társadalmi és politikai kulcsszavak Magyarországon* (Bence 1993).

5 A kosellecki elmélet kapcsán lásd Karácsony 1995 és 1997, valamint Szabó 1997.

filozófiájával – az egyes emberek időélményeihez hasonlóan – értelmes lehet „történelmi időről”, vagy még inkább „történelmi idők” sokaságáról is beszélni. A különböző „történelmi idők” a társadalmi élet önmozgása generálja, s a különböző korok különböző emberei által megélt időtapasztalatokat fogják egybe, megkülönböztetve azt a természet által megszabott ritmustól: „[a történelmi idő] társadalmi és politikai cselekvési egységekhez kötődik: konkrétan cselekvő és szenvedő emberekhez, intézményeikhez és szervezeteikhez. Mindegyiküknek megvan a maga sajátos, belülről fakadó viselkedésmódja, amely egy sajátos időbeli ritmussal párosul.”⁶

A történelem időbelisége válik tehát kérdéssé Koselleck munkáiban, s fejtegetései arra irányulnak, hogy valamilyen közös nevezőt találjon, amelynek segítségével a „történelmi idők” különböző megjelenési módjait tárgyalhatja, s egymás mellé rendelheti. E közös nevezőt abban véli felfedezni, hogy a mindenkori jelenben élő emberek mindig meghatározott módon viszonyulnak a múlthoz és a jövőhöz, vagyis mindig a tapasztalatok adott halmazára támaszkodva és adott várakozásokra építve⁷ hozzák meg döntéseiket, viszik véghez cselekedeteiket: „A konkrét történelem meghatározott tapasztalatok és meghatározott várakozások közegében perog”.⁸ Ezek alapján a „történelmi idők” különbözősége a múltat magába foglaló tapasztalatok eltérő tereiből s a jövőre irányuló várakozások eltérő horizontjaiból fakad, a cselekedeteinket meghatározó tapasztalások és várakozások különféle módon fonódhatnak össze.

A „történelmi időkre” irányuló kérdés nyomán Koselleck az események, s egy adott társadalom strukturális tényezői idősíkjainak különbözőségére is rámutat. A történelem nem csupán események sora, inkább események és strukturális változások kölcsönhatása jellemzi. Az események megragadása könnyebb feladatnak tűnik szerkezeti változások kimutatásánál, ennek azonban csupán idősíkjai különbözősége az oka. A strukturák általában hosszabb távon fejtik ki hatásukat, változásukat ezért nehezebb nyomon követni: „időbeli állandóik túlmutatnak az adott eseményben részt vevő személyek kronológiailag azonosítható tapasztalati terén. Míg az eseményeket meghatározott személyek idézik elő és szenvedik el, addig a strukturák egyénfelettiek és személyközi. Nem redukálhatók egyes egyénekre, és pontosan megragadható csoportokra is csak ritkán. [...] Ettől még a strukturák nem válnak időn kívüli tényezővé, gyakran inkább folyamatszerű jelleget öltenek, és ez a természetük a mindennapi történések tapasztalatába is beépülhet.”⁹

6 Koselleck 2003: 10.

7 Ehhez lásd Koselleck definícióit a tapasztalásról és a várakozásról: „A *tapasztalat* nem más, mint jelen lévő múlt, melynek eseményeit magunkba kebeleztük és felidézhetjük. A tapasztalatban a múlt racionális feldolgozásai tudattalan viselkedésmódokkal ötvöződnek, amelyek nem feltétlen vannak már jelen a tudatban. Kinek-kinek a saját tapasztalata megőriz továbbá idegen tapasztalatokat is, amelyeket nemzedékek és intézmények közvetítenek. [...] Hasonló mondható a *várakozás*ról is: az is egyszerre személyes és személyközi; a várakozás is a mában zajlik: megjelenített jövő lévén olyasmit vesz célba, ami még nincs itt, ami nem a tapasztalatainkban, hanem csak a következtetéseinkben él. Remény és félelem, vágy és akarat, aggodalom és racionális elemzés, befogadó szemlélés és kíváncsiság alakítják és alkotják a várakozást.” (Koselleck 2003: 407.)

8 Koselleck 2003: 406.

9 Koselleck 2003: 167.

A történelem időbeliségének változása, illetve a tapasztalatok és várakozások összefonódásának eltérő módjai a történelem azon sajátosságára is felhívják a figyelmet, mutat rá Koselleck, hogy a jövőben sohasem pontosan az történik, amire a múlt történései alapján számítani lehet: „Aki a várakozásait mindenestül levezethetni véli a tapasztalataiból, téved. Ha más történik, mint amit vártunk, az ember jobb belátásra tér. Aki viszont a várakozásait nem a tapasztalataira alapozza, ugyancsak téved. Lehetett volna okosabb is. Ezen a ponton nyilvánvaló apóriával van dolgunk, melyet csak az idő múlása oldhat fel. Így hívja fel a figyelmünket a két kategória által jelzett különbség a történelem egyik szerkezeti jegyére. A történelem során mindig több vagy kevesebb történik meg, mint ami az előzetes adottságokban benne rejtett.”¹⁰ A történelem ezen tulajdonsága jól mutatja azt a nehézséget, amellyel minden előrejelzésnek, minden prognózisnak számolnia kell.

Így válik a „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” Koselleck munkáinak kulcskategóriájává, s így nyílik út egy sajátos kutatási terület, a „történeti idők” feltárásához segédkezet nyújtó társadalmi–politikai fogalmak történeti elemzése felé.

Fogalomtörténet

A történésznek többnyire nincs személyes tapasztalata vizsgálati tárgyáról, s gyakran szemtanúk sem állnak rendelkezésére. Vagy olyan tényekkel kerül kapcsolatba, amelyek korábban nyelviileg már megfogalmazódtak, vagy olyan tényeket rekonstruál, amelyek azelőtt nem nyertek nyelvi alakot. „Az első esetben a forrásnyelv megörökölt fogalmi afféle heurisztikai belépőül szolgálnak a letűnt valóság megértéséhez. A második esetben történészünk *ex post* megalkotott és definiált fogalmakhoz folyamodik, azaz olyan tudományos kategóriákkal él, melyek magukban a kútfőkben nem fordulnak elő.”¹¹ Koselleck szerint e kétféle fogalom összefügg, de meg kell különböztetni őket egymástól, s viszonyukat tisztázni kell. A fogalomtörténet éppen ehhez nyújt segítséget: „a régi fogalmaknak és a mai megismerési kategóriáknak ezt a differenciáját vagy konvergenciáját méri fel és vizsgálja.”¹²

A társadalmi–politikai fogalmak mindig valamilyen konkrét történelmi valóságban keletkeznek, s használatnak, ez kölcsönöz számukra különleges forrásértéket, hiszen tapasztalások és várakozások különböző terei és horizontjai rögzülnek, s rétegződnek egymásra bennük az idők folyamán. Ez teszi lehetővé, hogy egyszeri események mellett strukturális feltételekről is számot adjanak: „minden olyan fogalom, amely beépül egy elbeszélésbe vagy ábrázolásba – mint például az állam, a demokrácia, a hadsereg, a párt, hogy csak néhány általános fogalmat említsünk –, éppen azáltal tár fel bizonyos összefüggéseket, hogy nem korlátozza őket egyszerűségükre. A fogalmak nem csupán hajdani jelenségek egyszerűségéről adnak számot, hanem strukturális lehetőségeket is hordoznak, egyidejűségeket a nem-egyidejűség

¹⁰ Koselleck 2003: 411.

¹¹ Koselleck 2003: 402.

¹² Koselleck 2003: 402.

szempontjából tárgyalnak.”¹³ Az elemző az ily módon forrássá avatott fogalmak felkutatásához szövegek sokaságát szólaltathatja meg. Koselleck kutatásainak anyagát is változatos tartalmú és változatos célkitűzéssel íródott szövegek alkotják, írásban rögzült nyelvi artikulációk az élet különböző területeiről. Forrásai között találkozhatunk klasszikus szerzők, filozófusok, tudósok munkáival, írók, költők műveivel, sőt ezen túl kutatásai anyagát képezik alkotmányok, törvényszövegek, szótárak, enciklopédiák, parlamenti viták jegyzőkönyvei, politikai programok, továbbá a mindennapi élet különböző dokumentumai: folyóiratok, újságok, tankönyvek, naplók, levelek stb.

A mindennapi élet tényleges történései természetesen nem azonosíthatók azzal, ami e történések nyomán nyelvi formát öltött, így Koselleck számára elengedhetetlen, sőt központi jelentőségű annak tisztázása, hogy mire is lehet alkalmas a fogalomtörténet, milyen ismereteket közvetít, s milyen viszonyban van a társadalomtörténettel, azzal a diszciplínával, amely a társadalmi élet történéseiről akar számot adni.

A társadalomtörténet és a fogalomtörténet viszonyát tárgyalva Koselleck abból indul ki, hogy e két diszciplína egyike sem vezethető vissza maradéktalanul a másikra, kettejük viszonya ennél összetettebb, s nem hagyja érintetlenül a történeti megismerés feltételeit sem. Ezt már vizsgálati tárgyuk sajátossága is mutatják: „Közös fogalmak híján nincs társadalom, s főleg nincs egységes politikai cselekvés. Fordítva pedig, fogalmaink politikai–társadalmi rendszerekben gyökereznek, amelyek jóval összetettebbek, semmint hogy pusztán nyelvközösségként, néhány vezérfogalommal volna megragadhatók. Egy »társadalom« és annak »fogalmai« közt feszült a viszony, ami a történelem megfelelő tudományterületeire is rányomja a bélyegét.”¹⁴ Egy társadalom tagjai, s kisebb csoportok is közösségüket fogalmak segítségével határozzák meg, s választják el más csoportoktól, e fogalmak segítségével húzzák meg azt a határt, amelyen túl lévőköt egyszerűen nem tartják magukhoz tartozónak, vagy egyenesen kizárják. E fogalmi önmeghatározások sokszor ártatlanok, csupán a közösséget definiálják, de arra is számos példa van, hogy a csoport határainak fogalmi kialakítása egy másik csoport lealacsonyításával jár együtt, ilyenek például az aszimmetrikus ellenfogalmak.¹⁵ Egy fogalom tehát nem csupán artikulációja valamilyen társadalmi jelenségnek vagy társadalmi mozgásnak, hanem aktív résztvevője, alakítója is. Így a társadalomtörténet-írás nem hagyhatja figyelmen kívül a fogalmak vizsgálatát, s a fogalomtörténeti elemzéseknek is támaszkodniuk kell a társadalomtörténet által feltárt tényállásokra, nem tud meglenni eredményeinek ismerete nélkül.

13 Koselleck 2003: 175.

14 Koselleck 2003: 122.

15 „Egy történelmi cselekvő közösség azonban a lehetséges általános fogalmakat gyakran egyedieké stilizálja, hogy ezek csak őt jelentsék és csak rá vonatkozzanak. [...] Ilyen esetekben a konkrét csoport kizárólagos igényt formál az általánosságra azáltal, hogy egy nyelviileg univerzális fogalmat csak saját magára vonatkoztat, és elutasít ezzel kapcsolatban mindenféle viszonyítást. Az ilyen jellegű önmeghatározásokhoz ellenfogalmak kapcsolódnak, amelyek diszkriminálják a kizártat. [...] Az öndefinícióból magából az idegen olyan meghatározása következik, amely nyelvi kifosztást jelent, gyakorlatilag pedig felér egy rablással. Ekkor beszélünk aszimmetrikus ellenfogalmakról.” (Koselleck 1997) A kirekesztés nyelvi mechanizmusával kapcsolatban lásd még Koselleck 1998.

Fogalomtörténet és társadalomtörténet viszonyát illetően Koselleck első lépésben azt a megállapítást teszi, hogy a történeti–politikai fogalmak elemzésének ez a módja segítséget nyújthat a társadalomtörténet által felvetett problémák felderítéséhez. Ezen a ponton a fogalomtörténet szerves része a társadalomtörténetnek. Ennyiben a forráskritika egy speciális módszere, amely a társadalmi életben használt kulcsfogalmak használatát kíséri figyelemmel, illetve központi társadalmi, politikai vonatkozású kifejezéseket elemez, s kimutatja, hogy a kor tapasztalatainak milyen rétegei épültek bele a vizsgált fogalomba. „Azt mondhatjuk tehát, hogy a politikai–társadalmi fogalmak használatának speciális megfigyelése, jelentéseik vizsgálata a szövegelemzés keretei közt társadalomtörténeti rangra emelkedik. Az állandóság, a változás és a jövőbeliség mozzanatait, amelyek a konkrét politikai szituációban rejlenek, nyelvi értelmezés útján tárjuk fel. Ezáltal, még általánosabban szólva, máris a társadalmi állapotokat és azok változásait firtatjuk.”¹⁶ A fogalomtörténet tehát egyrészt a társadalomtörténet területén belül jelenik meg, mint sajátos módszer, amely fogalmak elemzésének segítségével egy kor tapasztalatainak s várakozásainak feltáráshoz nyújt segítséget.

Koselleck szerint azonban a fogalomtörténet többre is képes, a társadalomtörténeti problémák tárgyalásán túl módszertani követelményei egy sajátos kutatási szférát körvonalaznak. A fogalomtörténeti eljárás első lépésként elszigetelten, a nyelven kívüli tartalmaktól függetlenül, a forrásokra támaszkodva követi nyomon a kifejezések egykori jelentésének változásait, majd kideríti, hogy ezek mit jelentenek a mi számunkra, s tudományosan újradefiniálja őket. Ezáltal a múlt szinkron elemzését, ami egy fogalom adott megjelenése tapasztalati terének és várakozási horizontjának felderítését jelenti, diakronikusan kiegészíti, s a kettőt egymásra vonatkoztatja. A jelentésváltozásoknak éppen ez a diakrón elemzése teszi lehetővé, hogy a fogalomtörténet társadalomtörténetileg is releváns legyen, mivel csak diakronikusan vizsgálható meg a társadalmi–politikai fogalmak tapasztalati tartalmának és jelentéssz összefüggésének változása, a bennük kifejeződő történeti idők, valamint a hozzájuk kapcsolódó társadalmi struktúrák. Ez a diakronikus elv teszi lehetővé azt is, hogy a fogalomtörténet támpontokat nyújtson a társadalom szerkezeti változásainak vizsgálatához. „A fogalomtörténet az állandóságot, a változást és az újszerűséget egy adott szó jelentései és nyelvhasználata mentén, diakronikusan igyekszik megragadni. Állandóságot, változást és újdonságot firtató temporális tesztkérdése a szavak megőrződött, egymást átfedő, elsorvadt és új jelentéseinek mélységi tagolását eredményezi. Ezek a jelentések társadalomtörténetileg csakis akkor lehetnek relevánsak, ha előzőleg jóformán elszigetelten kidolgoztuk a fogalom történetét. Ily módon a fogalomtörténet mint önálló diszciplína – saját módszereit követve – indikátorokat készít a társadalomtörténet keze ügyébe.”¹⁷ A fogalomtörténet önállóságát mutatja az is, hogy a fogalmak ugyan társadalmi–politikai tapasztalásokat és várakozásokat ragadnak meg, jelentésük, funkciójuk azonban nem vezethető le maradéktalanul azokból a társadalmi adottságokból, amelyekre vonatkoznak. „A fogalmak az általuk megra-

16 Koselleck 2003: 126–127.

17 Koselleck 2003: 133–134.

gadott összefüggéseknek nemcsak lenyomatai, hanem alkotóelemei is. Minden fogalom a lehetséges tapasztalatok és a gondolható elméletek horizontját jelöli ki, s egyúttal határait is megvonja. Ezért tehet szert a fogalomtörténet olyan ismeretekre, amelyek a tárgyi elemzés előtt rejtve maradnak.¹⁸ A fogalomtörténetet tehát Koselleck, azon túl, hogy a társadalomtörténeti elemzéseket segítő sajátos módszerként, a második lépésben önálló diszciplínaként határozza meg.

A fogalmak jelentésrétegeinek feltárásával s változásai nyomon követésével a fogalomtörténet képes továbbá nyelv és valóság viszonyának problémáját, a nyelven kívüli tartalmak fogalmi artikulációjának módjait is szemügyre venni, ami további lehetőségeket nyújt számára: „A fogalomtörténet egyik nagy előnye, hogy a szinkron és a diakrón elemzés váltogatásával segítséget nyújt egykori tapasztalatok állandóságának és a lecsengett elméletek teherbírásának a felmérésében. A felváltva működtetett perspektívák felfedhetnek bizonyos eltolódásokat egy szó régi, elenyészett valóságokat illető jelentései és ugyanazon szó új tartalmai közt. Fény derülhet továbbá bizonyos jelentésfölöslegre, melynek már a legcsekélyebb valóság-alapja sincs, vagy éppen olyan valóságok is kirajzolódhatnak egy fogalom háttérben, amelyeknek jelentősége addig tudattalan maradt.”¹⁹ A fogalomtörténeti kutatásoknak így, a valóság fogalmi megjelenítésének felmérése nyomán, ideológiakritikai hozama is lehet.

„Újkor” – új idők

A történelem időbeliségének megragadása Koselleck szerint egy sajátos kor terméke, amely a tapasztalásoknak és a várakozásoknak meghatározott közegében válik csupán lehetővé. Ezt az időszakot pusztán időbeli jellegzetességekre utalva azóta is „újkor” nevezünk, s a történelemnek a korábbiaktól eltérő s máig ható, új, az idő dimenziójával feldúsult fogalma is ekkor születik. A változást számos újonnan keletkezett, sajátos tartalmat hordozó fogalom jelzi, továbbá a korábban használatos kifejezések sora szívott magába új jelentésrétegeket azáltal, hogy kiegészült az időbeliség dimenziójával: temporalizálódott.

A 19. század folyamán alakult ki a történelmi időszakok olyan periodizációja, amely mentes minden tartalmi meghatározástól.²⁰ Ennek során nem valamilyen sajátos, csupán az adott időszakra jellemző emblémával próbálják azonosítani a korszakokat, hanem pusztán az idő formális kategóriájára támaszkodva. Az egyéb korszakelméletektől eltérően, például azoktól, amelyek különböző fémfajtákkal, vagy az uralkodó dinasztiák nemzedékeivel próbálják szakaszolni a történelmet, ez esetben a határvonalak meghúzásának ismervéül pusztán az idő régi menetétől eltérő új időkre való utalás marad. Így született meg az ókor–középkor–újkor hármasság, mint a történelem egészét időbeli szempontok alapján rendszerbe foglaló periodizáció,

18 Koselleck 2003: 136.

19 Koselleck 2003: 141–142.

20 Az alábbiak kapcsán lásd Koselleck 2003: 348–368.

amelyet hamarosan megtoldottak a „legújabb kor” szakaszával. Ahhoz, hogy az ember újnak lássa idejét a történelem korábbi korszakaihoz képest, az kellett, hogy megváltozzon a múlthoz, illetve a jövőhöz való viszony, vagyis Koselleck szerint az újkorban élők már a tapasztalás más tereire támaszkodtak, s a jövő új horizontjai nyíltak meg előttük.

Az újkorban tetőzik az a folyamat, amelynek során a természet mozgásától függetlenül a társadalmi élet ritmusa válik a történelem időbeliségének mércéjévé. Társadalomtörténetileg ennek az a folyamat felel meg, amelyben a paraszti világ Európáját átforgalmazza az ipari forradalom. A népesség túlnyomó részét kitevő, mezőgazdasággal foglalkozó parasztság aránya, melynek mindennapjaihoz a természet egyhangú tovahaladása, s persze szeszélye szolgált keretül, egyre inkább csökken, egyre több tagja „távolodik el a természettől”, helyet találva az iparosodás és specializálódás nyomán létrejött új terepeken. A természet mozgása által meghatározott életritmust a tapasztalatok és várakozások szoros összekapcsolódása jellemzi, a jövő a múltban van lehorgonyozva: „azok a várakozások, amelyek [...] a paraszti-kézműves világban felmerültek és egyáltalán felmerülhettek, teljes egészében az elődök tapasztalataiból táplálkoztak, melyekre aztán az utódok is ugyanúgy szert tettek. És ha változott is valami, oly lassan és elhúzódva, hogy az addigi tapasztalatok és egy újonnan fel-táru-ló várakozás közti szakadás sohasem vetette szét a megörökölt életről”.²¹ A középkorban a várakozások korlátjait egyik oldalról az előző nemzedékek tapasztalatai jelölik ki, a másik oldalról pedig az erős keresztény egyház szab nekik határt, a túlvilágra vonatkozó tanításaival, amelyek behatárolták, s a valódi világon kívülre helyezték a jövő lehetséges kimenetelét.²² Koselleck szerint azonban az újkor beköszöntével a tapasztalások és várakozások e szoros összekapcsolódása megszűnik. Az események gyorsan pergő ritmusa leértékeli a múlt tapasztalatait, s eloldja a várakozásokat ezen gyökerüktől, a szekularizált egyház túlvilági intelmei pedig feloldódnak a felvilágosodást sürgetők haladásképzetében. Ennélfogva, Koselleck tézise szerint: „az újkorban a tapasztalás és a várakozás közti különbség fokozódó mértékben növekszik, pontosabban az újkort csak azóta tekinthetjük új időnek, mióta egyre inkább eltávolodtak minden korábbi tapasztalattól.”²³

Mindez a történelemről, illetve a történetírásról kialakult képet sem hagyta érintetlenül. Nem is beszélhetünk történelemről a fogalom mai értelemben az újkor kialakulása előtt. A ’történelem’ [Geschichte] fogalma csupán a 18. század folyamán váltja fel, illetve olvasztja magába a ’historia’ [Historie] kifejezést. Míg a ’historia’ elsősorban az eseményekről, a megtörténte-kéről szóló tudósítások vagy beszámolók megnevezéséül szolgált, addig a ’történelem’ egyes számú gyűjtőfogalomként jelenik meg, amelynek jelentése „elsősorban magát az eseményt, illetve az elkövetett vagy elszenvedett cselekedetek következményét jelenti; a kifejezés inkább utal magára a történésre, mintsem annak elbeszélésére.”²⁴

21 Koselleck 2003: 414.

22 Ennek kapcsán lásd különösen Koselleck 2003: 20–30.

23 Koselleck 2003: 413.

24 Koselleck 2003: 52.

A 'história' értelmében vett történettudomány elsősorban krónikát jelentett, beszámolót, amelyet folyamatosan továbbírtak, ahogy az események egymásra következtek. Módszertani követelménye az volt, hogy a krónikás a lehető legközelebb legyen a megtörtént eseményekhez, s ezekről pártatlanul tudósítson, vagy olyan tanúkat szólaltasson meg, akik közvetlenül részt vettek azok alakításában. A történetírás ezen módja különleges példaértéket tulajdonított a múlt eseményeiről szóló történeteknek, amelyek a hétköznapi cselekedetekhez is útmutatóul szolgáltak: „A historia képes arra, hogy a kortársakat vagy a később születőket okosabbá vagy viszonylag jobbá tegye, de csak akkor és addig, ha és ameddig az előfeltételek alapjaikban megegyeznek. A fordulat egészen a XVIII. századig csalhatatlan jele az emberi természet vélt állandóságának: az erről szóló történetek újra és újra felhasználhatók különféle morális, teológiai, jogi vagy politikai elméletek bizonyítására.”²⁵

A történelem újkori fogalma a különféle eseményekről tudósító históriákat egyetlen fogalom alá rendeli, s emellett új jelentéstartalmakat szív magába. Amíg korábban mindig valaminek a történetét beszélték el, egy birodalomnak, egy dinasztiának, vagy egy csatának például, addig a 18. századtól kezdve az egyes számú, alany és tárgy nélkül értett történelemről szól az elbeszélés, ami egyben világtörténelmet is jelentett, s aminek következtében a valóságot már teljes egészében történetiként kell értelmezni. A történelem e fogalmának megalkotója s egyben terméke a korabeli történelemfilozófia. A történelem menetére vetett filozófiai pillantás hosszú időtávokat fog át, mely a régmúltban történetektől egészen a távoli jövőig kijelöli a különböző események helyét ebben a folyamatban. A történéseket egyszerűként megragadva, megfosztja őket ismétlődő jellegüktől, s ezáltal a róluk tudósító históriák példaértékét is tagadja: „Valamennyiükben közös [...], hogy lerombolták a múltbeli események modellszerűségét, ehelyett inkább a történelmi folyamatok egyszerűségét és azok haladásának lehetőségeit fürkésztek.”²⁶ A történelem tanítómesteri szerepe ezzel a korábbi értelemben megszűnt, s más következtetések levonására adott lehetőséget. A történelem egyre inkább önálló hatalomként kezdett megjelenni, amely az emberek cselekedeteitől ugyan nem függetlenül, de előttük rejtve működik. Az így felfogott történelem a bíró szerepét vette magára, amelyhez akár fellebbezni is lehetett, s amely önmaga ítéli meg az emberek cselekedeteit. A történelem ezen fogalmához paradox módon hozzátartozik a jövő befolyásolhatóságának, a történelem csinálhatóságának képzete is.²⁷

Tapasztalati tér és várakozási horizont egymástól való eloldódását s az elkövetkező időkre való soha nem látott nyitottságot jelzi – a történelemről alkotott kép mellett – számos fogalom jelentésének változása, illetve új tartalmakkal való átitatódása. A forradalom [revolutio] fogalma jelentéstartományának átalakulása szemléletesen mutatja, hogy a történelmi idő újkori szerkezete miként jelenik meg egy rég használatos kifejezés újabb alkalmazásai során.²⁸ A revolutio szó eredeti értelme

25 Koselleck 2003: 43–44.

26 Koselleck 2003: 62.

27 Ennek kapcsán lásd Koselleck 2003: 299–320.

28 Ennek kapcsán lásd Koselleck 2003: 75–98.

szerint, hívja fel rá a figyelmet Koselleck, körforgást jelent, olyan mozgást, amely saját kiindulópontjához tér vissza. A politika területén mindez az államformák körforgására utal, Arisztotelésznel is e jelentésével szerepel ez a szó, amikor a lehetséges államformák tipológiájának kidolgozása után azt vizsgálja, hogy egyik miként alakul át a másikba, hogy aztán lehetőséget nyújtson a harmadik létrejöttére, s végül kezdődjön minden előlről. A fogalomnak természeti színezete is van, erre utal Kopernikusz művének a címe is az égitestek körmozgásáról: *De revolutionibus orbium caelestium*. A 18. század végétől azonban, állapítja meg Koselleck, a fogalom alkalmazási tartománya kibővült és jelentése is jócskán megváltozott. Az újkor időszakában minden „forradalmi” változáson megy keresztül, de már nem a szó régi, körforgást jelölő értelmében, hanem arra utalva, hogy folyamatosan valami új, a régitől minőségileg eltérő jön létre. Politikai értelemben már nem az államformák váltakozására utal, hanem a jövő igazságos társadalmi berendezkedéséhez vezető utolsó lépést ragadják meg a forradalom fogalmával. Míg Arisztotelész tipológiája konkrét tapasztalatokat foglalt magába, addig a forradalom újkori fogalma, mely a jövőt akarja birtokba venni, pusztán „várakozási fogalom”, amely nélkülöz mindenféle tapasztalatot.

A régi kifejezések jelentéstartományának átalakulása mellett számos új, szintén a jövőért harcba szálló „várakozási fogalom” születését is megfigyelhetjük az újkorban. Ilyenek a különböző „izmus”-képződmények, például a „republikanizmus”, „liberalizmus”, „szocializmus”, „kommunizmus”, s a később létrejövő „konzervativizmus”. Közös bennük, hogy „csak részben nyugszanak tapasztalati tartalmakon, és a hiányzó tapasztalatokkal arányban növekszik bennük az eljövendő kor várakozása”.²⁹ Ezek a fogalmak „mozgásfogalmak”, amelyek olyan különböző szellemi áramlatok önmeghatározásaiként is működnek, akik a történelem menetére vonatkozó tanításaik nyomán tartottak igényt az igazságra. E fogalmak így nem pusztán azt jelzik, hogy az újkorban az idő múlását másként érzlelik, hanem aktívan részt is vettek a társadalmi folyamatok alakításában: „A politikai és társadalmi fogalmak a történelmi mozgások *irányításának instrumentumai*vá válnak. Nem csak jelzik mindazon változásokat, amelyek a 18. század óta a polgári társadalmat érik, hanem elő is idézik.”³⁰

AZ UTÓPIA PROBLÉMÁJA

A bevezetőt azzal zártam, hogy Koselleck munkái legalább két ponton szervesen kapcsolódnak a szociológia klasszikus kérdéseivel, a továbbiakban ezt egy harmaddal egészíteném ki. Megítélésem szerint Koselleck fogalomtörténeti módszere kiváló segédeszközt kínál szociológiatörténeti, szociológiaelméleti kutatásokhoz. Mindezt az *utópia* fogalma kapcsán szeretném bemutatni.

Az utópia fogalmának Koselleck gondolati rendszerében sajátos jelentése van, ha tetszik munkáiban az utópia olyan „megismerés-kategóriaként” működik, ame-

²⁹ Koselleck 2003: 392.

³⁰ Koselleck 2003: 396.

lyet a kutató módszertani szempontból, más fogalmak jelentésváltozásának elemzéséhez, illetve értékeléséhez vezet be. Utópikusnak nevezi Koselleck azokat a várankozásokat, amelyek eloldódnak a tapasztalatoktól, amikor a jövőbe vetett pillantás nem veszi figyelembe a múlt adottságait. Az utópia problémája szempontjából így kitüntetett jelentősége van Koselleck teoretikus kérdésének a történeti idők struktúráiról. A különféle történeti idők a múlt tapasztalatainak s a jövő várankozásainak a jelenben való összekapcsolódásáról adnak számot, a történeti idők struktúráira irányuló vizsgálódás segítségével tehát „talán még a lehetséges utópiakritikák közös mércéjére is rátalálhatunk” – írja Koselleck. „A legfontosabb lenne azokat az időstruktúrákat felderíteni, amelyek felől mind a teológiai eszkatológia, mind pedig a történelemfilozófiai utópia tapasztalatisága irreálisnak minősíthető.”³¹ Koselleck szerint az „újkor”, illetve a „legújabb kor” időszakára az jellemző, hogy a várankozások eloldódnak a tapasztalatoktól, s utópikus spekulációknak adnak teret. Ahogy fogalmaz: „a felvilágosodás maga válik utópikussá”.³² A felvilágosodás „hiperkritikája” teremtett utópikus várankozásokat, amelyek utat nyitottak 1789 terrorjához, de kulcsot kínálhatnak a 20. század történéseinek megértéséhez is.

E helyütt nem kívánom Koselleck utópia fogalmát, s a fogalomalkotásából adódó következtetéseit részletesebben megvizsgálni, helyette inkább arra utalnék, hogy az utópikus ideálok,³³ illetve az utópia fogalmának, s a belőle képzett „utópikus” jelzőnek magának is története van. Jelentéstartalmak sokaságának artikulálására vált alkalmassá, s különböző szemantikai küzdelmeknek harcos szereplője lett. E küzdelmek különösen érdekesnek tűnhetnek annak fényében, ha meggondoljuk, hogy „az utópiát írók nem szívesen hívják önmagukat ’utópistának’ s a kifejezés – annak ellenére, hogy genealógiája Morus Tamásig vezethető – ritkán jelenik meg az irodalmi utópiák címeiben”.³⁴ Továbbá Immanuel Wallerstein egy dolgozatához kapcsolódnék, amelyben az utópia fogalmának jelentésváltozását szociológiatörténeti kutatásokkal kapcsolja össze. Wallerstein e dolgozatban azt igyekszik kimutatni, hogy az utópia iránti változó attitűdökhöz a marxizmus különféle korszakai, valamint a szociológia, illetve a társadalomtudomány jellegének változásai rendelhetőek.³⁵ A szociológia jelenkori helyzetének problémája gyakran visszatérő téma Wallerstein munkáiban,³⁶ e dolgozat legfőbb érdekessége talán, hogy a társadalomtudomány helyzetének kérdését fogalomtörténeti kutatásokkal kapcsolja össze. Wallerstein eredményeit, s kérdésfeltevésének sajátosságát talán további magyarázat nélkül is jól szemlélteti a következő táblázat.

31 Koselleck 2003: 160.

32 Koselleck 1988: 1.

33 Az utópikus ideálok sajátosságainak változása kapcsán lásd Koselleck 2002.

34 Koselleck 2002: 84.

35 Wallerstein 1990b

36 Lásd ennek kapcsán pl. Wallerstein 1990a; Wallerstein et al. 1996; Wallerstein 1998.

1. táblázat

Utópiák, marxizmusok, s társadalomtudományok Wallersteinnél

	marxizmus	társadalomtudomány
<i>Morus</i>	Marx korszaka	filozófiai
<i>Engels</i>	ortodox marxizmus	tudományos
<i>Mannheim</i>	ezernyi marxizmus	?

Wallerstein szerint a társadalomtudomány mindig valamilyen utópia jegyében végzi vizsgálódásait, ezt tette az úgynevezett „filozófiai” és „tudományos” társadalomtudomány is. Az utópia mannheimi fogalma pedig a társadalomtudomány újabb szakaszának kezdetére utal. Ahogy a „tudományos” társadalomtudomány ideológiává bélyegezve elvetette elődje utópiáját, Wallerstein szerint a társadalomtudomány harmadik szakasza is azzal kezdődik, hogy az előző utópiáját ideologikusként leplezik le. A feladat a szociológia válságként megélt jelenében elgondolási szerint, olyan mannheimi értelemben vett „hatékony utópia” kidolgozása, amely a társadalomtudomány e harmadik szakaszában alapjául szolgálhat a tudományos tevékenységnek.

Wallerstein némileg leegyszerűsítve, mint a társadalomtudományi munkálkodás célját meghatározó, azt „értelmessé tevő” elgondolásként tekint az utópiára. Koselleck nyelvére átfogalmazva a problémát, kitágíthatjuk Wallerstein kérdésfeltevését. Az újrafogalmazott kérdésben az utópia kategóriája a wallersteini szűkebb jelentéssel szemben olyan „társadalmi-politikai” fogalomként jelenik meg, amely segítségével tematizálható a történeti idők problémája, amely egyrésztől – indikátorként kezelve – alkalmas lehet társadalomtörténeti, illetve tudománytörténeti folyamatok, s változások megragadására, másrészt pedig – mint a társadalmi folyamatok aktív résztvevője – nyomon követhetjük, hogy e folyamatokban milyen szerepet játszik. Koselleck nyomán így jó pár szemponttal gazdagíthatjuk a kérdésfeltevést, az alábbi táblázatban ezek közül próbáltam néhányat kiemelni. A továbbiakban e táblázathoz szeretnék némi kommentárt fűzni.

2. táblázat

Szempontok az utópia fogalma különböző alakjainak elhatárolásához

	elhatárolás a fennállótól	meghatározás módja	ellenfogalma	tapasztalati tér	várakozási horizont
<i>Morus</i>	térbeli	irodalmi	–	lassan változó, folyamatos	behatárolt
<i>Engels</i>	időbeli	funkcionális (negatív)	tudomány	gyorsan változó	elszakad a tapasztalattól, „utópikus”
<i>Mannheim</i>	(időbeli)	funkcionális (pozitív)	ideológia	gyorsan változó	kész, jövő nélküli jelen

Az utópia társadalmi–politikai fogalmának létrejötte

Az ’utópia’ fogalma eredetileg két görög szóból származik, pontos jelentése „nem létező hely”.³⁷ Társadalmi–politikai fogalomként azonban Morus Tamás indítja tekervényes útjára, amikor az 1516-ban megjelenő hírneves művének az *Utópia* címet adja.³⁸ Morus e könyvének megjelenése óta az utópia fogalmával jelölnek minden olyan irodalmi művet, amelyben valamilyen, emberi szenvedésektől mentes, harmonikus társadalmat vagy államot igyekeznek felvázolni. Morus írását számos hasonló irodalmi, filozófiai mű követte, közülük talán a legfontosabb, s a legismertebb Tommaso Campanella *A napváros* (1623) című írása, Francis Bacon *Új Atlantisza* (1627), s James Harrington műve, *The Common-Wealth of Oceana* (1656).

Ezeket a társadalmi utópiákat nem lehet pusztán álmoknak tekinteni, amelyeket a társadalmi együttélés ideális felépítéséről szövögettek. Habár figyelemre méltó, milyen aprólékosan tárgyalják az elgondolt állam területi fekvését, a különböző közintézmények, illetve lakóterületek elrendezését és díszítéseit; ahogy beszámolnak az államot lakó népek hagyományairól, szokásairól, a nemek érintkezéséről, az államban előforduló vallásokról, a szertartások társadalmi szerepéről s pompájáról. Központi jelentőségű Morus óta minden utópiában az ideális társadalom állami berendezkedésének és igazgatási rendszerének részletes leírása, a társadalmi rendet biztosító intézmények számbavétele, működésük ismertetése, a főbb tisztségviselők kiválasztási módszerének ábrázolása. Minden apró részlet, minden éles szemű „megfigyelés”, ami ezeknek az íróknak a beszámolóiból kilálglik, az állam felépítésének egyszerűségéről tanúskodik, az Utópiában lakó népek jellemességét dicséri, s az államot vezető uralkodó bölcsességének adózik.

Utópia szigeteinek ábrázolásakor rendszerint különös hangsúlyt kap a tudományok s a tudományos munkálkodás méltatása. Utópia lakóinak életében központi jelentőségű, mert a társadalmi rend garanciája a nevelés, ami a régiak szokásainak megismerése mellett a különböző tudományokban való jártasság megszerzését jelenti. A tudományok magas szintű művelését az utópiák mindegyikében valamilyen testület garantálja, mint például Baconnál a Salamon Háza,³⁹ vagy egy előljáró őrökdi felette, mint Campanellánál a Bölcsesség fejedelme,⁴⁰ s e testületekből kerülnek ki az állam legfőbb irányítói is: „a követeket, papokat, traniborusokat, sőt végtére magát a fejedelmet e tudósi rendből választják ki”.⁴¹ Tudományokon általában a természet-tudományok különböző területeit értik, az asztrológiát, geometriát, fizikát, mechanikát, orvostudományt; ezek mellett rendszerint az erkölcs tanulmányozása kap hangsúlyosabb helyet, de előkerül a retorika és a grammatika mellett a politika tudománya is. A tudomány művelésének magas színvonala, a tudósok, illetve a tudományos intézmények magas presztízse Utópia társadalmi berendezkedésének ésszerűségét

37 Ezzel kapcsolatban lásd Morton 1974: 7.

38 Lásd Morus 1989.

39 Lásd Bacon 1995: 113–116.

40 Lásd Campanella 1996a: 33–34.

41 Morus 1989: 68.

s a tudományokon és a művészeteken nevelődött emberek jellemességét igazolja. A tudomány a harmonikus együttélés legfőbb garanciájaként jelenik meg.

E korai utópiák sajátossága azonban nemcsak az, hogy a legapróbb részletekre kiterjedő „térképvázlatokat” készítenek az ideális állam felépítéséről, hogy az általuk készített képpel gyönyörködtessék olvasóközönségüket. Képzletdús leírásai és javaslatok mellett társadalomkritikai jelentőségük is van. Morus művének első könyve számos helyen az árutermelésen alapuló gazdasági rendszer angliai kialakulása okozta problémákat mutatja be, s vonja kritikai vizsgálat alá úgy, hogy a helytelen gyakorlat felszámolásához intézkedéseket is javasol. Így kerül elő például a földek kisajátításának s legelővé alakításának kérdése, a béreknél sokkal magasabban emelkedő árak problémája, a koldulás. Bírálja továbbá a tolvajokat halálbüntetéssel sújtó törvényt, az állandó háborús készülődést, s elítéli a tisztségviselők korrupcióját.⁴²

Morusnál és első követőinél az ideális társadalmat és az elbeszéléseknek keretet adó reális társadalmat pusztán térbeli határok választják el egymástól. Az utópia fogalmának jelentéstartalmai itt nem a régmúlt idők aranykorára vonatkoznak, nem is a szép jövőről alkotott reményeket tükrözik, hanem a jelenre utalnak. A harmónia otthonunktól ugyan messze, de ezen a világon, a jelenben létezik. A távolság sem áthidalhatatlan, ha így lenne, nem ismerhetnénk a róluk készült beszámolókat. Ha csupán a véletlen segítségének köszönhetően is, de képesek voltak megtenni ezt az utat a kalandos hajóutak szerencsés túlélői, akik elvetődtek ezekre a boldog szigetekre. Sőt Salamon Házának tudósai rendszeresen közlekednek Új Atlantisz és a világ többi országa között, hogy tájékozódjanak a külhoniaknak a tudományok és a művészetek területén tett előremeneteléről. Az utópia fogalmával jelölt tökéletes társadalom így a jelen időben létező példa a jelen, illetve a jövő emberei számára. Az idő dimenziója a reális és az ideális társadalom elválasztása, illetve összemérése szempontjából indifferens. Nem a valóságos, a leírásokat készítő író vagy az olvasó által megélt történelem egy szakaszában lelhető fel Utópia birodalma, ezen a történelmen kívül áll. Utópiának saját múltja és saját jövője van, történelme a tőlünk távol eső sziget területére korlátozódik, amelynek múltjában megtalálhatók az elődök által megélt szomorú és dicsőséges korszakok, a történelmi nagyságok híressé vált hőstettei, amelyekről sajátos ünnepeiken emlékeznek meg.

Ennek megfelelően az ideális társadalmakról felvázolt képek értékét sem a történelemre és megvalósíthatóságukra hivatkozva próbálják bizonygatni. Utópia történelmi realizálásának kérdése a létező világban vagy fel sem merül, vagy ha foglalkoznak vele, akkor sem arra a történelmi útra hivatkozva, amelyet még be kell járni ahhoz, hogy a boldogság e szigetei számunkra jelenvalóak legyenek. Morus szkeptikus, beszélgetőtársa úti élményeit élvezettel hallgatja ugyan, de nem hiszi, hogy Utópia bölcs intézkedései Angliában megvalósulhatnak: „Egy bizonyos: noha nem mindenben tudok egyetérteni ennek a kétségkívül igen művelt és tapasztalt embernek az előadásával, mégis szívesen elismerem, hogy sok olyan dolog van a seholszi-

42 Lásd Morus 1989: 11–55.

getiek államában, amit mifelénk is szeretnék látni. De alig remélem!”⁴³ Campanella is felteszi magának azt a kérdést, hogy miért érdemes utópiát gyártani, ha tudjuk, hogy megvalósíthatatlan. Válasza: „ha nem is lehet megvalósítani egy ilyen köztársaság eszméjét, azért még nem volt haszontalan dolog írni róla, hiszen ezzel olyan példát javasoltunk, amelyet, amennyire csak lehet, utánozni kell.”⁴⁴

A kora újkori utópiák írói a jelen történéseit folyamatosan rögzítő krónikásokhoz hasonlatosak. Morus, Campanella, Bacon, Harrington a kialakulófélben lévő polgári társadalom történéseire tapasztalataik és fantáziájuk e termékeivel reagálnak. Azzal, hogy beszámolóikat utazások történeteként, s eleven, köztünk élő személyekkel meséltetik el, felelevenítik, s továbbviszik a történetírást azon ősrégi problémáját, hogy mennyiben tekinthető a megtörténtek igaz elbeszélésének a történetíró munkája, s mennyiben pusztán fikciónak.⁴⁵ Az utópiák e korai változatai még a tapasztalások folyamatos és változatlan tereire építenek, amikor a „*Historia magistra vitae*” mondás tartalma még érvényesnek számít.

Az utópia fogalmának tehát Morus *Utópiája* és követőinek művei kölcsönöznek társadalmi–politikai tartalmat. Az utópiákban ábrázolt ideális társadalmak néhány intézménye ugyan megvalósítható lenne saját országukban is, ám a szerzők tisztában vannak azzal, hogy egészségük sohasem fog létezni. Az elszigetelt térbeli megjelenítéssel lemondanak mindenféle történelmi távlatról, amiből esetleg arra lehetne következtetni, hogy a harmonikus együttélés e formái akár a jelen társadalom adottságai kialakulásának előtörténetéhez tartoznának, akár jövőbeli arculatát ábrázolnák. Ezek az utópiák példák, vagy még inkább ellenpéldák, amelyek a jelenben helyezkednek el, és a jelen, illetve a jövő embereihez szólnak, s azt az üzenetet hordozzák, hogy a létező világ ésszerűtlenségével, igazságtalanságával szemben elképzelhető a társadalmi együttélésnek olyan módja, amelyben tudományos racionalitás uralkodik, s amely mentes az emberi gonoszságoztól, kegyetlenségektől. Az utópiák értéke a ’história’ erején nyugszik, annak lehetőségén, hogy képesek vagyunk tanulni a múlt eseményeiből, egy ésszerű társadalom üzenetét pedig érdemes meghallgatnia minden bölcs uralkodónak, s minden embernek, aki boldogságban kívánja élni az életét.

Az utópia fogalma az újkorban

Az újkorban, számos egyéb társadalmi–politikai fogalomhoz hasonlóan, az utópia kategóriájának jelentéstartománya sem maradt érintetlen, alkalmazási köre jócskán kibővült, új tartalmakat olvasztott magába. Ennek az időszaknak a fő vonása, hogy szereplői már egy átfogóbb történelmi esemény-összefüggés részeként fogják fel a történeteket, s a jövő megszervezéséért, birtoklásáért vetik latba energiáikat. Az utópia

43 Morus 1989: 142.

44 Campanella 1996b: 81.

45 Ezzel kapcsolatban lásd Koselleck 2003: 321–327.

fogalma is részt vesz ebben a jövőért folyó küzdelemben, még hozzá olyan instrumentumként, amely mindenki kezében hatékony fegyverként működik.

Ahogy korábban láttuk, szellemi áramlatok önmeghatározóiként az újkorban számos mozgásfogalom jön létre. Ez a szellemi áramlatok küzdelmében az utópia fogalma a korábbiaktól eltérő jelentésrétegeket olvaszt magába. Míg korábban térben elkülönülő szigetek harmonikus társadalmi berendezkedését jelölte, most számos más társadalmi–politikai fogalomhoz hasonlóan temporalizálódik: jelentését a jövőhöz való viszony határozza meg. Mindez több pusztá jelentésmódosulásnál, a fogalom használatának köre megváltozik, illetve jócskán kibővül. Míg a korai utópiák készítői azzal, hogy Utópiát egy hihetetlennek tűnő, s hihetetlennek is ábrázolt kalandos utazás révén szerencsésen megismert távoli birodalomként ábrázolták, s ajánlották példaként olvasóik figyelmébe, az eszményi társadalom képét nem hozták a jelen adottságaival vonatkozásba. Az újkor haladásképzete hatására azonban, a várakozásoknak a minőségileg új jövőre irányulásával, a fogalom újkori jelentése már az evilági történelem jövője tekintetben határozódik meg: utópia az, amely történelmileg nem realizálható. Így kerül előtérbe az utópia újkori fogalmának talán legfontosabb kritériumaként az eszményi társadalom történelmi megvalósíthatatlansága.

Ebben a kontextusban az utópia fogalma – Ruth Levitas terminológiáját használva – funkcionális meghatározást nyer,⁴⁶ és egyre inkább jelzővé képzett alakja nyer használatot: utópiát gyártani a haladás szempontjából diszfunkcionális, egy megvalósíthatatlan társadalom képe nem segíti elő a haladást, e tekintetben használhatatlan, sőt inkább hátráltatja, visszafogja azt. Azzal, hogy a megvalósíthatatlanság lesz a fogalom központi magja, eloldódik a születésekor jellemző társadalmi színezetétől is, ezentúl 'utópikusnak' neveznek minden elképzelést, amelynek megvalósíthatóságát meg kívánják kérdőjelezni. A technika területén például 'utópikus' minden újítás, amelyet megvalósíthatatlannak gondolnak; 'utópikus', ha valaki olyan feladat elvégzésére vállalkozik, amelynek véghezvitele objektív korlátok miatt lehetetlen, vagy esetleg képességei nem teszik lehetővé stb.

Az utópia kategóriája ezzel az újkor versengő szellemi áramlatainak érvrendszerében olyan közös ponttá vált, amelyre hivatkozva a másik álláspontjának az értékelenségét lehetett bizonygatni. A tudomány fogalmával került szembe, amelynek tekintélye a saját tan igazságtartalmát támasztotta alá. Az utópia a tudomány aszimmetrikus ellenfogalmává stilizálódott: a jövő társadalom megszervezését a tudomány jegyében kívánták elvégezni, s önmeghatározásukból más eljárások jogosultságának elvitatása következett. A tudomány révén segíthető elő a haladás, minden más elképzelés „utópistának”, megvalósíthatatlannak minősül. Utópia és tudomány aszimmetrikus viszonyának két különösen fontos következménye van: egyrészről az utópia fogalma elveszítette azt a társadalomkritikai élet, amely a kora új-

46 Ezzel kapcsolatba lásd Koselleck 2002. Koselleck szerint valószínűleg Louis-Sébastien Mercier 1770-ben megjelenő *L'An Deux Mille Quatre Cent Quarante: Rêve s'il en fut jamais* című művét kell az első olyan utópikus regénynek tekintenünk, amely nem térben különíti el az eszményi társadalmat, hanem a jövőbe helyezi.

korban Morusnál még sajátja volt; másrészt rajta hagyta a nyomát a tudományosságunk az újkori társadalomtudomány által kidolgozott kritériumain. Az újkor tudományossága megkövetelte, hogy előrelássunk a jövőbe, s ehhez a kor társadalmának helyes diagnózisán túl a történelem menetében fellelhető törvényszerűségeket is fel kellett fedezni.

A tudományosságunk ezeket a kritériumait Engels fejtette ki a legegyértelműbben *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című munkájában⁴⁷, de e tekintetben hasonló álláspontot képvisel a szociológia névadója, Comte is.

Engels, illetve Marx szerint Saint-Simon, Fourier, Owen értékes gondolatokkal járult hozzá a szocializmus gondolatához, írásaikban a kialakulófélben lévő kapitalista társadalom számos ellentmondására rámutattak. Ennek megfelelően, kritikájuk ellenére, Marx és Engels méltatja eredményeiket s a tudományos szocializmus előfutárai körében biztosít helyet számukra.⁴⁸ Az „utópista szocialistáknál” azonban, ahogy Engelsnél olvashatjuk, a szocializmus még mint zseniális koponyák a priori felfedezése jelenik meg, amelyet a történelem menetétől teljesen függetlennek képzelnek el, csupán az időtlen ész leleményességén múlik a szocialista társadalom kidolgozása: „A szocializmus mindőjük szemében az abszolút igazság, ész és igazságosság kifejezése, és csak fel kell fedezni, hogy saját erejével meghódítsa a világot; minthogy az abszolút igazság időtől, tértől és emberi, történelmi fejlődéstől független, ezért pusztán véletlen, mikor és hol fedezik fel”.⁴⁹ A szocializmus tudományos alakjának létrejöttéhez tehát Engels szerint elengedhetetlen a történelem mozgástörvényeinek ismerete: „Ahhoz, hogy a szocializmusból tudományt lehessen csinálni, előbb reális talajra kellett állítani.”⁵⁰

Ezt a talajt Engels szerint Hegel idealista történelemfilozófiájának kritikájával Marx találta meg, a történelem materialista elméletének segítségével a szocializmus immár nem az ész pusztán játéka. Általa a történelem egy adott szakaszának – ahogy Engels fogalmaz – a „történelmi szükségszerűségét” sikerült belátni: „Eszereint a szocializmus most már nem úgy jelent meg, mint az egyik vagy másik zseniális koponya véletlen felfedezése, hanem mint két történelmileg keletkezett osztály, a proletariátus és a burzsoázia harcának szükségszerű terméke. Feladata többé nem az volt, hogy elkészítse a társadalomnak egy lehető legtökéletesebb rendszerét, hanem hogy megvizsgálja azt a történelmi gazdasági folyamatot, amelyből ezek az osztályok és összeütközésük szükségszerűséggel fakadtak.”⁵¹ A történelem hajtóerejének felismerése mellett azonban a kor diagnózisának elkészítése is elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a szocializmus tudományos alakja létrejöhesse. A fennálló társadalom működését is ki kellett fürkészni, s azt a történelmi folyamatban betöltött szerepe alapján megérteni: „A feladat azonban az volt, hogy ezt a tőkés termelési módot egyrészt történelmi összefüggésében és egy meghatározott történelmi idő-

47 Az utópia fogalmának Marx és Engels által használt változatához lásd Levitas 1990: 49–58.

48 Ezzel kapcsolatban lásd Marx–Engels 1959: 467–469.

49 Engels 1975: 71.

50 Engels 1975: 71.

51 Engels 1975: 82.

szakra szóló szükségszerűségében – tehát pusztulása szükségszerűségét is – ábrázolják, másrészt pedig az is, hogy felfedjék e termelési mód belső jellegét, amely még mindig rejtve volt. Ez az értéktöbblet feltárásával történt meg.⁵² Engels következtetése ezek után már egyértelmű, s jól mutatja az „utópista szocialisták” és Marx, valamint az utópia és a tudomány között húzódó határvonalat: „E két nagy felfedezést: a materialista történelemfelfogást és a tőkés termelés titkának az értéktöbblet révén való feltárását, Marxnak köszönjük. Velük a szocializmus tudománnyá lett”.⁵³

A pozitívizmus jegyében fogant szociológia születésénél is az utópia fogalmának effajta használatával találkozhatunk, s az utópiával szembeállított tudományosság iménti kritériumait lelhetjük fel. Comte szociológiája számára is az eljövendő társadalom megszervezésének feladata teszi szükségessé a múlt és a jelen vizsgálatát. 19. századi létrejöttékor a pozitívizmus olyan mozgásfogalom, amelyben a konkrét tapasztalatok hiányát a növekvő várakozások helyettesítik, s a történelem törvényeire vonatkozó ismeretek alapján a jövő meghatározásának kiváltságára tart igényt.⁵⁴

Ahogy Engelsnél, Comte-nál is központi jelentőségű tétel, hogy a történelmet általános törvényszerűségek vezérlik, s elengedhetetlen, hogy helyes képet alkossunk róla. „A múltbeli tapasztalatok döntő bizonyítékkal szolgálnak arra nézve, hogy előrehaladó fejlődésében a civilizáció természetes és visszavonhatatlan utat követ, mely az emberi szervezet törvényeiből ered, s minden politikai jelenség legfőbb törvénye.”⁵⁵ A pozitívizmus a három stádium törvényének felfedezésével, amelyet Comte a legfontosabb tanításának tartott, ezeknek az ismereteknek a birtokába jutott. A három stádium törvénye szerint „ismereteink minden fajtája szükségképpen három különböző elméleti stádiumon megy keresztül fejlődése során. Ezek: a teológiai vagy fiktív stádium, a metafizikai vagy absztrakt stádium, s végül a tudományos vagy pozitív stádium.”⁵⁶ A különböző tudományok e törvényszerűségnek megfelelően, bonyolultságuktól függően különböző időszakokban érnek el a pozitív szakaszba. Először a csillagászat, majd sorrendben a fizika, kémia és a fiziológia már bejárta ezt az utat, s a civilizáció fejlődése alapján a sor most a politikán van, aminek szintén pozitív tudománnyá kell válnia. Comte történelemfilozófiájában az ismeretek e különböző formáinak a civilizációs fejlettség egy-egy állomása felel meg. Korának társadalmát e hosszú távú fejlődésben átmenetinek tartja, amikor már a teológiai stádiumnak megfelelő feudális rendszer felbomlóban van, viszont a pozitív stádium fejlettségét tükröző ipari társadalom még nem alakult ki.

A szociológia tudományának s a pozitívizmusnak Comte szerint éppen az a feladata, hogy az átmeneti kor válságában lévő társadalom jövőbeli újjászervezését elő-

52 Engels 1975: 83.

53 Engels 1975: 83.

54 „A pozitivisták történelemfilozófia segítségével feltárul a múlt, el lehet igazodni a jelenben, előre-látható a jövő. A jövőre kell fordítani a figyelmet, mert a doktrína kidolgozásával már hozzá lehet fogni az új társadalom megszervezéséhez.” (Zsigmond 1984: 232.)

55 Comte 1979a: 88.

56 Comte 1979a: 66.

segítse, s a pozitív eszméket uralomra juttassa.⁵⁷ A társadalom tanulmányozásának korábbi formái nem voltak képesek a megfelelő módon helyes diagnózist készíteni társadalmukról, így nem is lehetnek kiindulópontjai ennek a munkának, mivel azok „a megfigyelt tényeket kitalált tényekkel magyarázták, vagyis a priori fogták fel”.⁵⁸ A társadalom újjászervezésére alkalmas pozitív tudomány „alapja [viszont] az emberi nem kollektív fejlődésével kapcsolatos jelenségek közvetlen megfigyelése, tárgya a társadalom múltjának rendezése, eredményeképpen pedig meghatározott arculatot nyer ama rendszer, mely ma a civilizáció fejlődése nyomán születőben van.”⁵⁹

A szociológia jellemzése, illetve feladatainak meghatározása során Comte sem mulasztja el, hogy az új tudomány erényeit az utópiával szembeállítva csillogtassa. A pozitív tudomány előfutárai közt méltatott Montesquieu munkáihoz a következő megjegyzést fűzi: „Montesquieu kétségkívül bölcs mértékletességről tett tanúbizonyságot, mikor gyakorlati javaslataival nem ment túl az általa oly hiányosan tanulmányozott tények megszabta korlátokon, holott könnyen kieszelhetett volna utópiákat is. [...] Montesquieu belátta: a politikát ugyanúgy kell tárgyalni, mint a megfigyelésen alapuló tudományokat; semmiféle elképzelése sem volt azonban arról, hogy miként lehetne elérni ezt a célt.”⁶⁰ Montesquieu érdeme, hogy habár nem volt semmi elképzelése a történelem menetéről, legalább nem gyártott utópiákat, s ezzel megelőlegezte a pozitív politika módszereit. Így kaphat helyet a szociológia pozitív tudományának előfutárai körében.⁶¹

Az utópia szociológiai fogalma Mannheim Károlynál

Az utópia mannheimi fogalma már a tapasztalatok és a várakozások új fajta összekapcsolódásáról tájékoztat.⁶² Amint Engels, Mannheim is az utópia végéről beszél ugyan, nála azonban az utópia eltűnése a várakozási horizont beszűkülését jelzi. Az újkorban az utópia eltűnésével a jövő nem kerül veszélybe, sőt birtokbavétele a tudomány segítségével igazából csak most kezdődik, Mannheimnél viszont az utópikus eszmék kimerülésével a jelen társadalmától minőségileg különböző jövő reménye, az erre irányuló várakozások vannak kihunyóban. Az „utópia”, illetve az „utópikus” az *Ideológia és utópiában* a gondolkodás szociológiai vizsgálata nyomán kerül alkalmazásra, és már nem a szociológia tudományosságát kívánja demonstrálni. Az utópia, illetve az utópikus gondolkodás azonban Mannheimnél sem hagyja érintetlenül a társadalomtudományi ismeretek alakját, sőt az utópikus gondolkodás, s egyáltalán a gondolkodás

57 Comte 1852-ben azt jósolta, hogy 1853-ban, de legkésőbb 1860-ig megtörténik az átmenet a pozitív stádiumba. Ezzel kapcsolatban lásd Némedi 1999: 246–247.

58 Comte 1979a: 66.

59 Comte 1979a: 173–174.

60 Comte 1979a: 130–131.

61 Lásd még Comte 1979b: 293, 294.

62 Az időstruktúrák változása kapcsán lásd Koselleck elemzését Carl Schmitt negatív utópiájáról (Kosellek 2002: 93–99).

szociológiai problémává válása Mannheimnél egy új tudományos diszciplína, a tudásszociológia létrejöttét sürgeti. A fogalom meghatározása e helyütt is funkcionális, a korábbiakkal ellentétben azonban funkcionálisan pozitív: azokat az eszméket, gondolkodásformákat jelöli, amelyek képesek arra, hogy „szétfeszítsék” a status quo-t, hogy elősegítsék a társadalmi változást.⁶³

Az utópikus tudat kategóriája Mannheim tudásszociológiai elemzéseiben jelenik meg, s az ideológia fogalmával párban annak a kornak emblematis megjelölésévé válik, amely magának a tudásszociológiai kérdésfeltevésnek a felmerülését is elengedhetetlenné tette. E kor jellemzője Mannheim szerint, hogy „a nézetkülönbségek szembeötlőbbek a nézetazonosságoknál”,⁶⁴ s hogy a különböző politikai, illetve szellemi csatározásokban az ellenfél érveinek mérlegelése helyett gondolkodását próbálják értéktelenként beállítani azáltal, hogy társadalmi helyzetével összefüggésben vizsgálják. Egymástól eltérő előfeltevéseken nyugvó, s különböző kategóriarendszert használó gondolkodási stílusok léte s küzdelme válik láthatóvá ezáltal, aminek következtében maga a gondolkodás válik problematikusá: „nem az igazság mint olyan, hanem a gondolkodásunk vált problémánkká, gondolkodásunk, amellyel társadalmi helyzetben cselekedve szembesülünk”.⁶⁵

A különféle gondolkodási stílusok léte nem válhat problémává olyan időszakokban „amelyekben a világkép belső egységét társadalmi stabilitás alapozza meg és garantálja.”⁶⁶ A gondolkodás problémamentességét – amely elsősorban a feudális társadalmakra jellemző – a társadalmi mozgás újkori felgyorsulása számolja fel, amelynek során a különböző társadalmi csoportok „keveredése” egyre nagyobb mértéket öltött. „Szociológiai szempontból a döntő váltásra a történelmi fejlődés ama fokának elérésekor kerül sor, amikor a korábban izolált rétegek érintkezni kezdenek egymással, és bizonyos mértékű társadalmi körforgás indul meg. Ennek az érintkezésnek a döntő szakasza akkor köszönt be, amikor az addig egymástól függetlenül fejlődő gondolkodási és élményformák átmennek egymásba, és ezek egyidejű tudata arra kényszeríti a szellemet, hogy felfedezze az egymással versengő világnézetek összebékíthetetlenségét”.⁶⁷ Az újkorban a korábban monopol egyházi világmentelmezés mellett létrejön egy olyan világi értelmiségi csoport, amelynek tagjai a társadalom különböző csoportjaiból verbuválódnak, ennek hatására „szabad verseny uralkodott el a szellemi termelési módok területén”.⁶⁸

A gondolkodás természetének változatlanágába vetett hit megrendülésének terméke Mannheim szerint, hogy a szellemi képződmények immanens vizsgálata ki-

63 Ruth Levitas Mannheim Károly utópia fogalmát Georges Sorel munkáival együtt tárgyalja, szerinte mindkettő az utópia fogalmának pozitív funkcionális meghatározását nyújtják: „Mindkét szerző esetében az eszméknek a társadalmi változásban betöltött szerepe kerül a középpontba [...]; de amíg marxista kezekben az utópiát a társadalmi változást akadályozó negatív funkciója alapján határozzák meg, itt a mítoszt és az utópiát a társadalmi változást elősegítő pozitív funkciója alapján definiálják” (Levitas 1990: 59).

64 Mannheim 1996: 15.

65 Mannheim 1996: 55.

66 Mannheim 1996: 15.

67 Mannheim 1996: 17.

68 Mannheim 1996: 15. Ehhez lásd még Mannheim 2000c.

egészül a nem immanens magyarázatmódokkal.⁶⁹ Ezek a magyarázattípusok először a politika szférájában honosodnak meg. A középkori vallásos világnézet gyengülésével létrejövő politikai világértelmezés különböző formái azonban racionális filozófiai, illetve tudományos megalapozásra törekedtek. Ez a tudomány és politika nagymérvű összefonódását eredményezte, ami meghatározza a tudományos vita formáját is. A politika tudományos retorikával szólalt meg, a tudományos eszmecsere viszont a teljesen eltérő logikájú politikai vitához igazodott. „A politikai vita jellege alapvetően más, mint az akadémiai eszmecserek. Nem csak az igazat akarja magának, de igyekszik megsemmisíteni ellenfeleinek társadalmi és szellemi egzisztenciáját is. A politikai konfliktus ezért mélyebbre hatol a gondolkodás létalapjába, mint az a fajta eszmecsere, amely csak kiválasztott »szempontokban« gondolkodik, és valamely érvelésnek csak »elméleti jelentőségére« figyel”.⁷⁰ A vita a „leleplezés” formáját öltötte, amelyben nem elsősorban az ellenfél nézeteinek tartalmával szálltak vitába, hanem ideológiának, illetve utópiának tartva, „gondolkodását azzal a létmóddal összefüggésben látták, amelyhez kötődött”.⁷¹ Ez mondatja a weimari Németországban élő Mannheimel: „[a] válság kiéleződését, amely az iméntiek folytán bekövetkezett, ideológia és utópia fogalompárjával jellemezhetnénk”.⁷²

A gondolkodás ideologikus és utópikus elemeinek szociológiai vizsgálata e problémáknak a politikai életben jellemző „pártos” megközelítést radikalizálva próbál hozzájárulni ahhoz, hogy úrrá lehessünk ezen a válságon. A tudásszociológia az ideológiakutatásból nő ki. Az ideológia fogalmának korábbi előfordulásait számba véve, s használatának, illetve jelentésváltozásának nyomon követésével mutatja be Mannheim, hogy egy korábban a politikai csatározásokban használt eljárás miként válik kiindulópontjává egy átfogóbb, a „pártos” jellegtől mentes, szociológiai vizsgálódásnak.⁷³ Az ideológiakutatás akkor alakul át tudásszociológiává, amikor már a vizsgálatot az ideológia partikuláris fogalmától megkülönböztetett totális ideológiafogalom síkján végzik, tehát nem csupán az ellenfél nézeteire alkalmazzák, hanem kiterjesztik a saját álláspontra is. A partikuláris ideológiafogalomnál az ellenfél állításait pusztán érdekből elkövetett hazugsággént kezelve, a gondolkodást csupán a pszichológiai sík függvényévé teszik. Ezzel szemben a totális ideológiafogalom már a gondolkodás „noologikus” szintjét támadja; nem pusztán egyes tartalmait, hanem a „tartalmakkal és aspektusokkal együtt a formát, végső soron a kategoriális apparátust is egy léthelyzetre vonatkoztatják”.⁷⁴ Az ideológia totális fogalmának kidolgozása azzal a belátással jár, hogy vannak olyan gondolkodásmódok, amelyeket nem érthetünk meg társadalmi eredetük nélkül, s hogy a társadalmi térben való elhelyezkedésnek megfelelően különböző gondolkodásmódok, különböző gondol-

69 Ehhez lásd különösen Mannheim 1996: 23–45; Mannheim 2000a: 98–124; Mannheim 1995: 41–79.

70 Mannheim 1996: 50.

71 Mannheim 1996: 52.

72 Mannheim 1996: 52.

73 Ennek kapcsán lásd különösen Mannheim 1996: 69–127, tudásszociológia és ideológiakutatás kapcsolatához Mannheim 2000d: 300–301, valamint Mannheim 2000b: 183–200.

74 Mannheim 1996: 76–77.

codási stílusok figyelhetők meg. Mannheim szerint a tudásszociológiának ezt a belátást kell elméletileg gyümölcsözővé tennie: „A tudásszociológia azért jött létre – írja Mannheim –, hogy az elméletek és gondolkodásmódok, a gondolkodás mai válsághelyzetében láthatóvá lett sokféle kötöttségét, közöttük elsősorban társadalmi kötöttségét kutatás tárgyává tegye, s ilyenképpen először is kidolgozza a „létezhőköttség” megfogható kritériumait; másodsor, s túl ezen, a problémát fenntartások nélkül, radikálisan végiggondolva, a mai helyzetnek megfelelő elméletet alkosson a tudás elméleten kívüli föltételeinek jelentőségéről.”⁷⁵

Mannheim azonban nem áll meg a létezhőköttség tételének kimondásánál. Az ideológia és utópia problémájának tárgyalásával a tudásszociológia képes rámutatni a hamis tudati struktúrákra: „Egy és ugyanazon kor normáit, gondolkodásmódját és tájékozódási sémáit vizsgálva különbséget fog tenni igaz és hamis, valódi és nem valódi között.”⁷⁶

Ideologikus vagy utópikus a gondolkodás, ha az őt körülvevő léttel nem esik egybe, ahhoz képest „lét-transzcendens”, szemben az adekvátnak vagy „lét-kongruensnek” nevezett gondolkodással. „A »lét« – mint írja – a szociológus szemszögéből mindenkor csak mint »konkrétan érvényes«, azaz kiható és ebben az értelemben valóságosként meghatározható életrend ragadható meg”.⁷⁷ E „konkrétan érvényes” lét átfogja a „gazdasági-hatalmi szerkezetet”, az „emberi együttélés különböző formáit”, s átfogja a „az átélés és gondolkodás mindazon fajtáit és módozatait, amelyek megfelelnek ennek az életrendnek”. Egy konkrétan érvényes életrendet azonban Mannheim szerint „körülzönek ugyanakkor olyan képzetek is, melyek »lét-transzcendens«-nek, »valótlan«-nak tekintendők azért, mert az adott életrendben a bennük foglalt tartalmaknak megfelelően sohasem fejthetik ki hatásukat, s mert az adott életrendben valóban nem lehet nekik megfelelően élni és cselekedni.”⁷⁸

A „konkrétan érvényes” létnek nem megfelelő képzetek közül kerülnek ki az ideológiák és az utópiák, amelyek között az alapvető eltérés, ami alapján választóvonal húzható közöttük, hogy különbözőképpen transzcendeálják a létet. Mannheim definíciói a következőképpen hangzanak:

„*Ideológiáknak* nevezzük azokat a lét-transzcendens képzeleteket, amelyek de facto sohasem jutnak el a bennük foglalt tartalom megvalósításához.”

„Az *utópiák* is lét-transzcendensek, hiszen a cselekvés elé ezek is olyan elemeket tűznek útmutatóul, amelyeket az egyidejűleg megvalósuló lét nem tartalmaz; mégsem ideológiák, vagy legalábbis annyiban nem azok, amennyiben ellenhatás által saját elképzeléseik irányába tudják transzformálni a fennálló történelmi létvalóságot.”⁷⁹

75 Mannheim 2000d: 299.

76 Mannheim 1996: 112.

77 Mannheim 1996: 223. Levitas Paul Riceour nyomán problémásnak tartja Mannheim fogalom-meghatározásának ezt az elemét, mint írja: „Mannheim nem érzékeli, hogy a társadalmi valóság mindig és alapvetően társadalmilag közvetített, előadása az eszmék és a valóság ellentmondásáról, s ennél fogva az az ítélete, hogy nem konguensek, tarthatatlan.” (Levitas 1990: 77.)

78 Mannheim 1996: 223.

79 Mannheim 1996: 224–225.

Annak eldöntése, hogy a jelenben konkrétan mely eszmék, mely képzetek számítanak ideológiának s melyek utópiának, nehézkes, s Mannheim szerint sem különíthetők el egymástól egyértelműen minden esetben. Amellett, hogy a különböző képzetekben keveredhetnek az utópikus és ideologikus elemek, ennek legfőbb oka, hogy ideológia és utópia konkrét meghatározása mindig egy adott létszinten történik, s ennek fényében előfordulhat, hogy „a ma utópiái a holnap valóságává válnak”.⁸⁰ Az is megnehezíti ideológia és utópia elkülönítését, hogy az adott létszinten élők közül különböző csoportok határozzák meg az utópia, illetve ideológia fogalmát: „Az utópikus fogalmát mindenkor az uralkodó, a fennálló létrenddel problémamentes összhangban élő réteg határozza meg; az „ideologikus” fogalmát pedig mindig a feltörekvő, a létező létvalósággal egzisztenciális feszültségben lévő réteg definiálja”.⁸¹ Ennek megfelelően Mannheim szerint nem is beszélhetünk „abszolút utópiáról”, csak a mindenkori létrendhez viszonyított „relatív utópiáról”. Mindez azonban nem teszi értelmetlenné a kérdésfeltevést, Mannheim szerint rendelkezésre áll egy olyan szempont, amelynek segítségével legalább a múltban elkülöníthetők egymástól. „Ha a múltba tekintünk vissza, eléggé megbízható kritériumunk van arra nézvést, mi tekinthető utópiának és mi ideológiának. Ideológia és utópia kritériuma a megvalósulás.”⁸² Utópiának bizonyulnak azok az eszmék, amelyek átalakítóan hatottak valamilyen konkrét életrendre. Az ideológiákkal szemben, amelyek funkciójuk szerint pusztán „takaróként” működtek, elfedtek bizonyos tartalmakat, az utópiák hatékonyak bizonyultak, képesek voltak saját eszméjük irányába transzformálni a valóságot.

Az utópiák közös ismérve, ami hatékonyságuk előfeltétele is, hogy kollektív cselekvés forrásává válnak. Ha kezdetben az utópikus képzet még valamely egyén önálló teljesítményeként jelenik is meg, ahhoz, hogy átalakítóan hathasson az életrendre, szociológiailag meghatározható rétegek számára kell közös kiindulóponttá válnia. Az utópikus tudatra irányuló kérdés így sajátos szociológiai helyiértékre tesz szert: olyan kollektív képzetek s társadalmi hordozóik kutatásába torkollik, amelyek eszméjüknek megfelelő irányba tudták transzformálni a fennálló életrendet.

Mannheim az újkori történelemben négy ilyen szellemi áramlatot talál: az újra keresztelkedők orgiasztikus chiliazmusát, a liberális–humanitárius eszmét, a konzervativizmust, illetve a szocialista–kommunista utópiát. E négy utópia legfőbb jellemzőit ideáltípusokká gyúrva mutatja be. Mannheim szerint e négy utópia történetileg egymás után, a fenti sorrendben bukkant fel, s vált aktívvá, kialakulásuk óta azonban kölcsönös együttélés és egymással való konfrontáció jellemzi őket, ami rajta is hagyta a nyomát a különböző alakokon.

Az utópikus tudat egymás után létrejövő alakjainak elemzése révén arra a következtetésre jut, hogy tendenciáját tekintve, az utópikus intenzitás fokozatos csökke-

80 Mannheim 1996: 233.

81 Mannheim 1996: 233.

82 Mannheim 1996: 234.

nése figyelhető meg:⁸³ „minden olyan utópia, amely egy későbbi fokon újra formát ölt, közelebb kerül a történelmi–társadalmi folyamathoz [...] a liberális, a szocialista, a konzervatív eszme csak különböző fokokat jelent abban a folyamatban, amely a chiliasztikus tudattól mindinkább eltávolodik, a világ eseményeihez pedig egyre közelebb kerül”.⁸⁴ Ideológia és utópia eltűnését diagnosztizálja Mannheim, amely szerinte az élet számos területén megfigyelhető. A lét-transzcendens gondolkodás elhalványulását érzékeli a politikától kezdve, amelynek problémáit „egyre inkább a gazdaságra redukálják”, a tudományon át, amely „a valóság szervezeti–technikai birtoklásához igazodott”, a művészetig és a sportig.⁸⁵

„Ez az újfajta »prózaiság« messzemenően igenlendő – írja Mannheim –, hiszen ez az egyetlen eszköz arra, hogy korunk felett úrrá lehessünk”.⁸⁶ Viszont az utópia teljes eltűnése olyan veszteséget jelentene, ami az embert emberi mivoltában érintené: „míg az ideológia hanyatlása csak bizonyos rétegek számára jelent válságot, s az ideológia leleplezésével létrejövő tárgyiasság az összesség számára mindannyiszor önértelmezés, addig az utópia teljes eltűnése az egész emberré válás formáját átalakítaná”.⁸⁷ Az utópia megszűnésével az ember akarataról, s ezzel a jövőjéről mond le, arról a jövőről, ami számára mindig ismeretlen, s amit mégis saját maga, elgondolása, akarata szerint alakít. Az utópia eltűnése Mannheim számára egy önmagával elkészült társadalom képét vetíti elő, amelyben az utópia különböző alakjaival leszámolva az ember saját történelemformáló akarátának mond búcsút. „Hiszen a lehetőség az a forma, amelyben a jövő számunkra kizárólag adott, ehhez pedig a legyen a megfelelő közeledés. A megismerés számára a jövő – ha nem a megszervezett és racionalizált dolgok szintiszta köréről van szó – áthatolhatatlan közeg, olyan kemény fal, amelyről csak visszapillantva ismeri fel az akarás szükségességét és ezzel összefüggően a »legyen« (az utópikum) megkerülhetetlenségét.”⁸⁸

Koselleck munkáinak talán legfőbb kérdése az újkor sajátosságaira irányul. Írásainak többségében a történelmi korszakok időstruktúráinak feltárásához segédkezet nyújtó fogalomtörténelmi módszer elméleti kérdésein, s a konkrét fogalomtörténelmi elemzéseken túl, az *újkori változásokat próbálja különböző szempontok alapján körbejárni*. Amint láttuk, az utópia fogalmának is megvan a sajátos újkori története, az utópia Mannheim által kidolgozott fogalma azonban már a tapasztalatok és a vá-

83 Levitas szerint Mannheim megállapításai az utópikus intenzitás elhalványulásáról nem illeszkednek következetesen korábbi fejtegetéseire. Amennyiben az utópia kritériuma a megvalósulás, vagyis abban különbözik az ideológiától, hogy képes szétfeszíteni a fennálló létrendet, úgy a jelenlegi helyzetről nem állítható következetesen, hogy nincs olyan eszme, amely képes lehet arra, hogy a saját tartalmának megfelelő irányba fordítsa a valóságot. Hogy mely eszmék mutatkoznak hatékonyak, azt csupán a múltba visszatekintve lehet megállapítani (Levitas 1979: 25–27).

84 Mannheim 1996: 280.

85 Mannheim 1996: 285–287.

86 Mannheim 1996: 287.

87 Mannheim 1996: 293.

88 Mannheim 1996: 291–292.

rakozások összekapcsolódásának az újkoritól eltérő jellegére utal. Nála az utópia eltűnésével a jelennel problémamentesen „kongruens” viszonyban élő ember történelemformáló akarata kerül veszélybe. Utópia-fogalma az újkor „utópikus” várakozásainak kifulladását jelzi, s olyan világ képét vetíti elének, „amely önmagával úgy-mond már elkészült és szüntelenül csak reprodukálódik”.⁸⁹

Max Weber a kulturális jelenségek vizsgálatának módszertani problémáit tárgyalva egy helyütt utópiának nevezi a racionálisan megkonstruált ideáltípus módszertani eszközét: „Ez a gondolati kép a történeti élet meghatározott vonatkozásait és folyamatait az *elgondolt* összefüggések önmagában ellentmondásmentes kozmoszává egyesíti. [...] [A] maga fogalmi tisztaságában a valóságban empirikusan sehol sem lelhető fel, *utópia*; s a *történeti* munkának az lesz a feladata, hogy *minden egyes esetben* állapítsa meg, milyen távol vagy milyen közel van a valóság ehhez az eszményképhez”.⁹⁰ A 20. század első felétől, nem kis részben Weber racionalizációs tézise nyomán, elsősorban német nyelvterületen, számos helyen megfogalmazódik az a probléma, hogy a társadalom maga, s nem csak a megismerését elősegíteni kívánó módszertani eszköz mutatja egy racionális konstrukció képét. Mintha az utópia (mint időtlen, változhatatlan racionális konstrukció) a valóságban lenne felfedezhető, ahol az ideáltípus ellentmondásmentes kozmosza s fogalmi tisztasága az egyre inkább kiterjedt racionalizált területek kiszámított és rögzített viszonyaiban mutatkozik meg. Egy teljesen racionalizált, változatlanul újratermelő társadalom képe olyan közös problémává válik, amelynek ábrázolása a legkülönbözőbb módokon ölt formát, s amely problémára a legeltérőbb válaszok, illetve reakciók születnek.⁹¹

Ha kuhni nyelven akarunk fogalmazni, jellemezhetjük a racionalizáció e problémakörét olyan rejtvényként, amely közös fejtörést okoz a 20. század elejétől fogva szociológusok, filozófusok tucatjainak. A racionalizált területeken eltűnik a jövő ismeretlensége, kiszámíthatatlan újdonsága, s az arra irányuló várakozás is, hogy más lesz, mint a jelen. E rejtvény kapcsán elmondható talán, hogy fejtegetéséhez rögzítve vannak a lehetséges lépéseket megengedő szabályok, s esetleg az is, hogy a versenyzők virtuozitásának ugyan teret engedve, a feladványnak garantáltan van megoldása.

Mannheim elemzése a lét-transzcendens eszmék eltűnéséről értelmezhető azon válaszok egyikeként, amelyek e problémára reagálva születtek. A kapitalista társadalmat az eldologiasodás kategóriája jegyében értelmező fiatal Lukács György, aki elsősorban Marx és Weber műveiből építkezik, a társadalom racionalizált részrendszereinek irracionális egésszé való összekapcsolódásáról beszél, amit az eldologiasodott tudat, s az eldologiasodott tudomány nem tud meghaladni, csupán változatlan továbbélését segíti elő. A proletariátus sem garanciája a változásnak, csupán „objek-

89 Mannheim 1996: 293.

90 Weber 1998: 47–48.

91 Papp Zsolt *Hétköznapiak és filozófiák* című esszégyűjteményének filozófiatörténeti, szociológiai-történeti elemzése, illetve útibeszámolója talán a legjobb illusztráció e problémának. A kötet bevezetőjében a következő módon fogalmaz: „a frankfurti filozófia kritikai irányzata és a nem kritikai [...] amerikai szociológia által konstruált »kései« kapitalizmus a hatvanas években – egy és ugyanaz. És egyaránt befejezett.” (Papp 1971: 7.)

tív lehetősége” van az eldologiasodott társadalom felszámolására. A Frankfurteri Iskola, s az iskolával együttműködő társadalomtudósok közös programja olyan kritikai elmélet kidolgozása, amelynek „szándékai túlmennek az uralkodó társadalmi gyakorlaton”, kritikai elméletük azonban már Horkheimer programadó írásában olyan „kritikai magatartásként” fogalmazódik meg, amelynek igazsága a késő kapitalista társadalom represszív viszonyai között „csodálatra méltóan kicsiny csoportokhoz menekült”.⁹² A totálisan szervezett késő kapitalista társadalom nem hagy tettet a rendszert meghaladni szándékozó kritikának, sikeresen képes integrálni azt, s megfosztani az ellenállás és a változtatás eszközeitől. Ralf Dahrendorf utópiának nevezi Parsons *The Social System*-ét – kritikai megjegyzéseit a parsonsi mű időtlenségére alapozza. A *The Social System* Dahrendorf elgondolásai szerint Platón *Államával*, Orwell 1984-ével, illetve Huxley *A szép új világával* illusztrálható hagyományba ágyazódik: „mind olyan társadalmak, amelyekből hiányzik a változás”.⁹³

Ezek alapján ha az idő dimenziója mentén próbálunk az elgondolható elméletek sajátosságai, illetve lehetőségfeltételei iránt tudakozódni, ahogy Koselleck tette; s ha a szociológiaelmélet területén az idő dimenziójához való változó attitűd révén próbálunk határvonalat húzni a szociológia klasszikus, illetve modern elméletei közt, ami központi jelentőségű Némedi Dénes Bourdieu-ról szóló dolgozatában, úgy vitatkoznék azzal az állásponttal, amely a szociológia modern elméleteinek sajátos (időtlen) arculata kapcsán Parsons hatásának szerepét túlhangsúlyozza. Némedi Bourdieu „modernségével” kapcsolatban egy helyütt a következő módon fogalmaz: „Bármit mondjon is Bourdieu, minden lényeges és belátható különbség ellenére van valami közös az ő »kabil paradigmája« és az általa elutasított konkurens modellek között. Ez pedig az, hogy valamennyien a parsonsi paradigmához képest határozották meg magukat, átvéve annak időtlenségét – pontosabban átvéve tőle a szakítást a régebbi szociológia sajátos időperspektívájával.”⁹⁴ Az utópia fogalmának jelentésváltozásairól készített elemzés azt mutatja, hogy a klasszikus szociológia sajátos időperspektívájának felbomlása már jóval Parsons előtt megkezdődik. Megítélésem szerint, ha lehet így fogalmazni, Weber készíti el a rejtvényt, Parsons csupán az egyik – bár kétségtől találekony – megoldást produkálta.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bacon, Francis 1995: *Új Atlantisz*. Budapest
 Bence György 1993: Márkus és a kulcsszavak. In: Háty János (szerk.) *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, 81–98.
 Campanella, Tommaso 1996a: *A napváros*. Budapest
 Campanella, Tommaso 1996b: *Vitás kérdések a legjobb köztársaságról*. Budapest

92 Horkheimer 1976: 67, 100.

93 Dahrendorf 2000: 117.

94 Némedi 2003.

- Comte, Auguste 1979a: A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve. In: uő. *A pozitív szellem*. Budapest, 5–185.
- Comte, Auguste 1979b: Beszéd a pozitív szellemről. In: uő. *A pozitív szellem*. Budapest, 187–366.
- Dahrendorf, Ralf 2000: Utópiából kivezető ösvények. A szociológiai elemzés új irányához. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, 117–133.
- Engels, Friedrich 1975: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. Budapest
- Horkheimer, Max 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.) *Tény, Érték, Ideológia*. Budapest 43–116.
- Karácsony András 1995: Fogalomtörténet-írás. In: uő. *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest, 104–111.
- Karácsony András 1997: A valóság nem a nyelv háta mögött történik. *Századvég Tél*, 131–142.
- Koselleck, Reinhart 1988: *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Oxford
- Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest
- Koselleck, Reinhart 1998: Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.) *Az ellenség neve*. Budapest, 12–23.
- Koselleck, Reinhart 1999: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000 November, 3–8.
- Koselleck, Reinhart 2002: The Temporalization of Utopia. In uő. *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, 84–99.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest
- Kuhn, Thomas S. 2000: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest
- Levitas, Ruth 1979: Sociology and Utopia. *Sociology*, Vol. 13 No. 1. 19–33.
- Levitas, Ruth 1990: *The Concept of Utopia*. London
- Mannheim Károly 1979: Utópia. In: Erdélyi Lajos (szerk.) *Az utópiáról*. Budapest, 199–204.
- Mannheim Károly 1995: A kultúraszociológiai megismerés sajátosságáról. In: uő. *A gondolkodás struktúrái*. Budapest, 11–145.
- Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest
- Mannheim Károly 2000a: Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése. In: uő. *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 98–124.
- Mannheim Károly 2000b: A szellemi képződmények ideológiai és szociológiai elemzése. In: uő. *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 183–200.
- Mannheim Károly 2000c: A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén. In: uő. *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 255–297.
- Mannheim Károly 2000d: Tudásszociológia. In: uő. *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 300–301.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1959: *A Kommunista Párt kiáltványa*. Budapest (MEM 4. kötet) 437–469.
- Morton, A. L. 1974: *Az angol utópia*. Budapest
- Morus Tamás 1989: *Utópia*. Budapest
- Némedi Dénes 1999: Auguste Comte: A szociológia megalapítója? In: Felkai Gábor (szerk.) *A szociológia kialakulása*. Budapest, 224–247.
- Némedi Dénes 2003: A kabil paradigma. (Kézirat. Várhatóan a *Szociológiai Szemle* következő számában jelenik meg.)
- Papp Zsolt 1971: *Hétköznapok és filozófiák*. Budapest

- Szabó Márton 1997: Politikai fogalmak történeti metszetben. In: Reinhart Koselleck: *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 83–103.
- Tribe, Keith 1985: Translator's Introduction. In: Reinhart Koselleck: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, vii–xvii.
- Wallerstein, Immanuel 1990a: Felejtük-e el a XIX. századi társadalomtudományt? *Szociológiai Figyelő* (2.) 5–10.
- Wallerstein, Immanuel 1990b: A marxizmus változatai mint utópiák és belőlük kibontakozó ideológiák. *Szociológiai Figyelő* (2.) 11–22.
- Wallerstein, Immanuel et al. 1996: *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford
- Wallerstein, Immanuel 1998: *Utopistics. Or, Historical Choices of the Twenty-first Century*. New York
- Weber, Max 1998: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: uő. *Tanulmányok*. Budapest, 7–69.
- Zsigmond László 1984: *Auguste Comte*. Budapest

Vári András

Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó?

A KELET-NYUGATI REGIONÁLIS TÁRSADALOMFEJLŐDÉSI TIPOLÓGIÁK 1945-IG

A tavalyi hó, mellyel kapcsolatban azt a kérdést tesszük föl, hogy vajon tényleg elolvadt-e, több mint száz éve gyűlik. Klasszikus formájában, vagyis mint a parasztek fölötti uralom regionális tipológiáját Georg Friedrich Knapp és Georg von Below fogalmazták meg.¹ Az alábbiakban visszapillantunk e tipológia fejlődési útjának állomásaira, fölhasználási lehetőségeire, majd megkockáztatjuk a tézist, hogy valószínűleg jobban járnánk, ha nem magában véve szemlélnénk az uralom típusait, hanem a paraszti társadalmat és az azt uralni, alávetni törekvő intézményeket szorosabb egységben vizsgálánk. Ez a német agrár-társadalomtörténetben is egyre elfogadottabbá váló álláspont, hiszen a parasztek fölötti uralom a paraszti társadalom intézményeire épít, azokat használja föl. Másrészt az uralom intézményei formálják magát a paraszti társadalmat is. Ezt korábban is így tudták, és bár e gondolat sohasem merült feledésbe, a kutatókat némileg elcsábította a kontinentális, vagy legalábbis országnyi tereket átfogó történelmi fejlődéstipológiák varázsa. Bár folyamatosan kritizálták e koncepciók sematikusságát, azok mégis használatban maradtak, valószínűleg azért, mert nem volt jobb, ami a helyükre kerülhetett volna.² Mostanára már talán van. Az alábbiakban az olvasó távolról sem kap teljes eszmetörténeti áttekintést. Csak megpróbáljuk földézni az egyes fogalmak, koncepciók kialakulását és módosulását, ami azért is szükséges, mivel ezek részben ma is élnek.

A német *Agrarverfassung* (magyarra talán a vidéki társadalom szerkezeteként visszaadható) fogalma – úr és alávetett paraszt viszonya, a településszerkezet, a népesség nemzetiségi viszonyai, az állami politika által alakított bonyolult résztársadalom értelmében – már a 19. század első felében is létezett. Ennek ellenére a fogalom karrierjét, és vele a kelet–nyugati agrártársadalmi dualizmusról szóló vitát Georg Friedrich Knapp indította el 1887-ben megjelent művével. Knapp aktív tagja volt a *Verein für Socialpolitik*knak, de művével nem voltak harci, vagy ideológikus céljai,

1 von Below 1900; Knapp 1887.

2 Az agrártársadalmi dualizmus elutasítása nem különösebben új: „A lényegyet tekintve a német agrártörténetben a dualizmushoz való eddigi ragaszkodás inkább ideológián, mint a tények történeti elemzésén alapul.” („In essence, the insistence hitherto upon dualism in German agrarian history owes more to ideology than to historical analysis of the facts.” Perkins 1986: 306). Knittler egész Alsó-Ausztriát átfogó monográfiájában szintén elégtelennek tartja az agrártársadalmi terek uralmi szempontú tipológiáját. (Vö. Knittler 1993.) Ha tehát e dichotómiát továbbra is alkalmazzuk, az csak az alternatív koncepciók hiányából eredhet.

„mindössze” az állami társadalompolitika lehetőségeire és felelősségére kívánta felhívni a figyelmet. Max Weberrel együtt Knappot is foglalkoztatta a keleti területek agrárproletariátusának problémája, valamint a jobbágyfelszabadító rendeletek szerepe e tömegek sorsának alakításában. Művének csak előszavában adott visszatekintést a *Gutsherr* és *Bauer*, a majorkodó földesúr és a paraszt viszonyáról, ez az előszó azonban hatalmas figyelmet keltett.

Úr és paraszt egymáshoz fűződő viszonyát Knapp koraközépkori alapjait tekintve azonosnak véli Kelet- és Nyugat-Németországban, vagy a településtörténet szempontjából nézve „Ó-Németországban” és a később betelepített keleti területeken. Szerinte csak két vonatkozásban mutatkozik bizonyos különbség. Az egyik a keleti területek fejlődésének a betelepedés későbbi időpontjából fakadó megkésettisége. A másik pedig a szláv parasztság jelenléte keleten, akik részben eredetileg, tehát a hódítás előtti viszonyaikat tekintve, részint pedig éppen a hódítás kapcsán minden vonatkozásban jelentősen gyengébbek voltak a régi német területek parasztjainál. Ezek a tényezők akkor kezdtek hatni, mikor a lovagság katonai szerepe véget ért, s a lovagból gazdálkodó lett. Bár Knapp sehol sem ad kifejezett „elvi állásfoglalást”, az induláskor meglévő különbségeket kevésbé hangsúlyozza, mint a „folytatás” eltérő feltételeit. Ezek között messze kiemelkedő helyre tette a 16. század gyenge, rendjeik által megszorított, illetve parasztjaikra rendjeik szemével néző keleti német fejedelmeket, azon belül is a brandenburgi örgrófokat.

De talán túlságosan is *in medias res* kezdtük: mi is az, ami itt kialakul?

A *Gutsherrschaft* a paraszti függőség speciális formája. Ez a speciális függőségi forma a 18. századra, amikortól Knapp a jobbágyvédelmi és -felszabadítási kísérletek történetét bemutatni kezdi, már általánossá vált.³ Knapp szerint úr és paraszt viszonyának magvát nem a rendi különbség adja, nem úr és paraszt, mint olyannak különbségéről van szó – úr és paraszt viszonya lényegében gazdasági.⁴ A gazdasági állapot vagy viszony, mely őket különös módon összefűzi, az úri birtokos sajátgazdasága. A viszony tehát egy gazdasági intézményt állít középpontba és evvel már az indulásnál jóval komplexebben ragadja meg a kérdést, mint azok a jogtörténeti vizsgálatok, melyekre előzményként támaszkodhatott. Végig is pillant a hétéves háború utáni állapotokon, mint egy „reformelőtti” kiindulópontnak tekintve azt, és rögzíti a fennálló helyzet komplexitását.

3 Ekkorra „a porosz állam keleti tartományaiiban a legtöbb Gutsherr alávetett paraszttal rendelkezett és a legtöbb paraszt fölött egy Gutsherr állt.” („hatten die meisten Gutsherrn in den östlichen Provinzen des preußischen Staates unterthänige Bauern, die meisten Bauern hatten über sich einen Gutsherren.”) Knapp 1887: 1.

4 „Nem a rendi társadalmi különbségben rejlik a »Gut«-ra alapuló társadalmi szerkezet, a »Gutsverfassung« sajátossága, hanem a gazdasági pozíciónak abban a különbözőségében, melyet egyrészt a »Gutsherr«-nek, másrészt a parasztnak kijelöl,” („Nicht in dem Unterschiede des Standes, sondern in dem Unterschiede, die die wirthschaftliche Stellung einerseits dem Gutsherrn andererseits dem Bauern zuweist, liegt das Bezeichnende der [...] damaligen Gutsverfassung.”) Knapp 1887:2.

Az alávetettség e speciális formája, a *Gutsuntertänigkeit* (szó szerint az úri birtoknak való alávetettség) nem azonos a paraszti birtoklás jogával.⁵ Utóbbinak pedig semmi köze a parasztbirtok nagyságához, tehát a nálunk zsellérnek nevezett margi-nálisabb csoportok is élvezhetnek – igaz – csekély birtokot, de szilárd alapon. Az alávetett parasztnak birtokuk lehet olyan jogcímenek, melyek a szabad tulajdonhoz közel állnak (*Erbpacht*, *Erbzins*), lehetővé téve nemcsak a telek örökítését, de eladását, a felette való korlátlan rendelkezést is. A parasztbirtokosok második osztályát (*Lassiten*) éppen a föld fölötti rendelkezés korlátai különböztették meg az elsőtől, ők nem rendelkezhetek szabadon telkeikkel. Ebben az osztályban is van azonban örökölhető és nem örökölhető birtoklás. Törvényesen ugyan nincs szabályozva, általában élethosszig tarthat, de van rosszabb eset is. A jog szerint a birtoklásnak ez a „csekélyebb”, gyengébb formája sem képez magában *Gutsuntertänigkeit*ot. A harmadik osztály a bérlőké, akik határozott vagy határozatlan időre bérlik földjeiket.⁶ A birtoklási jogok mind a három minőségi osztályához kapcsolódhatnak *Gutsuntertänigkeit*-kapcsolatok, tehát szilárd birtokjogú földet művelő paraszt is lehet egy úri birtokhoz kapcsolt, annak alávetett.

Ha nem a birtokjogok minősége tesz valakit egy birtok „alávetettjévé”, akkor mi hozza létre ezt a viszonyt? Az, hogy ül-e valaki olyan földön, művel-e valaki olyan földet, melynek vonatkozásában a földhöz tapadóan, tehát a birtokos személyétől függetlenül rögzítve van, hogy az adott parasztbirtok valamely úri „birtokhoz szolgál”, oda teljesíti mindennemű szolgáltatásait, melyek között a munkaszolgáltatás a legfontosabb. Ezt jelenti, ha valaki ennek vagy annak a birtoknak alávetett: „der Herrschaft, dem Gut unterthänig”. E minőség a földhöz tapad, elvben nincs köze a paraszt személyes jogállásához. Ha viszont valaki uradalomhoz tartozó, *untertäniges* földre, telekre száll, és nem köti ki írásban korábbi személyes (szabad paraszti vagy szabad polgári) jogállásának fennmaradását, akkor a *Gutsuntertänigkeit* mintegy felülírja az eredeti jogállást, és örökletessé válik.⁷

A parasztnak tipikus jogállása a 18. század közepén, a földesúri magángazdaság teljes kibontakozása után és az állami parasztvédelem komolyabb kísérletei előtt éppen ez az uradalomnak való alávetettség volt. Ettől függetlenül létezett egy, szintén a történelmi forrásokból merített és általánosított fogalom, a *Leibeigenschaft*. Bármi is volt ennek középkori tartalma, a 18. század hatvanas éveire programmatikus, harci fogalommá vált.⁸ A paraszti függőség felvilágosult kritikussai – és ezt az értekelést Knapp is átveszi – a *Leibeigenschaft*ot a rabszolgassággal rokonították. A *leibeigen* jogállapotú személy nem birtokolhat saját nevében vagyont, és gazdáit dolog-

5 „A paraszti alávetettség nem a parasztbirtoktól, nem is a birtoklás jogától függ. Csak attól, hogy az úrnak olyan birtoka van, amelyre ez a szerkezet érvényes, melyhez ezek a jogok tapadnak, az alávetettség tehát nem az úrtól való tisztán személyi függés.” („Die Unterthänigkeit hängt nicht vom Besitz ab, ebensowenig von dem Besitzrecht [...] Die Unterthänigkeit [...] hängt dagegen ganz und gar davon ab, daß der Herr ein Gut besitzt, worauf diese Verfassung herrscht: sie ist also keine reine persönliche Abhängigkeit vom Herren.“) Knapp 1887: 22–23.

6 Knapp 1887: 14–19.

7 Knapp: 1887: 22–23.

8 Vö. von Justi 1976.

ként adhatják–vehetik. Állítólag Brandenburgban és Kelet-Poroszországban elszór-
tan még a 18. század elején is találni ilyen vagy ehhez hasonló viszonyokat.⁹
Az azonban nagyon kétséges, hogy ezek bárhol is jellegadóak lettek volna. Az ennél
enyhébb viszonyokat, amelyeket Knapp mint „nem igazi *Leibeigenschaft*”-ot jelle-
mez, és amelyeket az uradalomnak való alávetettség és a gyenge, nem örökölhető
birtokjogok (*unerblich-lassitisches Besitzrecht*) kombinációjaként ad meg, a porosz
területek vonatkozásában a paraszti alávetettség legelterjedtebb fajtájának gondol-
ták. A királyi ediktumok, ha a paraszti alávetettséget a *Leibeigenschaft* szóval jelle-
mezték, erre a konstellációra gondoltak. Ám nem könnyű egy egykori harci riadó-
ból tudományos fogalmat faragni. A felvilágosodás és a porosz reformkor publicis-
tái ezt a nem igazi *Leibeigenschaft*-ot is rendkívül taszító színekkel festették le,¹⁰ ami
némileg már a 18. század végén, a 19. század elején kialakította a művelt közvéle-
ményben azt a beállítódást, hogy keleten zsarnoki urak és magukat megadó, autonó-
miájukat csak erőtlenül védő parasztok lettek volna.¹¹ Nem csoda, hogy e vélemény
igen erősen fölszívódott a későbbi tudományos gondolkodásba is.

Knapp után Georg von Below volt a kelet–nyugati agrárdualizmus következő
elemzője.¹² Below némileg leértékeli Knapp amúgy sem túl határozott véleményét
avval kapcsolatban, hogy a szláv és a német parasztság különbségei, a szláv alávetett-
ség formálta volna a keleti területek paraszti rétegeinek helyzetét.¹³ Below legerő-
sebb hatótényezőnek a 15–16. századi keletnémet fejedelemségek gyengeségét tar-
totta.¹⁴ A nagy kiterjedésű területek felett az akkori közlekedési és hírközlési eszkö-
zökkel nem lehetett hatékonyan uralmat gyakorolni. Miközben a délnyugati kis
területeken megerősödött a fejedelmi hatalom, a keleti területeken a rendeket erősít-
tette a későközépkori válság és a pénzgazdálkodás kibontakozása is. A rendi hata-
lom az, amely különféle eszközökkel, különböző jogokra építve, de ugyanazon réte-
get, a parasztságot sújtva rontja, szűkíti a birtokjogot, törvények sorával mélyíti az
uradalmaknak való alávetettséget, korlátozza a költözést, bővíti a *Gutsuntertan*
gyermekének az úrnál való szolgálati kötelezettségeit. A fejedelmi hatalom által
urainak kiszolgáltatott parasztság logikus ellenképe mindazon területek fejlődése,
ahol a rendi hatalom 16. századi másodvirágzása nem következik be. Below elemzé-
sében tehát Németország kettészakad.

A Knapp és Below nyomán induló kutatás azonban részben már az első világhá-
ború előtt széttörte a nyugati pólust. Módosították a robotoltató földesúri üzem el-

9 Knapp 1887: 25–26.

10 Vö. von Rantzau 1957: 63–66.

11 Heide Wunder mutatott rá arra az időközben némileg feledésbe merült tényre, hogy ezek a publi-
cisták – például Johann Jakob Moser – részben liberális és délnémet perspektívából tekintettek az
agrártársadalomra, egy észak–déli dimenziót adva a kelet–nyugatihoz. Nekik tudniük a birodal-
om megreformálhatóságának reménye a „birodalom-közvetlennek” maradt területeket mutatta
a társadalmi haladás és a rendezett viszonyok vidékeinek, és a területiális államokat – akár Bran-
denburg, akár az osztrák hercegségek, akár Braunschweig, akár a cseh királyság – a szolgaság vidé-
kének. (Vö. Wunder 1995, a liberális perspektívára különösen 25–28.)

12 von Below 1990.

13 von Below 1900: 20–25.

14 von Below 1900: 9–18.

helyezkedését, tehát a *Gutswirtschaft* diszlokációját. Kiderült, hogy az Elbától távol, Alsó-Szászország déli részein, vagy az északnyugati Paderbornban is van robbanó épülő majorkodó gazdaság, és persze Keleten is van csak pénz- és terményjáradékot szedő *Grundherrschaft*. Ez nem olyan nagy meglepetés, a történelemben a homogén társadalomfejlődés nem tekinthető alapesetnek. Az már érdekesebb, hogy ahol nincs földesúri sajátgazdaság, ott – egyes nyugati és déli területeken is – jelentős részben hasonló jogok érvényesültek, mint keleten, de nyilvánvalóan más következményekkel, másrészt pedig a földesúri üzem hiánya távolról sem jelentett paraszti jogbiztonságot és jólétet. A *Gutsherrschaft* ellenpólusának felbomlásakor a *Grundherrschaft* egységes nyugat-német rendszere helyett a kutatások nyomán egy nyugati, északnyugati, délnyugati és délkeleti típust találunk.¹⁵

A Rajna-vidéki nyugati típus sajátossága a pénzáradék dominanciája, a feudális jogi formáktól megtisztult „sima” földbérletnek jelentős, az összes terület egyharmadát meghaladó aránya volt. E kötetlen, modern birtoklási formákhoz a parasztok számára a területegységre eső legmagasabb járadékfizetési teher társult. Már többször igazolt eredménye a gazdaságtörténeti kutatásnak, hogy a parasztgazdaság összes terhét (tehát a termény- és munkajáradékot is) fölbecsülve és kiadásaival szembeállítva a gazdaságok nyers hozamának keleten csekélyebb részét szolgáltatták az úrnak, mint nyugaton.¹⁶

A rajnai modernséggel legélesebben a délkeleti, bajor típus áll szemben. Miként a *Gutsherrschaft*-nál, itt is rendelkezik a föld úri birtokosa a parasztság fölött az úriszéki bíraskodás jogával. A parasztok itt ugyan nem az úri birtok, hanem az úriszéki kerület alávetettjei (ez a *Hofmarkverfassung*), ami – tekintve hogy a keleti úri birtokok a 19. századi állami reformokig majd mindig tartottak úriszéket – igencsak a keleti mintához hasonlítja a bajor típust. Ehhez az alávetettséghez járultak a gyenge paraszti birtokjogok, melyek általában mindössze élethosszig szóltak. Noha a 18. századra ezek a gyakorlatban legtöbbször öröklődtek, a bizonytalanság az igen magas és elég gyakran harcok középpontjában álló birtokátruházási illetékek, laudémiумok formájában maradt fenn. A jelentős pénzáradékokhoz még évi ötven napot elérő robotterhek is járultak, de a terheken belül a terményadózás képviselte a legnagyobb arányt. A keleti területekhez képest jelentős különbség a fejedelmi és az egyházi birtokok túlsúlya a magánföldesúri birtokokkal szemben, amely lehetővé tett egy olyan fejedelmi politikát, mely a gazdagparasztságot igyekezett erősíteni.

Az északnyugati területek egységes kezelhetősége, vagy a terület további bontásának szüksége bonyolult problémákat vetett fel. Ez az a vidék, amelynek a Weser, Hunte, Ems és persze a Rajna a legkönnyebb kijutást biztosította a világpiacra, az osnabrücki, paderborni és braunschweig-wolfenbütteli fejedelemségek területe. Noha a fejedelmeknek sikerült átszabni és megerősíteni a paraszti örökösödési jogot, mely

15 Lütge 1963. Lütgének időnként apologetizmust vetettek a szemére. Ennek ellenére az általa adott területi tipológia lényegében átment a szakmai köztudatba. Lütge típusait, a modernebb kutatási eredményekkel módosítva, a téma újabb összefoglaló kézikönyve is megtartja, lásd Troßbach 1993: 6–16.

16 Henning 1969.

a gazdagparaszti réteget konszolidálta, a paraszti és az úri üzem versenyfutása összetett képet eredményezett. Még 1700 körül is voltak jelentős robotoltató földesúri üzemek, párhuzamosan működve a piacra termelő nagyparasztság üzezeivel.

A délnyugati típusban az urak többé-kevésbé megőrizték ugyan középkori jogosítványaikat, de azokból saját üzemet nem tudtak kiépíteni. Ez nem jelenti azt, hogy az urak ne próbálták volna meg újrafogalmazni ősi jogaikat a modern célok szolgálatában,¹⁷ ám a fejlődés a rögzített nagyságú pénz- és terményjáraedékok kialakulásával a járadékos kényelmes, ugyanakkor jövedelmét és hatalmát bizonyos határon túl növelni sehogyan sem tudó „rentier” szerepén kívül nemigen hagyott más lehetőséget az itteni uraknak. Ez a terület az uralmi jogok rendkívüli felaprózódásával is kitűnt. Magyar szemmel nem látszik persze rendkívülinek, hogy egy falunak husznál több földesúri birtokosa van, de hogy ezek különböző úri jogokat képviselnek, az egyik csapat *Grundherr* (a föld ura), a másik *Leibherr* (a paraszti személy ura), a harmadik *Gerichtsherr* (a bíraskodásra jogosult úr), no az már némileg zavaróbb.

Már Below-val egyidőben megtörténtek az első kísérletek a duális modell területi kiterjesztésére. A legelső ilyen elemzés a német területek mellett Lengyelországot, Csehországot és Oroszországot vette szemügyre.¹⁸ A lengyel történész az addigi német nyelvű irodalom alapján azt az álláspontot képviselte, hogy mivel Oroszországban a függőség a paraszt egész személyére kiterjedt, megengedve a jobbágyság házuk és gazdaságuk nélküli, csak személyüket érintő adásvételét, de nem engedve meg azt, hogy a jobbágyság bármilyen jog alanyai legyenek, ezért itt *Ackersklaveireiről*, földműves rabszolgaságról kell beszélni. Ez pedig gyökeresen más, mint a kelet-európai parasztság feudális alávetettségének bármely formája. Furcsa módon ennek ellenére benne tartotta összehasonlításainak esetei, típusai között az orosz területeket is, ami pedig még asszimmetrikussá is tette az összehasonlítást – keleten sokkal nagyobb területet ölelve föl, mint nyugaton.

A NYUGATI MARXIZMUS, AZ ELSŐ JOBBÁGYSÁG VÉGE ÉS A PARASZTSÁG GAZDASÁGI-TÁRSADALMI EREJE

Míg a német, illetve a csatlakozó cseh és lengyel területek kutatói azt igyekeztek feltárni, miért alakult ki a 16. és az azt követő századokban a keleti területeken a paraszti függőség új formája, addig Nyugat-Európában más volt az alapkérdés. Itt a jobbágysági függőségi formák angliai elhalásáról, illetve franciaországi eljelentéktelenedéséről igyekeztek számot adni. A komparatív perspektíva már korán, az 1940-as évekre rátalált a marxizmus addig kevésbé ható fejlődési modelljeire.

Akárcsak a német polgári történetírásban, a nyugati marxista vitákban is problémát jelentett az általános érvényű kijelentések folytonos szembekerülése az empirikus kutatási eredményekkel. A különböző szerzők között a jobbágyság egyes for-

17 Troßbach 1981.

18 von Jordan-Rozwadowski 1900: 363–368.

máit, területi elterjedését és főszaolódásának időrendjét illetően szélsőséges eltérések mutatkoztak, az időrendet illetően például háromszáz éves különbségek.¹⁹ Ez nagyobb részt nem „helytelen” eredményeket, vagy gondatlan, pontatlan kutatói megfogalmazásokat tükrözött, inkább a német polgári történetírással közös módszertani örökség hathatott. A módszertani ideál szerint a kutatónak kerülnie kell saját szövegében az adott kortól elütő, anakronisztikus fogalmazást, ezért a forrásszövegből metsz ki abban gyakran előforduló fogalmakat, és ezekkel címkézi fel a kutatói absztrakció eredményeként létrejövő típusokat. Ahogy a német fejedelemségenként, sőt uradalmanként különböző konkrét viszonyrendekből – melyeket gyakran *Leibeigenschaft*nak vagy *Gerichtsherrschaft*nak hívtak a forrásokban – kimerevítik az adott viszony ugyanilyen névvel illetett típusát, Angliában ugyanígy lesz a helyi fogalmi mozaikból, a *serf* (jobbágy) tengernyi variációjából a jobbágy általános típusa. Ez akkor probléma, ha nem teszik explicitté a típusalkotást, s annak érvényességi feltételeit. Ilyen esetben mindig szembe lehet szegezni a valóságot annak égi másával. Mindig, minden vitában és ponton lesznek pozitivisták elmék, akik bátran szembemennek a típusalkotás felületességeivel és fölháborodottan reklamálnak, hogy „nálunk ez másként volt”. A források szavai és a belőlük faragott kategóriák kettősségével kapcsolatos zavart megfogalmazó Bak János egyszerű, de ritkán megfogadott tanácsa: tessék határozottan megkülönböztetni a két szintet, világossá tenni, ki mikor beszél konkrét jobbágyi viszonyokról és mikor a jobbágyság rendszeréről.²⁰

Ezt a problémát a módszeres társadalomtudományokhoz közelítő fogalmi gondolkodás a történeti tudományokban is lassan bár, de megoldja. Nyugat-Európában a hetvenes évekre már kifejezetten fejlődési típusokról vitáztak a kutatók. A Robert Brenner által elindított vitában a hetvenes évek közepén a marxista oldal – mind Brenner, mind Rodney Hilton – lényegében a parasztság osztályharcát vélte meghatározónak az európai társadalmak eltérő fejlődésében. Brenner két kérdésre keresett választ: 1. Miért tűnt el, illetve miért maradt fent a jobbágyság (*serfdom*) intézménye? 2. Ott, ahol a jobbágyság eltűnt vagy meggyengült, miért alakult ki egyes helyeken (pl. Franciorszámban) a kisparaszti birtoklás rendszere, máshol pedig (pl. Angliában) a kapitalista nagybérleti rendszer?²¹ Brenner és a hasonló álláspontot elfoglaló Hilton válasza szerint a jobbágyság angliai eltűnésében, a franciaországi jobbágyi viszonyok könnyebbedésében és a kelet-európai jobbágyviszonyok súlyosbodásában is az osztályharc volt meghatározó. Kérdés, hogy az osztályharc mitől függően volt lanyha vagy elszánt, sikeres vagy sikertelen. Az utalás a városok esetleges támogatására csak egy lépcsővel, vagy egy lépéssel arrább teszi a problémát, attól a kérdéstől teszi függővé a megoldást, hogy mikor, mit, miért támogattak vagy hagytak cserben a városok. Ráadásul, mint arra a vita egyetlen német résztvevője, Heide Wunder rámutatott, sehogysem mutatható ki empirikus összefüggés a paraszttmozgalmak ideje, helye, lefolyása, sikere és a városok támogatása között,

19 Bak 1980.

20 Bak 1980: 11–12.

21 Brenner 1976; Hilton 1978. A Brenner-vitát magyarul összefoglalta Vári 1980. Rodney Hilton osztályfogalmára, amelyet a középkori parasztságra alkalmaz, lásd Hilton 1975.

valamint a konkrét parasztmozgalmak és a jobbágyság formáinak fennmaradása vagy eltűnése közti összefüggés is kétséges.²² Brenner ugyanakkor a jobbágyság eltűnése után a föld parasztok kezén maradását (vagyis a francia utat) és a földhasználati viszony bérletté alakítását (az angol utat) is az osztályharc erősségével magyarázza.

Brenner sehol sem állítja, hogy a paraszti osztályharc valamilyen végső meghatározója a monarchikus államvezetés eltérő társadalompolitikája lenne. Tesz azonban olyan megállapításokat, melyek szerint Franciaországban az állam a földesurakkal versengett a parasztok adójáért, és ezért támogatta a parasztokat uraikkal szemben, míg az angliai „monarchikus centralizációt” a monarchia a földesúri osztályra támaszkodva hajtotta végre a 15. század végétől. Ez a felfogás a marxizmust vulgárisan alkalmazóknál az európai társadalomtörténet egyik legfontosabb fordulatát végső soron a monarchikus politikai vezetés helyzetéből és bölcsességéből vezetné le, továbbmenve azon az úton, amelyet már Below is megkezdett. Miközben a marxi gondolati örökséget manapság nem sokan vállalják, ezt az elgondolást, mely a társadalmi fejlődést az „államparancsnokság” lépéseinek eredményeként fogja föl, és így lényegénél fogva perverziója a marxi eszme emancipatórikus szándékainak, ma is megtaláljuk termékeny tankönyv-szerzők munkáiban.

Bak János a jobbágyság végével, vagy újabb megerősítésével kapcsolatos viták eredménytelenségét látva az újbaloldali történetírás egyik központi világlapjában fogalmi revíziót javasolt az eredeti marxi gondolat egyik pillérének eltávolításán keresztül. Szerinte nem úgy kellene többé fölfogni a feudalizmusban alávetett helyzetű parasztságot, vagyis a jobbágyi osztályt (*class of serfs*) mint amelytől „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével járadékot sajátítanak el. Bak Jánosnak mint történésznek (szemben a régi idők jobbágyával) nem magával a járadékelsajátítással van baja, hanem a „gazdaságon kívüli kényszer” fogalmával. Ezt egyrészt avval indokolja, hogy a Brenner-vita résztvevői, ahogy a marxista gondolkodók általában, konkrét elemzéseikben rámutattak a tényre, hogy a jobbágyság elsősorban jogi és politikai alapon differenciálódott, tehát „a gazdaságon kívüli kényszer *formáiban*”.²³ A nagy vita végső soron e formák körül zajlott. Tehát mellékes dolgok álltak volna a közép-pontban? Nem éppen. Míg a jog, az állam és a tőkés magántulajdon specifikus formái és ezek különböző konstellációi nem változtatnának a tőkés rendszer alapvető társadalmi viszonyán, a tőkés és munkás viszonyán, ugyanez nem mondható el a feudalizmusról. Itt a jog és a hatalom különböző szerkezetei az alávetett jobbágyi osztály életében alapvető különbségeket hoztak létre. A „gazdaságon kívüli kényszer” fogalma egyrészt mesterségesen szétválasztja a középkorban egységnek tekintett gazdaságot és társadalmat, pedig a prekapitalista gazdaságok egyik legfontosabb jellemzője gazdaság és társadalom szétválaszthatatlan egybeépülése, miként azt a baloldalon egyébként Polányi Károly egész életműve igazolta. Másrészt e fogalom olyan dolgokat vesz egybe és tekint tovább nem elemzendőnek, amelyek az alávetett parasztság társadalmi helyzetének alapvető meghatározói, például személyes

22 Wunder 1978.

23 Bak 1980: 13. „...pointed to the fact that 'serfdom' differed mainly in their legal and political arrangements, i.e. in the *form* of »extra-economic coercion«.”

jogállás, birtoklási jog, településszerkezet, öröklés. Bak szerint nincs külön elsajátítás mint gazdasági folyamat és külön azt lehetővé tevő gazdaságon kívüli kényszer mint hatalomtechnikai eszköz, hanem mindkettő – a paraszt által szolgáltatott járadék nagysága és formája, valamint a jog, amely alapján tőle ezt követelik – együtt határozza meg a paraszti alávetettséget. Bak ugyan nem állította, de mi hozzátehetjük, hogy miközben a marxista elmélet központi oksági szerepet juttat a paraszti osztályharcnak, az egységesen „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével kizsákmányolt parasztság belső viszonyairól nem sokat tud mondani.

A nyugati marxista társadalomtörténet dilemmái jelzik, hogy az alapvető probléma nem egyszerűen az, hogy a történészek keveset tudnak a parasztságról. *Fogalmuk* nincs róla. Ennek hiányában válnak a viták némileg skolasztikussá, és ennek hiányában lesz a preindusztriális társadalom legnagyobb társadalmi rétegéből pusztán fejedelmek és filozófusok felismerései által formált massa a tankönyveinkben.

Van egy másfajta út is, amelyre a német polgári történetírás lépett rá először, de hamarosan egy sor keletnémet marxista kutató is követett. Az utat Wilhem Abel nyitotta meg 1935-ben,²⁴ s a módszer lényege, hogy rekonstruálja az alapvető mezőgazdasági termékek és bérek mozgását az egyes történeti korszakokban, majd megkísérli „beárazni” a paraszti gazdaságok egyes, forrásokban fellelhető termékeit és e termékekre fordított költségeket, erőforrásokat, ezután pedig szembeállítja a paraszti gazdaság nyers hozamát az arra nehezedő feudális terhekkel. A megközelítés nagyszerűen összehasonlítható adatokat kínál, Abel egyik utódjánál például Kelet-Poroszország és Paderborn parasztjairól.²⁵ Az eljárás hátránya, az összehasonlíthatóságért fizetett ár nyilvánvaló. Egyrészt feltételezni kell egy *homo oeconomicus*t, egy háztartását és gazdaságát csak racionális gazdasági megfontolások alapján szervező, irányító parasztot, akinek termelő tevékenységébe csak a késztermék vagy a munkaerő egy részének elsajátításával lép be a földesúr. Gazdaságot és társadalmat, termelést és elsajátítást tehát éppúgy elszakítva szemlélik, mint a „gazdaságon kívüli kényszer” segítségével lefölöző urat ábrázoló marxista modell. Nem meglepő, hogy az Abel-iskola módszereit, melyek zártak, következetesek, mintegy csomagot alkotnak, a sokféle területre vonatkozó számos nyugat-német gazdaságtörténeti disszertáció mellett marxista kutatók is átvették.²⁶ Szerencsére csak a német területeken, attól délre és keletebbre eső vidékeken alkalmazva még erősebben kiütköződött volna a módszernek egy másik korlátja. Termés adatokat, ráfordítással kapcsolatos adatokat ugyanis általában csak a gabonatermesztéssel kapcsolatban tudhatunk meg, éppen mert a szemtermelés volt az adóztatás leggyakoribb tárgya. Minél jelentősebbek a parasztság életében a gabonán kívüli termékek, gazdasági ágak (kert- és szőlőkultúra, állattartás, erdőélés, mellékipar, fuvarozás, halászat stb.), annál jobban torzít a gabonára koncentráló módszer.

24 Abel 1935.

25 Henning 1969a és 1969b.

26 Vö. Rodigast 1976.

A KELETI MARXIZMUS ÉS A REGIONÁLIS TIPOLÓGIÁK BUKTATÓI

A társadalomtörténeti szétválás által legjobban érintett területek, Kelet- és Közép-Németország területei, az itt található levéltárakkal, könyvtárakkal és egyetemekkel együtt a II. világháború után a hivatalos marxista ideológia uralma alá kerültek. A szocialista országok marxista történetírása átvette és tovább fejlesztette az európai agrár-dualizmus, a *Gutswirtschaft–Grundherrschaft* kettősségét hangsúlyozó koncepciót a német hagyományos történetírástól. Ebben a továbbgondolásban tehát egy kelet-európai *Gutswirtschaft*okra támaszkodó, súlyosabb jobbágyi alávetettséget produkáló rendszert állítottak szembe Nyugat-Európa *Grundherrschaft* által meghatározott területeivel. Az előbbi központi elemeit maguk a *Gutswirtschaft*ok alkotják, vagyis a földesúri sajátgazdálkodás üzemei a hozzájuk tartozó robotra kötelezett parasztgazdaságokkal. Ezeket a földesúri üzemeket a keletnémet történetírás a „részüzemi jellegű feudális földesúri sajátgazdaságok” („die feudalherrlichen Eigenwirtschaften mit Teilbetriebscharakter”) nem túl tömör címkéjével látta el. A „részüzemi jelleg” hangsúlyozása a keletnémet marxizmusnak saját dogmatikus szárnya elleni fontos győzelmét jelentette. A dogmatikusok a parasztok korai és teljes kisajátítását, földjeikről való elűzését és a jobbágytelkek allodializálását tételezték föl, amivel szemben a többi történész a tények mellett arra is hivatkozott, hogy a parasztok kisajátításának szükségszerű korlátját kellett, hogy jelentse az a földmennyiség, amelyik a robotot végző ígás parasztgazdaságot el tudta tartani.²⁷ A földesúr üzeme tehát részüzem, másik részét a jobbágyok ígái adják.

A földesúri sajátgazdaság, a *Gutswirtschaft* kiépítéséhez szükséges, vagy annak gondolt összes úri jogosítvány megtalálható a *Grundherrschaft* különböző regionális altípusaiban, így tulajdonképpen a *Gutswirtschaft*ok jogi alapjai a „rendes” földesúri jogoknak az úri üzemek szempontjából különösen alkalmas kombinációi, csak nagyobb mértékben kiaknázva. A *Grundherrschaft* az uralom jogi mintáit tartalmazza, a *Gutswirtschaft*, a majorkodás pedig az ezen jogok kiaknázására épülő üzemet, tehát egymásnak tulajdonképpen sehogysem lehetnének fogalmi párjai. Láttuk, hogy Knappnál a *Gutsherrschaft* szűkebb értelemben a jobbágyparaszatok uradalomhoz tartozását, az annak való alávetettséget jelentette. Itt ennél tágabban *Gutsherrschaft* rendszernek mondanak a 16–18. század vonatkozásában egy egységes társadalmi rendszert, típust, amelynek fő ismérve éppen a majorkodás, a *Gutswirtschaft* üzemei lennének, vagyis a fogalom magját a paraszti munkajáradék képezi. Ám megnevez-

27 Nichtweiß 1953, 1954; Heitz 1957. Heitz a részüzemi jelleget stabilnak gondolta, a földesúri üzem kapitalizálódásával, bérmunkára állásával kapcsolatos kutatásokat is kétkedve fogadta, vö. Heitz 1964: II–III/ 80–90. Heitz szerint: „Ma már bizonyos, hogy a junkergazdaság az Elbától keletre csak a 19. századi jobbágyfelszabadítás folyamán lett független a jobbágyok robotjától. [...] Alkalmi kivételek [...] adódtak ugyan [...], de a legtöbb esetben még a kifejelett majorkodás területeinek falvainál is a paraszti robot vagy a napszámosok kényszerjellegű munkája adta a majorkodás alapját. („Sicher ist heute allerdings, daß die Junkerwirtschaft in Ostelbien erst im Verlaufe der Bauernbefreiung des 19. Jhs von den Frondiensten der Bauern unabhängig wurde [...] Gelegentliche Ausnahmen [...] hat es nur wenige gegeben [...] in den allermeisten Fällen zeigt sich auch bei Siedlungen mit ausgeprägter Eigenwirtschaft die Grundlage in den bauerlichen Diensten oder der Zwangscharakter der Tagelöhnerarbeit.“) Heitz 1964: II–III/ 86–87. Vö. Heitz 1971.

nek más elemeket is, például a jobbágyok személyes jogainak gyengeségét (pl. költözési szabadság hiánya), mely az uraknak a munkajáradék kényszerrel történő behajtásához az eszközöket biztosította, máskor idesorolják például a jobbágyi birtoklás gyengeségét, mely a kisajátításra, és így a földesúri üzem kiterjesztésére adott módot.

Ha viszont több kritériumot együtt akar valaki alkalmazni, akkor döntenie kell. Feltételezheti például, hogy a sok releváns tényező közül egy bizonyos kritérium lesz a fogalmat meghatározó ismérv (pl. a munkajáradék egy bizonyos nagysága); ebben az esetben a „másodlagos” kritériumok között valamilyen rangsort kell fölállítani, pl. a robotoltató úri gazdálkodás „alosztályait” képezi a robotra épülő majorkodás a jobbágyok röghözkötésével vagy a majorkodás röghözkötés nélkül. Ugyanígy lehet a majorkodást mint fő ismérvet a paraszti birtoklás szilárdsága alapján tovább tagolni. Így aztán elég komplikált, de legalább egyértelmű tipológiákhoz lehet jutni. Az persze komoly nehézségeket okozhat, hogy eldöntsük, melyik tényező fontosabb a másíknál.

A parasztlak fölötti uralom többelemű definíciója azonban úgy is megadható, ha azt feltételezzük, hogy mindegyik ismérvnek teljesülnie kell, és csak ebben az esetben beszélhetünk az adott fogalom alkalmazhatóságáról, illetve a vele jelölt intézmény vagy típus meglétéről. Ez is korrekt eljárás, csak nagyon leszűkítheti a típus előfordulását, illetve alkalmazási területét.

Az viszont nem tekinthető korrekt eljárásnak, ha a tudós homályban hagyja az olvasót az általa alkalmazott fogalmak pontos tartalma felől, vagy ha érvelése során ingadozik az alkalmazandó definíciók között. Hartmut Harnisch, az NDK agrártörténeti kutatásának egyik kiemelkedő képviselője például a következőképpen jár el. Kiindulópontnak veszi a *Gutswirtschaft* hatását a paraszti gazdaságra. Ennek megfelelően azokat a területeket tartja a keleti *Gutsherrschaft* területeinek, amelyeken a parasztlak hetente több mint két-háromnapos ígásrobotot teljesítettek és ennek kapcsán egy második ígásfogat és egy béres tartására kényszerültek.²⁸ Véleménye szerint az e rendszerbe tartozó területek („Gebiete der vollentwickelten Gutsherrschaft”) jellemzője a paraszti birtokjogok gyengesége, csakúgy, mint a parasztlak személyes jogállásának gyengülése. Harnisch azt is hangsúlyozza, hogy a személyes jogállás nem áll közvetlen összefüggésben a munkajáradék magasságával, sőt szélesebb területre terjed ki annál, mint amit a heti háromnapos robot jellemez.²⁹ Ezek szerint a *Gutsherrschaft* hazája Kelet-Holstein, Mecklenburg, Pomeránia, „Kelet-Poroszország jelentős része”, a Neumark északi és a Kurmark keleti részei lettek volna. Ehhez a Balti-tenger mellékén húzódó keskeny csíkhöz csatlakozna egy, a tőzsterületnél jóval nagyobb zóna, amely az egyik oldalon Magdeburgot, Thüringiát, Alsó-Szászországot öleli fel, a keleti oldalon pedig a közép-brandenburgi területet, a Prignitz-t, a Zauchet és Ruppint.³⁰ Nem minősíti azonban sem Sziléziát, sem az említettektől délre fekvő területeket. Ahhoz, hogy az általa fősorolt hatalmas

28 Munkajáradék meghatározó jellegére lásd Harnisch 1985: 214–215; három nap mint „küszöbérték” uo. 216–217; a jobbágyi birtoklási jog minőségére 223, 229–233.

29 Harnisch 1985: 236.

30 Harnisch 1985: 219.

„átmeneti területeket” mégiscsak széttagolhassa *grundherrschaftliche* és *gutsherrschaftliche* területekre, Harnisch az általa korábban meghatározónak állított kritériumokhoz újabbakat is hozzávesz, például a paraszti birtoklás szilárdságát, a jobbágytelek jogi minőségét, amely szerinte mintegy megszürté az úri kisajátítási offenzívát, mely utóbbi igazán csak gyenge paraszti birtokjogok esetén bontakozott ki:

„A piaci keresletet a kisebb feudális birtokosok egy olyan rétege fogta föl, akik mint kisebb majorsági üzemek tulajdonosai már ismerték valamennyire a piaci mechanizmusokat, és mint gyenge birtokjogú (tulajdonosi jelleggel nem bíró) függő parasztnak urainak joguk és hatalmuk volt ahhoz, hogy sajátgazdaságuk kiterjesztésén és a munkajáradék növelésén keresztül az agrártársadalmi szerkezetet a *Gutsherrschaft* irányába vigyék el.”³¹

A paraszti birtoklási jogok minősége, szilárdsága alapján ugyanakkor csak a Kurmark területeit osztályozza. A továbbiakban egy harmadik kritériumot is bevont a vizsgálatba: a parasztnak személyes jogállását. Ennek alapján tudja újból elővenni az uralmi struktúrák régi, kedves határvonalát, az Elbát, ami szerinte a német területeken a személyes jogképességet tekintve jelentett határt.³² Ám ez az érvélnél így elfogadhatatlan. Amikor Harnisch azt mondja, hogy ott van *Gutsherrschaft*, ahol háromnapos robot van, vagy ahol bár csekély a munkajáradék, de együttjár a paraszti birtoklás meggyengülésével, vagy ahol a csekély munkajáradék mellé a személyes jogállás kisebbségűsége társul, mindezek csak akkor válnának valamennyire is kezelhető állításokká, ha az egyes ismérvekre érvényes küszöbértékeket is megadná – azt például, hogy mennyire csökkent értékű a paraszti birtokjoga vagy személyes jogállása. De még ez is csak akkor működne, ha azt az állítást is megkockáztatná, hogy ezek a kritériumok egyenrangúak: ha például nincs háromnapos robot az egyik területen, azt „pótolja” a jobbágytelek tetszőleges úri felhasználásának joga.³³ Ha viszont nem egyenrangúak a kritériumok, akkor baj van a fogalomhasználattal, márpedig Harnisch nem tekinti egyenrangúnak a paraszti alvetettség

31 A kritériumok megváltoztatására lásd Harnisch 1985: 219–220, a birtoklási jog minőségére uo. 233–234. „...die Nachfrage des Marktes von einer Schicht kleiner landsässiger Feudalherren aufgegriffen wurde, die als Besitzer nicht besonders umfangreicher Eigenwirtschaften bereits einigermaßen mit den Marktmechanismen vertraut waren und als Herren über feudalabhängige Bauern mit schlechten Besitzrechten (ohne Eigentumsqualität) die Macht und das Recht hatten, mit der Vergrößerung ihrer Eigenwirtschaft und der Steigerung der Arbeitsrente den Wandel der Agrarverfassung zur Gutsherrschaft voranzutreiben.“

32 Harnisch 1985: 234–237. Harnisch többlépcsős modellje tehát ugyanazokat a területeket adja ki, mint a járadékforma (pénz, termény-, munkajáradék) alapján végzett korábbi marxista elhatárolások. „A parasztnak személye, munkája és járadékai fölötti rendelkezés attól függött, melyik járadékforma a legjelentősebb, hiszen a munkajáradék erősebben kötötte meg a parasztnak, mint a *Grundherrschaft* adandó pénz- vagy naturális járadék.” („...die Verfügung über die Personen und Leistungen der Bauern abhängig war von der jeweils überwiegenden Form der Rente, da ja die Frondienste die Person der Bauern stärker banden als die Geld- oder Produktenabgaben der Grundherrschaft.“) Heitz 1982: 2.

33 Ezen az alapon elég távol nyugatra is lehetne menni. Heti egy-két napos robot, hat évre vagy élet-hosszra adott telek és előlött *Guts- und Gerichtsherrschaft* a fent ismertetett értelemben például a 18. század elején Vesztfáliában, a kölni érsekség területén is található, bár az itteni parasztnak macacs ellenállása és az uradalom belenyugvása abba, hogy a fejedelmi bíróságok előtt pereskedjenek, meggátolhatta a parasztnak terheinek növelését. Vö. Krug-Richter 1995.

tényezőit. A munkajáradék játsza nála a központi szerepet, ekkor tehát azt kell hihe-tővé tenni, hogy a paraszti alávetettség *Gutswirtschaft* típusú rendszerében ennek a tényezőnek nagyobb a meghatározó ereje, mint a többi szóba jöhető tényező. Éppen Harnisch érvelt úgy, brandenburgi példákra hivatkozva, hogy a robotemelé-si törekvéseknek a szilárd paraszti birtoklás képes volt gátat vetni. Tehát úgy gon-dolja, hogy a robotnagyság az erősebb meghatározó tényező, további kritériumokat csak szükségből vesz elő, mivel saját, a kiindulásnál alkalmazott fogalmaival mindössze a tengerparti kis sávot tudja megragadni. Ez egyébként valóban a *Guts-wirtschaft* klasszikus földje, csak éppen kicsi ahhoz, hogy kontinentális tipológiát hordozzon, ezért Harnisch meghatározásához utólag hozzávesz további kritériumokat, amik alapján máshol is fölfedezhető a keresett jelenség.

Itt jól látható az, ami máshol, a német tudományosságon kívül is gyakran előfor-dul: vesznek egy fontosnak érzett, de nem kellő meggondoltsággal kiválasztott köz-ponti ismérvet – mintha például valaki a hintalovat keresve a páratlanújjú patásság kritériumát venné. Aztán mikor ennek alapján nem ott, vagy nem olyan számban ta-lálják a vizsgálendő tárgyat, ahol–ahogy várták, akkor kiegészítik újabb definíciós ele-mekkel (így például a fából készülség kritériumával). Ennek eredménye azonban a valóságban igen vegyes együttes (például a fenti esetben a sajnálatosan ritkán fellel-hető hintalovak mellé általában a falovak, de ha kiterjesztőleg értelmezik a két kritéri-umot, vagyis logikai *vagy* kapcsolatot létesítenek a régi és új kritérium között, akkor a fakutyák, famacik és farakások is bekerülnek a vizsgálat tárgyai közé).

Az 1945 után a közép-kelet-európai országokban használatos értelmezéseket ál-talában több forrásból vették, gyakran az ismert eredményekre varrtak „vörös far-kat”, vagyis ideológiailag helyes értelmezést. Ezek a keverékek általában utalást tartal-maztak Marxnak a *Tőkében* vázolt elméletére az „eredeti tőkefelhalmozásról”, idéz-ték Engels megjegyzését arról, hogy Kelet-Európában a gabona-világpiac kialakulása nyomán a parasztokat „második jobbágyságra” taszították, majd sort kerítettek a né-met történetírásnak azokra az eredményeire is, melyek ezt az értelmezést alátámaszta-ni látszottak. A „második jobbágyság” kifejezés általában együttesen tartalmazza a pa-rasztok személyes jogállásának, birtoklási jogainak romlását, illetve lerontott állapo-tát és a mindezek okaként előadott majorkodás kiterjedését. Ennyiben ez a *Gutsherrschaft* kiterjesztő értelmezésének megfelelője, csak éppen a névadó mozza-nat, a paraszti birtokon, telken fekvő, a parasztot az egyes uradalom alá alattvalónak soroló mozzanata hiányzik. A tengertől, és így a gabona-világpiactól távol eső terü-letek esetében az ideológiának arra is magyarázatot kellett találni, miért van ennek a fej-lődésnek olyan csekély empirikus lenyomata. A magyar hivatalos marxista ideológiá-nak erre például az volt a válasza, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata Magyar-országban is elindult, de az osztrák gyarmati kizsákmányolás nem engedte kibontakozni, a felhalmozás lefékeződött, a kapitalizmusra való átment lelassult.³⁴

34 Pach 1950.

Hangsúlyozandó, hogy ez a már 1945–46-ban készen álló, kommunista ideológusok által gyártott elgondolás, nem valamilyen szakmai vita eredménye volt.³⁵

Ha korábban nem lett volna, 1945 után jellemzővé vált a magyar kutatókra, hogy a németeknél kevésbé igyekeztek elképzeléseiket modellek, típusok szintjén is megfogalmazni, ennek azonban ára volt. Az elképzelések közös eleme például, hogy a kutatók „természetes” összefüggéseket véltek fölfedezni a parasztnak személyes jogállása, a paraszti birtoklás szilárdsága és a robotkötelezettség nagysága, illetve a feudális földesúri saját üzemek terjedelme között. Ezért aztán szokássá vált az egyik tényező megléte, kifejelettsége alapján aggályok nélkül a többi tényező fejlettségére is következtetni. Az 1514-es parasztfelkelés után a parasztnak büntetésként lerontott, legyengített jogállásából például a földesúri sajátgazdaság kiterjedésére következtettek, a paraszti jogok megnyirbálását a földesúri majorkodás „eredményének” tudták be.³⁶ Az automatikusnak feltételezett kapcsolattal függött az is össze, hogy a parasztnak büntető törvényben előírt heti egynapos robotot mint minimumot igyekeztek értelmezni, a forrásokban olvasható „tetszés szerinti” mértékű robotoltatást pedig nem ritka vagy esetleges, hanem ténylegesen korlátlan, a parasztnak megszakadásáig tartó munkakötelezettségnek vélték.³⁷ Az urak igényét a birtokaikon szolgáló roboterő megóvására a 16. században törvényben kimondott röghözkötés egyedüli okának tekintették, s ezzel egyértelmű kapcsolatot teremtettek az elsajátítási forma (munkajáradék) és a paraszti jogállás (röghözkötés, második jobbágyság) között.

A röghözkötés és a robotoltatás közötti összefüggés az első pillantásra meggyőzőnek látszik. Ha tényleg lenne köztük automatikus összefüggés, a bevezetőben részletezett probléma, miszerint egy vagy több kritérium definiálja a majorkodtatás és a paraszti alávetettség kelet-európai rendszerét, nagyrészt magától megoldódna. Ha össze vannak kötve, együtt fordulnak elő, nagyságuk együtt változik, vagyis mindegy lenne, melyiket tekintjük, melyiket vizsgáljuk. Ám ezt igencsak kétségbe vonja mérvadó történészek fél évszázados alapvető megállapítása, hogy a forrásokban párhuzamosan találunk panaszokat az emberhiányról, megállapodásokat a terhekkel kapcsolatos időleges megváltásáról (*reluatio*), a robot csökkentéséről, sőt eltörléséről egyrészt, másrészt pedig a paraszti birtoklási jogok és különösen a költözési jog szűkítéséről, szigorításáról.³⁸ Ha viszont a parasztnak személyes jogállása, birtoklási joga és robotkötelezettsége bizonyíthatóan szétartólag is fejlődhetett, akkor hogyan vehetnénk őket automatikusan összefüggőnek és a parasztnak fölött gyakorolt ugyanazon uralmi rendszer meghatározó elemeinek?

Talán kiutat kínálhat az a keletnémet dilemmákkal kapcsolatban is vázolt eset, ha a különböző aspektusokat egymástól függetlennek gondolva akkor beszélünk a parasztnak fölötti uralom ilyen vagy olyan rendszeréről, ha a különböző ismérvek bizonyos nagysága fönnáll. Makkai László például így járt el, amikor azt javasolta, hogy *neo-serf-*

35 Vö. Révai 1946; Mód 1945.

36 Pach 1951.

37 Pach 1963.

38 A röghözkötés részleges visszavételére és további szabályozására lásd Szabó 1948; Varga 1969: 13–168.

domot (ami talán a második jobbágyságnak a nyugati társadalomtörténések használatára szánt fordítása) ott keressünk, ahol mindhárom vonatkozásban (paraszti birtoklás gyengülése, szabad költözés korlátozása és robotkötelezettség) túllépnek egy bizonyos küszöböt.³⁹ *Gutherrschaft*ot pedig csak ott lehetne keresni, ahol *neo-serfdom* alakult ki, a paraszti robotkötelezettség legalább 1–3 napos, a földesúri üzem aránya az összerülethez viszonyítva eléri a 15–30%-ot. Persze Makkai módszertanilag ritkaságszámba menően korrekt fogalmi definíciójához igen széles, önkényes besorolásokat is lehetővé tevő küszöbértékek társulnak. Az egynapos igásrobotot teljesítő nyugat-magyarországi és a háromnapos robotra fogott cseh vagy pomerániai paraszt gazdaságának és háztartásának nagysága, valamint ezek földesúri megterheltsége között ég és föld a különbség. Így aztán nem teljesen meglepő, hogy a végeredmény Makkainál is a szokásos és hagyományos kelet–nyugati kettéhasadás az Elba mentén.

Makkai statisztikai definíció módjára egymás mellé rakott elemekből álló definícióját (adott mennyiségű robot, szabadköltözés korlátozása, gyenge paraszti birtokjog együttes előfordulásban) nem sokan követték. De az ő világos gondolata, fogalomalkotása mégis módot ad arra, hogy továbblépjünk, megnézzük, milyen következményei lesznek a parasztok fölötti uralom e definíciójának. Itt ugyanis egy kikristályosodott típussal annak hiánya van szembeállítva, a *neo-serfdom*ra alapított majorkodtató, *gutswirtschaftliche* területekkel minden szembe van állítva, ami „valami más”. A „valami másra” ugyanakkor semmi útmutatás nincsen.

A történések többsége számára életidegen, és a források szintjén igazolhatatlan második jobbágyság modelljével szemben felgyűlt ellenérzések, legalábbis Magyarországon, némi elmélet-ellenességet is indukáltak. Itthon a hatvanas években kialakult egy olyan hallgatóságos megegyezés, amelynek alapján a szaktörténések ugyan nem bolygatták a második jobbágyság modelljének elméleti helyességét, de ők is, ideológiai „útmutatóik” is kifejezetten elismerték, hogy az elméleti modell minden helyessége ellenére sem sokat magyaráz meg a magyarországi fejlődésből. Az oktrojált elmélettel kapcsolatos averziók valószínűleg szerepet játszhattak abban, hogy az agrártörténések sorra témát váltottak. Míg a harmincas években a súlypont a nagybirtok kutatására esett, a hatvanas évektől azok felé a területek felé fordultak, ahol a nagybirtokkal szemben a paraszt volt a fejlődést meghatározó, vagy legalábbis alakító elem – mezővárosok, szőlőbirtokosok, hajdúközösségek, a paraszti árutermelés ágai (állat, bor), paraszti határhasználat, faluközösségek önkormányzata és közösségi rendje voltak azok a témák, amelyekben szép, eredeti kutatások születtek.⁴⁰ Szinte soha nem mondták ki, legfeljebb lábujjgözetbe szorult

39 Makkai 1975. Henning hasonlóképpen egy egész sor *Wesensmerkmal*t, lényegi jegyet javasolt definíciónak, lásd *Handwörterbuch des Agrarrechts* 1981: I/865–868: *Grundherrschaft*. Ezek az úri sajátgazdaság terjedelmét, területi zártságát, az uralmi jogosítványok (*Grundherrschaft*, *Leibherrschaft*, *Gerichtsherrschaft*) egy kézben tartását érintik.

40 A teljesség igénye nélkül, csak a szocialista korszak publikációira vonatkoztatva Balogh István, Bárh János, Benda Gyula, Buza János, Erdei Aranka, Kovács Ágnes, Makkai László, Maksay Ferenc, N. Kiss István, Orosz István, Szabó István, Szilágyi Miklós, Varga Gyula, Wellmann Imre nevét kell említeni. A publikációkra való pontos hivatkozásról lemondok, hiszen itt nem a magyar történeti irodalomról kell áttekintést kapnunk.

kérdésekkel érzékeltették a szerzők, hogy itt többről van szó, mint partikuláris kérdésekről. Kérdezzük meg tehát helyettük, utólag, hogy létezhet-e valamilyen alternatívája, ellen-modellje a második jobbágyságnak, amely a paraszti gazdasági és társadalmi szabadságra épülne? Hiszen a hajdú, a katonaparaszt, a mezőváros, az árutermelő paraszt nem magyar specialitás.⁴¹ Képes-e a második jobbágyság kelet-európai modelljének érvényességét csorbítani, vagy valamilyen ellenmodellt, alternatívát nyújtani a Kelet-Európa jelentős területein, illetve gazdasági ágaiban, sőt, településein kibontakozó paraszti szabadság és paraszti árutermelés?

A válasz kettős. A paraszti árutermelés vonatkozásában az a döntő, hogy a parasztság erejének minden gazdasági, jogi, vallási vagy kulturális forrása vagy formája védte a parasztot, könnyítette életét, egyben korlátozhatta azt a kört, amelyben a földesúri akarat szabta meg az élet rendjét. Ám ez az árutermelés egy rendi–feudális társadalomban létezett, tehát jogi alapot igényelt. Erre a „paraszti szabadság” modellje nem alkalmas, ugyanis nem létezett. Heide Wunder a következő kritikát gyakorolta a paraszti szabadság félrevezető fogalma fölött:

„Definíció szerint a jobbágyság (*serfdom*) az úr és paraszt közötti jellemző viszony a 19. századi reformokig. Bár logikailag és történetileg a paraszti alávetettség, jobbágyság áll a germán szabadság és a polgári szabadság között, a történészek elméleti–világnézeti irányultságuktól függetlenül paraszti szabadságról szoktak beszélni. A szabadságon ezt értik: elegendő föld, szilárd birtokjogok, szabad költözés, csekély robot vagy annak hiánya, rögzített termény- vagy pénzjáradékok. [...] Ha a parasztnak nem sikerül megszerezni valamennyit (mennyit?) az így felfogott szabadságokból, akkor alávetettnak, jobbágnak tűnnek. Ezek a következtetések az elméleti kategóriák pontatlan használatából adódnak, olyan kategóriák használatából, melyek a szabadságot és a jobbágyságot mint két élesen különböző állapotot állítják szembe egymással, míg a források jogi kategóriái éppen egymással szoros kapcsolatban állóknak, 'szabadságok' különböző változatainak mutatják őket.”⁴²

41 Zárójelben szólva, jelen sorok írója maga is tapasztalhatta, hogy személyes beszélgetésekben számos kutató (N. Kiss István, Anton Spiesz, Josef Krivka, Hans-Heinrich Müller) ismétlődően, és szinte már családi tréfa szintjén propagálta, hogy az általa kutatótt téma igazi értelme, jelentősége abban rejlik, hogy bár nem közvetlenül, mégis látványosan ellent mond a második jobbágyság koncepciójának. A közvetlen ellentmondásra 1987-ig kellett várni, de az is név nélküli és anekdotikus volt. Az 1987-es konferencián Varga János beszámolt annak a „neves történésznek” a melléfogásáról, „aki [...] meniorságtól, azaz menyországtól elrugaszkodott helyett »majorságtól elrugaszkodottat«-at olvasott ki, és egész koncepciót építve köréje, a majorsági gazdálkodás egykori kiterjedtségére, a rajtuk dolgoztatott jobbágyok iszonyú elnyomódására következtetett belőle.” Varga szelíd élce kisebbfajta szencáció volt, a „neves történészt” az egész konferencia sikerrel azonosította be. (Varga 1989: 216.)

42 Wunder 1983: 254. “By definition serfdom is the characteristic relationship between peasant and lord up to the age of reform in the nineteenth century [...] Though logically and historically peasant serfdom stands in the middle between Germanic freedom and bourgeois freedom, historians irrespective of their theoretical orientation speak of peasant freedom. By freedom they mean: enough land, secure rights of possession, free movement, small or no labour services, fixed obligations in kind or money. [...] When peasants are not successful in acquiring (how many?) liberties, they appear as being subjected and unfree. These inconsistencies follow from a confusion in the use of theoretical terms, which contrast freedom and serfdom as two sharply differentiated condi-

Mindez persze nem zárja ki, hogy a Közép-Kelet-Európában ismert hajdúszabadságban részesülni kívánók ne a parasztság soraiból kerüljenek ki, és ezen állapot elérése ne a paraszti osztályharc egy kívánatos célja legyen. A kollektív személyes nemesi állapotot akkor sem célszerű a parasztlak fölötti uralmi rendszer egy típusának ellenpólusaként fölfogni, hiszen nem ugyanabban a dimenzióban helyezkednek el. Ha erre a fogalomra nem is lehet a feudalizmuskori parasztság egy reálisabb, történetibb fogalmakra épülő elemzését építeni, ez még nem jelenti azt, hogy föl kellene adni ilyen irányú kutatásainkat.

A PARASZTSÁG FÖLÖTTI URALOM DICHOTÓM MODELLJEINEK MEGHALADÁSI KÍSÉRLETEI

Az első ilyen irányú kísérletet Alfred Hoffmann metafórája jelentette. Fogalmi definícióról itt sem beszélhetünk. Hoffmann szerint Közép-Európa egyes tájain nem *Grund-* és nem *Guts-*, hanem *Wirtschaftsherrschaft* volt a jellemző feudális uralmi rendszer. Ha az eddigi fogalompárt nem fordítottam le, most már a *Wirtschaftsherrschaft*tal sem fogok kísérletezni (gazdaság fölötti, vagy gazdasági eszközökkel élő uralom?), de röviden ismertetném gondolatmenetét.⁴³

Hoffmann a közép-európai földesurak sokszor megfigyelt vállalkozói tevékenységéből indult ki, aminek szerinte alattvalóik addigi szolgáltatásainak elértéktelenedése volt az oka. „Vállalkozói tevékenységről” beszélt, amivel Hoffmann az Ausztriában különösen nagyhatású Otto Brunnerrel határolódott el. Brunner egy felső-ausztriai nemes, Wolf Helmhart Freiherr von Hohberg 17. századi művének⁴⁴ elemzésekor arra az eredményre jutott, hogy a kor művelt nemesi házaiban az egész háztartás, család, gazdaság és életvitel egységes, továbbélő antik minták, erkölcsi elvek alapján szabott rendben bonyolódott.⁴⁵ Ebben benne van annak explicit tagadása is, hogy az egykorú nemesi háztartásgazdaság (*oikos*) egyes, kihatott célok szolgálatában éppoly izolált, csak e célokat szolgáló, ezek maximális elérésére törekvő célracionális magatartást tanúsított volna. Noha már magában a Brunner által elemzett műben is számos rész kifejezetten ellentmond ennek az értelmezésnek, Brunnernek óriási hatása volt. Tőle szakadt el Hoffmann, amikor kifejtette, hogy a „Hohberg módjára fölfogott régi vidéki élet ideálját már a középkorban is sokszorosán áttörték” a kevésbé erkölcsös élnivágók. Talán a provokatív hatás növelése érdekében is Hoffmann az amerikai ihletésű vállalkozástörténeti kutatáshoz fordult eszközökért, különösen Redlich-hez és Kellenbenzhez. A vállalkozástörténet Joseph Schumpeter vállalkozó-definíciójára épít, aki rendkívül erősen hangsúlyoz-

tions, while the documented legal terms actually show them standing in close relation to one another as 'liberties'.”

43 Hoffmann 1958, újraközölve Hoffmann 1979.

44 von Hohberg 1701.

45 Brunner 1949; Brunner 1956.

za a vállalkozó újító, forradalmár jellegét a gazdasági folyamatban.⁴⁶ Csakhogy az ilyen fölforgatók a premodern mezőgazdasági termelésben igencsak életidegenül hatnak. Ez valószínűleg kifejezetten riasztólag hatott a kutatókra, mikor Hoffmann koncepciójának alkalmazhatóságát mérlegelték.

A *Wirtschaftsherrschaft* típusának jegyeit ugyanakkor Hoffman nem az egyes urak személyében kereste, tehát tulajdonképpen nem Schumpetert követte, hanem az egész uralmi rendszert kívánta jellemezni. Szerinte akkor beszélhetünk *Wirtschaftsherrschaft*ról, ha „az uradalom (*Grundherrschaft*) ipari tevékenységeket, vagy az általános–nyilvános piacok ellátásának kereskedelmi tevékenységeit kapcsolja be gazdálkodásába”, esetleg pénz- és hitelügyletekkel foglalkozik.⁴⁷ További jellemzője a *Wirtschaftsherrschaft*nak a birtokok kikerekítését, arrondizációját szolgáló politika, hiszen a fent említett kereskedelmi vagy ipari tevékenység szétszórt birtoklásnál aligha valósítható meg. Ide tartozik a fejedelmi jogi kompetenciák elsajátítására törekvés is, különösen a királyi bíróságok, az osztrák *Landgerichte* vonatkozásában. Ilyen emeltyűk segítségével igyekeznek a *Grundherrschaft* uralkodó pozícióra szert tenni területének egész gazdasága fölött. Ennek köszönhetően a terület termékeit elővásárlási jogánál (*Vorlage*) fogva fölvásárolhatta, a kereskedelmet monopolizálhatta, sőt, a termékek értékesítését is biztosíthatta bizonyos mértékig alattvalóinak kényszerfogyasztásával (*Anfeilzwang*). Így vált a *Grundherrschaft* *Wirtschaftsherrschaft*tá. A zárt, önellátó uradalom vagy uradalmi komplexum kifelé aktív kereskedelmi mérlegre törekedett és ezzel bizonyos analógiát mutatott a korabeli merkantilista országfejedelmi politikával.

Hoffmann fogalmait ugyan ritkábban alkalmazzák, mint a fent bemutatott dichotóm fogalompárt (*Grundherrschaft*–*Gutswirtschaft*, illetve eköré épülő *Gutsherrschaft*), mégsem maradt osztrák specialitás. Anton Spiesz például a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmát hazája, Csehszlovákia marxista agrártörténetírása elleni harci eszközzé alakította.⁴⁸ Hangsúlyozta a cseh uradalmak jövedelmeiben a kereskedelemből és az iparból – különösen a sörfőzésből – származó tételek tartósan magas arányát, ami nemcsak fölöslegessé tette a jobbágyok telkeinek kisajátítását, a *Bauernlegent*, de a földesúri sajátgazdálkodást és különösen a robotra alapozott gabonatermelés kiterjedését is gátolta. Spiesz ugyanakkor nem vizsgálta az uradalmi sörfőzés közvetett hatásait, például ennek szállítási szükségleteit, a hosszú fuvar és az igás robot esetleges fölemelését. Hasonló, a marxista agrártörténeti felfogással ellenkező eredményekre jutottak a magyar történészek is magyarországi uradalmak alkoholeladással, magyarul a kocsmáltatással kapcsolatos, kétségkívül nagyon nagy arányú jövedelmeinek vizsgálatakor.⁴⁹ Mivel azonban bár Magyarországon ekkor enyhe

46 Schumpeter 1964 (1. kiadás 1911); magyarul Schumpeter 1980.

47 „...amikor a Grundherrschaft bekapcsolódik az ipari gazdálkodó üzemek tevékenységébe vagy a közpiacok ellátását szolgáló kereskedelmi tevékenységbe” („...wenn sich die Grundherrschaft in die Betriebsführung gewerblich-industrieller Wirtschaft oder in die händlerische der Belieferung des allgemein-öffentlichen Marktes einschaltet“) Hoffmann 1979: 296.

48 Spiesz 1969a; Spiesz 1969b. A reakcióra lásd Marsina 1977.

49 Szabó István már 1948-ban konstataulta az úri sajátgazdaság 16–17. századi jelentéktelenségét, és kiemelte a monopóliumként kezelt földesúri jogosítványok kereskedelmi kiaknázásának, különö-

telünk volt, a prágai tavasz hozzánk nem ért el (a csehszlovák Spiesz 1968-ban írt), így a nyílt kritika és a *Wirtschaftsherrschaft* ellenkoncepcióként való megtárgyalása elmaradt.

Bajorországban Eckart Schremmer a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmát arra a sajátos bajor uradalmi (tulajdonképpen úriszéki körzeti – *Hofmark*) szervezetre alkalmazta, mely minimális sajátgazdaság és viszonylag jelentős terményjáradék behajtása, valamint piaci értékesítése mellett elsősorban a falvakban letelepített iparosok adóból szerzett jövedelmet.⁵⁰ Schremmer se ítélte az általa megfigyelteteket valamilyen atipikus eltérésnek, sőt, a délkelet-német agrártársadalom tipikus strukturális elemét vélte felfedezni.

A fogalom egyik sajátos problémája az úr gazdálkodó szervezete és az általa uralt terület gazdasága közötti nem kellő disztinkció. Nem mindegy, hogy egy ilyen *Wirtschaftsherrschaft* a „külfölddel”, tehát a saját uralom területén kívül fekvő területekkel szemben ér-e el kereskedelmi vagy fizetési többletet, vagy az úri gazdálkodó szervezet a saját területtel és néppel szemben éri el azt. Ha ugyanis az uradalom saját területén kívül is megfelelő értékesítési lehetőségekkel bír, nem lesz szüksége arra, hogy a saját uradalmi területein élő alattvalók vásárlóerejét fejlessze, vagy akárcsak valamennyire is kímélje. Ha viszont az uradalom vevői saját alattvalóiból kerülnek ki, akkor – egyéb tényezőket figyelmen kívül hagyva – tendenciálisan létezik olyan kényszer, amely az uradalmi gazdasági aktivitás mértéktelen kiterjesztésének éppúgy korlátot szabhat, mint a robotoltató nagybirtok ráutaltsága a jobbágyi igaerőre.

Az se lesz közömbös az alattvalóknak, hogy melyik gazdasági ágban fog kibontakozni az uradalmi „vállalkozói aktivitás”. Az ipar ebben a korban vagy textilgyártást jelent, vagy a malmok valamely applikációját, esetleg nagy tüzelőberendezésekre alapul. Az utóbbi variációt éppen a nagy erdőbirtokos uradalmak kultiválták – ám az üveg-, hamuzsír- és vasgyártás éppen tüzelőanyag tekintetében rendkívül sok szállítást igényelt, ami könnyen vezethetett a robot növekedéséhez. A *Wirtschaftsherrschaft*, amely tehát egy más uralmi formát jelenthet, ettől még nem minősíthető egyből az alattvalók szemszögéből „enyhébb”, kíméletesebb uralomnak. Ugyanakkor, ha az uradalmi gazdasági szervezet valamilyen okból elsősorban a kereskedelem területén próbálkozott, vagy a kézművesek adóit szedte, sokkal kevésbé valószínű a robotigény felmerülése. Ez azt is jelentheti, hogy egy *Wirtschaftsherrschaft* helyett négy *Wirtschaftsherrschaft*-típust kellene vizsgálnunk, (1.) kifelé, vagyis exportra dolgozót, (2.) saját piacra orientáltat, (3.) jelentős robotigénnyel együtt járó és (4.) utóbbi szempontból kíméletesebbet. Ez nincs kizárva, de nemcsak a bonyolultság, a nehézkesség szól ellene. Föl kell, hogy tűnjön, hogy a *Wirtschaftsherrschaft* fogalmának realistábbá alakítására tett kísérleteink éppen aszerint próbálták tovább tagolni a fogalmat, hogy milyen hatást gyakorolt ez az uradalmi vállalkozás az alávetett parasztnépeesség életére. A fenti négy alosztályt is éppen eszerint hoztuk

sen a kocsmáltatásnak döntő jelentőségét. Amit leírt, az mindenben megfelel a *Wirtschaftsherrschaft* koncepciójának, melyet persze ő akkor még nem használhatott. (Szabó 1948.)

50 Schremmer 1972.

létre. Ha viszont ez igaz, akkor nem lenne ésszerű nem az uradalomra magára, hanem annak a paraszti társadalommal való kölcsönhatására koncentrálni? Vagyis azt nézni, hogy egyrészt hogyan és mennyiben valósíthatók meg az uradalmi célok a paraszti társadalom kontextusában, másrészt hogyan válik maga a parasztlak fölött gyakorolt uralom is a paraszti társadalom mozzanatává, szerkezeti tagoló elvévé.

Bonyolult? Lehet. De az eddigi, magának az uralomnak, a feudális földesúrnak és uradalmának viselkedését tipizáló törekvések, nagy történeti tereket átívelő magyarázataik minden szépsége ellenére gyakran levegőt markoltak. Éppen a parasztlak feletti uralom gazdasági vonatkozásainál mutatkozik meg, hogy az uralom kategóriáját milyen mesterségesen, mennyire tárgyiasítva fogják föl. Mindkét bemutatott tipológia abból indult ki, hogy az úr kezében fölhalmozott feudális jogi kategóriák, jogcímek, jogosítványok fölhasználásával, ezekre építve bír az uradalmi tevékenység „gazdasági szerkezettel”. Az persze önmagában véve teljesen elfogadható, hogy a gazdaságtudomány kategóriáit megpróbáljuk a premodern gazdaságra alkalmazni, jövedelemszerkezetről és hasonlókról érdeklődünk. De a modern gazdasági fogalmak egyrészt egy ökonomizált, mindent kizárólag gazdasági kategóriákban felfogó világot feltételeznek, és ennek tarthatatlanságára ugyanazok az ellenvetések vonatkoznak, mint amit már Bak Jánosnak a marxista „gazdaságon kívüli kényszerrel” kapcsolatos kritikája is megfogalmazott.

Más baj is van azonban. E modern gazdasági nyelv egy pacifikált világot idéz föl, ahol az egyes gazdasági szereplőknek csak pontszerű konfliktusai vannak egyes, bár igen fontos vonatkozásokban (például munkaadó és munkavállaló, fogyasztó és termelő között). Hasonlóképpen magukkal hozzák és fölvidézik e fogalmak a gazdasági tevékenységek egy olyan színterét és rendjét, az üzemet, ahol a munkatevékenységet átfogóan, ellenállás nélkül és az alkalmazott technikának megfelelően meghatározzák, uralják. Ez igaz a modern üzemre, de csak arra. Ha csak ezekkel a fogalmakkal írjuk le az uradalmi gazdasági tevékenységet, azt sugalljuk, hogy a földesúrnak valamikor egyszer csak föltámadt a vállalkozói mentalitás, és már el is indult az uradalmi vállalkozás. Semmi nem áll távolabb a történelmi valóságtól. Ha a premodern mezőgazdaság bármely ágára tekintünk, szinte egyetlen összefüggő, „üzemi szférát” sem találunk, ahol a nyersanyagtól a késztermékig a termelés ellenőrzött folyamatként gördülne végig. Csak dramaturgiai lenne túlzás, ha a lassúságot, hanyagságot, az uradalmi gazdasággal szembeni tökéletes közömbösséget „ellenállásként” értékelnénk, hiszen ezek a dolgok nemhogy kevésbé látványosak, de éppenséggel alig láthatók – viszont annál nagyobb a jelentőségük. Végso soron a premodern mezőgazdaság összes résztvevője megtartotta a tevékenysége, munkája fölötti tényleges ellenőrzést – az ispán, a hajdú és a szabados, a *Trabant*, a *Wirtschaftshussar* és társaik minden brutalitása ellenére. Másrészt alig van olyan uradalmi jogosítvány, jogcím, követelés vagy elvárás, amellyel szemben a parasztlak ne jelentenének be egy vagy más különleges (karneváli, vallásgyakorlási, vagy egyéb, nyilvános föllépést biztosító) alkalommal alapvető kritikát, vétőt.

Ha ez így van, akkor nem vezet a legjobb eredményre, ha a parasztlak fölötti uralom regionális tipológiáinál éppen az uradalom gazdasági tevékenységeinek szer-

kezetét választjuk kiindulópontul. Ha a parasztok és az uradalom olyannyira állandó, bár kevésbé látványos harcban állnak, nem lenne szerencsésebb a szuverénnek gondolt uradalom reifikált, tárgyiasított gazdálkodási tevékenysége helyett a parasztok fölötti uralom gyakorlásának intézményeit venni kiindulópontul?

AZ URALOM INTÉZMÉNYEI – A PARASZTI TÁRSADALOM ELEMEI

Megoldásért menjünk ismét a szomszédba! A német tudományos életben a marxista agrártörténetnek nem kellett eltűnnie az NDK drámai bukásával. Részben az NDK egyik vezető kutatójának, részben az új német állam tudományfinanszírozásának köszönhetően, megkapták a fennmaradás lehetőségét. Az NDK-ban Jan Peters volt az, aki a nem mindenki számára nyitva álló lehetőségeit kihasználva az 1980-as évek eleje óta határozottan nyitott a társadalomtörténet irányába.⁵¹ A történelmet nem struktúrák tektonikus mozgásának, hanem a kisemberek élethelyszínein zajló konkrét és szimbolikus harcok eredőjeként fogva föl, Peters érdeklődése 1987-re már határozottan antropológizáló irányba fordult. Az NDK bukása utáni egyetemi és kutatóintézeti tarvágás alkalmával egyike volt azon kevés korábbi vezető kutatónak, akikre továbbra is egyetemi tanárságot és egy kutatócsoport vezetését bízták. Peters csoportja a potsdami egyetemen teljes erővel igyekezett nyomába szegődni a társadalomtörténet antropológiai fordulatának, kutatások és publikációk sorát szentelte úr és paraszt egymásba karoló érintkezéseinek, amit a föntebbieken kulcskérdésnek véltünk.⁵² Nemcsak a járadékformák átalakulásának térbeli és időbeli eltérései izgatták, mégcsak nem is a „többlettermékért” urak és parasztok között folyt harcok, a paraszti ellenállás és az úri dominancia számára élettervek, valóság-értelmezések összecsapásainak szakadatlan sorát jelentette. Ám a kilencvenes évek végén a kutatócsoport osztozott sok más társának sorsában, megszüntették finanszírozását. Ennyiben tehát itt is, bár némi késéssel, a külső körülmények szólaltak közbe és a munkajog döntött egy új kutatási irány, esetleg paradigma abortálásáról. Ez azonban nem tarthat vissza minket attól, hogy megpróbáljuk megnézni, életképes lett volna-e a gyermek?

A potsdamiak fénykorában, az 1993 tavaszán rendezett nagy konferenciájukon egyik nyugat-németországi támogatójuk, Heide Wunder adott javaslatot a csoport, de a nyugatnémet társadalomtörténet egyik lehetséges irányára is.⁵³ Kritikája lényegében az eddigi dichotóm modellek szellemi–politikai meghatározottságát és életidegenségét vette célba, különös tekintettel arra az elképzelésre, amit a nyugati baloldal Knapp és a *Verein für Socialpolitik* nemzedékétől megörökölt, vagyis hogy keleten a parasztok kevésbé harcoltak, inkább belenyugodtak sorsukba, tehát úr és

51 Peters Svédországban nőtt föl emigrált kommunista szülők gyermekeként, akik a háború után az NDK-ban az NSZEP-ben is vezető tisztségeket töltöttek be. 1970-től 1991-ig a Jürgen Kuczynski által alapított *Institut für Wirtschaftsgeschichte* vezető munkatársa volt.

52 Peters 1995; Peters 1996; Lubinski–Rudert–Schattkowsky 1997; Kaak–Schattkowsky 2003.

53 Wunder 1995.

paraszt megérdemelték volna egymást. Wunder rámutatott az elképzelés politikai gyökereire és arra, hogy már az egykorú irodalmi köztudomás is bölcsőbb volt ennél.⁵⁴ De Wundernek is világos, hogy hamis koncepciókat nem lehet egyszerű helyesbítéssel fölszámolni. Mit kellene másként kérdezni, kutatni, magyarázni egy reálisabb kép érdekében?

Első javaslata az összehasonlító módszer kiteljesítését és korrektebb használatát ajánlotta, amihez egyebek között felélesztette Otto Hintze elgondolását miszerint nemcsak dichotóm, de lépcsőzetes tipológiákat is lehet alkotni.⁵⁵ A második, a dolog lényegét célzó javaslata az uralom (*Herrschaft*) fogalmának kiterjesztését ajánlotta. Ezt a fogalmat eddig túlságosan a jogtörténet szempontjai szerint alkalmazták, vélekedett Wunder. Ha például az uralomról volt szó, akkor a paraszt annak csak tárgya lehetett, de nem gondolkodtak el rajta, hogy férjként és családapaként ő is uralmat gyakorolt. Az uralom nem csak a horizontális rétegekre bontás egyik eszköze lehet, hanem a társadalmat átfogóan, több irányban tagoló viszonyrendszer is. Ezt Wunder asszony szerint három dimenzióban lehetne szemügyre venni.

Csatlakozva a társadalomtörténet antropológiai fordulatához, az „uralmat mint társadalmi gyakorlatot” vélné megvizsgálandónak.⁵⁶ Emögött az a törekvés húzódik meg, hogy a történelmi folyamatban vegyék figyelembe, hogy a gyengébb, az uralt fél is képes cselekedni, értelmezni és formálni saját társadalmi környezetét, viszonyait, partnereit – és urait. Az uralom tehát „interaktív” kategória. A német társadalomtörténetben erre jó példákat hozott David Sabeau, a dolog elméleti megfogalmazása a göttingeni kutatóktól származik.⁵⁷ Wunder mindezt nem absztrakt követelményként állítja föl. A „gyengébbek” cselekvési lehetőségei attól a társadalmi mezőtől is függenek, amelyben élnek és harcolnak – például a német birodalomnak azon területei, amelyek közvetlenül birodalmiak maradtak, nem pedig valamilyen új területi állam kohójába kerültek, urak és parasztok konfliktusait hosszan zajló jogi processzusok formájában bonyolították. Ennek révén a parasztok nyilván nemcsak sajátos tudáshoz, de sajátos beállítottságokhoz is jutottak. Itt a jog „mint a rendezett társadalmi viszonyok garantáló hatalma tűnhetett föl”. A paraszti társadalmi mező, a cselekvés keretfeltételeinek rekonstrukciója a gazdasági lehetőségek reális megítélését is magában kell, hogy foglalja. Ebben a vonatkozásban Wunder „magyaros” álláspontot foglalt el, rámutatva, hogy éppen arról a szektorról szólnak legbővebben az állami és uradalmi források, amelyet viszonylag a legkönnyebb volt uralni és regisztrálni: a szemtermelésről, a források tehát a paraszti árutermelés rovására torzítanak. A szőlő, komló, kender, len, festőcsüilleng mint *cash crops*, az állattartás, a paraszt saját kereskedelmi és fuvarozási vállalkozásai felülről nem voltak könnyen átláthatók, de ez még nem ok arra, hogy az úri perspektívát valóságként fogadjuk el.

54 Wunder 1995: 24–27.

55 Wunder 1995: 34–36.

56 Wunder 1995: 36–40.

57 Wunder Alf Lüdtkét jelöli meg a fogalom atyjának, de Hans Medick is hasonló irányban gondolkodott. Vö. Lüdtke: 1991. Sabeau és Medick szövegeit lásd Vári 1988.

A másik, Wunder által javasolt vizsgálati dimenzió az agrártársadalom fölött gyakorolt uralom fogalmát annyiban árnyalná, hogy a parasztság alatti rétegeket, vagyis a vidéki szegénységet is bevonná a vizsgálatokba. Tekintve, hogy *Wirtschaftsherrschaft* típusú uralmi szerkezetek alapulhattak (például Bajorországban) a vidéki szegénység iparúzésén is, ez nem egyszerűen csak egy új téma bevonása.⁵⁸ Elvi kérdés, hogy a vidéki társadalomban nemcsak a nagyparaszton, azok „uradalomnak alávetésén (*Gutsuntertänigkeit*)” lehet uralmat gyakorolni, hanem a szegénységen is, és ez bizony más társadalmat formál, mint az uradalmak és a nagyparaszton kettőse.

Harmadik vizsgálati dimenzióként az uralom vizsgálatának kiterjesztését javasolta Wunder „a szociális interakció olyan területeire is, amelyek eddig mint a társadalom és a társadalmi kapcsolatrendszer (*Vergemeinschaftung*) természetes, magánjellelű vagy helyi formái messze álltak a történések érdeklődésétől.”⁵⁹ Itt elsősorban a házasságon és háztartáson belüli hatalmi mechanizmusok működését ajánlotta köllégái figyelmébe. Ez a gyakorlatban Wunder második javaslatának, az uralmi formák és szerkezetek „társadalmi gyakorlatként” való kutatásának részeként is felfogható.

Wunder asszony megjegyzései több irányban is kiindulópontot kínálnak, sorra véve az eddigi típusalkotás minden koncepcionális gyengeségét, továbblépés azonban két szinten történhet. Vagy továbbra is tipizálunk, esetleg nem dichotómiákat, hanem lépcsőzetes modelleket alkotva, és persze az eddigieknél realisabb módon kialakítva azokat. Ekkor figyelembe kell vennünk a paraszti társadalom és az úri üzem számára egyaránt keretfeltételeket jelentő, mindkettőjükét körülfogó és egymáshoz fűződő viszonyaikra is kiható gazdasági–társadalmi részrendszereket, mint például a piaci értékesítési technikák és konkrét piaci értékesítési viszonyok rendszerét, a hitelrendszert, az információszerzés és tárolás technikáit és rendjét, a paraszti öröklés variációinak rendjét. Maga a paraszti közösség, annak jogai, autonómiája, gazdálkodási és társadalmi rendje az uradalom és a paraszti társadalom köréit körbefogó tényezőkkel szemben sem a paraszti társadalomnak, sem az uralomnak nem jelenti keretét, hanem kölcsönhatásuk egyik legfontosabb színterét. Ezt már a marxista agrártörténet is és a polgári agrártörténet is fontosságának megfelelően kezelte, ugyanakkor azt nem engedte, hogy nagyregiói tipológiáit romba döntse.⁶⁰ Ma ezen a téren új reneszánszról beszélhetünk.⁶¹ Végül pedig számba veendők a parasztság alatti rétegek, a szegénység és a marginális csoportok, erdőnlők, cigányok megélhetési trükkjei is, melyek újabb koncepciókban maguk is rendszerre állnak össze (*makeshift economy*, *Ökonomie des Notbehelfs*). Az újabb tényezők figyelembevételéle módszertanilag az eddig követett összehasonlító eljárások jelentős továbbfejlesztése lenne. Az eddig elemzettekől talán a legradikálisabban elütő, korábban figyelembe nem vett tényező lehetne a kultúra, amit kétféleképpen szokás kezelni. Tekinthejtük a kultúrát magát is – a komplexitás sűrű hangoztatása mellett – lényegében egy további, „plussz” elemzési dimenzióknak, többnyire Bourdieu

58 Wunder 1995: 42–43.

59 Wunder 1995: 38, 44–47.

60 Harnisch 1978.

61 Rudert 1995.

„szimbolikus tőke” fogalmát alapul véve.⁶² A német történetírásban a társadalmi tiltakozó mozgalmak történeti elemzése vezette ezt be, de a potsdami kutatócsoport sikerrel fordította át az elgondolást az addigi alkalmazási területről – a városi szegények, kézművesek, legények mozgalmairól – a paraszti ellenállás elemzésére. Ez különösen a paraszti társadalmi autonómia, kiemelten az uralommal szembeni ellenállás kulturális, szimbolikus lehetőségeinek feltérképezését, és mindezen keresztül urak és parasztok viszonyainak realistább, komplexebb kidolgozását jelentheti.⁶³

Wunder asszony törekvései azonban távolabbra, egy másik síkra is elvezethetnek. Ha az uralmat társadalmi gyakorlatként fogjuk fel, akkor azok, akiket uralnak, „saját cselekvési szférákkal és értékorientációkkal lépnek fel, és így láthatóvá válik, hogyan konstituálódnak a kommunikáció és interakció állandó folyamatában urak és parasztok közti viszonyok. Innen nézve egy ’erőteret’ kapunk, melyben urak és parasztok küzdenek változó körülmények között a paraszti munkaerőben és a paraszti munkaerő gyümölcseiben való igazságos részesedért, de egyben a statusért és a tisztességért (*Ehre*) is”.⁶⁴ Ha a parasztok fölött gyakorolt uralmat a Clifford Geertz-féle, antropológiai értelemben vett társadalmi gyakorlatként fogjuk fel, tehát az egymást értelmező cselekvések folyamatát értjük alatta, nem pedig a weberi értelemben vett hatalmat (a másik ember viselkedésére gyakorolt befolyást) megalapozó jogokat és az ezekre épített szervezeteket, akkor radikális kihívással kell szembe néznünk. Az a nyilvánvaló kérdés merül ugyanis föl, hogy hogyan lehet ezt az igényt a gyakorlatban megvalósítani? Egyrészt, mint Sabeau – az egyetlen Neckar-völgyi falu viselkedésrendjét és annak konfliktusait bemutató – könyvei tanúsítják, nagyon jól.⁶⁵ A könyvek minden álszerűség nélkül célozzák meg azt az általános kérdést, milyen jelentéseket adnak az emberek az uralmi szituációknak. Egy sor alapigazság vonatkozásában Sabeau bálványromboló hatású és kritikai funkciója van, invertál, itt a nyúl hordja a puskát. Ám már 1984-es könyvének néhány kritikusat is irritálta az emberek közötti játékok jelentés-folyamának időbeli és térbeli szerkezet nélkülsége, s így végső soron más világokkal való összehasonlíthatatlansága.⁶⁶

Pedig mi összehasonlítani akarunk, Kelet-Európában még inkább, mint a németeknél, a birodalmak bukása után még inkább, mint virágzásuk idején. Akárhogy vesszük, ez a szellemi igény még akkor is hozzáköt minket a típusalkotással dolgozó

62 Grieflinger 1981; Wirtz 1981.

63 Lubinski 1995.

64 Wunder 1995: 38.

65 Sabeau 1990.

66 Barnes 1984. „Sabeau elveti azt az elképzelést, hogy vannak olyan gazdasági és mentális struktúrák, melyek egyes sajátos kontextusokban segíthetnek megmagyarázni a társadalmi interakció milyenségét. Így az emberek nem rendelkeznek közös attitűdökkel vagy világlátással, melyek társadalmi viszonyait időben állandó módon strukturálnák. Inkább mondható, hogy eszméinket és értékeinket folyamatosan átstrukturáljuk, hogy megfeleljünk az új helyzeteknek. Bár ez az elképzelés érdekes kihívást jelent, [...] rövidlátás is fenyeget.” (“Sabeau rejects the notion that there are economic or mental structures that can help explain the nature of social interaction in particular contexts. People do not share attitudes or perceptions that shape their social relations over time; rather we continually structure our ideas and values to meet new situations. Although this position offers a refreshing challenge [...] it reflects a certain myopia.”) Barnes 1984: 460.

komparatiztikához, ha el tudnánk szakadni a térképen nagy színes foltokat alkotó, homogén társadalmi típusok vonzásától, és megelégednénk a differenciáltabb, kis-régiós tipológiákkal, egy „pointilista” módra ábrázolt európai agrárfejlődés képeivel. Talán nem véletlen, hogy az említett Wunder-cikk, bármennyi leckét is ad az agrártársadalommal foglalkozóknak, *expressis verbis* nem követel az agrártársadalom-történetben olyan fordulatot, mint amelyet Sabeau és a göttingeni szerzők (Medick, Schlumbohm és Kriedte) a társadalomtörténetben végrehajtottak. Mások ebben a vonatkozásban optimistábbak és nagyobb igényűek.⁶⁷ Ma még nyílt kérdés, a magyar társadalomtörténetben és agrártörténetben mire lesz igény. De a koncepcionális váltások e rövid áttekintése remélhetően nem volt minden haszon nélkül való.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abel, Wilhelm 1935: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. zum 19. Jahrhundert*. Hamburg–Berlin
- Bak, János 1980: Serfs and Serfdom. Words and Things. Review IV, 1, /Review = State University of New York – Ed. Immanuel Wallerstein/
- Barnes, Robin B. 1984: Review. David Sabeau: Power in the Blood. Culture and Village Discourse in Early Modern Germany. C.U.P. Cambridge 1984. *Journal of Interdisciplinary History* (17.) 459–460.
- von Below, Georg 1900: Der Osten und der Westen Deutschlands. Der Ursprung der Gutsherrschaft. In: Ders.: *Territorium und Staat*. München–Leipzig
- Brenner, Robert 1976: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past and Present* 70. 30–75.
- Brunner, Otto 1949: *Adeliges Landleben und europäischer Geist*. Salzburg
- Brunner, Otto 1956: Das „Ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik”. In: Ders.: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen, 33–61.
- Grießinger, Andreas 1981: *Das symbolische kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewußtsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*. Frankfurt–Berlin–Wien
- Harnisch, Hartmut 1978: Landgemeinde, feudalherrlich-bäuerliche Klassenkämpfe und Agrarverfassung im Spätfeudalismus. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 10. 887–897.
- Harnisch, Hartmut 1985: Die Gutsherrschaft. Forschungsgeschichte, Entwicklungszusammenhänge und Strukturelemente. *Jahrbuch für die Geschichte des Feudalismus* 9. 189–240.
- Heitz, Gerhard 1957: Zur Diskussion über Gutsherrschaft und Bauernlegen in Mecklenburg. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 278–296.
- Heitz, Gerhard 1964: Bauernwirtschaft und Junkerwirtschaft. *Jahrbuch für Wirtschafts-geschichte* II–III. 80–90.
- Heitz, Gerhard 1971: Agrarischer Dualismus, Eigentumsverhältnisse, preußischer Weg. *Studia Historica in honorem Hans Kruus*. Tallin

67 Troßbach 1997.

- Heitz, Gerhard 1982: Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der zweiten Leibeigenschaft. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock* 1–5.
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1969a: *Dienste und Abgaben der Bauern im XVIII. Jahrhundert*. Stuttgart
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1969b: *Bauernwirtschaft und Bauerneinkommen in Ostpreußen im XVIII. Jahrhundert*. Würzburg
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1981: „Grundherrschaft“ In: Götz-Kroeschell-Winkler (Hrsg.) *Handwörterbuch des Agrarrechts*. Berlin I. Band, 865–868.
- Hilton, Rodney 1975: *The English Peasantry in the later Middle Ages. The Ford Lectures for 1973 and Related Studies*. Oxford
- Hilton, Rodney 1978: A Crisis of Feudalism. *Past and Present* 80. 3–19.
- Hoffmann, Alfred 1952: *Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich*. 1. Werden, Wachsen, Reifen. Salzburg
- Hoffmann, Alfred 1958: Die Grundherrschaft als Unternehmen. *Zeitschrift für Agrarsoziologie und Agrargeschichte* 6. 123–131.
- Hoffmann, Alfred 1979: Die Grundherrschaft als Unternehmen. In: Ders. *Staat und Wirtschaft im Wandel der Zeit*. Wien 294–306.
- von Hohberg, Wolf Helmhard 1701: *Georgica Curiosa aucta, das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feldleben...* Nürnberg (1. kiad. Nürnberg 1682)
- von Jordan-Rozwadowski, Jan 1900: Die Bauern des 18. Jahrhundert und ihre Herren im Lichte der neuesten deutschen Forschungen. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 337–368, 478–514.
- von Justi, Johann Heinrich Gottlob 1976: Über Leibeigenschaft und Frondienste. In: Günther Franz (Hrsg.) *Quellen zur Geschichte des Bauernstandes in Deutschland in der Neuzeit*. Darmstadt, 235–236. (Eredetileg In: Gusti, Johann Heinrich Gottlob 1761: *Abhandlungen von der Vollkommenheit der Landwirtschaft und der höchsten Kultur der Länder*. Ulm)
- Kaak, Heinrich – Schattkowsky, Martina (Hrsg.) 2003: *Herrschaft. Machtentfaltung über adligen und fürstlichen Grundbesitz in der frühen Neuzeit*. Köln–Weimar
- Knapp, Georg Friedrich 1887: *Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens*. Leipzig
- Knittler, Herbert 1993: Zwischen Ost und West. Niederösterreichs adelige Grundherrschaft 1550–1750. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 2. 191–218.
- Krug-Richter, Barbara 1995: „Eß gehet die baueren ahn und nicht die herren.“ Die Auseinandersetzungen um die Einführung neuer Dienste in der westphälischen Herrschaft Canstein 1710 bis 1719. In: Peters, Jan – Krug-Richter, Barbara – Schattkowsky, Martina (Hrsg.) *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften. Über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 153–200.
- Lubinski, Axel 1995: Die Realisierung von Gutsherrschaft und Erfahrungen mit Untertänigkeit. Das Beispiel Galenbeck in Mecklenburg (1717–1748). In: Peters, Jan (Hrsg.) *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München, 201–247.
- Lubinski, Axel – Rudert, Thomas – Schattkowsky, Martina (Hrsg.) 1997: *Historie und Eigen-Sinn. Festschrift für Jan Peters zum 65. Geburtstag*. Weimar

- Lüdtke, Alf 1991: Einleitung: Herrschaft als soziale Praxis. In: Ders.: *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozialanthropologische Studien.* /Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 91./ Göttingen, 9–63.
- Lütge, Friedrich 1963: *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert.* Stuttgart
- Makkai, László 1975: Neo-Serfdom: Its Origin and Nature in East-Central Europe. *Slavic Review* June 225–238.
- Marsina, Richard 1977: Zur Problematik der „zweiten Leibeigenschaft“. In: Gusztáv Heckenast (Hrsg.) *Aus der Geschichte der ost-mitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16-17. Jahrhundert.* Budapest, 363–374.
- Mód Aladár 1945: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért.* Budapest
- Nichtweiß, Johannes 1953: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 687–717.
- Nichtweiß, Johannes 1954: *Das Bauernlegen in Mecklenburg.* Berlin
- Pach Zsigmond Pál 1950: *Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt.* Budapest /klny. a Századok 1949. évi 1–4. számából/
- Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XVI–XVII. században.* Budapest
- Perkins, J. A. 1986: Dualism in German Agrarian History. *Comparative Studies in Society and History* 287–306.
- Peters, Jan (Hrsg.) 1995: *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften.* /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München
- Peters, Jan (Hrsg.) 1996: *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich.* Berlin
- Graf von Rantzau, Christian 1957: Darstellung der Leibeigenschaft. In: Conze, Werner (Hrsg.) *Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung.* Göttingen, 63–66. (Graf Christian von Rantzau: Darstellung der Leibeigenschaft. Dem zur Untersuchung derselben verordneten Ausschusse der Schleswig-Holsteinschen Gutsbesitzer vorgelegt zu Kiel am 3. Julius 1796. – Valószínűleg kézirat, mely először itt jelent meg nyomtatásban, de ezt a szöveggyűjtemény nem adja meg.)
- Révai József 1946: *Marxizmus és magyarság.* Budapest
- Rodigast, Rolf 1976: Das Einkommen der Greifswalder Stadtbauern in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* III. 107–118.
- Rudert, Thomas 1995: Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde. Beobachtungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Oberlausitz im 18. Jahrhundert. In: Peters, Jan (Hrsg.) *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften.* /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München, 197–218.
- Sabean, David 1984: *Power in the Blood. Culture and Village Discourse in Early Modern Germany.* Cambridge
- Sabean, David 1990: *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700–1870.* Cambridge
- Schremmer, Eckart 1972: Agrarverfassung und Wirtschaftsstruktur. Die südostdeutsche Hofmark – eine Wirtschaftsherrschaft? In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 20. 42–65.
- Schumpeter, Joseph 1964: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung.* Berlin (1. kiadás 1911.)
- Schumpeter, Joseph 1980: *A gazdasági fejlődés elmélete.* Budapest

- Spiesz, Anton 1969a: Die neuzeitliche Agrarentwicklung in der Tschechoslowakei: Gutsherrschaft oder Wirtschaftsherrschaft? *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 32. 222–237.
- Spiesz, Anton 1969b: Czechoslovakia's Place in the Agrarian Development of Middle and East Europe of Modern Times. In: *Studia Historica Slovaca VI*. Bratislava, 7–62
- Szabó István 1948: Az örökös röghözkötöttség rendszere. In: Uő.: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 65–158.
- Szabó István 1948: Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: Uő.: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 159–201.
- Troßbach, Werner 1981: Südwestdeutsche Leibeigenschaft in der Frühen Neuzeit – Eine Bagatelle? *Geschichte und Gesellschaft* 69–90.
- Troßbach, Werner 1993: *Bauern 1648–1806*. /Enzyklopädie deutscher Geschichte 19./ München
- Troßbach, Werner 1997: Historische Anthropologie und frühneuzeitliche Agrargeschichte deutscher Territorien. Anmerkungen zu Gegenständen und Methoden. *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag*. 5. 2. 187–211.
- Varga János 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest
- Varga János 1989: Az 1848 előtti falusi társadalom kutatásának főbb forrásai. In: Erdmann Gyula (szerk.) *Kutatás – módszertan*. /Rendi társadalom – polgári társadalom 2./ Gyula, 212–225.
- Vári András 1980: Az agrártársadalmi struktúra és a gazdasági fejlődés Nyugat-Európában (Egy vita ismertetése). *MTA II. oszt. Közleményei* 29. 3. 313–323.
- Vári András (szerk.) 1988: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest
- Wirtz, Rainer 1981: *Widersetzlichkeiten, Excesse, Crawalle, Tumulte und Skandale*. *Soziale Bewegung und gewalthafter sozialer Protest in Baden 1815–1848*. Frankfurt–Berlin–Wien
- Wunder, Heide 1978: Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany. *Past and Present* 78. 55–59.
- Wunder, Heide 1983: Serfdom in Later Medieval and Early Modern Germany. In: Aston, T. H.– Coss, P. R. – Dyer, Christopher – Thirsk, Joan (eds.) *Social Relations and Ideas. Essays in honor of R. H. Hilton* Cambridge, 249–272.
- Wunder, Heide 1995: Das Selbstverständliche denken. Ein Vorschlag zur vergleichenden Analyse ländlicher Gesellschaften in der Frühen Neuzeit, ausgehend vom „Modell ostelbische Gutsherrschaft“. In: Peters, Jan (Hrsg.): *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*. /Historische Zeitschrift Beiheft 18./ München, 23–49.

Pócza Kálmán

Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban

Dolgozatomban elsősorban nem arra keresem a választ, hogy vajon a címben felvett három fogalom között van-e összefüggés vagy kölcsönhatás, mivel manapság egyre kevésbé kérdőjelezi meg azt, hogy van, még hozzá nem is jelentéktelen. Néha inkább már úgy tűnik, mintha a Magyarországon sokáig uralkodó reflektálatlan pozitivistá (történet)tudományszemlélet helyébe – legalábbis a közvélemény szerint – a politikai mező által meghatározott történetírás lépett volna. Hogy mindez messze nem igaz, amellet talán nem kell ehelyütt külön érvelnünk. Morál, politika és történetírás szoros kapcsolata azonban nehezen tagadható. Céлом nem is annak bizonygatása, hogy igenis van összefüggés, sokkal inkább egy nagyon is jellemző példán keresztül bonyolult kapcsolatuk működésmódját szeretném bemutatni.

A második világháború olyan eseményeket produkált, amelyek nemcsak a politika, hanem a morál szintjén is komoly kihívás elé állították az embereket. Mivel időközben a múlt részévé váltak a történetek, így lassan a történések horizontján is megjelentek azok az alapvető politikai és morális kérdések, amelyekkel közvetlen a háborút követően az egész világnak szembesülnie kellett. Hogy a német történések miként reagáltak ezekre a kérdésekre, hogy miként fonódik össze a történettudomány módszertani kérdése a háborús és emberellenes bűnök alanyára vonatkozó morális kérdéssel (ki a felelős a második világháborús szörnyűségekért) és a hogyan továbbra vonatkozó politikai kérdéssel – nos mindez remélhetőleg valamivel jobban kirajzolódik majd dolgozatom elolvasását követően.

Munkámat három részre osztottam. A rövid bevetőben arra helyeződik a hangsúly, hogy a Ranke által nyíltan kitűzött tudományos cél (a történelem tudománnyá formálása, azaz a tudományosság kritériumainak meghatározása), és Ranke rejtett politikai célja (az egységes és dicső nemzeti identitás kialakítása a történelem nyilvános használata révén) olyan termékeny feszültségbe kerül, amely konstruktívan hat a történetírásra. A társadalom két alrendszerre, a tudomány és a politika kétirányú egymásrahatása megkerülhetetlen, és nem is lehet cél ennek megkerülése. Az írás második része azt vizsgálja meg, hogy a rankei tudományosság kritériumai a hatvanas évek végén hogyan változnak meg elsősorban olyan külső politikai nyomásra, amely nem egyezik meg a rankei politikai céllal (hiszen a 68-as mozgalmak célja a társadalomkritika volt, s nem egy kollektív identitás kialakítása). Ezen folyamat végeredménye azonban a tudományosság olyan régi-új kritériumának kialakulása, amely többé-kevésbé elismertségre tesz szert a tudós társadalomban. A harmadik rész a német történetírásban végbement harmadik nagy változást elemzi. A nyolcvanas

évek közepén ugyanis két lehetőség előtt állt a német történettudomány. Egyrészt fennállt annak lehetősége, hogy a tudományosság kritériumai körül kialakult újabb vita után (amelynek most elsősorban morális mozgatórugói voltak) újrafogalmazza azokat. A Martin Broszat által javasolt módszertani megújulás helyett azonban egy másik utat járt be a német történetírás. Kezdetben (80-as évek közepe) belső okokból (egy rankeihoz hasonló politikai cél, a pozitív nemzeti identitás kialakítása érdekében), majd később (90-es évek) amerikai behatásra a politika és a történettudomány kölcsönös egymásrahatása egyoldalúan felborult, ami azt jelentette, hogy a tudományos történetírásra nehezedő politikai nyomás bizonyos értelemben agyonnyomta a történettudományt. A politikai nyilvánosság most nem ahhoz járult hozzá, hogy a tudósok megőrizve a legalapvetőbb rankei elemet (forráskritika) újrafogalmazzák a tudományosság kritériumait, hanem arra törekedett, hogy a tudomány a nyilvánosság kritériumait (új információ, provokativitás, botrány, személyes motivációk kutatása, könnyen érthető monokauzális magyarázatok) vegye át. A szakma a kilencvenes évek közepén-végén megjelenő amerikai botránykönyveket (Goldhagen, Finkelstein) egységesen „kiátkozta”, mivel a látszat ellenére azok nem feleltek meg a szakma által bevett kritériumoknak. Mihelyst a politika nemcsak inspirálóként akart részt venni a tudomány változásában (pl. oly módon, hogy az inspiráció után a tudósokra hagyja a tudományosság kritériumainak megvitatását), hanem saját kritériumait akarta a tudósokra ráerőltetni, ettől a pillanattól kezdve a politika már nem saját törésvonalai szerint osztotta meg a tudósokat, hanem egységesen ellenséges reakciót váltott ki. Az írás harmadik részében tehát a történettudomány politikai céljainak piacodását, ezen célokra a tudományosság céljai fölé emelkedését, és ennek elutasítását próbálom meg görcső alá venni.

Feltételezve azt, hogy a német történetírás (és egyáltalán, a ma is tudományosnak számító történetírás) kialakulásáról kellő információval rendelkezik az olvasó, csak vonatkoztatási pontok végett röviden jellemezném a német historizmust, hogy a megfelelő hangsúlyok még jobban kirajzolódhassanak a háború utáni német történetírásban.

I. A RANKEI TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Melyek a historizmus legfőbb jellemzői tehát?

A historizmus olyan (1) megértő-hermeneutikai tudomány, amely múltbeli (2) egyedi entitások (3) szándékainak (4) saját értéke szerinti (5) objektív megértésére törekszik (6) írásos források kritikai vizsgálata által.

1. A historizmus hermeneutikai indíttatása a természettudományokkal való összevetés révén rajzolódik ki a legélesebben. A felvilágosodás történészei is teljes mértékben tisztában voltak azzal, hogy a történettudomány metódusai nagy mértékben eltérnek a természettudományok metódusaitól, hiszen míg ezek elsősorban oksági magyarázatokra törekedtek egy egyedi eset törvény alá rendelése által, addig a történettudomány elsősorban megérteni igyekezte a múlt szereplőinek cselekedeteit.

2. Egyedi entitásnak nemcsak az ember számít Rankénél, hanem ugyanúgy egy nép, vagy egy állam. Meg kell jegyezni, hogy a rankei államfelfogás sok eleme (az állam isteni eredete, abszolút erkölcsi értéke, antidemokratikus beállítottsága) eltűnt a 20. század közepére a historizmus jellemzőiből, ám az állam kitüntetett szerepe továbbra is megmaradt, ami azzal járt, hogy a második világháború utáni német történetírás majdnem két évtizeden keresztül továbbra is az állam és a külpolitika primátusának ígészetében élt.¹

3. Hogy a történelemtudomány feladata a történelemformáló egyének és államok szándékainak, intencióinak felkutatása és felmutatása, az azt a következményt vonja maga után, hogy a történelem tulajdonképpen eszmetörténetté válik. Eszmetörténetté nem abban az értelemben, hogy politikai teoretikusok nézeteit rekonstruálja, hanem abban az értelemben, hogy a politikusok és államok olyan jövőformáló elképzeléseit kutatja, amelyek közvetlen hatással voltak a történelem menetére.²

4. Az egyedi, individuális entitások nem ítélték meg egy külső (pl. a tiszta ész) mérce szerint, hanem csakis a történelmi helyzet, a történelmi környezet, az adott kor feltételeinek pontos leírása által.³ A művileg kreált, absztrakt fogalmak (struktúrák) történelmi elemzésének ilyen merev elutasítása megakadályozta azt, hogy a 20. század elejétől a német történetírásba beszüremkedjen az *Annales*-iskola társadalomtudományokat integráló történetírás-koncepciója.

5. A historizmus történettudósa szerint ő pontosan azt adja vissza, ahogyan a dolgok valójában megtörténtek. A tudós nem lehet figyelemmel az éppen aktuális politikai eseményekre, saját vonzalmaira.⁴

6. Közismert, hogy források kritikája révén kell közelebb kerülnünk a múlt szereplőinek megértéséhez. A pontos módszer lefektetése mellett azonban a historizmus korlátokat is felállított, amikor a memoárokat, naplókat, leveleket, beszámolókat, hivatalos iratokat kiemelte a többi forrás közül, és csak ezeket tekintette releváns forrásoknak. Ranke leggyakrabban azokat az írott dokumentumokat vizsgálta ugyanis, amelyek az adott állam vagy államférfi külpolitikai-diplomáciai tevékenységéről tanúskodtak (az állam által hivatalosan kibocsátott papírok, visszaemlékezések). A források vizsgálatának ilyen leszűkítése azzal járt, hogy a 19. századi történetírás nemzetek, államok vagy nagy államférfiak biográfiai jellegű történetírására koncentrált. Másrészt éppen azért, mert nem minden fennmaradt írásos és íratlan emléket tekintett Ranke forrásnak, hanem csak a politikai vonatkozásúakat, vagy finomabban mondva a forrásokból csak a politikai vonatkozások érdekelték, nos éppen ezért a historizmus történetírása tulajdonképpen olyan nemzetállamok politikai történetének írásává vált, amelyek legitimitásuk java részét éppen nemzetük történelméből kívánták meríteni. Ahhoz pedig, hogy a kialakuló nemzetállamok megfelelő ideológiai alapokkal rendelkezzenek, elengedhetetlen volt a történetírás,

1 Kershaw 1999: 19; Schleier 1993: 149. A háború utáni Németország két legjelesebb történésze is ennek a felfogásnak volt a híve (Meinecke 1946; Ritter 1962).

2 Iggers 1971: 26. Ugyanakkor az előbbire is van példa a német historizmusban (Meinecke 1907). Ebben a könyvben Meinecke a mai értelemben vett eszmetörténetet írt.

3 Iggers 1971: 98.

4 Iggers 1993: 9; Gross 1993: 449.

professzionizálódása és a tudományos eszközökkel alátámasztott nemzeti történelmek létrejötte. De mindez igaz volt fordítva is: ahhoz, hogy a történelem szaktudományává változhasson, hogy legyenek történelem tanszékek, hogy megfelelő pénzforrás álljon rendelkezésre – nos mindehhez a történelem tanszékeknek vállalniuk kellett átpolitizálódásukat, azt hogy a történelmet a politika instrumentumaként fogják használni.⁵

A historizmus ilyen jellegű jellemzésére tehát azért volt szükségünk, mert a Ranke által létrehozott történelemszemléletben igen hosszú időn keresztül nem történt jelentős változás. Ranke közvetlen utódai csak finomítottak a kutatási módszereken.

II. A NÉMET TÖRTÉNETÍRÁS 68-AS FORDULATA

II. 1. Előzmények

II. 1. 1. A moralizáló történetírás és a módszertani megújulás sikertelensége – 1945–1949

A második világháború inkább morális és politikai értelemben okozott törést a német történetírásban. Metodológiaiag javarészt hű maradt a német historizmus rankei hagyományához. A '45 utáni történetírásnak nem csak ideológiai és erkölcsi problémákkal kellett azonban megküzdenie. A gondolkodáshoz és tudományos munkához elengedhetetlen intézményi háttér ugyanis romokban hevert. Igen sok, nácizmusra vonatkozó történelmi forrás elveszett a háború pusztításának következtében, a másik részét a szövetségesek lefoglalták és elszállították, így tulajdonképpen csak a nácik által hátrahagyott írások, beszédek, törvények és rendelkezések alkothatták a kutatás tárgyát, egészen a hatvanas évek elejéig, amikor is majd visszakerülnek igen fontos történelmi anyagok az NSZK-ba. A rendelkezésre álló forrásoknak a kiadása is csak az ötvenes évek elején indult meg, s többek között ennek is köszönhető, hogy közvetlenül a háború után főleg moralizáló munkák jelentek meg – elsősorban újonnan alapított kulturális folyóiratokban, hetilapokban.⁶

Hogy nem szakmai lapokban folyt a németek bűnösségéről és történelmi szerepéről folytatott vita, annak több oka van. Egyrészt az, hogy rengeteg új, javarészt a szövetségesek által cenzúrázott, a „reeducation” szellemének megfelelő folyóirat került kiadásra, amelyek elsősorban a nagy nyilvánossághoz szóltak. Ezekben a lapokban elsősorban újságírók és értelmiségiek próbálták saját népüket a legközvetlenebb múlttal szembesíteni.⁷ Másrészt a történészcéh 1859 óta megjelenő hagyományos folyóirata – a *Historische Zeitschrift* – 1945 végétől 1949 májusáig részben materiális, részben politikai okok miatt nem tudott megjelenni. Ez a reprezentatív jelentőségű folyóirat volt tulajdonképpen a szíve a német történészszakmának, és

5 White 1997a.

6 Kwiet 1989: 186.

7 Kwiet 1989: 183.

sok konzervatív beállítottságú történész ugyancsak rossz szemmel nézte, amikor végül 1949 tavaszán annak a Ludwig Dehionak a kezébe került a folyóirat kiadása, aki komoly kritikával illette a rankei történelemszemléletet.⁸ A konzervatív történészeknek persze így sem lehetett okuk panaszra, hiszen a nácitalanítás (Entnazifizierung) során sem érték jelentős „károk” a történészeket. Csak azok a történészek nem térhettek ugyanis vissza állásukba, akik a mozgalomban aktívan részt vettek és akkori ténykedésüket még a háború után is védték. A tanári kar újjászervezése és a nácitalanítás az egyetemek saját hatáskörébe tartozott, éppen ezért ellentmondásokkal teli volt. Mindenesetre általánosságban mégis el lehet mondani, hogy a személyes ismeretség és a német történészek java részének konzervatív beállítottsága miatt nem történt jelentős személyi változás a történészcéhen belül 1945 után. A radikális személyi átalakulás azért is elmaradt, mert a nácik elől emigrációba kényszerült történészek közül csak nagyon kevesen tértek vissza Németországba.⁹ Mivel sem generációs váltás, sem komolyabb személyi változás nem történt az egyetemen, ebből következik, hogy az egyetemek tanulmányi rendje és programkínálata sem változott jelentősen. Az egyetemi hallgatók továbbra is elsősorban olyan politikatörténeti előadásokat hallgathattak, amelyek metodológiailag még mindig a külpolitika primátusára, a történeti események egyediségére és azoknak megértésére törekedett.¹⁰

Az egyetemek gyors talpraállásával szemben az egyetemen kívüli kutatóintézetek és a történészek egyesületének meg- illetve újjászervezése csak igen nehezen indult el. A történészek egyesületének létrejöttét a német professzorok függetlenségi kutatásideálja akadályozta, továbbá az a tény, hogy Gerhard Ritter személyét, aki a legaktívabban állt ki a történészegyesület újraalapítása mellett, a francia hatóságok nem nézték jó szemmel.¹¹ A náciizmus történetének átfogó feldolgozását célul tűző „Jelenkortörténeti Intézet” (Institut für Zeitgeschichte) megszületésénél pedig a szövetségi államok képviselőinek vitája játszott abban szerepet, hogy az intézet csak 1950-ben jöhetett létre, de stabil működési feltételekkel csak 1956 után tudott dolgozni.¹² Ez az intézet lesz egyébként az egyik olyan kutatói központ, ahonnan a német történetírás radikális revíziója és átalakítása előbb egy folyóirat beindítása (*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1953-tól), majd forráskiadások és összefoglaló tanulmányok révén az ötvenes évek közepétől lassan elindul, és a hatvanas évek közepétől erőteljes „hátszelet” kap.¹³

A történeti gondolkodás revíziójáról persze szinte a kezdetektől fogva szó volt, ám igazi áttörés, a rankei történetiszemlélet radikális átalakítása a gyakorlatban nem valósult meg. Mint említettük, közvetlen a háború után a történészek java része elsősorban objektív-materiális és szubjektív okokból kifolyólag a történetírást elsősorban

8 Mommsen 1981a: 153; Schulze 1989: 98.

9 Schulze 1989: 123; Mommsen 1973: 130.

10 Schulze 1989: 112.

11 Schulze 1989: 163.

12 Schulze 1989: 229.

13 Kwiet 1989: 185. A másik ilyen intézet az ötvenes évek végén alapított hamburgi kutatóintézet (Forschungsstelle für die Geschichte des Nazionalsozialismus).

a német felelősség kérdésének morális tisztázására használta. A védekezési mechanizmus persze érthetővé válik, ha szem előtt tartjuk, hogy a szövetséges propaganda milyen mélyen sulykolta a németekbe a német nép kollektív bűnösségét.¹⁴ A háború utáni korszak három legjelentősebb, de egyben legidősebb történésze – Meinecke, Ritter és az amerikai emigrációból később hazatérő Rothfels – ugyan számot vetettek a náci múlttal, de műveik inkább apologetikus hangnemben íródtak. Apológia alatt persze nem a náciizmus apológiáját kell érteni, hanem a német fejlődés apológiáját. Meinecke, akit a náciok 1935-ben eltávolítottak a *Historische Zeitschrift* éléről, *A német katasztrófa* című könyvében,¹⁵ Ritter pedig az *Európa és a német kérdés* című könyvében¹⁶ a náciizmust nem egyedi német jelenségnek, német „tévútnak” (Irrweg) tekinti, ahogyan a háború utáni publicisztikai jellegű könyvek, hanem egy összeurópai válságjelenség betetőződésének.¹⁷ Bár mindketten tisztában vannak a náciizmus porosz militarizmusban rejlő gyökereivel, de a náciizmust mégis „üzemi balesetként” értékelik. Gerhard Ritter, akit a náciok letartóztattak a Goerdeler merénylet miatt 1944-ben, valamint Hans Rothfels, aki 1947-ben Chicagóban tartott előadássorozatot a német ellenállásról, szintén a szövetségesek által kialakított „németkép” ellenében írták meg első munkáikat a német ellenállásról.

Az 1949-ben újjáalakult Német Történészszövetség (Historikerverband) megválasztott elnöke, Gerhard Ritter a háború utáni első történésznapon (ahogy addig oly sokan és oly sokszor) a német történetírás revíziójának szükségességére hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor Ranke ragaszkodása a politika, a külpolitika primátusához, miként a történelmi események egyedülállóságához, Ritter szerint mély belátásokon alapul. A történésznek tehát meg kell találnia a megfelelő utat az egyoldalú historista történetírás és a társadalomtudományok alkalmazása között, noha a fő feladat továbbra is az állami szektor megértő vizsgálata, ami semmiféleképpen nem helyettesíthető a társadalomtudományok kritikai-rendszerező felfogásával.¹⁸

Az objektivitásra és a Rankéra való hivatkozás legalább annyira elterjedté vált a történészek között, mint a német történetírás revíziójának gondolata. A revízió tehát nem új kutatási módszerek bevezetésével kapcsolódott egybe, hanem inkább a biztos régihez való visszatéréssel. A revízió így gyakorlatilag kimerült a náci történetnézettel és a német nagyhatalmi törekvések elvetésében.¹⁹ A rankei objektivitás-fogalomra való hivatkozás így elsősorban a náci történetnézet felől érthető meg, hiszen a náci történetfelfogás élesen kritizálta a rankei „fanatikus objektivitást”. Hogy a visszatérés a rankei objektivitáshoz gyakran olyan célokat szolgált, amelyeknek érthető politikai felhangjuk volt, azon nincs mit csodálkozni. Az objektivitásra való hivatkozással lehetett visszakövetelni azt az elkobzott német irattömeget, amely a tudományos kutatás alapjául szolgálhatott, ugyancsak ez az érv volt bevethető, ha a szövetségesek túlságosan mélyen bele akartak szólni a német törté-

14 Caplan 1997: 558; Mommsen 1981a: 154.

15 Meinecke 1946.

16 Ritter 1948.

17 Schulze 1989: 47.

18 Ritter 1950.

19 Schulze 1989: 215

nészéletbe, vagy ha a tudományos élet nem kívánt „átpolitizálódására” hivatkoztak egy intézet létrehozása kapcsán.²⁰

II. 1. 2. Történetírás a politika égisze alatt – az ötvenes évektől a hatvanas évek közepéig

A metodológiai megújulás kudarca mellett sokáig igazából tartalmilag sem sikerült megújulnia a német történettudománynak. A koncentrációs táborokról és a népirtásról azonban az ötvenes évek végéig elsősorban csak bizonyos forráskiadásokban és két könyvben (Anne Frank naplója, Eugen Kogon: *Az SS-állam*) volt részletesebben szó.²¹ A kutatások centruma a hatvanas évek közepéig nem a nemzetiszocializmusra esett, hanem a nemzetiszocializmus előtörténetére.²² Az ötvenes évek legkomolyabb vitái Bismarck és a vilmosi Németország jellegéről folytak. Végül majdnem minden német történész elfogadottnak vélte azt a jellemzést, hogy Bismarck nem a német nacionalista érdekeket tartotta szem előtt, amikor hatalmi egyensúly létrehozására törekedett, hanem sokkal inkább összeurópai érdekeket. Így Bismarckból az ötvenes években egy igazi európai politikus lett, aki a geopolitikai adottságokat figyelembe véve próbálta Németország sorsát meghatározni.²³ Éppen ezért a német nemzetiszocializmus nem a porosz állam egyenes következménye volt ezen történészek szemében, hanem a nácik hatalomrajutásával komoly törés következett be a német fejlődésben.

Kiemelt kutatási téma volt az ötvenes években az ellenállás, hiszen akárcsak Németország keleti felén a kommunista ellenállásnak, a nyugati övezetekben az elitek ellenállásának, a „másik Németország” felmutatásának is erkölcsi és politikai legitimáló funkciója volt. A konzervatív történészek túlsúlya miatt már eleve vonzódott a háború utáni német történetírás ahhoz, hogy a Wehrmacht vezetőinek ellenállását abszolutizálja, és hogy azt az egyetlen lehetséges kitörési útként mutassa fel. Az ötvenes évek elején kialakult hidegháborús helyzet pedig végleg egyértelművé tette, hogy a kommunista és a szociáldemokrata ellenállást teljes mértékben ignorálják.²⁴

A szintén a hidegháborúhoz kötődő totalitarizmuselmélet kialakulásával és elterjedésével egyenlőségjelet tettek a kommunizmus és a nácizmus között, és egyben elhatárolódtak a nácizmus kommunista értelmezésétől, amely Dimitrovnak az 1935-ös Kominternen megfogalmazott definíciójával nyerte el hivatalos formáját.²⁵ Mivel azonban a totalitarizmuselmélet elsősorban a hatalomgyakorlás módja felől elemzi a totalitárius rezsimeket (monolitikus, zárt és mindent ellenőrző rendszerként értelmezve), így elhanyagolja azoknak a társadalmi jelenségeknek a vizsgálatát, amelyek lehetővé tették

20 Schulze 1989: 203.

21 Herbert 1992: 71.

22 Mommsen 1981a: 181.

23 Mommsen 1973: 128.

24 Kershaw 1999: 284; Kwiet 1989: 189.

25 Kershaw 1999: 28. A totalitarizmus elméletekről alapos áttekintést ad Tomka 1993.

a náciizmust. A rendszer monolitikusságának hangsúlyozása és a hatalomgyakorlás elemzésének statikus módszere, valamint a rankei intencionalista hagyomány (a történelem a nagy emberek szándékainak megvalósulása) masszív jelenléte miatt Hitlernek démonikus jelentőséget tulajdonítottak az ötvenes években többek között a totalitarizmuselméletnek is köszönhetően. A háborús felelősség és a népirtás felelőssége ezzel implicit Hitlerre és hozzá hű csoportjára hárult, hiszen ha nincs Hitler, akkor a német fejlődés normális mederben folyik. Szembetűnő azonban, hogy Hitler szerepének hangsúlyozása mellett a hetvenes évek elejéig tulajdonképpen egyetlen komoly Hitler biográfia sem született az NSZK-ban.²⁶ Ugyanakkor az ötvenes évektől máig a legvitatottabb és máig le nem zárt kérdésnek számít az, hogy Hitler vajon erős diktátor volt-e, azaz mindent a kezében tartott és mindent ellenőrzött, miként a totalitarizmuselmélet képviselői és a rankei módszerek mellett kitartó konzervatív történészek sejtetni engedik, vagy pedig egy gyenge diktátor volt, aki a polikratikus rendszerben csak egy szem volt, és a végső döntés sokszor másutt született meg, nem Hitler pedig irodájában. Miként azt Ian Kershaw kiemeli, a nem csillapodó viták objektív oka nemcsak az, hogy igen sok forrás elveszett, hanem méginkább az, hogy Hitler maga nem szerette a bürokratikus kormányzási formát, így leggyakrabban szóbeli utasításokkal, vagy pár szavas feljegyzésekben nyilvánította ki akarátát. Megfelelő források híján a nemzetiszocialista rendszer alapvető jellegéről, a döntéshozatal konkrét folyamatáról, ebből kifolyólag pedig a morális felelősség kérdéséről szintén igen eltérő nézetek alakultak ki.²⁷ Komoly változás a nemzetiszocialista rendszer egészét érintő Hitler interpretációban, és az ezzel szorosan összefüggő három kérdésben (hol és milyen módon hozták az általános politikai döntéseket, a népirtásokról szóló döntéseket és a külpolitikai döntéseket), csak a hatvanas évek végére állt be.

A nagyobb változás előzményeként a német történetírásban az első komolyabb áttörés a hatvanas évek elején történt meg, noha hangsúlyozni kell, hogy módszertanilag továbbra is a rankei hagyomány volt meghatározó. Fritz Fischer 1961-ben megjelent könyvének előszavában még azt írja, hogy munkája elsősorban nagy történelmi személyiségek elképzeléseit, törekvéseit és döntéseit tartja a politikai akaratképződés és a történelmi változások döntő tényezőjének.²⁸ A könyv tulajdonképpen a rankei módszernek megfelelően diplomáciai akták, memoárok és visszaemlékezések alapján íródott, társadalomtörténeti vonatkozásai szinte egyáltalán nincsenek, fő célja pedig a német külpolitikát meghatározó személyek szándékainak megértése volt. Ugyanakkor módszertani konzervativizmusa mellett, tartalmilag élesen ellentétben állt az addig bevett nézetekkel. Fischer szerint az első világháború előtti Németországnak olyan agresszív céljai voltak, amelyek tulajdonképpen a hitleri külpolitikával megegyeztek. Németország geopolitikai helyzete ugyanolyan volt az első, mint a második világháború előtt, és mivel Fischer szerint a német külpolitikát az első világháború előtt is a szlávoktól való félelem és a kelet felé irányuló gazdasági-társadalmi terjeszkedés határozta meg, Hitler tulajdonképpen

26 Kwiet 1989: 192.

27 Kershaw 1999: 17.

28 Fischer 1971: 10.

csak ennek a külpolitikai hagyománynak a folytatója volt. A kontinuitás azonban ugyanígy megfigyelhető a náciizmus másik alappilléreben az antiszemitizmusban is.²⁹ Annak megfogalmazására, hogy a náciizmus nem üzemi baleset volt, hanem a német fejlődés egyenes következménye, voltak már kísérletek korábban is, azonban ilyen markánsan negatív módon még senki nem mutatta be a „speciális német fejlődés”-tézisét (Sonderweg). Azt, hogy Németország különutat járt be, egészen a hatvanas évek elejéig inkább pozitív, nem pedig negatív felhanggal említették, hiszen a náciizmust nem a kontinuitás, hanem éppen a diszkontinuitás példájának tekintették.³⁰ Ellentétben a német különút-tézis publicisztikai szinten megjelenő változataival (amelyek tudományos kutatásra nem támaszkodtak), Fischer könyvét nem lehetett egy kézmozdulattal elintézni vagy félresöpörni, hiszen az a rankei tudományos történetírás alapvető követelményei szerint íródott.³¹ Éppen emiatt könnyen érthető azoknak az öregedő, de a szakmát még mindig uraló professzoroknak a heves ellenállása, akik még a császári Németország fénykorában sajátították el a történelem tudományát, és akik az ötvenes években Bismarckot európai szellemiségű politikusnak állították be.³²

A német történetírás 68-as fordulata előtt két másik mű is komoly szakmai visszhangot váltott ki. Az egyik a totalitarizmusteória dinamikus változatának tekinthető, a másik pedig ezzel ellentétben a fasizmusteória genealogikus polgári változata. Ez utóbbi Ernst Nolte 1963-ban megjelent *Die Faschismus in seiner Epochen* című könyvében került először a köztudatba. A fasizmusteória, mint a kapitalista és imperialista tőkés társadalom válságának utolsó korszaka, eredetileg kommunista tézis volt. Nolte a fasizmusteória polgári változatát adja, amennyiben a fasizmust éppen az európai liberalizmus válsága miatt megerősödött marxizmusra adott válaszként definiálja.³³ A könyv azonban nemcsak a kommunista fasizmusértelmezéstől különült el markánsan, hanem a totalitarizmuselmélettől is, amennyiben a fasiszta ideológiák kialakulására helyezte a hangsúlyt a totalitárius rendszerek statikus-strukturális hatalomgyakorlási mechanizmusának elemzése helyett. A totalitarizmusfogalom szerinte nem feltétlenül elvetendő, de mivel formális, ezért élettel kell megtölteni, amit a fasiszta rendszerek kialakulásának, történelmi gyökereinek vizsgálatával lehet megtenni.³⁴ A források elemzési módszere és a munkamódszer persze továbbra a historista hagyományban gyökereznek, hiszen Nolte ideológiák polgárháborújáról beszél későbbi könyveiben, a fasizmusról írottban pedig Mussolini, az Action française vezetőinek, és Hitler beszédeinek, megnyilatkozásainak és könyveinek alapján dolgozta fel a korszak történelmét.³⁵

29 Fischer 1992: 179.

30 Maier 1992: 124

31 Kershaw 1999: 21.

32 Maier 1992: 130.

33 Nolte 2003: 55.

34 Nolte 2003: 34.

35 Nolte 2003: 58.

Noltének azonban akadt azért a hatvanas években is kritikusa, mégpedig a konzervatív táborból. Karl-Dietrich Bracher, aki a totalitarizmusteória bizonyos elemét elfogadhatónak tartotta, a noltei ideológiatörténettel és átfogó faszizmuselmélettel szemben már az ötvenes években az amerikai politikatudomány eredményeit, a hatalomgyakorlás, a hatalomelosztás és -eltolódás strukturális vizsgálatának módszereit felhasználva a weimari köztársaság intézményeinek gyengeségét, a német fejlődés egyedülállóságát (Sonderweg) és Hitler kiemelkedő szerepét mutatta fel a nácizmus hatalomra jutásának legfőbb okaként.³⁶ Az Arendt és Friedrich által kidolgozott totalitarizmuselmélettől abban különbözik Bracher felfogása, hogy Bracher – akárcsak Nolte – a totális állam kialakulásának feltételeire, az arendti-friedrichi teoretikus vizsgálatok helyett az empirikus, a különböző diktatúrákat inkább megkülönböztető, mintsem egybemosó vizsgálatokra helyezte a hangsúlyt, nem a statikus elemzésre. Ugyanakkor mind Arendt és Friedrich, mind Bracher korai munkái a hidegháború légkörében, és általában azzal a hipotézissel jöttek létre, hogy az alapvető hatalomgyakorlási metódusok megegyeznek a kommunista és a fasiszta diktatúrákban, ami azt jelenti, hogy Bracher munkái mindig egyben intő jelként is szolgáltak egy még továbbra is létező totalitarizmus, a kommunista diktatúrával szemben.³⁷ Hogy Bracher – Fischer és Nolte mellett – egy átmeneti időszaknak volt az egyik legjelentősebb történésze, az a rankei történetfelfogáshoz való viszonyában is megnyilvánul. Mint már említettük, elemzéseiben javarészt a politikatudomány dinamikus-strukturális elemzéseire támaszkodott, hangsúlyozta a háború előtti és a hitleri Németország közötti kontinuitást és kiállt a belpolitikai fejlődés kutatásának dominanciája mellett, ugyanakkor hangsúlyozta Hitler szerepének fontosságát, ami a rankei intencionalista történetírás „maradványa”.³⁸

II. 2. A fordulat – 1968

A hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére mind módszertanilag, mind tartalmilag megújult a német történetírás. Felnőtt egy új generáció, amely már szinte csak hallomásból tudott valamit a nácizmusról, ám a szülők hallgatása oly mértékben irritálta őket, hogy radikálisan szembefordultak a múlt feldolgozásának addigi gyakorlatával, azaz a hallgatás helyett a bűnösség kérdésének kitérgyalását követelték. Eichmann jeruzsálemi pere, a nácizmus kutatásának ezt követő nemzetközi fellendülése, a háborús bűnösök németországi perei, a nyugatnémet archívumok megnyitása, a náci Németország hatalmas iratmennyiségének visszaszállítása az NSZK-ba, új egyetemek, kutatóállások alapítása Németországban, a professzori állások megnegyesződése 1960 és 1975 között,³⁹ a szociáldemokraták kormányra kerülése, a baloldali gondolkodás reneszánsza, a baloldali-marxista radikális diákmozgal-

36 Bracher 1960.

37 Mommsen 1973: 135; Kershaw 1999: 135.

38 Bracher 1971: XIX.

39 Habermas 1979: 739.

mak, a hidegháború enyhülése – mind okai és/vagy következményei voltak a nyugatnémet nyilvánosság radikális átalakulásának.⁴⁰ A 20. századi politika legfőbb színterének, a nyilvánosságnak a radikális átalakulása természetesen komoly hatással volt a tudományokra, elsősorban a társadalomtudományokra és ezen belül is a történettudományra. Ez a közvetlen és nyílt politikai hatás sok konzervatív történész szemében megkérdőjelezte a tudományos élet átformálódásának legitimitását is,⁴¹ noha tulajdonképpen az ő álláspontjuk is a korábbi aktuális politikai trendbe illeszkedett – csak éppen látens módon.

A hatvanas évek végén így elindult az addigi kutatások felülvizsgálata és új kutatási területek megnyitása. A totalitarizmuselmélet helyett a marxista fasizmusértelmezés került előtérbe, persze nem a vulgáris dimitrovi változata, hanem az ausztró-marxista Otto Bauer és a német kommunista August Thalheimer alternatív fasizmusértelmezése, a frankfurti iskola Marxot és Freudot szintetizáló kísérlete, valamint Marxnak a bonapartizmusról írott esszéje.⁴² A hatalomgyakorlás technikai oldalának a vizsgálata helyett a gazdasági–társadalmi folyamatok vizsgálatára helyeződik a hangsúly, ugyanakkor az ötvenes évek témái teljesen átértékelődnek. Az egyik legfontosabb központi téma – mely egyéb kérdésekre is nagy hatást gyakorolt – Hitler szerepének kérdése volt. A totalitarizmuselmélet képviselői általában démonizálják Hitler hatalmát, egy monolitikus-monokratikus, racionálisan megszervezett és működtetett diktatúrát feltételeznek, amelynek központjában egy erős diktátor, tehát az a Hitler áll, akinek kezdetektől fogva kidolgozott programja van, és aki ezt a programot könyörtelenül végre is tudja hajtani-hajtatni.⁴³ Ezzel a metodológiai intencionalista–rankeiánus hagyománnyal szemben, amely javarészt még a náci propaganda által kialakított Hitler képet használta fel,⁴⁴ a hatalomgyakorlást strukturális alapokon vizsgáló Martin Broszat szerint (aki egyébként a müncheni Institut für Zeitgeschichte legmeghatározóbb alakja) egészen másként nézett ki a döntéshozatali folyamat a Harmadik Birodalomban. Broszat azon történészek közé tartozik (H. Mommsen, Peterson, Bollmus), akik a döntéshozatali folyamat empirikus vizsgálata alapján intézményi anarchiáról, többdimenziós hatalmi struktúráról, adminisztrációs és vezetési káoszról beszélnek a náci Németország kapcsán. Az adminisztrációs káosz mindazonáltal nem Hitler tudatosan megtervezett és végrehajtott terve volt, hogy a *divide et impera* elve alapján olyan hatalmat koncentráljon saját kezébe, amilyennel senki sem rendelkezik, és ezzel megszilárdítsa a hatalmát, hanem sokkal inkább Hitler antibürokratikus hatalomgyakorlási hajlamának, valamint annak a következménye volt, hogy Hitler nem rendezte vagy nem tudta rendezni a párt és az állam viszonyát.⁴⁵ Hitler ugyanarra a feladatra megbízta a párt egy emberét és a minisztérium vezetőjét, ugyanakkor, ha valahol túl nagy hatalomkoncentrációt sejtett, felszámolta a kettősséget és egy harmadik

40 Evans 1991: 25.

41 Hillgruber 1974; Bracher 1977.

42 Caplan 1997: 551.

43 Hillgruber 1965; Hildebrand 1981.

44 Hiden–Farquharson 1983: 11.

45 Broszat 1989: 244; Mommsen 1991: 71.

emberre ruházta.⁴⁶ Ezek az amorf, folyamatosan vándorló hatalmi gócpontok egymással konkurálva, Hitler szóbeli megnyilvánulásaira vagy pársoros utasításaira hivatkozva olyan átláthatatlan rendszert hoztak létre, amely folyamatosan radikalizálódott, hiszen minden hatalmi gócpont a túléléséért küzdött. Broszat és Mommsen szerint Hitler ebbe a konkurenciaharcba csak a legszükségesebb esetben szólt bele, hogy szimbolikus hatalmát ne csorbítsák a hatalmpolitikai harcok.⁴⁷ Ebből következőleg a rendszerben versenyfutóknak elég nagy szabadságuk volt. Broszatek szerint ez a polikratikus kormányzási forma, amelyben nem Hitler minden döntés meghozatalának végső instanciája, hanem a döntéshozatalban legalább annyira fontos szerepet játszanak a rendszer résztvevői, csak még inkább jellemzővé vált olyan hatalmi központok létrehozását követően, amelyek sem pártállások sem minisztériumi állások nem voltak, hanem Hitler személyes megbízásán alapultak (mint például a Vierjahresplan-Behörde, vagy az SS és a Gestapo), s méginkább ez volt jellemző a kabinet 1938-as feloszlása után.⁴⁸ Hitlernek ugyan nagy szerepe volt a diktatúra létrehozásában és működtetésében, de hatalomra kerülve éppen uralkodási stílusa miatt olyan dinamikát rejtett magában a rendszer, amely a konkurenciaharc miatt a radikalizálódás és az anarchia felé hajtották a rendszert. Hitler meggyőződése éppen emiatt inkább a hatalom szimbolikus gyakorlásában játszottak szerepet, s nem a konkrét döntésekben (legyen szó politikai, gazdasági kérdésekről, vagy a zsidókérdésről). Hitler antiszemizmusára való hivatkozás egyedül még nem magyarázza meg, hogy hogyan jöhetett létre a zsidókérdés „végső megoldása”, erre sokkal inkább a rendszer kumulatív és feltarthatatlan radikalizálódásának elemzése adhatja meg a választ – állítják ezek a történészek.⁴⁹ Hitler felelősségének ily módon történő csökkentése a konzervatív történészek szemében botránykő volt, hiszen ők meg voltak győződve arról, hogy Hitler személyisége és ideológiája a kulcs a náciizmus hatalomra kerülésének megértéséhez.⁵⁰

Hitler szerepének revidálása mellett sor került az elitek ellenállási mozgalmának revidálására, és az ellenállással kapcsolatos eddigi szűk körű vizsgálatok kiterjesztésére. Az elitek ellenállási mozgalmát glorifikáló konzervatív történészekkel szemben Mommsen azt próbálta meg kimutatni, hogy a július 20-i puccskísérlet résztvevői messze nem egy liberális, demokratikus állam érdekében és messze nem a szociáldemokrata ellenzék, valamint a nép támogatásával kívánták Hitler hatalmát megdönteni, amiként azt közvetlen a háború után a legitimációs kényszernek engedve sokan állították, hanem egy olyan oligarchikus-autoriter vagy egy konzervatív–korporatív rendszer érdekében, amely nem jár radikális társadalmi átalakulással.⁵¹ A szociáldemokrata és a kommunista ellenállás felé fordulás sokat köszönhet

46 Mommsen 1991: 75.

47 Mommsen 1991: 77.

48 Broszat 1989: 349.

49 Mommsen 1981: 65.

50 Bracher 1976: 98; Hildebrand 1981: 73.

51 Mommsen 1991: 282.

annak, hogy a hatvanas évek végén megtörtént a kormányváltás és a szociáldemokraták most már kormányzati pozícióból ösztönözhatték az ez irányú kutatásokat.⁵²

Ugyanez mondható el a náciizmus előtörténetének kutatására is. A német különút teória (Sonderweg) Fischer elméletét követve a bismarcki és a náci Németország közötti negatív kontinuitásra helyezte a hangsúlyt. A hatvanas évek végére annyiban módosult Fischer elmélete, hogy most már elsősorban nem a külpolitikai kontinuitás kimutatására törekedtek a történészek, hanem a náciizmus bismarcki korszakra visszamenő társadalmi-gazdasági okaira. Ez érthető, hiszen a neomarxista elméletek java része abból indul ki, hogy a náciizmus hatalomra kerülésében komoly szerepe volt a gazdasági-társadalmi értelemben vett német különútnak és kapitalista tőkésnek a náciizmus iránt tanúsított szimpátiájának. A német különút abban rejlik, hogy a hirtelen gyorsasággal bekövetkezett német iparosodást nem követte a politikai élet demokratizálódása és erős szociális intézmények, szakszervezetek kialakulása. A 19. század közepén-végén kialakuló német nagypolgárság nem azonosult a liberális politikai és társadalmi eszmével, hanem kiegyezett a vilmosi rendszerrel, a porosz junkerekkel és arisztokratákkal, akik megtartották politikai befolyásukat.⁵³ Sok szerző a tőkés réteg ezen antidemokratikus beállítottságában vélte felfedezni a náciizmus gyökereit, hiszen pontosan nekik lett volna lehetőségük gazdasági hatalmuk révén egy politikailag és szociálisan konzolidált rendszert létrehozni és fenntartani. Ezzel szemben a gazdasági és társadalmi fejlődés eltérő mértéke miatt a vilmosi rendszer összeomlása után olyan, addig elnyomott társadalmi erők kerültek felszínre, amik destabilizálták a hirtelen létrejött köztársaságot.⁵⁴ Ez a destabilizációs tényező pedig akkor nyerte el igazi jelentőségét, amikor kitört a világgazdasági válság és a náciizmus propagandája könnyen megszólitotta a vilmosi rendszerben elnyomottakat, az alsó középosztályt és a munkásokat.⁵⁵

A különút-vita egészen a nyolcvanas évek elejéig eltartott, amikor is egy brit szerzőpáros arra hívta fel a figyelmet, hogy az angol polgárok legalább olyan mértékben hasonultak a gentry réteghez, mint a német polgárság a junkerekhez. Az angolszász kutatók figyelme azért ébredt fel újra a német különút teóriája iránt, mert a hetvenes évek vége felé Nagy-Britannia olyan – a harmincas évekhez kicsit hasonlító – gazdasági válsággal küzdött, amely válságra nehezen találtak magyarázatot.⁵⁶ A Eley–Blackbourn szerzőpáros szerint a 19. századi német fejlődés nem sokban különbözött a mértékadónak számító angoltól, mivel az angol polgárság legalább olyan mértékben „gentryzálódott”, mint a német. A német városok demokratikus hagyománya is mélyen a középkorba nyúlik vissza, a nyilvánosság intézményei (újságok, egyesületek) a 19. század közepén német nyelvterületen pedig szintén virágkorukat élik, így semmi esetre sem mondható, hogy Németország alapvetően egy

52 Evans 1991: 26.

53 Wehler 1973.

54 Lozek 1998: 377.

55 Caplan 1997: 563.

56 Maier 1992: 128.

feudális társadalom lett volna.⁵⁷ A társadalmi fejlődés hasonlóságának kimutatása mellett azonban mégis valamivel magyarázni kellett a nácizmus létrejöttét, amit a legtöbb konzervatív történész (Stürmer, Nipperdey, Hilderbrand, Hillgruber) Németország geopolitikai adottságára (Mitteleuropa-Gedanke) vezetett vissza.

A nácizmus előzményeinek kutatása mellett ugyanakkor komolyan megkezdődött a nácizmus és a kapitalista nagytőkések viszonyának feldolgozása valamint Hitler szerepének az addigi, publicisztikai jellegű írásokat meghaladó, tudományos vizsgálata. Ez utóbbi olyan Hitler-biográfia hullámhoz vezetett, amelyre eladdig gondolni sem mertek. A biográfiaszerzők java része Hitler személyének fontosságát, eltökéltségét, erős diktátori mivoltát, a nemzetiszocializmus megértéséhez elengedhetetlenül szükséges Hitler „faktort” hangsúlyozzák, ezzel javarészt az intencionalista rankei hagyományhoz való visszatérést segítik elő.⁵⁸ Bracher szerint például pontosan Hitler képességeinek alábecslése vezetett a weimari köztársaság bukásához, és a hatvanas évek végén újraéledő fasizmusteóriák valamint a fentebb tárgyalt új megközelítésmódok szintén ugyanezt a hibát követik el, amikor Hitlert a reakciós erők és a kapitalista nagytőkések által „kitermelt” embernek állítják be.⁵⁹

Mivel az új generáció java része (Winkler, Wehler, Kocka, Puhle) a gazdaság meghatározó volta mellett foglalnak állást, éppen ebből kifolyólag más módszereket is kellett alkalmazniuk kutatásaik során. Wehler szerint a történettudománynak olyan történeti társadalomtudománnyá (historische Sozialwissenschaft) kellene átalakulnia, amely módszertanában is radikálisan különbözik a historista történettudomány hermeneutikai megközelítésmódjától, mivel azzal nem vizsgálhatók olyan elemi kérdések, mint a népesedés vagy az árak változása, a monopolkapitalizmus kialakulása, a szociális mobilitás, a gazdasági növekedés vagy a törvények szociális természetű kihatása.⁶⁰ Márpedig a történettudományban ilyen jellegű problémák megmagyarázása és nem egyszerű megértése a legfontosabb kérdés, hiszen a történésznek nemcsak a kulturális javak megőrzése, nagy egyéniségek példaként való felmutatása vagy egyszerű megértése, az ideológiák kialakulásának vizsgálata a feladata, hanem sokkal inkább a múltból származó, de jelenünket meghatározó társadalmi–gazdasági jelenségek kritikai vizsgálata a jövőnk szempontjából.⁶¹ A történettudomány nem egyszerűen a múlt eseményeinek-eszméinek megértése, hanem onnan nyeri legitimitását, hogy a társadalom és a politika mellett (amelyeknek szintén jövőformáló szerepe van), a múlt eseményeinek kritikus elemzése révén a jelen és a jövő társadalmának változását irányítja, vagy befolyásolja.⁶² A történelemnek így elsősorban nem homogén identitásképző szerepe van, hanem kritikai, ami inkább egy önkritikus identitás kialakítását segíti elő.⁶³ Ez az egyben morális ítéletalkotást, és értékelkötelezettséget feltételező elemzés élesen szembenáll a historista hagyó-

57 Blackbourn–Eley 1980.

58 Lozek 1998: 377.

59 Bracher 1977: 81.

60 Wehler 1980: 110.

61 Wehler 1980: 135.

62 Wehler 1980: 111.

63 Kocka 1986: 129.

mány érték- és érdeksemleges kutatáseszményével, de ugyanakkor hozzásegíthet például ahhoz, hogy ne fordulhasson elő még egyszer az emberi szabadság és az emberi értékek olyan semmibevétele, mint a harmincas évek Németországában.⁶⁴ A neomarxista irányultságú történészek – szemben a konzervatívokkal – tehát mindössze nyíltan vállalják azt az értékrendet, aminek szempontjából írják a történelmet.

Mivel a nagy társadalmi-gazdasági átalakulások nem egyes emberek szándékait tükrözik, hanem csak kvantitatív módszerek segítségével mutathatók fel, éppen ezért már nem elég a történeti esemény szereplőinek helyzetébe beleélni magunkat. Olyan általános elméletekre és fogalmakra van szükség, amelyek irányítják azt a kvantitatív-empirikus kutatást, amelyek nem diplomáciai aktákon és memoárokon nyugszanak, hanem gazdasági iratokon-forrásokon. Így például, ha a gazdasági-társadalmi folyamatokat és radikális átalakulásokat, a társadalmi struktúrák változásait akarjuk vizsgálni a 19. század eleje és a 20. század közepe között, akkor legjobban tesszük, ha Marx elméletére és fogalmaira támaszkodunk. Az empirikus vizsgálatoknak azt kell szem előtt tartaniuk, hogy vajon igaz-e Marx elmélete, miszerint az ipari forradalmat egy azt megelőző agrárforradalom tette lehetővé, hogy az ipari forradalom után a kapitalista gazdaság bizonyos időszaki hullámzásokkal folyamatosan növekszik, hogy a kapitalizmus törvényszerűen a monopolkapitalizmusba torkollott, és hogy Németországban ez a gazdasági változás és az osztályok harcának kiegyenlítetttsége kikényszerítette a gazdasági és szociális folyamatokba beavatkozó és azt kontrolláló bonapartista államot, ami viszont megteremtette a feltételét a fasiszta államok létrejöttének (ez utóbbi kettő természetesen már Wehler elmélete).⁶⁵

Wehlert és a társadalmi történetírást hasonló felfogásban művelőket igen sok konzervatív történész kritizálta és vádolta azzal, hogy a történelmet a politika eszközeként kezelik, társadalmi utópiák és absztrakt fogalmak alapján ítélkeznek a múlt felett, s nem a korszaknak megfelelően, a korszak egyediségét szem előtt tartva ítélik meg a történéseket.⁶⁶ Szerintük ugyanis a történelem nem az általánostól jut el az egyediig, hanem a történelem tárgya az egyedi, ahonnan esetleg fel lehet emelkedni az általánoshoz, de az egyedi meghatározó volta ekkor sem vonható kétségbe.⁶⁷ Ezenkívül azt is az új társadalomtörténészek szemére vetették, hogy a külpolitikai kapcsolatokat a társadalom gazdasági folyamatainak következményeként, a nagyhatalmak vezetőinek politikai döntéseit az iparosodási folyamat eredményeként, s nem önálló döntéseként kezelik, ami hibás szemlélet.⁶⁸ A radikális baloldali diákmozgalmakkal karöltve ezek a történészek a napi politika szintjére degradálják a történettudományt amikor a „jelen megismerést vezérlő érdekeiről” beszélnek,⁶⁹ és a diákok vulgármarxista követeléseinek a gazdaság és a belpolitika primátusának

64 Kocka 1986: 125.

65 Wehler 1980: 112; Gross 1993: 327.

66 Hildebrand 1976: 338.

67 Hildebrand 1976: 352.

68 Hillgruber 1973: 216; Hildebrand 1976: 343.

69 Hildebrand 1976: 335.

tézisével „tudományos látszatlegitimációt nyújtanak”.⁷⁰ Az eddigi sokoldalú elemzések helyére a mindent a gazdasági alapra visszavezető leegyszerűsített magyarázatok kerültek – állítják a konzervatívok. A személy- és eseménytörténetírás helyére a kapitalizmus- és demokráciakritika lépett.⁷¹

A frontok elég élesen elhatárolódnak tehát, méghozzá leginkább a politikai törvonal mentén. A politikailag konzervatív-liberális történészek java része elutasítja a baloldaliak által kezdeményezett metodológiai megújulást, mondván, az nyílt politikai célokat szolgál. Szerintük a történelem átpolitizálása a tudományosság kárára van, így a történelmet távol kell tartani a politikától. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a baloldali marxista elméletalkotások nem nyernek teret a történettudományban, hiszen ezek előre eldöntik a történelmi folyamatok értelmezését (a történelem vége felől, azaz a jövő felől magyarázzák a történelmet). Láttuk azt is, hogy a metodológiai megújulást ellenző történészek a rankei módszertan valamilyen formájához való visszatérést tartják kívánatosnak. Az egyedi történeti események megértése a fontos számukra, az analizáló és teóriaalkotó történettudomány helyett. Az egyszeri történeti események saját mértéke szerinti megítélése maradjon a vizsgálódások középpontjában, egy utópikus társadalomelmélet szerinti kritikus ítélkezés helyett. A külpolitika fontosságának – ha nem is kizárólagosságának – hangsúlyozása legyen meghatározó, a gazdaság- és társadalomtörténet mindent magába foglaló, a történetírást materiális alapokra helyező és azt ily módon monopolizálni kívánó ideológiakritika helyett. A történelem szereplőinek és ezek szándékainak kutatása, elvont fogalmak és konstruált struktúrák alkotása helyett. Mindezen kritikák ellenére a módszertani megújulás mégis bekövetkezett, és a – hatvanas évek végéig elhanyagolt részterületnek számító – társadalomtörténet-írás komoly teret nyert (például folyóiratok alapítása révén) a német történettudományban.⁷²

Az éppen csak kanonizált történeti társadalomtudományak azonban nemsókára két komoly kihívással kellett megküzdenie a nyolcvanas években. Az egyik az a mikrotörténetírás volt, amely a többi országgal szinte egy időben jelent meg Németországban is, és amely a nagy folyamatokat elméleti-fogalmi szinten tárgyaló makrotörténeti társadalom- és gazdaságtörténetírást nem tartotta kielégítőnek arra nézvést, hogy pontosan megértsük, hogyan is jöhetett létre a náci diktatúra és miként volt lehetséges több millió ártatlan ember kiirtása. A hatvanas évek politikai irányultságával szemben ezen utóbbi, morális kérdés fenntartását és jobb megértését, visszanyerését elősegítő kísérlet mellett, azonban a konzervatív politikai fordulattal, a nyolcvanas években továbbra is érvényesül a politika mindent átható jellege, ami a pozitív nemzeti identitás kialakítása és egy ehhez szükséges pozitív történelemszemlélet követelése révén komoly konfliktusba kerül egyrészt a holokauszt morális és történelmi egyediségét hangsúlyozó történészekkel, másrészt a politikai identitást az „alkotmányos patriotizmusra” redukáló elméletalkotókkal.

70 Hillgruber 1973: 164.

71 Bracher 1977: 637.

72 Kershaw 1999: 23.

III. A NÉMET TÖRTÉNETÍRÁS KERESZTÚTJA

III. 1. Mikrotörténelem a nyolcvanas években

Amíg az új szemléletmód megtermékenyítőleg hatott a történetíráásra, amíg új perspektívákat nyújtott a társadalomtudományos hipotézisek bevonása a történettudományba, addig az új irányzatnak nem kellett megküzdenie belső válsággal, csak a kívülről jövő támadásokkal. Mihelyst azonban az elméleti kutatás alkalmazásának nehézségeire ráébredtek egyes szerzők, belátták, hogy elengedhetetlen a mindennapi élet sokrétűségének elemzése, mégpedig javarészt a résztvevők által használt fogalmak, és nem pedig előregyártott sémák segítségével. A társadalom jobbításának wehleri-kísérlete kudarcnak tűnik ezen szerzők szemében. A neomarxista társadalomtörténet-írás kritikusai szerint a történelem nem egy egységes és pozitív irányba fejlődő modernizációs, iparosodási, városiasodási vagy bürokratizálódási folyamat, amelynek tévútjait a történettudomány segítségével kritizálva kijavíthatnánk, mert a történelemben sok kis történet létezik, a társadalom kis embereinek története, amely történeteket legjobban ezen kis emberek beszámolóiból tudjuk rekonstruálni, nem pedig kvantitatív elemzéssel. A sok kis történet újra előtérbe helyezi a megértést a magyarázattal szemben, ami értelmezhető lenne akár a historista hagyomány beleélőképességének felélesztéseként is, ám sokkal inkább kultúrantropológiai módszerek bevonásáról van itt szó.⁷³

Németországban Martin Broszat tekinthető a mikrotörténetírás, a „mindennapok történetéről” szóló tanulmányok (Alltagsgeschichte) legjellegzetesebb képviselőjének. Broszat már a hetvenes évek második felétől azon dolgozik, hogy a nagy, átfogó magyarázósémák helyett a mindennapi emberek életére helyezze a hangsúlyt. Ezt tükrözi az a vállalkozás is, amelyet ő vezetett, és amelynek terméke egy hatkötetes tanulmánygyűjtemény a náciizmus bajorországi mikrotörténetéről.⁷⁴ A legkomolyabb vita azonban nem ezen mű kiadásakor alakult ki, hanem pár évvel később, amikor is Broszatot egy rövid cikke miatt több izraeli történész támadta. A különleges a dologban egyrészt az, hogy Broszat maga is szociáldemokrata-liberális történész, aki szembe fordul a többi szociáldemokrata történész elméleti megközelítésmódjával. Így olybá tűnik, hogy a német történetírás történetében először fordul elő, hogy nem politikai határvonalak mentén húzódik a vita. Másrészt az is feltűnő, hogy egy pár német történész mellett, akik a metodológiai váltást nem szívesen látták (Kocka, Wehler), elsősorban olyan izraeli történészek vettek részt a vitában, akik a holokauszt-kutatás specialistáinak számítanak (Friedländer, Kulka, Diner). Ez utóbbi tény egyébként jelzi azt a súlyponteltolódást is, ami a náciizmus kutatásában ment végbe a nyolcvanas évek közepéig-végéig. A holokauszt kutatása, a népirtás felelősségének kérdése egyre inkább előtérbe került a fasiszmus-totalitarizmus, vagy a neomarxista modernizáció-antimodernizáció vitájával szemben,

73 Iggers 1993: 74; Tomka 1993: 105–106.

74 Broszat 1977–1983.

és egyre inkább az vált a kutatás kiindulópontjává, hogy hogyan is történhetett meg a holokauszt, hogy ki tehető felelőssé a népirtásért.

Broszat alapvető tézise is erre a kérdésre próbál választ adni.⁷⁵ A mikrotörténetírás azzal a sztereotípiává váló és semmitmondó, mindennapi gyónással egyenértékű történetírással szemben fogalmazódik meg, amelyik képtelen átlátni a mindennapi élet bonyolultságát, és amelyik éppen ezért olyan éles, ám a valóságban nem létező határvonalat húz nemzetiszocialista és nem nemzetiszocialista között, amely az erkölcsi ítélethozatalt ezen fogalmak diametrikus szembehelyezésével leegyszerűsíti, primitivizálja. A történeti eseményeket a jelenből ítéli meg, azaz a náciizmus katasztrofális végkifejlete, a népirtás olyan abszolút kiindulópontja ennek a didaktikus, politikai-ideológiai indíttatású történetírásnak, amelyet abszolutizálva nem tudunk az események közelébe férkőzni, és így a nemzetiszocializmus egyszerű morális leckévé degradálódik (verkümmert zur Pflichtenlektion).⁷⁶ Ráadásul egyéb népirtások tényének napvilágra kerülése miatt a náciizmus sokat veszített abból a morális egyediségéből, amely az egyik legfőbb érv volt, hogy a politikai nevelés, az erkölcsi nevelés során, mint az abszolút gonoszt állítsák középpontba.⁷⁷ A célkitűzés tehát, hogy a nemzetiszocializmus kialakulásának vizsgálatakor a mikrotörténetírás segítségével olyan differenciált képet alkossunk, amely felválthatja, de legalábbis nagyon lényeges elemekkel kiegészítheti az eddigi makroelméleteket, amelyek a mindennapi életet nem igazán vették figyelembe.⁷⁸

A nagypolitika és a mindennapi élet összekapcsolásának követelése értelemszerűen következik a náci rezsimnek abból az interpretációjából, amely Broszat korai munkáiból olvasható ki. Mint fentebb láttuk, Broszat ott funkcionalista felfogásához híven Hitler szerepének relativizálásáról beszél, amikor a totalitarizmuselmélet monolitikus, minden fontos döntést Hitlerre visszavezető, intencionalista megközelítésmódja helyett a rendszer polikratikus berendezkedését hangsúlyozza. A hatalmi és döntéshozatali jogkörök tisztázatlansága nagy szabadságot és játékteret engedett a konkrét döntések meghozatalában nemcsak a náci párt legfelsőbb vezetőinek, de a helyi szintű vezetőknek (például a rombolás mértékének meghatározásakor a kristályéjszakán), valamint a háború folyamán a katonai, illetve a Wehrmacht mellé kirendelt alsóbb rangú SS vezetőknél is (a hadifoglyok, és a keleti zsidók kiirtásakor). Éppen ez a flexibilitás, és a náci mozgalom érzékenysége a közvélemény változására (ld. eutanáziaprogram leállítása, illetve titokban folytatása, az „Endlösung” elutasítása a közvéleményben, és ezen okból kifolyó titkosítása) jól mutatja, hogy milyen mértékben függött a náci mozgalom a közvéleménytől. Ha viszont ezen flexibilitásból kifolyólag az ellenállás és a közvélemény nyomásgyakorlása lehetséges volt még a háború időszakában is, akkor felmerül a kérdés, hogy a zsidók, a homoszexuálisok vagy a romák kiirtásáról tudott-e a közvélemény, és ha tudott, akkor miért nem tiltakozott.⁷⁹ A mindennapok történéseinek

75 Broszat–Friedländer 1988: 351.

76 Broszat 1987: 167.

77 Broszat 1987: 159.

78 Broszat 1987: 134.

79 Peukert 1991: 55.

vizsgálata pontosan a kisemberek felelősségét, és azt hivatott vizsgálni, hogy miként viszonyultak a hétköznapi emberei a náci rezsimhez, hogy mennyire volt jellemző a szolidaritás, az ellenállás, a közömbösség, a kollaboráció, a passzív rezisztencia, az engedetlenség, a konfliktusok vállalása, a konformizmus, vagy az agresszió, és hogy ezek a társadalmi cselekvési formák miként váltották egymást területileg, időben, de akár egy kis csoporton, vagy egy emberen belül is.

Broszat szerint csakis a lokális esettanulmányok képesek azt kimutatni, hogy a náci ideológia indoktrinációja milyen mértékben valósult meg, azaz, hogy mennyiben köszönhető a népirtás a német nép akaratának. Mint arra Broszat utal, az NSDAP elsősorban nem ideológiai támogatottságot élvezett a kisemberek körében, sokkal inkább a náci propaganda tette meg hatását. Ez utóbbi is azonban csak olyan mértékben lehetett hatásos, amilyen mértékben bizonyos, a társadalomban már a weimari köztársaság idején meglévő igényeket karolt fel, mint például a szociális mobilitás támogatása a mozgalomba kerülés, és a mozgalmi ranglétrán történő könnyű felkapaszkodás biztosítása révén, de erre utal egy olyan agrárpropaganda folytatása is, ami a törékeny liberális agrárpolitika hátulütőit kihasználó, már 1928 előtt is erős parasztmozgalmakat karolta fel szóban.⁸⁰ Ez azt jelenti, hogy a nemzeti-szocialista mozgalom sokkal inkább populista propagandájának, s nem ideológiájának vonzereje miatt tudott ilyen támogatást elérni. A populista mozgalmak azonban törvényszerűen veszítenek erejükből, mihelyst kormányra kerülnek, ami nem jelenti azt, hogy rögtön mindenki ellenük fordulna. A rendszerrel való elégedetlenség nagyon széles skálán mozog, és ahhoz, hogy az ilyen hétköznapi, de nem feltétlenül rendszerfelforgató rezisztenciát megláthassuk, szintén a mikrotörténeti módszerek alkalmazására van szükség. Mihelyst azonban a kis emberek fejében lezajlottakat kezdjük el vizsgálni, óhatatlanul megjelenik egy kriminalitáson kívüli mindennapi élet, vagy ahogy Detlev Peukert fogalmaz, rálátunk a barbarizmus és a mindennapi normalitás egyidejű jelenlétére.⁸¹ A hétköznapi emberek bizonyos mértékben tudatában volt annak a barbarizmusnak, ami bizonyos kisebbségekkel történik, sőt az Endlösung eltitkolásának kísérlete ellenére annak a radikalizálódásnak is, ami 1941 után következett be a zsidókérdésben, de csak akkor tiltakozott erőteljesen, ha az ajtaja előtt történtek az események és a megszokott béke helyébe a huliganizmus lépett, illetve ha önérdéke erre kényszerítette (lásd a „Kristallnacht”-ot követő heves tiltakozásokat a közvéleményben).⁸² Hogy a közvélemény mégsem konfrontálódott olyan radikálisan a náci rezsimmel, hogy a német közvélemény közömbösen figyelte a jogfosztást, a gettósítást, majd a deportálásokat is, azaz hogy egészen egyszerűen nem foglalkoztak a nyilvánosságban a zsidók helyzetével, annak több oka van – állítják a mikrotörténészek.

A háború előtt a német lakosság java részénél a zsidóellenes náci propaganda süket fülekre talált. Ez persze nem azt jelentette, hogy ne lett volna bizonyos hatással a lakosságra. A „zsidó elszemélytelenítése” a lakosság többi részétől történő

80 Broszat 1987: 168.

81 Peukert 1991: 56.

82 Kershaw 1983: 269.

elszeparálása révén sikeresen végbement, és így ez az elszemélytelenítés lett az egyik oka a közömbösségnek.⁸³ A közömbösség másik oka az volt, hogy a háború alatt a saját egzisztencia miatti aggodás elvonta a figyelmet a lakosság más csoportjainak szenvedéseiről. A zsidókérdés egészen egyszerűen nem volt központi kérdés a kor embere számára és itt nemcsak a németekre kell gondolni, hanem a szövetségesekre is – állítja Broszat.⁸⁴ A náci rezsim egésze pedig sok pozitívumot hozott a németek számára, többek között a társadalmi mobilitás bizonyos mértékének megteremtése révén, így inkább a támogatás semmint a szembe fordulás vált jellemzővé. Ezenkívül a mozi, a tömegrendezvények, a biztos állások, a kirándulások, a beígért Volkswagerek, az autópályák mellett olyan szociális állam létrehozatala is a nácik terve és részben megvalósult politikai akarta volt, amely utóbbi gyökerei a császárság korára vezethetők vissza, és amely a korabeli nyugati demokráciákkal egyidőben és azokkal hasonló színvonalon ment végbe.⁸⁵ Mindezeket figyelembe véve Broszat levonja a konklúziót: „Nem mondhatjuk, hogy minden, ami a náci korszakban történt és történelmi jelentőséggel bírt, csakis a diktatórikus és inhumánus rezsim uralmi céljait szolgálta volna. Az a részben a történettudományban is jelenlevő tendencia, hogy minden olyan jogi, gazdasági vagy társadalmi változást, ami erre az időszakra esik a náci rendszert stabilizáló funkciója alapján ítéljük meg, történelmietlen, és hermetikusan elzárja a 12 náci évet a német történelem azt megelőző illetve követő korszakaitól”.⁸⁶

Ezzel szemben Broszat szerint pontosan a társadalmi és szociálpolitikai változások bizonyos folyamatossága miatt a náci korszakot nem kiragadva, hanem egy perióduson átívelő perspektívába helyezve kell szemlélni, aminek révén szembeötlővé válhat egyrészt az, ami specifikusan a nácizmusnak köszönhető, másrészt az, ami egy hosszabb, akár pozitív fejlődés eredménye. A náci korszak historizálása tehát abból állna, hogy azt periódusokon átívelő folyamatokba tagoljuk be, hogy a mikro-történelmi módszerek differenciáló képének köszönhetően a nácizmus kialakulásának okaiba mélyebb belátást nyerünk, és ezáltal differenciáltabb erkölcsi ítéletalkotásra vagyunk képesek, mint a történelmi társadalomtudományok kvantifikáló fogalmai révén.

Friedländer szerint azonban a mindennapok történetének az a megközelítése, ahogy azt Broszat teszi, komoly veszélyeket rejt magában. Egyrészt negyven év eltelté még nem teszi lehetővé, hogy olyan „normális” korszakként kezeljük és közelítsük meg a náci korszakot, mint például a 16. századi francia történelmet. A történelem historizálása ezenkívül Friedländer szerint oda vezethet, hogy visszatérünk a rankei historista hagyomány megértő szemléletmódjához, és nem tudunk többé kritikailag viszonyulni a kismemberek közömbösségéhez vagy a nagytőkések munkatáborokat protezsáló tevékenységéhez. Friedländer szerint azonban a hétköznapi normalitás olyannyira át volt szöve a kriminalitással, hogy azt a szétválasztást, amit

83 Kershaw 1983: 274

84 Broszat 1988: 352.

85 Broszat 1987: 171.

86 Broszat 1987: 172.

Broszat követel, nem lehet megtenni. A normalitás és kriminalitás egymásbafonódik ebben az időszakban, és minden egyes fennálló intézmény a bűnös rendszer stabilizáló elemévé válik. A passzivitás, a közömbösség ugyanúgy rendszerstabilizáló funkciója alapján ítéendő meg, mint az iparosok vagy az adminisztráció állami alkalmazottainak szerepe.⁸⁷ Broszat ugyanakkor kiemeli válaszában, hogy a náci történelem historizálása nem visszatérés a rankei historizmus kritikátlan beleélés-elméletéhez, hanem egyfajta szintézise megértésnek és a kritikai vizsgálódásnak. Szerinte a „történelmi belátás” fogalma jobban illik a mikrotörténelmi szemléletmódhoz, amely egyaránt tartalmazza a kritikai távolságtartás és a szubjektív-megragadó megértés módszertani elemét.⁸⁸

A későbbiekben aztán maguk a vitatkozó felek hozzák napvilágra azt a döntő fontosságú különbséget, ami elválasztja őket. Itt ugyanis áldozatok és tettesek lezármazottai vitatkoznak egymással, ami olyan alapvető, úgy tűnik áthidalhatatlan problémákat rejt magában, amivel a vita során mindketten tisztában vannak. Broszatnak az a célja, hogy megértse milyen társadalmi feltételek között, és milyen módon ment végbe a radikalizálódásnak az a folyamata, amely a holokauszthoz vezetett. Broszat arra hivatkozik, hogy a nácizmust a végkifejlet, a holokauszt felől értelmező álláspontot nem lehet abszolutizálni, mert akkor nem látunk bele a tragikus végkifejlet előtörténetébe.⁸⁹ A két interpretáció pedig nem egyesíthető, mert olyannyira más kiindulópontjuk van.⁹⁰ A zsidók számára elfogadhatatlan az, ahogy Hillgruber Broszat „Alltagsgeschichte”-jére hivatkozva leírja a Wehrmacht hősieles ellenállását a háború végéfé,⁹¹ hiszen az ő szemszögükből nézve mindez csak lehetővé tette, hogy még több zsidót kiirtsanak. Ezzel a szemléletmóddal teljesen összeegyeztethetetlen a hazáját és családját az orosz mézárólástól féltő Wehrmacht-katona élethelyzete. A vita így elcsendesült, anélkül, hogy megoldották volna az alapvető kérdést.

Számunkra a továbbiakban az az érdekes, hogy a Broszat által javasolt tudományos út helyett a történettudomány más utat járt be a nyolcvanas évek közepe óta. A morális kérdésfeltevés ugyan továbbra is a középpontban maradt (kinek a bűne sokmillió ember értelmetlen halála, kik a tettesek és kik az áldozatok), de ahelyett hogy differenciálódott volna a beszédmód, inkább primitivizálódott és olyan általánosításokra redukálódott, amelyek nem vittek közelebb egy olyan súlyos kérdés megértéséhez, mint a népirtás. Mint a későbbiekben majd látni fogjuk ennek a primitivizálódásnak elsősorban az az oka, hogy a történelem kutatása és megítélése különböző okok folytán szinte teljesen kikerült a történészek kezéből, a politika által inspirált szakmai vitákat, amelyek nem a nagy nyilvánosság előtt zajlottak, hanem a véleménykülönbségek cizelláltabb artikulálására alkalmas szakmai folyóiratokban, felváltották a politika által inspirált politikai viták, amelyek napilapok és

87 Friedländer 1991: 42.

88 Broszat 1988: 340.

89 Broszat 1988: 362.

90 Diner 1991: 47.

91 Hillgruber 1986.

újságok hasábjain folytak. Hogy az igazán mély kérdések, és azok megvitatása elmaradt, az nagy mértékben köszönhető annak, hogy a történelem nyilvános használta olymértékben rátelepedett a történelem árnyalt bemutatására, hogy a nyilvánosság „zsarnoksága” és homályos nyelvezete⁹² felfalta a különbségek és a hasonlóságok felmutatására hivatott történettudományt. Ahogy tehát Hitler egyszemélyes felelősségéről az egész hatalmi gépezet felelősségén keresztül az egész német nép felelősségére helyeződik a hangsúly az ötvenes évektől a kilencvenes évek közepére, ahogy tehát az intencionalista elméletől a strukturális elméleten keresztül a népirtás vádjá leér a kisemberhez, úgy lesz egyre nyilvánvalóbb és egyre nagyobb a nyilvánosság befolyása, úgy válik egyre meghatározóbbá leegyszerűsítő beszédmódja, differenciálatlan ítélkezése, úgy kerekedik a történettudomány Ranke által megfogalmazott politikai funkciója a történettudomány szintén Ranke által megfogalmazott tudomány funkciója fölé.

III. 2. A nyilvánosság rátelepedése a történettudományra

III. 2. 1. Az első ok: a konzervatív fordulat – történelem és pozitív politikai identitás

A neokonzervatív fordulat, amely a nyolcvanas évek történelempolitikáját meghatározta, a Kohl-kormány hivatalba lépésével kezdődött 1982-ben. Kohl kormánya eltökélten kiállt a német történelem újraértelmezése és pozitív politikai identitásképző szerepe mellett. A nyilvánosság meghatározó ereje és vonzereje a nyolcvanas évek közepén lezajlott történészvitában mutatkozott meg leginkább. A Broszat – Friedländer vita, amelyre több történész is hivatkozott a történészvita során, csak az egyik előzménye volt a történészvitának. A Broszat–Friedländer vita azonban még a *Historische Zeitschrift* lapjain folyt, éppen a célból, hogy a nyilvánosság torzító erejét elkerüljék.⁹³ A történészvita konkrét politikai előzménye Ronald Reagan szimbolikus jellegű látogatása egy kis német város mellett elterülő temetőben, ahol Kohl kancellárral közösen egy megemlékezésen vettek részt. A kibékülést és a múlt lezárását szimbolizáló aktusból azonban olyan botrány keletkezett, amely komolyan megosztotta a német közvéleményt. Újságírói nyomozás révén ugyanis kiderült, hogy a temetőben nem csak amerikai katonák és a Wehrmacht katonáinak sírja található, hanem több SS tiszt sírja is. Éppen emiatt igen sokan tiltakoztak az ellen, hogy a megemlékezést Bitburgban tartsák, hiszen ezzel az SS tisztjeit erkölcsileg egyenrangúnak tekintenék az áldozatokkal. Mindenesetre ez a tiltakozáshullám nem tudta megakadályozni, hogy a Kohl által elképzelt aktus Bitburgban történjék meg. A politikai-történeti identitás normalizálását elősegítő esemény azonban csak politikai előjátéka volt egy, a nyilvánosságban még nagyobb teret kapó vitának, a német történészvitának.

92 Dickmann 1964.

93 Broszat 1988: 339.

Ernst Nolte cikke – mely a történészvitát elindította – a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1986. június 6-i számában jelent meg. Nolte tulajdonképpen nem fejt ki új dolgokat, csak röviden összegzi eddigi munkásságának fő gondolatát, mely szerint a fasizmus és a nemzetiszocializmus egy ellenreakció volt a bolsevizmusra. Hitlert a bolsevizmustól való félelem hajtotta, a félelem attól, hogy ő maga válik egy „ázsiai tett” – azaz egy népirtás – áldozatává, és mivel a bolsevizmust a zsidókkal azonosította, így logikus következménye volt a bolsevizmusnak a zsidók kiirtása. A gulag „eredetibb” Auschwitznál – mondja kissé nehézkes és rossz allúziókat keltő módon.⁹⁴ Ami a lényeg: a kettő között kauzális viszony áll fenn. Állítja továbbá, hogy Auschwitz minőségi változást nem hozott a népirtások történetében. Az áldozatok mennyisége és a modern technika felhasználása teszi igazán borzasztóvá ezt a genocídiumot. A huszadik századot a „kollektív bűnössé nyilvánítások” korszakaként kellene kezelni, és nem szabad a múltat egy negatív nacionalizmus érdekében felhasználni.⁹⁵ Ha innen nézzük a dolgot, akkor azt kell látni, hogy a náciizmus nem valami teljesen egyedülálló dolog volt a 20. század történetében, hiszen a „kollektív bűnössé nyilvánítás” korszelleme a világ igen sok pontján elfogadott volt. A fő cél-nak tehát ezen korszellem legyőzésének kell lennie, mert ezáltal kerülhető el egy jövőbeli népirtás, nem pedig a nemzeti öntudat kiirtásával.

Ezen „egyedülállóság” problémáját feszegeti J. Fest, a FAZ szerkesztője is.⁹⁶ Megvizsgálja, hogy vajon mitől is lehetne egyedülállónak tekinteni a holokausztot. Az az állítás, hogy a náci nem bűnösségük miatt küldtek halálba több millió embert, nem releváns érvelés szerinte. Hogy külön adminisztratív állami apparátus jött létre emberek „nagyüzemi” legyilkolására, és ez eladdig példátlan lett volna a történelemben – nos ez az állítás pedig egyszerűen nem igaz. Elég a bolsevिकok megfelelő apparátusára gondolni, és máris belátjuk ezt. A harmadik érv, melyet megvizsgál Fest, az az állítás, hogy a náciizmus bűnei Európa kellős közepén történtek, egy olyan kultúrnép segítségével, amelyiknek komoly liberális hagyománya volt.⁹⁷ Jürgen Kocka szerint is az teszi az összes más népirtástól minőségileg (!) különbözővé a holocaustot, hogy mindez Európa közepén történt.⁹⁸ Fest ezt az érvet azzal hárítja el, hogy az ilyesfajta gondolkodásmód pontosan ahhoz a nemzetiszocialista gondolkodáshoz hasonlít leginkább, amely feltételezi, hogy a történelemben vannak kiválasztott és kulturálisan felsőbbrendű népek és vannak kulturálisan alsóbbrendűek. A németek az elsőhöz és mondjuk az oroszok, a vietnámiak vagy a kínaiak a másodikhoz tartoznak.

Fest talán sokak szerint kicsit eltúlozza a dolgot. Ch. Maier szerint a fenti állítás (a holokauszt egységére a földrajzi helyzetéből adódik) nem náci gondolkodásra vall, hanem mindössze egy ténymegállapítás, miszerint akkor Európa „szellemét” nem a nemzetiszocialista eszmékhez hasonló gondolatok uralták, sőt épp ellenkezőleg:

94 Piper 1987: 45.

95 Piper 1987: 230.

96 Piper 1987: 100.

97 Piper 1987: 256.

98 Piper 1987: 132.

az emberjogi gondolkodásmód kezdett egyre inkább teret nyerni.⁹⁹ Az egyedisége ilyen téren nehezen tagadható, mint ahogy bármiféle történelmi esemény egyedisége tagadhatatlan, csak hogy két dolgot fontos szem előtt tartanunk – írja Fest. Az egyik, hogy ebből a tényállításból nem következhet egy olyan morális állítás, hogy éppen földrajzi elhelyezkedése miatt a holokauszt nagyobb bűn lett volna, mint mondjuk a gulag. Az ilyesfajta kimondott, vagy ki nem mondott, de éreztetett gondolatok éppen a gulagot relativizálják, miközben a holokausztot próbálják védeni a relativizálástól. A gulag áldozatainak érzékenységét sérti, akik természetes módon nem látnak különbséget a bolsevikok és a nácik között, mivel hogy szempontjukból nincs is különbség. Ha viszont morális állítást fabrikálunk a fenti kijelentésből, úgy a bolsevikok felelősségét kisebbítjük – hangsúlyozzák többen is. Másrészt a történelmi események egyedisége még nem zárhatja ki az eseményre lényegében hasonlító másik eseménnyel való összevetést, főleg akkor nem, ha feltételezhetően volt köze az utóbbinak az előzőhöz valamilyen módon – mondja Schulze.¹⁰⁰ Az összevetés történeti munka, márpedig a történetre nem vonatkozhatnak tilalmak arra nézvést, hogy milyen kérdést szabad feltenni. Aki megtiltja az összevetést, az egy morális állítást szegez szembe egy tényekre vonatkozó kérdéssel, amelyek ily módon nem kompatibilisek egymással, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a kettő elválasztása is nehezen végrehajtható.

De Fest szerint a legfőbb probléma még nem is ez. A legfőbb probléma, hogy a hangsúly oly módon van a holokauszt egyediségén, hogy az állandó jelleggel egy abszolút kívülről álló szemszögét tükrözi. Ha ugyanis a nácizmus és a bolsevizmus áldozatainak szemszögéből emlékeznénk a népi társadalmakra, belátnánk, hogy nincs különbség közöttük.¹⁰¹ Az egyik faji, a másik osztályalapon próbált eltüntetni egy társadalmi csoportot úgy, hogy mindig a hatalmon lévők határozták meg ki számít zsidónak, illetve ki számít kuláknak. Fest is egyetért azzal tehát, hogy a történelemírásnak is át kellene térnie arra a „kollektív bűnössé nyilvánítás” felőli és áldozatcentrikus megközelítésre, amely szerint minden népnek megvan a maga sötét múltja, ugyanúgy az amerikaiaknak, ahogy a németeknek. Minden népnek el kell számolnia ezzel a sötét múlttal, de ez a sötét múlt nem használható a nemzeti-közösségi tudat teljes elnyomására.¹⁰²

A vitát, mint már eddig is érzékelhető volt, nem időrendi sorrendben követem, ebből kifolyólag eleddig még nem volt alkalom arra, hogy a Nolte-cikkre elsőként és igen élesen reagáló Habermas álláspontját bemutassam.¹⁰³

Habermas nem történész, azaz bizonyos értelemben „laikus” hozzászólóként reagál egy jelenségre. Habermas ugyanis szociológus-filozófus lévén egy jelenség ellen szólal fel. Nem a felvetett kérdéshez szól hozzá, hanem arról ír, hogy mennyire káros az, ha valaki mégis felteszi a holokauszt egyediségére vonatkozó kérdést, sőt ha ez a kérdésfeltevés jelenséggé válik. Ez a jelenség pedig a revizionista történetírás

99 Piper 1987: 266.

100 Piper 1987: 144.

101 Piper 1987: 108.

102 Piper 1987: 109.

103 Piper 1987: 62.

megerősödése lenne, amely – Habermas állítása szerint – relativizálni igyekszik Auschwitzot, amely tagadja a holokauszt egyediségét, amely egy dicső múltra épített erős nemzeti tudat kidolgozására törekszik.

Nolte és Hillgruber tehát a német történelem tehermentesítésén, Auschwitz relativizálásán dolgozik, ami már önmagában is erkölcsileg felháborító. Ezt a tehermentesítést azonban egy egységes nemzettudat kialakítására-megerősítésére akarják felhasználni, ami viszont egy újabb célt szolgál. A modern társadalmakat összehasonlítva alap meghatározása lenne ez a cél. Közismert, hogy Habermas a modern társadalmak alapjaként csakis az alkotmányhoz való hűséget tudja elfogadni, amit ő alkotmányos patriotizmusnak nevez. Ennél több nem követelhető az állampolgároktól a pluralizmus ténye miatt. A történelmet, mint egységteremtő mítoszt, elveti, főleg akkor, ha ezt a mítoszt úgy akarják kialakítani, hogy közben relativizálják a holokausztot. Habermas maga ugyanakkor Auschwitzot teszi kiindulóponttá, azaz maga is egy történelmi esemény identitásképző szerepére támaszkodik, noha ez egy negatív identitás kialakításában játszik csak szerepet. A revizionista történetírás e két, egymásba fonódó indok miatt nem megengedhető. Látható tehát, hogy Habermasnál erkölcsi és politikai érvek dominálnak. Nem foglalkozik a történelmi kérdéssel, csakis politikaként kezeli a revizionizmus jelenségét.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy sokáig a történelem rankei értéksemlegességre, objektivitásra vagy egy utópikus marxista eszmény elérésének szükségességére hivatkozva a „tudománytalan” és inkább a mítosz körébe utalt élő emlékezetet, a politikai identitásképző történelmet próbálták elnyomni. A kilencvenes évekre azonban megfordult a helyzet, és a politikai emlékezet alakításának sikerült a történelemtudomány felé kerekednie. A kölcsönös egymásrahatás helyett így az egyik aláveti a másikat.

III. 2. 2. Történetírás Németországban a kilencvenes években

A történetírás rankei kettős funkciójának kölcsönös egymásrahatása, a rankei forráskritikán alapuló tudományosság, amely ezen kritérium állandósága mellett mindig újrafogalmazta a tudományosság egyéb kritériumait – legtöbbször a második funkció, a politika behatásának köszönhetően –, valamint a politikai identitásképző kollektív emlékezet, a nyilvánosság egyensúlya a német történészvitával kezdett felborulni a nyolcvanas évek közepén, de önmagában ez a vita még nem jelentett volna komoly változást. A nyilvánosság tudományosság fölé helyezkedése, a nyilvánosság kritériumainak tudományra való alkalmazása, az amerikai nyilvánosság kritériumai szerint íródott könyvek németországi megjelenésével teljesedett be. Ezek a könyvek, és szerzőik általában nem a tudományosság éppen aktuális kritériumai szerint érvelnek kritikusaikkal szemben, hanem a nyilvánosság kritériumai szerint. Ez legjobban Goldhagen németországi turnéja kapcsán volt kivehető.

A kilencvenes évek közepén, amikor az egyesítési láz után újra a náciizmusra terelődött a figyelem a második világháború végének ötven éves évfordulója kapcsán, több esemény is kiemelkedő jelentőségűvé vált a történettudományi berkeken belül és azon kívül is. Az első Victor Klemperer naplójának kiadása volt, amelyből

több mint 100 ezer példány fogyott el 1995-ben. A napló egy asszimilálódott filológus és nem zsidó feleségének drezdai mindennapjait tárja az olvasó szeme elé, a túlélésért folytatott küzdelmet és a feleség kitartását zsidó férje mellett. A napló sikere sokak szerint azzal magyarázható, hogy Klemperer a német-zsidó együttélés pozitív megtestesítőjének tekinthető, aki a német kultúra csodálója és tisztelője egészen hányattatásának kezdetéig. Ezenkívül egy olyan túlélő naplója ez a könyv, aki egészen a háború végéig viszonylag messze volt a haláltáboroktól, így nem azok sokkoló perspektívájából íródott a napló, hanem a német mindennapok között vergődő túlélőből, ami bizonyos mértékben lelki terhet vesz le a német olvasóról. Harmadrészt a napló része egy német trauma, Drezda szétbombázása is, ami miatt még inkább közelebb kerül a német olvasó létezőmódjához. Ugyanakkor az áldozati perspektíva természetesen mindvégig domináló marad. A német lakosságról differenciált és heterogén képet adó, a segítségnyújtást és a zsidók iránti gyűlöletet egyaránt plasztikusan ábrázoló napló élesen szemben áll az egy évvel később még nagyobb figyelmet felkeltő Goldhagen-könyv monokauzális, mindent a német nép történetében domináló, és a német vérbe beleivódott antiszemitizmusra visszavehető magyarázatával. Az amerikai politológus könyvét megelőzően azonban még egy fontos esemény keltette fel a német közvélemény érdeklődését. A Wehrmacht-kiállítás 1995-ös megnyitása volt ez az esemény. A Wehrmachtban szolgáló generáció kihalásával a „tisztá Wehrmacht” háború után kialakult mítoszt kívánták a kiállítás-szervezők megcáfolni. Vagyis azt a véleményt próbálták a nyilvánosságon keresztül nagy tömegek számára is elfogadhatóvá tenni, hogy nemcsak a náci bürokrácia és végrehajtó-gépezet tehető felelőssé a népirtásokért, hanem a Wehrmacht tisztjei és jó néhány sorkatonája is, akik tudtak a népirtásokról, akik gyakran támogatták azt, vagy egyenesen részt vettek benne. A Wehrmachtról a háború után kialakított kép szerint a katonák nem tudtak és nem is vettek részt a zsidóüldözésben, a partizánok kivégzésében és a hadifoglyok gyilkolásában. A Wehrmacht vezetősege nem volt túlzottan jó viszonyban Hitlerrel, és a hitleri antiszemitizmust kifejezetten elutasította, a második világháború pedig egy preventív háború volt. Hogy a háború után a közvélemény hajlott ennek a képnek az adaptációjára, az érthető, hiszen csaknem 19 millió katonáról van szó a Wehrmacht kapcsán. Az 1995-ös kiállítás többek között azért is kerülhetett a figyelem középpontjába, mert a Wehrmacht rémtetteinek feltárása azt a benyomást keltette, hogy az egész német nép tudott és gyakran aktívan részt is vett az embertelen tettekben.¹⁰⁴ A kiállítás kezdetben nem váltott ki különösebben nagy politikai és sajtóvisszhangot, igazán komoly nézeteltérések csak 1996 végére, tehát a Goldhagen-vita lecsillapodása után keletkeztek, de ezek a viták elsősorban politikusok által gerjesztett viták voltak, s csak igen kevés tudós vett benne részt.¹⁰⁵ Éppen ebből kifolyólag már messze nem tartalmi, sokkal inkább ideológiai viták voltak ezek.¹⁰⁶

104 Heer 1999: 257.

105 A kiállításról egyébként Ungváry Krisztián is közölt kritikát, amelynek aztán nagy visszhangja lett Németországban.

106 Greiner 1999: 145.

A Goldhagen-könyv egy olyan élethelyzetbe érkezett meg tehát, ahol az a vélemény kezdett meggyökerezni, hogy a tettesek köre nem szűkíthető le a náci bürokrácia tagjaira, hiszen a Wehrmacht egyszerű sorkatonái is legalább annyira részt vettek a népirtásban, mint a különleges kommandók vagy a koncentrációs táborok vezetői. Az USA-ban ugyanakkor már konfrontálódniuk kellett a történettudósoknak a Goldhagen-könyv gyenge minőségével, de annál nagyobb olvasottságával.¹⁰⁷ Hogy a szakma elég egyértelműen elutasította, és tudományosan megalapozatlannak ítélte már Amerikában is a könyvet, azon nincs mit csodálkozni, hiszen Goldhagen könyve olyan alapvető hiányosságokat mutat fel a forrásolvasás és a forráskritika terén, ami a szakma által bevett és elfogadott módszerek játékerét bőven túllépi.

A könyv célja és alapvető tézise egyszerű: „El kell ismernünk egyszer s mindenkorra azt, amit az akadémiai és akadémiai körökön kívüli szerzők általában elhallgatnak: a holokauszt legfőbb oka a németek antiszemitizmusában rejlik. Ez az általános antiszemitizmus nemcsak Hitlernek szolgáltatott jó okot arra, hogy az európai zsidóságot kiirtsa (ezt a tézist sokan elismerik egyébként), de ez magyarázza meg azt is, hogy a gyilkosságok és kínzások végrehajtói, a valódi tettesek miért álltak készségesen Hitler rendelkezésére ebben a kérdésben. Jelen könyv végkövetkeztetése ezért pontosan az, hogy antiszemitizmusuk ösztönzött sok ezer németet a zsidók meggyilkolására, és hogy a németek milliói sem cselekedtek volna másképp, ha hasonló helyzetben lettek volna”.¹⁰⁸ Az ezen monokauzális elméletet empirikus tényekkel alátámasztó rész, azaz maga a bizonyítás csakis a források szelektív kiválasztása, szelektív forrásolvasás és a források kritikátlan elfogadása, valamint az összehasonlító módszer elhanyagolása, és egyedi esetek kritikátlan általánosítása révén volt lehetséges – állítják Goldhagen kritikusai. A források egyoldalúsága szembeűnő, hiszen Goldhagen szinte kizárólag ügyészi feljelentések aktáit használta forrásként, amelyek nem a korból származó források.¹⁰⁹ Goldhagen a figyelmet a népirtás végrehajtóira irányítja, de nem az asztal mellett ülőkre, hanem a fegyvert fogókra. A gyilkosok személyes élete azonban csak ritkán rajzolódik ki, inkább elszemélytelenített tettesek kerülnek szemünk elé,¹¹⁰ noha Goldhagen célja a tettesek motivációjának felkutatása, és az eddigi interpretációs sémák (külső kényszer, egyszerű engedelmesség, a társak elvárása, az íróasztal mellett ülők közömbössége és érintetlensége, a kis bűnök elkövetése) elégtelenként történő felmutatása.¹¹¹ Ezzel az elszemélytelenítéssel és a német népben kollektívan meglévő antiszemitizmus tézisével azonban maga is közel kerül az antiszemita érvelésmódhoz – mondja igen sok történész. Kritikusai szerint azonban Goldhagennek ezen kívül két alapvető tényt is figyelmen kívül kell hagynia, ahhoz, hogy elméletét alá tudja támasztani. Az egyik, hogy nemcsak németek gyilkoltak zsidókat, hanem az elfoglalt területeken legalább annyi lett, litván, ukrán, román vagy horvát – és mi tegyük hozzá, ma-

107 Caplan 1998: 202.

108 Goldhagen 1996: 22.

109 Birn–Riess 1998: 37.

110 Heil–Erb 1998: 19.

111 Goldhagen 1996: 439.

gyar – volt a tettesek között, mint német, valamint, hogy nem csak zsidókat végeztek ki ezek az egységek, hanem oroszokat, ukránokat, románokat, lengyeleket is (gyakran ugyanabból a népcsoportból származott a gyilkos és az áldozat).¹¹² A források szelektív olvasása az empirikus példákon tűnik ki leginkább. Goldhagen állítása szerint a munkatáborokban a felügyelők és a náci személyzet kiemelkedően durván és kegyetlenül bánt a zsidókkal a többi népcsoporthoz képest.¹¹³ Ezzel szemben ugyanazon forrásokból más történészek azt olvasták ki, hogy a zsidók nem részesültek megkülönböztetésben a többi fogolyhoz képest, mivel az erőszak és a kegyetlenkedések nem csak a zsidók ellen volt mindennapos.¹¹⁴ A halálmenetekről szóló másik példa esetében ugyanez mondható el, akárcsak a rendőrségről, amelynek jelentős része nem németországi német volt, sőt gyakran egyáltalán nem német.¹¹⁵ Ezenkívül azt is szemére vetették Goldhagennek, hogy egy önkényesen kiválasztott csoportról (Polizeibataillon 101) minden alap nélkül azt állítja, hogy azok egészen átlagos németek voltak, olyanok, akik egész Németországot lakták. Hogy egy önkényesen kiválasztott csoportot összehasonlítás és komolyabb szociológiai vizsgálat elvégzése nélkül reprezentatívnek lehet-e nevezni, az merőben kétséges – fogalmazza meg ellenvetéseit a Birn – Riess szerzőpáros.¹¹⁶ Az egyedüli újdonságot a brutális cselekedetek esztétikai erejű ábrázolásában vélik felfedezni, tehát abban, hogy Goldhagen a bürokrata gyilkosokról a végrehajtókra irányította a figyelmet.¹¹⁷ A leírások, amelyeket Goldhagen alkalmaz, szemtanúk elbeszélésein alapulnak, azaz legtöbbje nem fikció, ám elég egyoldalúak, és a tettesek motivációjáról nem tudnak sokat mondani. Ez utóbbi már Goldhagen meglehetősen kétséges konstrukciója. Az elrettentő képek tudományos nyelvbe burkolt ecsetelésének az a funkciója, hogy az elszemélytelenített, így homogénnek és egyben idegennek tekinthető gyilkosok motivációját egy konstrukcióra visszavezesse és ennek a konstrukciónak hitelt adjon, hiszen a tettesek motivációjáról alkotott elméletet nem lehet bizonyítani, csak esetleg, ha a tettesek maguk vallanak arról. Ahogy vitapartnerei azonban megjegyzik, ilyen forrás csak igen kevés van, s Goldhagen egyáltalán nem használja, mert nem tudja használni őket.¹¹⁸ Hogy tudományosan nem jelentős, sőt egyenesen rossz könyvről van szó, azt már az első történészrecenzensek is megállapították mind az USA-ban, mind Németországban.¹¹⁹ A szakma viszonylag egyértelmű elutasítása ellenére a könyv sikerkönyv lett. Minek köszönhető mindez? Mi az oka annak, hogy a történészszakma jeles képviselőinek könyve messze nem lett ilyen népszerű sem Amerikában, sem Németországban? – vetik fel a kérdést a Goldhagen-jelenség elemzői.

112 Hillberg 1998: 30.

113 Goldhagen 1996: 335.

114 Birn–Riess 1998: 39.

115 Birn–Riess 1998: 47.

116 Birn–Riess 1998: 44.

117 Schneider 1998: 24.

118 Knoch 1998: 170.

119 Bartov 1996: 63; Jäckel 1996: 187.

Válaszukban arra hívják fel a figyelmet, hogy több oka is lehet ennek. Az áldozatiság kultúrájának konjunktúrájában, ahol a zsidó áldozatokra való emlékezés kiemelt hangsúlyhoz jut, egy könyv kerül a piacra, amely nagyban igazodik a vásárlók előzetes elvárásaihoz és magához a médiapiac kritériumaihoz.¹²⁰ Ezenkívül azt is hangsúlyozzák, hogy a nyilvánosságban nem lehet komplikált strukturális magyarázatokat „eladni”, mert azok nehézségük és differenciáltságuk miatt nem emészthetők könnyen. A német historizmusra emlékeztető narratív stílus, a tettek lelkébe való belelátás, a véres jelenetek ábrázolása, a jók és gonoszok fekete-fehér szétválasztása, a jó győzelme, a kérdésekre egyszerű és egységes választ adó szerző, a tudományosság mezébe öltöztetett „nemzeti pszichobiográfia” (J. Caplan) a hollywoodi filmipar effektusait vegyíti a tudomány nyelvezetével és eszköztárával. Az első a szubjektív ráhatás eredményességét biztosítja, a másik pedig az igazságot legitimálja, hiszen a tudomány nem a fikció területén mozog, hanem a modern ember ebben találja meg az objektív kapaszkodópontot.

Bergmann szerint a politikai identitásképző nyilvánosság a Goldhagen-vitában nemcsak kezdeményezni kívánta a tudományos vitákat, hanem diktátorként saját kritériumait kívánta a tudományra ráerőltetni. A nyilvánosság szelekciós logikája szerint pedig:¹²¹

1. új információt tartalmazó anyagok mindig előnyt élveznek a régi információt hordozóval, azt alakítgatóval szemben. Goldhagen könyve ugyan tudományosan nem tartalmaz semmi újdonságot, ám ennek ellenkezőjét sulykolja, amikor az addigi holokausztkutatók eredményeit ignorálja, és azt állítja, hogy merőben új interpretációt ad – modja Bergmann.

2. Az információs versenyben azok az anyagok lehetnek befutók, amelyek konfliktust hordoznak magukban, amelyek vagy konfliktusokat ábrázolnak, vagy maguk okoznak a későbbiek során konfliktusokat. Goldhagen provokatív könyve inkább ez utóbbi kategóriába tartozik, sőt annak nagyon is megfelel, hiszen mind a tudományos életben, mind a nyilvánosságban komoly támadások érték.

3. A vita kiindulópontjának egy normaszegésnek (érthető botránynak is) kell lennie általában, hiszen az igazi konfliktusok morális és egyéb normák megszegése mentén alakulnak ki. Goldhagen könyvében elég gyakran és szinte személyeskedő hangnemben támadja kollégáit, ami a tudományos diskurzus normáinak határát feszegeti.

4. A média számára az a fontos, hogy minden perszonalifikálva jusson ki a nyilvánosságba, azaz minden eszmének, gondolatnak meglegyen az élő embere, aki megtestesíti azt. Ezenkívül az sem lényegtelen, hogy az adott személy cselekedeteinek motivációját megtalálják, ami általában visszautal az eszmére. Goldhagen könyve ennek a kitételnek is kitűnően megfelel, mint fentebb láttuk.

5. A témák kiválasztása és prezentálása a könnyen érthetőség kritériumának rendelődik alá. Bonyolult kérdésekre egyszerű választ adni. Ha a könyv már pontosan megfelel a nyilvánosság kritériumainak, akkor csak megfelelő módon be kell harangozni, majd szerzőjét mint médiasztárt beállítani. Ez utóbbit a Goldhagen és

120 Bergmann 1998: 134.

121 Bergmann 1998: 133.

történész ellenfelei közötti generációs különbség miatt sikerült elérni. A vitákkal egybekötött közönségtalálkozók résztvevői Goldhagenben a szimpatikus fiatal kihívót látták meg, aki közérthető nyelven és egyszerűen elmagyarázza, hogy hogyan is vezetett az út a zsidók kiirtásához. A szakterület történészei koruknál fogva eleve hátrányt élveztek a közönség szimpátiájáért vívott harcban, ezenkívül válaszaik differenciáltsága és komplexitása miatt a közönség csak ritkán tapsolt megszólalásaik után – hívja fel a figyelmet Bergmann. A közönség java része érdekesebbnek tartotta Goldhagen nyíltan moralizáló, motivációkat feszegető egyszerű kérdésfeltevéseit és morális válaszait, mint a többi történész bonyolult fejtegetéseit. Ezek a történészek azonban a nyilvánosságban továbbra is a tudományosság kritériumai szerint érveltek, ami csak bukással járhatott a nyilvánosság szemében, hiszen a nyilvánosság nem a tudományos érvek szerint változik, hanem a fent említett kritériumoknak megfelelően.¹²²

A könyv közönségsikerének persze vannak specifikus német vonásai. Az érzékenység a múlt, elsősorban a közelmúlt iránt, ami Németországra annyira jellemző, és ami nagy mennyiségű könyvet „termel” a nemzetiszocializmusról, a múlt feldolgozásáról (Vergangenheitsbewältigung) és a kollektív emlékezet különböző megnyilvánulási formáiról, magyarázza valamennyire a Goldhagen könyv sikerét. A nagyközönség, amelynek java része már nem élte meg tudatosan a nácizmust, mindig is meg akarta fejteni annak titkát, hogy aztán szabadulni tudjon tőle. Goldhagen könyve megadja a választ a titokra. Egy olyan választ ad, ami a szerző szerint egy specifikusan német tulajdonságot, egy kollektív bűnt („az örök antiszemita”) tartalmaz, ugyanakkor ettől a bűntől való megváltást is tartalmazza, amennyiben Németország a második világháborús veresége után kiüzte magából a gonoszt, és sikeresen betagozódott a demokratikus kultúrájú nyugati országok közé. Ez a kettősség úgy oldja meg a német múlttal kapcsolatos két legfontosabb kérdést (hogyan történhetett meg a náci genocídium; lehetnek-e büszkék a múltjukra a németek), hogy két szélsőséges választ ad. A németek eliminatorikus antiszemitizmusa okozta a katasztrófát, de a háború után ez eltűnt a németekből, így a nyugati értelemben vett normális ország lett.¹²³ Ez a vallásos nyelvezet és logika segíti a német olvasót abban, hogy a neki felrótt örök bűntől megszabaduljon, ami egy további oka a könyv németországi sikerének – mondják a Goldhagen könyvet elemzők.

A nyilvánosság és a történész szakma szembenállásából azonban nem minden értelmiségi szerint a történészek kerültek ki győztesen tudományos kifogásaik miatt. Goldhagen ugyanis „demokrácia díjat” kapott könyvéért, amelynek kiosztásakor Habermas laudációjában kiemelte Goldhagen könyvének a nyilvános diskurzus alakításában játszott nagy jelentőségét. Habermas számára a Goldhagen-könyv által kirobbant nyilvános vita az általa elképzelt ideális viták egyikéhez tartozik, amelyik a nyilvánosság ereje révén a politikai kultúra közvetítésével alakítja, jobbítja a társadalmat.¹²⁴ Habermas nem kíván a tartalmi vitákban részt venni, éppen

122 Bergmann 1998: 131.

123 Goldhagen 1996: 12.

124 Habermas 1997: 408.

emiatt csak arra a visszhangra hivatkozik, amelyet Goldhagen könyve váltott ki, és amely a németek történeti tudatának formálásában nagy szerepet játszott. Ugyanakkor Goldhagent megvédi a kollektív bűnösség neki tulajdonított téziséstől, és méltatja, hogy a figyelmet a gyilkosokra irányította.

KITEKINTÉS

A bevezetőben utaltunk rá, hogy a tudomány, így a történettudomány is valamely közösségnek, társadalomnak a tudománya, azaz a tudást egy közösség generálja és legitimálja. Ez a megállapítás volt a kiindulópontja a rankei történetírással szemben megfogalmazott 68-as fordulat elemzésének, amennyiben megvizsgáltuk, hogy a politika miként inspirálta a tudományosság kritériumainak megváltozását. Ki kell azonban emelnünk azt is, hogy ennek a közösségnek egy bizonyos nyelven kell kommunikálnia azt a tudást, amit esetünkben a történelemtől szerzett. A német történelemmel kapcsolatos vitákat láthatólag maga alá gyűrte a nyilvánosság logikája, vagyis a társadalom egyik alrendszere rátelepedett a másikra, a történelem Ranke által alkalmazott két funkciójának (tudomány és politika) kölcsönös egymáshatása felborult, és a politika egyeduralkodóvá kívánt válni. Ez volt a német történetírás második fordulatának végeredménye, amely szintén a rankei értelmezés (a történelem kettős funkciója) felől vált érthetővé, hiszen az érvek és bizonyítékek alapos kidolgozása és differenciált megfogalmazása háttérbe szorult a zurnalisztikai szintű történetírással szemben. Ezzel a folyamattal együtt járt, hogy a nyilvánosság alrendszerének nyelvezet is a tudományos nyelvezet felé kerekedett. A legfőbb kérdés persze ezzel kapcsolatban, hogy vajon a tudományos nyelvezet, amely a történettudományban nem ölt semmilyen specifikus formát, hiszen elbeszélő tudomány lévén a történetírás nyelve jelentős mértékben közös a mindennapi nyelvhasználattal, ön-maga képes-e szavatolni azt az objektív megismerést, ami a rankei történetírástól kezdve egészen a legutóbbi időkig egy alapvető premisszája volt a történetírásnak. A kérdés tehát az, hogy ha nem a nyilvánosság homályos nyelvezete uralná a mai német történettudományt, hanem egy egzaktabb tudományos nyelvezet, valamint ha a történetírás társadalmi függősége és meghatározottsága nem játszana olyan komoly szerepet, mint amelyet ténylegesen játszik, akkor vajon képes lenne-e a történettudomány a múltat pontosan úgy feltárni, ahogy volt. Ha tehát figyelmünket a történelemtől, mint valamely közösség által kialakított rendszerről, a történelemre, mint valamilyen nyelvi formában megfogalmazott rendszerre irányítjuk, úgy az az alapvető ismeretelméleti kérdés adódik, hogy a nyelv képes-e a valóság tükrözésére, hogy a nyelvi jelek segítségével egy attól elkülönülő valóságot ismerünk-e meg. Mivel azonban a dolgozat elsősorban arra vállalkozott, hogy a történetírás német változatának fordulópontjait elemezze, márpedig a posztmodernitással, és a történetírás nyelvi fordulatával való konfrontáció Németországban egyelőre várat magára, így ez az igazán izgalmas téma már egy másik dolgozatban kerül majd feldolgozásra.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alföldy, G. 1973: *Probleme der Geschichtswissenschaft*. Düsseldorf
- Bartov, O. 1996: Ganz normale Monster. In: Schoeps, J. (Hrsg.) *Ein Volk von Mörder?* Hamburg
- Bentley, M. (ed.) 1997: *A Companion to Historiography*. London – New York
- Bergmann, W. 1998: Im falschen System – Die Goldhagen-Debatte in Wissenschaft und Öffentlichkeit. In: Heil, J.– Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Birn, B. R. – Rieß, V. 1998: Nachgelesen – Goldhagen und seine Quellen. In: Heil, J.– Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Blackbourn, D. – Eley, G. 1980: *Mythen der deutschen Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main
- Bracher, K. D. et. al. 1960: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Köln – Opladen
- Bracher, K. D. 1969: *Die deutsche Diktatur*. Köln – Berlin
- Bracher, K. D. 1971: *Die Auflösung der Weimarer Republik*. Berlin
- Bracher, K. D. 1976: *Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie*. München
- Bracher, K. D. 1977: Zeitgeschichte im Wandel der Interpretationen. *Historische Zeitschrift* 225. 635–655.
- Broszat, M. (Hrsg.) 1977–1983: *Bayern in der NS-Zeit*, 6 Bände. München
- Broszat, M. 1987: *Nach Hitler, Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München
- Broszat, M. – Friedländer, S. 1988: Um die „Historisierung des Nationalsozialismus“ – Ein Briefwechsel. *Vierteljahrshefte für Geschichte* 339–372.
- Broszat, M. 1989: *Der Staat Hitler – Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. München
- Caplan, J. 1997: The Historiography of National Socialism. In: Bentley, M. (ed.) *Companion to Historiography*. London – New York
- Caplan, J. 1998: Die Goldhagen-Rezeption in den USA – Zusammenhänge und Hypothesen. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Dickmann, W. 1969: *Die Sprache der Politik*. Heidelberg
- Diner, D. 1991: Zwischen Aporie und Apologie. In: Diner, D. *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Diner, D. 1991: *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Diner, D. 1999: Über Schuld diskurse und andere Narrative. In: Koch, G. (Hrsg.) *Bruchlinien – Tendenzen der Holocaustforschung*, Köln – Weimar – Wien
- Evans, R. J. 1991: *Im Schatten Hitlers*. Frankfurt am Main
- Fest, J. 1973: *Hitler*. Frankfurt am Main
- Fischer, F. 1971: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*. Düsseldorf
- Fischer, F. 1992: *Hitler war kein Betriebsunfall*. München
- Friedländer, S. 1991: Überlegungen zur Historisierung des Nationalsozialismus. In: Diner, D. (Hrsg.) *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Goldhagen, D. J. 1996: *Hitlers willige Vollstrecker*. Berlin
- Greiner, B. 1999: Bruch-Stücke – Sechs westdeutsche Beobachtungen nebst unfertigen Deutungen. In: *Eine Ausstellung und ihre Folgen*. Hamburg

- Gross, M. 1998: *Von der Antike bis zur Postmoderne – Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln*. Wien – Köln – Weimar
- Habermas, J. 1979: *Stichworte zur „Geistige Situation der Zeit“*. Frankfurt am Main
- Habermas, J. 1997: Über den öffentlichen Gebrauch der Historie. *Blätter für Deutsche und Internationale Politik* 42. 408–416.
- Heil, J. – Erb, R. 1998: Klage und Analyse im Widerstreit. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Heer, H. 1999: *Tote Zonen*. Hamburg,
- Herbert, U. – Groehler, O. 1992: *Zweierlei Bewältigung*. Hamburg
- Hiden, J. – Fraquharson, J. 1983: *Explaining Hitler's Germany*. London
- Hilberg, R. 1998: Das Goldhagen-Phänomen. In: Heil, J.– Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Hildebrand, K. 1976: Geschichte oder Gesellschaftsgeschichte? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von internationalen Beziehungen. *Historische Zeitschrift* 223. 328–357.
- Hildebrand, K. 1981: Monokratie oder Polykratie? In: Hirschfeld, G. (Hrsg.): *Der Führerstaat: Mythos und Realität*. Stuttgart
- Hillgruber, A. 1973: Politische Geschichte in moderner Sicht. *Historische Zeitschrift* 216. 529–552.
- Hillgruber, A. 1965: *Hitlers Strategie*. Frankfurt am Main
- Hillgruber, A. 1974: *Deutsche Geschichte 1945–1972*. Frankfurt am Main
- Hillgruber, A. 1986: *Zweierlei Untergang*. Berlin
- Hirschfeld, G. (Hrsg.) 1981: *Der Führerstaat: Mythos und Realität*. Stuttgart
- Iggers, G. 1993: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*. Göttingen
- Iggers, G. 1978: *Neue Geschichtswissenschaft, Vom Historismus zur Historischen Sozialwissenschaften*. München
- Iggers, G. 1976: *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. München
- Jäckel, E. 1996: Einfach ein schlechtes Buch. In: Schoeps, J. (Hrsg.) *Ein Volk von Mörder?* Hamburg
- Jensen, U. 1998: Ein Ritterschlag zum Lehrmeister? – Die Apotheose des Daniel J. Goldhagen in der Laudatio von Jürgen Habermas. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Kershaw, I. 1983: *Popular opinion and political dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945*. Oxford
- Kershaw, I. 1999: *Der NS-Staat*. Hamburg
- Knoch, H. 1998: Im Bann der Bilder – Goldhagens virtuelle Täter und die deutsche Öffentlichkeit. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Koch, G. 1999: *Bruchlinien – Tendenzen der Holocaustforschung*. Köln – Weimar – Wien
- Kocka, J. 1969: Geschichte – wozu? In: Kocka, J.: *Sozialgeschichte, Begriff-Entwicklung-Probleme*. Göttingen
- Kocka, J. 1986: *Sozialgeschichte, Begriff-Entwicklung-Probleme*. Göttingen
- Kwiet, K. 1989: Die NS-Zeit in der westdeutschen Forschung 1945–1961. In: Schulin, E. et al. *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*. München
- Lozek, G. (Hrsg.) 1998: *Geschichtsschreibung im 20. Jahrhundert*. Berlin
- Maier, Ch. S. 1992: *Die Gegenwart der Vergangenheit*. Frankfurt am Main

- Meinecke, F. 1907: *Kosmopolitismus und Nationalstaat*.
- Meinecke, F. 1946: *Die deutsche Katastrophe*. Wiesbaden
- Mommsen, H. 1973: Betrachtungen zur Entwicklung der neuzeitlichen Historiographie in der Bundesrepublik. In: Alföldy, G. (Hrsg.) *Probleme der Geschichtswissenschaft*. Düsseldorf
- Mommsen, H. 1981: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Hirschfeld, G. (Hrsg.) *Der Führerstaat: Mythos und Realität*. Stuttgart
- Mommsen, H. 1991: Gesellschaftsbild und Verfassungspläne des deutschen Widerstands. In: Mommsen, H. *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft*. Hamburg
- Mommsen, H. 1991: *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft*, Hamburg
- Mommsen, W. J. 1981a: Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik. *Geschichte und Gesellschaft* 149–188.
- Nolte, E. 2003: *A faszizmus korszaka*. Budapest
- Piper, E. R. (Hrsg.) 1987: *Historikerstreit*. München
- Peukert, D. J. K. 1991: Alltag und Barbarei. Zur Normalität des dritten Reiches. In: Diner, D. (Hrsg.) *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Ritter, G. 1948: *Europa und die deutsche Frage*.
- Ritter, G. 1950: Gegenwärtige Lage und Zukunftsaufgaben deutscher Geschichtswissenschaft. *Historische Zeitschrift* 1–22.
- Ritter, G. 1962: *Das deutsche Problem*. München
- Ranke, L. von 1975: Idee der Universalhistorie. In: Ranke, L. von: *Vorlesungseinleitungen*. Aus werk und Nachlass. Bd. 4., (Hrsg.) von V. Dotterweich. München
- Ranke, L. von 1887: Vorrede zu den Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535. In: Ranke, L. von *Sämtliche Werke* Bd. 33/34.
- Ranke, L. von 1887: *Sämtliche Werke*. Leipzig
- Schleier, H. 1993: Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Küttler, W. et al. *Geschichtsdiskurs*. Bd. 1. Frankfurt am Main
- Schneider, M. 1997: *Die Goldhagen-Debatte*, Hamburg
- Schoeps, J. (Hrsg.) 1996: *Ein Volk von Mörder?* Hamburg
- Schulin, E. et al. 1989: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*. München
- Schulze, W. 1989: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*. München
- Tomka Béla 1993: A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig. *AETAS* 4. 92–112.
- Wehler, H.-U. 1966: Probleme der modernen deutschen Sozialgeschichte. In: Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1970: Theorieprobleme der modernen deutschen Wirtschaftsgeschichte. In: Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1973: Geschichte und Ökonomie. In: Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1977: Kritik und kritische Antikritik. *Historische Zeitschrift* 225. 347–384.
- Wehler, H. 1979: Geschichtswissenschaft heute. In: Habermas, J.: *Stichworte zur „Geistige Situation der Zeit”*. Frankfurt am Main
- Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1987: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I–II*. München
- White, H. 1997a: A történelmi értelmezés politikája: szaktudományá válás és a fenséges kiszorítása. In: White, H.: *A történelem terhe*. Budapest

Ö. Kovács József

Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai

Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról

KÖZELÍTÉSEK A JELENKORTÖRTÉNETHEZ

A jelenkortörténettel foglalkozó történész feladatát hatványozottan nehezíti a személyes jelenhez való kötöttsége, hiszen tapasztalatain túl szakszerű kérdéseket és megközelítésmódokat kell megfogalmaznia. Mindemellett meg kell birkóznia a történeti források ekkorra már valóban nagy tömegével. Ezért is fontos, hogy leírja elméleti kiindulópontjait, amelyekhez képest követhetőek, és persze számonkérhetőek a forrásvizsgálatok eredményei. Más korszakok kutatóihoz hasonlóan természetesen a szocialista rendszer jelenkortörténészét is kötelezik a forráskritika minimális szabályai: a korabeli kontextus és történeti különbségek (például amit ma tud az ember, azt akkoriban nagy valószínűséggel nem tudhatta), a nemzeti állam és az alternatív jogrendszer más országokbeli létének tudomásulvétele (mert a volt szovjet blokkbeli országok nem valósíthatták meg egyszerre az erős nemzeti államot és a demokratikus jogállamot).¹ Többek között erre az összetett történetkutatói feladatra utaltunk a címben. Tanulmányunkban a következő kérdésekre igyekszünk válaszolni: Az újraegyesült Németországban hogyan és milyen keretek között kezdtek hozzá az NDK történetének feldolgozásához? Milyen elméleti tudás, módszerek és források alapján közelítenek a kelet-német múlthoz? Sikerült-e a jelenkortörténetet valóban történelemként bemutatni? Azt feltételezzük, hogy a nyilvánvaló jogállami kereteken kívüli – a kommunista párt döntéshozói és nagyrészt végrehajtói egyeduralma miatt kialakult – rendszerben továbbélt számos olyan társadalmi forma, amely valóban korlátot jelentett a hatalom számára. Ezzel azt is kifejeztük, hogy ezeknek az évtizedeknek a történéseit csak a megnevezett szempontú (például politikai, gazdasági, társadalmi vagy művelődési) elemzések, differenciálások alapján érdemes megközelíteni, s a különböző szintek vagy inkább léptékek egymásra vetítésével óvatosan kell eljárunk.

Németország 20. századi történelmi paradoxonainak számát a német egyesülés leginkább azzal gyarapította, hogy sokakban keltette azt az érzést: az „egyesüléssel jött az elválasztás”. A nyugat-németországi társadalomkutatás számára hatalmas lehetőséget és feladatot jelentő kelet-német közelmúlt 1990 utáni elemzéseiből a következő általános kép kerekedett. Kiderült, hogy míg a kelet-németek 32%-a érezte magát elsősorban németnek, s 49%-a inkább kelet-németnek, addig a nyugati

1 Kocka 1995c: 127–129.

honfitársaik 66%-a inkább németnek tartotta magát és csak 11%-uk helyezte első helyre a nyugat-német voltát. Sokak szerint ez a valódi „egyesülési krízis” (Vereinigungskrise) alapproblémája.² Pedig nem sok idő telt el az 1989. évi őszi demonstrációk óta, amikor még – a „Mi vagyunk a nép” helyett – hangsúlyosan azt a jelszót skandálta a tömeg, hogy „Mi egy nép vagyunk”. Ma már könnyebben okoskodhat az ember, hogy az akkori eufórikus és jövőre koncentrált hangulatban elfelejtődni, sűrűsödni látszott a korábbi évtizedek egyéni és kollektív emlékezete. Ennek alapvető élményéhez, tapasztalatához tartozott többek között az, hogy az NDK létrejötté óta közel 5 millió ember „lábbal szavazva” települt, szökött át az NSZK-ba.³

A mindenkori jelen változatos módon befolyásolja a múltképet, amely jelenségnek eklatáns példája az NDK-identitás alakulása. Azt lehet mondani, hogy amikor nyilvánvalóan összeomlott a szocialista rendszer és megtörtént a német egyesülés, akkor született meg az NDK-identitás. Az 1990-es évek közepének szociológiai felmérései szerint az NDK kísérlet volt egy igazságosabb társadalom megteremtésére. Ahogy egyre inkább megtapasztalták az emberek a számukra új, piacgazdasági állapotokat, úgy növekedett azok aránya, akik az előbb említett módon emlékeztek vissza korábbi országukra (1990: 63%, 1992: 60%, 1993: 65%, 1995: 75%).⁴

Most nem az a célunk, hogy elmeséljük az NDK rövidített történetét, hanem hogy az 1991 utáni társadalomtörténeti szakirodalom válogatásával érzékeltessük a legfontosabb kutatási eredményeket. A legcélravezetőbbnek azt gondoltuk, hogy tanulmányunkban az átfogó elemzések tárgyalása után elsősorban a „munkás-paraszt állam” parasztjaival és falusi társadalmával foglalkozunk.⁵

Átfogó művek és problémák

Az NDK történelme sokak szerint két pólus közé ágyazódott be. Az egyiket a szovjetizálás, a másikat a német tradíciók, ezeknek is mindenekelőtt a kommunista munkásmozgalom elképzelései alkották. Ezt a történelmi helyzetet tette még karakterisztikusabbá az NSZK-val való állandó konkurencia.⁶ Komoly érvek sorakoztathatók fel amellet, hogy az NDK-t milyen nagymértékben a világpolitikai és az európai status quo tartotta fenn. Az egyik történeti szempont a szovjet csapatok jelenléte és beavatkozása 1953-ban és 1956-ban, ami 1989-ben nem történt meg, ek-

2 Bauerkämper–Sabrow–Stöver 1998: 9.

3 Bauerkämper–Sabrow–Stöver 1998: 11–13. Az egyik interjúalany, katolikus pap legfőbb vádja az NDK-val szemben az volt, hogy az teljesen szétértőre a személyiséget (Niethammer–von Plato–Wierling 1991: 603–605).

4 Wolle 1997: 32.

5 A szakirodalom gyarapodásának ütemét érzékelteti például az, hogy ismert szerzők, Arnd Bauerkämper és Mary Fulbrook szóbeli közlése szerint, egymástól függetlenül egy-egy NDK-társadalomtörténeti összefoglaláson dolgoznak. Lásd még az NDK-t mintegy „belülről” először szisztematikusan ábrázoló történeti művét: Fulbrook 1995. Az általános historiográfiai tájékozódás céljából lásd: Bouvier 1998; Eppelmann 2003.

6 Ritter 2002: 171–172. Az NDK-t mint „konstituált ellentmondásosságot” ábrázoló cikkében D. Pollack hét feszültségforrást sorol fel, amelyek lényegében megkérdőjelezik az NDK-ról alkotott homogén kép jogosultságát (Pollack 1997).

kor azonban az NDK rendszere már romokban hevert.⁷ Minderről persze elsősorban az 1990 utáni szakirodalomban olvashatunk. A szovjet befolyást az élet több területén megfigyelték. Az elterjedt kifejezést használva, kifejezetten „genetikailag kódolt szovjetizálásról” lehet beszélni az NDK történetében. Már csak azért is, mert a politikai rituálé megteremtésében és alakításában lényegében csak a Szovjetunióra, még pontosabban a leninizmusra tudtak támaszkodni, amelynek igen lényeges elemei a következők: egy avantgardpárt mindenhatósága, bürokratikus struktúra, magasfokú szervezethez és politikai formálódás, erősen korlátozott autonómia. Az említett rituáléval is a tömeglojalítás minél nagyobb elnyerését célozták meg. A szovjetizálás vagy inkább oroszosítás következő jellemző eleme a szovjet példaképek folyamatos átvétele, erre utal a széles körben ismert NDK-s jelmondat: „A Szovjetuniótól való tanulás győzni tanulást jelent.” Az NDK nyilvánosság előtti önképének politikai stílusa és formája hasonlóképpen szovjet hatásra alakult. Ebben karakterisztikus elemként jelent meg egyrészt az NDK mint olyan szocialista ország, amely a propaganda szerint a legnagyobb teljesítményre képes és szociális eredményei meghaladják a nyugaton elérteket. E program előtérbe helyezte a különböző tömegrendezvényeket, amelyek céljuk szerint egy „kollektivizált” társadalom képét mutatták. A politikai cél szerint az egyén mindig valamilyen kollektíva (például üzem, iskola) tagjaként jelent meg. Végül, de nem utolsósorban ezt a kollektív tablót kellett volna kiszorgálniuk a különböző rituális megemlékezéseknek és a történelemértelmezéseknek. A helyek és a rituálék szovjetizálása itt elsősorban monumentalitást jelentett. A politikai szempontból maximálisan befolyásolt értelmezésben a történelemben mindig szimbolikusan közvetített elvont üzenetek és a politikai pedagógia mutatkozott meg.⁸

Nem foglalkozhatunk az NDK történettudományának részletes értékelésével, csupán azt emeljük ki, hogy az NDK-ban a pártelképzelések szerint a történettudomány a nyugat és mindenekelőtt az – állandó vonatkoztatási pontként kezelt – NSZK elleni pszichológiai hadviselés eszköze kellett hogy legyen. A publikációkban a „reálszocialista” világ múltképe mint „igazgatott múlt” jelenik meg. Ennek érvényességi határa nyilvánvalóan csak a fennálló hatalom határaival eshetett egybe, s ennek megfelelően a társadalomkép is a pártállam által konstruált módon jelenhetett meg a hivatalos nyilvánosságban. Az NDK történettudományát valóban „politikai tudományként” kívánták működtetni, amit a pártközpont egyik osztályvezetője az 1960-as években így fogalmazott meg: „A politika és a tudomány elválasztását, amely még sok történész elvtársnál megtalálható, le kell győzni.”⁹

7 Zwahr 1994: 554–557. Az NDK társadalomtörténete azért is sajátos, mert egyrészt nemzetközi paktumok és beavatkozások eredménye, másrészt saját magát alakító társadalom volt. Lepsius szerint, Magyarországgal ellentétben, az NDK-ban nem létezett egy olyan „társadalmi szövetség”, amely a politikai rendtől független volt. (Ezt a tételt már jelentősen cáfolta a kutatás.) Ő az intézményeknek a társadalmi struktúrára gyakorolt hatását elméletileg vizsgálja. Szerinte, mivel az egyeduralgó párt vallásellenes volt, ezért a vallás volt az egyetlen terület, amely önállósággal bírt (Lepsius 1994: 17–19). Ennek egyik igazolása: Klefsmann 1993.

8 Danyel 1997.

9 Sabrow 2000a: 12–13. Mindez megfelelt a korábbi állásfoglalásoknak, így például a kommunista párt első számú vezetője, Walter Ulbricht 1955-ben így fakadt ki: „A mi történetkutatóink túlzot-

Egy nemzetközi összehasonlítás szerint az NDK-ban nem történt meg a történettudomány „önátalakítása” sem, annak ellenére, hogy valamennyi egykori szocialista országra jellemző volt az akadémiai–egyetemi–pártintézeti triász modellje. Az NDK történettudományában még jelentősebb hátrányt jelentett az, hogy nagyobb arányban szorították ki a „polgári” történéseket. Ennek egyik következményeként a rendszer összeomlásának időszakában a jellemző kelet-német történészi álláspont a kiválás volt.¹⁰

Egyáltalán nem meglepő módon, az NDK fogalmi meghatározásában sincs egység. Az 1989 ősztől elterjedt vicctől (DDR = Der dumme Rest) kezdve elég széles fogalmi skálát láthatunk, amelyek részben önábrázolások, részben pedig idegen meghatározások. Az egyik 1986. évi hivatalos meghatározás szerint az NDK „egy szocialista német állam, amelyben a marxista-leninista SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) által vezetett munkásosztály a szövetkezeti parasztsággal, az értelmiséggel és más dolgozó rétegekkel együtt gyakorolja a hatalmat”, amely a „proletariátus diktatúrájának” egyik formája. A SED-vezetés a saját ideológiai legitimációs alapját a marxizmus-leninizmusra, a német munkásmozgalomra és az antifaszizmusra kívánta építeni. Az ugyanebből az időszakból származó NSZK-beli, szintén hivatalos – azaz a diplomáciai elvárásoknak maximálisan megfelelő – meghatározásban az NDK-ról szólva a legitimációról írtak, majd később a Willy Brandt új kelet-európai politikájának következtében is mindinkább elterjedt „két állam, egy nemzet” kifejezés mellett, delegitimizációról beszéltek.¹¹ Általában csak az egyesülés után született meg az egységesnek vehető megjelölés, a magyar nyelvben is használt „egykori NDK” kifejezés.¹²

Sajátos, de történelmileg szintén értelmezhető módon, az analitikus koncepciók inkább a kommunizmus bukása után terjedtek el, így például újra használatossá váltak a különböző totalitáriánus megközelítések. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a „szocialista” a „nemzetiszocialista” diktatúráról egy viszonylag világos koncepciót alkotott. Ezt az elméletet lényegében a második világháború alatt a demokrácia iránt elkötelezett értelmiségiek alakították ki. Nyilvánvaló vitathatósága ellenére ma is gyakran használt magyarázatról van szó. A joggal gyakran idézett és elterjedt, C. J. Friedrich által összeállított hatpontos katalógussal (ideológia, egy párt, titkosrendőrség, hírközlési monopólium, fegyvermonopólium, tervgazdaság) szemben azt vetik fel, hogy a szerző egyrészt az egyeduralkodó párt kaotikus gyakorlatát kevésbé vagy egyáltalán nem vette figyelembe, másrészt pedig az egész elméleti meg-

tan sokat foglalkoznak a múlt kérdéseivel.” A pártakat szerinti szemléletalkítás egyik fontos bázisa volt az egyetemi és főiskolai tankönyvprogram, amelynek tervét már 1950–1952-ben körvonalazták. Az 1986-ig kiadott kötetek első darabja azonban csak 1959-ben jelent meg (Sabrow 2000b: 227–238).

10 Hadler–Iggers 1998: 433–445. Az NDK történetével nyugaton is későn, csak az 1970-es években kezdtek el foglalkozni. Az NDK történettudományban az 1960-as évek közepéig igen erősen élt a sztálinista hagyomány, amely sokszor egyszerűen primitív hamisításokat jelentett. A sztálinizmus fogalma tulajdonképpen eltűnt az NDK-tudományosságból, csak 1989 után jelent meg ismét (Weber 1993: 117–137).

11 Klefsmann 1991.

12 Jarausch 1998: 33–36.

közelítés a sztálinista kommunista értelmezésből indult ki. Hasonlóképpen kritizálják H. Arendt elméletét is, aki szintén az 1940–1950-es évekbeli megfigyeléseire támaszkodhatott.¹³ Nem lenne jó persze teljesen elvetni ezeket a magyarázatokat, mert a társadalomkutató számára fontos kiindulópontokat tartalmaznak és alkalmasak a források tesztelésére.

K. H. Jarausch sorra veszi a szerinte nem ennyire átfogó, szerényebb magyarázatokat is. Így például a Max Weberre támaszkodó A. Meierét, aki szerint az NDK „szocialista rendi-társadalom” volt, amely megjelöléssel a „mindent megerőszkoló militáris–bürokratikus diktatúra” kapitalizmus előtti jellemzőjét kívánta kiemelni. Kritikusai azt vetik a szemére, hogy értelmezésében nem vett tudomást az NDK modern jellegéről, így például az iparosításban betöltött szerepéről. S. Meuschel „osztály nélküli, egalitárius módon egyenlősített társadalomról” beszél, amivel a hosszú távú fennállást kívánja igazolni. A társadalomtörténészek által nyilván ez a megközelítés az egyik legelutasítottabb, mert a szerző ezzel valóban csak a SED legitimációjáról szólt, de nem vette figyelembe a társadalmi átrétegződést, szétesést.¹⁴ A további értelmezések közül W. Englerét idézzük még, miszerint az NDK „kialudott társadalom” (Aushandlungsgesellschaft), amely az „uralkodók” és az „uraltak” napi kompromisszumának az eredménye lett volna. Több tényező mellett, ez a megközelítés nem vesz például tudomást az időben és térben fennálló, s olykor változó hatalmi viszonyokról. A totalitáriánus elméletből kiinduló egyik variáció volt az, amely az NDK-t mint modern ipari társadalmat ábrázolta. Erre is támaszkodva alakította ki J. Kocka a „Durchherrschung” koncepcióját, amely német kifejezés egyfajta jelenkori nyelvújítás is, magyarul talán „áturaltságnak” lehetne mondani, ha lenne ilyen szó. Kocka teljesen helyénvalónak tartja, hogy az NDK-t fogalmilag diktatúráként határozzák meg, hiszen megsértették az emberi és polgári jogokat.¹⁵ A fogalmak között felbukkant (D. Pollack) a „szervezeti társadalom” (Organisationsgesellschaft) is.

A társadalmi hatások közül fontos kiemelni azt, hogy 1949 és 1961 között 2,7 millió ember hagyta el az NDK-t. A politika igen erős befolyását, egyúttal a rendszer teljesítőképességét is mutatja, hogy a „polgáriak” háttérbeszorítása mellett látványos volt a társadalom alsó rétegeiből származók hatalomba való beemelése. 1954-ben a felsőoktatásban oktatók 13%-a, 1971-ben 39%-a került ki a munkás-ság soraiból. Ezzel párhuzamosan nőtt meg a párttagok aránya: 1954-ben az oktatók 29%-a, 1971-ben 61%-a rendelkezett párttagkönyvvel.¹⁶

13 Jarausch 1998: 33–36.; Friedrich–Brzezinski 1999; Hildebrand 1999.

14 Meuschel 1993.

15 Az NDK államrendszere is megfelelt a sztálinista modellnek, amely három alapvető intézményre támaszkodott (az uralkodó párt és annak szoros együttműködése az állami és a gazdasági szervekkel, biztonsági szolgálat, hadsereg) (Holzer 1998: 155–162). A „Stasi” révén a nyilvánosság teljes kontrolljára törekedtek. Van aki, ennek kapcsán utólagos visszatekintésében „lelki Auschwitzról” (Jürgen Fuchs) beszél. A róla készült ügynökjelentéseket tanulmányozó Stefan Heym megállapította: „Üveg alatt éltünk [...] a feltűzött rovarokhoz hasonlóan, és a lábak minden kapálózását érdeklődve követték és részletesen kommentálták.” Nem egyszer kiderült ennek során, hogy testvér figyelt testvér, vagy házastársak egymást (Wolle 1998: 152).

16 Kocka 1995a: 104–107.

K. H. Jarausch mindegyik fenti megközelítésben figyelemre méltónak tart egy-egy elemet. Szerinte a fogalmi meghatározáskor a következő feltételeknek kell megfelelni: 1.) Az analitikus kifejezéseknek valamilyen módon tükrözniük kell az NDK-polgárok – nyilvánvalóan ambivalens – tapasztalatait. 2.) Nem csupán egy rész-aspesztust kell megragadniuk. 3.) Ki kell fejezniük a SED diktatúrájának jellegét, de 4.) ugyanakkor érzékeltetniük kell a töréspontokat és az ellenállások helyét is.

Jarausch a modern „gondoskodó diktatúra” (Fürsorgediktatur) kifejezés mellett van. Szerinte ez utal az emberek bizonyos empátiájára, ambivalens tapasztalataira, ugyanakkor ezzel a rendszert egy nagyobb összefüggésbe is beágyazza. De a vitát – teszi hozzá – ezzel a neologizmussal nem befejezni akarja, hanem tovább éltetni.¹⁷

R. Jessen az elsők között szállt vitába azokkal az érvelésekkel, amelyek szerint az NDK-ban semmilyen önálló társadalmi alrendszer nem létezett volna, mintha „kihalt” volna a társadalom. Így lényegében – a nyilvánvalóan elsősorban a politikai szférára koncentráló – totalitarizmus-elméletet kérdőjelezte meg. Négy tényezőt, szempontot sorol fel, amelyek összjátékként konstituálódtak szerinte a „társadalom” az államszocializmusban. Az első a diktatórikus társadalmi konstrukció, amely lényegében magát a „szocializmus projektjét” jelenti. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában egy társadalmi utópiát akartak megvalósítani. A második „társadalomalkotó” tényező a hagyományos struktúrák megtartóereje lenne, amelyek például a családi kapcsolatokban, a nemek szerinti munkamegosztásban mutatkoztak meg. A harmadik tényezőhöz az ipari társadalom kihívásait sorolja. Végül a társadalmi cselekvések azon, „nem tervezett” struktúráit és folyamatait és az azokkal összefüggő tapasztalatait és mentalitásait említi meg, amelyek a „társadalmi autonómia” bizonyos formáját képezték az államszocializmusban.¹⁸ Ha a történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor itt elsősorban a mindennapok- vagy tapasztalattörténet vizsgálatait által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. Azokról a „társadalmi kapcsolatokról”, amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait a mindennapokban (például cserekereskedelem, brigádélet) kihasználva játszották ki a rendszert.

Az NDK felbomlásának okairól továbbra is megoszlanak a vélemények, abban azonban egységesek, hogy az nem volt előre látható. A legelfogadhatóbb magyarázatnak a strukturális okokra támaszkodó érvelés látszik. Eszerint az 1980-as években a strukturális krízis már elérte azt a mértéket, amit pusztán taktikai lépésekkel többé nem lehetett orvosolni. Ismeretes, a sztálinizmus háttérbe szorítása óta először, ismét Moszkvából adtak reformjeleket. Másrészt ez a problémaköteg másik három továbbival kapcsolódott össze, amelyek az NDK rendszerének látványos bukásához vezettek. Az első, a fal megépítése, az 1961 óta tartó tömeges menekülés. A második a nyilvános ellenzék szervezetté válása, a harmadik tényező pedig a rendszer

¹⁷ Jarausch 1998: 39–45.

¹⁸ Jessen 1995: 97–105.

„önblokádja” az állambiztonsági szolgálat ellenségképeivel és a párt belső megosztottságával.¹⁹

Arról is vita folyt, hogy a „népmozgalmat” lehet-e „polgári forradalomként” értelmezni. Kisebb meglepetést 1989-ben az is okozott, hogy csak néhány kommunista vezető nevezte az eseményeket „ellenforradalminak”. Az ellenzék rendszerint „békésnek”, „enyhének/bársonyosnak” vagy éppen „protestáns forradalomnak” jelölte a történéseket. A populáris szóhasználatban leginkább a „fordulat” (Wende) terjedt el, amit Egon Krenz pártvezető is programmatikus módon használt, azt szuggereálva, hogy inkább csak a vitorla irányváltásáról van szó. Erre reagálva jegyezte meg Christa Wolf író, hogy mindez persze ugyanazt a kormányost jelentené. Sajátosnak tekinthető az is, hogy a forradalom kifejezés mennyire inflálódott. Mindehhez magyarázatul szolgálhat az, hogy e fogalom kritikusai rendszerint a jakobinus, bolsevik vagy éppen a maoista kiindulópontot veszik alapul; egyúttal el is utasítják azt. Kérdés, hogy ez a kritika a nyugati viszonyok közepette mennyiben jogosult és törvényszerű. Arról nem is beszélve, hogy a kommunizmus bukását nagyon sokan eleve forradalomként élhették meg. Ezek értékelése feltételezné a kelet-európai összehasonlításokat, amelyek pedig továbbra is nagymértékben hiányoznak. Egyébként inkább lassúnak tartják a volt szovjet blokk országainak felbomlását. Erre utalva, a vitában megszólaló történész-újságíró, T. G. Ash szójátékot űzve, a „revolúción” és a „reform” szavak kombinációjával „refolutionról” beszél.²⁰

A kutatások korábban elhanyagolt, de annál több gazdaság- és társadalomtörténeti eredményt ígérő területének számít a fogyasztástörténet. A fogyasztás Kelet-Európában közismerten elsősorban a politikai szféra döntésétől függő kérdés volt, amely egyúttal nyilvánvaló módon jelezte a gazdaság teljesítőképességét is. Tágabb, kelet-európai összefüggésben a fogyasztástörténetnek két nagy szakaszát szokták megnevezni: az első a „kikényszerített fogyasztásról lemondás és a terror” szakasza 1928 és 1953 között, a második pedig a „fogyasztási orientációból származó rendszerlegitimáció”. Nemzetközi összehasonlításban az látható, hogy Magyarország és Lengyelország fokozottan a fogyasztás felé orientálódott 1956 után, majd a csehek is a '60-as években. A második világháborús fogyasztási szintet különböző időpontokban lépték át: Csehszlovákiában 1949-ben, a Szovjetunióban 1954-ben, az NDK-ban 1957-ben, Magyarországon 1959-ben, Lengyelországban 1961-ben. Az is ismert, hogy ezekben az országokban különösen az 1950–1960-as években a „tudományosan megalapozott fogyasztói normák” szolgálták a fogyasztáspolitikai alapjául, ez különösképpen vonatkozott az állati eredetű termékekre. A kötött árpolitika miatt az üzemek lényegében konkurencia nélkül működhetek. A rendszer logikájából fakadt az is, hogy a fizetések vásárlóereje a növényi élelmiszerek, a bérletek, a kommunális szolgáltatások és a helyi közlekedés szektoraiban magas volt. Ezzel összefüggésben például a húsár Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban igen nagy mértékben átpolitizált ár volt, de csak Magyarországon és az NDK-ban (feltételesen) érték el az elégedettségi határt. Lengyelországot és a Szov-

19 Jarausch 1999: 15–23.

20 Jarausch 1999: 25–28.; Ash személyes tapasztalataira is lásd Ash 1999.

jetuniót ellenben továbbra is nagy húshiány jellemezte. Mindez egy olyan – marxista – fogyasztói modell tükrözött, amely szerint a kommunista társadalomban az elosztás a szükségletek, s nem a munkateljesítmény szerint történik. A szovjet vezetés és az őt követő más országok kommunista vezetői 1958-tól ezt annyiban tovább is fejlesztették, hogy elképzelésük szerint a szocializmusnak a fogyasztási versenyben le kellett volna győznie a kapitalizmust. A fogyasztástörténeti összehasonlítás végeredményben azt mutatja, hogy a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása elkerülhetetlen következménye volt az 1950-es években bevezetett fogyasztás felé orientálódásnak.²¹

A német „különút” szocialista folytatása

A német történeti társadalomtudomány képviselői évtizedekkel korábban indították el azt a vitát, amely az újkori Németország történetének tipikusan német sajátosságairól szólt. Ebben a vitában az egyik legaktívabb résztvevő J. Kocka volt, aki az egyesülés után intenzíven foglalkozott jelenkortörténettel.²² Az első NDK-s társadalomtörténeti összefoglalóban elsősorban amellet érvel, hogy a volt szocialista rendszer történeti kutatásakor nem lehet élesen szétválasztani a társadalom- és a politikatörténetet. Az NDK története is felmutatja a modern diktatúrák összes ismert vonását: így például az alkotmányos és jogállami elvekkel való szakítást, az emberi és polgári jogok megsértését. Az egyébként alapvetően más történetkutatói irányzathoz tartozó, egyben gyakori vitapartnerének, A. Lüdtkének a fogalomhasználatát ekkor elfogadva, ő is „áturalt társadalomról” írt.²³ Kocka mindezek ellenére kereste azokat a helyeket, ahol az ellenállás csírái kifejlődhetnek. Az egyik ilyen terep szerte is az üzem. Ennek kapcsán némileg ironizálva eleveníti föl Heiner Müller megjegyzését, miszerint az „NDK eddigi nyugalma azon alapult, hogy az emberek két órát dolgoztak, de nyolc órát fizettek nekik.”²⁴

A náci német rendszer és az NDK összehasonlításában mindkettőre vonatkoztatva jut arra a következtetésre, hogy az emberi és a polgári jogokat megsértették és hiányzott az államhatalom korlátozása.²⁵ A hatalmon lévők mindkét diktatúrában növekvő realitásvesztéssel, nyugat-ellenességgel (még pontosabban: liberalizmus-ellenességgel) jellemezhetőek. A különbségeket illetően elmondható, hogy az NDK-ban nem volt szisztematikus tömeggyilkosság. Továbbá az NDK-ideológiának, amely elsősorban az internacionalizmusra, a munkásmozgalomra, a szocializmusra alapozott, nem volt jellemzője a rasszizmus, az antiszemitizmus, a szociáldarvinizmus és a nihilizmus. Az NDK-ban ugyan nem bántak különösképpen jól a kisebbségekkel, de ez semmiképpen nem hasonlítható a nemzetiszocializmus szláv-

21 Merl 1997: 206–241.

22 Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkoztunk, vö. Ö. Kovács 2003.

23 Kocka 1994: 547–453.

24 Kocka 1994: 551.

25 Kocka 1995b: 91–98.

és zsidóellenességéhez. A létező lengyelellenességet is inkább elnyomta a „proletár internacionalizmus”. Szerinte az 1950-es évek antiszemita vonásai nem voltak olyan erősek, mint például a Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehországban. Szembetűnő különbség az is, hogy Hitlerék expanziós politikájával szemben az NDK-ban ez nem volt meg, sőt az inkább defenzívnek tekinthető, annak ellenére, hogy az „osztályellenséget ördögként” írták le.

Kocka szerint a nemzetiszocialista diktatúra morális és fizikai megsemmisítő tevékenységét nem lehet összevetni a SED-politikájával, ugyanakkor az NDK-ban sokkal radikálisabb hatás érte a gazdasági, a társadalmi és a politikai struktúrát. A kommunista hatalom a lehetséges mértékig eltávolította a régi elitet, mert legitímációs bázisát az „új embertípusra”, a proletariátusból származó káderekre építette. Ehhez hasonlítható elitcserét a nácik elsősorban a zsidókkal szemben hajtottak végre. A tulajdonosi viszonyokat illetően viszont az NDK-ban történtek a mélyrehatóbb változások, miként a tudományos kutatás, az oktatás, a művészeti élet területén való beavatkozás is sokkal átfogóbb volt a kommunista hatalom alatt. Mindez persze azzal is magyarázható, hogy az utóbbi rendszer 40 évig volt meghatározó. „A német kommunisták diktatúrája erősebben a társadalmi újjáalakításra irányult, azonban [...] célirányosabb volt és totálisabban ragadta meg a társadalmat, mint a német fasiszták diktatúrája, amely azonban megsemmisítő- és rombolóerejét, permanens dinamikáját, önkényét és terrorát tekintve fölényben volt.”²⁶ További lényeges különbségnek azt tartják, hogy a nácik uralmuk végén megsemmisítő erejüket egyrészt még képesek voltak radikalizálni, másrészt pedig a nemzetiszocialista rendszert valóban a németek alakították ki (hausgemacht), szemben a SED politikai diktatúra szovjet importjával. Mindezek persze magyarázhatóak a keletkezési körülményekkel is, hiszen az előbbi sokkal inkább a polgári társadalom kríziséből jött létre, míg az utóbbi a II. világháború végén kialakult külpolitikai konstelláció eredménye volt, amely szintén összefüggésbe hozható a polgári társadalmi fejlődés válásával. A nacionalizmust illetően is felfedezhetőek eltérések: az NDK hivatalosan – már csak „internationalista” volta miatt is – távol állt ettől. A pártokról elmondható, hogy a szociáldemokraták mindkét rendszerben rosszul jártak, szemben a kommunistákkal, akik az egyikben szenvedő alanyok, míg a másikon haszonélvezők voltak. Különbség volt a párt és az állam viszonyában is: a nemzetiszocializmus alatt inkább az állam és a párt egymásmellettségéről (Doppelstaat), a kommunizmus alatt a párt által uralt államról lehet beszélni. A politikai hatalom birtoklóinak „karizmája” nem kevésbé eltérő: Hitlerrel szemben Ulbricht és Honecker szürke figuráknak számítottak. Kocka szerint a németek többsége inkább elismerte a Harmadik Birodalmat, mint az NDK-t.

Az NDK története több fázisra osztható, amelyek szakaszolásában a történetkutatók között többnyire konszenzus van.²⁷ Az első az alapítástól 1961-ig tart, amelyen belül két, egymással szoros összefüggésben álló folyamat ment végbe. Egyrészt a Szovjetunió által meghatározott politika egy igen gyors gazdasági-társadalmi átalakulást

26 Kocka 1995b: 98.

27 Kocka 1995a.

kényszerített ki. E korszak diktatórikus csúcspontja 1953. Az elnyomás politikájával párhuzamosan zajlott a náci eltávolítása is (Entnazifizierung), a vezető pozíciókat a régi baloldaliak foglalták el, akik nagyrészt a weimari köztársaságban, az illegálitásban vagy az emigrációban szocializálódtak, azaz az igen kemény, osztályharcos politizáláshoz szoktak. A társadalom jelentős része ugyanakkor ebben az időszakban valamelyest az életszínvonal emelkedését is érezte. Az NDK történetének második fázisa 1961-től – a fal megépítésétől – számítható az 1970-es évek elejéig. Konszolidáltabb – s még inkább depolitizált – körülmények között (akik nem hagyták el az országrészt, azok inkább voltak hajlandók alkalmazkodni) ezekben az években már inkább a technikai fejlődés, a materiális javak gyarapításának éveiről lehet beszélni. Ezt a folyamatot az NDK-ban is megtörte az 1973. évi olajválság és annak következményei, majd végül a rendszer látványos szétesése. A generációs konfliktusok még nyilvánvalóbbak lettek, a fiatalok ekkor már sokkal inkább a nyugathoz, s nem a háború előtti és utáni évekhez viszonyították a helyzetüket.

A modernizációról az az általános vélemény, hogy az NDK a diktatórikus uralmi módszereket, a propagandát és ellenőrzési rendszereket tekintve kimondottan modern államként működött. A modernitás problémája egyébként megjelent abban a tematikus kötetben is, amely az egyén és a társadalom kapcsolatáról szólt. Ebben a tekintetben azt az NDK-beli felfogást modernnek minősítik, amely alapján névleg hangsúlyozták az egyenjogúságot, a szabadságot és a szociális biztonságot, s általában a személyiség minden oldalú fejlődését. Persze ez egy jól kigondolt csereüzlet volt, mert az egyéntől, mint felelős alanytól, az elismerés mellett, követeltek is: ebben az értelemben már mint „szocialista személytől” várták el azt, hogy a „társadalom érdekében” fejtse ki tevékenységét. Mindezt azzal is megtoldották, hogy a szocializmusban úgymond az egyéni és a társadalmi érdekek egybeesnek. Ebben a megközelítésben az NDK tehát abban az értelemben tekinthető modern államnak, hogy az egyént jogi, politikai és társadalmi értelemben megszólították.²⁸

Az NSZK-val való összevetésből kiderül, hogy a kelet-német társadalom nem vált posztindusztriálissá és fogyasztói társadalommá, hanem továbbra is „ipari- és munkástársadalom” maradt. Döntő különbségnek tartják azt is, hogy az NDK-ban a politika, a gazdaság és a társadalom úgymond nem különült el egymástól. Ha ugyanezt dél- és kelet-európai perspektívából nézzük, akkor persze egy kicsit más megvilágításba kerül az NDK, amely a legiparosodottabb és gazdaságilag a legfejlettebb szocialista országnak számított. Ezek szerint tehát a szovjet modellre épülő modernizációs kísérlet az elmaradottabb országokban bizonyos sikereket érhetett el. Mindez azonban nem igazán volt jellemző az NDK-ra, ahol a jelentős technikai fejlődés már korábban megtörtént. Sajátosnak tűnik az is, hogy a kelet-német ország a többi szocialista rendszerrel összehasonlítva mennyire „németnek” számított.²⁹ Ezek alapján a német „különút”-tézis igazolhatóságának és persze cáfolatainak még komoly tudományos lehetőségei vannak.

28 Huinink 1995: 33–34.

29 Kocka 1995a: 117–119.

„Alltagsgeschichte” a jelenkortörténetben

A mindennapok története és tapasztalattörténet legismertebb képviselője, A. Lüdtke szerint a diktatúrát, vagy általánosabban: az uralmat firtató kérdések elsősorban azért növelik a félreértést, mert ebben az esetben az ember csak az intézményekre, a hatalmi elitre és az ideológiára koncentrálnak, és kevésbé vesz tudomást a társadalmi reakciókról. Célravezetőbbnek tartja azt az eljárást, amely az uralmat és a társadalmat nem ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogja fel. Számára sokkal fontosabbak azok a formák és gyakorlatok, amelyekben a cselekvők tudomásul veszik saját valóságukat, azt, ahol és ahogyan viselkednek. „Az uralom társadalmilag teremtett – a társadalom és az egyének uralmilag formálják.”³⁰ Lüdtke hangsúlyozza továbbá, hogy az NDK-ban a munka milyen központi szerepre tett szert, az több volt mint a túlélés és a jólét megcélzásának a pusztá eszköze. M. Kohli értelmezésére támaszkodva ő is azt állítja, hogy a munka sokkal inkább az „érdekek, intézmények és identitások strukturálódásának központi forrása volt.”³¹

Az NDK vezetői kimondva-kimondatlanul mindig az NSZK-hoz képest határozták meg a programot. A helyzet változásaira is utal az, hogy a szocialista „új ember” idealizált alakja 1958-tól inkább csak a pártideológiában és a közvetlenül a párthoz kötődő értelmiség körében élt. Az ezzel kapcsolatos koncepcionális és minden bizonnyal az utolsó ilyen jellegű megfogalmazás 1979-ből való, amikor a „szocialista munkakultúrát” igyekeztek meghatározni. Tanulságos eredményekhez vezetett az az elemzés, amely az információs jelentésekkel foglalkozott. Tartalmuk kifejezte azt is, hogy miképpen változott a rendszer hatékonysága. Míg az 1950-es években erősen törekedtek a pontosságra, addig ez a későbbiekben látványosan csökkent, azt lehet mondani, hogy később már sokkal inkább „felülről lefelé” írták a jelentéseket.

Az NDK-t általában mint „politikai társadalmat” szokták leírni. Ezt Lüdtke szerint is kapcsolatként érdemes felfogni, amely persze furának is minősíthető. A nagyrészt általa kidolgozott és munkáiban szinte mindig előbukkanó „Eigen-Sinn”-konceptióról van itt is szó, amelyben kifejeződik a jellemző kortársi stratégiák azon vonása, amely a politikai és egyéb követelésekkel szemben nem csupán distanciát, hanem alkalmazkodást, konformitást is mutatott.³² Nem egydimenziós képek ábrázolják tehát jól a mindennapokat, hanem azok állnak a legközelebb az életvilágokhoz, amelyek egyidejűségeket fejeznek ki. Ugyanígyen módon, óvatosan kell bánni az individualizáció fogalmával, amely félrevezető lehet, ha csak a piactudományokra vonatkoztatjuk. Az NDK társadalmát is alapvetően individualizáltnak számított. Ha úgy tetszik, ezt váltotta ki a politikai túlhatalom, a „politikai szféra privatizálása”, amely következményeit tekintve nagyon is politikai jelentőségű volt. Egyrészt a „felülről” érkező és kiszámítható beavatkozások (például a gazdaság- és a társada-

30 Lüdtke 1998: 3–4.

31 Lüdtke 1998: 5.

32 Szemben az ellenállás és az ellenzék kifejezésekkel, az „Eigen-Sinn” nem utal kifejezetten az uralomhoz/hatalomhoz való negatív vonatkozásra (Lindenberger 1999b: 23).

lompolitika egysége, az „anyapolitika”) révén instrumentalizálható lett az egész. Másrészt az emberek általában „belülről” az egészet másként tudták megtapasztalni és elsajátítani: módjuk volt különböző mértékű elhajlásokra és visszavonulásra. Lüdtke szövegei mindig figyelmeztetik a kutatót arra, hogy a régebbi hermeneutikával szemben a „társadalmi logika pluralizmusára” irányuló érdeklődésnek van igazán értelme. Ennek kapcsán foglalkozik a kortársi nyelv problematikájával is. Szerinte a „nyelv annak a társadalmi gyakorlatnak a része, amit az uralom produkál – a nyelv a maga részéről az uralom által formált.” Ismét tehát a kapcsolatokra helyeződik a hangsúly, amelyek során komolyan kell venni a rituálékat, amelyek egyúttal manőverezési lehetőségeket is kínálnak. Különösen a politikai diktatúrák alatti nyelvhasználatot illetően kell megkülönböztetni a „hivatalos” és a „hétköznapi” nyelvet, amely utóbbi az emberek egyfajta „magára találását” jelenti.³³ Az előbbi gondolatmenetet követve, a „diktatórikus uralmat mint kommunikációs gyakorlatot” értelmező Jessen szerint a SED egy olyan hegemon nyelvi stílust valósított meg, amely a dolgok és jelenségek meghatározásában is monopóliumra törekedett.³⁴ A hivatalos nyelvben a ritualizálásának egy előrehaladó tendenciája érvényesült. Ez a „nyelvi ritualizáció” az „uralom mint gyakorlat” ambivalenciájára és többértelműségére is utal. Sajátos módon, a ritualizmus ugyanakkor a hatalom címzettjeinek nagyobb cselekvési biztonságot, egyfajta autonómiát adott. A nyelvi ritualizmus a krónikus legitimációs krízis egyik jelének tekinthető. A SED politikai diktatúrájának közigazgatási struktúrája különösképpen elősegítette a ritualizmus kommunikatív stílusát.³⁵ Ezt látszik megerősíteni az a megfigyelés, miszerint minél magasabb szinten jelent meg egy beszámoló, annál kevesebbet mondott. Másrészt érvényesült az a tendencia is, hogy az NDK „öregedésével” párhuzamosan növekedett a standard közhelyek és propagandaformák súlya.³⁶

A Lüdtkével többször együtt dolgozó és finom elemzéseket produkáló T. Lindenberger azt hangsúlyozza, hogy a mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk a kutatás során, hogy „nem »az« NDK történetét, hanem az NDK-ban élő emberek történetét kell a középpontba állítani.” Ez a megközelítésmód az NDK-án belüli élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat.³⁷ Ezzel együtt ő sem tagadja a politikai hatalom fontosságát. A demokratikus jogállami normák hiánya miatt, az NDK politikai és jogi értelemben szerinte is diktatúra volt, de nem minden tekintetben volt diktatúra. Másokhoz hasonlóan, Lindenberger is nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a hatalmat mint társadalmi gyakorlatot fogja fel, ami lényegében a hatalmon lévők és az „uraltak” kölcsönös függőségére utal. Továbbá arra is, hogy az uralom mindig interakció és csak így tud tartósan létezni. A hatalmat tehát – Foucault értelmezésére támaszkodva – ő is mint „társadalmi erőteret” értelmezi. A mindennapok és tapasztala-

33 Lüdtke 1997: 9–18.

34 A nyelvészek kb. 2000 új kelet-német kifejezést számláltak össze (pl. Weihnachtsengel = „geflogelte Jahresendfigur”, Särge = Erdmöbel) (Wolle 1998. 78–79).

35 Jessen 1997: 75.

36 Judt 1997: 35–36; Judt 1998.

37 Lindenberger 1999b: 18.

latok történeti irányzatában további figyelemreméltó meglátás az is, hogy a „kisemberi életvilágokban” (munkahelyi kollektíva, család és rokonság), ahol átláthatóság volt, számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia” adódott az emberek számára, amelyek több szempontból élhetővé tették a rendszert. Nem véletlen, hogy az egyesülés és egyáltalán a szocialista rendszerek bukása utáni nosztalgikus megnyilvánulások leginkább ezen életvilágok széttöredezésével vannak összefüggésben.³⁸

Ezzel az értelmezéssel egybeesik az inkább átfogó, az egyén és az állam, valamint a társadalmi reakciók vizsgálatát elméleti szinten is vizsgáló J. Huinink magyarázata, aki leginkább a „közösségi ugródeszka-stratégia” magyarázatát fogadja el. Eszerint a népesség nagy része igyekezett kihasználni az uralkodó viszonyok előnyeit. Az állam polgárai valójában „felelősségnélküliek” voltak, és többnyire csak területileg kötődtek az államhoz, hiszen hiányzott a tényleges érdekérvényesítő képességük és a döntésekben való részvételi joguk. Mindemellett olyan pártállami privilégium-rendszer alakult ki, amely összességében az állam és a népesség nagy része szolidaritási kötelékeinek megszűnését eredményezte. Az „ugródeszka-stratégia” az egyének szempontjából a nép és az állam közötti „várbéke” része volt, de ugyanakkor sok tekintetben ellentmondott az állami érdekeknek.³⁹

Az NDK kommunista pártjának propagandája lényegében sok esetben az ellenkezőjét érte el, sőt egyes – nem kevésbé ironikus – magyarázatok szerint a kelet-német hatalom a „hidegháborút” az éterben minden fronton elveszítette, hiszen aki csak tehette, az a nyugati rádió- és televízióadásokat követte. Ez leginkább ahhoz vezetett, hogy nagyon sok ember valójában nem az „NDK-ban élt.” A párt által befolyásolt szocializációs folyamatokba nemzedékek sora nőtt bele, a káderrendszerbe, abba, hogy már az óvodában jelölték a párttag szülők nevét, (vö. az „utánpótlás, tartalék-, nomenklatúrakáder” kategóriák), ugyanakkor nemzedékek tanultak meg ezzel együtt élni. Erre az alkalmazkodási folyamatra szintén utalt az azt rendszerint humorral, gúnnyal illető nyelvhasználat: így például a tiltott, zárt publikációk kivételes engedélyhez kötött kártyáját „méregjegynek” nevezték.⁴⁰ A mentalitást alapvetően befolyásoló módon, az NDK mindennapokban is szokásossá vált a „negatív reklám”, amelyeket a boltajtókra lépten-nyomon kifüggesztett cédulák közvetítettek: „Keine Kutten”, „Keine Kord-Hosen”, „Kein Außer-Haus-Verkauf”, „Kein warmes Mittagessen”, „Kein Kaffe und Kuchen”, „Geschlossene Gesellschaft”, „aus technischen Gründen”; az általánossá váló, szocialista, eleve késéssel kezdődő munkaidőről nem is beszélve.⁴¹

A „kollektív” fogalmát és jelenségét nem pusztán a hatalmat birtoklók szempontjából kell a szocialista rendszerben értelmezni, tehát nem csak mint a társadalmi kontrollt erősítő tényezőt figyelembe venni, hanem úgy is, mint a mindennapi életben megfigyelhető, az egyének szintjén természetes módon kibontakozó szolida-

38 Lindenberger 1999b: 18.

39 Huinink 1995: 25–44.

40 Wolle 1998: 70–71, 98–105, 150.

41 Wolle 1998: 215.

ritást. Azt a hivatalos állami és párthatalommal szembeni olyan informális kommunikációs eszköznek is vehetjük, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az áru- és szolgáltatáshiányt valamiféleképpen ellensúlyozhassák az emberek. Nem véletlenül vált közismertté az NDK-ban a „Vitamin B”[eziehung], a kapcsolati vitamin fogalma.⁴²

A politikai diktatúra társadalmi határai

Az NDK politikai vezetésének uralmi törekvése tulajdonképpen határtalan célt jelölt meg: a szovjetizált rendszereknek megfelelően Kelet-Németországban is új társadalmat, új embert, egy új morált akartak létrehozni a marxizmus-leninizmus „egyetlen tudományos ideológiája” és a szovjet minta alapján. A nyilvánvaló hatalmi törekvésnek azonban számos társadalmi korlátja volt, amelyek súlyát külön kutatások is vizsgálják. Az elsőnek a történeti kontinuitást (birtokviszonyok, iparstruktúra, demográfiai helyzet, mentális beállítottságok: például munkaethosz) szokták megemlíteni. A második ilyen tényező a mesterséges keleti-német állam nyugati államhatára, amely eleve elvágtá az „állam” és a „nemzet” egymáshoz illeszkedésének útját. Az egypárti hatalom társadalomátalakítási utópikus programját ez folyamatosan megnehezítette. Ahogyan ezt egyes szerzők német nyelvű szójátéka is kifejezi: „Die Mauer blieb Denkmal der Macht und Mahnmahl der Ohnmacht zugleich.” (A fal egyszerre maradt az erő(szak) és a tehetetlenség emlékműve.) A statisztikai adatok szerint a falépítésig a leginkább elégedetlenek elhagyták az országot, ugyanakkor – szintén a paradoxonok számát gyarapítva – a nyitott határ időszakában működött a legszörnyűbb sztálinista diktatúra. A harmadik korlátként azt emelik ki, hogy a SED irányítói és végrehajtói viszonylag tartózkodtak az emberöléstől. Az akkori erőszakosságok mértékét csak korlátozottan lehet összevetni a nemzetiszocializmus idején elkövetett bűntényekkel. A negyedik korlátot az egypárti diktatúra „hiányzó külső autonómiája” jelentette, amelynek legkeményebb leckéjét a pártvezetés 1953. június 17-én és az azt követő időszakban tanulta meg.⁴³

Vidéki és paraszti társadalom

A nyugat-német történeti munkák későn, csak az 1980-as évektől kezdték el alaposabban bemutatni az agrár- és a vidéki társadalmi változásokat.⁴⁴ Az utóbbi „vidéki” jelző használata azért is indokolt, mert valamelyest érzékelteti a parasztság

42 Diewald 1995: 223–225. Személyes tapasztalatunk szerint, a viccesnek szánt, az egykori NDK-s, hétköznapi nyelvi rövidítések feloldása még ma is látványos szocializációs különbséget mutat az idősebb „kelet- és nyugat-németek” között. Az előbbieket rendszerint meg tudták mondani, hogy pl. mit jelentett a SKET (SEHEN, KAUFEN, EINLAGERN, TAUSCHEN). A mozaikszavas szójáték nyilvánvalóan az állandósult áruhiányra, a „gyűjtögetésre” és a cserekereskedelemre egyszerű utaló életmódra vonatkozik.

43 Bessel–Jessen 1996.

44 Bauerkämper 1994; Az áttekintésre lásd Gudemann 2001.

tömbjének több évtizedes felbomlási folyamatát, arányának és súlyának csökkenését. Németországban 1920-ban a foglalkoztatottak 30%-a dolgozott az agrárgazdaságban, az NSZK-ban 1950-ben 19%, majd 1990-ben csupán 3%.⁴⁵ Az NDK-ban a „parasztok” aránya az 1952. évi 22,7%-ról 1970-re 12,8%-ra süllyedt.⁴⁶ Az NDK agrárpolitikájával és vidéki társadalmával kapcsolatos historiográfiai válogatásban elsőként érdemes tisztázni a „paraszt” fogalmát, amelynek meghatározásakor általában elfogadott, hogy az egy bizonyos foglalkozási csoporthoz való tartozást jelent, másrészt az a birtoknagysághoz is kötött. Az NDK-ban egyébként a mezőgazdasági tsz-nek (LPG) minden tagja paraszt lett, persze társadalomtörténeti értelemben ők már csak szűk értelemben idesorolhatók. Rendszerint elvetik a tsz-paraszt kifejezést (Genossenschaftsbauern), s inkább elfogadják a parasztfogalomnak azt a „szocialista szempontú” tartalmi jelentését, miszerint az csak a falusi és önálló birtokon gazdálkodó személyek megnevezésére szolgál.⁴⁷

Az agrárvilág 1945 utáni történetét, a feltételeket és az eredményeket a földreform, a kollektivizálás és az iparosítás együttes bemutatásával érdemes elemezni. Ezek a folyamatok az NDK-ban is mélyreható változásokat indítottak el, amiket természetesen különbözőképpen értelmeznek. Az egykor az NDK-ból távozó, majd az NSZK-ban történésszé váló H. Weber, hagyományosabb módon, mindezt a szovjetizálás történeteként írja le. A Bauerkämper szerint ez a változássorozat a „társadalmi konstrukció politikája volt”.⁴⁸ A harmadik, kisebbségi értelmezés (H. Watzek), még az egyesítés után is, az egykori egyeduralmú kommunista párt hivatalos programját hirdeti tovább, miszerint ez „átmenet volt egy másik termelési formára, ami helyes és szükségszerű volt.” Kritikaként legföljebb azt emeli ki ez az álláspont, hogy a párt „szubjektív beavatkozásai” kissé megzavarták e fejlődésvonalat.⁴⁹

Az agrárpolitika korszakolásában elfogadott, hogy az NDK évtizedei lényegében három periódusra oszthatók. 1945-től 1953-ig tartott az az időszak, amelyet alapvetően a földreform és az azt követő fokozatos, a „nagyparaszttság” elleni kampány határozott meg.⁵⁰ Ennek végén, 1952-től már megindult a kollektivizálás, ami 1960-ra befejeződött, majd ezt követte az ún. konszolidációs és iparosítási szakasz, 1961-től 1989-ig.⁵¹

45 Mooser 2000: 26. Ezt az átalakulást reprezentálja a bizonyos időközönként megismételt vizsgálat, amely 14 falura terjedt ki. Vö. Becker 1997.

46 Humm 1999: 54.

47 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1347–1348.

48 Bauerkämper 2002-ben publikált munkájával nem foglalkozunk ismételtlen, lásd az erről írt recenziókat a *Korall* 13. számában.

49 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1328–1329.

50 A földreformra részletesen lásd: Bauerkämper 1996; Kuntsche 1996; Laufer 1996; Az NDK-ban is voltak kényszerkitépítések. Kb. 10.000 embert telepítettek ki két akcióban a határhoz 1952-ben és 1961-ben. A demarkációs vonal miatt is egy 5 km széles szakaszon kellett elosztani az embereket. Az ennek során kialakult ellenállásra is bőven lehet példát találni (Bennewitz–Potratz 1994).

51 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1329, 1343. A kollektivizálás lényegében egy hatalombiztosítási kérdés volt, amely egy sztálini modell szerint ment végbe az NDK-ban is. (Az ellenpélda Lengyelországból származik, ahol nem volt kényszerkollektivizáció.) Az NDK rendőrségének a kollektivizálás biztosítása érdekében kifejtett tevékenységére és a rendvédelmi szervek működésére lásd Lindenberger 1999a.

A kollektivizálás brutalitásáról számos feltárt eset olvasható, amelyek a kényszerűség visszatérő mintái: például az illető vagy belépett, vagy fegyverrejtegetésért bebörtönöztek. Ebben a légkörben a falvakban általában nem látták az ellenállásnak értelmét, s uralkodó jelenség volt a bizalmatlanság. A megmaradt kevés privátgazdaság egyébként hatékonyabban termelt. A kutatók szerint a kollektivizálás következményei a családi összetartás megbomlását tekintve voltak a legsúlyosabbak. A 20. század második felében születettek számára már érvénytelenné váltak – a jóllehet más szempontból szintén kényszerű – házassági stratégiák. Míg a háború előtt uralkodó felfogásnak számított az, hogy a házasságokat a szülők, és a materiális érdekek döntötték el („Először jön a javak szövetsége, azután a szívsvövetség.”) Brauer-ék mindezt összevetették az NSZK-beli parasztság helyzetével, ahol a családi gazdasági modellt szintén sorvadt és személyes sorsokat befolyásoló vereségeket okozott, de ezek mégsem voltak máról-holnapra bekövetkező, kollektív tragédiák.⁵²

A „nagyparasztk” elleni erőszakos kampányok Kelet-Németországban a magyarországihoz hasonló időzítéssel és célkitűzésekkel zajlottak. A „nagyparaszti”, 50 holdas birtokhatárt 20 holdra szállították le, állandósult a szabotázsra való hivatkozás. Ennek intenzitása 1953 után valamelyest csökkent, de erre az időre már kb. 14.000 egyéni paraszt szökött el földjéről. A parasztfiatalok menekülése, különösképpen a falépítés előtti kényszerű kollektivizálás idején, még tömegesebbé vált. A disszidáláson túl többen tiltakoztak gyújtogatással, erőszakkal, öngyilkossággal.⁵³

A mezőgazdasági munkásokról az NDK-beli történeti munkákban gyakorlatilag nem tesznek említést, „elfelejtett osztályt” képeztek. Ez megfelelt a SED ideológiájának is, hiszen érvelésük szerint a kollektivizálás 1960. évi befejezésével a „kiszákmányolás” is megszűnt. A „társadalmi kényszermodernizáció” koncepcióját a SED-vezetés csak az 1980-as évek elején adta fel. 1981-ben kijelentették, hogy „a falu falu, a paraszt paraszt marad”. Bauerkämper szerint az 1945 utáni Kelet-Németországban – eltérően Max Weber a 19. század végén megfogalmazott véleményétől – nem történt meg egy általános proletarizáció, hanem társadalmi-strukturális fúzió ment végbe. Másrészt ellentétben azzal, ami a 20. század elején és később az 1950–1960-as években az NSZK-ban történt (a családon kívüli munkaerő száma a mezőgazdasági üzemekben rohamosan csökkent), az NDK-ban végbement átformáló társadalmi folyamatok a „társadalmi osztálystruktúrákat” mintha kiiktatták volna. Legalábbis a társadalmi egyenlőtlenséget ezután mindenekelőtt a politika határozta meg.⁵⁴

52 Brauer–Ernst–Willisch 1999: 1351–1362.

53 Osmond 1996.

54 Bauerkämper 1999.

Falusi életvilágok

B. Schier háromévi kutatómunkát végzett a Merxleben nevű, 500 fős thüringiai faluban, ahol az NDK első termelősövetkezetét megalapították.⁵⁵ A sok tekintetben inkább néprajzos megközelítésű kérdései nem érintették a helyi viszonyok minden területét. Elsősorban azt kutatta, hogy a szocializmus előirányzott felépítése hogyan valósult meg, s ezzel mit kezdtek a falu lakói, az hogyan változtatta meg a mindennapjaikat. Levéltári kutatás és szóbeli interjúk alapján bemutatja, hogyan alakult át a társadalmi struktúra a lokális elit kicserélődésével, s ezzel együtt miképpen változtak az élet- és munkafeltételek, s mindezekre miként reagáltak a falu lakói. A „mindennapok legyőzését” úgy értelmezi, mint „alkalmazkodást vagy aktív egyéni vagy csoportra vonatkoztatott küzdelmet az objektív életfeltételekkel”.⁵⁶ Interjúkra alapozó kutatásában leírja a faluban megjelenő idegen kutató nehézségeit is.⁵⁷

Az agrárpolitika és az értékváltozások összefüggését vizsgálva úgy látta, hogy többé már nem a birtokhierarchia és a falusi társadalom szigorú társadalmi kontrollja határozta meg a falusiak mindennapi életét, hanem elsősorban az agrárpolitikai intézkedések. Ennek során fontosnak tartotta az agrárpolitika céljainak és módszereinek megkülönböztetését. Az első cél az volt, hogy a mezőgazdasági termelés intenzívebb tétele révén minél inkább biztosíthassák a lakossági ellátást. Másodsorban a falu és a város közötti különbségek leküzdését tartották szem előtt, harmadrészt pedig az ideológiai célkitűzésnek, a munkás-paraszt szövetség erősítésének kívántak megfelelni. A mindenekfelett álló célkitűzés természetesen az volt, hogy a termelőeszközök „társadalmisításával” minél inkább előre vigyék a szocializmus vidéki felépítését. A módszerek vizsgálata elsősorban azt jelenti, *ahogy* végrehajtották a kisajátítást, a birtokeloszlás korábbi rendszerét megváltoztatták és egyre inkább áttértek a nagyüzemi gazdálkodásra, szétválasztották az állattenyésztést és a növénytermesztést, folyamatosan változó adó- és beszolgáltatási rendszert vezettek be. Utóbbit egyben a parasztság „megfegyverzésére” is használták. Az agrárpolitikai módszerek általános jellemzője, hogy mindig az aktuális helyzetnek megfelelően változtatták őket, egyszer nagyobb, másszor csekélyebb nyomást gyakorolva.⁵⁸

A szerző a háború előtti falu társadalmi hierarchiájának továbbélését a két helyi tsz tagságának összetételében is megfigyelte. Annak ellenére, hogy a korábbi nagybirtokos famíliát elűzték a faluból, a módosabb parasztokat pedig a beszolgáltatási rendszer révén ellehetetlenítették, a tsz-ek szerveződésekor jórészt az évtizedes presztízshierarchia jutott érvényre. A pártállami befolyás révén a vezető pozíciókat

55 Schier 2001: 10–11.

56 Schier 2001: 15.

57 A szerző Nyugat-Németországból jött, ami önmagában is elég bizalmatlanságot jelenthetett, annak ellenére, hogy gyerekkorát egyébként ő is az NDK-ban töltötte. Felfedezve a rivalizáló falusi társadalmi csoportokat, különböző praktikákkal igyekezett minél jobb és súrlódásmentesebb kapcsolatot kialakítani. A beszélgetést egyrészt mindig azzal kezdte, hogy ő itt idegen, másrészt, következetesen kerékpárral közlekedett, amely lehetővé tette, hogy beolvadjon a közösségbe, „eltűnjön” az interjúkészítések során.

58 Schier 2001: 281.

„megbízható idegenek” kapták, egyébként pedig lehetőség szerint a korábbi birtoktalanokra építették a kollektivizálást. A laza szövetkezeti alapon működő első számú tsz egyébként csak 10 évig működött, amit a szerző politikai és gazdasági vere ségként értékel. 1968–1970-tól a szomszéd településével vonták össze a tsz-t, amely mindamelllett bizonyos racionalizációt és specializációt is eredményezett, majd pedig a falusi társadalom újabb átstrukturálódását. Sőt, ekkortól egy új típusú paraszti életformáról lehet beszélni, amelyben a mezőgazdasági munkásnak számító tsz-tag már személyes háztáji gazdasággal is rendelkezett, ami a függetlenség bizonyos fokát eredményezte. Szólni kell az agrárértelmiségről is, akik sok tekintetben eltérő életmódot folytattak, hiszen városban laktak, és sokszor másutt is vállaltak munkát. Mindezek alapján elmondható, hogy a „társadalmi nivellálás” bázisán álló „szocialista faluközösség” továbbra is csak fikció maradt.⁵⁹

A tradicionális paraszti életforma valamelyest az egyéni háztáji gazdaságban maradt fenn. NDK-s sajátosság, hogy a tsz-ben és a „háztájiban” leginkább asszonyok dolgoztak. A gyerekétkeztetést átvette a falusi szociális intézmény, ami több időt hagyott a munkára az anya számára.

Merxlebenben az 1970-es évekig tettek kísérletet arra, hogy a falusi lakosokat társadalmi, politikai és kulturális tekintetben egyeneműsítsék, amit különösképpen a tsz-tagság révén véltek elérhetőnek. Mindez azonban több szempontból is hátránnyal járt a résztvevőkre. Egyrészt sokat számított a tsz-be való belépés időpontja, ami önmagában is differenciáló hatású volt. Az 1970–80-as években a szövetkezeti munka és a privátgazdaság egymás mellett létezett, utóbbi nem csupán az egzisztenciát szolgálhatta, hanem többletjövedelmet és lehetőséget biztosított. Különösen jelentős volt ebben a tekintetben az, hogy 1977-től már nem korlátozták olyan szigorúan a privát állattartást. Schier szerint a háztáji gazdaság művelése kevésbé a tradicionális munkaerőlcse, sokkal inkább a „személyes szorgalom révén várható anyagi értékekre” vezethető vissza. Ez jelenthetett lakást, lakberendezési vagy bármilyen használati tárgyat, és természetesen a sokáig várt autót. A szerző azt állítja, hogy a falut az NDK-ban különleges, az iparvidékeknél előnyösebb társadalmi-gazdasági körülmények jellemezték. Ezt szerinte mindenki tudta, de hivatalosan soha nem publikálták. Arra a kérdésre, hogy mennyiben volt sikeres az egyeduralkodó kommunista párt agrárpolitikája, Schier azt válaszolja, hogy ideológiai szempontból a marxizmus-leninizmus a paraszti gondolkodás- és viselkedésforma alapjait nem tudta megváltoztatni.⁶⁰ Ebben kételkednünk kell, különösen, ha a más módszerekkel dolgozó M. A. Humm alábbi művére tekintünk.

59 Schier 2001: 282–283.

60 Schier 2001: 284–294.

Társadalmi különbségek a „szocialista faluban”

A makro- és mikrotörténeti megközelítést és módszereket tudatosan egyszerre alkalmazó és úttörő munkák közé tartozik M. A. Humm műve, amelyben a szerző a „falusi életvilág” változásait mutatja be 1952 és 1969 között. A címben kérdőjelesen „szocialista falunak” aposztrófált kelet-németországi településben megfigyelt jelenségeket összeveti a volt NSZK falusi helyzetképeivel. Az agrárpolitika és a gazdasági-társadalmi strukturális változások tükrében tárgyalja a paraszti cselekvési stratégiákat. Művében, melyet a politikai társadalomtörténet irányzatához sorolnak, egyszerre foglalkozik a politikai döntésekkel (agrár- és kommunális politika) és azok társadalmi hatásaival, továbbá a falusi és paraszti kultúrában beállt változások értelmezésével. Konceptióját lényegesen befolyásolta az a tény, hogy a szocialista rendszerben az állam a legsikeresebben a mezőgazdaság életébe avatkozott be. Az NDK-ban az 1952. évi júliusi pártkongresszus után 1960-ra lényegében befejezték a kollektivizálást, valamivel korábban mint Magyarországon. Ezen „sikeres” akció ellenére, a szerzői célkitűzések középpontjában mégis az áll, hogy a megfigyelt társadalmi változások politikai konstrukciói milyen akadályokba ütköztek a falusi miliőben. Ebből a perspektívából nélkülözhetetlen az alkalmazkodás (Anpassung) és a rezisztencia (Resistenz) kategóriáinak meghatározása. Utóbbit véleménye szerint egyedül a „hatalom által korlátozott értelmében felfogott cselekvési módon” keresztül lehet meghatározni. Mindez másként van az „ellenállás” esetében, amely mindenekelőtt a „cselekvők szubjektív motivációjára” irányul. Szerinte a rezisztencia-fogalom alkalmas arra, hogy bemutassa a hatalom korlátozásának a mindennapi cselekvésekből levezethető határait. Ennek a komplex jelenségnek a bemutatására ő is az „Eigen-Sinn”-konceptiót követi. Hangsúlyozza, hogy ebben az értelemben a hatalom és a társadalom között úgymond nem keletkezik ellentmondás, mert a cselekvők nem a „kényszerek” megtámadására törekednek, hanem inkább kitérnek azok elől, vagy alkalmazkodnak hozzájuk. De épp ezáltal nyílik lehetőség a fennálló rendtől való eltávolodásra. A hatalomhoz való öntudatos hozzáállás egyrészt behatárolja a diktatórikus rezsimek akaratervényesítését, másrészt az „Eigen-Sinn” hatalomtámogató jelentősége is érvényesül.⁶¹

A szerző a mezőgazdaságot, a kommunális politikát és a falusi kultúrát a következő négy szempont alapján tartja fontosnak vizsgálni. Először is, ezeken a területeken tükröződnek leginkább lokális szinten a mindennapi jelenségek. Másodsorban ezekbe a szférákba az állam igen intenzíven beavatkozott, így például a „kultúra” egy „államkonform” politikai irányt nyert: részben az ideológiai háttér, részben pedig a pedagógiai célkitűzés miatt. Harmadrészt a szerző csak az intézményes formákkal foglalkozik, hiszen az állam is elsősorban ezeket részesítette előnyben. Végül, de nem utolsósorban az elérhető források köre is ezt a megközelítést indokolta.

61 Humm 1999: 14–19.

Humm saját történeti módszerét a mindennapok-, a mentalitás- és a struktúra-történet kifejezésekkel írja le,⁶² ennek megfelelően választotta ki a falvakat is, figyelve arra, hogy az egyedi vonások mellett azok minél inkább tükrözzék az össztársadalmi átalakulás folyamatait. Mindegyik település lakói elsősorban mezőgazdasággal foglalkoztak. Birtokstruktúrájuk vegyes volt, s mindegyik egy-egy nagyobb város mellett helyezkedett el, ugyanakkor saját közigazgatással és egyházközséggel rendelkeztek. Az NDK területén fekvő, thüringiai Niederzimmern földjeit nem nagybirtokok, hanem paraszti gazdaságok alkották. Ez önmagában is motiválta az összehasonlítást, mert így ezt a területet alig érintette a földreform. A kiválasztott ellenpár, a nyugat-németországi, baden-württembergi Bernstadt, hasonló mezőgazdasági struktúrával rendelkezett. A szerző nem az oral history szokásos módszereit követte, hanem az írott források áttanulmányozása után témacentrikus beszélgetéseket vezetett, amelyek során fontos szempontnak tartotta a kompetenciát. A kutatás egyik tanulsága, hogy az interjúk mind keleten, mind pedig nyugaton sikertelenek voltak a csoportstruktúrára, társadalmi kapcsolatokra, az informális hatalmi struktúrára és konfliktusokra nézve, a megkérdezettek erre vonatkozóan nem adtak felvilágosítást, vagy zárt egységként mutatták be településüket. Többen azt is megjegyezték, hogy ezt nem tartják a nyilvánosság elé tartozónak. Humm az elzárkózás okait keresve az állítja, hogy neki, mint – néhány hétig ott tartózkodó – idegennek eleve nehezen nyíltak meg az emberek. További akadályt jelenthetett számára, hogy elsősorban a falu „elitjével” beszélgetett. Mint nyugatról jött „Wessi” előtt sokszor inkább idealizálni akarták a jelenségeket.

A Weimartól 9 km-re fekvő Niederzimmern mintegy 1000 fős lakosságának 50%-a foglalkozott mezőgazdasággal, a többiek ipari munkások, vasutasok voltak, akik rendszerint Erfurtba vagy Weimarba ingáztak. Az összehasonlítás másik támpontját jelentő nyugati településen kevesebben éltek, de ők is evangélikusok voltak, és foglalkozásszerkezetük is hasonló volt, azaz a keresők fele a mezőgazdaságban tevékenykedett, a többiek pedig ingáztak.

A két kiválasztott település fejlődése között az alapvető különbség az, hogy a kelet-németországi falu kedvezőbb földrajzi fekvése, azaz az ingázók számára előnyösebb elhelyezkedése a népességfejlődésre mégsem volt pozitív hatással, ami általában megfelelt a keleti vidékek mintáinak. A nagy mértékű bevándorlás és a magas születési arány ellenére az elköltözést a keleti településen nem tudták kiegyenlíteni. Ennek egyik következménye az lett – különösen az 1960-as évektől –, hogy mind többen lettek az egyedülélők.⁶³

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, miként mindkét német államban, a vizsgált településeken is csökkent. Keleten majdnem teljesen eltűnt az önállóan gazdálkodók köre. A nők foglalkoztatottsága az 1950-es évek elején mindkét helyen azonos arányt (40%) mutatott, 1970-re azonban nagyobb különbség jelentkezett, Bernstadtban a nők 38%-a, a keleti Niederzimmernben 50%-a volt kere-

62 Humm 1999: 23–33.

63 Humm 1999: 43–54.

ső.⁶⁴ A két országrész kiválasztott településeinek összehasonlításában közös, hogy mindkét helyen innovatív módszerekkel reagáltak a változásokra. Az NSZK-ban a munkaerőhiányt gyors gépesítéssel oldották meg. Mivel az NDK-ban gépek alig voltak privátkézben, a családtagok munkaerejének bevonását fokozták és mind több cseremunkára került sor. Fontos különbség, hogy akik nyugaton feladták a privátgazdaságot, azok ezt a lépést elsősorban annak gazdaságtalansága miatt tették meg.⁶⁵ Humm összehasonlító elemzéséből ugyanakkor az is kiderül, hogy a nyugat-németországi településen a demográfiai és foglalkozási strukturális változás, a vidék urbanizációja jóval drámaibb volt, mint a kelet-német községben.⁶⁶

A kollektivizálási kampány 1959. évi szakasza rendkívül erős intenzitással zajlott, hiszen az erfurti kerületben a szövetkezeti területek aránya június 15-én 29%, 1960. március 19-én 40% volt, majd április 2-án már teljes arányú szövetkezesítésről adtak jelentést. Az egyik visszaemlékező szerint ebben az időszakban szinte mindennap agitálták az embereket az ún. „néprendőrségi agitátorok”. Azokról a parasztokról, akik már az 1950-es évek elején beléptek a tsz-be, kevés elismeréssel szóltak a falusiak, mondván, hogy ők egyébként sem tudtak jól gazdálkodni. Csak néhány esetben fordult elő, hogy nők is beléptek a tsz-be, miközben férjeik az agrárgazdaságon kívüli tevékenységet folytattak.⁶⁷ Meg kell jegyezni, hogy ez sok tekintetben ellentétes a magyarországi gyakorlattal.

Az agitálás emlékeit felidéző egyik tanú szerint, az agitátorok nyolc napig tartózkodtak Niederrimmernben. A parasztokhoz egyszerre mindig 3–4 fő ment verbuválni, közülük az egyik helyi származású volt. A birtok megtekintése után a tsz-t úgy mutatták be, ahol kevesebb munka és több szabadidő lesz. Az ellenkezőkkel szemben különböző kényszerítő eszközöket alkalmaztak: pl. felemelték az adójukat, birtokcserére kényszerítették őket. A paraszti „ellenállást” és megvetést a nyelvhasználatban is nyomon lehet követni. Így például a felháborodást kiváltó azon intézkedést, amely szerint évente csak egy disznót engedtek levágni, már annak neve is jelezte („kegyelemdisznó”).

Az állam kommunikációs propagandája a névadásokra is kiterjedt: 1960-ban például az egyik tsz-t „Vidám Jövőnek” nevezték. Az utópiával szemben azonban sokkal léletszerűbb helyzetre – a korábbi paraszti világ felbomlására – utalt az egyik idős szemtanú, aki szerint akkoriban az ő „ideje már lefutott. [...] Az »énről« a »mire« való gondolati átállás nem ment gyorsan.”⁶⁸ Egy másik kortárs visszaemlékezése szerint a legintenzívebb kollektivizálási időszakban, 1960-ban a hangulat nagyon feszült volt a tsz-be már a kezdetekkor belépők és az új tsz-tagok között. Az akkori megosztottságot a jelenkori „Ossis” és „Wessis” ellentét nagyságával mérte. Mindez a tsz-brigádok összetételében is megmutatkozott, azok egymástól lehetőség szerint szeparáltan dolgoztak és éltek. Hasonlóképpen távolságtartó kapcsolat

64 Humm 1999: 54–62.

65 Humm 1999: 312.

66 Humm 1999: 308.

67 Humm 1999: 114–146.

68 Humm 1999: 148–151.

alakult ki a paraszti rendies tudatot őrzők, és az iparból, a mezőgazdasági munkás-ságból verbuválódó tsz-tagok között. Mindezt azonban a későbbi időszakban politikai nyomásgyakorlási eszközökkel is igyekeztek elfojtani. Hogy ez csak részlegesen sikerülhetett, azt a szerző tapasztalatai is megerősítik.⁶⁹ A korábbi, belső falusi társadalmi törésvonalak még az 1990-as évek elején is felfedezhetőek voltak.⁷⁰

A csak részben szövetkezetinek számító tsz-ekkel (I. típus) ellentétben a III. típusú szervezeti formában már szabályozott, 8 órás munkavégzést, szabad hétvégét és szabadságot vezettek be. Mindezeknek s a magyarországihoz hasonló háztáji gazdaságnak az engedélyezése jelentős mértékben megnövelte a paraszti alkalmazkodás mértékét. 1952 és 1958 között, majdhogynem szabályszerűen, csak azok léptek be a tsz-be, akik gazdasági vagy más okokból hátrányban voltak, tehát nem az ideológiai szempontok játszották a főszerepet. 1958-ban például néhány falubeli paraszt azért döntött az első típusú tagság mellett, mert így a gazdaságának egy részében továbbra is biztosítottnak látta az állattartást, másrészt még azt is eldönthették, hogy kivel dolgoznak együtt, elkerülve így a harmadik típusú, kevésbé becsült tsz-hez való csatlakozást. Ennek révén azt is elérték, hogy állami kedvezményekhez juthattak, adóikat és a beszolgáltatási kötelezettségük mértékét csökkentették. 1960-ban már nem volt választási lehetőség, be kellett lépni a tsz-be. De még ekkor is csak a legszükségesebb mértékben engedelmeskedtek, és elsősorban az első típusú szövetkezeti formát választották. (A III. típusban a közös gazdaság keretében folyt a földművelés és az állattenyésztés.) A tsz-gazdálkodás kényszerű elfogadásának nyilvánvaló határai azonban mindinkább megmutatkoztak, egyrészt az intenzív háztáji gazdálkodásban, másrészt abban, hogy a parasztfiatalok mind nagyobb számban hagyták el a mezőgazdaságot.⁷¹

A két településen megfigyelt cselekvési mintákban közösnek számított a törekvés a paraszti üzemek fenntartásának további biztosítására. A lényeges különbség persze az volt, hogy a tradicionális üzemi autonómiát és paraszti mentalitást az NSZK-ban nem vonták kétségbe. További eltérő vonás, hogy az NDK-ban a paraszti üzemet nem tudták gépesíteni. A kommunális politikáról összességében elmondható, hogy az állam sikerrel érvényesítette a párt-/központi akaratot. A konformitás mellett azonban megőrződtek a régi struktúrák, a falu vezetőit rendszerint a régi lakosok adták. A nyugati településen, Bernstadtban a faluvezetésben egy fölöttébb tradicionális kép vált uralkodóvá: a községi tanács összetétele hűen tükrözte a falu társadalmi hierarchiáját. Ugyanakkor, különböző mértékben, de mindkét helyen csökkent a politikailag aktív résztvevők száma.⁷²

Humm könyvének a falusi kultúrát kutató fejezetében elsősorban az egyesületeket, a búcsújárók közösségét és az egyházközségek életét vizsgálja. A kultúrát mint a „diskurzus területét” fogja fel, egy olyan arénát ért alatta, „amelyben az értékek,

69 Erre utalt például az, amikor egy korábbi gazdagparaszt fia a traktoristákat „szolgáknak” minősítve szidalmazta.

70 Humm 1999: 153–154.

71 Humm 1999: 163–164, 310–312.

72 Humm 1999: 180–225.

normák és a kulturális cselekvők értelmezési mintáit mindig újratárgyalják”; a „kulturális cselekvés, bár mindig jelzésszerű, de nem mindig nyelvi.” A folyamatként fel-fogott „kultúrában” az államilag támogatott „szocialista kultúra” hatása végül erősebbnek bizonyult a belső, falusi társadalmi diskurzusokkal szemben.⁷³

Az újraegyesült Németországban a közelmúlt – kelet-német – történelmét tárgyaló történeti munkák sikerrel birkóztak meg a jelenkortörténet-írás nehézségeivel. A filozófalgatásnak, elméleti fejtegetésnek, helyesebben: értelmezési lehetőségeknek teret biztosító elemzések száma mára már áttekinthetetlené vált, ami egyúttal egy folytonos differenciálási igényt is jelez, amire a többoldalú nyomás, konkurencia miatt is rákényszerülnek a kutatók. A módszertani és elméleti megfontolásokon túl leginkább azt tarthatjuk tanulságosnak, hogy eddig minden bizonnyal éppen a jelenkortörténet-írásban sikerült összekapcsolni a politika- és társadalomtörténetet, noha ez sokszor a hagyományosnak tekinthető, erősen a struktúra- és gazdaságtörténetre, vagy a demográfiai változásokra koncentráló megközelítések háttérbe szorulását eredményezte. Ezen kutatások fontosságát nem lehet megkérdőjelezni, azonban az új történetírói kihívásoknak nyilván jobban megfelel egy „belülről” és „alulról” való szemléletmód és ábrázolás. Az ehhez választott léptékkal a kutató az egykori valóság olyan milióire vethet fényt, amelyek a politikai diktatúra számára önmagukban is korlátot jelenthettek, ugyanakkor valamilyen formában túlélési stratégiát is képezhettek. Ezekben a miliókben kellene megtalálnunk azokat az emberi kapcsolatokat és társadalmi jelenségeket, amelyek révén esélyünk lehet a szocialista rendszer életvilágainak jobb megértésére.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ash, Timothy Garton 1999: *Die Akte „Romeo”. Persönliche Geschichte*. Frankfurt a. M.
- Bauerkämper, Arnd 1994: Von der Bodenreform zur Kollektivierung. Zum Wandel der ländlichen Gesellschaft in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands und der DDR 1945–1952. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 119–143.
- Bauerkämper, Arnd 1996: Die Neubauern in der SBZ/DDR 1945–1952. Bodenreform und politisch induzierter Wandel der ländlichen Gesellschaft. In: Bessel, Richard – Jensen, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 108–136.
- Bauerkämper, Arnd – Sabrow, Martin – Stöver, Bernd (Hrsg.) 1998: *Doppelte Zeitschicht. Deutsch-deutsche Beziehungen 1945–1990*. Bonn, 9–16.

73 Humm 1999: 245.

- Bauerkämper, Arnd 1999: Aufwertung und Nivellierung. Landarbeiter und Agrarpolitik in der SBZ/DDR 1945–1960. In: Hübner, Peter – Tenfelde, Klaus (Hrsg.) *Arbeiter in der SBZ – DDR*. Essen, 245–267.
- Becker, Heinrich 1997: *Ländliche Lebensverhältnisse im Wandel 1952, 1972 und 1993/95*. Bonn
- Bennewitz, Inge – Potratz, Rainer 1994: *Zwangsaussiedlungen an der innerdeutschen Grenze. Analysen und Dokumente*. Berlin
- Bessel, Richard – Jessen, Ralph 1996: Einleitung. Die Grenzen der Diktatur. In: Dieselb. (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 7–23.
- Bouvier, Beatrix 1998: Forschungen zur DDR-Geschichte. Aspekte ihrer Konjunktur und Unübersichtlichkeit. *Archiv für Sozialgeschichte* 38. 555–590.
- Brauer, Kai – Ernst, Frank – Willisch, Andreas 1999: Die Landwirtschaft in der DDR und nach der Wende – Lebenswirklichkeit zwischen Kollektivierung und Transformation. Empirische Langzeitstudie. In: Deutsche Bundestag (Hrsg.) *Materialien der Enquete – Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozess der deutschen Einheit“* (13. Wahlperiode des Deutschen Bundestages). Band III/2. Wirtschafts- Sozial- und Umweltpolitik. 2. 1325–1428.
- Danyl, Jürgen 1997: Politische Rituale als Sowjetimporte. In: Jarausch, Konrad – Siegrist, Hannes (Hrsg.) *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt a. M. – New York, 67–86.
- Diewald, Martin 1995: „Kollektiv“, „Vitamin B“ oder „Nische“? Persönliche Netzwerke in der DDR. In: Huinink, Johannes – Mayer, Karl-Ulrich et al.: *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, 223–260.
- Eppelmann, Rainer et al. 2003: *Bilanz und Perspektiven der DDR-Forschung*. Paderborn
- Friedrich, Carl Joachim – Brzezinski, Zbigniew 1999: Die allgemeinen Merkmale der totalitären Diktatur. In: Jesse, Eckhard (Hrsg.) *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Bonn, 2. Ausg. 225–236.
- Fulbrook, Mary 1995: *Anatomy of Dictatorship. Inside the GDR 1949–1989*. Oxford
- Gudemann, Rita 2001: Neuere Forschungen zur Agrargeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte*. 41. 432–449.
- Hadler, Frank – Iggers, Georg G. 1998: Überlegungen zum Vergleich der DDR – Geschichtswissenschaft mit den „gespaltenen“ Historiographien Ostmitteleuropas nach 1945. In: Iggers, Georg G. et al. (Hrsg.) *Die DDR-Geschichtswissenschaft als Forschungsproblem*. München, 433–445.
- Hildebrand, Klaus 1999: Stufen der Totalitarismus-Forschung. In: Jesse, Eckhard (Hrsg.) *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Bonn, 2. kiad. 70–94.
- Holzer, Jerzy 1998: *Der Kommunismus in Europa. Politische Bewegung und Herrschaftssystem*. Frankfurt a.M.
- Huinink, Johannes 1995: Individuum und Gesellschaft in der DDR – Theoretische Ausgangspunkte einer Rekonstruktion der DDR– Gesellschaft in den Lebensverläufen ihrer Bürger. In: Huinink, Johannes – Mayer, Karl-Ulrich et al.: *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, 25–44.
- Humm, Antonia Maria 1999: *Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen
- Jarausch, Konrad H. 1998: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 20. 33–46.

- Jarusch, Konrad H. 1999: Implosion oder Selbstbefreiung. Zur Krise des Kommunismus und Auflösung der DDR. In: Ders. et al. (Hrsg.) *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*. Göttingen, 15–40.
- Jessen, Ralph 1995: Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 21. 97–105.
- Jessen, Ralph 1997: Diktatorische Herrschaft als kommunikative Praxis. In: Lüdtkke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.) *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 57–75.
- Judt, Matthias 1997: „Nur für den Dienstgebrauch“ – Arbeiten mit Texten einer deutschen Diktatur. In: Lüdtkke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.) *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 29–38.
- Judt, Matthias 1998: *DDR-Geschichte in Dokumenten. Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse*. Bonn
- Kleßmann, Christoph 1991: *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945–1955*. Bonn, 5. kiad.
- Kleßmann, Christoph 1993: Zur Sozialgeschichte des protestantischen Milieus in der DDR. *Geschichte und Gesellschaft* 19. 29–53.
- Kleßmann, Christoph – Wagner, Georg 1993: *Das gespaltene Land. Leben in Deutschland 1945–1990. Texte und Dokumente zur Sozialgeschichte*. München
- Kocka, Jürgen 1994: Eine durchherrschte Gesellschaft. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 547–553.
- Kocka, Jürgen 1995a: Ein deutscher Sonderweg. Überlegungen zur Sozialgeschichte der DDR. In: Ders. *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, 102–121.
- Kocka, Jürgen 1995b: Nationalsozialismus und SED-Diktatur im Vergleich. In: Ders. *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, 91–101.
- Kocka, Jürgen 1995c: Umgang mit der DDR-Vergangenheit. Aufgaben der Zeitgeschichte. In: Ders. *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, 122–129.
- Ö. Kovács József 2003: A társadalomtörténet német útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagymányok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 167–186.
- Kuntsche, Siegfried 1996: Bodenreform in einem Kernland des Grossgrundbesitzes: Mecklenburg–Vorpommern. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.) *„Junkerland in Bauerland“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Stuttgart, 51–68.
- Lauer, Jochen 1996: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: Bauerkämper, Arnd (Hrsg.) *„Junkerland in Bauerland“? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*. Stuttgart, 21–35.
- Lepsius, M. Rainer 1994: Die Institutionenordnung als Rahmenbedingung der Sozialgeschichte der DDR. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 17–30.
- Lindenberger, Thomas 1999a: Der ABV als Landwirt. Zur Mitwirkung der Deutschen Volkspolizei bei der Kollektivierung der Landwirtschaft. In: Ders. *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln etc. 167–203.
- Lindenberger, Thomas 1999b: Die Diktatur der Grenzen. In: Ders. *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln etc. 19–31.

- Lüdtke, Alf 1997: Sprache und Herrschaft in der DDR. Einleitende Überlegungen. In: Lüdtke, Alf – Becker, Peter (Hrsg.) *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 9–18.
- Lüdtke, Alf 1998: Die DDR als Geschichte. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 36. 3–16.
- Merl, Stephan 1997: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder. In: Siegrist, Hannes et. al. (Hrsg.) *Europäische Konsumgeschichte*. Frankfurt a. M., 205–241.
- Meuschel, Sigrid 1993: Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR. *Geschichte und Gesellschaft* 19. 5–14.
- Mooser, Josef 2000: Das Verschwinden der Bauern. Überlegungen zur Sozialgeschichte der „Entagrarisierung“ und Modernisierung der Landwirtschaft im 20. Jahrhundert. In: Münkel, Daniela (Hrsg.) *Der lange Abschied vom Agrarland. Agrarpolitik, Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft zwischen Weimar und Bonn*, Wallstein Verlag, 23–35.
- Niethammer, Lutz – von Plato, Alexander – Wierling, Dorothea 1991: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Berlin
- Osmond, Jonathan 1996: Kontinuität und Konflikt in der Landwirtschaft der SBZ/DDR zur Zeit der Bodenreform und der Vergenossenschaftlichung, 1945–1961. In: Bessel, Richard – Jessen, Ralph (Hrsg.) *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 137–169.
- Pollack, Detlef 1997: Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR. Oder: War die DDR-Gesellschaft homogen? *Geschichte und Gesellschaft* 24. 110–131.
- Ritter, Gerhard A. 2002: Die DDR in der deutschen Geschichte. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 2/50. 171–200.
- Sabrow, Martin 2000a: Einleitung: Geschichtsdiskurs und Doktringesellschaft. In: Ders. (Hrsg.) *Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln etc. 9–35.
- Sabrow, Martin 2000b: Planprojekt Meistererzählung. Die Entstehungsgeschichte des „Lehrbuchs der deutschen Geschichte“ In: Ders. (Hrsg.) *Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln etc. 227–286.
- Schier, Barbara 2001: *Alltagsleben im „sozialistischen Dorf“. Merxleben und seine LPG im Spannungsfeld der SED–Agrarpolitik 1945–1990*. Münster etc.
- Weber, Hermann 1993: *Die DDR 1945–1990*. München, 2. Ausg.
- Wolle, Stefan 1997: Herrschaft und Alltag. Die Zeitgeschichtsforschung auf der Suche nach der wahren DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 26. 30–38.
- Wolle, Stefan 1998: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Berlin
- Zwahr, Hartmut 1994: Kontinuitätsbruch und mangelnde Lebensfähigkeit. Das Scheitern der DDR. In: Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 554–557.

Lajtai L. László

Nemzeti vagy felekezeti történelem?

A nemzeti történelem diskurzusa az első magyar történelem-tankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848)

Jelen dolgozat a nemzeti azonosságtudat, kultúra, gondolkodásmód és a nemzeti hagyományok történetiségének társadalomtörténeti és antropológiai jellegű problematizálását célul tűző vizsgálódásokhoz¹ szeretne hozzájárulni, igaz, hangsúlyozottan csupán egyetlen szűk nézőpontból. A tanulmány a *kultúra* egyik szegmensén keresztül megnyilvánuló *modern magyar nemzeti azonosságtudat* kikristályosodását követi nyomon az 1777 és 1848 közötti időszakban. Ez a korszak az új- és jelenkori magyar történetírás kánonja szerint a *modern* értelemben vett magyar *nemzet* létrejöttének a korszakát, az 1848-as polgári forradalmat megelőző évtizedeket, azaz a reformkort és annak előzményét foglalja magában. A problémát egy viszonylag homogén forráskorpuszon keresztül kívánom megközelíteni: tizenöt, a korabeli magyarországi illetve erdélyi *iskolai oktatásban* bizonyíthatóan *használatos, magyar nyelvű, nyomtatásban* megjelent, a *magyar történelemmel* (is) foglalkozó és *ismert szerzőjű történelem-tankönyv*² szövegét tekintem át a korabeli *nemzeti diskurzus* nézőpontjából. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a születőben lévő *modern magyar nemzeti (iskolai) történelmi diskurzus* szemszögéből fundamentális jelentőségű (szent)istváni „állam-egyház- (és sok szempontból) nemzetalapítás” korát bemutató tankönyvszövegek narratíváiból kiolvassam a korabeli nemzetépítési stratégiák diskurzusait. Hangsúlyoznám viszont, hogy ez az olvasat csak egy a lehetségesek közül.

A korpusz időintervallumának kijelölésére szolgáló 1777 és 1848 mint korszakhatárok hagyományos periodizációnak számítanak, hiszen mindkét dátum a magyar neveléstörténet jelentős fordulópontja.³ Az állami tankönyvkiadás korszakbeli *intézményesülése* mellett szintén fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kijelölt korszak-

- 1 Löffgren 1989: 13–28; uő. 1988: 145–179; Hobsbawm 1987: 127–197; Thiesse 1999. Magyarországon viszont a kérdéskörrel elsősorban antropológusok/etnográfusok, valamint művészet- és irodalomtörténészek foglalkoznak ilyen nézőpontból (vö. Hofer 1996).
- 2 A *valamennyi* említett kritériumnak megfelelő, tizenöt tankönyvből álló korpusz az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum katalógusaiban, illetve a Fehér Erzsébet-féle „tankönyvkatalógusban” (Fehér 1995) fellelhető összes, általam ismert korabeli történelem-tankönyvet magában foglalja.
- 3 „1777-ben jelent meg az első *Ratio Educationis*, amely nemcsak az iskolarendszer korszerűsítését indította el, de a korszerűsítés keretében elkezdődött az állami tankönyvek kiadása is, első ízben hazánkban. 1849 őszén a magyarországi tanügyre is kiterjesztett ausztriai szabályzat, az *Organisations Entwurf* ugyan csupán a középiskolákra vonatkozott, de szimbolikusan lezárt egy korszakot s elindított egy újat, amely azután mind a közép-, mind az alsó szintű tankönyvkiadásban új utakon járt. 1849 viharos-háborús évében – tudomásunk szerint – nem jelent meg tankönyv” (Fehér 1995: 8).

határok a magyarországi állami, politikai és kulturális élet *magyar nyelvűvé* tételéért folytatott hosszas küzdelem kezdő⁴ és végpontjával is csaknem teljesen egybeesnek.⁵

A *tankönyvkutatás* mint (társadalom)történeti érdeklődésre is számot tartó vizsgálódási terület Nyugat-Európában immár évtizedek óta bevett kutatási téma.⁶ Magyarországon ellenben, legjobb tudomásom szerint, eddig még nem született hasonló kérdésfeltevésű – e korszakbeli történelemtankönyvek és a nacionalizmus/nemzetépítés⁷ kapcsolatát interpretáló – munka, leszámítva Bíró Sándor 1960-ban megjelent, alapvető monográfiáját.⁸ Ez utóbbi azonban főként forrásfeltáró céllal és neveléstörténeti szempontból tekinti át a fentebb említett tankönyvek anyagának egy részét, viszont a vizsgálatba más, általam nem kutatott forrásokat is bevon (kézíratos tanári jegyzetek, nem magyar nyelvű történelem-tankönyvek, egyetemes történelemmel foglalkozó tankönyvek).

NEMZETÉPÍTÉS – TÖRTÉNETÍRÁS – ISKOLAI OKTATÁS ÉS A MAGYARORSZÁGI „FELEKEZETI ETNIKUMOK”

Terjedelmi okok miatt nem áll módomban, hogy részletesen tárgyaljam a nemzetépítés–történetírás–történelemoktatás hármass problémáit, annak elemeit és összefüggéseit, valamint a korabeli magyarországi társadalom felekezeti töredezettségéből fakadó jelentős következményeket, amelyek még tovább árnyalják a fentebbi kérdéskört,⁹ ezért mindössze két iskolateremtő nacionalizmus-szakértő elméletére tennék utalást. A napjainkra már rendkívül szerteágazó nacionalizmuskutatás¹⁰ kultúrtörténeti irányzatainak egyik alpművét megalkotó Benedict Anderson „elképzelt közösségekről” szóló teóriája ugyanis döntő fontosságot tulajdonít az újkor hajnalán kialakuló nyilvános kommunikáció (*print capitalism* = „sajtókapitalizmus”) nemzeti kommunikációvá alakulásában a *nemzeti nyelvűvé* váló tömegsajtónak.¹¹ Ehhez hasonló szerepet társít a talán legnagyobb hatású modernista nacionalizmusértelmező teoretikus, Ernest Gellner elmélete¹² a kialakuló

4 – a Bessenyeieik által az 1770-s években megkezdett nyelvújítási mozgalommal (Bíró 1998).

5 – a magyar nyelv 1844-es teljes körű magyarországi államnnyelvvé válásával (Szekfű 1926).

6 Lásd például a vizsgált tematika szempontjából különösen reprezentatívnak tekinthető, háromkötetes francia tanulmánygyűjtemény, a *Les Lieux de mémoire* témába vágó tanulmányait: Milo 1986; Nora 1986 és Ozouf 1986.

7 „A »nemzetépítés« kifejezése valójában a »nemzetállam« intézményeinek és szerepének kiépítését célzó nacionalista programra utal. A gyakorlatban sokkal inkább az »államépítés« foglalkoztatja, mint a »nemzet létrehozása«. Ugyanakkor a »nemzet kialakulása« kifejezés mindazokra a folyamatokra vonatkozik, amelyek akarva vagy akaratlanul hozzájárulnak a nemzet és a nemzeti öntudat kifejlődéséhez.” (Smith 2000: 32)

8 Bíró 1960.

9 Teszem ezt azonban abban a reményben, hogy az ezzel kapcsolatos írásom hamarosan napvilágot lát, amelynek egyébként a jelen tanulmány szövege is lényegében egyik alfejezetét képezné.

10 Kántor 2001.

11 Anderson 1991.

12 Gellner 1983. Ernest Gellner egyébként sok szempontból eurocentrikus elméletének jellegzetesen közép-európai szellemi gyökereiről lásd Assayag 2000.

modern (azaz *nemzeti*) társadalmak újszerű munkaerőpiacának reprodukálására hatékonyan és folyamatosan képes *iskolai oktatáshoz*.¹³ Még egy lépéssel közelebb visz a problematika – jóllehet csupán elnagyolt – felvázolásában, a nemzet kulturális emlékezetének átörökítésében kulcsfontosságú *emlékezet helyeinek* („les lieux de mémoire”) elméletét kidolgozó Pierre Nora olvasata, immár konkrétan a *történelemtankönyvek szerepéről*. Nora ugyanis a történelmi eseményeket és történelemtankönyveket mintegy „sui generis” az emlékezet helyeinek tartja: „a történelmi események és könyvek nem az emlékezet és a történelem keveredései, hanem a történelemben az emlékezet *par excellence* eszközei, így lehetővé teszi, hogy behatároljuk e területet. Nem a *lieu de mémoire* egy formája-e minden egyes nagy történelmi mű és a történelmi műfaj maga? Nem *per definitionem lieu de mémoire*-e minden nagy esemény és maga az esemény fogalma? A történelmi könyvek közül azonban csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva.”¹⁴ Ergo a történelemtankönyvek „per definitionem” azok.

Másik megjegyzéssel a történelem(tankönyv) írásának *narratív* voltából¹⁵ fakadó következményekre utalnék, ami a történelmi reprezentáció figuratív-narratív jellegéből, sőt általában a múlt megragadhatóságának nyelvi aktusából eredő, a hetvenes évek vége óta a történetírást (általában a *linguistic turn* terminussal fémjelzett problematika alatt)¹⁶ foglalkoztató episztemológiai konzekvenciákhoz¹⁷ kapcsolódó problematikát érintené. A történetírással kapcsolatos posztmodern elméletek egyik legmarkánsabb teoretikusa, Hayden White írásainak köztudatba kerülése óta a történelmi diskurzusnak is részévé vált, hogy a nyelv mint olyan nem pusztán semleges, átlátszó közvetítője a „nyelven túli valóságnak”, hanem retorikus, figuratív és mindenkor intencionált volta miatt, annak nagyon is tevékeny, aktív alakítója. Kissé sarkítva a white-i téziseket, a történelmi narratívák lényegüket tekintve nyelvi fikciók, „melyeknek tartalma legalább annyira *kitalált*, mint amennyire *talált*, és amelyek formája közelebb áll irodalmi, mint természettudományos megfelelőikhez”.¹⁸ White provokatívnak tűnő (ám komoly filozófiai és metodológiai alapvetésekre támaszkodó) kijelentése szerint „a jelek rendszerének felfogott történelmi narratíva egyidejűleg két irányba mutat: a narratívában leírt események *felé* és a történettípus vagy mítosz *felé*, amelyet a történelmes az események szerkezetének és ikonjának választott. A narratíva önmagában nem ikon, hanem *úgy írja le* a történelmi forrásokban szereplő eseményeket, hogy egyúttal közli az olvasóval, hogy *mit tekintsen az események ikonjának*, aminek alapján »ismertté« teheti azokat. A történelmi narratív-

13 Természetesen tovább lehetne sorolni olyan klasszikusnak tekinthető szerzők vonatkozó munkáit is, akik számtalan példán mutatnak rá az iskolai oktatás és nemzetépítés ezer szálon kapcsolódó érintkezési pontjaira. Ilyen például: Hobsbawm 1987; uő. 1997; Weber 1976. Speciálisan Közép-Európa kapcsán a kérdésről lásd Ducreux 2000.

14 Nora 1999: 154.

15 Hartog 2000.

16 Stone 1979.

17 Ricœur 1983, 1985.

18 White 1997: 70.

va így hát közvetít a benne leírt események és a kultúránkban az ismeretlen események és jelenségek és helyzetek jelentéssel való felruházására hagyományosan alkalmazott általános előtti cselekményszerkezetek között.¹⁹ Ezek az archetipikus (=általános előtti) cselekményszerkezetek White szerint a Northrop Frye kategóriarendszeréből átvett *tragédia*, *komédia*, *szatíra* vagy *románc*, amelyek szabályai szerint konfigurálódnak bármilyen történeti (akárcsak egyébként a szimplán „fiktív”) narráció, az ún. *cselekményesítés* (‘*emplotment*’) figuratív eljárásai révén.²⁰ Akárhogy is viszonyuljon a gyakorló történész Hayden White téziseihez, azok szigorúan szaktudományos értelemben vett, klasszikus történetírói mesterművek interpretálásából kiindulva formálódtak ki, jelen esetben pedig kétséget kizáróan és jól érzékelhetően ideologikus, didaktikus és erőteljesen intencionált, vulgarizált tömegáruként funkcionáló „oktatási breviáriumokkal” van dolgunk. Mindemellett azt is számításba kell venni a mindenkori tankönyvek interpretálásakor, hogy a lieu de mémoire-ok amúgy a természetükből fakadóan „nem elsősorban a kollektív emlékezet tárgyiasításai, hanem az adott politikai diskurzust ideológiailag „támogató” *emblémák*, melyek inkább a legitimitációt szolgálják, mint a közöség kollektív tudatát erősítik.”²¹

Utolsó megjegyzésként arról szólnék, hogy a vizsgált korszak tankönyvszerzőinek egyéb lehetséges, társadalomtörténeti szempontból releváns (rendi, professzionális, földrajzi stb.) paraméterei közül azért emelném ki elsősorban a *felekezeti* tényező fontosságát, mivel a korszakban az oktatásügy egyfelől még igen nagy mértékben a különböző felekezetek *kezelésében* lévő (és igen gyakori esetben egyházi/gyülekezeti tisztség(ek)et is betöltő tanárokat foglalkoztató) tanintézményekben zajlott. Másrésztől, a társadalomtörténet nagy hangsúlyt fektet a rendi társadalom felekezeti alapon elkülönülő közösségeivel – amelyeket Tóth Zoltán terminusával élve szokás egyenesen „felekezeti etnikumokként” is aposztrofálni – kapcsolatos kutatásaiban a *felekezeti törésvonalak* alapvető szerepének vizsgálatára.²² Mindenképpen fehévném végül az olvasó figyelmét a korabeli tankönyvszerzők *felekezetek szerinti megoszlásának* arányára.²³ A vizsgált korszak ismert magyar történelemtankönyv-szerzői közül a hat római katolikus felekezeti szerzőre nyolc protestáns és egy izraelita vallású tankönyvszerző jut. Ez a megoszlás a protestánsoknak a korabeli magyar ajkú népességen belüli arányát jelentősen felülreprezentálja, de talán éppen emiatt nyújt *jellemző* képet a korról, figyelembe véve a protestánsoknak a magyar nyelvű oktatáshoz viszonyuló pozitívabb attitűdjét (különösen a kor-

19 White 1997: 82; Gyáni 2000: 48–70.

20 „cselekményesítésen egyszerűen azt értem, hogy a krónikákban található tényeket meghatározott típusú cselekményszerkezetek alkotórészeiként kódolják” – ti. a történészek (White 1997: 73). (Hayden White legrészletesebben az 1973-ban megjelent *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* c. művében fejtegette ki elméletét a 19. századi klasszikus történészek és történetfilozófusok alapműveinek figuratív elemzése kapcsán.)

21 K. Horváth 1999: 136.

22 Tóth 1991; Karády 1997a és 1997b.

23 Lásd a mellékletet.

szak elején, ahol a korpusz tankönyvszerzői is kizárólag a protestánsok soraiból kerülnek ki, ráadásul mindannyian református felekezetűként!).

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ TÖRTÉNELEM-TANKÖNYVEK VÍZIÓJA AZ ELSŐ MAGYAR KERESZTÉNY URALKODÓRÓL

Még mielőtt hozzákezenék az I. (Szent) István életének és uralkodásának főbb motívumait a forrásokból tankönyvszöveggé konstruáló textusok összehasonlító értelmezésének, mindenekelőtt Szekfű Gyulának a korszakbeli magyar történetírásban élő *Szent István-kép* jellegzetes vonásait értékelő szavait szeretném felidézni:

„A rendi nacionalizmus későbbi, biedermeier évtizedeiben a nyárspolgári gondolkodáshoz hasonló rendi önelégedettség nem is tudta Szent Istvánt másként elképzelni, mint aki »sok hasznos rendeléseket tett«. A történészek sem képzelték el élethívebben Szent Istvánt, mint az a rajzoló, aki az orgyilkos merényletet ábrázolta egy történeti képeskönyvben: az orgyilkos díszmagyarban, csizmában térdel, a király az ágyon ül tógaszerű hímzett hálóingben, mezitláb, az éjjeli szekrényen párnán a szent korona, az ágy mennyezetes, tetején a teljes magyar címert, pólyákat és kettős keresztet tartja két angyal.²⁴ A vallásos hit és az Egyház megbecsülésének tűnésével Szent István főérdeme az lesz, hogy az »új vallás szelíd tanait« hozta be a pogány vadság helyébe, s elterjesztette a kézműveseket és a földművelést; a hit apostolából így lett a kultúra apostola.²⁵

Szekfű értékelését azért tartom különösen tanulságosnak, mivel a korpusz tizenöt vonatkozó szövegrészletéből, ha az uralkodó és magánember interpretálásának *történeti hitelességét* vizsgáló nézőpontból tekintünk rá, lényegét tekintve szintén ez a kép bontakozik ki. A dolgozat kérdésfeltevése azonban nem egy ilyesfajta szempontrendszerre irányul, hanem a narratív retorikában is megnyilvánuló korabeli magyar „nemzetépítés” társadalomtörténeti és antropológiai szempontú boncolgatását tartja szem előtt. Egyetértek viszont Szekfű Gyula nagy ívű tanulmányának arra vonatkozó megállapításával, hogy a Szent Istvánról konstruált korabeli tankönyvkép – a felekezeti különbségektől gyakorlatilag függetlenül – eléggé „színtelennek” látszik. Ez alatt azt értem, hogy (Szent) István sokkal inkább egy élettelen, ködbe vesző *egyházi infrastruktúra-, kultúra- és államszervező*, de már meglehetősen elszemélytelenedett *alapító-héros*ként áll a szövegek mai (és valószínűleg már az akkori) olvasói előtt, aki mögül addigra már szinte „eltűnt a mítosz”. Meglehetősen távoli történelmi figuraként viszont alakjának „élethű elképzeltetése” is nehezen volt már kivitelezhető. Szekfűt igazolva, paradox módon még talán leginkább

24 Szekfű itt a vizsgált korpuszban nem szereplő, Lányi Károly-féle illusztrált történelemkönyvre céloz (Lányi Károly: *Magyar nemzet története képekkel a nép számára*, Pozsony, 1846.), amely azért maradt ki a korpusz elemeinek sorából, mivel az sem az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tankönyvkatalógusában, sem pedig a Fehér Erzsébet-féle „tankönyvkatalógus” tételei között nem szerepel, így nem is tekinthető fenntartások nélkül a kor iskoláiban használatos tankönyvnek.

25 Szekfű 1938: 594–596.

a református Péczely József beszél lelkes pátozzsal I. Istvánról mint frye-i értelem-ben vehető *romantikus* hősről (azaz egy *románc* főszereplőjeként cselekményesítve életét és uralkodását).²⁶ Az apostoli mivoltát előszeretettel kihangsúlyozó, főleg katolikus szerzőknél (Bedeő, Peregriny, Schirckhuber, Spányik) viszont inkább már egy élettelen szentet, egy életidegen *ikont* sugall a narratíva, semmint egy élénken „elképzelt” valós történelmi szereplőt. Mindez korántsem jelenti azonban azt, hogy mondjuk a református Péczely narratívája ne illeszkedne a hagyományosan protestáns István-képet prezentáló tankönyvszerzők közé, a sok szempontból kissé színtelen katolikus kollégái pedig akár csak egyetlen lényeges kanonikus elemet is el mernének hagyni a tradicionális Szent István-i hagiográfia ismertetése során. Ezt, mint látni fogjuk, csak egyikük teszi meg, ő viszont tendenciózusan.²⁷

(SZENT?) ISTVÁN ÉS A MAGYAROK KERESZTÉNY HITRE TÉRÍTÉSÉNEK ÉRDEME

A (szent) istváni szerepkörök korabeli tankönyvi interpretációs stratégiáinak taglálásakor első körben arra keresem a választ, hogy az egyes tankönyvszövegek narrációjában *első említések*or hogyan jelenik meg a fiatal István: mint *uralkodó*, mint *apostol*, netán, in medias res, *egyszerre mindkét szerepében* felfedi-e magát? A hat katolikus szerző *mindegyikénél*, csakúgy, mint az izraelita Neumannál, Szent István az első pillanattól fogva egyszerre népének apostolaként és első királyaként lép be a „diskurzus rendjébe”, míg a három evangélikus szerző egyikénél (Dierner szövegében) az első említéskor már *csak* királyként esik róla szó (a másik két evangélikus tankönyv a katolikus kánont követi ebben a kérdésben). Az öt református szerzőjű tankönyv közül viszont csak a késő-barokk magyarországi korszaka alatt íródott Losontzi-féle *Hármas Kis Tükör*ben prezentálódik mindjárt a tételmondatnak tekinthető első tankönyvbéli említésekor úgy, mint „ki a Magyaroknak mind Királyok, mind Apostolok volt”²⁸ (bár itt is beszédes István címeinek a sorrendje). Az összes többinél a róla szóló narráció felvezető szakaszában *kizárólag* uralkodói mivoltában ismerkedhetünk meg vele. Ezt a főleg katolikus–református viszonylatban mutatkozó karakterisztikus különbséget már akár önmagában is *reprezentatív*nak lehet tekinteni: a kor katolikusai számára Szent István alakja megkérdőjelezhetetlenül és szétválaszthatatlanul egyszerre és egy személyben a magyar nép apostola és legelső királya, amíg a protestánsok többségének (nyolc tankönyvszerzőből öt) számára *elsősorban* az *első magyar* (keresztyén) *királyt* jelenti, *de* mint ilyen, apostoli mivoltának különösebb hangsúlyozása nélkül tematizálódik alakja.

26 „Frye-nál a *románc* az önazonosság olyasfajta drámáját jeleníti meg, amely az összeütköző és azt végül maga alá gyűrő hős kálváriáját és élményeit szimbolizálja (ilyen pl. a Grál-legenda és Krisztus keresztény mitológiája).” (Gyáni: 2000: 57–58.)

27 Tánicsics Mihály az, aki felekezeti hovatartozása dacára következetesen mindvégig a *szent* jelző nélküli I. Istvánról beszél tankönyvében, alapjaiban sértve meg a katolikus kánont.

28 Losontzi 1773: 109.

A kettős (szent) istváni szerepkör *apostoli* ágán továbbhaladva, a szerzők felekezeti hovatarozásától függően, más jellegzetes eltérések is jól érzékelhetővé válnak. Ez az ág mindenképpen István születése, sőt fogantatása előttre nyúlik vissza; abban minden textus egyetért, hogy az első keresztények még István *előtt*, leginkább apja, Géza idején érkeztek az országba, hiszen végeredményben a magyarok majdani apostolát is meg kellett valakiknek keresztelniük. Ennél a problémánál már kezdetét is veszi szerzőink állásfoglalásainak, többé-kevésbé felekezeti alapon történő szétágazása. Noha az ismert forrásokból építkezve nagyjából mindannyian azonos szereplőkkel cselekményesítettek tankönyvi narratíváikban, jelentős implikációbeli különbségeket tudtak elérni – a befogadói oldal szem előtt tartásával – például annak a kérdésnek a megválaszolása kapcsán, hogy ki is tekinthető tulajdonképpen a Magyarországon gyökeret eresztő kereszténység *elsődleges patrónusának*. Géza a „nemzeti” fejedelem vajon *per se*, a saját belátásából vagy inkább felesége, az *erdélyi* (azaz a később a magyar ajkú protestantizmus évszázados bátyjának és aziliumának tekinthető *terület* szülötte) Sarolta kérésének engedve tért-e meg és engedte népét is megtéríteni; avagy mindez a szomszédos „német császár”, passauai és prágai térítői (Brúnó, Adalbert) általi nyomásnak volt inkább köszönhető?

A kérdés kapcsán a nyolc protestáns szerző közül csak a 18. században alkotó Ketskemeti és Losontzi hangsúlyozza a németek szerepét. A többiek közül hárman inkább Géza autonóm döntésének tulajdonítva (P. Csorja, Edvi, Rajcsányi), ketten pedig „az erős akaratu” Sarolta szerepét kiemelve (Budai, Dierner²⁹) sugallnak a katolikus standardhoz képest markáns „ellendiskurzust”. Ezt az ellendiskurzust gazdagítja a református Péczely szövege, amely az Erdélyben tevékenykedő görög szerzetesek (ergo a „pápasták” korabeli riválisainak, bár még az 1054-es schisma előtt vagyunk) ténykedését állítja előtérbe az elsődleges magyarországi krisztianizáció kapcsán. Mivel azonban ez utóbbi szerző is mindenekelőtt Sarolta őseinek megtérítésében játszott szerepüket emeli ki, ezáltal közvetve az ő tankönyve is a Sarolta általi erdélyi, azaz *hazai* indíttatású evangelizáció retorizálóinak tábort erősíti. Ráadásul ebben a kérdésben a Neumann Salamon-féle tankönyv is Gézát tartja inkább a kezdeményező félnek.

Arányosabban megosztottnak tűnik a nemzetépítés számára olyannyira kulcsfontosságú eseményt illetően a „katolikus tábor”, mivel – a nyugati (azaz német) nyomást hangsúlyozó Bedeőtől, Schirhubertől és Spányiktól eltérően – a „nemzetibb” retorikájú Horváth Mihály szövegének előtérbe a Sarolta-Géza párost, Tánacsics pedig egyértelműen Sarolta szerepét állítja.

29 Dierner hatásosan rá is játszik a maga pszichologizáló/„gender” színezetű retorikájában arra a tényre, hogy az általa megcélzott befogadók zömmel a korabeli leányiskolai tanulók voltak: „[...] neje *Sarolta* – az ország legszebb s legbajnokiabb asszonya – buzgón ragaszkodék azon valláshoz, mellyben neveltett, s mit atyja, Gyula fejedelem, Erdélyben elkezdett vala, dicséretesen folytatá Magyarhonban. Mert az asszonyi gyöngédebb lelkület igen fogékony vallásos eszmék és érzelmek iránt, s a lelkes nő varázshatalommal bir azokat másokban is felköltteni s táplálni. Sarolta nemcsak megszeli Gézának mogorva s durva természetét, hanem tiszteletet is gerjesztett föl kebelében a keresztény vallás iránt, úgy annyira, hogy meg is keresztelkedvén, nyugatról térítőket hívá az országba a sz. tan hirdetése végett.” (Dierner 1843: 13–14.)

Azt hiszem, ennél a tematikánál is megragadható a felekezeti megoszlás menti különbözőség, bár árnyaltabb formában. Szó sincs azonban árnyaltságról, ha azt a tipikusan katolikus toposzt vesszük szemügyre, amely Istvánnak az ország krisztianizálásában játszott *személyes* szerepét szövi a tankönyvi texusba, amit például a piarista Spányik Glycér oly megható retorikával öntött szavakba: „mindenfelé elküldözte az Isten igéinek hirdetőit, s maga is öszve járta az országot, és hol általjában, hol külön külön a lakosokat arra intette, hogy elhagyván a pogány vallás szokásait a keresztény hitet vennék fel.”³⁰ Spányik mellett szintén kitér a toposzra a katolikus Schirkhuber és Horváth Mihály, valamint az ebből a szempontból ezen a felekezeti „oldalon” állást foglaló Neumann Salamon tankönyve. A nyolc protestáns tankönyvíró közül viszont egyetlenél sem találkoztam, még nyomokban sem, ezen epizód említésével.

E ponton érdemes kontextualizálni a tankönyvszövegek *utolsó*, István életéről szóló mondata(i)nak másik kedvelt katolikus toposzát, az első magyar király *szentté avatásának* cselekményesítését is (ami lehetőleg pontos dátummal és a körülmények ismertetésével, általában a „Szent László uralkodása és VII. Gergely pápa pontifikátusa alatt” stb. formában történik). Az előzetes várakozásoknak megfelelően, a hat katolikus tankönyvíróból csak egyetlen narrátor akad (ismételten Táncsics Mihály), aki nem ezzel a fordulattal fejezi be az első magyar uralkodó (ezáltal a többi katolikus szerzőnél elég hangsúlyosan *hagiografikus* súlypontú) életrajzának és uralkodásának ismertetését. (Neumann tankönyve ebben a kérdésben ismét követi a többi katolikus narratíváját.) A nyolc protestáns szerző közül viszont csak Dierner Endre veszteget minderre egy – egyébként meglehetősen száraz és színtelen, szenvedő szerkezetben megfogalmazott – félmondatot.³¹ Ráadásul a középkorban született és évszázadok során kanonizálódott Szent István-életrajz³² egyes elemei, mint például az István életére törő összeesküvők által felbérelt merénylő orvtámadásának a *Providencia* akaratából történő meghiúsulása, mint *magyarzóélev*, is csak nemprotestánsnál fordulhat elő: Bedeónél és – kissé meglepőbb, de mégis jellemző módon – Neumann Salamonnál.³³

30 Spányik 1832: 17.

31 „Mire nem sokára István király meghalálózván (1038), Fejérváron eltemetett, s később (1083) Imre fiával együtt a szentek közé számláltatott.” (Dierner 1843: 19.) Érdemes és tanulságos ezt a szenttelen fordulatot egy katolikus szerző, például Spányik burjánzó, patetikus retorikájával összevetni: „Elnehezedvén a betegség, István a főbb Urakat magához hívatta, s fontos beszédjével arra intette őket, hogy a *Vallást, igazságot és egyességet tartsák fenn*, azután pedig szemeit és kezeit az égre emelve Magyarországot az Isten Anyja pártfogásába ajánlotta, s így épen Boldog-Asszony mennybemenetele napján 1038. esztendőben Istenhez költözött. Testét Fehérvárra viték, a hol az, az Isten Anyja templomának belsejében eltemetett. Eltiltván minden muzsikát, három esztendőig gyászolták a Magyarok a *legjobb királyt*. Későbbben, Sz. László Király alatt 1083ik esztendőben VII. *Gergely Pápa a Szentek közé számlálta őtet*.” (Spányik 1832: 23.) (Kiemelések tőlem.)

32 Klaniczay 2000: 108–138.

33 „De az isteni gondviselés mást rendelt, mert midőn a gyilkos ruhája alá rejtett kardja után nyult, azt elejtvén a királyt felébresztette; kinek dörgő szavára megrettenvén térdre esett, s kegyelemért könyörgött, mellyet meg is nyert.” (Bedeő 1843: 29.)

AZ URALKODÓ, A NEMZET EREDETISÉGE ÉS AZ IDEGENEK

A tankönyvtextusok (Szent) Istvánnal mint apostollal és szenttel kapcsolatos, jellegzetesen felekezeti hovatartozástól függő retorikus hasadása talán nem hat váratlanul. Érdemes azonban kissé elidőzni a hagyományos (Szent) István-kép másik alappillérénel, az első keresztény királyhoz mint *uralkodó*hoz fűződő narratív attitűdök-nél is. Az ezen a síkon a mindenhol megtalálható, olyan kötelező jellegű toposzok, mint: István harcai a kereszténység belső ellenségeivel („*Kupa*”, azaz Koppány, az ifjabb erdélyi Gyula és a „*temesi*” Ajtony legyőzése és megbüntetése), koronát és térítő/egyházszervező tevékenységének elismerését kérő küldöttsége a pápához, annak pozitív fogadtatása, egyház- és államszervező munkájának nagyjából egységes tónusú ismertetése³⁴ mellett van néhány olyan, a nemzeti diskurzus szemszögéből kardinálisnak tekinthető momentum is, amelyek korabeli retorizálása/cselekményesítése már lényeges nézőpontbeli eltéréseket hordoz magában. Ide tartozik például az *idegenek*hez való korabeli uralkodói és „rendi” viszonyulás megítélésének kérdése, a trónutódlás kérdésében játszott uralkodói szerep interpretálása, végül a legsúlyosabb: nevezetesen az a problematika, hogy az egyes szövegekben vajon (Szent) István csak a *már* (Álmos vagy Árpád idején) de facto megalapított rendi alkotmányt egészítette-e ki új hivatali tisztségek (nádor, országbíró, ispánok stb.) kreálásával, avagy éppen ellenkezőleg, maga Szent István-e *par excellence* a rendi társadalom megteremtésének abszolút kodifikátora és elsődleges *alapító atyja*, az 1848 előtti magyarországi rendi társadalmi struktúra (uralkodásáig visszavezetett) primér jogforrása, alfája és omegája?

Mielőtt végighaladnék a kérdések megválaszolásán – előfeltevéseimet némi-képp dekonstruálva – hadd állítsam először I. (Szent) Istvánt mint világi uralkodót egy korabeli, kvázi „ökomenikusnak” tekinthető, bár törekeny össznemzeti konszenzus dicsfényébe! Azt követően ugyanis, hogy a honfoglaló magyarok akár „Munkács” felől, akár magán Erdélyen keresztül „bejöve”, de mindenképpen elfoglalták az egész Kárpát-medencei térséget (sokaknál a középkori gesták anyagát kimerítően cselekményesítve, akár egészen Raguzáig), így Erdélyt is, amely utóbbi „kormányzását” Árpád azután nagylelkűen Gyulára és utódaira bízta (tankönyvi megnevezéseit tekintve erdélyi fejedelemre, sőt „helytartóra” vagy „igazgatóra” – aktualizálva a kérdést a „hivatali” címhasználattal), mindaddig, amíg annak hasonnevű sarja egy évszázaddal később (Szent) István ellen nem támadt. (Szent) István természetesen felette is győzedelmeskedik, hasonlóan a fentebb említett riválisain aratott győzelmeihez, Erdély területét pedig *Magyarországhoz* (általában: vissza) *csatolja*. Hogy ez a momentum, ráadásul *felekezeti különbségektől mentesen*, mennyire élénken foglalkoztatta a vizsgált időszak történelem-tankönyveinek szerzőit, azt úgy hiszem, meggyőzően bizonyítja, hogy egyetlen egy kivétellel a korpusz

34 Bár a református Ketskeméti retorikája ez utóbbinál egy ponton mintha kissé szarkasztikusabb hangot ütne meg: „Szent István Klérust meg-gazdagította,/ A Magnasi rendet ez fel-állította,/ A Magyar Keresztynén vallásra hajtotta,/ Mivel már a Krisztust ő maga vallotta.” (Ketskeméti 1780-as évek: 14.)

összes narrátora említést tesz erről a nevezetes eseményről. (Egyedül Schirckhuber mulasztja el, az ő esetében viszont meg merném kockáztatni, hogy pusztá „figyelmetlenségről” van szó. Tankönyve amúgy is csupán a legalapvetőbb tudnivalókat sorolja fel Szent István uralkodásáról.)

Erdély és Magyarország sok évszázados, mondhatni „ab ovo” összetartozásának tankönyvi sugalmazása kérdésében a korban nincs helye felekezeti „elfogultságnak” vagy partikularizmusnak,³⁵ ami nagyon is érthető a korszak aktuálpolitikai törekvései („Unio Erdéllyel”) alapján. Annál kevésbé van azonban esély ilyesfajta egyetértés anticipálására, ha (Szent) Istvánnak az idegenekhez való *személyes* viszonyának problematikáját vizsgáljuk, és azt, hogy ez milyen konzekvenciákkal járt a „nemzet” történelmére nézve.

A kérdés leginkább (Szent) István életének utolsó szakaszában, különösen a méltó utód megválasztásában betöltött szerepe kapcsán, ezáltal *vérrokonaihoz* fűződő viszonyában tematizálódik eltérően, feltűnő párhuzamban a korabeli „nemzeti látószög(ek)” töredezettségével. A *genetikus leszármazás* és a *hatalom átadásának* problémája kulcsfontosságú kérdések egy rendből „polgáriba”³⁶ átalakuló/átalakítandó társadalom számára is, ezért különösen neuralgikus pontot jelenthet, ha a háttérben „idegenek” manipulálják a „nemzeti” uralkodót. Márpedig (Szent) István esetében, legalábbis a korabeli tankönyvszerzők feléneke vélekedése szerint, ez volt a helyzet.

Vegyünk egy példát hát az idegenek magyarországi „szereplésére”, azonban először egy kicsit korábról, még Géza uralkodása idejéből! A feltehetőleg protestáns felekezeti kötődésű Rajcsányi Jánost nemzeti büszkesége – a többi szerzőtől eltérően – egészen odáig ragadta, hogy már Géza hagyományos „kulturhéroszi” mivoltát is mintha elvitatná azáltal, hogy a többi tankönyvben szokásos – „Géza alatt meseteremberek, kalmárok és papok jöttek az országba” – fordulat alkalmazása helyett, mintegy az ősmagyarok őseredeti civilizáltságát tematizálja. „Őseink ugyan Ásiában a művelődés bölcsőjéhez közel lakván, többféle mesterséget tanultak” – bár ezeket utóbb a gyakorlás hiánya miatt elfelejtették, teszi hozzá didaktikusan.³⁷ Később az eredeti, etnikus „ősharmónia” felbomlasztásával is megvádolja a Géza által folytatott politikát: „Papok, urak s más sorsu emberek vándoroltak a magyar földre, ezzel együtt annak előbbi szép egyetértése is felbomlott, mivel azon külföldiek legkisebbé sem hajlottak a nemzetiséghez, s magokat a fejedelmek s királyokhoz befurván, a magyarokat megvetéssel lenézték.” Így lesznek tehát az ősi, etnikus paradi-

35 Jó példa erre Táncsics, aki, ahelyett, hogy az összes többi katolikus szerzőhöz hasonlóan, esetleg a szentté avatásában konkludálva tenné teljessé az életrajzot, egyenesen az alábbi passzussal zárja Szent István uralkodását ismertető narrációját. Igaz, Táncsics a korpusz modern, „polgárosult” szemléletű szerzői közé tartozik. (A polgárosult jelzőt itt a „civilizációs folyamat” kifejezés szinonimájaként értem. – vö. Halmos 1991): „Magyarországhoz tartozott-e akkor Erdély? Ez ideig Erdélynek külön fejedelme volt, de minthogy az ifjabb Gyula a kereszténységnek s más ujitásoknak ellensége volt, István ellen föllázadt. A dolog ütközetre került. István meggyőzte ifjabb Gyulát, a fejedelemségtől is megfosztotta, és Erdélyt Magyarországhoz kapcsolta; a fejedelmet két fiával együtt foglyokul tartotta. Ettől fogva Erdélyt Magyarországtól függő vajdák igazgatták.” (Táncsics 1841: 12.)

36 Halmos 1991.

37 Rajcsányi 1843: 10.

cso megrontóivá, a „kiűzetés” előidézőivé a „nemzeti uralkodók” közé szinte mitikus kígyókként „befurakodó” idegenek.

Ennyire radikálisan „etnocentrikus” retorikájú nézőpontot a magyaroknak a nyugati „civilizátorokkal” való konfrontációja kapcsán másutt nem találtam. Viszont ugyancsak protestáns tankönyvben, az evangélikus Dierner által írottban, olvashatunk a „nemzeti vallás” István fejedelem általi erőszakos eltörléséről.³⁸ A református Budai tankönyve, a fentebbiekhez hasonlóan, negatív színben láttatja az idegeneknek István fejedelemsége alatt játszott szerepét.³⁹ És ismét egy protestáns szerző, Dierner felekezeti hitsorsosa, az ágostai hitvallású Edvi Illés Pál tankönyve az, mely a „legelső királyok”-ról szólva, elsősorban a *latin nyelvnek* a magyar rovására tett meghonosítását hangsúlyozza ki.⁴⁰

A protestánsok zömével ellentétben, hat katolikus tankönyvszerző-kollégájuk közül öt szinte egyöntetű összhangban emeli ki Szent István egyértelműen pozitív és megkérdőjelezhetetlen „kulturhéroszi” mivoltát, mégpedig a *küvülről érkező* kulturális behatás bármiféle kárhozzátása nélkül!⁴¹ Az egyedüli kivétel ebben a masszív egységesnek tűnő katolikus felekezeti tömbben ismét Táncsics Mihály, aki Géza uralkodása kapcsán sem mulasztja el, hogy ne a protestánsok retorikai vonalát erősítse a behívott idegenek szerepének megítélésekor: „azon főbb idegenek, kiket atyja Gejza hitt be, s már magas hivatali polczokon ültek, annyira elhatalmasodtak, hogy majd minden általuk történt a kormányzásban.”⁴² Ezzel ismét tanúbizonyságát adja a (főleg katolikus) kánon szerint a rendi alkotmány alapítóatyjával⁴³ és korszakával szembeni antipátiájának. Ezt azzal is tetézi – a korpusz tankönyvszerzői közül egyedül –, hogy a pápától kapott korona valódiságának megkérdőjelezésével is dekonstruálni igyekszik a *szakrális-állami-rendi alapítóhérosz* katolikus mítoszát. „Némelly történetírók azt állítják, hogy nem Istvánnak küldetett az arany korona, és nem is a római pápa, hanem Dukas Mihály görög császár küldé Gejza herczegnek.”⁴⁴

38 „István fejedelem kedvelte a külföldieket s a keresztény vallást minden módon igyekezék behozni, a nemzeti vallás elnyomásával.” (Dierner 1843: 14.)

39 „Ellene [ti. a fiatal István ellen] sok magyarok pártot ütöttek mivel az idegenek [...] olyan hatalmat vettek magoknak a még tapasztalatlan Fejedelem alatt, hogy mindenbenn az ő kezök forogna...” (Budai 1805: 108.)

40 „*Hát a magyar nyelvnek virágzására a legelső királyok tettek-e valamit?* Arról gondoskodni megfeledeztek, és helyette a diák nyelvet hozták be iskolákba és törvény-székekbe, sőt még a prédikációk is diák nyelven mondatk, és tolmácsoknak kellett azokat magyarázni.” (Edvi 1844: 72.)

41 Sőt, Schirkhubernek a latinnal kapcsolatos attitűdje frappáns ellendiskurzust képez Edvi *nyelvcentrikus nacionalizmusa* mellé állítva: „E király életében vétetett be országunkba a Római Katholika hittel a deák nyelv, mellyel abban az időben a nyilvános dolgok elintézésében a napnyugaton éltek.” (Schirkhuber 1837: 25.)

42 Táncsics 1841: 8.

43 Lásd az utolsó előtti fejezet gondolatmenetét.

44 Táncsics 1841: 9. Budai Ézsaiás még az, aki professzori és filológus mivoltához méltóan szintén felveti a pápa által küldött korona valódiságának kérdését, mely problémát azután kilenc(!) apró betűs oldalon keresztül boncolgat (amíg István uralkodásának ismertetését elintézi négy(!) oldalon); de végül ő is oda konkludál, hogy „az egész dolog a múlt Századnak utolsó tizedében az azt vitató Írások által oly világoságra hozódott, hogy arról többé kérdést támasztani nem is szükséges.” Ergo, Táncsicsal ellentétben, még ő is tanácsosabbnak látja fejet hajtani a kor uralkodó tudományos diskurzusának status quo-ja előtt. (Budai 1805: 108.)

Ami a huszadik század végi tankönyvek narrációjában leginkább a *primogenitura*-vagy *senioratus*-elvű, „nyugati” vagy „keleti” típusú öröklési rend közötti (szent) istváni választási kényszer formában feltett, lényegében „értéksemlegesnek” tekinthető kérdésként fogalmazódik meg, az korpuszunk anyagában még koránt sincs így. Itt ugyanis világosan (Szent) István *vérokonai*hoz fűződő viszonya és az ebben a kérdésben az *idegenek* játszott szerep cselekményesítési aktusát formáló retorikai fegyvertár alkalmazásának mikéntje jelenti a narratívák tétjét. Hogy mennyire kulcskérdés a korban ennek a hatalomátadási problémának a megítélése és az olvasóval való beláttatása, az voltaképpen azon a jelenségen is jól lemérhető, hogy az egyes tankönyvírók retorikailag milyen (sokszor homlokegyenest ellenkező konklúziókkal terhes) erőfeszítéseket tesznek (Szent) István *személyes* felelősségének értékelésekor. Amíg ugyanis a *fabula* szereplői nagyjából mindenkinél azonosak, addig a *szűzsé* retorizáltsága és elemei cselekményesítésének intencionalitása már nagyon is eltérhetnek egymástól.

A középkorban kanonizált (Szent) István-életrajzok elmaradhatatlan toposzát, ti. hogy az idős uralkodó nagy gonddal és féltő szeretettel nevelt egyetlen fiúörökösének, Imre hercegnek a tragikus halála után a trón továbbadásának súlyos és sürgető problémájával szembesült, az uralkodó életét és tetteit bemutató narráció nem hagyhatja ki a textusból, ha annak szerzője katolikus vagy izraelita. A nyolc protestáns közül viszont négyen, mégpedig a korpusz belső kronológiáját tekintve a két legkorábbi (Losontzi és Ketskeméti szövege), majd a '30-as években, Erdélyben született P. Csorja-féle tankönyv, valamint az István uralkodására terjedelemben is legkevesebb figyelmet fordító Edi Illés Pál még említést sem tesznek a híres eseménysorról. Nem így a többi protestáns tankönyvszerző! Az evangélikus Dierner tankönyvében például az állítás súlypontja egyértelműen Istvánnak vérokonaiával szembeni érzéketlenségén van,⁴⁵ csakúgy mint Budai esetében, aki István személyes felelősségét emeli ki az élete végén és halála után az ország belső állapotában bekövetkezett politikai anarchiáért.⁴⁶ A szintén kálvinista Péczely narratívája hasonlóképp sajnálatát fejezi ki avégett, hogy István nem szabályozta elégséges módon az utódlás kérdését, így az „elmellőzött rokonok” némely „titkon pogányság mellett buzgó hazafiakkal” az ő tankönyvében is „egy messze kiágadó összeveesküvést csináltak 1032-ben”.⁴⁷ Egy árnyalattal kevésbé ítélve már el István személyét, az evangélikus Rajcsányi narratívája átvezet azon szerzők csoportjába, akik az idős István

45 „Istvánnak felesége Gizela, bajor hercegasszony, nagyreményű Imre fiát szülé; de ki még apja életében meghalt. Ennek halála után István – elmellőzván a kegyetlen módra megvakított és megsüketített Vazult, valamint ő bátyjának, kopasz Lászlónak, Endre s Béla fiait is – Gizela nevű hugának s Otto velencei hercegnek Péter nevű fiára szállítá a koronát.” (Dierner 1843: 19.)

46 „Az eddig említett rendelkezései által Sz. István Királynak, mondhatni, hogy Magyar Ország sokkal jobb lábra állítatott, mint volt annak előtte. Tagadni mindazonáltal azt sem lehet, hogy ezeknek a rendelkezéseknek még nagy híja volt. Nevezetesen a Királyi successióról való rendeléstétel, a mely pedig, tudni való, hogy a legtöbb és legveszedelmesebb zavarodást szokott okozni az országban. Majd negyven esztendeig nem volt e miatt az Országban semmi rend és tsendesség.” (Budai 1805: 122–123.)

47 Péczely 1837: 56.

helyett lényegében a „gonosz idegeneket” teszik elsősorban felelőssé az országban történtekért.⁴⁸

A korpusz katolikus szerzőinek egy része ugyanis szintén az idegenek számlájára írja Szent Istvánnak az utódlás kérdésében játszott vitatható szerepét, hogy a minden esetben *ártatlan* apostoli uralkodót ezáltal lényegében felmentse döntése következményei alól. Egyesek más családtagokat hoznak hírbe, így például, hogy a jó királyt testvére, Gizella „fortélyaival azon határozatra bírta, hogy az ő fiát, olasz Pétert jelje ki utódául”, miként azt Horváth Mihálynál olvashatjuk.⁴⁹ Sőt, olykor nemes egyszerűséggel megfordítják az események előadásának szokásos sorrendjét. Erre „iskolapélda” Peregrinyi textusa, amelyben előbb az udvari idegenek vakíttatják meg a „könyvelmű életű Vazul”-t, fájdalmas sebet ejtve egyszersmind a „nemzeti” lelkiületen. Efölött a szent uralkodó természetesen nem győz eléggé szánakozni, amiből kifolyólag fiatalabb rokonait gondos előrelátással menekülésre is inti,⁵⁰ „hogy halála után az országot veszélyes viszálykodásoktól megóvjá”. Hiába azonban minden elővigyázatossága, az idegenellenes „előkelő urak” mégis „fellázadnak” a szent életű idős István ellen.⁵¹ A többi katolikus szerzőnél ellenben már „idegen ármanyról” sincs szó. A rokonát trónra jelölő Szent István ellen csupán az „elégedetlenkedők esküdnek öszve” (Spányik),⁵² élete ellen „lest vetnek” (Schirckhuber)⁵³ vagy „véres szemmel fellázulnak” (Bedeő).⁵⁴ Ráadásul a „fellázulás” kiváltó okáról a tankönyvszerzők vagy bölcsen hallgatnak (Schirckhuber), vagy Vazult immár nem egy „idegen”, hanem „egy Sebus nevű ember” fosztja meg látásától.⁵⁵ Vagy akár, a legdiplomatusabban szólva, egyszerűen „kitolatvák szemei, szerencsétlenül az uralkodásra alkalmatlanná tétetett”.⁵⁶ Ismét jól kirajzolódik tehát a tankönyvek narratív implikációinak szintjén, sőt azok tematikus kihagyásai vagy sokatmondó tartalmi felcserélései révén, a korabeli *felekezeti norma* még nagyon is virulens elvárás-horizontja. Amivel összhangban az izraelita Neumann Salamon a katolikusokéhoz teljesen illeszkedő, bár a lehető legtömörebb narratíváját nyújtja a szóban forgó kér-

48 „Istvánt mély bubánat érte. Egyetlen Imre fiaja 24 esztendő korában meghalt 1031. Azon tételődött ő most ki legyen holta után a király? Rokon hercegek ugyan még éltek, de ő egyikben sem bizott. Megerősíték őt e bizalmatlanságban a *bajor származású* királyné s a *külföldi* emberek, kikkel udvara igen bővelkedett. Ezek a magyar hercegeket gyűlölvén azon dolgoztak, hogy az *olasz* Pétert emelhesék a királyi székre. Kivánságuk be is telt, mert István Pétert utódjának rendelte. A magyar hercegek elmellőzéseért az országnak több nagyjai olly igen megharaguttak a királyra, hogy élete ellen összeesküttek.” (Rajcsányi 1843: 14–15.) (Kiemelések tőlem.)

49 Horváth 1847: 33.

50 „Magához hivatá tehát őt [ti. Vazult], de az udvarnak hatalmasb emberei, többnyire jövevények egyet értvén a királynéval, ki szinte külföldi volt s a magyar hercegeknek nem barátja, olly bünt követtek el, melly sz. Istvánt keserű könnyhullatásokra fakasztotta, és még ma is megborzasztja a hazafiúi érzésű embert. Vazulnak ugyan is szemeit kiszurák és füleibe forró ólmot öntöttek. Szent István illy nyomorult állapotban látván atyafiát igen elkeseredett, de betegsége miatt a vétkeket meg nem büntetheté. László fiait is féltetvén, azt tanácslá nekik, futának ki az országból.” (Peregrinyi 1838: 17.)

51 Peregrinyi 1838: 17–18.

52 Spányik 1832: 22.

53 Schirckhuber 1837: 25.

54 Bedeő 1843: 29.

55 Spányik 1832: 22.

56 Bedeő 1843: 29.

désnek,⁵⁷ Táncsics szövege pedig ismét „mítoszrombolóként” lép fel (lényegében szenvtelenül Szent István „abszolutisztikus vezetését” emelve ki az egykori sajnálatos kimenetelű történések értékelése kapcsán).⁵⁸

„ÁRPÁD KONTRA SZENT ISTVÁN” AVAGY KI A (RENDI) NEMZET ALAPÍTÓATYJA?

Végezetül azt a Sinkó Katalin dolgozatában⁵⁹ tematizált problémakört kívánom érinteni, amelyet a szerző tanulmánya szinte revelatív „hívószavakba” sűrítve foglal össze a 19. század folyamán emblematikussá váló két magyar uralkodó, Szent István és Árpád alakjához kötődő *nemzetfelfogások* karakterisztikus különbségeiről szólva. „Szent Istvánnak és Árpádnak az ábrázolási hagyományai egy szimbolizálási folyamat során alakultak ki és egymástól eltérő, sőt szembeálló tartalmakat hordoznak. Szent István alakjához a következő fogalmak tapadtak, a fogalmak hierarchiaja nélkül felsorolva őket: katolicizmus, univerzalizmus, nyugat, királyi, soknemzetiségű, birodalmi, szent, törvényalkotás. Árpádot az alábbi fogalmak jellemzik: fejedelmi, fegyverjog, pogányság, kelet, egy nyelvűség, nemzeti függetlenség.”⁶⁰ Sinkónak az elsősorban korabeli képzőművészeti alkotások vizsgálatára támaszkodó írása tehát szinte „bináris oppozíciók” sorozatára redukálva állítja elénk a felekezeti látószögek mentén töredező 19. századi magyar nemzetkép *kettős* arculatát. Megjegyezném, bár ilyen „ideáltipikus” formába kristályosodva a vizsgált korpusz tankönyveiben még egyik felekezeti oldalon sincs jelen a *szimbólumrendszer* a maga gazdagságában, mindazonáltal feltűnő tendenciák és egyes pontokon kiugró, jellegzetesen felekezetspecifikus hasadások már ezen szövegekben is jól kimutathatók.

Tóth Zoltán fentebb már hivatkozott, a magyar rendi norma felekezeti tagoltságát erőteljesen hangsúlyozó tanulmánya az *ősalkotmány* kérdésével foglalkozva úgyszintén kiemeli, hogy „az akatolikus és a [19.] század végére a zsidó közösségek, szemben a rendi norma szerint kétségtelen római katolikus Szent István-i államalapítással, saját legitimációs legendateremtésük terén önállóságra szorultak.”⁶¹ Ebből a legitimációs kényszerből fakadt tehát, hogy a korabeli „protestáns romantikus alkotmányfelfogás a vérszerződéssel született őszalkotmánnyal és Árpád nem egyetemes keresztény, de egyetemesen magyar fejedelemségével vág a római katolikus

57 „Végre, nagy reményű Imre fija meghalván, és magzatja nem levén, nővéreinek Gizelának fiát, Pétert nevezte ki utódjául; de ezen rendelkezés fölingerelte a Magyarokat, kik közül sokan éllete ellen összeesküvének.” (Neumann 1844: 16.)

58 „Mint hogy egyetlen fia Imre meghalt, kit szép remények közt nevelt, ne hogy halála után a királyválasztásból egyenletlenség és belzavar támadjon, mely a fiatal polgári szerkezetet veszélyeztessen, még életében gondoskodott arról, hogy ki következzenek utána. S az, hogy ő nem ereszte választására, hanem maga nevezé ki az utódot, a magyarokat fölingerelte, kik közül sokan ellene összeesküdtek.” (Táncsics 1841: 12.)

59 Sinkó 1989.

60 Sinkó 1989: 51.

61 Tóth 1991: 113.

államalapítás elé”.⁶² Egy ilyen értelmű homogén koncepció azonban csak a 19. század végére formálódik ki a maga teljességében, hogy ezáltal a katolikus Habsburg uralkodót is, a hagyományos (szent)istvánitól eltérő, újszerű „ellenmítosz” kialakítására készítse. Ami a millenniumi ünnepségek során azután markáns formát is ölt.⁶³ A tankönyvi narratíva szintjén, katolikus oldalról, a 19. század első felében (illetve az azt megelőző évtizedekben) ez az átértékelődés, azaz az egyetemes (nemzet/állam)alapítói szerep Szent Istvánról Árpádra ruházása koránt sem történt meg. Ellenben a protestáns „ősalkotmánykép” egyes elemei már ekkor körvonalazódní látszanak a Szent István-i katolikus államalapítási koncepció protestáns „ellenmítoszaként” a korszak némely történelem-tankönyvének narratívájában is.

A tankönyvek szövegének áttanulmányozásakor ugyanis két protestáns, mégpedig a két legnagyobb formátumú korabeli református tankönyvszerző narratívájában, *István királysága elsőségének*, egy esetben implicit, a másikban pedig nagyon is explicit, megkérdőjelezésével is találkozhatunk. Az István uralkodását egyébként általában kedvező színben feltüntető Péczely tankönyve csak egy zárójeles utalásban óvatosan, mintegy csupán implicite „dekonstruál” István koronázásáról szólva: „1000-ben, Esztergomban magát megkoronáztatván, Királyi nevet vőn fel, s így (közönséges vélekedés szerént) a Magyaroknak első királya lett.”⁶⁴ Budai (Péczely hajdani mentora) azonban expressis verbis kijelenti az istváni korona kérdéseit taglaló hosszúságú passzusában, hogy: „Az is bizonyos, hogy a Sz. István előtt élt Magyar Fejedelmek már *valóságos Királyok* voltak. Maga Sz. István ezt a nevet adja azoknak, midőnn Imre fijához intézett oktatásaiban így szól...”⁶⁵ Korántsem meglepő, hogy az idézett szövegrész megelőző bekezdésben Budai siet leszögezni, bár a koronát Istvánnak a pápa küldte, „de a Királyi méltóságot [...] néki a Magyar Nemzet adta, tsak is az adhatta.”⁶⁶

Felmerülhet hát a kérdés, vajon (Szent) István államszervezői tevékenységének interpretálása során az egyes tankönyvbeli passzusok az uralkodót mint a rendi norma *őseredeti kreátorát*, vagy inkább csak mint annak *megerősítőjét* állítják-e előtérbe? Téve ezt kimondatlanul oly módon, hogy csupán „bürokratikus” rendelkezéseit sorolják fel (egyház- és vármegyék szervezése, országos tisztségek felállítására, és törvények – mindig a rendekkel együtt történő, vagy általuk később országgyűlésen megerősített – meghozatala), míg az első keresztény magyar király alapvető (rendi) társadalomszervező tevékenységéről „elfelejtene” megemlékezni. Elmondható, hogy a hat katolikus szerző (Táncsics is!) mindenekelőtt a rendi társadalom „alapító atyjaként” kezeli és mutatja be Szent Istvánt. Táncsics számára talán éppen ezért is annyira

62 Tóth 1991: 113.

63 „A legitimitást biztosító szimbólumok körének a kilencvenes években bekövetkezett változása a hatalom struktúrájának átalakulására utal. A múlt század utolsó évtizedéig a Habsburgok magyar politikai retorikájának központi alakja Szent István és a vele kapcsolatban álló Mária-tisztelet volt. A változás mélységét mutatja, hogy ugyanaz a hangsúly mostantól Árpádra esik.” (Sinkó 1989: 43.)

64 Péczely 1837: 41. (Kiemelés tőlem.)

65 Budai 1805: 111. (Kiemelés tőlem.)

66 Budai 1805: 111.

„antipatikus” az első magyar király alakja. A liberális szemléletű Horváth Mihály tankönyve pedig inkább már egyfajta „konszenzuális” elkötelezettségű, kvázi „alkotmányos monarchaként” interpretálja uralkodását.⁶⁷ Protestáns kortársaik viszont (az egyedüli Péczely kivételével),⁶⁸ az ez esetben az ő álláspontjukhoz csatlakozó Neumann Salamonnal kiegészülve, Istvánban kizárólag az – elsősorban magántulajdont védő – törvényeket szabó és (a tizenkilencedik századra már jórészt elavulttá vált) feudális hivatalok és címek létrehozását elrendelő uralkodót látják, anélkül, hogy akár halvány utalást is tennének annak a rendi társadalmat lényegesen át- vagy azt *par excellence* kialakító fundamentális társadalomszervező tevékenységére.

Amíg a korabeli katolikus nemzetfelfogás számára a szentistváni alapító tevékenységek tehát az őstörténethez képest a nemzet/társadalom életében bekövetkező újat, vagy legalábbis annak alapjait érintő megújítását jelképezik, addig a protestánsok értelmezésében érzékelhetően erőteljesebb szerepet játszik az istván *előtti* időkkel való kontinuitás hangsúlyozása.

NEMZETI VAGY FELEKEZETI TÖRTÉNELEM?

Hogyan összegezhető nagy vonalakban a formálódó *modern magyar nemzeti történelmi diskurzus* elemei az első keresztény magyar uralkodó regnálásának történelem-tankönyvi szintű interpretációiban, és azok mennyiben tekinthetők homogénnek? Az értelmezés talán kissé csalóka képet sejtet a *korpusz egészének*, illetve más részeinek a narrációs eljárásait, retorikus gesztusait és beszédes elhallgatásait érintő komplexebb vizsgálatok konklúzióihoz képest, amennyiben a szinte minden lényeges ponton élesen *felekezetspecifikus szemszögből hasadó* (Szent) István-kép jól érzékelhetően kirajzolja a korabeli magyar nemzeti tudat felekezeti szempontból gyakorlatilag „kettős látószögét”.

Mindazonáltal ez korántsem lenne így, ha éppenséggel a nemzet genetikus eredete vagy a hagyományos rendi állam és nemzet évszázados építményét megrengető második józsefi reformok tankönyvbéli narratív tematizálása és azoknak jóval *homogénebb retorikája* képezte volna a vizsgálat tárgyát. Lényeges ezért annak tudatosítása, hogy mindenekelőtt egy átmeneti korszak *átmeneti nemzeti diskurzusán* belül artikulálódó, hol heterogénebb, hol viszont már meglepően homogén nemzetképpel találkozhatunk a korszak magyar nyelvű történelem-tankönyveinek lapjain.

67 „[...] koronáztatása után pedig a nemzetséfgők, bevándorolt urak s püspökök gyülekezetében népével új szerződést kötve, új kormányformát adott.” (Horváth 1847: 26.)

68 Bár ő a katolikusok interpretációjával sokban egyező társadalomformáló képet ad Istvánról, de azt egyben hangsúlyosan megtoldja annak csupán *kiegészítő* jellegével: „[Ti. megkoronázása után] az öszvegyülekezett nép-nagyokkal, papi és világi urakkal egyetértőleg, új, az idő, a nemzet, az új királyság jelen kívánataihoz alkalmazottabb, a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket szorosabban meghatározó Alkotmányi Rendszer (Constitutio) készített, melyben sokat vett a külföldiek, kivált Frank és Német Császárok hasonló intézeteiből, régibb újabb törvényeiből, az *alap azonban tovább is az eredeti Árpád alatt kötött szövetség maradt.*” (Péczely 1837: 43.) (A ritkított kiemelés tőlem.)

Szent István megítélése kapcsán viszont szembeűnő, hogy gyakran még a *felekezeti normák* láthatatlan, és valószínűleg jórészt öntudatlan kényszerítő ereje irányítja a sok szempontból már radikálisan *nem*katolikus retorikájú szerzők, mint például Táncsics szövegének motívumait, cselekményszövését, vagy retorikai hangsúlyait, aki emiatt néha mégis egy platformra kerül tipikusan katolikus társaival. Máskor viszont Táncsics mellett a szabadelvű Horváth Mihály az, aki a katolikus tankönyvszerzők közül már szintén sok szempontból képes markánsan áttörni a rendi/felekezeti normák által támasztott, és a korszakban még igen virulens hagyományos elvárásrendszer korlátait. A protestáns tankönyvszerzők munkáiban ellenben a katolikusokéval nem egyező kérdésekben főleg a negyvenes évekre formálódik ki egy egyre homogénebbé váló *tónus*, így éppen a korábbi évtizedekben alkotó felekezettársaik, Budai Ézsaiás vagy a 18. századiak ütnek meg még érzékelhetően aulikusabb, vagy akár „barokkosabb” ízűnek is felfogható, a katolikusokéval sok szempontból kompatibilisebb hangnemet.

Végül a vizsgált korpusz egyedüli izraelita tankönyvírójának narratívája sok esetben a két nagy felekezeti tömb közötti választóvonalon egyensúlyozva, szinte „lakmuszpapírszerű” érzékenységgel húzódik ösztönösen a *mindenkori többségi álláspont* irányába. Így, sajátos módon, éppen az ő szövege mutatja fel a vizsgált történelmi periódus tankönyvbeli bemutatása kapcsán leginkább azokat a kvázi normatív jegyeket, amelyek a korszakban még *meg nem valósuló*, de néhány ponton azért már határozottan körvonalazódni látszó „*össz nemzeti látószög*”-nek⁶⁹ alkothatták volna a lehetséges elemeit.

Mindenesetre az jól érzékelhető, hogy magának (Szent) Istvánnak az alakja és uralkodása az 1848-49-es eseményeket megelőzően, legalábbis tankönyvszinten, még korántsem bizonyult alkalmasnak arra, hogy azt egy „osztatlanul kapott örökség” letéteményeseként „kamatoztathatták” volna a forradalom és szabadságharc előtt napvilágot látott oktatási breviáriumok buzgó kompilálói.

69 A *nemzeti kultúra közös birtoklásának* fontosságára hívta fel a figyelmet már a francia nemzetépítés klasszikus teoretikusának, Ernest Renan-nak a sokat idézett nemzet-konceptiója (1882) is: „A nemzet tudati, szellemi princípium. [...] Egy múlt- és egy jelenbeli összetevőből áll össze. Az előbbi az *emlékek gazdag hagyatékának a közös birtoklása*; az utóbbi pedig az aktuális egyetértés az együttélés vágyáról és az *osztatlanul kapott örökség további kamatoztatásának az akarata*.” (Renan 1992: 54.) (Kiemelések tőlem.)

Melléklet

A vizsgált tankönyvek és szerzőik alapadatai

Korszakbeli történelem-tankönyvszerző	Tankönyve (első megjelenésének éve	Tankönyvszerző felekezeti hovatartozása	Tankönyvszerző születési helye
Bedeó Pál	1843	Római katolikus	Ásvány (Győr vm.)
Budai Ézsaiás	1805–1808-1812	Református	Pér (Közép-Szolnok vm.)
(P.) Csorja Ferenc	1830	Református	Illyefalva (Háromszék)
Dierner Endre	1843	Evangélikus	Nagyőr /Nähre/ (Szepes vm.)
Edvi Illés Pál	1844	Evangélikus	Réti (Győr vm.)
Horváth Mihály	1847	Római katolikus	Szentes (Csongrád vm.)
Ketskeméti Zsigmond	1780-as évek második fele	Református	Csajág (Veszprém vm.)
Losontzi István	1773	Református	Szilasbalhás (Veszprém vm.)
Neumann Salamon	1844	Izraelita	Pápa (Veszprém vm.)
Péczy József	1837	Református	Komárom (Komárom vm.)
Peregrinyi Elek	1838	Római katolikus	Gálszécs (Zemplén vm.)
Rajcsányi János	1843	(feltehetőleg evangélikus)	?
Schirhuber Ferenc	1837	Római katolikus	Dobapinkóc (Veszprém vm.)
Spányik Glycér	1832	Római katolikus	Néver (Nyitra vm.)
Táncsics Mihály	1841	Római katolikus	Ácsteszer (Veszprém vm.)

FORRÁSOK

- (Bedeő) Pál 1843: *A magyarok története a vezérek s királyok képeivel.* Pest
- Budai Ézsaiás 1805: *Magyar ország históriája a mohácsi veszedelemig.* Debrecen.
- Budai Ézsaiás 1808: *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig.* Debrecen
- Budai Ézsaiás 1812: *Magyarország históriája, mellyben a felséges ausztriai ház örökös uralkodása foglalódik.* Debrecen
- P. Csorja Ferenc 1830: *Haza és közönséges história röviden a grammatica classis számára.* Marosvásárhely.
- Dierner Endre 1843: *Magyarhoni történetek, mellyeket a protestans tanuló ifjuság számára összeszedett D. E...* Pest
- Edvi Illés Pál 1844: *Népszerű földleírás két földképpel, történet- és törvénytan.* Pest
- Horváth Mihály 1847: *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjuság számára.* Bécs
- Ketskeméti Zsigmond 178?: *A magyaroknak eredeteikről, ezeknek királyainak életéről, viselt dolgaikról, halálokról, temettségekről, kik alatt mi jött a magyar koronához, és mi nyeretett el Pálma Ferentz Károly úr munkájából magyar versekben tsinált rövid históriátska.* Pozsony
- Losontzi István 1773: *Hármas Kis Tükör, melly I. A szent históriát, II. Magyar országot, III. Erdély országot, annak földével, polgári állapotjával és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summásan de világosan elő-adja és ki-mutatja.* Pozsony
- Neumann Salamon 1844: *A magyarok története magyar és német nyelven kérdésekben és feleletekben az elemi iskolák növendékeinek felfogó erejéhez képest röviden előadva.* Buda
- Péczely József 1837: *A magyarok történetei Ásiából kijöveletelektől fogva a mai időkig. Második Darab: Az Árpád ház kihalásától a mohácsi vérnapiig.* Debrecen
- Peregrinyi Elek 1838: *A magyarok történetei. Az ifjuság első használatára.* Buda
- Rajcsányi János 1843: *Magyarország története az első ifjuságnak.* Pest
- Schirckhuber Móric 1837: *Magyarok története deák s honi nyelven előadva. I. A nemzet eredetétől fogva a mohácsi veszedelemig. II. A mohácsi veszedelemtől fogva a mostani időkig.* Pest
- Spányik Glycer (Glycerius) 1832: *Magyar ország rövid históriája, I. A nemzet eredetétől II-dik Lajos Király idejéig. II. A római császároknak és német királyoknak I-ső Rudolftól II-ik Ferenczig, úgy szinte Magyar országnak I-ső Ferdinándtól fogva a mi időkig való rövid históriája.* Pest (Első kiadása: *Compendium Historiae Regni Hungariae. Tomus. I: Ab origine gentis, usque ad Ludovicum II. concinnatum. Tomus II.: Compendium Historiae Imperatorum Romano Germanicorum a Rudolpho I. usque ad Franciscum II. et Regni Hungariae a Ferdinando I. usque ad nostra tempora concinnatum.* Pest, 1816.)
- Táncsics (Stancsics) Mihály 1841: *A magyarok története kérdésekben és feleletekben az ifjuság számára.* Buda

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London
- Assayag, Jackie 2000: Comment devient-on Européen? Wittgenstein et Malinowski, ou la méthode de Ernest Gellner. *Annales HSS* (57.) 1. 159–186.
- Bíró Ferenc 1998: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest
- Bíró Sándor 1960: *Történettudásunk a XIX. század első felében*. Budapest
- Ducreux, Marie-Élisabeth 2000: Nation, État, éducation. L'enseignement de l'histoire en Europe centrale et orientale. In: Ducreux, M.-É. (dir.) *Histoire et Nation en Europe centrale et orientale XIX^e-XX^e siècles*. Paris, 5–36.
- Fehér Erzsébet 1995: *Magyar nyelvű tankönyvek: 1777–1848*. Budapest
- Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism*. Oxford
- Gyáni Gábor 2000: Történelem: tény vagy fikció? In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 48–70.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródalom tükrében. *Századvég* 1–2. 131–166.
- Hartog, François 2000: A történeti elbeszélés művészete. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 25–32.
- Hobsbawm, Eric J. 1987: Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.) *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, 127–197.
- Hobsbawm, Eric J. 1997: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest
- Hofer Tamás 1994: *Hungarians between „East” and „West”*. *National Myths and Symbols*. Budapest.
- Hofer Tamás (szerk.) 1996: *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest
- K. Horváth Zsolt 1999: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas* 3. 132–141.
- Kántor Zoltán 2001: Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje? *Regio* 3. 283–296.
- Karády Viktor 1997a: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. In: uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest, 151–196.
- Karády Viktor 1997b: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest
- Klaniczay Gábor 2000: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest
- Löfgren, Orvar 1988: Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.) *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest 145–179.
- Löfgren, Orvar 1989: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve. In: *Janus* (VI.) 1. 13–28.
- Milo, Daniel 1986: Les classiques scolaires. In: Nora, Pierre (dir.) *Les Lieux de mémoire II/3. La Nation*. Paris, 517–562.
- Nora, Pierre 1986: Lavissee, instituteur national. Le «Petit Lavissee», évangile de la République. In: Nora, Pierre (dir.) *Les Lieux de mémoire I. La République*. Paris, 247–289.

- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között, A helyek problematikája. *Aetas* 3. 142–157.
- Ozouf, Jacques et Mona 1986: Le Tour de la France par deux enfants. Le petit livre rouge de la République. In: Nora, Pierre (dir.) *Les Lieux de mémoire I. La République*. Paris, 291–321.
- Renan, Ernest 1992: Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882. In: uő.: *Qu'est-ce qu'une nation? Et autres essais politiques*, Paris
- Ricoeur, Paul 1983, 1985: *Temps et récit. I.: L'intrigue et le récit historique*, Paris; *Temps et récit. III.: Le temps raconté*, Paris.
- Sinkó Katalin 1989: Árpád kontra Szent István. *Janus* (VI.) 1. 42–52.
- Smith, A. D. 2002: A nacionalizmus és a történészek. *Regio* 2. 5–33.
- Stone, Lawrence 1979: The Revival of Narrative. Reflexions on a New Old History. *Past and Present* (85.) 3–24.
- Szekfű Gyula 1926: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1785–1848*. Budapest
- Szekfű Gyula 1938: Szent István a magyar történet századaiban. In: Serédi Jusztinián (szerk.) *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 527–606.
- Thiesse, Anne-Marie 1999: *La création des identités nationales: Europe, XVIII^e-XX^e siècles*. Paris
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* 1991/1–2. 75–130.
- Weber, Eugen 1976: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford
- White, Hayden 1973: *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth Century Europe*. Baltimore
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Budapest

Bognár Bulcsu

„A merészség a koncepcióban”¹

Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára

A magyar paraszttársadalom című művében

*A magyar paraszttársadalom*² és a *Magyar tanyák*³ különleges helyet foglal el Erdei életművében: mindkét írás alapvetően Hajnal István történelemszemléletének hatását tükrözi. Különösen az elemzésem tárgyát képező munkában⁴ tesz Erdei nagy szabású kísérletet arra, hogy a hajnali történetfelfogást segítségül hívva a magyar parasztság helyét megrajzolja a magyar társadalomban, és egyúttal új alapot adjon társadalomszerkezeti elemzésének. Jóllehet maga Erdei *A magyar paraszttársadalom* záró részében az őt ért hatások között egyaránt jelentőséget tulajdonít egyrészt a falukutató mozgalomnak, a hazai etnográfiai és szépirodalomnak, másrészt Durkheim szociológiájának és a „szocializmus társadalomszemléletének”, a mű társadalomszemlélete leghatározottabban Hajnal *Történelem és szociológia*⁵ című elméleti munkájához kapcsolódik. Erdeit e munka elmélete és módszere erősítette meg leginkább a korábbi parasztságszemléletében, saját munkáját a hajnali elvont társadalomelmélet adaptációjának tekinti, amely először próbálja meg ezt a szemléletet a paraszttársadalom szociológiai elemzésében hasznosítani.

Jelen tanulmány a kötet társadalomszemléletének elemzésén túl ilyen módon a hajnali társadalomelmélet alkalmazásának sikerességét is vizsgálni kívánja. A hajnali történetiségről és annak adaptációjáról *A magyar paraszttársadalomban* Erdei a következőket írja: „az a módszer és szemlélet, amely e munkában jelentkezik, még nem kész és teljesen kiművelt megfogalmazás, azonban meggyőződésem, hogy a parasztság helyes és megbízható társadalmi megismerése csak ennek a módszernek a további helyesbítésével érhető el. Bizonyosság erre az is, hogy a parasztság politikai és társadalomfejlődési kérdései, amelyek ma annyira vitatottak, csak ezzel a szemlélettel világíthatók meg kielégítően és a megoldás irányában is ilyen szempontú vizsgálódás tud a legtöbbit mondani.”⁶ Ez a megfogalmazás fontos összefüggésekre mutat rá, mivel egyértelműen utal Erdei motivációjára. Hiszen az idézet világossá teszi, hogy számára a parasztság hajnali társadalomelmélettel történő hiteles történeti ábrázolása különösen a kérdés politikai dimenziói miatt érdekes. A szociológiai leírás tehát a parasztság társadalmi emancipációjának útját is meg kívánja

1 Részlet Hajnal István Erdei Ferencnek írott, 1943. június 24.-i leveléből (H. Soós 1991: 428).

2 Erdei 1941.

3 Erdei 1942a.

4 Ez a tanulmány terjedelmi okok miatt nem térhet ki a *Magyar tanyák* értelmezésére.

5 Hajnal 1939.

6 Erdei 1941: 166.

határozni. Erdei olyan szociológiai szemlélettel megalapozott társadalomrajzot igyekszik nyújtani, amely egyúttal politikai cselekvésstratégiákat is képes kirajzolni. Erdei ekképpen *A magyar paraszttársadalomban* a parasztságot középpontba állító széleskörű társadalmi reform elméleti megalapozását célozta meg egy olyan munkával, amely a magyar parasztság ezer éves történetének és jelenbeli társadalmi helyzetének összefüggéseire igyekszik választ adni.

Ezek a törekvések nem újak Erdei írásaiban, hiszen művei a legelső munkák társadalomrajzaitól⁷ kezdve folyamatosan a parasztság felemelésének politikai lehetőségeit latolgatják.⁸ A hajnali történelemszemlélet beemelése által azonban először sikerül ezt a politikai programot a korábbi írásoknál jóval koherensebb társadalomszemlélettel közvetíteni. Az 1930-as évek munkáival szemben *A magyar paraszttársadalom* szemléletét nem az elméleti keret nélküli, a pillanatnyi impressziókra hagyatkozó megfogalmazás alakította. Különösen szembeszökő ez a változás a korábbi korszak szintéziséhez, a *Parasztokhoz*⁹ képest, ahol Erdei szintén a parasztságot próbálta elhelyezni az európai társadalomfejlődés folyamatában. A szemléletbeli változás súlyát jól mutatja, hogy maga a szerző is utal erre az őt ért hatások számbavételekor. „A makói, polgárosodó és városi paraszttársadalom élményei, a nyugati parasztság látása, a mezőgazdasági mesterség hivatásszerű folytatása, egy elmaradt és megzavarodott falu légkörének a mindennapi érzékelése, minden módszeri problémázás nélkül kialakították a parasztság határozott fogalmazását (kiemelés tőlem – B. B.). Ez foglaltatik a *Parasztok* című könyvemben, inkább írói előadásban, mint szociológiai nyelven.”¹⁰ *A magyar paraszttársadalom* értelmezésében megjelenő új perspektíva tehát nem csupán a politikai cselekvés akarata miatt fogalmazódik meg Erdei számára. A *Parasztok* – az ekkora már általa is elismert – sikertelensége,¹¹ illetve a *Magyar város*¹² és a *Magyar falu*¹³ társadalomelméletének ellentmondásai új szintézist kívántak. Ennek az új szemléletnek az alapját pedig alapvetően Hajnal István történelemszemlélete jelenti.

Elsősorban ezzel hozható összefüggésbe, hogy *A magyar paraszttársadalom* a korábbi munkáknál jóval sikeresebben oldotta meg a társadalom ábrázolásának feladatát. A hajnali történetiség olyan elméleti keretet kínál, amellyel Erdei a két háború közötti társadalmi viszonyok értelmezése mellett a nagy társadalmi csoportok történeti változásaira is meggyőző választ adhat. A szokásszerűség és a kölcsönös méltányosság alapján álló rendi társadalom elemzéséből sikeresen ragadhatók meg az egyes nagy történeti régiók sajátosságai, és egyúttal a parasztság eltérő helyzete is az európai kultúrkörben. A hajnali történetiség arra is alkalmassá teszi Erdei

7 Erdei 1931; 1932; 1934; 1935a; 1935b; 1935/36; 1936.

8 Ezzel az összefüggéssel már egy korábbi tanulmányban (Bognár 2001) foglalkoztam.

9 Erdei 1938.

10 Erdei 1941: 165.

11 Amikor Erdei *A magyar paraszttársadalom* záró részében a *Parasztok* szemlélete ellen foglal állást, akkor ugyanennek a szövegrésznek azon kijelentésének mond ellent, amely saját parasztságszemléletének kontinuitását hangsúlyozza (Erdei 1941: 166).

12 Erdei 1939.

13 Erdei 1940.

parasztértelmezését, hogy a magyar társadalomfejlődés specifikumait megragadja. A nomád hagyomány továbbélése, a felülről megszervezett rendi struktúra, a rendi szervezet kiépülésének hiányai, a hatalmi viszonyok fokozottabb érvényesülése mind olyan szempontok, amelyek jellemző különbségeket alakítanak ki a magyar társadalomfejlődésben.

Erdei a hajnali történetiség alkalmazásával meg tudja magyarázni a magyar társadalomszerkezetnek a nyugat-európaihoz részben érintkező természetét, és egyúttal rá tud mutatni azokra az eredendő eltérésekre, amelyek más utat jelölnek ki. A korabeli történeti irodalom eredményeinek bevonásával¹⁴ és a hajnali történelemszemlélettel Erdei ábrázolni tudja, hogy a kereszténység felvételének éles cezúrája mögött tovább élnek a nomád, arisztokratikus hagyományok, amelyek a hiedelemvilág átörökítése mellett a nomád társadalom okszerűségét is közvetítették a rendiség korszakában. Erdei értelmezéséből kiderül, hogy az okszerűség a nyugati társadalomfejlődésnél jóval határozottabb jelenléte oka és következménye a felülről végrehajtott radikális Szent István-i reformoknak. Oka, amennyiben az társadalmi konszenzus nélkül képes jelentős társadalmi változást létrehozni, és következménye annyiban, hogy az okszerűség társadalmában érvényesülő nyersebb hatalmi viszonyrendszer megteremti a politikai intézkedés társadalmi feltételeit. Meggyőző Erdei történeti tablója a rendiség magyarországi jegyeinek az értékelésében is. A kevésbé kiforrott formaképződésnek magyarázatául szolgál az eltérő előzményeken túl a rendi társadalom kiépülésének rövidebb ideje is, amely nem hozhatott létre a nyugat-európaihoz hasonló bonyolultságú és kölcsönös illeszkedésen alapuló struktúrákat. Erdei a hajnali történelemszemlélethez illeszkedően úgy látja, hogy mindezek eredményeképpen erősebb válaszfal különbözteti meg a nemesi rendet a társadalom alapját jelentő parasztságtól.

A történeti elemzés cizelláltsága feloldja a parasztfogalom körüli korábbi értelmezési problémákat is. A *Parasztok*ban Erdei a parasztságot még e társadalmi csoport kettős függésrendszerével határozta meg, amely egyrészt a felsőtársadalom szorítását, másrészt a parasztság belső, „társadalmi tény” jelentő normarendszerét jelentette. Erdei akkori parasztdefiníciója a jobbságát e jellemzőkkel nem rendelkező csoportnak tekintette. Ez a meghatározás azonban egy olyan típust képezett, amely alá egyetlen társadalmi cselekvőt sem lehetett besorolni.¹⁵ A *magyar paraszttársadalomban* ezt a problémát sikeresebben oldja fel azzal, hogy a parasztság fogalmát a rendi struktúra kialakulásához kapcsolja. Erdei elemzésében a kölcsönös méltányosságon alapuló viszonyrendszer, a gazdasági törvényszerűségeknél is nagyobb fontossággal bíró formaképződés a rendiség időszakában alakítja ki a paraszti társadalmi állapotot. Ez hozza létre azt a társadalmi helyzetet, amelynek alávettségét (legyen szó a katonai erőről vagy a tőkéhez fűződő viszonyról) nem

14 Erdei e koncepcióban elsősorban Deér Józsefre (1938) hagyatkozik, de használja a korabeli nagy történeti összefoglalásokat is: Hóman–Szekfű 1936, illetve Eckhardt 1933.

15 Erdéinek a *Parasztok*ban megfogalmazott álláspontjának részletesebb bírálatára itt nincsen mód. Erre Erdei munkásságát részletesebben taglaló Erdei monográfiában (Bognár 2004) tettem kísérletet. Ebben a szövegben csak annyiban utalok a *Parasztok* kritikájára, amennyiben ez a gondolatmenet megértéséhez elkerülhetetlen.

a nyers hatalmi viszonyok határozzák meg, hanem a parasztság által vállalt, nem egyoldalú kiszolgáltatottságot hozó alárendelődés. (A *magyar paraszttársadalom* parasztfogalma egyúttal olyan értelmezési mezőt alakít ki, amelyben a *Parasztok* definíciója is értelemmel bíró tartalmat nyer. Hiszen a rendiség formaképződésében már beszélhetünk olyan normarendszerről, amely paraszti életvilágot alakított ki, és joggal beszélhetünk egy felülről jövő, korlátozott „szorításról” is, amely a parasztság rendi struktúrában való mozgásterét szabályozza. A parasztságnak a nagy történeti régiók közötti eltérései pedig ugyanúgy levezethetőké válnak az egyes nagy térségek formaképződésének eltéréseiből. A magyarországi parasztság helyzete ugyanis annak a sajátos rendi struktúrának a függvénye, amelyet a különleges történelmi előzmények és társadalmi viszonyrendszerek alakítanak ki.)

A *magyar paraszttársadalom* társadalomképe megragadhatóvá teszi az európai kultúrkör paraszttársadalmának azon jellemzőit is, amelyet hasztalan igyekezett Erdei a *Parasztok*ban meggyőzően jellemezni. A *magyar paraszttársadalomban* a nyugat- és kelet-európai, illetve a köztes régió eltérő formaképződése és hagyománya magyarázza már a paraszti állapot jelentős különbségeit, és megvilágítja az eltérő társadalomszerkezetek közötti különbségeket, az eltérő uralmi viszonyokat és a társadalmi érintkezés különleges formáit. Szemben a *Parasztokkal*, ahol Erdei éppen ezek a történeti és társadalomfejlődési eltérések negligálásával arra az álláspontra jutott, hogy az egyes történeti régiók eltérő időben, de többé-kevésbé ugyanazon a fejlődési stádiumokon kell hogy végigjussanak. A *magyar paraszttársadalom* parasztfogalma ezen túl arra is alkalmas, hogy a rendi struktúra felbomlása után is joggal használhassa Erdei a parasztság szót, anélkül, hogy a fogalom használata ellentmondásokhoz vezetne, mint a *Parasztok* esetében.¹⁶ Erdei ugyanis a sajátos magyar társadalomfejlődés és a nyugati hatások megjelenése miatt érvelhet azzal, hogy az eltérő formaképződés és a hatalmi struktúra életvilágot Nyugat-Európánál jobban alakító jellege nehezebbé teszi a zárt rendies formaképződés felbomlását. A magyar társadalomfejlődés specifikus jegyei így aztán a parasztság esetében részint megőrzik a rendies társadalmi formákat a polgári időszakban is.

Erdei a magyar rendiség felbomlásának időszakát is nagyobb érvényességgel magyarázza a hajnali társadalomelmélet használatával. Erdei ez alapján mutatja be, hogy az eltérő, kevésbé mély társadalmi formákat és inkább jelenlévő okszerű tartalmakat magán viselő magyar rendi társadalom felbomlása után nehezebben teljesehetnek ki a paraszti formák, mint Nyugat-Európában; vagyis kacsaringósabb út vezet a szabadabb és önállóbb társadalmi helyzethez. A társadalmi struktúra jegyei alapján az is érthető, hogy az emancipált társadalmi helyzetének kudarcai után könnyebben kialakul az örökös jobbágyság állapota. A nyers hatalmi viszonyokat megerősítő török hódoltság időszaka, majd a kívülről jövő, nem a belső társadalomfejlődés logikájából következő új, kapitalista gazdasági rendszer egyaránt a nyu-

16 Erdei a *Parasztokban* a zárt felsőtársadalmi felügyelethez és a paraszti, belső normarendszer meglétéhez kapcsolta a paraszt fogalmát. A jogi felszabadulással azonban megszűnt a parasztság egységes „le-szorítása,” és ezzel párhuzamosan feloldódott a paraszti hagyományok rendje is. Tehát ez a meghatározás indokolatlanná tette a paraszt szó használatát a rendi társadalom utáni időszakban.

gat-európaiától eltérő társadalmi viszonyrendszer kialakulásához vezetett. Erdei meggyőzően mutatja be, hogy a nomád előzményekből, a magyar rendiség sajátosságaiból és az azt követő időszak történeti eseményeiből miként következik az, hogy a Nyugat-Európában lejátszódó technikai fejlődés más következményekkel jár a magyar társadalom esetében. (Erdi hatás érvényesülésének folyamatos kiterjedését mutatja be, ahol a technikai és gazdasági viszonyrendszer átalakulása először a centrum, majd késéssel a periféria területein teljesedik ki.¹⁷) Így érthetővé válik az az eltérés a társadalmi átalakulásban, amely a lendületesebben kapitalizálódó ipar és városi társadalom, illetve a mezőgazdaság és falu között létrejön. A nyugati hatásokhoz viszonyított centrum és periféria fogalompár előnye az is, hogy Erdi a korábbi műveknél szerencsésebben magyarázza a magyar társadalom eltéréseit. A *Magyar falu*ban ennek az eltérésnek az okát még elsősorban a felsőtársadalom és a parasztságot jelentő altársadalom etnikai, felekezeti különbségeiben látta. A *magyar paraszttársadalomban* mutat rá, hogy a parasztság lassabban feloldódó társadalmi formái nem magyarázhatóak a nemzetiségek és a zsidóság társadalmi jelenlétével.

Erdi társadalomelméletének változását az is jelzi, hogy a hajnali hatás előtt (különösen az 1930-as évek végének, 1940-es évek elejének izzó politikai légkörében) a magyar társadalom jellemzésekor Erdi szívesen magyarázta a társadalomfejlődés specifikus jegyeit és zsákutcait a zsidósággal. Ez a korszakban nagyon divatos értelmezés azonban sem A *magyar paraszttársadalomban*, sem a *Magyar tanyákban* nem jelenik meg; még utalásszerűen sem. Ennek okát egyrészt ismét Hajnal hatásának tekintjük, aki az 1940-es évek elején következetesen képviseli, hogy a zsidóság szerepét a magyar társadalomszerkezetben nem lehet és nem szabad aktuálpolitikai hatások alapján megítélni.¹⁸ Másrészt a zsidóság szerepének átértékelése feltehetően összefüggésben áll azzal is, hogy Erdi 1941/43-ra politikailag egyre erőteljesebben baloldalra tolódik. Ebben nem annyira a baloldaliság az újdonság, hanem az, hogy ekkora Erdi véglegesen leszámol azzal a hittel, hogy a társadalmi reform a politikai rendszeren belül többé-kevésbé kivitelezhető. A baloldaliság politikai konzekvenciáinak levonása első alkalommal A *magyar paraszttársadalom* záró részében jelenik meg, amikor a „nemzeti tényezőkkal” (azaz a politikai rendszer keretén belül társadalmi reformokat képviselőkkel) szembeni, népi, demokratikus politika szükségességét hangsúlyozza. A *magyar paraszttársadalom* politikai baloldaliságának tehát ebben az összefüggésben módosítania kell a korábbi írás, a *Magyar falu* szemléletén. Vagyis mind a hajnali történelemszemlélet, mind Erdi politikai állásfoglalása arra készíti, hogy a korszakkal szemben ne felekezeti okokkal magyarázza a magyar társadalomfejlődés sajátosságait.

17 A centrum és periféria fogalompár használata nem azt jelenti, hogy Erdi feltétlenül megelőlegezte volna Immanuel Wallerstein elméletét, azonban Erdinek a kapitalista gazdaság fokozatos térnyeréséről szóló felfogása a magyar társadalomban leírható a fejlettebb, a főáramlathoz inkább kapcsolódó és a nyugati hatásokkal később jellemezhető területekkel.

18 Hajnal 1993: 207.

Hajnal történetisége teszi hitelesebbé Erdei társadalomrajzát a két háború közötti parasztságról is. Erdei a polgári társadalom szerkezetiségét és társadalmi viszonyrendszerét a történeti előzményekből igyekszik magyarázni. Erdei szerint az okszerűséggel jellemezhető rendi társadalom határozza meg a polgári társadalom viszonyait, vagyis az ő számára is a hajnali kiindulópont rajzolja ki a társadalomértelmezését: „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége.”¹⁹ A *magyar paraszttársadalomban* ezek a történeti előzmények felelősek a parasztság társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetéért és a polgári átalakuláshoz fűződő viszonyáért. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a rendies társadalmi formákból nehezen kilépő parasztság csak mintakövetéssel és nem belső társadalomfejlődése eredményeképpen alkalmazkodik a kapitalista termelési viszonyokhoz. Zömében a rendi struktúra formálja viszonyát a felsőtársadalomhoz, és alakít ki a nyugat-európaihoz mérten erősebb hatalmi alárendeltséget. A magyarországi rendiség sok tekintetben meghatározza a paraszti társadalom rétegeinek adaptációs képességeit az egyre inkább kiterjedő kapitalizmushoz és a polgári viszonyokhoz. Erdei szerint ezzel hozható összefüggésbe, hogy a zártabb formák, a felsőtársadalomtól való jelentősebb távolság a polgári viszonyok kiépülésének idején is megfigyelhető.

Másrészt Erdei arra is rámutat, hogy nem csupán a rendiség jellemzői, hanem a centrumtól való távolság is formálja a parasztság társadalmi átalakulásának jellegét. Azok a térségek, amelyek az országon belül perifériának számítanak a kapitalista termelés és a polgári viszonyok tekintetében, ott a rendies társadalmi formák változatlanul fennállnak, és jelentős eltérés nélkül határozzák meg a „még parasztlak” világát. A centrumhoz közel eső területeken az átalakulás folyamata ezzel szemben már előrehaladott, és itt a parasztság nagyobb része (a „már nem parasztlak” csoportja) kilépett a rendies viszonyok közül. Erdei több szempontot is figyelembe vevő elemzése megmutatja, hogy a rendi társadalmi formák területenként és a parasztság csoportján belül is eltérő jellege, illetve a centrumhoz fűződő viszony együttesen formálja a parasztságot, és hoz létre rétegcsoportokat. Ezeknek a paraszttársadalmat alakító jegyeknek a bevonásával Erdei magyarázni tudja, hogy a kapitalista viszonyok miért járnak más következményekkel az egyes területeken. (Miért vezetnek adaptációs deficithez a „romlott parasztlak” esetében, és miért reagálnak sikerebben más térségek parasztlakjai [a „már nem parasztlak”] a külső kihívásokra.) Erdei a társadalmi változást több dimenzióon keresztül megragadó szemlélettel igyekszik választ adni arra kérdésre is, hogy a rendi struktúrában eltérő helyzetben lévő (a közvetlen földesúri függésben lévő vagy szabad paraszti) csoportok számára milyen mozgásteret kínálnak a polgári viszonyok.

A *magyar paraszttársadalom* teljes történeti tablójában Erdei a korábbi írásoknál nagyobb hangsúllyal foglalkozik a két háború közötti magyar társadalom jellemzésével. Ennek hátterében nyilvánvalóan az van, hogy a paraszttársadalom elhelyezése megkívánja a parasztságon kívüli társadalmi csoportok szociológiai elemzését is. Az egyes csoportok jellemzéséből azonban az derül ki, hogy Erdeinek ebben

19 Hajnal 1942: 165.

a munkájában nem találunk kiforrott társadalomfelfogást. Sokkal inkább különböző megközelítések együttes jelenléte figyelhető meg. Az értelmezések közossége az, hogy a magyar társadalom specifikumának megrajzolásakor mindenütt kiemeli a rendi társadalmi formák megmaradását a kapitalista gazdálkodás feltételeinek kialakulásának utáni korszakban is. A rendies jegyek súlyát és annak az egyes társadalmi csoportokban való jelentőségét viszont Erdei eltérően értékeli *A magyar paraszt-társadalomban*. A kötet bizonyos szövegrészei a rendies társadalmi állapotnak azt a következményt tulajdonítja, hogy a két háború közötti magyar társadalom nem tekinthető döntően polgári társadalomnak, mivel a rendi társadalmi formák és a kapitalista-polgári viszonyok egymással ellentétes hatása érvényesül. Ez az értelmezés a magyar társadalmat különböző társadalmi üzemekkel jellemezhető viszonyokkal írja le. A „parasztatlanodás” tárgyalásakor ezzel szemben a társadalom döntően polgári jegyeiről beszél, amely ezzel együtt is rendelkezik a rendi időszakra utaló tulajdonságokkal. Erdei a két háború közötti parasztság nagy csoportjainak rajza kapcsán ezzel többé-kevésbé megegyezően, de a rendies jegyek jelentőségét tovább csökkentve, annak ad hangot, hogy a rendi-úri formák csak módosítják az alapvetően polgári társadalomszerkezetet.

A magyar társadalom eltérő hangsúlyú értékelése mutatja, hogy Erdeinek első nagyobb kísérletében a magyar társadalom átfogó jellemzésére még nem sikerült teljesen kiforrott szemléletet kialakítania. A frissen elsajátított és Erdeire nagy hatást gyakorló hajnali társadalomelmélet beépítése saját szemléletébe és a szociográfiai leírás elmélethez kapcsolásának nehézségei nyilván közrejátszottak abban, hogy Erdei kevesebb figyelmet tudott fordítani arra, hogy az egyes társadalmi csoportokról szóló értékelései, vagy a társadalmi változás jellegéről állítottak nem maradjanak elmentmondások. Ez az oka, hogy Erdei társadalomrajza más pontokon is egyenetlen. A kötet egyes részein a jobbágyparasztok és a nemesparasztok eltérő sikerességét a polgári társadalomban részint (a nemzeti társadalomhoz tartozás eltérő lehetőségei mellett) azzal magyarázza, hogy utóbbiak élete nem állt a munka és a termelés állandó nyomása alatt. Ezzel szemben viszont *A magyar paraszttársadalom* más pontján azt állítja, hogy a paraszti mobilitás csak akkor volt lehetséges, ha a legparasztibb, leginkább a gazdasági tevékenységre összpontosító életvitellel rendelkeztek. Erdei társadalomrajzában egyenetlenségeihez tartozik a parasztrendi társadalmi formákból és a polgári osztályhelyzetből következő gazdasági cselekvés megítélésének kérdése. Ennek jellemzőit Erdei nem tudja meggyőzően ábrázolni, hiszen a kötet szociografikus részében a paraszti hagyományt éppúgy aszkétikus munkamorállal és fogyasztási szokásokkal jellemzi, mint az attól hangsúlyosan elkülönített polgári gazdasági cselekvést.

Máshol Erdei a nyugat- és kelet-európai parasztság társadalmi helyzetének eltéréseit Hajnalnál határozottabban a rendi kiváltságok feloldódásának időszakához köti. Erdei szerint ekkor Nyugaton a rendi társadalmi formák megszűnése, Keleten pedig ezek megmerevedése játszódik le. A 16–17. századi társadalmi átalakulást Erdei úgy látta, hogy a magyar parasztság esetében, hogy az eredendően meglévő kiegyenlítő, kölcsönös méltányosság viszonyai homályosulnak el, és rideg hatalmi

viszonyok jönnek létre a társadalom nagy csoportjai között. Erdei A *magyar paraszt-társadalom* más részein azonban Hajnalhoz hasonlóan arra mutat rá, hogy a nyugati- és kelet-európai társadalomfejlődés eltérései már a rendiség kialakulásának időszakában megfigyelhetők. A különböző előzmények, a szokásszerűség társadalmának eltérő formaképződése, ennek időtartama egyaránt felelős azokért a strukturális eltérésekért, amelynek inkább következménye a rendiség felbomlásának idején tapasztalt különbségek.

Feltehetően ezeket a bizonytalanságok a hajnali történelemszemlélet hirtelen, még nem teljesen kiérlelt adaptációja is okozza. Megközelítesem szerint azonban a társadalomrajz csiszolatlanágainak fő oka Erdei sajátos helyzetében keresendő. Erdei az 1940-es évek elejére Hajnal társadalomelméletében rátalált arra az értelmezési keretre, amelynek segítségével sikeresen feloldhatók lehetnének a korábbi művek ellentmondásai. Erdeit azonban nem csupán történelmi, szociológusi²⁰ ambíciók vezetik, hanem politikusi, népvézéri elképzelések is. Erdeinek a magyar paraszt-ság politikai emancipációja, sőt vezető szerepe²¹ érdekében megfogalmazott cselekvésprogramja más társadalomszerkezeti leírást kíván, mint a szaktudósi értelmezésé. Mivel Erdei politikai elképzelését is érvényesíteni kívánja, kénytelen a politikai implikációkat nem tartalmazó²² hajnali szemléletet fellazítani, és saját politikai elképzeléséhez illeszkedő elveket is érvényesíteni társadalomrajzában. A politikai cselekvés szándékának tudható be elsősorban, hogy Erdei a hajnali társadalomelmélet adaptációjakor sok, a hajnali felfogásból nem következő megállapítást tesz, amelyek sokszor éles ellentétben állnak a Hajnal szemléletét követő Erdei elméleti kiindulásával. Az eltérések jelentőségét pedig az teszi különlegesen fontossá, hogy ezek a politikai program érdekében tett, és Erdei korábbi írásaira visszautaló megállapítások nem csupán a hajnali paradigmával állnak szemben, hanem sok esetben a „Hajnal előtti korszak” védhetetlen társadalomszemléletéhez vezetnek.

A *magyar paraszttársadalom* hajnali történetisége mellett tehát visszaköszönnek azok az értékelések, amelyek ugyan jelentős mértékben szakszerűbbé és történelmileg megalapozottabbakká váltak a *Futóhomok*hoz,²³ vagy a *Parasztok*hoz képest, de amelyek változatlanul inkoherenssé teszik a társadalomrajzot. Történelmi ismereteinek bővülése²⁴ és társadalomelméleti tájékozottságának növekedése ellenére Erdei

20 Erdei pályája során különbözőképpen definiálja saját tevékenységét. A *magyar paraszttársadalom*mal kezdődő 1941/43-as időszakban azonban írásait szociológusi munkáknak tekinti. Lásd erről Erdeinek Püski Sándorhoz írt 1943-as levelét (H. Soós 1991: 436–437).

21 Erdei úgy gondolja, hogy „a parasztságnak, mint legtisztább népiségű rétegnek, kell megteremtenie a népi-nemzeti társadalmat.” (Erdei 1941: 163)

22 Erdei a hajnali társadalomelmélet elemzésekor egyfajta hiányosságnak tekinti, hogy Hajnal szemléletéből nem vezethető le politikai cselekvés. Erdei azt állapítja meg ugyanis az ekkor keletkező *Történelem és szociológiában*, hogy Hajnal felfogásából „nem következik semmiféle politikum, miután semmiféle normát nem nyújt arra nézve, hogy egy újabb elmélyülő társadalmulás érdekében milyen politikai törekvések szükségesek.” Másrészt Erdei arra utal, hogy „mindez milyen konkrét történelmi formában, milyen társadalmelemeknek milyen törekvése által következik be, ez már olyan kérdés, melyre nincs felelet Hajnal műveiben.” (Erdei 1942b: 484 illetve 484–485)

23 Erdei 1937.

24 Részint Hajnalnak, részint Majláth Jolánnak köszönhetően az 1942/44 között keletkező Erdei művek a korábbi időszakhoz mérten nagyobb történelmi felkészültségről tanúskodnak. A már emlí-

megőrizte azokat a számára megfellebbezhetetlen ideologikus jegyeket, amelyek egyrészt a parasztság egységes fölszabadításának politikai programját jelenti, másrészt amely az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés mindenek fölötti kiválóságát fogalmazza meg. Ezekhez az inkább politikai elkötelezettséget, mint társadalomelméleti kiindulást jelentő tartalmakhoz való ragaszkodás azonban olyan ellentmondásokhoz vezet, amelyeket Erdei nem tud feloldani, és amelyek miatt a két háború közötti magyar paraszttársadalom szociológiai leírása csak részben lehetett sikeres.

A politikum hatásának tudható be, hogy a hajnali társadalomelméletbe nem illeszthető be Erdeinek a parasztság társadalmi helyzetéről vallott nézete. Erdei ugyanis Hajnalnál nagyobb jelentőséget tulajdonít a parasztság altársadalmi helyzetének. Erdei Hajnaltól eltérően azt állítja, hogy míg a szolgák és a munkásság (tehát azok a társadalmi csoportok, amelyek nem kölcsönös méltányosság alapján, hanem nyers hatalmi helyzet következtében szorulnak a társadalmi ranglétra aljára) esetében társadalmon belüli altársadalmi helyzetről beszélhetünk, addig a parasztság a társadalmon kívül alkot külön társadalmat. Erdei még azt is hozzá teszi, hogy ebben a társadalmon kívüli elkülönülésben ugyan (egy sajátos társadalmi szerződéssel) kapcsolódik az urak társadalmához, de a parasztság egész élete a többségi társadalomtól külön zajlik. Erdei ráadásul ezeket a megállapításokat nem a magyar parasztság társadalmi helyzetére nézve teszi, hanem azokat a kötetben gyakran az európai rendiség sajátosságának is tekinti. (A *magyar paraszttársadalom* szemléleti egyenetlensége ebben az összefüggésben is megfigyelhető, hiszen Erdei a kötet más pontjain az altársadalmi helyzetet csak a magyar társadalomfejlődés sajátosságának tekinti.)

A hajnali történelemszemlélet alapján azonban nem tekinthető a parasztság társadalmon kívüli helyzete sem a magyar, sem az európai társadalomfejlődés specifikus jegyének. Ugyan kétségtelenül Hajnal is kiemeli a magyar parasztság nagyobb elkülönülését a felsőtársadalomtól, és ő maga is beszél a társadalom alá szorulásról, de ebből számára semmiképpen sem következik a társadalmon kívüli helyzet. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy Hajnal az egész társadalomfejlődés alapjának tekinti a parasztságot, és ekképpen az nem választható el élesen a többi társadalmi csoporttól, mert akkor nem lehet a parasztság a szokásszerű társadalomfejlődés alapja. Annak a rendi társadalomban tapasztalt szokásszerűségnek, amely meglétét a magyar társadalomfejlődés esetében sem vitatja el, legfeljebb ennek kevésbé kifejlett formaképződéséről, a kölcsönös méltányosság rendszerének hatalmi elemekkel való átszövődéséről beszél. A hajnali történetiség szemlélete szerint az európai rendiség esetében pedig végképp nem tekinthető a parasztság a társadalmon kívüli csoportnak. Főként pedig nem húzható élesebb válaszfal a szokásszerű rendiség társadalmán belül a parasztság és a felsőtársadalom között, mint az okszerűséggel jellemezett nomád és a kapitalista társadalom al- és felsőtársadalmi csoportjai között.²⁵

tett Deér, Hóman–Szekfű, Eckhardt olvasmányokon túl Erdei felhasználja Acsády Ignácnak (1906), Szabó Istvánnak (1940) és Sinkovics Istvánnak (1941) a munkáit is. Majláth hatásáról lásd Erdei Sándor 1974: 617.

25 Hajnal a parasztság és az európai társadalomfejlődés összefüggéseire vonatkozó álláspontját leg részletesebben Az *újkor történetében* (Hajnal 1988) fejti ki.

Különösen élesen tér el Erdei a hajnali történelemszemlélettől a kötet szociográfiai részében. Itt Erdei a magyar rendiség parasztságát egy olyan társadalmi csoportként mutatja be, amely teljes elkülönülésben áll a társadalom egyéb rétegeitől. A társadalmi üzemből való jelenlétét csupán termelőmunkája és népszaporulata jelenti, kapcsolatot pedig mindössze a termelő szerepből következő kötelező érintkezések (adófizetés, igazságszolgáltatás) mutatnak. A magyar parasztság jellemzésében tehát nem találjuk az általános szociológiai rész hajnali szempontjait. Mintha a nyugat-európai és a kelet-európai társadalomfejlődés közti magyar terület egyáltalán nem viselné magán az európai rendiség különleges társadalmi üzemének jegyeit; mintha a kölcsönös illeszkedésen, kiegyenlítődéson, kompromisszumokon és munkamegosztáson alapuló formaképződés egyáltalán nem jellemezné ezt a köztes régiót. Mintha a magyar parasztság a felső, nemzeti társadalommal semmiféle érintkezésben nem állna, hanem egységesen teljes mértékben a társadalom alá szorult volna. Hajnal és az Erdei által is ismert és hivatkozott történelmi munkák²⁶ azonban rámutatnak arra, hogy egyrészt a parasztság differenciálódása, másrészt érintkezése a felsőtársadalmi csoportokkal a rendiség időszakára is érvényes; és nem a polgárosodás korszakának a terméke. Ezen felül maga Erdei tárgyalja *A magyar paraszttársadalomban*, hogy a paraszti rend különböző csoportjai milyen eltérő társadalmi helyzettel és társadalmi viszonyrendszerekkel rendelkeztek ebben a korszakban is. A parasztság elnyomott helyzetének felfogása és egységes tömbként láttatása történelmileg hiteltelen és Erdeinek a kötet más szövegrészeiben differenciált elemzésével sem egyezik meg.

Erdei tehát ezen a lényeges ponton jelentősen eltér a hajnali történelemfelfogástól. Értelmezésem szerint azonban ez a szemléletbeli különbség nem Hajnal társadalomelméletének félreértése miatt jelenik meg *A magyar paraszttársadalomban*.²⁷ Nem is arról van szó, hogy Erdei Hajnaltól némileg eltérő, de koherens történelemszemléletet alakított volna ki. Az eltérések Erdei politikai programjával, a parasztság politikai és társadalmi emancipációjának elképzelésével függenek össze. A parasztságnak már a rendiség idején, a kölcsönös méltányosság szokásszerű társadalmában való radikális különállása, társadalmon kívüli helyzete ugyanis ideológiai támaszt jelent a parasztság felszabadításának elképzeléséhez. Erdei ilyen módon rá tud mutatni a parasztság évszázados méltánytalan társadalmi helyzetére, és a parasztság zárt, egységesen elnyomott csoportként láttatása messzemenőig igazolja a politikai cselekvés szükségességét és Erdei politikai programjának helyességét. Természetesen azon az áron, hogy ez az érvelés érvényességét megkérdőjelezhetővé teszi. Politikai programjának átmentése tehát azzal a következménnyel jár, hogy

26 Erdei hivatkozik *A magyar paraszttársadalom* végén Hóman–Szekfű *Magyar történetére* és elismeréssel szól Szabó István tanulmányairól (1941) és *A magyar parasztság története* című munkájáról.

27 Némédi Dénes az eltérést Hajnal felfogásától úgy magyarázza, hogy „Erdei nagyon szelektíve fogta fel Hajnal eszmefuttatásait.” (Némédi 1978: 515.) Nézetem szerint azonban nem Hajnal szemléletének félreértéséről van szó. Ez annál inkább is valószínűtlen, mivel egyrészt Erdei volt Hajnal társadalomelméletének első értő elemzője a *Történelem és szociológiában* (Erdei 1942b); másrészt *A magyar paraszttársadalom* általános szociológiai része is a hajnali társadalomszemlélet sikeres adaptációjáról tanúskodik.

Erdei ezen a ponton visszakanyarodik az ekkor már saját maga által is sikertelennek tekintett *Parasztok* szemléletéhez.²⁸

A társadalomelméleti paradigmától független értéktételezés az alföldi tanyás mezővárosi társadalomfejlődés minősítésében is határozottan jelenik meg. Erdei *A magyar paraszttársadalomban* is a tanyás rendszer minőségbeli különbsége mellett érvel; még akkor is, ha ez nem illeszthető össze a kötetben kifejtett hajnali történeti felfogással. Erdei ugyanis Hajnal alapján azt állítja az általános elveket megfogalmazó részben, hogy a rendies társadalmi formák differenciált kifejlődése a minél hosszabb, szövevényes, személyes megállapodásokat tartalmazó jobbágyi-földesúri helyzet függvénye. Ebben a hajnali modellben gondolkodva, ahol a rendi társadalom formaképződése hiányzik, a nem jobbágyi területeken a szabályos rendi struktúránál ridegebb viszonyrendszer alakul ki, ahol a kölcsönös méltányosság helyett elsősorban a nyers hatalmi viszonyok érvényesülnek. Az Alföld – és ekképpen az alföldi tanyás mezővárosok is – Erdei szerint legfőbb színterei a rendi kereteken kívüli társadalmi formaképződésnek. Ez az a térség, ahol a nyugat-európai társadalmi formák nem tudtak gyökeret verni. Erdei mégis azt állapítja meg, hogy az alföldi társadalomfejlődés rejti magában leginkább a polgárosodás lehetőségét. Erdei a parasztság tanyarendszerre épülő autonómiáját hangsúlyozza, amely már a rendiség időszaka alatt – álláspontja szerint – polgárparaszti társadalmi formákat alakított ki. A mezővárosi fejlődés kétségtelenül nagyobb (és Erdei által mindig eltúlzott) autonómiája azonban nem áll pozitív összefüggésben a társadalmi formaképződés differenciáltságával. Erdei sem említ olyan eltéréseket a tanyás rendszer kapcsán, amely inkább a kölcsönös méltányosság, a szakszerűség kialakulását hordaná magában. Vagy ha ilyen példákkal nem megerősíthető az érvelés, akkor talán bemutatható lenne, hogy a közvetlen földesúri függés mennyiben rontja le a parasztság spon-tán, belső formaképződését. Erdei egyik módon sem érvel a kategorikusan kinyilatkoztatott, rendi kereteken kívüli polgárparaszti fejlődés mellett.²⁹

A kötet társadalomszemléletétől idegen értéktételezés azonban nem csupán Erdei szociografikus leírását alakítja, hanem azt is meghatározza, hogy milyen részek kerülnek be *A magyar paraszttársadalom* kötetbe. Erdei abban az igyekezetében, hogy konzekvensebbé tegye az érvelését, *A magyar paraszttársadalom* szocio-grafikus részében elhagyja a tanyarendszer és a cívisvárosok társadalmi viszony-

28 *A Parasztok* felfogásának ezen a ponton való megjelenése azonban nem jelenti azt, hogy ez a kötet a *Parasztokhoz* hasonló elméleti bukfencektől hemzsegne. *A magyar paraszttársadalom* előrelépése például az, hogy a társadalmi állapot és az osztályhelyzet megkülönböztetésével Erdei értelme-zni tudja a parasztság rendi állapota és a két háború közötti társadalmi helyzete közötti kontinui-tást. Amit ebben a bekezdésben szóvá tettünk, ilyen módon nem ennek a folytonosságnak a taga-dása. Erdei felfogásában a parasztságnak a rendi és a polgári társadalomban betöltött szerepének, helyzetének értékelését kritizálom.

29 Erdei minden bizonnyal azért sem érvel a paraszti belső formaképződés polgárosodást segítő hatá-sa mellett, mivel a magyar társadalomfejlődés megrajzolásakor meglehetősen kicsiny autonómiát, önálló társadalmi cselekvést tulajdonít a parasztságnak. Társadalomrajzában a parasztság minta-követő, a külső társadalmi hatásokra reagáló, önálló cselekvéssel kevéssé rendelkező társadalmi csoportként jelenik meg.

rendszerének azt a bemutatását, amely a kötettel egy időben született³⁰ és hasonlóan hajnali társadalomelmélettel beoltott *Magyar tanyák*ban megtalálható volt. A tanyás fejlődés kapcsán ott ábrázolt rideg társadalmi viszonyok, a nyers hatalmi helyzet közvetlen működése ugyanis nem igazolná Erdeinek a tanyás fejlődés magasabb rendűségéről vallott nézetét. A tanyás rendszernek tulajdonított korai polgárparaszti társadalmi formák pozitívuma pedig erősen kérdéses. Hiszen a közvetlen földesúri függés nélküli területeken a rendiség időszakában kialakuló, Erdei által „polgárinak” tekintett fejlődés azt jelenti, hogy itt nem érvényes a szokásszerűség kölcsönös méltányosságot hozó viszonyrendszere. Ezekben a térségekben a rendi társadalmi formákkal szemben a kapitalista társadalomra is jellemző okszerűség, a nyers racionalitás határozza meg a társadalmi viszonyrendszert. Ezek a „polgári” jegyek azonban Erdei számára sem lehetnek kívánatosak, hiszen Erdei nem ebben az értelemben képzel el parasztpolgári fejlődést. Legalábbis ez derül ki abból, hogy társadalomvíziójában egy olyan paraszti életvilág kiterjedésének szükségességét fogalmazza meg, amely „egy emberségesebb formaképződéssel állíthatja vissza a társadalom megnyugtató rendjét.”³¹ Ennek azonban éppen a fentiek miatt az alföldi tanyás mezőváros társadalmi viszonyrendszere semmiképpen sem lehet a forrása, hiába fedezi fel Erdei a tanyarendszerre épülő társadalmi struktúrában ezeket a jegyeket.

Erdei prekonceptiója határozza meg a nyugat-dunántúli és az alföldi sikeresen polgárosuló vidékek értékelését is. Erdei itt már ugyan nem vitatja el az 1930-as évekhez hasonlóan a dunántúli polgárosodás sikerességét, de a leginkább kívánatos társadalomfejlődés modelljének változatlanul a tanyarendszeren alapuló berendezkedést tekinti. A kötet általános szociológiai leírásából azonban ez az értéktételezés nem következik; sőt, inkább ezzel ellentétes megállapításokra sarkallhatna. Miként azt Erdei is megállapítja, a Kisalföld vonzáskörzetében és az Észak-Dunántúlon ugyanis az elmélyült és intenzív rendi fejlődés következtében a nyugat-európaival sokban rokon társadalmi struktúra épül ki, ahol jobban érvényesül a szokásszerűség szakértelmet, méltányos viszonyrendszert kialakító rendje, és mindezek egyben jobb feltételeket kínálnak a rendi társadalmi formák levetésére és a sikeres polgárosodásra is. Ennek a társadalomfejlődésnek az eredménye, hogy ebben a térségben nagy számban válik a parasztság olyan polgárparaszttá, amely polgári helyzetét polgári formákkal volt képes kitölteni, ezzel megszüntetve a társadalmi formának és az osztályhelyzetnek a magyar társadalomra jellemző inkonzisztenciáját. A tanyarendszerre épülő alföldi társadalomfejlődés e tekintetben kétségtelenül lemaradt. Még akkor is, ha ezzel az átalakulási folyamattal abban kétségtelenül rokon, hogy itt sem jellemzik a parasztságot a rendies társadalmi formák. Ennek hátterében azonban nem az áll, hogy – mint a Dunántúl polgárosodott részein – egy több évszázados

30 Ugyan a *Magyar tanyák* egy évvel A *magyar paraszttársadalom* után kerül kiadásra, de Erdeinek Püski Sándorhoz írt 1943-as leveléből világossá válik, hogy a két munka párhuzamosan készült 1941-ben (H. Soós 1991: 437).

31 Erdei 1941: 86.

rendies jellegű fejlődés után kitágulnak a parasztság társadalmi lehetőségei, hanem itt ezeknek a formáknak a hangsúlyos jelenléte nélküli a társadalomfejlődés.

Ez alapján Hajnal társadalomelméletéből és *A magyar paraszttársadalom* általános szociológiai fejtegetéséből egyaránt az következne, hogy a kevésbé elmélyült rendi fejlődés és a szokásszerűség hagyományának felszínes jellege miatt komoly polgárosodási deficit jellemezné az alföldi térségeket, mind a termelés szakszerűsége, mind a társadalmi viszonyrendszer méltányos rendje tekintetében. Erdei hajnali kiindulópontja és a kötet általános szociológiai leírása szerint meglepő, de végig jelenlévő prekonceptiója alapján azonban várható módon, Erdei arra a következtetésre jut, hogy a polgárgazdák dunántúli és alföldi típusa között a különbséget csupán az jelenti, hogy a polgárosodás melyik dimenziójában teljesítettek kiemelkedően: a Dunántúlon a mezőgazdasági termelés kapitalista fejlesztésében, az Alföldön pedig a polgári életvilág kialakításában. Ez az értékelés visszafogottságában is³² konzekvens igyekszik lenni a tanyás mezővárosi fejlődésnek különös jelentőséget tulajdonító felfogáshoz, azonban sem történetileg nem helytálló, sem Erdei szakszerű szociográfiai leírásával nem vág egybe. Hiszen a korabeli társadalomstatisztikák és az egyéb források is a gyorsan átalakuló dunántúli térség polgárabb jegyeiről tanúskodnak. Maga Erdei pedig a *Magyar tanyák*ban mutat rá az alföldi polgárgazdák hátrázott polgárosodási deficitjére, és még az erősen ideologikus *Magyar faluban* is kiter a tanyás mezővárosok elmaradottságának taglalására. Tehát más, *A magyar paraszttársadalommal* egy időben született munkáiban a hajnali társadalomelméletnek és a kötet általános szociológiai leírásának fent vázolt következményeivel teljes mértékben megegyező eredményekre jut; anélkül, hogy ezt érvényesítené a tanyás mezővárosi fejlődés értékelésében. Ismerve azonban politikai elképzeléseit, nem véletlen Erdei „feledékenysége”.

A magyar paraszttársadalom általános szociológiai értelmezésének és a két háború közötti alföldi tanyás mezővárosi fejlődés értékelésének ellentmondásossága más pontokon is megmutatkozik. Hiszen Erdei társadalomelméleti kiindulópontja alapján az is megkérdőjelezhető, hogy a tanyarendszeren alapuló társadalmi üzem egyáltalán parasztpolgárinak tekinthető-e. Erdei ugyanis a parasztság fogalmának tisztázásakor azt fogalmazza meg, hogy a parasztság csak az európai rendiség különleges társadalmi üzemében jöhet létre. Erdei felfogása szerint azonban a tanyás mezővárosok „parasztsága” a rendi kereteken kívül alakította ki sajátos társadalmi formáit. Ebből az következne, hogy e térség mezőgazdaira Erdei parasztdefiníciójának csak az altársadalmi helyzetre vonatkozó része illik rá teljes egészében, míg a rendi struktúra meghatározásban szereplő eleme csak nagyon kevésbé. A fogalomhasználat tisztázatlanságát tovább növeli, hogy – miként elemzésünkben rámutattunk – a parasztság társadalomalatti helyzete problematikus része Erdei paraszt-meghatározásának.

32 Erdei az 1930-as évek műveiben (a *Futóhomokban*, vagy akár a *Magyar városban*) *A magyar paraszttársadalom*nál jóval pozitívabb és még inkább védhetetlen kijelentésekre ragadtatta magát az alföldi tanyás fejlődéssel kapcsolatban, és a dunántúli társadalomfejlődésről pedig még inkább negatív képet festett.

Erdei sajátos preferenciái más tekintetben sem következnek elméleti kiindulásából. A kötet társadalomelmélete és a politikai program miatt módosuló társadalomrajza közötti ellentmondás egy újabb összefüggésben is megjelenik. A tanyarendszeren alapuló társadalomfejlődés ugyanis Erdei szerint a rendi struktúrákon kívül, a magyar parasztságot alakító társadalmi formáktól függetlenül jött létre. Erdei ítélete szerint ekképpen mentes azoktól a negatív következményektől, amelyek felelősek a parasztság tömbszerűen zárt és elmaradott helyzetéért. Ezzel magyarázható, hogy amíg az elmélyültebb rendi társadalomfejlődéssel és formaképződéssel rendelkező és sikeresen polgárosuló dunántúli területek fejlődéséhez nem kapcsolódik pozitív politikai vízió, addig a tanyás rendszer a parasztság politikai felszabadításának alapjaként jelenik meg.³³ A tanyás társadalomfejlődést a paraszti átalakulás egyéb formáitól elkülönítő felfogásával Erdei ugyan ideológiailag igazolhatja e társadalomfejlődés minden negatív hatástól való mentességének elképzelését, azonban ez a megközelítés további nehézségeket okoz.

Ez az értelmezés ugyanis Erdeit vagy történetileg nem megalapozott állításokra készíti, vagy olyan problematikus kérdéseket vet fel, amelyre nem képes választ adni. A tanyán alapuló társadalomfejlődés Erdei-féle értékelésének egyik problémája, hogy Erdei ezt a sajátos társadalomalakulatot – politikai prekoncepciójához illeszkedve – teljes mértékben a magyar rendi társadalomszerkezettől függetlennek tekinti. Az alföldi mezővárosi társadalomfejlődés azonban sokkal több rokonságot mutat a paraszti rend egyéb településtípusának társadalomfejlődésével, mint ezt Erdei ábrázolja. Az alföldi mezővárosok nagyobb autonómiájából ugyanis nem következik, hogy a paraszttrend társadalmi formájában jelentős eltérés jönne létre. A tanyás mezővárosi fejlődés ilyen módon a magyar rendiség egy különleges eseteként lenne inkább értelmezhető, mint – miként Erdei megállapítja – a rendiségen kívüli társadalmi alakulatként. Ez esetben azonban Erdei nem tehetné meg azt az ideológus elkülönítést, amely a politikai értéktételezésével függ össze. Erdei álláspontjának még inkább feszítő problémája azonban az, hogy ha csak a tanyás rendszerű társadalomfejlődésből eredeztethető a kívánt emberibb társadalomszerkezet, akkor ennek csírái miként manifesztálódnak a tanyás rendszerben? Melyek azok az alföldi polgárparaszti fejlődés jegyei, amelyek megvédenek a nyers hatalmi viszonyok érvényesülésétől, amelyek ezzel szemben kölcsönös méltányosságot, kiegyenlítődést, és emberségesebb formaképződést hoznának magukkal? Erdeinek nincsenek válaszai ezekre a kérdésekre. Bizonyos értelemben azt is mondhatjuk, hogy szerencsére. A magyar paraszttársadalmat ugyanis többek között az különbözteti meg a korábbi írásoktól és teszi sikeresebbé, hogy Erdei nem bocsátkozik a tanyás rendszerű társadalomfejlődés előnyeinek védhetetlen felmagasztalásába, – mint azt a *Futóho-*

33 A dunántúli és az alföldi paraszti társadalomfejlődés eltérő megítélésében az is közrejátszik, hogy Erdei álláspontja szerint a dunántúli társadalomfejlődés ahhoz a nem teljes mértékben polgári felső társadalomhoz kapcsolódik, amely a nyugat-európaiótól eltérő formaképződése folytán nem alkalmas „emberibb társadalmi üzem” létrehozatalához. Az alföldi tanyás rendszerű társadalomfejlődést pedig – tegyük hozzá, indokolatlanul – úgy látta, amely mentes ettől a felemásan polgárosuló társadalomszerkezettől, és amely a paraszti életvilágra alapozott, „emberibb” fejlődés alapja lehet.

mokban, a Parasztokban, a Magyar városban és a Magyar faluban teszi – és ez nem kényszeríti olyan ellentmondásokba, amelyek a más tekintetben szakszerű elemzésének eredményeit is feloldja.

A paraszti válság értékelése sem teljes mértékben a történelmi, szociológusi véleményformálás terméke, hanem sok esetben a politikailag elkötelezett Erdei mindenhol válságot látó szemléletét tükrözi. Erdei a parasztság válságát azzal magyarázza, hogy a többségében polgárosodott magyar társadalomban a parasztság változatlanul megtartotta rendies társadalmi állapotát. Ez a korábbi történelmi időszakokra jellemző társadalmi forma pedig ellentétbe kerül a polgári társadalmi viszonyokkal. Erdei szerint a parasztság egyes csoportjait a válsághoz fűződő viszonya különbözteti meg, de a parasztság válsága mindegyik paraszti csoportra jellemző. Miközben azonban a parasztság helyzetét általánosan válságosnak tekinti, valójában Erdei négyes tipológiájának csak két csoportja, a „romlottak” és a „menekülők” tekinthetők a fenti definíció alapján válságos helyzetben lévő társadalmi csoportoknak. Az elmaradott vidékek „még parasztjai” számára saját rendies paraszti állapotuk és a polgári viszonyok szembenállása nem fogalmazódhatott meg, mivel ezeken a területeken a polgárosodás folyamata olyan kevésbé előrehaladott, hogy az Erdei által jelzett diszkrepancia létrejöttének történelmi feltételei hiányoznak. Az Alföld tanácsos településeinek és a Dunántúl sikeresen polgárosodó területének „már nem parasztjai” pedig Erdei jellemzése szerint már kiléptek a rendi-paraszti társadalmi formákból és a polgári társadalomba illeszkedtek; tehát paraszti válságról itt sem beszélhetünk. Kérdéses az is, hogy minden „menekülő” automatikusan válságos helyzetűnek tekinthető-e. Erdei ugyanis minden városba települt menekülőként értelmez, megfélekedve arról, hogy a rendi társadalmi formáját elvesztő és a polgári társadalomhoz kapcsolódó paraszti rétegek városba költözése Erdei saját válságdefiníciója alapján sem tekinthető válságtünetnek.

A parasztság társadalmi állapotának megítélésében is jelen vannak azok az Erdeire jellemző értéktételezések, amelyek sokkal inkább politikai állásfoglalásból, mint történelmi munkásságából vezethetők le. Erdei *A magyar paraszttársadalom* szociográfiai részében úgy foglal állást, hogy a Nyugat-Európából indikált társadalmi változás eredményeképpen a polgári viszonyok és osztályhelyzet csak a központokat jelentő városokban alakultak ki, míg a falu és ilyen módon a parasztság túlnyomó többsége is változatlanul megőrizte rendies jellegét. *A Magyar falu* egyszer már bebizonyosodottan hamis társadalomképéhez sokban emlékeztető megközelítés alapján Erdei az uradalmi és paraszti gazdaságok jó részét is rendies kötöttségek fogásában maradtak tekinti. A rendi jegyek Erdei politikai prekoncepcióját igazoló kiemelhetősége érdekében a paraszti életvilágnak mindazon a jegyeit túlhangsúlyozza, amely feltevését igazolni képes. Ennek eredményeképpen Erdei szempontrendszerét egyes esetekben a szerint változtatja, hogy ez mennyire képes a parasztság rendies jellegét alátámasztani. A hagyományos parasztgazdaságot azért értékeli rendies maradványnak, mert itt a paraszti termelés hagyományos gazdasági rendben folyik, és ez a tradíció Erdei szerint szakértelem nélküli termelést alakít ki. Az uradalmi gazdaságok esetében azonban nem érvelhet a termelés irracionálisával és hagyomá-

nyos rendjével. Itt ezért kevés figyelmet fordít arra, hogy ezekben a gazdaságokban a legkorszerűbb mezőgazdasági termelés folyik, és a parasztság társadalmi helyzetére hivatkozva tekinti teljes egészében rendies jellegűnek. A parasztság elmaradottságának hangsúlyozhatósága érdekében ezen felül még az általános szociológiai rész álláspontjával is szembehelyezkedik. A hajnali elveket megfogalmazó részben ugyanis a paraszti termelés szakszerűsödését a rendiség formaképződéséhez kapcsolja. Ahhoz a szokásszerűség által kialakított rendszerhez, amelyet az egész európai társadalomfejlődés alapjának tekintett. A két háború közötti magyar paraszti társadalom jellemzésekor pedig ezt a hagyományt mindenféle szakértelem híján levőnek minősíti.

Erdei kettős értékelése a parasztság jellegének meghatározásában ékes bizonyítéka annak az őrlődésnek, amely a szakszerűsége törekvő történész, szociológus és a társadalmi változásokat kívánó politikus eltérő preferenciáit jellemzi. A *magyar paraszttársadalom* általános szociológiai részéből következően a *szaktudós* Erdeinek egy átalakuló, a rendi társadalmi formákból folyamatosan kilépő és egyre inkább polgári jegyekkel jellemezhető, erősen differenciálódott parasztságot kellene ábrázolnia. A *politikus* Erdeinek pedig a parasztság egységesen elnyomott helyzetét és alapvetően rendies tartalmát kellene igazolnia. Ezzel magyarázható, hogy miközben Erdei a szöveg egyes pontjain a parasztságot alapvetően rendies társadalmi csoportnak tekintette, a parasztság rétegződését azonban a polgári társadalomban osztályhelyezete alapján értékeli, és az egykor tömb jellegű csoport („parasztrend”) osztályhelyzet alapján való nagy differenciáltságáról beszél. A parasztság társadalmi helyzetét értelmező rész tehát a két istent is szolgálni akaró Erdei munkája.

A kettős szempontrendszer a parasztság Erdei szerint jellegadó csoportjának, a kisgazdáknak a leírásában mutatkozik meg leginkább. Erdei ezt a csoportot azon kisparasztok közé sorolja, amelynek ugyan osztályhelyezete alapján a középosztályhoz kellene tartoznia, de amely – rendi társadalmi formái miatt – egy ettől elkülönülő altársadalmat hoz létre. Erdei szerint leginkább azért, mivel a kisgazdákat barbár és formátlan küszködés jellemzi, amely sem paraszti társadalmi formákat, sem polgári osztályviszonyokat nem képes kialakítani. A kisgazdacsoport életképtelenségére, zsákutcás fejlődésére összpontosító Erdei-féle értékelés azonban másrészt megemlíti, hogy a kisgazda polgárparasztok teljes mértékben polgári mentalitással rendelkeznek, és vállalkozásuk is a piaci lehetőségekhez alkalmazkodó, gépesített, korszerű mezőgazdasági üzemnek tekinthető. Hasonlóképp tárgyalja azon vidékek a kisgazdáit is, ahol a paraszti társadalmi állapot válsága a polgári viszonyok hiánya miatt még nem következett be. Tehát a kisgazdák eltérő történeti előzménnyel rendelkező, és a polgári átalakulás különböző fokán lévő csoportjainak értékelése is része Erdei e tekintetben szakszerű elemzésének. Végkicsengésében azonban a politikai preconcepciójának megfelelően ideológiai jellemzést tesz erről a jellegadó csoportról. Tehát a köztes helyzetű, sem a paraszti hagyományban benn élni már nem képes, sem a polgári átalakulásban nem sikeres csoportot tekinti a kisgazdák egészére jellemzőjének; annak ellenére, hogy mind a polgárparasztok („már nem

parasztok), mind a rendi hagyományú „még parasztok” jelentős súllyal bíró alcsoportjait képezik e társadalmi csoportnak.

Az egyéb paraszti társadalmi csoportok értékelése is magán viseli Erdei szociológusi és politikusi ambícióit. Az általános szociológiai rész szemléletével szemben Erdei gyakran emeli ki a paraszti gazdálkodás irracionális természetét, a korszerű eljárásokra és célracionális tervezésre való képtelenségét. A paraszti hagyomány negatív megítélésével szemben viszont egyes parasztrétegek esetében a paraszti kultúra szakértelmét, elmélyültségét hangsúlyozza, amelyek eredményeként sikeres adaptáció történt a kapitalista viszonyokhoz. *A magyar paraszttársadalom* általános szociológia része alapján arra kellene gondolnunk, hogy ezt a szakértelmet azoknak a térségeknek esetében tapasztalja Erdei, amelyet legjobban formált a rendi társadalom szokásszerűsége, sajátos formaképződése. A paraszti szakszerűség hiánya pedig azokat a térségeket kell, hogy jellemezzen, amelynél ez a formaképződés hiányos, kevésbé elmélyült volt, és nem alakulhatott ki az európai tradíciót jellemző paraszti életvilág. Erdei egész életművén végigvonuló értéktételezésének megfelelően azonban *A magyar paraszttársadalom* hajnali paradigmájával szemben éppen fordított módon jelenik meg a szakszerűség a paraszti gazdálkodásban. Azokon a térségeken, ahol a rendi formaképződés inkább alakította a paraszti gazdálkodást, ott egyáltalán nem említi, vagy elvitatja, ahol pedig a gazdasági termelés e formaképződés kevéssé hangsúlyos jelenlétével történt, ott kiemeli a paraszti szakértelmet és a paraszti kultúra elmélyültségét. Ilyen módon válik az alföldi tanyás rendszer paraszti világa a szakértelem példájává, és ezért tekinti Erdei a dunántúli paraszti társadalomfejlődést szakértelem híján lévőnek.³⁴

A magyar parasztság rendies jegyeinek ideologikus túlhangsúlyozásával azonban nem csupán a társadalomrajz máshol differenciált jellege szenved csorbát, hanem ez a szemlélet Erdei politikai víziója elé is nehezen megválaszolható kérdéseket állít. Valójában azt a problémát veti fel, amire Erdei pályája kezdete óta nem igazán képes meggyőző választ adni. Ha a magyar parasztság a magyar társadalom leginkább rendies maradéka, ha ez a társadalmi csoport rendelkezik a legnagyobb deficittel a polgárosodás tekintetében, akkor miképpen várható, hogy a parasztság politikai hegemoniájának megteremtésével a nem egészében polgári társadalomszerkezetet valóban polgárivá tud alakulni? Különösen jogosnak tűnhet a kérdés, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy Erdei a magyar parasztság viszonyát a polgárosodás, a kapitalista átalakulás folyamatához mint az azt elszenvető társadalmi csoportot mutatja be. Hogy lesz képes a parasztság „földszabadulásával egy polgárisabb szerkezetet”³⁵ kiformálni, ha ez a társadalmi átalakulás a parasztság aktív közreműkö-

34 Erdei politikai programja miatti értéktételezésének következménye lesz a szöveg egy újabb ellentmondása. Hiszen Erdei a polgárgazdák dunántúli és alföldi csoportjait *A magyar paraszttársadalom* korábbi szövegrészében az alapján különböztette meg, hogy szerinte a dunántúliak elsősorban a mezőgazdasági termelés kapitalista fejlesztésében, a hagyományos parasztüzem korszerű kapitalista üzemmé alakításában, az alföldiek pedig az élet polgári formáinak létrehozatalában jeleskedtek. Tehát a most szakszerűtlenséggel jellemzett dunántúli parasztságot tekintette Erdei a legfejlettebb kapitalista üzemet kialakító csoportnak!

35 Erdei 1941: 82.

dése és akarata nélkül játszódott le? Kétségemet fokozza, hogy elméletileg egy kötönten rendies szerkezetű társadalmi csoport domináns helyzetbe kerülésével – Erdei vágyával ellentétesen – sokkal inkább a polgáriasabb társadalmi csoportok polgári jegyeinek a feloldódására lehetne számítani, minthogy az egész társadalom polgári szerkezetűvé válása következne be. Ha *A magyar paraszttársadalom* hajnali társadalomelméletével gondolkodunk, akkor ez hatványozottan érvényes a rendi fejlődéstől nagyobb távolságot mutató alföldi tanyás mezővárosok esetében. A parasztrendi társadalmi formák kevésbé elmélyült kiformalódása ugyanis olyan okszerű társadalmi viszonyrendszereket örökít tovább, amely nemhogy egy „embersége-sebb formaképződés” alapjául nem szolgál, hanem a nyers hatalmi viszonyok hangsúlyosabb jelenlétét hozza magával. Erdei azonban nem kívánja a sajátjává tett hajnali történetiségtől való eltérés politikai következményeit végiggondolni. Még akkor sem, ha a magyar társadalomfejlődés lényegének tekintett alföldi tanyás mezővárosi fejlődés alapján, a parasztság politikai-társadalmi hegemoniájának megvalósítását célzó politikai program a meglévőnél is súlyosabb társadalmi válságot implikál.

A fentiek fényében azonban világossá válnak Erdeinek a kötet záró részében tett megállapításai. Erdei az öt befolyásoló hatások között a hajnali társadalomelmélet módszert és szemléletet adó jelentősége mellett kiemeli a népi szociográfia, a hazai szépirodalom és saját korábbi munkásságának a hatását is. Miként elemzésünk is utalt rá, ezek az elemek valóban formálják a kötet szemléletmódját. Jelenlétük azonban nem teszik cizelláltabbá *A magyar paraszttársadalmat*, hanem Erdei elemzésének szakszerűségét, a munka szociológiai elemzésének koherenciáját veszélyeztetik. Mindezen elemek bevonásával ugyanis Erdei politikai cselekvési programjának végrehajthatóságát kívánja megőrizni, ami azonban a két háború közötti parasztság társadalomrajzában hajnali szemléletet tükröző elemzése ellen hat. A hajnali történetiség alkalmasnak bizonyult volna a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak, a magyar parasztságnak a társadalomszerkezetben elfoglalt helyzetének bemutatására, de Erdei politikai víziójának megvalósítására nem nyújtott ideológiai támaszt. A korábbi Erdei írások szemlélete (és néhol a népi szociográfia álláspontja)³⁶ ezért bukkan elő *A magyar paraszttársadalom* felfogásában; bizonyítva egyúttal azt is, hogy Erdei ebben a kötetben sem tudott elszakadni politikai ambíciójától. Erdei politikusi énjének erejét pedig az mutatja, hogy a korábbi, már meghaladott elemeket akkor is visszaemeli a társadalomelemzésébe, ha önmaga is tisztában

36 Miközben Erdei a történetési, szociológusi szakszerűség elérése érdekében Hajnal István társadalomelméletét fogadja el és építi be a magyar társadalom elemzésébe, a népi szociográfusok közül viszont a leginkább ideologikus tartalmú és szociológiai pontosságának nehezen nevezhető Veres Péter-i szemlélet hatása mutatható ki. Veres „paraszti altársadalom” elképzelése tekinthető az Erdeit ért legerősebb hatásnak, amely a népi szociográfusok szemléletéből jelentkezik *A magyar paraszttársadalom* és más Erdei művek társadalomszemléletében. Veres Péter szemléletet formáló jelenlétének az a pikantériája az Erdei írásokban, hogy Erdei maga utal a veresi társadalomszemlélet problematikusságára. Hiszen a kötet záró részében ekképpen fogalmaz: „Bár Veres Péter szociológiai fogalmazást vesz segítségül, könyve nem mint szociológiai fogalmazás, hanem mint írói megjelenítés értékes és hiteles.” (Erdei 1941: 167.)

van korábbi álláspontjának tarthatatlanságával; miként erről a kötet záró részében, Erdei saját, a *Parasztokkal szembeni kritikájából* értesülhetünk.

A hajnali társadalomelméleten kívüli hatások megjelenését *A magyar paraszttársadalomban* a politikum társadalomrajzot módosító hatásával magyaráztuk. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen szerepet tulajdoníthatunk Erdeinek a „szocializmus társadalomszemléletére” való hivatkozásának. A marxista megközelítés helyével *A magyar paraszttársadalomban* annál inkább is foglalkozni kell, mivel a *Magyar gazdaságtudomány*, tehát az 1930-as évek közepe óta először szerepel a marxizmusra utalás Erdei írásban. A marxista felfogás azonban – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy milyen nagy hangsúllyal emeli ki Erdei a munka záró részében ennek állítólagos jelentőségét – nagyon kevésbé formálja a kötet társadalomszemléletét. A parasztság definiálása során ugyan Erdei kétségtelenül utal a marxista felfogásra, de a parasztság társadalmi helyének megrajzolásakor éppen a marxizmussal szemben a hajnali társadalomelméletnek megfelelően foglal állást. Erdei a gazdasági determinizmusok társadalmi helyzetet meghatározó, marxista felfogásával szemben azt állítja, hogy az európai rendiségben ezt a viszonyt a társadalmi formák milyensége határozza meg, és ez hat vissza a gazdasági törvényszerűségekre is. A gazdasági determinizmusok közvetlen érvényesülése csupán azokban a társadalmakban történik meg, „amely nem jut el az objektív társadalmasulásnak, szóval a tárgyi társadalmi formák képzésének a titkáig. [...] Olyan társadalomban azonban, ahol objektív érvényre jutó formaképződés indul meg, a gazdasági érdekek, önérvényű, sajátágsóan emberi és társadalmi energiákat érvényesítő társadalmi formákba kényszerülnek beágyazódni, s evvel már meg is szűnt kizárólagos érvényesülésük lehetősége.”³⁷ Erdei tehát a marxizmusban megfogalmazott gazdasági szemléletnek csak az európai rendiségen és az európai társadalomfejlődésen kívül, a „nomád társadalmak” esetében tulajdonít érvényességet. Ez a megközelítés azonban szemben áll a marxista történelemszemlélettel.

A magyar paraszttársadalom – minden egyenetlensége ellenére is – alapvetően a hajnali társadalomelméleten alapul. Ezzel együtt mindenképpen állítható, hogy Erdei megkísérli a marxista retorikát és esetenként a marxista szemléletet is beépíteni alapvetően hajnali társadalomelméletébe. A marxizáló szemlélet elsősorban a gazdasági viszonyrendszer hatásának értékelésekor jelenik meg, miként ezt Erdei maga is megállapítja. Erdei szerint a szocialista társadalomszemlélet annyiban hatott rá, hogy megtanulta „a parasztság gazdasági érdekek és hatalmi viszonyok által való meghatározottságát kiismerni.”³⁸ Ezzel egyet is érthetünk és ennek a hatásnak a jegyei kétségtelenül jelen vannak *A magyar paraszttársadalomban*. E szemléletnek megfelelően különbözteti meg Erdei az ipari munkásságot és a parasztságot a termelőszközökhöz, a termelésben résztvevő tőkéhez való viszonya tekintetében. A hatás jelentőségét azonban két tényező is nagyban csökkenti. Egyrészt az, hogy Hajnali társadalomelméletének is része az eltérő tőkeviszonyok és hatalmi struktúrák tárgyalása. Másrészt Erdei nem a marxizáló megkülönböztetés, hanem a hajnali tár-

37 Erdei 1941: 23.

38 Erdei 1941: 165.

sadalmi formák alapján rajzolja meg a parasztság és a munkásság társadalmi helyét. Ennek megfelelően Erdei maga is megfogalmazza a kötet végén marxista felfogástól való világos distanciáját és a hajnali társadalomelmélet melletti állásfoglalását: „Minden gazdasági és hatalmi meghatározottság ellenére sem tudtam másként szemlélni a parasztságot, mint a gazdasági és hatalmi viszonyok által kialakított, azonban e kialakító tényezőktől elvonatkozott, objektív érvényű társadalmi formát.”³⁹

Ha a „szocializmus társadalomszemlélete” ilyen kevés nyomott hagyott *A magyar paraszttársadalom* felfogásán, minek tudható be Erdei hivatkozása? Megközelítem szerint ennek mindkét oka a politikus Erdei elképzeléseivel függ össze. Erdei egyrészt 1942-re már határozottabban a fennálló politikai rendszeren túl fogalmazza meg politikai cselekvésprogramját. Erdei azokhoz a „már nem nemzeti tényezőt” jelentő, paraszteredetű írókhoz sorolja magát, akik a marxizmussal kacérkodva magukat baldaliként definiálják. Ennek a baloldaliságnak retorikai nyomai megtalálhatóak *A magyar paraszttársadalom* szövegében is, anélkül, hogy a munka társadalomszemléletén módosítana. A marxizmusra hivatkozás másik oka az, hogy miként elemzésünk is rámutatott, a hajnali társadalomelmélet ugyan olyan értelmezési paradigmát nyújt, amellyel megragadhatóak lennének a magyar társadalomfejlődés specifikumai, de a parasztság fölszabadításának politikai programja nem megvalósítható e megközelítésen keresztül. A marxizmus azonban elméleti munícióval szolgál a politikai cselekvésprogram véghezviteléhez. A politikai cselekvés érdekében hangoztatott marxizmusnak azonban *A magyar paraszttársadalomban* nincs jelentős hatása, hiszen ebben a kötetben – a fenti, kisebb áthallásokon túl – csak a nemzeti társadalommal való végleges szakítás gondolatával és a baloldaliság kinyilatkoztatásával találkozunk. (A marxizmus és a hajnali materialista társadalomelmélet összeillesztésére Erdei majd az 1943-as szárszói, a magyar társadalomról szóló előadásában,⁴⁰ illetve az 1943–44-es keltezésű, hagyatékban maradt írásban⁴¹ kísérel meg; álláspontom szerint azonban itt is inkább a retorika szintjén, anélkül, hogy a marxizmus a munkák társadalomszemléletét jelentősen formálná.⁴²)

A magyar paraszttársadalom szemlélete tehát döntően a hajnali felfogást képviseli. Azt az elméleti paradigmát, amely Erdeit a *Magyar tanyák* mellett eddigi legsikerültebb társadalomelemzéséhez segítette hozzá. A kötet értékelésekor azonban számtalan ponton tettünk szóvá olyan elemeket, amelyek a magyar parasztság és a társadalom egyéb csoportjainak Erdei-féle ábrázolásában ellentmondásokhoz vezetett. Egyet értünk azonban Erdeivel abban, hogy a szöveg „még nem kész és teljesen kiművelt megfogalmazása” ellenére – miként Erdei is megállapítja – „a parasztság helyes és megbízható társadalmi megismerése csak ennek a módszernek a további helyesbítésével érhető el”. A véleménykülönbséget csak az jelenti, hogy a kötet koherens társadalomrajzot megingató egyenetlenségeinek okát Erdei a módszer újdonságában, saját,

39 Erdei 1941: 165–166.

40 Erdei 1943b.

41 Erdei 1976.

42 Álláspontom kifejtését lásd Bognár 2003a és 2003b.

még nem kellőképpen kiművelt megfogalmazásában látja. Álláspontom szerint azonban a politikum társadalomrajzot befolyásoló hatásának eredményeképpen jelennek meg *A magyar paraszttársadalomban* olyan elemek, amelyek a társadalomrajz sikeressége ellen hatnak. Az Erdei kötetekben folyamatosan meglévő ideológiai tartalmak ellenére azonban egy olyan társadalomkép bontakozik ki, amely a magyar társadalom-szerkezet sajátosságait a történeti fejlődés alapján igyekszik megérteni. A szöveg minden egyenetlensége, ellentmondásai ellenére az eddigi Erdei írások közül leginkább tudja megragadni az eltérő eredetű és hagyományú társadalmi csoportok jellegzetességeit. A magyar társadalom sokszor párhuzamosan futó értelmezései is a különböző társadalmi üzemek jellemzőit igyekszik szakszerűen ábrázolni, anélkül, hogy a kettős társadalom problematikus koncepciója alapján írná le a társadalmat. A kötet szociográfiája pedig a magyar parasztság legdifferenciáltabb leírását tartalmazza. *A magyar paraszttársadalomban* ilyen módon hibái ellenére is benne rejlik a két háború közötti magyar társadalom első érvényes ábrázolása. Ennek az esélynek bizonyítékául majd a kevésbé ismert, de Erdei munkásságának csúcspontját jelentő *A paraszti társadalom*⁴³ című írás szolgál, amely *A magyar paraszttársadalom és a Magyar tanyák* hajnali társadalomelméletét az Erdei művek közül a legkövetkezetesebben tudja érvényesíteni társadalomrajzában.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Ignác 1906: *A magyar jobbágyság története*. Budapest
- Bognár Bulcsu 2001: Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól. *Korall* 2. 128–148.
- Bognár Bulcsu 2003a: „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít.” Erdei értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság* (46) 8. 59–79.
- Bognár Bulcsu 2003b: Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In: K. Horváth Zs. – Lugosi A. – Sohajda F. (szerk.) *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 587–610.
- Bognár Bulcsu 2004: *Erdi Ferenc*. /Magyar Pantheon Sorozat/ Budapest, megjelenés előtt
- Deér József 1938: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest
- Eckhardt Ferenc 1933: *Magyarország története*. Budapest
- Erdi Ferenc 1931: Királyhegyes. *Századunk* 1. 25–35.
- Erdi Ferenc 1932: A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk* 4–6 füzet 81–91., 7–10. füzet 140–148., 11–12. füzet 193–198.
- Erdi Ferenc 1934: *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó
- Erdi Ferenc 1935a: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk* 7–12. füzet. 244–252.
- Erdi Ferenc 1935b: Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány* 1. 43–49.
- Erdi Ferenc 1935/36: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány* 1935/2. 137–148., 1936/1. 143–154., 1936/2. 251–263.

43 Erdei 1943a.

- Erdei Ferenc 1936: A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete. *Válasz* 9. 371–378.
- Erdei Ferenc 1937: *Futóhomok*. A Duna-Tisza-köz földje és népe III. /Magyarország felfedezése/ Budapest
- Erdei Ferenc 1938: *Parasztok*. Budapest
- Erdei Ferenc 1939: *Magyar város*. Budapest
- Erdei Ferenc 1940: *Magyar falu*. Budapest
- Erdei Ferenc 1941: *A magyar paraszttársadalom*. /Magyarságismeret 5./ Budapest
- Erdei Ferenc 1942a: *Magyar tanyák*. Budapest
- Erdei Ferenc 1942b: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány* 4–5. 463–496.
- Erdei Ferenc 1943a: A paraszti társadalom. In: Bartucz Lajos (szerk.) *A magyar nép*. /A művelődés könyvtára 9./ Budapest, 114–135.
- Erdei Ferenc 1943b: A magyar társadalom. In: *Szárszó*. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Budapest, 12–36.
- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között I–II. *Valóság* (19) 4. 23–53. ill. 5. 36–58.
- Erdei Sándor 1974: Erdei Ferenc életrajza. In: Berend T. Iván – Suhay Miklós (vál.): Erdei Ferenc: *Emberiül élni*, Budapest, 617.
- Hajnal István 1939: Történelem és szociológia. *Századok* (73) 1. 1–32. ill. 2. 137–166.
- Hajnal István 1942: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (főszerk.) *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország*, Budapest, 163–200.
- Hajnal István 1988: *Az újkor története*. /Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet/ [reprint] Budapest
- Hajnal István 1993: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Szerk. Glatz Ferenc.) /História Könyvtár, Monográfiák 2./ Budapest
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1936: *Magyar történet*. Budapest
- Némedi Dénes 1978: A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében, *Szociológia* (8) 4. 511–525.
- Sinkovics István 1941: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt. In: Eckhardt Sándor (szerk.) *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 7–43.
- H. Soós Mária (szerk.) 1991: *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Budapest
- Szabó István 1940: *A magyar parasztság története*, Budapest
- Szabó István 1941: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Eckhardt Sándor (szerk.) *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 44–80.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest

Mátay Mónika

Historiográfiai viták a testamentumról

A testamentum kétarcú történeti forrás. Számtalan olyan információt hordoz, amely alkalmassá teszi a kvantitatív elemzésre. Ez felkeltette azoknak a kutatóknak a kíváncsiságát, akik a végrendelezők döntéseinek „megszámlálásából” mentalitástörténeti következtetéseket próbáltak levonni: a végintézkedéseket tömegesen előforduló attitűdök lenyomatainak tekintették. Az ő számukra tehát az a tény, hogy a testamentum nagy számban fennmaradt és természeténél fogva egységesített nyelvi paneleket és adatokat (is) tartalmazó forrás, biztosította a statisztikai vizsgálat feltételeit. Ugyanakkor a végakarát úgy is olvasható, mint az élettörténet narratívája. A végső számadás lehetőséget ad az örökhagyónak az összegzésre, személyes kapcsolatai értékelésére, sikereinek és kudarcainak elbeszélésére, és a vagyonára vonatkozó döntéseinek indoklására. Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a testamentum csupán szándéknyilatkozat, amely csak akkor értelmezhető, ha a lehető legtöbb információt feltárjuk az előzményekről és a következményekről, azaz alapos mikrotörténeti esettanulmányt készítünk. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy milyen eredményekre vezethet a két megközelítés.

TÖRTÉNETÍRÓI DIVAT: KVANTITATÍV VÉGRENDELET-ELEMZÉSEK

A testamentumok forrásértékét már a 19. században felismerték a történészek. Angol, francia és olasz nyelvterületen, továbbá Közép-Európában egyaránt megindult a végrendeletek széleskörű forráskiadása. Ugyanakkor a válogatás meglehetősen szelektív volt. A korabeli történetírás szemléletének megfelelően, természetesen a „nagyok” álltak az érdeklődés fókuszában: elsősorban államférfiak, arisztokraták, nemesek, a városi gyűjteményekből pedig polgármesterek, patríciusok utolsó rendelkezéseit publikálták.

A forrásközlésekkel egy időben került sor a végrendeletek tudományos feldolgozására is. Elsőként a jogtörténészek figyeltek fel a testamentumokra, a 20. század első évtizedeitől azonban megkezdődött a végakaratok társadalomtörténeti szempontú értékelése. A végintézkedést azóta is rendszeresen használják családrekonstrukciós elemzésekhez, várostörténeti monográfiákhoz, a társadalmi rétegződés és vagyonepítési stratégiák vizsgálatához, a vallással, a gyerekneveléssel, a házassággal kapcsolatos attitűdök feltérképezéséhez – hogy csak néhányat említsünk a számtalan alkalmazási lehetőség közül. Az 1960-as és ’70-es évektől kezdve a testamentumok kutatása új lendületet vett, amiben egyrészt meghatározó szerepet játszottak az ekkor már bőségesen rendelkezésre álló publikált források, másfelől pedig az, hogy az anyagi kultúra és a hétköznapi élet kérdéseivel foglalkozó társadalomtörténészek felismerték e forrástípus

„tömegességének” előnyeit. Az alábbiakban először néhány, szakmai körökben élénk érdeklődést és egyúttal parázs vitát kirobbantó kutatás eredményeit ismertetem.¹

Szisztematikus statisztikai testamentum-elemzésre először egy angol kutató, Wilbur Kitchener Jordan vállalkozott az 1950-es évek második felében. Jordan a végrendeletekből összegyűjtötte a kegyes adományokra vonatkozó adatokat: kutatásának célja az adakozási szokások időben és térben eltérő tendenciáinak feltérképezése volt.² Vizsgálódásainak eredményeit három terjedelmes monográfiában publikálta.³ Az angol fővárosban és tíz grófságban tanulmányozta a testálók adakozási szokásait az 1480 és 1660 között eltelt 160 évben. Arra a következtetésre jutott, hogy a végrendelezők „nagylelkűsége” korántsem volt az idő függvényében egyenletes. Míg a 16. században a végrendeleti hagyományok száma és értéke folyamatosan nőtt, a század végén ez a tendencia némiképp lelassult, de az 1610-es évektől új, a korábnál jóval jelentősebb számú és értékű adományozásról tettek tanúbizonyságot az angol végrendelezők. Ráadásul nemcsak az adakozási hajlandóság nőtt meg, de az előnyben részesített intézmények is változtak: a 17. század első évtizedeiben a korábbi egyházi adakozást felváltotta a szegények támogatása és az oktatási célból tett hagyományozás. Jordan mindebből azt a kézenfekvőnek látszó tanulságot szűrte le, hogy az angol társadalomban korán, már a 17. században megindult egy spontán szekularizációs folyamat. A történész úgy vélte, hogy sikerült feltárnia egy különleges folyamatot, melynek során a középkori vallásos beállítódást felváltotta a világias gondolkodás.

Jordan kutatásait hevesen bírálták az angol történészek: módszertanilag és általános következtetései tekintetében egyaránt. Gazdaságtörténeti szempontból kifogásolták, hogy nem vette figyelembe az infláció hatását és azzal sem számolt, hogy a kiemelkedően magas adományok jelentősen befolyásolják a vizsgálati eredményeket.⁴ Ugyanakkor az a kérdés is felmerült, vajon a szegénygondozásra fordított jótékonyosság „szekulárisabbnak” tekinthető-e a vallási hagyománynál; mindkettőt a kegyes jámborság, tehát a középkorból „örökölt” keresztény magatartás inspirálta.⁵ Összességében azt mondhatjuk, hogy Jordan adatainak újraértékelése más tendenciákat mutatott, mint ahogyan azt ő eredetileg feltételezte. Egyik kritikusa végül kétségbe vonta: érdemes volt-e egyáltalán a feldolgozást elvégezni?⁶ A szokatlanul indulatos szakmai reakciót talán az váltotta ki, hogy a jótékonyosság kutatása kitérített területnek számított az elmúlt évtizedek angol történetírásában. A kutatók egy csoportja az angol szegénygondozást a kontinensről eltérő jellegzetességekkel ruházta fel, s a különbségeket a vallásra, a szegénységgel kapcsolatos eltérő protestáns és katolikus magatartásformákra vezette vissza.⁷ Mások ellenben amellet érveltek, hogy a vallási tényező elhanyagolható,

1 A vonatkozó német szakirodalom áttekintését lásd: Szende 2000: 38–40.

2 A testamentumokon kívül megpróbálta feltérképezni az adományozásról fennmaradt egyéb forrásokat is, de mint maga is elismeri, effajta adatokat csak szórványosan dokumentáltak (Jordan 1959: 24.).

3 Jordan 1959; Jordan 1960; Jordan 1961.

4 Jordan adatainak újraértékelése során kiderült, hogy a hagyományok értéke nem nőtt, hanem éppen ellenkezőleg, csökkent a vizsgált időszakban (Bittle-Lane 1976: 203–10.).

5 Slack 1988: 163.

6 Feingold 1979: 267.

7 Erről a nézetről lásd: Jordan 1959: 146–147, 151–154.

valójában az angol és franciaországi vagy itáliai szegénygondozásban sokkal több azonos vonás fedezhető fel, mint ahogyan ezt a kétpólusú modell érvényessége mellett kardoskodók gondolják.⁸ Jordan egyértelműen a különbségeket hangsúlyozta, arra az álláspontra helyezkedett, hogy az igen korán megszervezett angol szegénygondozási rendszer a Max Weber által kidolgozott „protestáns etika” egyik sajátos következménye volt.⁹ „[A] jótékony adományok jelentős növekedése, a korszak jótékonyági intézményeinek működése, és az embereket mozgató impulzusok erősen és mélyen gyökerestek a protestáns etikában, amely a 16. század vége előtt kiteljesedett.”¹⁰

Az angol társadalomtudós vizsgálataival rokon kutatásra az 1970-es években Franciaországban került sor. A francia történészek Jordanhoz hasonlóan a testamentumok segítségével nyomon követhető adakozási szokásokban bekövetkező változásokat vizsgálták.¹¹ Franciaországban a feldolgozás szempontjait három historiográfiai hagyomány határozta meg. Egyrészt befolyásolta a kutatási metódusok és célok kijelölését a statisztikai módszerek térhódítása a társadalomtörténészek körében. Másrészt hozzájárult az *Annales*-körhöz tartozó kutatók tevékenységét végigkísérő érzékenység a mentalitástörténeti kérdések iránt. Végül az is fontos szerepet játszott a végrendeletek iránti fokozott érdeklődésben, hogy a francia forradalom, illetve kulturális előzményeinek feltárása mindig is élénken foglalkoztatta a francia történétírókat. Így tehát azt mondhatjuk, hogy a testamentumokat elemző, ma már klasszikusnak számító monográfiák a korszak társadalomtörténet-írásának elterjedt hagyományait követték. Szerzőik kvantitatív módszerek alkalmazásával próbálták felrajzolni a végrendeletekből „kiolvasható” legfontosabb mentalitástörténeti tendenciákat annak érdekében, hogy az *ancien régime* Franciaországnak társadalmára vonatkozó kérdésekre találjanak választ.

A nemzetközi visszhangot kiváltó, kifejezetten a kvantitatív módszerekre építő vallástörténet jegyében született kutatás Michel Vovelle vállalkozása.¹² A vizsgálat módszertani szempontjait kétségtávol befolyásolta a korban népszerűvé váló szeriális megközelítés, amelyet a gazdaságtörténészek már az 1950-es években alkalmaztak. Az irányzat a társadalomtörténészek körében is lelkes követőkre talált, és az 1960-as évek végén már „kvantitatív forradalomról” beszéltek a szakemberek. Vovelle a statisztikai módszerek társadalomtörténeti alkalmazására *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle* (Barokk kegyesség és dekrisztianizáció a XVIII. századi Provence-ban) című munkájában tett kísérletet. Elemzésének elsődleges célja a vallási attitűdök, a halálhoz tapadó mentalitás megváltozásának hosszú időtartamú (*longue durée*) vizsgálata. A francia történész húszezer provençe-i végrendeletből vett kétezres mintán elsősorban a kegyes adományozás és a temetkezési szokások változásait dolgozta fel. Más történészekhez hasonlóan az ellenreformáció hatásának tulajdonította az 1680 és 1740 közötti időszak intenzív vallásos-kegyességi aktivitását. Úgy vélte, hogy

8 Slack 1988: 8.

9 Jordan 1959: 151–154 és 1961: 190–199.

10 Jordan 1959: 151.

11 Úgy tűnik, hogy a franciaországi kutatásban úttörőnek számító Michel Vovelle nem ismerte angol kollégája munkáit, művében legalábbis nem hivatkozik Jordanra és a bibliográfia sem tartalmazza Jordan monográfiáit.

12 Vovelle 1973.

a 17. század utolsó évtizedeiben és a 18. század első felében a bőkezű adományozás és a hivalkodóan pompás barokk temetési szertartások, a temetés helyének pontos meghatározása és a rítus menetének aprólékos leírása volt jellemző. A 18. század negyvenes éveitől a vallásos buzgóság enyhén csökkent, majd az 1760-as években a szakrális mentalitás radikálisan megváltozott, s a provençe-i társadalomban megkezdődött egy spontán szekularizációs folyamat. Különös figyelmet szentelt vidék és város, illetve az egyes társadalmi rétegek közötti különbségeknek. Azt találta, hogy a vallásosság legdrasztikusabb csökkenése ugyan a „mobil” és nyitott csoportokban, a városi nagykereskedők és az értelmiségiek körében volt a legszembetűnőbb, de az iparosok és a kereskedők között is tetten érhető jelenségről van szó.

Eredményei cáfolták azt a korábban elfogadott nézetet, mely szerint a francia társadalomban lezajlott szekularizációs folyamat a forradalmárok agresszív vallás- és egyházellenes propagandájának, tehát egy felülről a társadalomra erőszakolt politikának a következménye volt. Tézise szerint a provençe-i laicizálódás egy jóval korábbi, ugyanakkor a politikai–állami intervenciótól független, spontán és autonóm kulturális–társadalmi folyamat eredményének tekinthető. A vallásos hiedelmekben és az ezeket kifejező temetési szertartásokban, adományozásban tapasztalható változások tehát a felvilágosodás eszméinek az elit kultúrától független terjedését bizonyították.

Vovelle egyértelműen elkötelezte magát a kvantitatív megközelítés mellett, munkája a számok bűvöletében, egyfajta statisztikai narkózisban született. Maximálisan kihasználta és időnként szellemesen alkalmazta a homogén forrástípus, a látszólag könnyedén rögzíthető adatok által felkínált lehetőségeket. A vallásosságot, a vallásos érzékenységet olyan változókkal mérte, mint például a testamentumokban előírt, a végrendelező lelki üdvéért rendelt misék vagy a védőszentekre tett utalások száma, és a temetéseken felhasznált gyertyák súlya. A francia történetírásban a *dekriztianizáció* statisztikai leírásának volt hagyománya, hiszen Gabriel Le Bras és a köréje csoportosuló történészek már az 1930-as években kísérleteztek ezzel a megközelítéssel.¹³ A szeriális módszerek mentalitás-történeti alkalmazásának egyik első példája Lucien Febvre egy 1941-ben az *Annales*-ban publikált cikke, amelyben inventáriumok alapján próbált nyomon követni bizonyos attitűdváltozásokat.¹⁴ Mégis Vovelle fenti vizsgálata buzdított arra egyes történészeket, hogy a kvantitatív módszereket testamentumok elemzésekor is alkalmazzák. Pierre Chaunu párizsi végrendeletek kvantitatív feldolgozása során a Vovelle-hez hasonló előfeltevésekből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a 17. század folyamán a párizsiak nagyobb értékben és nagyobb gyakorisággal áldoztak kegyes célokra végakarataikban, mint korábban. Chaunu ezt a növekedést egyértelműen a katolikus reformáció térhódításának tulajdonította. Ugyanakkor a század végén bekövetkezett erőteljes visszaesést azzal magyarázta, hogy a francia fővárosban a spontán szekularizáció majdnem egy évszázaddal megelőzte a forradalmat.¹⁵ Jacques Chiffolleau pedig – hasonló metodológiai eljárással –

13 Gabriel Le Bras katolikus papként a strasbourgi egyetem tanára volt. Az általa alapított körhöz tartozó, többnyire szintén katolikus egyháziakból álló történészek az *Annales* módszerek alkalmazásával próbálták a 17–18. századi franciaországi dekriztianizáció okait feltárni. Lásd Le Bras 1955–56.

14 Febvre 1973.

15 Chaunu 1978.

a középkori Avignon társadalmának mentalitástörténeti mozgásait próbálta rögzíteni.¹⁶ Azt is mondhatjuk, hogy a végakaratokból történő „extenzív” adatkitermelés szinte divattá vált, s természetesen az Egyesült Államokban élő kutatók is hódoltak az irányzatnak.

A testamentumokat kvantifikáló amerikai történészek munkái közül az egyik legismertebb Steven Epstein monográfiája.¹⁷ Epstein 1984-ben publikálta *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150–1250* (Végrendelet és vagyon a középkori Genovában, 1150–1250) című művét, amelyben 632 genovai testamentum feldolgozásával próbálta az itáliai városi élet portróját – de legalábbis annak egy szegmensét – felvázolni. Aból indult ki, hogy az utolsó rendelkezés minden más forrásnál jobban tükrözi a középkori polgárok gondolkodásmódját, döntéseinek hátterét és értékrendjét, hiszen a testálók között a városi társadalom viszonylag széles rétege szerepel. A végrendeletet jog- és társadalomtörténeti kontextusba ágyazva, feltérképezte a testamentumok alapján rekonstruálható családi, rokon, baráti és egyéb társadalmi kapcsolatokat. Ugyanakkor figyelmet fordított a kegyes adományozás szokásaira, megvizsgálta, hogy milyen arányban részesültek különböző csoportok – árvák, szegények, özvegyek és betegek –, illetve az egyes intézmények a végrendeleti jótékonykodásból.

Más kutatókkal ellentétben, Epstein a kvantitatív módszereket nem állította a mentalitástörténeti kutatás szolgálatába. Inkább a genovai városi társadalom keresztmetszetéről készített elemzést, de időben zajló, hosszú távú mentális változások felderítésére nem vállalkozott. Epsteinnel szemben a francia tradíció elszánt követője Samuel K. Cohn. A szeriális történetírói „aranykor” után majdnem egy évtizeddel két vaskos munkát is szentelt a kvantitatív testamentum-elemzésnek.¹⁸ *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife* (Halál és vagyon Sienában 1205 és 1800 között. Túlvilági életstratégiák) című művében 13–18. századi sienai végrendeleteket dolgozott fel statisztikai módszerekkel, s ilyen módon próbált mentalitástörténeti változások nyomára lelni. Cohn szoroson Vovelle nyomdokain haladt. Célja annak feltárása volt, hogy pontosan mikor, hogyan és milyen változások következtek be az általa vizsgált 600 esztendőben a sienaiak adakozási szokásaiban. Tézise szerint a 14. század végéig a testálókat egyfajta aszketikus önmegtagadás, a túlvilági életre való felkészülés igénye motiválta végső döntéseikben. A halál kapujában a sienai polgárok végre megértették a kolduló barátok üzenetét, az evilági célok és örömeik megtagadásának imperatívuszát, s bűneik felett érzett lelkiismeretfurdalásuktól és megtisztulási vágyuktól vezérelve fogalmazták meg végakarataikat. Számos intézménynek, „Jézus szegényeinek”, egyházi szervezeteknek, kolduló rendeknek, kórházaknak, világi vallásos csoportoknak adakoztak – minden különösebb megkötés nélkül. A kegyes legátumok azonban aprók, csekély értékűek voltak.

Cohn szerint az első mentalitástörténeti földcsuszamlás a pestishez (pontosabban a járvány 1363-as második megjelenéséhez) köthető. A sienaiak a betegség pusztításának hatására szembesültek a földi élet törékenységével és kiszolgáltatottságával. Ez radikálisan átformálta életről és halálról vallott nézeteiket, s ezeket a változásokat tükrö-

¹⁶ Chiffolleau 1980.

¹⁷ Epstein 1984.

¹⁸ Cohn 1988 és uő. 1992.

zik a végrendeletek. A testálók számára a korábbinál jóval fontosabbá vált a „halál utáni élet” megtervezése: nagyobb hangsúlyt fektettek annak előírására, hogyan sáfárkodjanak az örökösök a rájuk hagyott javakkal. A végrendelkező a 14. század végétől különböző feltételekhez, helyes viselkedéshez, életkorhoz, életformához kötötte az örökséget, s arra próbálta kényszeríteni utódait, hogy ápolják a családi vagyont és hírnevet. Az 1363-as esztendő az adományozási szokásokat is átformálta. Ettől kezdve a testálók „racionálisabban” intézkedtek, az elaprózott juttatások helyett világosan definiált céllal ajándékoztak, és pontosan megjelölték a kiválasztott intézményeket és személyeket. Kevesebb rászorulórol, de hatékonyabban, jelentősebb anyagi támogatással próbáltak gondoskodni.

A *Cinquecento* tendenciái erősödnek fel a Cohn által kijelölt harmadik időszakban, a 16. században. Cohn értelmezésében ez az „önzés”, az individuális szempontok érvényesítésének kora. Az adományok száma és értéke radikálisan csökkent, de ennek a változásnak háttérében nem a Burckhardt által leírt szabadgondolkodó, reneszánsz ember állt. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a *családi ethosz* lett a legfőbb érték, a testálók döntését elsősorban a családon belüli örökítés, a családi dicsőség ápolása, a vagyon megőrzése és gyarapítása befolyásolta. Részletekbe menő instrukciók alapján kellett megépíteni és gondozni a családi oltárokat, kápolnákat és kriptákat. A végrendelkezők több generáció számára előírták, milyen vagyonépítési stratégiákat alkalmazzanak, mit adhatnak el, s milyen javakat kell megtartaniuk. Ugyanakkor jól meghatározott indokok alapján osztották el az örökséget: jutalmaztak és büntettek a testamentumokban.

Az ellenreformáció kulturális hatását bizonyítja az a vallási mozgalom, amely a 17. században bontakozott ki. A középkori intézményeket támogató adományok folyamatos hanyatlása mellett újfajta társulások, laikus vallási szervezetek, temetkezési és jótékonyági egyesületek felemelkedését figyelhetjük meg. Egyes végrendelkezők ezernél is több halotti mise celebrálását rendelték el, de intézkedtek a szentségeket szolgáltatók személyéről, előírták a temetési szertartás pontos menetét, sőt említést tettek kegytárgyakról, vallási témájú művészeti alkotásokról is. Röviden szólva, a testvilági kultuszát ismét felváltotta a lélekről való gondoskodás igénye.

Végül a 18. század közepétől visszafordíthatatlan szekularizációról tanúskodnak a végrendeletek. A felvilágosodás századában a kegyes adományok száma és értéke drasztikusan csökkent; amint Cohn mondja, az „evilági gondolkodás” rányomta bélyegét az örökhagyók döntésére. Olyan gyakorlati szempontok kerültek előtérbe, mint az életben maradó családtagokról, szolgákról való gondoskodás, megélhetésük biztosítása, a gyermekek neveltetése és a háztartás ügyeinek megnyugtató rendezése.

Cohn, első monográfiájának befejezése után, *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy* (Az emlékezés kultusza és a fekete halál. Hat reneszánsz város Közép-Itáliában) címmel 1992-ben publikált elemzésében kitérítette vizsgálódásának fókuszát. Míg korábbi elemzését Sienára korlátozta, ebben a könyvében öt további itáliai város, Pisa, Firenze, Arezzo, Perugia és Assisi testamentális eljárásait dolgozta fel, ugyanakkor az időhatárokat a fenti 600 évvel szemben a 13–15.

századra szűkítette.¹⁹ Mintegy 3400 végrendelet áttanulmányozása után arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált városokban két, időben és térben jól elkülöníthető végrendekezési típus alakult ki. A hat várost a két stílus jegyében két csoportba osztotta. Úgy vélte, hogy az első csoportba tartozó városok polgárainak adakozási, rendelkezési szokásai fémjelezték azt az önmehtagadó, középkorisan aszketikus és a spirituális üdvözülést szem előtt tartó jámborságot, amely a 14. század közepéig a sienai végrendelezők döntéseit is meghatározta: elaprózott adományok, sok intézménynek rendelt juttatás, feltétel nélküli adakozás. A második csoportba tartozó testálók ezzel szemben jóval tudatosabban adakoztak: meghatározott alapítványokra, pontosan megjelölt célokra költötték a pénzüket. „Aszketikus társaikhoz” képest több figyelmet fordítottak földi javaik megőrzésére, emlékeztük fenntartására és ápolására. Némiképp leegyszerűsítve, Cohn nem tett mást, mint a Sienában azonosított viselkedési minták közül az „önfeláldozó aszketikus” és a „reneszánsz individualistát” kivetítette egy földrajzilag nagyobb területre. Meggyőződése, hogy a végrendeletek elemzése kapcsán egy sajátos „reneszánsz pszichológia”, vagy másképpen, „reneszánsz mentalitás” nyomára lelt.

Hogyan vélekedjünk a végrendelet-elemzések fenti módszereiről és eredményeiről? Támpontul szolgálhat néhány kritikus észrevétel, amelyeket éppen az általunk ismertett munkák alapos végiggondolása és a kvantitatív módszer továbbfejlesztése inspirált. Philip Hoffman 600, 16–18. századi lyoni testamentum feldolgozásakor arra a következtetésre jutott, hogy Vovelle és Chaunu statisztikai eljárásának legfőbb fogyatékosága: az adakozási tendenciák leírásakor nem próbálták mérni a független háttérváltozók hatását, amit az általuk használt eljárásokkal egyébként nem is lehetett volna.²⁰ Vizsgálatukból tehát nem derült ki az, hogy a végrendelező vagyona, műveltsége, neme, kora és kiskorú, de legalábbis nem házas gyermekeinek száma hogyan befolyásolta a kegyes adakozást. Azt is jeleznie kell a kutatónak, vajon „mintája” mennyire tekinthető reprezentatívnak, azaz az általa elemzett végakaratokból nyert eredmények mennyiben érvényesek a teljes városi vagy regionális közösségre. Továbbá azt a kérdést is fel kell vetni, hogy ha a mintában szereplő testamentumokban változást regisztrál a történész, az valós mentalitásbeli fordulatot jelez, vagy csak a minta összetételének megváltozására utal. Hoffman egyértelműen támogatja a testamentumok további kvantitatív vizsgálatát. Mint állítja, szakmai körökben elterjedt nézet, hogy a kegyes adományok a vallásos attitűdök kiváló indexei, amelyek segítségével egy „mindaddig néma népesség legmélyebb meggyőződését és hiedelmeit” ismerhetjük meg.²¹ „Egy olyan társadalomban, amelyben a szakrális áthatotta a hétköznapi életet és a hitről folytatott viták háborúkat robbantottak ki, a végrendeletek által felkínált lehetőség igen izgalmas [...] a testamentumok a jövőben, minden kétséget kizáróan, aránybányái lesznek az *ancien régime* társadalomtörténeti kutatásainak.”²² A történész tehát nagy lehetőségeket lát a további kvantitatív munkálkodásban, de arra figyelmezteti kollégáit, hogy az általuk

19 Így pontosan azt az utat járta, amit Cohn fenti művéről írott recenziójában Thomas Kuehn javasolt. Kuehn szerint a sienai mentalitástörténeti eredmények „tesztelése” érdekében más itáliai városokat is érdemes volna bevonni a vizsgálatba (Kuehn 1991: 625).

20 Hoffman 1984a és szintén lásd a módszertani tanulmányt uő. 1984b.

21 Hoffman 1984b: 814.

22 Hoffman 1984b: 814–815.

használt elavult módszereket időszerű felcserélni egy érzékenyebb, a független változók kiszűrésére alkalmas eljárással. Megoldásként az ún. tobit analízist, azaz a regresszió-elemzés egy változatát ajánlja, mely művelet az 1970–80-as években a szociológusok körében is népszerű volt.

Hoffman-nal szemben az itáliai testamentumok neves szakértője, Martin Bertram jóval borúlátóbb; szkeptikus és kritikus hangvételű recenziójában a kvantitatív megközelítés további buktatóira hívta fel a figyelmet.²³ Bertram szerint a végintézkedések mechanikus kódolása egyszerűnek és vonzónak tűnhet, de számos hibalehetőséget hordoz. Hiszen mihez kezd a lelkesen kódoló kutató, ha a végrendelező nem egy meghatározott személynek, hanem csak általánosan megfogalmazva, például a város „bármely lelkészének”, valamely monostor vagy rend „egyik tagjának” adományoz bizonyos összeget? Hogyan vegyük fel adatbázisunkba az olyan rendelést, amelyet az örök-hagyó két apácának juttat „életük végéig”? Óhatatlan, hogy az ilyen esetekben bizonyos „nagyvonalúsággal” kénytelen eljárni az adatrögzítő, ami a későbbiekben súlyos pontatlanságok forrása.²⁴

Bertram kapcsán folytathatnánk a sort: mitévők legyünk, ha a végrendelet bizonyos feltételekhez köti az örökséget, például az örökös jó magaviseletéhez, a házastárs özvegyi státusának megőrzéséhez, jó terméshez, vagy éppen szorgalmas munkálkodáshoz, sikeres üzletvitelhez? Elvileg persze, ezek a feltételek mind kódolhatóak. Másik kérdés az, vajon hogyan lehet feldolgozni az adatbázist, ha egy-egy változó esetében több tucat értéket kell értelmeznünk. A szociológusok, ha túlságosan kicsi az egyes céllakban a változók száma, összevonják azokat annak érdekében, hogy a statisztikai elemzést elvégezhessék. Ezt persze a történészek is megtehetik, de az eljárás során számtalan problémával szembesülnek. Először is, a történeti adatbázisok a szociológiaiakhoz képest – az esetek többségében – jóval hiányosabbak, óhatatlanul sok „lyuk” tátong egy-egy történeti adatsoron. A testamentumokból nyert adatbázisok természetesen kiegészíthetőek. Születési és halálozási anyakönyvek, vagyonösszeírások, adóívek, polgárkönyvek, különféle tagnévsorok – hogy csak néhány lehetőséget említsünk – alapján valamelyest pótolhatóak a hiányzó információk. Ugyanakkor számításba kell venni, hogy az effajta vállalkozás olyan volumenű munkálatok esetében, mint a fent idézett példák, hosszadalmas és kiterjedt levéltári kutatást jelent. Nagyon könnyen elképzelhető, hogy a hiátusok feltöltése több időt vesz igénybe, mint a végrendeletek kvantifikálása, ami pedig jó eséllyel meghaladja egy történész teljesítő képességét. Másrészt, ha a történeti elemzésben összevonjuk a változókat, az súlyos torzításokhoz vezethet, amelyeket a kutatóknak minden egyes esetben külön-külön értelmezniük kell. Chaunu, Vovelle és Cohn munkáinak a legnagyobb hibája éppen az, hogy ezekre a statisztikai csapdákra egyáltalán nem hívták fel az olvasó figyelmét, nem reflektáltak a kvantitatív elemzés korlátozott érvényességére.

23 Bertram 1995. Saját tanulmánya az itáliai testamentumokról: uő. 1988.

24 A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk: Cohn műveinek megítélése nem volt egyöntetűen negatív. Dicsérő, további kvantitatív kutakodásra ösztönző bírálatok is napvilágot láttak. Lásd például: Banker 1990 és Ahl 1994.

A fenti hiányosság mellett komoly deficitnek tűnik az az elméleti igénytelenség és felszínesség, amely e munkákat, de különösen Cohn próbálkozásait jellemzi. A szerző nem vette a fáradságot, hogy olvasói tudomására hozza: mit is ért ő pontosan azon a sokat vitatott kifejezésen, amelyet „mentalitásnak” keresztelt el az utóbbi évtizedek történetírása. Ha ugyanis a többé-kevésbé elfogadott, rendi- vagy osztályhelyezettől független kollektív beállítódást, kollektív magatartásformát értjük alatta, vajon hogyan keverheti össze ezt a „spontán” megnyilvánulást politikai döntésekkel, törvényhozással, tehát valamilyen felső és külső hatással, amelyet sokkal inkább egy közösségre kényszerített viselkedési forma, mintsem valamely belső autonóm folyamatként írhatunk le. Cohn ugyanis mentalitásnak nevezi azt a közösségi reakciót, amelyet az 1575–76-os pápai küldött ténykedése – egyebek mellett a helyes vallásos viselkedés szankcionálása érdekében felállított inkvizíciós bíróság működése – váltott ki Sienában. Hasonló módon mentalitásnak tekinti azt a felvilágosult abszolutizmus szellemében fogant törvénykezést, amely korlátozta az egyháznak juttatott adományozást.²⁵ Eredményei kapcsán úgy vélte: sikerült megcáfolnia az *Annales* történészeinek a lassú, csak hosszú időszakokban mérhető attitűdváltozáshoz tapadó nézeteit. Szerinte a mentális folyamatok sokkal inkább gyors és drámai változások. Ez a felfedezés különösen indokoltá tette volna a változások természetének és körülményeinek alaposabb és körültekintő vizsgálatát. Célszerű lett volna elgondolkodni a „mentalitás”, „ideológia”, „törvény” és „politikai megfélemlítés” kifejezések pontos jelentésén, mert a műveiben található fogalmi kaosz lehetetlenné teszi, hogy komolyan vegyük következtetéseit. Ugyanakkor, bár munkái megjelenésekor a kérdés már élénk vitákat váltott ki a történészek körében, nem reflektált arra: vajon mérhető-e a vallással kapcsolatos attitűd, s ha igen, hogyan?²⁶

25 Ideológia és mentalitás kapcsolatáról lásd például Michel Vovelle művét: Vovelle 1990.

26 A geertzi antropológiai módszereket konzekvensen alkalmazó amerikai történész, Robert Darnton kultúrtörténeti tanulmánygyűjteményének végén határozott és egyértelmű választ ad a kérdésre. Darnton nézetei a történeti antropológia és a mikroszintű elemzés manifesztumaként is felfoghatók. Vovelle tisztán statisztikai megközelítése ellen megfogalmazott legfőbb kifogása, hogy hiába ismerjük a végrendelkező lelki üdvéért elrendelt misék számát, vagy a temetésre szánt gyertyák súlyát, mindez mégsem fog abban segíteni, hogy jobban megértsük a kora újkori emberek vallásos érzületét. „The French attempt to measure attitudes by counting – counting masses for the dead, pictures of Purgatory, titles of books, speeches in academies, furniture in inventories, crimes in police records, invocations to the Virgin Mary in wills, and pounds of candle wax burned to patron saints in churches. The numbers can be fascinating, especially when they are compiled with the masterly hand of a Michel Vovelle or a Daniel Roche. But they are nothing more than symptoms produced by the historian himself, and they can be interpreted in wildly different ways. Vovelle sees dechristianization in the drop in the graphs of masses said for souls in Purgatory; Philippe Ariés sees a tendency toward a more inward and intense form of spirituality. To the secular left (Vovelle, Roche, Roger Chartier) the statistical curves generally indicate embourgeoisement of world view; to the religious right (Ariés, Chaunu, Bernard Plongeron) they reveal new patterns of family affection and charity. [...] Unlike the price series of economics, the vital statistics of demography, and the (more problematic) professional categories in social history, cultural objects are not manufactured by the historian but by the people he studies. They give off meaning. They need to be read, not counted.” (Darnton 1984: 251.) Darnton tehát nem állít kevesebbet, mint hogy a számokkal való bűvészkedés a különböző ideológiai háttérrel rendelkező történészeket preconcepcióik megerősítésére sarkallja.

A KVALITATÍV MEGKÖZELÍTÉS LEHETŐSÉGEI

Az imént idézett Martin Bertram bírálatában arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel az itáliai végrendeletek forrásfeltárása még nem történt meg, és középkori, kora újkori testamentumok ezreiről egyáltalán nem is tud a szakma, egyelőre felesleges összehasonlító, ambiciózus elemzésekre vállalkozni. Ennél sokkal fontosabb és hasznosabb a végakaratok publikálása, a szövegek értelmezése és jegyzetek készítése. A tanács háttérben persze nem csak a szisztematikus levéltári kutakodás szükségességének felismerése áll, hanem a testamentumokon végzett történeti statisztikai vizsgálatokkal szemben táplált ellenszenv, az ilyesfajta munka megkérdőjelezése: „Először is hangsúlyoznunk kell, hogy a végrendeletek tartalmának tömeges kvantifikációja korántsem annyira egyszerű feladat, mint amilyennek első látásra tűnik. Még akkor is, ha a testamentumok nagy számban állnak rendelkezésre, mint például a középkori Itália esetében, minden egyes darab – természeténél fogva – egyedi és komplex dokumentum, amelynek tartalmát nem lehet olyan könnyen statisztikai sémákban rögzíteni, mint a haszonbérleti szerződéseket vagy az adóvéket”.²⁷ Egységes adatok hiányában tehát értelmetlen, eleve elhibázott próbálkozás a kódolás, mert olyan nehézségekkel kell szembesülnie az erre a feladatra vállalkozó történésznek, hogy jobban teszi, ha bele sem kezd az effajta vizsgálatba.

Természetesen nem Bertram volt az egyetlen, aki felismerte a végakarat egyediségének jelentőségét, s azt, hogy a testamentumokat érdemes narratív forrásként kezelni. Ugyan ismereteim szerint az elmúlt évtizedekben jóval kevesebb kvalitatív vizsgálatra került sor, mint statisztikai elemzésre, de azért az előbbire is akad példa. Philip Gavitt a reneszánsz korabeli firenzei jótekönykodásról készített monográfiájában részletesen feldolgozta egy gazdag kereskedő, Francesco Datini végrendeletét.²⁸ Amint ez a szerző értelmezéséből kitűnik, Datini, az egyik legbőkezűbb firenzei adakozó, az *Ospedale degli Innocenti* gyerekkórház megalapítója, különös gonddal készítette el utolsó akaratát. Javainak elosztása csak az egyik célja volt. Emellett nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a gyermekekkel kapcsolatos, a jótekönyvség és az üdvözülés közötti összefüggésről vallott személyes nézeteinek és humanista meggyőződésének is hangot adjon. Gavitt célja teljesen nyilvánvaló: megpróbálta felfedni mindazon megfontolásokat és kételyeket, amelyek Datinit befolyásolták, amikor halálos ágyán végrendeletet készített. Azaz megpróbálta a jótekönyvség egyedi motivációit a lehető legteljesebben feltárni és értelmezni. Ez természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy megvizsgálta Datini testálásának háttérét, a végakaratot az életút utolsó állomásának tekintette, és az előzmények alapos ismertetése és mérlegelése függvényében interpretálta. Gavitt abban a szerencsés helyzetben volt, hogy Datini életéről számtalan adat maradt fenn. A kereskedő kiterjedt levelezést folytatott, s végintézkedés is többször készített, ráadásul az egyes változatok tartalma ismert. Így lehetségessé vált a végső döntést megelőző fázisok nyomon követése. Végül arra is választ kapott a történész, hogy milyen irányelvet tartott szem előtt Datini, amikor vagyont felosztotta családtagjai, barátai és üzleti partnerei között, és milyen formában akarta megőrizni poszthumusz emlékezetét.

²⁷ Bertram 1995: 368.

²⁸ Gavitt 1990: 33–59.

Az adakozás egyedi vizsgálata természetesen csak Gavitt módszerével lehetséges, a statisztikai elemzések a motivációk és vélemények ilyesfajta kifinomult értelmezésre nem adnak módot. Ez a felismerés vezérelte a kvantitatív irányzat egyik oszlopos képviselőjét, a fentebb többször is hivatkozott Samuel K. Cohnt is, aki helyesnek vélte a hat itáliai várossal készített monográfiájában egyes végrendeleteket külön is feldolgozni. A szerző a pisai Bonifacio Novello della Gherardesca és az arezzói Tarlato di Agnolo után visszamaradt végakarokat választotta ki, mint különösen fontos és részletes analízisre érdemes szövegeket.²⁹ A választás több szempontból is szerencsés. Mindkét testáló régi, neves család sarja volt, mindketten komoly közéleti és politikai szerepet játszottak városuk életében, ráadásul mindkét forrás kivételes gonddal készült; kifejezetten egyedi intézkedések, amelyeken nyoma sincs az egyébként a testamentumok esetében gyakori jegyzői sematizmusnak. A két dokumentum párhuzamos, összehasonlító értékelése tehát nagyon is indokolt és üdvözlendő célkitűzés. Cohn hasonló érdeklődés vezérelte, mint kollégáját, Philip Gavittot. Azt próbálta megérteni, hogy Bonifacio és Tarlato adakozási stratégiája hogyan jellemezhető, hogyan próbálták evilági emlékezetüket megőrizni az utókor számára, és milyen megfontolásokat vettek számba, amikor döntöttek jótékonyáguk tárgyáról és a kiválasztott intézményekről, személyekről. Cohn elemzése azonban azzal a szándékkal készült, hogy statisztikai eredményeit egyedi szövegekkel is illusztrálja és alátámassza. Csupán ennek az előzetes feltevésnek tulajdonítható, hogy Bonifacio végintézkedésében következetesen és makacsul az „aszketikus”, Tarlatoéban az „individualista” típus megtestesülését látja annak ellenére, hogy adatai még a reneszánsz Itália történetét kevésbé ismerő, laikus olvasó számára is nyilvánvalóan ellentmondanak ennek az állításnak. Így persze az elemzés szinte értelmetlen, hiszen egyetlen célja a szerző prekonceptiójának igazolása, nem pedig egyedi forrásértelmezés.

A jótékonyág motivációinak felderítésén túl természetesen számtalan egyéb okból érdemes a végintézkedés környezetét feltérképezni és a testamentum mellett egyéb források bevonásával esettanulmányt, mikrotörténeti elemzést készíteni. Tudjuk, hogy a törvényi örökítéshez képest a javak végrendeleti elosztása jóval kevésbé volt jellemző. A testálás inkább kivételes aktusnak, mintsem bevett gyakorlatnak tekinthető. Ez különösen áll Magyarországra, de még a gazdaságilag fejlett itáliai városállamok és a nyugat-európai városok esetében is igaz. Ezért kézenfekvőnek tűnik annak a kérdésnek a boncolgatása, vajon mi sarkallta a testálókat arra, hogy utolsó akaratukat írásban rögzítsék. Erre vonatkozóan időnként a végintézkedések is tartalmaznak információt, az persze másik kérdés, hogy az indoklások gyakran formalizáltak, sematikusak. Nem is beszélve arról, hogy sokszor nem érdemes készpénznek venni a végrendelező szavait, mert a dokumentum elkészítésének legfontosabb, vagy éppen a valódi okát jótékony homályban hagyja, és éppen azzal próbálja megelőzni a döntése nyomán keletkező esetleges viszálykodást, hogy valamilyen lényegtelen vagy valótlan szempontot hangsúlyoz. A motivációk ráadásul meglehetősen egyediek, azaz kevésbé kódolhatóak. Ha tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy

29 Cohn 1992: 112–117.

tulajdonképpen miért is került sor írásbeli végintézkedésre, a narratív elemzés feltétlenül közelebb visz a megoldáshoz, mint a statisztikai vizsgálat.

Akkor is érdemes elszánni magunkat a „léptékváltásra”, s egyedi forráselemzést végezni, ha a végrendelező személyes, családi, rokoni, vagy baráti kapcsolatrendszerét, esetleg üzlet- vagy céhtársaihoz fűződő viszonyát akarjuk rekonstruálni. A testamentumok juttatások, ajándékok, vagy hagyományok révén, adósok, hitelvezők, a végrendelezőhöz közel álló vagy éppen vele ellenséges viszonyban lévő személyek megemlékezésével gyakran meglehetősen pontosan és aprólékosan tájékoztatnak az örökhagyó kapcsolathálózatáról. Az utolsó akarat a jutalmazás és a büntetés eszköze is lehetett; különösen igaz ez a gyerekek és a házastársak esetében. Számtalan olyan narratív elemet tartalmaznak a végintézkedések, amelyekben a testáló keserű hangon számol be az őt ért méltánytalanságokról és gyötrelmekről, vagy éppen ellenkezőleg, a róla gondoskodókat, támogatóit dicséri. A források olvasásakor néha az a benyomásunk támad, hogy az örökhagyókat sérelmeik felhánytorgatása, vagy pozitív tapasztalataik elbeszélésének vágya, mintegy az a lehetőség készítette végrendelezésre, hogy végre nyíltan beszámolhattak az őket ért rosszról és jóról. Ezek a szövegbetétek talán a testamentumok legegységesebb, legárnyaltabb nyelvezetű részletei, hiszen ezek estek legkevésbé a nótáriusi egységesítés áldozatául. A végintézkedések tehát nagyon jó kiindulópontként szolgálhatnak a személyközi viszonyok értelmezéséhez. Azt hiszem, nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a kvalitatív módszer alkalmazása ebben az esetben különösen indokolt, mondhatnám az egyedüli lehetséges megoldás.

Természetesen hosszasan folytathatnánk azoknak a kérdésfeltevéseknek a számbavételét, amelyek kíváncsossá teszik az értékelő, értelmező, mikroszkopikus vizsgálatot. Az alábbiakban egy további szempontra szeretném felhívni a figyelmet, ami az egyedi végrendelet elemzéseket különösen indokoltá teszi. A végakarat törekeny dokumentum. Az örökösök és a hagyományosok kikezdhetik, félretehetik, érvényteleníthetik, vagy minden törvényes alap nélkül az is előfordulhat, hogy egyszerűen nem vesznek tudomást róla. Így a végintézkedés gyakran nem lezárása egy történetnek, hanem az egyik állomása, esetleg a konfliktusok kiinduló pontja. A testamentum körül kibombant viszálykodás okainak feltárása, és a konfliktus természetének értelmezése nem pusztán az örökösödési torzalkodás megismerését teszi lehetővé, de magának a végrendeletnek és az örökhagyó céljainak megértéséhez is közelebb visz. Erre pedig csak a mikroszintű megközelítés ad lehetőséget.

A TESTAMENTUM UTÓÉLETE: A KONFLIKTUSOK ÉRTELMEZÉSE

A narratív elemzés szükségességéről saját munkám során is volt alkalmam meggyőződni. Doktori disszertációmban 18–19. századi debreceni végrendeleteket dolgoztam fel, s mind a makroszkopikus, mind pedig a mikroszkopikus elemzést kipróbáltam.³⁰

³⁰ Mátay 2002.

Amikor a számítógépes adatrögzítés után elkezdtem egyes végakarokat külön-külön is feldolgozni, elkészítésük körülményeit, a testálók döntéseinek háttérét alaposabban értelmezni, világosan megmutatkozott a két megközelítés közötti különbség, érvényességük és hasznosíthatóságuk mértéke.

Hadd idézzek egy nagyon szembeütő példát! Ladányi János debreceni tímármester 1822. augusztus 14-én végrendekezett.³¹ Ladányi úgy került be az adatbázisba, mint kivételesen nagyvonalú testáló, aki pazar adományt tett a város javára, hiszen legértékesebb vagyontárgyát, a házát, a magisztrátus szabad rendelkezésére hagyta. Amikor a hosszadalmasan elhúzódó kódolás és adatbevitel után végre sort keríthettem a mikrovizsgálatokra, Ladányi különös intézkedésének értelmezése a lista élén szerepelt. Több szempontból is szemet szúrt az eljárása. Egyrészt a tímármesternek voltak életben lévő családtagjai, túlélte őt a felesége, volt egy lánya és két unokája. Ez a testamentum szövegéből egyértelműen kiderült. Másrészt a célintézmény megjelölése is furcsának tűnt, hiszen a városi tanács a 19. századi debreceni végakaratokban már csak ritkán szerepelt kedvezményezett intézményként, s akkor is inkább csak csekély juttatással.

Ladányit foglalkozása révén könnyű volt „lenyomozni” a levéltárban; a tímár cím irataiban számtalanszor szerepelt a neve. Debrecenben született, ott is halt meg, az anyakönyvek alapján hozzájuthattam a családjára vonatkozó adatokhoz. A felesége családjáról, a Diószegi famíliáról szintén nagyon sok információ maradt fenn. További végrendeletek és levelek jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Ladányi életútját meglehetősen pontosan felderíthessem. Leghasznosabb forrásoknak azonban azok a peres iratok bizonyultak, amelyek Ladányi személyes konfliktusairól tanúskodtak, illetve a végakarattal kapcsolatos perlekedést dokumentálták. A tímármester halála után ugyanis felesége, Diószegi Erzsébet, aki a ház tulajdonostársaként finoman szólva is sérelmezte férje eljárását, megtámadta a végintézkedést. A mikroelemzésben Ladányi végakarata merőben más megvilágítást nyert, mint ahogyan az adatbázisban szerepelt. Leegyszerűsítve a történetet, korántsem a magisztrátust nagystílusú adománnyal jutalmazó gesztusról volt szó, hanem sokkal inkább személyes bosszúról. Ladányiék kapcsolata ugyanis nagyon rossz volt, az asszony közel fél évszázados házasságuk alatt férje brutális bántalmazásai miatt többször is elhagyni kényszerült az otthonát. Kevéssel Ladányi halála előtt – feltehetően a lánya biztatására –, formálisan is válóper kezdeményezett a tímármester ellen. Ezzel felhergelte az amúgy is indulatos, hirtelen haragú és békétlen természetű Ladányit, aki úgy döntött, hogy példásan megbüntetni renitenskedő asszonyát. Testamentum tételével olyan helyzetet idézett elő, amelyben a felesége és az a városi tanács, amely Diószegi Erzsébetet korábban védelmezte Ladányi bántalmazásaival szemben, érdekellentétbe kerültek egymással. A ház feletti perlekedésbe az anya után a lánya is bekapcsolódott, s a jogvita csak másfél évtizeddel az ominózus végintézkedést követően ért véget.³²

31 Ladányi János végrendelete. Hajdú-Bihar megyei Levéltár IV. A. 1011/z, 1605. sz.

32 A részletes esettanulmányt lásd Mátay 2003. Emellett mikrotörténeti módszerekkel dolgoztam fel egy debreceni válóper történetét, ahol szintén „kontextusba ágyazottan” elemeztem a főhősök végakarátát. Lásd Mátay 2000.

A Ladányi-végrendelet természetesen csak illusztráció, de számtalan más olyan példát találtam, ahol a kétfajta, a kvantitatív és a kvalitatív megközelítés élesen eltérő eredményekre vezetett. Ilyennek bizonyultak például egy debreceni nemesi család, a Jándiak testamentumai, amelyek évtizedeket átfogó, több generációs persorozatot idéztek elő. Pusztán a végintézkedésekben található adatok összeszedetése és feldolgozása alapján csekély fogalmat alkothatunk a meglehetősen harcias família tagjainak valódi aspirációiról, manipulációs technikáiról és konfliktuskezelési stratégiáiról, amelyeknek a végakarát csak egyik eszköze volt. A testálók által mélyen elhallgatott, de igazságtalan kirekesztések és az örökösök közti súlyos megkülönböztetések, nem is beszélve az efféle manőverezés háttérében meghúzódó okokról, pusztán a testamentumok szövegeinek ismeretében, felderíthetetlenek. Az alaposabb kutatás során ráadásul fény derült arra is, hogy az egyik „problémás”, és első látásra meglehetősen érthetetlennek tűnő végintézkedést feltehetően erőszakkal zsarolták ki a halálán lévő testálóból. Mindezek fényében nyilvánvaló, hogy egy ilyen esetben a végrendeleteket vakon kódoló kvantitatív elemzés kifejezetten hamis eredményekre vezet.

Miért érdemes elmondani Ladányi János és a Jándiak történetét? Milyen tanulságul szolgál a hagyatéki viták ilyen aprólékos, részletekbe menő rekonstrukciója? A testamentumok nem szakíthatóak ki abból a kulturális–társadalmi közegekből, amelyben a végrendelkezők éltek. Másképpen fogalmazva, a végrendelet mint dokumentum, csupán egyetlen keresztmetszete az egyén életének; olyan lenyomat, amelynek háttérében racionális megfontolások, manipulációs stratégiák és érzelmek, irracionális mozzanatok egyaránt meghúzódnak. Az esettanulmányok lehetőséget adnak a testamentum környezetének felderítésére. Ez a környezet pedig nem más, mint az egyén élettörténete és az a komplex kapcsolatrendszer, amelyet az élete során kiépít, s amely az életét meghatározza.

Annak érdekében, hogy a végrendelet környezetét meghatározó gazdasági, társadalmi, kulturális és pszichológiai tényezőket a lehető legalaposabban feltárjuk, a vizsgálódásnak el kell szakadnia a szoros értelemben vett testamentumtól, de még magától a végrendelkezési eljárástól is. Ladányi János testamentumát megtámadták az örökösei. Előkerestük tehát azokat a peres iratokat, amelyekből a jogvita részletei megismerhetők. A perek elemzése során érdekessé váltak maguk a szereplők, így tehát minden információ, ami fennmaradt róluk, hasznosnak tűnt. Eljutottunk az anyakönyvekhez, vagyionösszeírásokhoz, szerződésekhöz, különféle igazolásokhoz és magánlevelekhez, hogy csak néhányat említsünk a szerzteágazó forrásanyagból. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a szereplők csak akkor nyernek tartalmat, azaz személyiséget, ha az életük eseményeiről készített kronológia valódi élettörténetté válik. Ha nemcsak azzal foglalkozunk, hogy mit tettek, vagy mi történt velük, de hipotéziseket állítunk fel az oksági összefüggésekre vonatkozóan is. Ehhez fel kellett térképeznünk személyes kapcsolataikat és – legalábbis töredékeiben – a társadalmi környezetüket.

Az élettörténetek rekonstrukciója persze nem volt öncélú. Egyrészt az a meggyőződés vezetett, hogy csak a teljes életút elemzése teszi lehetővé a végrendelet tartalmának értelmezését. Csak akkor tudjuk pontosan feltárni, hogy a személyi és

gazdasági döntéseket milyen megfontolások inspirálták, ha nyomon követjük a társadalmi–családi kapcsolatok és a gazdasági helyzet, az anyagi javak változásait. Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a végrendekezés csak az egyik példája az egyéni érdekérvényesítésnek. Természetesen nagyon fontos megérteni azt, hogy az örökgyógó végintézkedésének megkomponálása során milyen stratégiákat alkalmazott, de szem előtt kell tartanunk: jogi kompetenciája jóval szélesebb körű volt enél. Ha csak az életút alakításának azokat a formális aktusait vonjuk be a vizsgálatba, amelyek az írott peres aktákban és a szóbeli perekről készített jegyzőkönyvekben találhatóak, akkor is világosan látszik, hogy a sérelmek orvoslására sokszor és sokféleképpen sor került. Ennek azért van jelentősége forrástípusunk szempontjából, mert, amint ez a fentiekből is világos, a végrendelet korántsem „transzparens” és „ártalmatlan” dokumentum, hanem gyakran inkább harci eszköz, ráadásul időnként évtizedes „háborúskodásban” vetik be az érintettek. A végintézkedésnek ez az aspektusa azonban csak akkor érhető tetten, ha elkészítjük a sokszor említett esettanulmányokat.

Az egyén jogéletéről – és ezen belül természetesen a végrendekezéstről, és az azt követő jogvitákról – készített mikrotörténeti elemzésekhez jól hasznosíthatóak az antropológia egyik ágának, a jogantropológiának a módszerei. Mivel Magyarországon ez a megközelítés csak kevésbé ismert, talán nem haszontalan, ha egy rövid áttekintésben összegzem a legfontosabb eredményeket.

A JOGANTROPOLÓGIA TANULSÁGAI

A dolgozat első felében részletesen tárgyaltam a testamentumokból nyert adatok számlálgatásának korlátait és hibáit. E munkák már ismertetett fogyatékoságai mellett van egy további szempont is, amelyet, a végrendeleteket feldolgozó, kvantifikáló kutatók teljesen figyelmen kívül hagytak. Mindannyian abból a jogilag naív előfeltevésekből indultak ki, hogy a testamentum – természeténél fogva – egy folyamat lezárása. Olyan dokumentum, amelyet azért készítettek a végrendelezők, hogy elkerüljék az esetleges konfliktusokat. Készpénznek vették tehát azt, amit sokszor maguk az örökgyógók jelöltek meg célként utolsó rendelkezéseikben. Ezzel szemben, amint ezt már láttuk, gyakran az ellenkezőjéről van szó, és a végintézkedés éppen kezdete és oka a konfliktusnak.

Ha a történész pusztán a végrendelet vizsgálatára szorítkozik, megfosztja magát a lehetőségtől, hogy betekintést nyerjen abba a dinamikus és gazdag világba, amelynek az egymással perlekedő városi polgárok jogtudata, jogértelmezése, személyisége, s emellett persze anyagi lehetőségei, társadalmi és kulturális helyzete jelölte ki a kontúrjait. Mégis, a legutóbbi időkig a joggyakorlat és az egymással pereskedők tanulmányozása zavarba ejtően sovány szelete maradt az európai társadalomtörténet-írásnak. Az egyik fontos oka ennek a hiátusnak az, hogy a jog szinte teljesen kívül rekedt a huszadik század legrangosabb európai társadalomtörténeti iskolájának, az *Annales* iskolának az érdeklődésén. Az *Annales*-történészek a jogot csupán

„másodlagosnak” tekintették, ezért alábecsülték társadalmi és kulturális jelentőségét.³³ Másrészt a jog hosszú időn keresztül kizárólag a jogtörténészek territóriumára volt. Ők pedig a jogi eljárás szerkezetét, a jogi intézmények felépítését és működését, a törvények magyarázatát, az ezekben bekövetkezett változások értékelését és a történeti jogi szövegek értelmezését tekintették feladatuknak. Elemezték ugyan az általános jogfilozófiai elveken nyugvó normatív struktúrákat, de figyelmük nem terjedt ki a tényleges bírósági eljárásokra, arra, hogy a struktúrák valójában hogyan szabályozták a társadalmi interakciókat, másképpen fogalmazva: milyen viszony volt struktúra és hétköznapi joggyakorlat között?

Az elmúlt két évtizedben azonban született néhány olyan hiánypótló történeti munka, amelyeknek deklarált célja volt a jogalkalmazás tüzetesebb elemzése. Simona Cerutti már egyenesen „divatos historiográfiai irányzatnak” nevezi azt a törekvést, amely az embereknek a joghoz és az igazságszolgáltatáshoz való viszonyát vizsgálja.³⁴ Cerutti ennek az elsődleges magyarázatát abban látja, hogy történészek egy csoportja kísérletet tett társadalom és kultúra kapcsolatának újraértelmezésére, mégpedig egy eddig feltáratlan területen, a jog, illetve a jogalkalmazás területén. Mindez egyfajta válasz lenne arra az Egyesült Államokból indult, de Európában is népszerűvé vált kultúrtörténeti felfogásra, amely szerint az egyén cselekvése és viselkedése nem saját akaratának, hanem egy őt körülvevő kulturális univerzumnak a függvénye. A joggyakorlat beható elemzése tehát kiszabadíthatja az egyént ebből a ráoktrojált kulturális–nyelvi rendszerből, s a kutatók feltehetik a kérdést: hogyan használták az emberek a jogot életpályájuk alakítására?³⁵

Az új megközelítés egyik, általam ismert legsikeresebb terméke Thomas Kuehn esszégyűjteménye, melyben a kutató azt az ambiciózus célt tűzte maga elé, hogy megírja a reneszánsz Itália történeti jogantropológiáját, legalábbis megteszi az első lépést ebbe az irányba.³⁶ A vállalkozás ugyan torzó maradt abban az értelemben, hogy a reneszánsz Itália helyett csupán a reneszánsz bölcsőjének tekinthető Firenzére szűkítette vizsgálódásait, mindez azonban semmiben sem csökkent a kiváló munka értékét. Kuehn valóban felvállalta azokat az új historiográfiai törekvéseket, amelyeknek a megjelenéséről Cerutti is számot adott.³⁷ A törvényekkel és jogszabályokkal ellentétben, amelyek koherens, szigorú logikára épülő strukturalista rendszerben próbálják behatárolni az egyén mozgásterét, a joggyakorlat egészen más képet mutat. Az emberek kezében a jog, vagy másképpen a normák fegyverekké válnak, s ez nemcsak a bíróság előtt megjelenő polgárookra, de a különböző posztokat

33 Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy nem használtak jogtörténeti forrásokat. Az ilyen típusú dokumentumok egyik legszellemesebb alkalmazására példa Le Roy Ladurie Montaignou című monográfiája. Ladurie azonban nem tekintette feladatának a hétköznapi joggyakorlat rekonstrukcióját, vagy a jogi normák és a társadalmi viselkedés kapcsolatának elemzését (Le Roy Ladurie 1997).

34 Cerutti 2000: 151.

35 Ceruttit egyébként sokkal inkább norma és gyakorlat kapcsolata, pontosabban az a kérdés foglalkoztatta, vajon figyelembe vették-e a normák kialakításakor a gyakorlat tanulságait.

36 Kuehn 1991. Lásd emellett a pozitív recenziót: Schmidt 1993.

37 A munka céljainak világos kifejtését lásd a bevezető tanulmányban (uo. 1–16). Kuehn láthatólag igen tájékozott a terjedelmes jogantropológiai irodalomban. Értékes kommentárok olvashatók a 75–78. oldalon, illetve a jegyzetapparátusban (288–292).

betöltő jogi képviselőkre is igaz. Ugyanakkor a joggyakorlatban számtalan kaotikus, ellentmondásos és irracionális mozzanat érhető tetten. Ennek megfelelően Kuehn pontosan meghatározta saját helyzetét és felfogását. Nem strukturalista, hanem a legjobb értelemben vett posztstrukturalista történeti művet tart kezében az olvasó, amely érzékenyen reagál az egykor élt szereplők – számunkra talán irracionálisnak tűnő – választásaira.

Publikált és publikálatlan bírósági akták, közjegyzői iratok, privát levelek, naplók, testamentumok és egyéb levéltári források felhasználásával bizonyítja, hogy a firenzei polgárok jól ismerték az állandóan változó jogi státútomokat, és a jog folyamatosan jelen volt az életükben. A *quattrocentro* Firenzéjében a jogrendszer inkoherens és képlékeny volt, ezért óriási teret hagyott az egyéni kreativitásnak, továbbá a formális eljárások mellett a konfliktuskezelés egyéb módozatainak. Kuehn tehát kettős feladatra vállalkozott. Egyrészt megpróbálta megérteni azt, hogyan szolgálta a kifinomult és komplex jogi apparátus a perlekedők érdekeit. Másrészt választ akart kapni arra a kérdésre, hogyan éltek egymás mellett a formális jog és a konfliktuskezelés olyan egyéb mechanizmusai, mint például a döntőbíráskodás és az erőszak.³⁸ A természetéből fakadóan kaotikus jogi aréna az egyén számára a lehetőségek széles skáláját nyitotta meg, amelyben kimódolhatta, hogyan tudja céljait és érdekeit a leoptimálisabban érvényesíteni a közösség más, vele versenyben álló tagjaival szemben.

Kuehn-nak a jogelméletről és joggyakorlatról vallott nézetei megkérdőjelezik annak a klasszikus funkcionalista modellnek az érvényességét, amely szerint a jogi normák és a társadalmi viselkedés közti kapcsolat egyirányú, felülről lefelé hat, azaz kizárólagosan a norma (a bíróság jogértelmezése) szabályozza a cselekvést.³⁹ Másképpen fogalmazva, a funkcionalista modellben gondolkodó történészek úgy képzelték, hogy a jog egyértelműen meghatározta az emberek életét, és eleve elvetették a jogalkotók és a társadalmi cselekvők közötti kevésbé hierarchikus, kölcsönösségre épülő kapcsolat lehetőségét. Kuehn sokat tett azért, hogy ezt a korábbi, lezűkítő jogfelfogást felváltsa egy rugalmasabb és komplexebb paradigma, amelyben a társadalomtörténészek nagyobb teret engednek az egyén jogi kompetenciájának és manipulatív képességeinek. A jogértelmezés új paradigmája, a jog és a társadalom közötti viszony újradefiniálása lehetővé tette, hogy a kutatók a társadalom- és mikrotörténet eredményeit egy új területen, a jogtörténetben kamatoztassák.

Mind a mikrotörténelem, mind pedig az az irányzat, amelyet „új kultúrtörténetként” tartanak számon a historiográfiában, elméleti előfeltevéseinek és módszertani újításainak jó részét az antropológiától, pontosabban a kulturális antropológiától kölcsönözte. Ugyanezt tették a jogtörténetet a társadalomtörténettel vegyíteni szándékozó kutatók. Annak érdekében, hogy pontosan megérthessük, milyen antropológiai hagyomány jegyében fogalmazták meg kutatási kérdésfeltevéseiket, röviden szólnunk kell arról a vitáról, amely a jogantropológusok körében robbant ki

38 Kuehn 1991: 11.

39 A funkcionalista megközelítés részletesebb ismertetését lásd Roberts 1983: 3–4.

a huszadik század második felében.⁴⁰ Eszerint élesen szembeállították egymással a „normatív paradigmát” (rule-centered paradigm) és az „eljárás paradigmát” (processual paradigm).⁴¹ Az előbbi paradigmában gondolkodó antropológusok a konfliktuskezelést szigorúan kodifikált szabályok alapján, jogi intézmények közreműködésével vizsgálták, és úgy gondolták, hogy kizárólag a felsőbb hatóságok által az emberekre kényszerített törvény és rend határozza meg, mi egy társadalomban a helyes és a deviáns viselkedés közötti különbség. Ezzel szemben a második irányzat képviselői az egyén döntéseire, jogi kompetenciájára helyezték a hangsúlyt, és a konfliktusokat korántsem „patologikus” tünetként, hanem az egyének a céljai elérése érdekében folytatott küzdelme természetes következményeiként értékelték. Számukra tehát a „rend” nem valamilyen előre meghatározott elveket követő struktúra, hanem sokkal inkább a résztvevők által folyamatosan alakított, dinamikusan változó környezet.⁴² Az eljárás paradigmában gondolkodó antropológusok azonban túlléptek a szabályok és a jogi intézmények döntő szerepének pusztá megkérdőjelezésén. Simon Roberts, John L. Comaroff, Sally Falk Moore, Laura Nader és mások arra a következtetésre jutottak, hogy nemcsak az intézmény-centrikus megközelítéssel szemben kell az egyén jogi kompetenciáját és manipulatív stratégiáját hangsúlyozni, hanem a normák és szabályok kialakulását a társadalmi érintkezésben, a társadalmi viselkedésben kell tetten érni.⁴³ A joggyakorlatot elemző történészek egy csoportja az antropológiai vita során felmerült szempontokat saját forrásaira, saját vizsgálati területére alkalmazta.⁴⁴ Ennek köszönhetően a kora újkori Európa jogi „térképe” ma már sokkal színesebb, mint néhány évvel ezelőtt.

Ha figyelembe vesszük, hogy a végrendelkezés aktusa az egyén jogi kompetenciájának csupán az egyik lehetséges megnyilvánulása, a tágabb, a joggyakorlatba ágyazott értelmezés mindenképpen szükséges. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy az eljárást mesterségesen kiemeljük eredeti környezetéből és elemzésünk egyetlen tárgyának a testamentumot tekintsük. Egyrészt, maga a végrendelet számos további jogi eljárás alapja lehetett. Másrészt, ha a források ezt lehetővé teszik, érdemes alaposabban megvizsgálni egy-egy végintézkedés keletkezésének a körülményeit. A fent ismertetett szakirodalom fényében dőreség volna azt hinni, hogy az érdekeiért harcoló és a jogi labirintusban igencsak jól tájékozódó testálók éppen ebben a fontos döntésben váltak sematikus „normakövetők” és törvénytisztelő városi polgárokká. A jogértelmezés tekintetében meglehetősen rugalmas jogantropológiai értekezések olyan tanulsággal szolgálhatnak a végrendeletek, illetve a végrendeletek utóéletét tanulmányozó társadalomtörténészek számára, amelyeket feltétlenül érdemes figyelembe venniük.

40 Erről bővebben lásd Roberts 1979: 11–29. és uő. 1983: 2–6; Cerutti 2000: 156.

41 Czoch Gábor fordítását használtam (Cerutti 2000: 156), de célszerűbbnek tűnik a „processual” szót folyamat helyett eljárásnak fordítani.

42 Roberts 1983: 3–4; Nader–Todd 1978: 1–40.

43 Az antropológiai szakirodalom nagyon bőséges. Lásd például: Comaroff–Roberts 1981; Comaroff–Comaroff 1992; Falk Moore 1978; Nader 1969; Roberts 1979 és uő. 1983.

44 Lásd például a John Bossy szerkesztésében megjelent kötet tanulmányait: Bossy 1983. Emellett Gowing 1996 és Cerutti 2000.

A MAGYAR SZAKIRODALOMRÓL

Végül, de nem utolsó sorban szólni kell a magyarországi testamentum-vizsgálatokról. A végrendeletek elemzését, a külföldi példákhoz hasonlóan, itthon is megelőzték a forráskiadványok, amelyek a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve láttak napvilágot. Radvánszky Béla három kötetes család- és háztartástörténeti munkájának okmánytárában gyűjtött össze 16–17. századi végrendeleteket, később a *Történelmi Tárban* és a *Századokban* jelentek meg hasonló közlések.⁴⁵ Ezekről a korai publikációkról összességében azt mondhatjuk, hogy néhány kivételtől eltekintve, főúri családok sarjainak utolsó rendelkezései, polgári végrendeleteket csak kivételes esetekben tartalmaznak. Városi polgári végintézkedéseket nagyobb számban először Demkó Károly, Iványi Béla, Sörös Pongrác majd Házi Jenő adott közre.⁴⁶ A második világháború után a történészek figyelmé fokozottan a korábban névtelenségre kárhoztatott történeti szereplők felé fordult, s ezt a jelenséget a közlésre kiválasztott végakaratok is tükrözték. A sort Tárkány Szücs Ernő hódmezővásárhelyi és makói végrendeletek válogatásával kezdte, s ezt követték – különösen alföldi települések gyűjteményeiből származó – testamentumi forráskiadványok.⁴⁷ Az elmúlt két évtizedben a korábinál tekintélyesebb számban adtak közre a kutatók debreceni, nyírségi, gyöngyösi, ceglédi, nagyszombati és győri végrendeleteket.⁴⁸ A számos forráskiadványnak köszönhetően lehetőség nyílt a különböző földrajzi területekről származó végintézkedések összehasonlító elemzésére.

A forráskiadványokhoz képest a hazai végrendelet-feldolgozások köre némiképp szűkösebb, bár az elmúlt években több kiváló elemzés készült. Úttörő vállalkozás volt Tárkány Szücs Ernő monográfiája, amelyben a szerző 447 darab, 18. századi hódmezővásárhelyi testamentum vizsgálatának eredményeit összegezte.⁴⁹ Tárkány Szücs elsősorban a végrendeletek jogtörténeti értelmezésére, illetve az egyes vagyontárgyak szerinti néprajzi rekonstrukciós vizsgálatra törekedett, s kevesebb figyelmet fordított testálók és örökösök kapcsolatának, a végrendeleti intézkedéseknek és a rendelkezők motívumainak feltárására. Horváth József győri elemzéseiben a jogtörténeti vonatkozások mellett a végrendelezők társadalmi és vagyoni helyzetéről, vidéki kapcsolatairól, temetkezési szokásairól és az élet kitüntetett eseményeiről, keresztelőről és házasságkötésről gyűjtött össze értékes információkat.⁵⁰

A fenti feldolgozások mellett más városok testamentumi gyűjteményei alapján is készültek jogtörténeti, néprajzi és vagyonrekonstrukciós vizsgálatok.⁵¹ Ezek közül fel-

45 Radvánszky 1879–1896, 3. kötet, 85–364. A *Történelmi Tárban* közölt forrásokat lásd a bibliográfiában. Horváth József részletes áttekintést közöl a kora újkori és újkori hazai végrendeletek forráskiadványairól és feldolgozásairól: Horváth 1995: 433–444.

46 Demkó 1890: 236–239; Iványi 1909: 438–449; Sörös 1899: 323–342, 507–539, 673–703; Házi 1930.

47 Tárkány Szücs 1961: 295–379.

48 Rác 1983; Bene 1989; Németh Z. 1987; Kocsis 1993; Németh G. 1995; Horváth 1995–1997.

49 Tárkány Szücs 1961: 295–379.

50 Horváth 1987–88: 113–138; 1991a: 17–21; 1991b: 45–77; 1991c: 45–77; 1992: 291–304; 1997: 163–174.

51 Lásd például: Tárkány Szücs 1981; Solymosi 1974; Antal 1986.

tétlenül ki kell emelni Rácz Istvánnak a cívisvagyon örökítéséről szóló elemzését.⁵² Molnár Attiláné 17–18. századi kecskeméti végintézkedések alapján a paraszti vagyon összetételét tanulmányozta 485 darab testamentum felhasználásával, s egyben megpróbálta tetten érni a vizsgált több mint egy évszázadban (1655–1769) bekövetkezett változásokat.⁵³ Horváth József 18–19. századi kiskunhalasi végakaratok segítségével arra keresett választ, milyen mértékben és a lakosság mely csoportjaiban volt elterjedt a végrendekezés; mikor, milyen körülmények között készültek a testamentumok és milyen döntéseket hoztak javaikat illetően az örökhagyók.⁵⁴ Végül Szende Katalin három város – Pozsony, Sopron és Eperjes – középkori végrendeletein keresztül az anyagi kultúra összehasonlító kvantitatív elemzésére törekedett.⁵⁵ Feldolgozását különösen értékesé teszi, hogy a testálókát – a testamentumokon kívül egyéb források felhasználásával – sikerült társadalmi–kulturális közegükben megragadnia. Emellett a magyar történetírásban az elsők között foglalkozott külön a nők, pontosabban a női végrendelezők sajátos helyzetével és az ebből fakadó, a férfiakétól eltérő rendelkezéseivel.⁵⁶

A történeti végrendelet-elemzéseket az elmúlt évtizedekben a kvantitatív iskola uralta. A kvalitatív vizsgálatok iránti kritikai igény ugyan megfogalmazódott, de ilyen vizsgálatra eddig csak kevés kísérlet történt. Ugyanakkor az is könnyen belátható, hogy a szeriális módszerek pontosan azoknak a problémáknak az értelmezésére nem adnak lehetőséget, amelyek döntően megváltoztathatják a testamentumokkal kapcsolatos történeti látásmódot. Mégsem értek egyet azzal a szélsőséges nézetel, mely szerint a tömeges adatelemzés eleve elhibázott és felesleges vállalkozás; amint láttuk, kiegészítő források bevonásával kiválóan alkalmas például az örökhagyók vagy az örökösök és hagyományosok csoportjának leírására. Ha azonban a történész a testáló szándékait kutatja, tehát akár a személyeknek, akár az intézményeknek juttatott javakról való döntésre, és ennek a döntésnek az okaira kíváncsi, megkerülhetetlen a mikroszkopikus elemzés. Nem lehet ugyanis kategorizálni és tipizálni az egyéni megfontolásokat, érdekeket, élethelyzeteket és társas kapcsolatokat. Ezek csak a személyhez kötve, az életút függvényében értékelhetők.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ahl, Diane Cole 1994: Review on *The Cult of Remembrance and the Black Death* by Samuel Cohn. *Journal of Interdisciplinary History* 25. 2. 308–310.

52 Rácz 1989: 362–388.

53 Molnárné 1989.

54 Horváth 2001.

55 Szende 1990; 2000.

56 Szende 1993; 1995; 2000: 85–97.

- Antal Péter 1986: Végrendelezés Debrecenben az 1820-as években. A *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIII.* Debrecen, 59–76.
- Banker, James R. 1990: Review on Death and Property in Siena, 1205–1800 by Samuel Cohn. *Journal of Interdisciplinary History* 21. 672–675.
- Bene János 1989: *Végrendeletek és hagyatéki leltárak Nyírbátorból.* Nyírbátor
- Bertram, Martin 1988: Mittelalterliche Testamente. Zur Entdeckung, einer Quellengattung in Italien. In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken (QFIAB)* 68. Tübingen, 507–545.
- Bertram, Martin 1995: "Renaissance Mentality" in Italian Testaments? *The Journal of Modern History* 67. 2. 358–369.
- Bittle, W. G. – Lane, R. T. 1976: Inflation and Philanthropy in England: A Re-assessment of W. K. Jordan's Data. *Economic History Review* 2. 203–210.
- Bossy, John (Ed.) 1983: *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West.* Cambridge, London, New York
- Cerutti, Simona 2000: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, 151–168.
- Chaunu, Pierre 1978: *La mort à Paris: 16e, 17e et 18e siècles.* Paris
- Chiffolleau, Jacques 1980: *La compatibilité de l'au-delà: Les hommes, la mort, et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge, vers 1320-vers 1480.* / Collection de l'École française de Rome 47/ Rome
- Cohn, Samuel Kline 1988: *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife.* Baltimore
- Cohn, Samuel Kline 1992: *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy.* Baltimore – London
- Comaroff, John – Comaroff, Jean 1992: *Ethnography and the Historical Imagination.* Boulder, Colorado, San Francisco, Oxford
- Comaroff, John – Roberts, Simon 1981: *Rules and Processes. The Cultural Logic of Dispute in the African Context.* Chicago
- Darnton, Robert 1984: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History.* New York
- Demkó Károly 1890: *A Felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században.* Budapest
- Epstein, Steven 1984: *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150–1250.* Cambridge, Mass, London
- Falk Moore, Sally 1978: *Law as Process. An Anthropological Approach.* London, Boston
- Febvre, Lucien 1973: Amiens: From the Renaissance to the Counter-Reformation. In: uő.: *A New kind of History.* London
- Feingold, Mordechai 1979: Jordan Revisited: Patterns of Charitable Giving in Sixteenth Century England. *History of Education* VIII. 265–267.
- Gavitt, Philip 1990: *Charity and Children in Renaissance Florence: The Ospedale degli Innocenti, 1410–1536.* Ann Arbor, Michigan
- Gowing, Laura 1996: *Domestic Dangers. Women, Words, and Sex in Early Modern London.* Oxford
- Házi Jenő 1930: *Sopron szabad királyi város története. II. rész I. kötet. Végrendeletek és egyéb feljegyzések 1390-től 1524-ig.* Sopron
- Hoffman, Philip T. 1984a: *Church and Community in Diocese of Lyon, 1500–1789.* New Haven
- Hoffman, Philip T. 1984b: Wills and Statistics: Tobit Analysis and the Counter Reformation in Lyon. *Journal of Interdisciplinary History* 15. 813–834.

- Horváth József 1987–88: A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről. *Győri Tanulmányok* 113–138.
- Horváth József 1991a: „...tudván bizonyos voltát, de bizonytalan idejét...” Halálra készülés a XVII–XVIII. századi végrendeletek tükrében. *Műhely* 3. 17–21.
- Horváth József 1991b: A győri végrendeletek családi konfliktusai a 17. század első felében. In: A. Varga László (szerk.) *Társadalmi konfliktusok / Rendi társadalom – Polgári társadalom* 3./ Salgótarján, 233–244.
- Horváth József 1991c: Az 1600–1630 között keletkezett győri végrendeletek társadalomtörténeti adalékairól. *Arrabona* 26–30. 45–77.
- Horváth József 1992: A győri végrendeletek „vidéki” kapcsolatai a XVII. század első felében. (Adalékok a korabeli Győr vonzáskörzetének vizsgálatához.) In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.) *A Dunántúl településtörténete IX. Város – mezőváros – városiasodás*. Veszprém 291–304.
- Horváth József 1995–97: *Győri végrendeletek a 17. századból*, I–III. kötet, Győr.
- Horváth József 1997: Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17–18. századi Győrből. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.) *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. /Rendi társadalom – polgári társadalom 7./* Debrecen, 163–174.
- Horváth József 2001: Végrendeletek Halason (1700–1850). In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.) *Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból*. Kiskunhalas, 495–518.
- Iványi Béla 1909: Eperjes város végrendeleti könyve. *Történelmi Tár* 438–449.
- Jordan, Wilbur Kitchener 1959: *Philanthropy in England 1480–1660*. London
- Jordan, Wilbur Kitchener 1960: *The Charities of London 1480–1660*. London
- Jordan, Wilbur Kitchener 1961: *The Charities of Rural England 1480–1660*. London
- Kocsis Gyula 1993: *18. századi ceglédi végrendeletek*. Cegléd /Ceglédi Füzetek 28./
- Kuehn, Thomas 1991: *Law, Family, & Women. Toward a Legal Anthropology of Renaissance Italy*. Chicago, London
- Ladurie, Emmanuel Le Roy 1997: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest
- Le Bras, Gabriel 1955–56: *Statistique et histoire religieuse*. In: uő. *Etudes de sociologie religieuse, 2 vols*. Paris
- Mátay Mónika 2000: Barta Gergely *contra* Zefer Mária. Egy XIX. századi válóper dilemmái. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 244–274.
- Mátay Mónika 2002: *Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben*. Phd disszertáció, Kézirat. Budapest
- Mátay Mónika 2003: Egy gyűlölködő debreceni tímármester utolsó akarata. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.) *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 186–210.
- Molnár Attiláné 1989: A paraszti vagyon összetételének alakulása Kecskeméten 1655–1769-ig a végrendeletek alapján. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.) *Bács-Kiskun Megye múltjából X*. Kecskemét, 5–57.
- Nader, Laura 1979: A jog antropológiai vizsgálata. In: Sajó András (szerk.) *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 143–154.
- Nader, Laura (szerk.) 1969: *Law in Culture and Society*. Berkeley, Los Angeles
- Nader, Laura – Todd Jr., Harry F. (eds.) 1978: *The Disputing Process – Law in Ten Societies*. New York

- Németh Gábor 1995: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból* (Bibliotheca Humanitatis Historica). Budapest
- Németh Zoltán 1987: *Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1792*. Nyíregyháza
- Rácz István 1983: *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. Debrecen
- Rácz István 1989: *A debreceni civis vagyona*. Budapest
- Radvánszky Béla 1879: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. 3. kötet. Budapest
- Roberts, Simon 1979: *Order and Dispute. An Introduction to Legal Anthropology*. New York
- Roberts, Simon 1983: The Study of Dispute: Anthropological Perspectives. In: Bossy (ed.) *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West*. Cambridge, London, New York, 1–24.
- Schmidt, Albert J. 1993: Review on Law, Family and Women by Thomas Kuehn. *Journal of Interdisciplinary History* 24. 795–96.
- Slack, Paul 1988: *Poverty és Policy in Tudor és Stuart England*. Essex
- Solymosi László 1974: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. *Tiszatáj* 6. 26–29.
- Sörös Pongrác 1899: Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból. 1–3. *Történelmi Tár* 323–342, 507–539, 673–703.
- Szende Katalin 1990: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. *AETAS* 3. 69–123.
- Szende Katalin 1993: A nők szerepe a kézműiparban a késő-középkorban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In: *Házi Jenő Emlékkönyv*. Sopron
- Szende Katalin 1995: Families in testaments. *Otium* 3/1–2. 107–124.
- Szende Katalin 2000: *Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő-középkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében*. Ph.D. disszertáció, Kézirat, Budapest.
- Tárkány Szücs Ernő 1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest
- Tárkány Szücs Ernő 1966: A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 4. 401–431.
- Tárkány Szücs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest
- Vovelle, Michel 1973: *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*. Paris
- Vovelle, Michel 1990: *Ideologies and Mentalities*. Cambridge

Frank Tibor

Idő- és térszemlélet az amerikai gondolkodásban*

Az egyén jellemére és jószerecséjére a felfogás pallérozottságának legcsekélyebb egyenlőtlenségei is kihatnak; így példának okáért a különbözőségek észlelése. Azért van Tér, azért van Idő, hogy az ember tudja: a dolgok nem összevissza halmazok, hanem különállóak és egyediek.

Ralph Waldo Emerson: *A természet* (1836)

„Az egyetemi hallgatónak a tegnapelőtt már távoli múlt”, mondogatta ismert amerikai középkorkutató kollégám a Kaliforniai Egyetemen, Santa Barbarában. Bezzeg mi, magyarok nemcsak becsben tartjuk történelmünket, de mindennapjainkban is együtt élünk vele. Önigazolásunk, hivatkozási alapunk, vígaszunk. Az összehasonlító történész számára nincs is érdekfeszítőbb az idő és a tér tanulmányozásánál a különféle kultúrákban, eltérő koncepciójuk, szerepük, filozófiájuk számbavételénél. Az Egyesült Államokban érvényesülő idő- és térfelfogás elemzése értékes támpont lehet Amerika megismeréséhez; észrevételeimet további kutatás és vita kiindulópontjának szánom.

AZ IDŐ KÉPE ÉS HASZNA

A modern történetírás, a történettudomány megújítása a tizenkilencedik században a newtoni tudomány időkonceptiójára épített. „A nyugati világ történészei univerzális, evolúciós időben gondolkodtak, ennek vonalán helyezték el minden korszak népeit, struktúráit, intézményeit, és az egyes népeket, korokat fejlettségi szintjük alapján sorolták be. Az idő valóság, folyamatosság lett, s a történészek lettek azok, akik mérni tudják a fejlődést a modern, nyugati idő felé haladás skáláján”.¹ Az idő newtoni koncepciója mint abszolút, valóságos, univerzális entitás arra a feltételezésre vezette a nyugati világot, hogy „mindenki ideje azonos. Általános folyamatosság, melyet minden ember ugyanúgy észlel. Az óra mást-mást mutathat Tokióban vagy Teheránban, de az idő képzete azonos”.²

* Előadásként elhangzott a Hajnal István Kör „Személyes idő – történelmi idő” című konferenciáján, Kőszegen, 2003. augusztus 29-én.

1 Appleby–Hunt–Jacob 1995: 53.

2 Appleby–Hunt–Jacob 1995: 53.

Az amerikai időérzékelés eredete a puritán Új-Angliába nyúlik vissza, ahol, Vernon L. Parrington történész szavaival, a fejlődésben meghatározó volt „az idealizmus és a gazdaság egybefonódása [...] óhazai poggyász, melyet az új életmód fokozatosan átalakított [...] a szabadabb környezet halk ösztökélésére”.³ A „takarékoság, a kemény munka, az erkölcsi komolyság, a társadalmi felelősségérzet” hagyományán túl,⁴ a puritánok magukkal hozták az érzéket és a tiszteletet az idő iránt, amely életüket keretbe foglalja, szabályozza, s a melyet mint az isteni teremtés részét adottnak tekintettek. Az idealizmus és a gazdaság együttese megmutatkozik időfelfogásukban is. Benjamin Franklin idézi 1748-as, *Tanácsok egy ifjú kereskedőhöz* című művében, hogy „az idő pénz”, s ez alapvető dogmája lett a puritán hagyománynak és a korai kapitalizmus szellemének. Franklin figyelmeztet, hogy eltékozolt az a munkanap, amelynek csak fele telik dologgal, a másik fele viszont semmittevésel, mert megfoszt a fele jövedelemtől.⁵

Reinhold Niebuhr az emberi sors „keresztény értelmezését” adta, amikor Gifford-előadásában arra hivatkozott, hogy az Újszövetség szimbolikáját alapvetően „a diadalmas Krisztus eljövételének eszméje” uralja.⁶ Niebuhr szemében „a történelem végső beteljesülése az időfolyamat feltételein túlra tevődik”.⁷ „Az öröklét egyfelől az idő fölé magasodik, másfelől az idő végpontján áll.”⁸ Szólnak emellett érvek, hogy az amerikai gondolkodás e keresztény teológiai szemszögből tekintett az időre. Ez a felfogás mindenestre nem egy vonatkozásban hatott a protestáns amerikaiakra.

Tény, hogy az idő talán sehol máshol nem annyira áru, becses cikk, mint az Egyesült Államokban. *The Dance of Life* (Az élet tánca) című munkájában Edward T. Hall antropológus megkülönböztet az időt monokronikusnak, illetve polikronikusnak tekintő kultúrákat. A monokronikus szemléletben az idő szűkös tartalék, melyet be kell osztani, kézben kell tartani tervek, napirend szerint, továbbá úgy, hogy egyszerre csak egy dologgal foglalkozzunk. A monokronikus kultúrákban az emberek esetenként úgy gondolják, hogy a szabadidőt vagy a várakozással töltött időt „agyon kell ütni” valamivel.⁹

Hall modellje az Egyesült Államokat monokronikus időszemléletű, individualista kultúráként mutatja be és osztályozza.¹⁰ Ezzel együtt járhat, és gyakran együtt is jár „az idő zsarnoksága”.

A tizenkilencedik századra tehető az a fordulat, amióta az időt a nap és az évszak ritmusa helyett az órával mérik. Míg az Egyesült Államok alapvetően agrárgazdaság volt, az idő szerkezetét „a háziállatok biológiai ritmusa, illetve a termények szezonális ritmusa” szabta meg.¹¹ „Az 1830-as, 40-es években a gyárvárosokat

3 Parrington 1954: 3.

4 Grob–Billias 1992: I/29.

5 Weber 1995: 38.

6 Niebuhr 1943: II/290.

7 Niebuhr 1943: II/291.

8 Niebuhr 1943: II/299.

9 Hall 1983: 149.

10 Hall 1983: 149.

11 Gifford 1990: 97.

összekötő, hirtelen nőtt vasút és a távíró tovább módosította az időt mint órán mérhető értéket és élményt egyaránt. Amint meghonosodott a gyárban az »idő = pénz« képlet, törvényi szabályozást tett szükségessé.¹² Sőt, a gép találmánya a szolgáltatón *kívüli* idő, „a fizetett szabadság hírnöke. A gyárban létjogosultsága van efféleknek, a tanyán nincs. A tehén vasárnap sem pihen”.¹³

Az olyan amerikai fordulatok, hogy „lélegezni sincs időm” (hardly have time to breathe), „hadd szusszanjak” (have time to catch one’s breath), „versenyfutás az idővel” (race against time), „kifutni az időből” (run out of time), „időt hagyni valamire” (take the time), sejteni engedik, hogy ez a kultúra az időt nagyhatalomnak, befolyásos személynek tételezi.¹⁴ Ilyen értékes árucikkal nyilván körültekintően kell élni.

Az időszervezés korai apostolainak egyike Amerikában Frederick Winslow Taylor (1856–1915) volt, akit az 1911-ben megjelent, a *The Principles of Scientific Management* (A tudományos szervezés alapelvei) című műve avatott a „taylorizmus” ideológusává. Ez a filozófia az időpocsékolás megszüntetésével kívánta ésszerűsíteni a termelést, egyengetve a tömeggyártási technológiák útját. Charlie Chaplin később a *Modern idők*-ben figurázta ki Taylort és a „taylorizmust”. Taylor köréhez tartozott Frank Butler Gilbreth és Lillian Moller Gilbreth is, s a munkavégzés és a menedzsment hatékonyságának korai úttörői közé tartozó házaspár még 12 gyerekes családjá és nagy háztartása szervezésére is alkalmazta a taylorizmus tételeit, ahogyan annak gyermekeik filmre is vitt emlékirataikban (*Cheaper by the Dozen* – Tucatjával olcsóbb) egykor népszerű emléket állítottak.¹⁵ Mellettük Henry Gantt és Charles Bedaux (a régi Magyarországon is sokak által gyűlölt „bedó-rendszer” atyja) tartozott még a taylorizmus s a racionálisnak gondolt, de nem mindig humánus munkaszervezés zászlóvivői közé a 20. század elejének Amerikájában. A századelőn született meg a hatékonyság időszervezésen nyugvó lélektana; e tárgy kör első amerikai klasszikusa Hugo Münsterberg 1913-as munkája, a *Psychology and Industrial Efficiency* (Pszichológia és ipari hatékonyság) volt.¹⁶

Az időtakarékoság eredete Európa-szerte mélyen gyökerezik a protestáns kultúrákban. Másik munkájában Hall rámutatott,¹⁷ hogy a németek, illetve a svájci németek figyelmét felkeltette, mennyire feszes az amerikaiak időbeosztása, és hogy előre lefektetett programjukhoz milyen szigorúan ragaszkodnak, nem hagyva maguknak kellő szabadidőt. Az európaiak kevesebbet ütemeznek be egy adott időtartamra: nem szorítja őket egyfolytában az idő. Haraszthy Ágoston utazó és gazdász korán, az 1840-es években látogatott el Európából az Egyesült Államokba, s nem kis meglepetéssel észlelte, hogy „[á]ltalában semmivel a világon nem fösvénykedik az amerikai ügy, mint az idővel, mellynek minden percét szorgalmi félelemmel használni iparkodik.”¹⁸ Európában több időt fordítanak fontos emberi kapcsolatok-

12 Gifford 1990: 98.

13 Gifford 1990: 98.

14 Spears 1988: 334, 454.

15 Taylor 1911; Gilbreth–Gilbreth 1948.

16 Roeckelein 2000; Münsterberg 1913.

17 Hall 1980.

18 Haraszthy 1844: I/2–3.

ra, mint az Egyesült Államokban; az emberi kapcsolatok Európában fontosabbak a napirendnél. Az amerikaiak a tér iránt is közömbösebbek, és sokkal könnyelműbben bánnak vele, mint az idővel. Az amerikaiak túlbecsülik az időt, szüri le Hall, és alábecsülik az egyén tégigényét.

Hall az időhasznosítást *néma nyelvnek* fogta fel, melyet egy adott kultúrában tapasztalat útján sajátítunk el.¹⁹ Az idő kulturális különbözőségeiben való járatlan-ság gondot okozhat a külföldre utazóknak. Az amerikai Békehadtest önkéntesei úgy nyilatkoztak, hogy nehezebb volt megszokniuk más országokban a viszonylag lassúbb életritmust és pontatlanságot, mint a szokatlan ételt, vagy az eltérő életszínvonalat. Levine az Egyesült Államokban és Brazíliában egyetemi hallgatóktól azt tudakolta, mikortól tekintenek úgy, hogy barátjuk elkésett a megbeszélte ebédre. Az amerikaiak 19 perc elteltével jelentették ki ezt, a brazilok 34 percig túszték.²⁰

Levine mérni próbálta a kultúrák ütemét a gyalogosok átlagos tempójával, a postahivatalnokok közönséges bélyegvásárláskor tanúsított fűrgességével, a köztéri órák pontosságával is. Mindhárom tekintetben jelentős kulturális különbségeket észlelt. Az Egyesült Államok és Japán viszonylag szapora járású kultúrák, a köztéri órák pontosak. Olaszország és Indonézia viszont lomhábbak, óráik is pontatlanab-bak.²¹ Egyes amerikai szerzők szerint viszont ma „jóformán általános felgyorsulás-nak” vagyunk tanúi.²²

Érdekes példája e részben vagy tán egészében is amerikai fogantatású lépésvál-tásnak a nagy, olasz születésű karmester, Arturo Toscanini (1867–1957). Az ünne-pelt Maestro a Metropolitan Opera-ban debütált 1908-ban, és pályafutása nagy részében Egyesült Államok-beli együtteseket vezényelt (1908–1915 között a Met zenekarát, 1926–1936 között a New York-i filharmonikusokat, 1937–1954 között az NBC Szimfonikus Zenekart). Az NBC kiváltképp kibontakoztatta tehetségét. A Maestronak vesszőparipája volt a tempó: „Izgatottan beszélt a karmesterek és szólisták butaságáról, és arról a szokásukról, hogy mindent rossz tempóban játsza-nak.”²³ Többen is céloztak arra, hogy Toscanini amerikai éveiben egyre sebesebb iramot diktált. Peter Gutmann például így ír lemezfelvételeiről:

„Feltűnő különbségek észlelhetők időben. Vegyük az *Eroicát*: Toscanini 1939-es felvételén a második tétel egy teljes perccel hosszabb, mint legutolsó, 1953-as felvételén. Hasonlóképpen, Mendelssohntól a *Szentivánéji álom* Scherzo-ja teljes öt perc az 1926-os felvételen, de alig három év múlva az újabb felvételen már csak 4:16 perc. A legszélsőségesebb példa Mozart 39. szimfóniájának harma-dik tétele, amely az 1920-as 4:07-percéről 1948-ig 3:07-percre ’ment össze’! A kot-ta nem változott, de Toscanini értelmezése feltétlenül.”²⁴

Toscanini rendszeres gyakorlata volt, hogy felpörgette az általa vezényelt mu-zsikát. Egy alkalommal, mikor Ravel *Boleró*-ját mutatta be Párizsban, 1929-ben,

19 Hall 1959.

20 Levine 1988: 39–60.

21 Levine 1990: 450–459.

22 Gleick 1999.

23 Pjatigorszkij 1970: 208.

24 Gutmann 1992; Marsh 1962; Horowitz 1987; Schonberg 1967.

Toscanini azzal érvelt a maga hallatlanul (kétszer olyan!) gyors tempója mellett, s a zeneszerzőjével szemben (!), hogy a darab különben megbukna. A jelek szerint Toscanini művészetére maradandó hatást gyakoroltak amerikai tapasztalatai, melyek hozzájárultak kultuszához is, jóllehet már az agg Giuseppe Verdi nehezményezte a karmesterek rémuralmát, hallván, hogyan adta elő a fiatal Toscanini a *Falstaff*-ot.²⁵

Az Egyesült Államok kultúrája alapvetően jövőorientált. R. V. Meade összehasonlította az amerikaiak időperspektíváját számos indiai mintáéval. Tanítványait, csupa férfit, felkérte, írjanak rövid történeteket az általa megadott kezdőmondatokkal. Az egyik mondat például így kezdődött: „L. B. megjelent új munkahelyén...”²⁶ A történeteket aztán megvizsgálták abból a szempontból, hogy a jövőre vagy a múlt-ra vonatkoznak-e. Azt találta, hogy míg az amerikai történetek 60 százaléka játszódik a jövőben, indiai mintáiban a jövőre való utalások 8 és 58 százalék között ingadoztak.

Sundberg, Poole és Tyler indiai, ausztrál és amerikai kisvárosok 15 éves serdülői között végzett felmérést. Azt kérték tőlük, hogy tetszésük szerint soroljanak fel hét jövőbeni eseményt. Az átlagos előretekintés e hét esemény tükrében tetemesen hosszabb távú volt a közösségibb India fiainál, mint az individualistábbnak tekintett ausztrálok és amerikaiak között. Az indiai fiúk jövőképe utaló információ ellentmond annak az elterjedt elképzelésnek, hogy az amerikaiak jövőre orientáltabbak. A legszűkebb viszont az indiai lányok időperspektívája volt. Csak Indiában különbözött számottevően a fiúk és a lányok perspektívája: a nemi szerepek ott élesebben különülnek el, mint az Egyesült Államokban vagy Ausztráliában.²⁷

Az Egyesült Államokban az idő láthatóan sokkalta szervezettebb és individualizáltabb, mint a legtöbb kultúrában. A *The Use of Time*-ban (*Idő a mérlegen*, 1969²⁸) Szalai Sándor és az UNITAR nemzetközi szociológus kutatócsoportja jelentős különbségeket mutatott ki a kultúrák között. Az iparilag magasan fejlett társadalmakban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban a dolgozó emberek sokkal kevesebb időt töltenek kollégáikkal, mint a fejletlenebb régiókban, például Magyarországon, ahol munka közben kétszer annyi idő telik kollégák között. A munkahelyen individuális vagy magányos munkával töltött idő hasonlíthatatlanul tetemesebb az USA-ban, mint Magyarországon.²⁹

A FÖLDRAJZI ÉS TÁRSADALMI TÉR

Az idő átfordul térbe, a földrajzi tér társadalmi térbe, amely azután meghatározó lesz a személyközi kapcsolatokban. William Faulkner például a „Rózsaszál Emily kis-

25 Lebrecht 2001: 116.

26 Meade 1972: 93–100.

27 Sundberg–Poole–Tyler 1983: 415–427.

28 Magyarul: Szalai 1978.

29 Szalai 1978: 228–229.

asszonyoknak” című novellájában szintén térben eleveníti meg az időt. Szereplői „úgy beszéltek Miss Emilyről, mintha kortársuk lett volna, azt hívén, hogy táncoltak vele [...], így módon összezavarva az idő matematikai előrehaladásának menetét, mint ahogy az öregek teszik, akik számára a múlt nem ködbe vesző út, hanem inkább óriási rét, amelyet a tél sohasem érint, s amelyet most a legutóbbi egy-két évtized völgy-szorosa választ el tőlük.”³⁰ Faulkner kiválóan példázza, hogy a Dél hatalmas térségei miképpen adják a tágasság, az áramlás, az időtlenség érzetét.

Idő és tér kölcsönös viszonyát a nagy tereken való átutazás változtatta meg. Amíg a szárazföldi helyváltoztatás gyalogszerrel, lóháton vagy lóvontatta járművel történt, az utas „1798-ban bizonyára úgy tudta, haladási üteme szakasztott olyan, mint a római korban, az antikvitás idején, a távolságot mint állandót tételezve fel”.³¹ Thomas Jefferson eltűnődött, vajon „egyetlen közigazgatás teljes mértékben felölelheti-e” az Egyesült Államok irdatlan térségeit a korai 19. században. Jefferson úgy gondolta továbbá, hogy a lakatlan vidékek, értsd a szabad terek fontos előfeltételei mind az amerikai nép, mind pedig közigazgatása erényességének. „Ha nagy városokba tömörülnek egymás hegyén-hátán, mint Európában, éppoly korruptak lesznek, mint Európában.”³²

Valóban az időtér forradalma tette lehetővé, hogy „felölelhessék az egészet”³³ és fonák módon ugyanekkor kezdtek eltűnedezni a szabad terek. 1860–61-ben a *Pony Express*, „a postát Saint Josephból, Missouri államból Sacramentóba, Kalifornia államba nyolc napos átfutással szállította”. „Mikor a *Pacific Telegraph Company* sürgönyvonala elkészült Kaliforniáig, a *Pony Express* 1861 októberében leállt.”³⁴ (Ma hasonló ehhez a fax, az e-mail és az sms elterjedése miatt a külföldre szóló távirat megszűnése például Németországban és Ausztriában.) Ezt az „időnélküli” térátlépést informatikailag egyébként Samuel F. B. Morse távirata, majd Alexander G. Bell telefonja indította el. Az emberi test saját erejét meghaladó térlegyűrésé pedig előbb a lóval kezdődött és a gőz-, villany-, majd benzinmeghajtású járművekkel folytatódott. Don Gifford megkapóan szól a változásról, amelynek üteme feltartóztathatatlanul gyorsul napjainkig és tovább: „150 éve folyvást külföldiek, idegenek vagyunk egy olyan időtérben, amely szakadatlanul gyorsulni látszik a sebesség öngerjesztő technokráciájában”.³⁵

A fizika és a filozófia arra tanít, hogy idő és tér szorosan összefügg. A bevándorlás az Egyesült Államokba mindmáig az amerikai társadalom állandó tényezője, és az marad a jövőben is, felfedve egyebek között tér és idő bensőséges viszonyát. Emellett ma az amerikai életre erősen jellemző a nagy térségek közötti mozgás is, az élet, az életciklusok jelentős fordulóinak függvényében. Biztonsággal mondhatjuk, hogy az USA partvidékei, illetve egyes államai közötti migráció ma elsősorban

30 Faulkner 1968: 97.

31 Gifford 1990: 105.

32 Fraser 1978: 273.

33 Fraser 1978: 117.

34 Fraser 1978: 104.

35 Fraser 1978: 120.

a munkavállalással kapcsolatos lakhelyváltoztatás. Az alábbi mozgásformák dominálnak:

1. életciklusváltások (házasság, családalapítás, válás);
2. az életpályával kapcsolatos váltások, változások (munkába állás, előléptetés, áthelyezés, foglalkozásváltás, álláskeresés új helyszínen, nyugállományba vonulás);
3. egyéni, személyes indokú lakóhely-változtatás.

Frederick Jackson Turner megkockáztatta a feltevést, miszerint a társadalmi földrajz és az amerikai identitás megteremtése egymásba kapcsolódott.³⁶ Határvidék- (*frontier-*) elmélete bizonyos fokig a társadalmi tapasztalatból és az amerikai jelleg sajátosságaiból alkotta térdefinícióját, s ez a gondolat máig fogódzó az „amerikai tér” sajátos természetének megragadásához. A határvidék kitolódása Turner szerint „fokozatos eltávolodást jelentett Európa befolyásától, amerikai irányelvek mentén növekedő függetlenséget”.³⁷

A térbeli terjeszkedés döntő jelentőségű volt az Egyesült Államok számára 1787 és 1861 között, mikor végbement a Mississipp-i völgyének betelepítése. H. Hale Bellot történész helytállóan értékelte e folyamatot:

„A szállítás, a belső migráció és az idegenből való bevándorlás, továbbá a földszerzési jogosítványok történelme megannyi nélkülözhetetlen kiindulópont, ha valamelyest is érteni akarjuk az események menetét a Mississipp-i völgyében; a nemzetegész részének újrendeződésére a magyarázat ezen események menetében keresendő. Csakis ilyenfajta történelmen alapulhat az állam történelme; és a nemzet történelme csakis az egyes államok történelmének beható tanulmányozása révén világosodhat meg teljesen. A nép, a föld és a kettő kapcsolódása képezi a középnyugati és délnyugati történelem velejét; ebben a korszakban a Közép-Nyugat és a Dél-Nyugat történelme az Egyesült Államok történelmének gyökere.”³⁸

A nyugat felé történő terjeszkedés jelentőségére mutat az a tény, hogy a távolsági teherszállítás inkább vált bevett gyakorlattá kelet-nyugati irányban, mint az észak-kelet tengely mentén – ez még a pionír korszak emléke, mikor az ország benépesült. Az Egyesült Államokban az északon és délen élők kölcsönösen kevesebbet tudnak egymás régióiról, mint az ország nyugati feléről. A hagyományos kommunikációs csatornák inkább kelet-nyugati irányban futnak, mint észak-déli irányban, a korai migrációs formák, az üzleti kapcsolatok és a nagyvárosok fejlődési rendje nyomán.³⁹

Az Egyesült Államokban a kiterjedt autóhasználat következményeképpen fokozatosan megnövekedett a munkába járás távja,⁴⁰ növelve az ingázás által fölemészített időt. Ma már nem ritkaság, ha valaki repül a munkahelyére. (Ismerek a Kaliforniai Egyetem Riverside-i campusán egy professzort, aki hetente Napa Valley-ből jár

36 Kraus–Joyce 1990: 243–244.

37 Kraus–Joyce 1990: 243–244.

38 Bellot 1952: 135.

39 Fellmann–Getis–Getis 1997: 78.

40 Fellmann–Getis–Getis 1997.

be a tanszékére, hozzávetőleg hatszáz kilométerre.) Amerikában a széles körben érvényesülő függőség az autótól és a vele kapcsolatos infrastruktúrától tetemes köz- és magánteret igényel, bár intim belső teret is teremthet az utasoknak. Barbara Ward szerint Los Angeles városa 60–70 százalékban vált az autó áldozatává (gyalogjárók, autópályák, parkolók, garázsok építése folytán), mire beköszöntöttek a '60-as évek.⁴¹ Marshall McLuhan azt állítja, hogy az amerikai autót Hollywood látványvilága jegyében alakították ki. A nagy amerikai autó zárt tér, nem taktilis tér, ahol a térbeli tulajdonságok a látványra korlátozódnak. Az amerikai autóban, amint azt a franciák szövegezték, „az ember nem úton van, hanem a kocsiában”.⁴² Buckminster Fuller szerint az aszfaltozott felüljárók építése és a magánhasználatú gépkocsi feltalálása voltaképpen ugyanazon érem két oldala.⁴³

Miután az amerikaiak hatalmas tömegei hosszú időt töltenek autóikban, főként munkába menet vagy onnan jövet, a *drive time* alatt, tehát autóvezetés közben sugárzott reklámnak sokkal nagyobb az értéke, mert szinte garantált közönsége van. Ez visszavezet bennünket az idő s az időzítés különleges amerikai becséhez, amit jól mutat a médiareklám sugárzási időpontjának megválasztása is.

Az elmúlt évtizedekben egyébként is tér és idő egyre gyorsuló ütemű konvergálásának folyamatát észlelhettük: az információ áradata szinte eltörölte a teret. 1920-ban egy transzkontinentális telefonkapcsoláshoz 14 perc és 8 telefonkezelő kellett. Ez 1940-ben már nem egészen másfél percre telt csupán. Az 1960-as években a közvetlen távolsági hívás jóvoltából a földrészek közötti kapcsolat 30 másodpercen belül létrejött, az elektronikus kapcsolat óta nem kell hozzá több idő, mint amennyit a tárcsázás és a hívás fogadása igényel.⁴⁴

A tér az etnikumok és a kultúrák sokszínűsége szempontjából sem egészen közömbös. A nagyvárosok továbbra is fokozottan konzerválják az egyes etnikai csoportok identitását, nem integrálják, nem asszimilálják őket teljesen: „Az etnikai csoport az amerikai társadalomban nem a tömeges bevándorlás korszakának csökevénye, hanem új társadalmi képződmény”.⁴⁵ Ám, teszi hozzá Hall, a városstervezők erre nincsenek tekintettel, mintha még hinnének a mindent bekebelező amerikai-ságban.⁴⁶

Egy individualista kultúrában az ország térbeli dimenziói a magánélet zónáiban is megjelennek, a többiek-től való elkülönülés igényének formájában. Mint Henry Thoreau írja a *Walden*-ban:

„A magam kicsinyke házában viszont egyetlen kényelmetlenséget észleltem olykor: nehéz volt eléggé távol kerülnöm vendégemtől, amikor nagy gondolatokat nagy szavakkal akartunk kifejezni. Mert a gondolatnak hely kell, hogy vitorlát bonthasson, és megfelelő utat futhasson be, mielőtt révbe ér. A gondolat billiárdgolyójának túl kell jutnia

41 Ward 1963: 785–787.

42 McLuhan 1965: 327.

43 Gifford 1990: 119.

44 Fellman–Getis–Getis 1997: 73.

45 Glazer–Moynihan 1963: 16.

46 Hall 1980: 222–223.

oldalozó mozgásán, és vissza kell pattannia, pályája utolsó egyenes és célirányos részébe kell jutnia, mielőtt a hallgató fülét éri, másképp megeshet, hogy mindjárt megint kiszalad a másik fülén. Mondatainknak hely kell, hogy kibontakozzanak, és fölépíthessék oszlopaikat.”⁴⁷

Thoreau úttörő eszméje, hogy az embereknek is vannak sérthetetlen határaik, melyeket a nemzetközi határokhoz hasonlított. E párhuzam a testi interakciók és a nemzetközi kapcsolatok között még teljesebb kifejtésre vár, de a konfliktusmegoldás területén nagy jelentőséget tulajdoníthatunk neki:

„Egyének közt, akárcsak nemzetek között, megfelelő széles, természetes határnak, sőt semleges övezetnek kell húzódnia. Sajátos fényűzésnek éreztem például, hogy a tó egyik partjáról átkiáltlak valakinek, aki a túlsó parton áll. Házamban olyan közel voltunk egymáshoz, hogy szinte nem is hallottuk egymást, nem tudtunk elég halkán beszélni – mint amikor a csendes vízbe két kavicsot hajítunk, olyan közel egymáshoz, hogy megtörik egymás gyűrűzését. Ha hangos szavú fecsegők vagyunk csupán, akkor bizvást állhatunk egymás közvetlen közelében, hogy leheletünk elvegyüljön; de ha megfontoltan és tartózkodóan beszélünk, távolabb kívánczozunk egymástól, hogy állati melegünk, nedvességünk kipárologhasson. Ha a legbensőségesebben akarunk társalogni énünknek azzal a részével, mely rajtunk kívül vagy felettünk lakozik, akkor nemcsak hallgatnunk kell, hanem testileg is oly messze kell lennünk egymástól, hogy ha megszólalunk, akkor se hallhassuk egymás hangját.”⁴⁸

Bizonyos értelemben mintha csak ezt a gondolatot fonta volna tovább a humanisztikus pszichológia nagy amerikai alakja, a Nobel-békedíjra is felterjesztett Carl Rogers. Az 1980-as évek első felében tartott nemzetközi kultúrák közti kommunikációs programjain személyes találkozókat szervezett vezető politikusok számára, akiket az akkori válságövezetekből (például Írországból, Dél-Afrikából) hívott meg. Rogers mintegy másfél tucat országot (így bennünket is) felkeresett, hogy a bizalomteljes kommunikáció tanítása révén segítse a konfliktusok békés rendezésének ügyét. Célja annak bizonyítása volt, hogy a személyes találkozás csökkenti az interkulturális előítéleteket, mérsékeli az államközi ellenségeskedést és nagyhatású konfliktuskezelő eszköz lehet agresszív politikai döntések megelőzésére.⁴⁹

GYAKORLATI TÁRSADALMI-GAZDASÁGI PROBLÉMÁK ÉS A TÉR-IDŐ PRIZMA

Befejezésül lássunk néhányat azok közül a legfontosabb, legfigyelemreméltóbb társadalmi-gazdasági következmények közül a múltból és a jelenből, melyek az Egyesült Államok változó idő-tér észlelési formáiból adódnak. E témák bármelyikének

47 Thoreau 1999: 112.

48 Thoreau 1999: 112–113.

49 Greening 1984; Kirschenbaum–Henderson 1989: 431–501.

további kutatása feltétlenül elősegíti az amerikai észjárás jobb megértését Európában s szerte a világban.

1. Terjeszkedés és amerikanizálódás

Jelentős gondolkodók már a 19. század fordulóján felismerték, hogy az óhazától való fizikai eltávolodás, az új amerikai környezetbe való megérkezés a bevándorlók-nál a magatartási mintákat (Th. Rooseveltt, F. J. Turner), sőt – elsősorban a megváltozott táplálkozás jóvoltából – a testi jegyeket⁵⁰ is módosíthatják. Az Egyesült Államok terjeszkedése nem csupán a nemzet politikai és gazdasági fejlődésére hatott ki számottevően, hanem társadalomlélektanára, sőt antropológiájára is.

Újabban Edward T. Hall széleskörű kutatásai a *proxemika* interdiszciplináris tudományágához egyengették az utat, amely az emberi viszonyok térbeliségével foglalkozik.⁵¹ Hall fogalmi keretei és kulturális forrásai nemzetköziek, közöttük amerikai példákra is kitér. Folyamatosan gyarapszik a témakör specifikusan amerikai irodalma is.⁵² A kulturális földrajz művelőinek adatai árulkodnak a kérdéses területek társadalmi állapotairól és interakcióiról.⁵³

2. Térbeli formák a városokban

A legutóbbi nemzedékben végbement változások, például a társadalmi mobilitás, szuburbanizálódás, a bevándorlás új formái drámaian hatottak a hagyományos amerikai városközpontokra. A lakosság mozgása, a társadalmi–gazdasági átalakulás hozzájárult a korábban módos belvárosok hanyatlásához, sőt lezüllesztéséhez, a „városi társadalomalattiság” kialakulásához, egyes környékek szegregációjához (East Side, West Side), a különálló (fehér, fekete, spanyol, „keleti”) városi közösségek képződéséhez.

A külvárosok is jelentős változáson mentek keresztül: a külvárosi szegregáció ma jellegzetes vonása az amerikai nagyvárosnak, részben a zónarendeletek miatt. Ennek folytán a lakók elszigetelődnek a kereskedelmi, gyártási tevékenységtől, a lakóhelyeket pedig nemegyszer kizárólag egy meghatározott társadalmi osztálynak szánják.

Sok város iskolahálózatában faji szegregáció érvényesül azon társadalmi–gazdasági elkülönülés miatt, melyet az okoz, hogy a különböző társadalmi csoportok a város különböző részeiben élnek. Törvényi erőfeszítések, például az iskolabusz-szolgálat 1954-es intézményesítése ellenére sem sikerült ellensúlyozni a társadalmi berendezkedéssel együtt járó (esély)egyenlőtlenségeket. Az újkeletű polgárjogi törvények nyomására a színesbőrű családok betelepítésétől való félelem az 1960-as, ’70-es években a „Blockbusting” szégyenletes módszerét szülte: az ingatlanügynökök nemegyszer

50 Boas 1911; Frank 1994; 1995.

51 Hall 1963.

52 Jackson 1972; Gross–Rayner 1985.

53 Rubenstein 1989: 51–53.

arra igyekeztek rábírní a fehér ingatlanulajdonosokat, hogy alacsonyabb vételárat kérjenek a fehér vevőktől, és így toborozzanak fehér lakókat a környékre.⁵⁴

3. Térbeli információs rangsor

A könyv- és újságkiadás hagyományos központja New York, akárcsak a nyomtatott médiákat hírekkel és más, közlésre érdemes anyagokkal ellátó szolgáltatóké. A térségi lapok a központból sugároznak kifelé. Egy-egy államban az újságok térbeli megoszlása gyakran korrelál hierarchájukkal, politikai, társadalmi, gazdasági jelentőségükkel is: a lapok fontossága általában megjelenési helyüknek az állam központjától, illetve nagyvárosaitól való távolodásukkal egyenes arányban csökken.⁵⁵

4. Idő-tér beosztás

Idő-tér készletük súlyos korlátozására számíthatnak a nők, különösen ha nincsenek férjnél, ha a munkásosztályhoz tartoznak, vagy ha gyermekesek. Ezek a nők meg vannak fosztva a mozgási lehetőségtől, miközben éppen ők tranzitfüggőek.⁵⁶

Amerika megértését Európában és világszerte hallatlanul megnehezíti, hogy az élet bizonyos alapvető paraméterei, mint a tér és az idő Európához és a többi kontinenshez képest látszatra vagy valóságosan is eltérőek. Az amerikaiak részben ugyanezért nem értik meg kellőképpen más földrészek lakóinak gondolkodását, viselkedését: ma mindkét irányban sűrűn hallunk e problémáról az iraki háború kapcsán. Amerikában gyorsabban szalad az idő, a tér tágasabbnak, korlátlanabbnak tetszik, mint Európában, vagy más földrészeken, s ez gátja az amerikai életmód, nem kevésbé az amerikai irodalom, művészet, gondolkodás és mentalitás megértésének. Az idő szervezettebbnek, tagoltabbnak tűnik. A modern társadalmak órával mérik az időt, míg a hagyományosabb paraszti társadalmakban (például Kelet-Közép-Európában) az idő mércéje az elvégzendő munka, a teljesítendő kötelesség.⁵⁷ Az amerikaiaknak a nagy tér természetesebb, ismerősebb, hiszen meghódítása, birtoklása Amerikában történelmi feladat volt – és sok tekintetben maradt is.

Az idővel és a térrel kapcsolatos problémák egyre fontosabbá válnak a fejlett kommunikációs technológiák következtében, hiszen ezek hidalják át az idő- és térbeli eltérések jelentős részét, sőt részben az idő- és térérzékelés különbségeit is, s avatják az időt és a teret bizonyos szempontból valóban univerzálisan érvényesülő jelenségekké. Az idő- és térfelfogás különbözősége azonban sok tekintetben megmarad, történelmi, földrajzi, szociálpszichológiai, kultúrantropológiai és más okokból. „Régi” és „új”, „közel” és „távol”, „nagy” és „kicsi” másra-másra értendők Amerikában és Európában, illetve Amerikában és a többi kontinensen. Csak a gondos, összeha-

54 Rubenstein 1989: 436–443.

55 Fellmann–Getis–Getis 1997: 77.

56 Fellmann–Getis–Getis 1997: 7; Palm–Pred 1974.

57 Dobszay–Fónagy 1998: 71–74.

sonlító elemzés hozhatja közelebb az Egyesült Államok világát más földrészek gondolkodásához. Az amerikai történelem, s általában a történelem megismerése és megértése nem lehetséges anélkül, hogy feltárnánk ezeknek az alapvető dimenzióknak közös és specifikus, egyetemes és helyi magyarázó elveit, működési mechanizmusát, eltérő percepciójuk különféle okait.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Appleby, Joyce – Hunt, Lynn – Jacob, Margaret 1995: *Telling the Truth about History*. New York–London
- Bellot, H. Hale 1952: *American History and American Historians. A Review of Recent Contributions to the Interpretation of the History of the United States*. London
- Boas, Franz 1911: *Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants*. Senate Documents, 61st Congress, 2nd Session, 1909–1910. Washington
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1998: A rendi társadalom felbomlása. In: Gergely András (szerk.) *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 57–82.
- Emerson, Ralph Waldo 1836 (1922): *Nature* In: *Nature and Other Miscellanies*. London
- Faulkner, William 1968: Rózsaszál Emily kisasszonynak. (Fordította Gömöri György) In: Faulkner, William: *Hajnali hajtóvadászat. Válogatott elbeszélések*. Budapest
- Fellmann, Jerome – Getis, Arthur – Getis, Judith 1997: Spatial Interaction and Spatial Behavior. In: *Human Geography. Landscapes of Human Activities*. 63–94.
- Frank Tibor 1994: Amerikai „új bevándorlók” antropometriai vizsgálata, 1908–1911. *Anthropologiai Közlemények* 36. 69–77.
- Frank Tibor 1995: Franz Boas és a közép- és déleurópai kivándorlás antropológiája. *Ethnographia* 1. 155–193.
- Fraser, J. T. 1978: *Time as Conflict. A Scientific and Humanistic Study*. Basel–Stuttgart
- Gifford, Don 1990: *The Farther Shore. A Natural History of Perception, 1798–1984*. New York
- Gilbreth, Frank Bunker, Jr. – Carey, Ernestine Gilbreth 1948: *Cheaper by the Dozen*. New York
- Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel Patrick 1963: *Beyond the Melting Pot*. Cambridge
- Gleick, James 1999: *Faster: The Acceleration of Just About Everything*. New York
- Greening, Tom (ed.) 1984: *American Politics and Humanistic Psychology: Rollo May, Carl Rogers and Other Humanistic Psychologists*. San Francisco
- Grob, Gerald N. – Billias, George Athan (eds.) 1992: *Interpretations of American History: Patterns and Perspectives*. Vols. I–II. New York
- Gross, Jonathan L. – Rayner, Steve 1985: *Measuring Culture*. New York
- Gutmann, Peter 1992: *Toscanini, The Recorded Legend*. Classical Notes
<http://www.classicalnotes.net/features/toscaweb.html>
- Hall, Edward T. 1959: *The Silent Language*. Garden City
- Hall, Edward T. 1963: Proxemics – A Study of Man’s Spatial Relationships. In: Gladstone, I. (ed.) *Man’s Image in Medicine and Anthropology*. New York
- Hall, Edward T. 1980: *Rejtett dimenziók*. Budapest
- Hall, Edward T. 1983: *The Dance of Life*. New York

- Haraszthy Ágoston 1844: *Utazás Éjszakamerikában*. I–II. Pest
- Horowitz, Joseph 1987: *Understanding Toscanini: or How He Became an American Culture-God and Helped Create a New Audience for Old Music*. New York
- Jackson, John Brinckerhoff 1972: *American Space*. New York
- Kirschenbaum, Howard – Henderson, Valerie Land (eds.) 1989: *The Carl Rogers Reader*. Boston
- Kraus, Michael – Joyce, Davis D. 1990: *The Writing of American History*. London
- Lebrecht, Norman 2001: *Maestro! A karmestermítosz*. Budapest
- Levine, R. 1988: The Pace of Life Across Cultures. In: J. E. McGrath (ed.) *The Social Psychology of Time: New Perspectives*. Newbury Park, CA, Sage, 39–60.
- Levine, R. 1990: The Pace of Life. *American Scientist* 78. 450–459.
- Marsh, Robert C. 1962: *Toscanini and the Art of Conducting*. New York
- McLuhan, Marshall 1965: *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York
- Meade, R. V. 1972: Future Time Perspectives of Americans and Subcultures in India. *Journal of Cross Cultural Psychology* 3. 93–100.
- Münsterberg, Hugo. 1913 (repr. 1973): *Psychology and Industrial Efficiency*. New York
- Niebuhr, Reinhold 1943: *The Nature and Destiny of Man. A Christian Interpretation. Vol. II: Human Destiny*. New York
- Palm, Risa – Pred, Allan 1974: *A Time-Geographic Perspective on Problems of Inequality for Women*. Berkeley
- Parrington, Vernon L. 1954: *Main Currents in American Thought*. New York
- Pjatigorszki, Gregor 1970: *Csellóval a világ körül. Visszaemlékezések*. Budapest
- Roeckelein, Jon E. 2000: *The Concept of Time in Psychology. A Resource Book and Annotated Bibliography*. London
- Rubenstein, James M. 1989: *The Cultural Landscape. An Introduction to Human Geography*. Columbus
- Schonberg, Harold C. 1967: *The Great Conductors*. New York
- Spears, Richard A. (ed.) 1988: *NTC's American Idioms Dictionary*. Lincolnwood
- Sundberg, N. D. – Poole, M. E. – Tyler, L. E. 1983: Adolescents' Expectations of Future Events: a Cross Cultural Study of Australians, Americans and Indians. *International Journal of Psychology* 18. 415–427.
- Szalai Sándor (szerk.) 1978: *Idő a mérlegen*. Budapest
- Taylor, Frederick Winslow 1911: *The Principles of Scientific Management*. New York – London
- Thoreau, Henry D. 1999: *Walden*. (Szöllősy Klára fordítása) Budapest
- Ward, Barbara 1963: The Menace of Urban Explosion. In: *The Listener*. November 14. 785–787.
- Weber, Max 1995: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest

Ress Imre

Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros

Az első világháború után az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követő nemzetállami elrendezés azzal a következménnyel járt, hogy a közép- és koraújkori magyar történelem kutatásához nélkülözhetetlen, magánkezelésben lévő családi levéltárak többsége az új államhatárokon kívülre került. Az újonnan birtokba vett területeken berendezkedett utódállamok nem csupán a közigazgatás folyamatosságához szükséges állami és törvényhatósági iratanyagra tartottak igényt; a katonai megszállás nagyon gyakran a magyar politikai elit és a történelmi családok magánlevéltárait sem kímélte. Az új nemzetállamok a levéltári anyag birtoklásával szándékoztak megteremteni a létüket igazoló történelemábrázoláshoz szükséges forrásbázis feletti kizárólagos rendelkezést. A magyar nemzetiségi elnyomás dokumentálására szállította el a román megszálló katonaság 1919 nyarán Budapestről a magyar belügyminisztérium rezervált, bizalmas iratait és foglalta le a századelő egyik neves magyar politikusának, Justh Gyulának az irathagyatékát a Csanád megyei Tornyán levő családi kúriában. A Felső-Magyarországra bevonuló cseh légionáriusok első kulturális akciói közé sem csupán a magyar történelemre utaló köztéri szobrok eltávolítása tartozott. Az Andrássy-család tóketerebesi kastélyában az 1871-ben elvetélt cseh kiengedési kísérletre vonatkozó titkos iratok után kutattak, hiszen az akkori törekvéseik kudarcát a korabeli cseh közvélemény az egykori magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula nevéhez kapcsolta.¹ A békeszerződések előkészítésének időszakában az utódállamok között valóságos versenyfutás bontakozott ki a Habsburg-monarchia levéltári örökségének, a bécsi központi levéltárakban felhalmozódott történeti forrásanyagnak a területi elv alapján történő kizárólagos megszerzésére. A császárvárosba rendelt olasz katonai ellenőrző misszió például 1919 januárjában minden megállapodás nélkül a saját értékítélete alapján választotta ki és szállította el az olasz vonatkozásúnak nyilvánított könyvtári, levéltári és múzeumi anyagot.² Ehhez képest méltányosnak mutatkozott az új délszláv állam, amely csak betekintésre, a bécsi követségére kölcsönözte ki a közös pénzügyminisztérium boszniai-hercegovinai ügyosztályának iratait. Az már más kérdés, hogy a kölcsönvett iratokat nem adták vissza, s a többszáz folyóméternyi iratanyag később titokban Belgrádba és Szarajevóba került. Az iratok tulajdonjogi helyzetéről a második Jugoszlávia felbomlásaig, tehát az 1990-es évekig sem született államközi megállapodás.³ A csehszlovák

1 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL), Országos Levéltári Levéltár (továbbiakban OLL), Y 1, 212. cs. és Schmidt 1995: 7.

2 Neck 1978: 436–438.

3 Rill–Springer–Thomas 1982: 326–328.

állam pedig 1920 januárjában a szénszállítások felfüggesztésével fenyegetve kényszerítette az osztrák kormányt – a levéltári anyag kezelése nemzetközileg elfogadott szabályát, a proveniencia elvét megsértve – a Csehország területére vonatkozó levéltári forrásanyag szinte teljes egészének azonnali kiszolgáltatására.⁴

A kortársi szakmai körökben élénk visszhangot kiváltó levéltárfoglalások és az állami szuverenitás változásával járó bizonytalanság ösztönözte a két legnagyobb magyar magánlevéltár tulajdonosát, herceg Batthyány-Strattman Lászlót és herceg Esterházy Pált, hogy a Német-Ausztriához csatolandó nyugat-magyarországi területen működő levéltáraikat az új magyar országterületre költöztessék. A levéltárak új helyre történő áthelyezésének kedvezett, hogy a nyugat-magyarországi területsáv Ausztriának való átadása több évig elhúzódott, arra csak 1921 őszén került sor. Kisebberőfeszítést jelentett a Moson megyei Köpcsényben lévő Batthyány-családi levéltár Körmentre telepítése, hiszen jelentős mennyiségű családi és birtokigazgatási iratot már korábban is a vasi városban őriztek. Míg a Batthyány levéltár történeti iratainak átszállítása – az akkor csekély értékűnek tekintett 19. századi birtokgazdálkodási iratok kivételével – 1920-ban befejeződött, a herceg Esterházy család kismartoni főlevéltárának sorsáról ekkor még nem született döntés. Ebben közrejátszott a hitbizomány tulajdonosának, herceg Esterházy Miklósnak 1920 áprilisában viszonylag fiatalon, egy lovas baleset folytán bekövetkezett váratlan halála, s az azt követő nagykorúsítási eljárás, amelynek során legidősebb fiát, a mindössze 19 esztendő Pált tették meg a hitbizomány örökösének. A családi tanács, amelyben Pál herceg rokoni tanácsadóinak, gróf Esterházy Móric egykori miniszterelnöknek és anyai nagybátyjának, gróf Cziráky Lászlónak volt meghatározó szerepe, csak 1921 nyarán határozta el a kismartoni főlevéltár iratainak Eszterházán, a mai Fertődön való elhelyezését.⁵ Érdemes azonban megjegyezni, hogy az akkori hercegi levéltárnok, Gaszner József politikai és szakmai okokból egyaránt ellenezte a főlevéltár Kismartonból való elköltöztetését. A jogász végzettségű Gaszner kétségkívül jól képzett, szakmai tapasztalattal rendelkező levéltáros volt. A Magyar Országos Levéltárban a törvényes előírásoknak megfelelően 1910-ben letette a levéltári kezelői, majd 1914-ben a fogalmazói vizsgát. Az Árva megyei Alsókubinban 1910-ben választották meg megyei levéltárosnak és egyidejűleg végezte a muzeális jellegű Csaplovics Könyvtár kezelését is.⁶ A háború alatt katonai szolgálatot teljesített⁷ és az összeomlás után veszítette el megyei állását. A több évtizede szolgáló, betegeskedő Merényi Lajost 1919 elején történt nyugdíjazása után követte a hercegi levéltárosi tisztségben, véglegesítése pedig 1920. június 1-i hatállyal történt. A hercegi levéltáros feladatköre korántsem korlátozódott a kismartoni főlevéltárban összegyűjtött iratok és a fraknői várban tárolt központi birtokigazgatási szervek, uradalmi hivatalok regisztratúráinak, valamint a hitbizományi könyvtár állományának kezelésére,

4 Hummelberger 1985: 44–46.

5 Soós Géza kormányzó utasítása Gaszner Józsefnek, Kapuvár, 1921. július 30. MOL Esterházy Hercegi Levéltár (továbbiakban EHL), P 144, 44. csomó, Nr. 6392.

6 MOL OLL Y 1, 1914 – 997.

7 *Levéltárosok Lapja* 1915. 50.; 1916. 26.

hanem a társadalmi és politikai feszültségektől terhes időszakban ráruházták a kismartoni, eszterházi, bécsi, budai és soproni palotában, továbbá a fraknói és a lékai várban található muzeális gyűjtemények, történeti értékű berendezési tárgyak felügyeletét. A fraknói kincstárát a hercegi levéltáros az ottani várgondnokkal közösen kezelte.⁸ Elsődleges feladatnak az értékesebb muzeális tárgyaknak az új magyar államterületre telepítését tekintették, s ezeket a kényes műveleteket a hercegi levéltáros irányította. Kiemelkedett az Esterházy-kincsek kérdésének rendezése, amelyeket a Tanácsköztársaság idején államosítottak és helyeztek el a budapesti Iparművészeti Múzeumban. A nyugat-magyarországi területek átcsatolása miatti politikai bizonytalanságra tekintettel – Gaszner javaslatára – a rendkívül értékes kollekció a tulajdonjog fenntartása mellett letétként múzeumi őrizetben maradt.⁹ A fraknói vár fegyvertárának duplumaiból és fölös példányaiból szintén letétként jutott nagy mennyiségű hadtörténeti ritkasághoz az 1918 után felállított budapesti Hadtörténeti Múzeum az intézmény igazgatójának, Aggházy Kamill őrnagynak a válogatása alapján. Emellett három vagon töltöttek meg azok a muzeális jellegű hadtörténeti emlékek, tárgyak, amelyeket a fraknói várból ekkor vittek át Eszterházára. A fraknói vár fegyvergyűjteményének gazdagságát jól mutatta, hogy a meglévő készletekből olyan módon sikerült pótolni az elszállított anyagot, hogy legfeljebb a nagyon járatos szakember ismerhette fel a korábban különböző kiállításokon szerepelt, a szakirodalomban ismertetett tárgyak hiányát. A muzeális tárgyi emlékeknek az új magyar államterületre szállítása egyébként azzal a megfontolással történt, hogy ez az anyag képezi egy jövőben felállítandó Esterházy Múzeum alapját. A muzeális értékek magyarországi elhelyezése ellenére a levéltár kérdésében Gaszner a végsőkig kitartott amellett, hogy politikailag helytelen, szakmai szempontból elhibázott és veszélyes a levéltárnak Kismartonból Eszterházára költöztetése, mert ott hiányoznak a levéltári anyag használatához és biztonságos elhelyezéséhez szükséges tárgyi feltételek. Politikailag azért kifogásolta a kismartoni igazgatási központ feladását, mert az nyilvánvalóvá tette a Nyugat-Magyarország elvesztésébe való belenyugvást, másfelől az Ausztriában kormányon levő szociáldemokratákról sem feltételezte, hogy az osztrák igazgatás alá kerülő területen kisajátítsanak egy magánlevéltárat vagy korlátozzák működését. Egyébként is átmenetinek, ideiglenesnek tartotta az osztrák uralmat, amelynek reményei szerint vagy az Anschluss, tehát az életképtelennek tekintett osztrák állam Németországhoz csatlakozása vagy pedig a közeli, sikeres monarchista restauráció fog véget vetni, s ez egyszerre meghaladottá teszi a Nyugat-Magyarország hovatartozása körüli magyar–osztrák szembenállást. Bár politikai helyzetmegítélése illúzióknak bizonyult, az eszterházi elhelyezési feltételeket kétségkívül jogosan kifogásolta, mert azok valóban alkalmatlannak és tűzveszélyesnek bizonyultak az 1921 őszi osztrák bevonulás elől Kismartonból végül is

8 Kormányzói körrendelet a hercegi levéltáros feladatairól. 1921. április, MOL EHL P 114, 44. csomó, Nr. 6316.

9 Gaszner József jelentése hg. Esterházy Miklósnak, Kismarton 1920. március 20. MOL EHL P 114, 47. csomó, Nr. 6853.

elszállított törzslevéltár befogadására.¹⁰ A korábban négy teremben felállított levéltárat Eszterházán ládába csomagolva két kisebb helyiségben zsúfolták össze, ahol nemcsak a kutatás vált nehézkessé, hanem a nedvesedés jelei is mutatkoztak. De ennek a kérdésnek a megoldására Gasznernek nem maradt sem elég ereje és sem ideje. A fronton szerzett betegsége és túlhajszolt életmódja – a levéltár költöztetéséhez nélkülözhetetlen leltározás rendszeres éjszakai munkát követelt – 1922 tavaszán, három kiskorú gyermekét hátrahagyva, váratlanul sírba vitte.¹¹

Az utódjának felvett Hajnal István pályáját a Monarchia felbomlását követő években legalább olyan egzisztenciális bizonytalanság kísérte, mint amilyen ingatag helyzetben a nemzeti ellentétek keresztútjába került kulturális javak és levéltárak voltak. A középiskolai tanári végzettséggel és bölcsészdoktorátussal rendelkező Hajnal 1914. december 1-től lett a Monarchia elitképzőjének számító bécsi középiskola, a Theresianum magyar prefektusa. Az 1910-es reformot követően az intézet magyarországi diákjai saját, külön tanrend és érettségi szabályzat szerint tanultak, amit a prefektus felügyelt és irányított. Bécsi tanári működésének gyorsan vége szakadt. 1915 júniusában a somogyi 44. közös gyalogezredhez vonult be katonai szolgálatra, s a sebesülését követő felgyógyulását kivéve a háború végéig a fronton szolgált. Bár leszerelése után visszatért a Theresianumba, megbízatása az intézmény közös jellegének megszűnése folytán érvényét veszítette. Az egyetlen bécsi békeévet középkori írástörténeti tanulmánya befejezésére fordította, amellyel 1921-ben habilitált és egyetemi magántanári címet szerzett.¹² Egzisztenciális gondjai ezzel persze korántsem oldódtak meg, hiszen 1920-tól helyettes tanárként az Országos Széchenyi Könyvtárba való ideiglenes beosztása csak kényszerű átmenetnek számított. A szerény fizetés mellett csak hosszútávon hasznosuló tudományos befektetést jelentett a Magyar Történelmi Társulattól kapott megbízatása, a Kossuth-emigráció törökországi tevékenységére vonatkozó források kiadására. Ez a kutatás két év alatt kilenc hónapos tartózkodást tett lehetővé számára a Bécsi Magyar Történelmi Intézetben,¹³ de a budapesti letelepedésével járó anyagi gondjai változatlanul fennmaradtak. Az állami szolgálatban való megállapodottság ígéretét az Országos Levéltárba 1922. január 1-i hatállyal történt országos allevéltárnoki kinevezése jelentette, de az intézmény akkori állapota nem volt alkalmas a Hajnal által remélt elmélyült tudományos munkára. Az Országos Levéltár tisztviselői állományát már a század eleje óta megosztó áldatlan személyi ellentétek és kölcsönös leszámolások, amit jórészt a rendkívül mostoha fizetési feltételek és előmeneteli lehetőségek idéztek elő, ekkor érték el tetőpontjukat. Egyfelől a háború után megkisebbedett ország állami intézményeinél létszámcsökkentést kellett végrehajtani, amit Csánki Dezső, az Országos Levéltárnak a polgári forradalom idején még előléptetett, a Tanácsköztársaság alatt Lukács György közoktatási népbiztos által eltávolított, majd utána ismét re-

10 Gaszner József Horváth Gábor hercegi titkárnak. Kismarton, 1921. augusztus 11. MOL EHL P 114, 44. csomó Nr. 6392.

11 özv. Gaszner Józsefné Horváth Gábornak, Budapest, 1922. szeptember 7. MOL EHL P 178, 1. csomó.

12 Glatz 1993: XI–XIII.; Lakatos 1996: 224–226.

13 Újváry 1996: 194.

aktivált vezetője arra használt fel, hogy megszabaduljon a személyét és munkamódszerét korábban bíráló, vetélytársnak számító munkatársaitól. Másfelől egyre határozottabban érvényesült az ekkor még a belügyminiszteri posztot betöltő Klebelsberg Kunó tudománypolitikai törekvése, hogy az Országos Levéltárat a magyar történettudomány fő kutatóbázisává fejlessze. Klebelsberg világosan látta, hogy ehhez elkerülhetetlen a megfelelő tárgyi, személyi és pénzügyi feltételek megteremtése, hiszen az országos közgyűjtemények finanszírozása, tudományos munkatársainak fizetése rendkívül alacsony szinten volt az államigazgatási hierarchiában. Ennek orvoslását szolgálta egyik első kultuszminiszteri intézkedése, a Magyar Nemzeti Múzeumot, a Magyar Országos Levéltárat, a Szépművészeti Múzeumot, az Iparművészeti Múzeumot és a budapesti Egyetemi Könyvtárat összefogó Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrehozása és a megfelelően dotált tudományos tisztviselői állások rendszeresítése (1922. évi 19. tc.). Ez a törvény az Országos Levéltár esetében egyúttal jelentős mértékben megváltoztatta a tudományos tisztviselői állás betöltésének feltételét. Többé már nem az igazgatási ismerteket preferáló jogi vagy bölcsészeti egyetemi végzettség és az 1883. évi 14. tc. által megkövetelt levéltári fogalmazói vizsga eredményes letétele volt az országos levéltári tudományos állás betöltésének feltétele, hanem a tudományos kutatásra való alkalmasságot bizonyító bölcsészdoktorátus. Az ilyen képzettségű levéltárosok számára az anyagi biztonságot és elismerést a VIII. fizetési osztályba való besorolás ígérte. A két fiatal szakembernek, Hajnal Istvánnak és Mályusz Elemérnek, még a gyűjteményegyetemi törvény megjelenése előtt, de már annak szellemében a tudományos tisztviselőknek előírányzott VIII. fizetési osztályba, országos allevéltárnoki rangban, kívülről történt 1922. januári kinevezése az Országos Levéltár hivatalnoki karában erős visszatetszést szült, hiszen korábban ilyen előmenetelre a levéltári állományban levő, akadémiakussá választott levéltárosoknak is csak több évtizedes „sanyarú szolgálat” után nyílt lehetőség. Az Országos Levéltárban az 1922. év folyamán erőszakosan végrehajtott személycserék egyébként olyan megrázkódtatást okoztak, hogy az intézmény hivatalos évi beszámolójában még Csánki is arról szólt, hogy „jelentősebb, voltaképpeni tudományos munka nem folyhatott”.¹⁴

Hajnal az Országos Levéltárban nem kapott önálló levéltárosi referenciát, hanem adminisztratív feladatokat intéző „másodszerkesztőként” az akkor induló *Levéltári Közlemények* megjelenésének előkészítését és beköszöntő számának összeállítását szervezte. Egyetemista kora óta meghitt barátjának, a Soproni Városi Levéltárban alkalmazást nyert Házi Jenőnek bizalmasan elárulta, hogy fenntartásokkal végzi a kapott feladatot, mert még nincs a folyóiratnak kialakult céltudatos programja. „Az Országos Levéltár kiadásában egy levéltári közleményeket tartalmazó folyóirat fog megjelenni. Állami pénzen, Klebelsberg kezdeményezésére. Szerkesztője Csánki lesz, másodszerkesztője csekélységem. – Részemről nem fogadtam túlságos örömmel a tervet. Nincs borzasztóbb, mint egy folyóirat, amire nincs éppen föltétlenül szükség. De ha már megcsinálják – (pedig már perfekt a dolog) hát az a fel-

14 Sashegyi 1978: 39–43.

fogásom, adjunk valami igazán használható, értelmes dolgot, ne pedig álmos botorkálással összetákoltsunk valamit. Legyen célja, gerince a vállalatnak.”¹⁵ Szerkesztői munkája során közelről tapasztalta a nyomasztó intézményi légkört, valamint a Levéltár vezetőjének, közvetlen előljárójának, a *Közlemények* szerkesztőjének, Csánki Dezsőnek sokszor kiszámíthatatlan, szeszélyes intézkedéseit.¹⁶ Ilyen körülmények között ezért nem is kellett különösebben kapacitálni, amikor 1922 júniusában az Esterházy hercegi hitbizomány által meghirdetett levéltárosi állásra miniszteri pártfogója helyeslésével beadta pályázatát. A levéltáros alkalmazását az ifjú herceg korábbi nevelője és nagy befolyással rendelkező bizalmasa, Horváth Gábor intézte.¹⁷ Az örökös hercegi titkár fontosnak tartotta ifjú ura társadalmi presztízsének növelésére a tudományos vállalkozások támogatását és az Esterházy hercegi család közéleti szerepének modern történeti feldolgozását. Tanácsára az Esterházy-hitbizomány 1921-ben 250.000 koronás adományban részesítette az anyagilag nehéz helyzetbe került Magyar Tudományos Akadémiát és különböző összegekkel rendszeresen támogatta más tudományos társaságok tevékenységét is.¹⁸ Gyakorlatilag a Horváth Gábor által kezdeményezett tudományos mecénatúra egyik új formáját jelentette, hogy a hercegi levéltárosi állást 1922-ben kifejezetten történeti feldolgozó munkára alkalmas személlyel kívánták betölteni. A hercegi levéltáros korábban mindig jogi végzettséggel rendelkezett és elsődleges feladata a hitbizomány igazgatásához és jogügyleteihez való információszolgáltatás volt.¹⁹ Meg kell azonban jegyezni, hogy a hercegi levéltáros igazgatási feladatoktól való fokozatos mentesítése és a család történetének feldolgozásával való megbízása már korábban felmerült. Gaszner József egyik Horváthnak szóló előterjesztésében olvashatunk arról, hogy a két 17. századi Esterházy nádor, Miklós és Pál, modern biográfiájának elkészítésével kell revidálni az Esterházy családról Thaly Kálmán kurucos történelemszemlélete nyomán a magyar közvéleményben kialakult negatív történelmi értékítéletet.²⁰ Ennek érdekében konzultált Gaszner halála után az utód kiválasztásáról az ifjú herceg nevében Horváth Gábor a kompetensnek tekintett Magyar Történelmi Társulat elnöki tisztét betöltő Klebelsberg Kunoval és az Országos Levéltár szaktekintélynek számító főigazgatójával, Csánki Dezsővel. Mindketten Hajnal Istvánt javasolták, akit kétségkívül vonzottak a kilátásba helyezett történetírói feladatok és különösen az elmélyült tudományos kutatás lehetősége. Szakirodalmi ismeretei alapján tisztában volt az Esterházy hercegi levéltárnak a történeti kutatásban mindaddig csak kevésbé hasznosított középkori oklevelekben való gazdagságával, ami

15 Hajnal István Házi Jenőnek, Budapest, 1922. március 27. Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára (továbbiakban SL), XIV. 98. Házi Jenő főlevéltáros irathagyatéka. 12. doboz. Hajnal István Házi Jenőnek írott leveleire Dominkovits Péter főlevéltáros hívta fel figyelmemet és bocsátotta azok szövegét betűhív másolatban a rendelkezésemre. Nagyvonalú segítségét őszintén köszönöm.

16 Hajnal István Házi Jenőnek, Budapest, 1922. június 16. SL XIV. 98. 12. doboz

17 Molden 1999: 87. 125–126.

18 MOL P 114, 75. cs. A köteg, Nr. 32.

19 Rész 1999: 408–411.

20 Gaszner József Horváth Gábornak, Kismarton, 1921. február 19. MOL EHL P 114, 44. cs. Nr. 6307.

kedvező kilátást jelentett medievisztikai bűvárkodásai folytatásához. Az újkori feladatot, az Esterházy nádorok életrajzát pedig – mint bevallottan Szekfű Gyula történetírói módszereinek követője – a szaktudományos követelményeknek megfelelően a társadalmi-gazdasági környezetbe ágyazva, a szellemi műveltségi viszonyokat az európai összefüggéseiben ábrázolva szándékozott elkészíteni.²¹

Hajnal döntésében nyilván az is szerepet játszott, hogy a hercegi levéltáros anyagi megbecsülése jóval meghaladta az Országos Levéltárban oly irigylet, s csak kevesek számára elérhető VIII. állami fizetési osztály által nyújtott jövedelmet, amelyet az 1920-as évek első felében a vágató infláció egyébként is folyamatosan elértekkéntelenített. Az Esterházy-hitbizomány alkalmazottairól kiadott 1912. évi rendtartás szerint a hercegi levéltáros a legfelső birtokkormányzati szerv, a Központi Igazgatóság hat legjobban javadalmazott tisztviselője közé tartozott. A hercegi levéltárost ugyanis – a hitbizomány egészét irányító kormányzó és az ügyvitelt felügyelő igazgató után – a három műszaki illetve pénzügyi tanácsossal azonos fizetési kategóriába sorolták be. Hátrányt jelentett viszont, hogy a hercegi levéltáros nagyobb anyagi elismeréséhez hosszabb munkaidő tartozott. Míg az Országos Levéltárban a munkaidő az 1920-as években 9 órától 14 óráig tartott, a hercegi levéltáros napi hét órát volt köteles hivatalában tartózkodni. Hajnal elhatározásában még egy másik, egyéni szempont is közrejátszott. A fronton töltött évek reumatikus, izületi elváltozásokat idéztek elő szervezetében, és az ott szerzett krónikus megfázása a füstös fővárosban gyakran váltott ki különböző légúti panaszokat. Ennek gyógyítására orvosai levegőváltózt, a nagyvárosból néhány évre vidékre való költözést ajánlották. Az Alpoknálján fekvő Kismarton alkalmas helynek látszott idült betegségéből való gyógyulására is. Végeredményben mégis Hajnal egészségi állapota volt az, amely majdnem meghiúsította hercegi levéltárosnak való elszegődését, illetve járult hozzá ahhoz, hogy új szolgálati helye egy ideig csak korlátozott létbiztonságot hozott. A hitbizomány vezetői ugyanis nem akartak újabb Gaszner-esetet, hogy egy háborút megjárt, betegeskedő tisztviselő felvételével esetleg rövid időn belül ismét nyugdíjfizetési kötelezettsége keletkezzen a hitbizománynak. Hajnal kismartoni szolgálatának megkezdése azért húzódott el több hónapig, mert különböző források alapján ellenőrizték az információkat betegségéről. Végül 1922 október elsejétől a későbbi végleges alkalmazás ígéretével kapott három évre szóló olyan ideiglenes jellegű szerződést, amely lehetővé tette, hogy az adott időszakban bármikor, minden indoklás és nyugdíjjogosítvány nélkül elbocsáthatták állásából. Kiszolgáltatottságát az tetőzte be, hogy az Országos Levéltártól hercegi levéltárosi próbaidejének tartalmára kilátásba helyezett fizetés nélküli szabadságát félév elteltével már nem hosszabbították meg,²² ezért lemondani kényszerült állami állásáról, ami egyidejűleg állami nyugdíjigényének elvesztését is jelentette, mert formai hiba miatt nála a harctéri szolgálatban töltött idő beszámításakor nem alkalmazták a törvényben

21 Hajnal István Horváth Gábornak, Budapest, 1922. augusztus 1. MOL EHL P 178. 1. cs.

22 Hajnal István Csánki Dezsőnek, Eszterháza, 1923. március 17. MOL OLL Y 1, 1923 – 291.

előírt kétszeres szorzót.²³ A világháborút becsülettel végigharcoló generációval való bánásmódra és e nemzedék jogos elégedetlenségének forrására világít rá, ahogyan a sérelmének orvoslását kereső Hajnal esetét a különböző hatóságok mindvégig kezelték, noha egyébként neki a hivatalban lévő kultuszminiszter volt a szakmai pártfogója. Katonai szolgálati idejének elismeréséhez ismételten különböző igazolásokat követeltek tőle leszerelésének körülményeiről és a Tanácsköztársaság alatti – a bécsi tartózkodása miatt megkérdőjelezett – nemzethű magatartásáról.²⁴

Bizonytalan munkajogi helyzete azonban nem akadályozta abban, hogy kismartoni szolgálata kezdetétől óvatosan, de határozottan, megalapozott szakmai felkészültségére támaszkodva fogalmazza meg a hercegi levéltár kezelésével kapcsolatos elképzeléseit, terjessze elő a szükséges szervezeti és rendezési változtatásokat, és fogadtassa el a levéltári forrásanyag ismeretében fokozatosan érlelődő és módosuló tudományos programját. Hamarosan szembesült azzal, hogy a kellemes éghajlatú, nyugodt kisvárosban az előzetes megbeszéléseken körvonalazott levéltári kutatómunkának teljességgel hiányoznak a feltételei, hivatali és rendezési feladatai pedig egy időre bizonyosan nem teszik lehetővé a történeti feldolgozáshoz szükséges elmélyülést. A legnagyobb gyakorlati nehézséget a levéltári anyag szétszakítottsága okozta. A középkori okleveleket a későbbi jogbiztosító jellegű iratokkal együtt, uradalmak szerinti csoportosításban, az 1921 őszi elszállításuk óta, ládába csomagolva, Eszterháznál őrizték. Emellett idekerült Kismartonból, szintén ládába csomagolva, a hercegi ház tagjainak 17–18. századi levelezése, valamint közpolitikai működésének teljes iratanyaga. Az eszterházi raktározás körülményei között tudományos kutatómunkát nem lehetett végezni, hiszen még a különböző jogügyletekhez és birtokigazgatási feladatokhoz nélkülözhetetlen iratok adminisztratív célú kiemelése is nagy nehézséggel járt. Kismartonban főként a hitbizomány 18–19. századi főtisztviselőinek irathagyatéka, a térképtár, az úrbéri iratok hatalmas sorozata, a 19. században élt családtagok teljesen rendezetlen magánlevelezése és közéleti iratanyaga, továbbá hét termet megtöltő, alig rendezett igazgatósági és számvevőségi irat-

23 Hajnal István nyugdíjigénye elutasításáról hozott közigazgatási bírósági határozat másolata, MOL OLL Y 1 1926 – 496.

24 Hajnal István Házi Jenőnek, Kismarton (Eisenstadt) 1929. január 10. SL XIV. 98. 12. doboz
Az alábbi levlérléslet jól jellemzi a Hajnallal szembeni megalázó eljárást: „Kismartonban élttemkor abban a hiszemben voltam, hogy katonai ügyeim rendben vannak. Voltak, kik tudósítottak, hogy igazolásom megjelent a Közlönyben. Kissé indolens voltam, elismerem; de mivel a forrad(alom) után itt lejelentkeztem, karhatalomban voltam, azt hittem, minden rendben. Most utánajárván, kitünt, hogy még csak igazolva sem vagyok. Beadtam a kérvényt, kellő bajtársi igazolásokkal. Azonban ép a kommunizmus alatt Bécsben voltam, mint a Terezianum prefektusa. Ezt az időt ezredtársaim nem igazolhatták. Beadtam ugyan a Terezianum hivatalos szolgálati bizonyítványát, de erre azt mondták, hogy akkor Bécsben minden kommunista volt, még a Terezianum is az lehetett. Én most volt kollégáimtól, Labantól és Tanedlytől kértem igazoló iratokat; pozíciójuk talán szavahihetőkké teszi őket katonáék előtt is. De egyikük sem katona. Ezért, minden eshetőségre, mellékelni akarnék igazolásokat katonáktól is, hogy még egyszer vissza ne utasítsanak újabb adatszerzésre. Három vitéz barátom van, illetve egyik a bátyám; a másik Csik László, – a harmadik Te lennél. Nem emlékszem rá, hogy a kommün idején valahogyan érintkeztünk e, Te és én. De tudod, hogy akkoriban a paleografán kívül semmivel sem törődtem. Ha tehát nem lenne semmi kifogásod, arra kérlek, hogy érzelmeimet, nemzethűségemet az időkben is ismerted s tudod, hogy csakis tudományos hivatásomnak éltem és semmi politikai ügyben nem vettem részt.”

együttes, valamint az Esterházy udvar zenei életére vonatkozó különböző eredetű iratok, kéziratos kották gyűjteménye, a zenei levéltár maradt vissza. Emellett megoldásra várt a kismartoni kastély melletti, használaton kívüli lovardában felhalmozott 19. századi birtokigazgatási iratok elhelyezése és adminisztratív célú használhatóságának megteremtése. A harmadik, egyben a legnagyobb levéltári raktárbázis Kismartontól 13 kilométerre, Fraknó várában alakult ki, ahol az 1920-as évek elején már huszonhét kisebb-nagyobb termet töltöttek meg a 17. század elejétől kezdődő birtokigazgatási, úri-széki iratcsomók és a községi hagyatéki leltárak, árvakönyvek vaskos kötetei. A hercegi levéltáros által intézett ügyek mintegy harmadához a fraknói várban található állagokat kellett igénybe venni, amelyhez csupán egy idős várgondnok segítségével számíthatott. A három székhely közötti állandó ingázás gyakorlatilag azt eredményezte, hogy Hajnal munkaidejének közel negyede utazással telt el.

Nagy gondot okozott és óhatatlanul számtalan konfliktussal járt Hajnal számára a hitbizomány kiterjedt hivatali hierarchiájában a levéltár igazgatási feladatainak meghatározása, a különféle adminisztratív eljáráshoz szükséges iratok felkutatása és kölcsönzésük esetén az iratkezelési fegyelem érvényesítése. A különböző hercegi hivatalok részéről általánosan elterjedt az a gyakorlat, hogy kényelemből vagy valamilyen kockázattal járó döntés elodázása végett, a legkülönbözőbb ügyeket az előzmények vagy a döntés alapjául szolgáló precendens esetek felkutatása ürügyén a levéltárba tették át. Az ilyen igazgatási esetek többségéről aztán kiderült, hogy az előzmények sok esetben éppen a szóbanforgó hivatalok feldolgozatlan irattáraiban porosodtak. Hajnal javaslatára végül egy olyan racionális szabályozásra került sor, amely szerint az egyes hivatalok csak a hitbizomány egészéről áttekintéssel rendelkező központi igazgatóság közvetítésével bízhatták meg a levéltárost adminisztratív célú kutatási feladatokkal. Az ügymenet gyorsasága és a kiemelt fontosságú ügyek gyors elintézése végett a hercegi kormányzó, a jogtanácsos és a titkár közvetlen érintkezésben maradt a levéltárossal.²⁵ Már Hajnal elődje is jelezte rövid szolgálata alatt, hogy 1891 óta megszűnt a kölcsönzési napló vezetése, így teljesen esetleges volt az adminisztratív vagy kutatási célra kölcsönzött iratoknak a levéltárba való visszakerülése. Az iratcsomókból kikandikáló átvételi elismervények valóban tekintélyes hiányokról tanúskodtak. Ezek alapján Hajnal tisztességgel megkezdte a sokszor eredménytelen küzdelmet a már több évtizede kölcsönzött iratok visszaszerzésére. Megismételt felhívásai nemcsak a hercegi hivatalok részéről váltottak ki neheztelést.²⁶ Az új körülmények között még jószándék esetén is komoly problémát jelentett, hogy egy kolozsvári egyetemi tanárnak a háború előtt egyszerűen postán elküldött régi magyar kalendáriumokat immár csak két országhatáron keresztül lehetett visszajuttatni.²⁷ Az iratok elkallódásának megakadályozására Hajnal a levéltári igazgatásban nélkülözhetetlen kölcsönzési naplót nyitott, bevezette az örjegyek

25 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1923. február 27. MOL EHL, P 114, 45. cs. Nr. 6439.

26 Körrendelet a hercegi hivatalokhoz, Eszterháza, 1925. április 6. MOL EHL, P 114, 45. cs. Nr. 6403.

27 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1924. augusztus 20. MOL EHL, P 114, 45. cs. Nr. 6403.

használatát és a kölcsönzött iratok tulajdonbélyegzővel való lepecsételését. A levéltárban való kutatást külső személyeknek egyelőre nem engedélyezték, s így a tudományos érdekű kutatási megkeresések írásbeli megválaszolása Hajnalra hárult. Ennek a terhes feladatnak szívesen tett eleget, mert a hercegi levéltárban vállalt missziója egyik lényeges céljának tekintette a tudományos kutatás feltételeinek megteremtését, és a levéltári anyag tudományos célokra való használhatóvá tételét. A nyitottságra való törekvésének az lett a következménye, hogy az igazgatási racionalizálás ellenére, folyamatosan növekedett az általa adott, huzamosabb kutatást igénylő tudományos érdekű tájékoztatás aránya.²⁸

A nagymennyiségű rendezésre váró iratanyag besorolása és a levéltár igazgatási feladatai során jelentkező problémák arra ösztönözték Hajnalt, hogy elméletileg is újragondolja levéltári anyag rendszerezésének kérdéseit, a hercegi levéltár felépítésének, tektonikájának alakítását. A 18. század közepén létrehozott kismartoni hercegi főlevéltár a korabeli német levéltárelmélet szerint felépülő ún. válogatott levéltár (Auslesearchiv) volt, amelyben kizárólag a levéltárfenntartó jogait és kiváltságait biztosító oklevelek, illetve egyes esetekben közpolitikai tevékenységének iratai kaptak helyet. A főlevéltár elnevezés az egyes uradalmi szervek irattárai felett gyakorolt felügyeletet juttatta kifejezésre. Ez a levéltári rendszer a 18. században nagyon korszerűnek számított, hiszen nemcsak egységes szempontok szerint dolgozta fel és tartotta nyilván a hitbizomány működéséhez szükséges iratokat, hanem folyamatosan biztosította az újonnan keletkező jogbiztosító jellegű okmányok levéltárba kerülését.²⁹ Az Esterházy hitbizomány (amelynek területi kiterjedése a 18. században meghaladta a württembergi királyságét), Lévától Kapuvárig, Lendvától Derecskéig minden uradalmi hivatalát kötelezte arra, hogy jogbiztosító jellegű iratait hét évenként adja át a kismartoni levéltárnak, ahol azokat területi alapon vagy tárgyi csoportokba osztották be. Ez a jól átgondolt rendszer, amelynek eredményességét az iratvédelem területén a magyar államigazgatásban sohasem sikerült elérni, a 19. század végén, részben a zárgondnoki igazgatás lazaságainak következményeként bomlott meg. Hajnal és elődje már azt tapasztalta, hogy az uradalmi központok évtizedek óta elmulasztották újabb jogi értékű irataikat elhelyezni a levéltárban. Nem növelte Hajnal népszerűségét az a reá hivatkozó hercegi kormányzói körlevél, amelyben felszólították az uradalmi hivatalokat jogi jellegű irataik kiválogatására és levéltárba adására.³⁰ A területi alapon kialakított levéltári sorozatok hiányzó évközeinek pótlását annak ellenére szükséges intézkedésnek tartotta, hogy egyre inkább világosan felismerte: a territoriális vagy tárgyi kiválasztási elv (Auswahlprinzip) egyedüli alkalmazásával nem lehet megoldani az Esterházy-hitbizományt működte-

28 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1926. január 12. MOL EHL P 114, 45. cs. Nr. 6403. E jelentésben található kimutatás szerint 1925-ben 312 ügyben végzett kutatást és adott írásbeli tájékoztatást a hercegi levéltáros. A központi igazgatóság rendeletére 146 ügyben kutatott igazgatási célból, és 31 tudományos érdekű, illetve 12 családtörténeti megkeresést választott meg. A többi kutatási ügyben a hercegi titkári hivatal utasítására járt el.

29 Ress 1994: 325–327.

30 Körrendelet a hercegi hivatalokhoz, Eszterháza, 1924. január 28. MOL EHL, P 114, 45. cs. Nr. 6403.

tő hivatalszervezet által termelt nagytömegű iratanyag szakszerű információszolgáltatásra alkalmas levéltári feldolgozását. Konkrét feladat kapcsán természetesen nem zárkózott el az elől, hogy az igazgatási szükségletnek megfelelően, akár modern iratanyagból, önálló tárgyi csoportokat alakítson ki. Hajnal kismartoni működéséhez fűződött többek között a haszonbérleti szerződések sorozatának kialakítása és a kegyúri járandóságok akkor folyó felülvizsgálata kapcsán a kegyúri iratok modern aktákkal való kiegészítése. Az elhelyezésre és beosztásra váró regisztratúra jellegű iratanyagot azonban már semmiképpen sem kívánta területi vagy tárgyi vonatkozások alapján csoportokra bontani, hanem azokat bécsi levéltáros barátai, főként Károlyi Árpád és Szekfű Gyula révén megismert provenienciával alkalmazásával keletkezési rendjükben megőrizni. Ezért később már nem tartotta elegendőnek a kiválogatott iratok levéltárba adását, hanem maga kezdte meg az uradalmi központokban kallódó, jogi szempontból már irreleváns, de a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatás számára elsőrangú forrásanyag felmérését, és levéltári kezelésbe vételének előkészítését.³¹ Különösen a burgenlandi Lakompakon, Kőszegen és Dombóvárott bukkant termeket megtöltő, nagy forrásértékű iratanyagra. Ezekkel már úgy számolt, mint a majdani kutatásra megnyitott Esterházy Levéltár szerves tartozékaival. Szemléletének alakulásában nagy szerepet játszott a Fraknó várában őrzött hatalmas iratgyűjtemény közelebbi megismerése. Ez a nagy iratkollekció a századok folyamán lényegében spontán módon alakult ki. A barokk-kor kényelmi követelményeinek már kevésbé megfelelő lakóvárát a 18. század elejétől előbb fegyvertárként hasznosították; a főúri magánhadseregek jelentőségének lehanyaglásával a fegyvertár fokozatosan muzeális gyűjteménnyé alakult át s ezért itt helyezték el a jogbiztosító iratok kiválogatása után a különböző uradalmi szervek, központi szakhivatalok selejteztől megkímélt maradék irattárait, valamint az uradalmi alkalmazottak illetménykönyveit, a községi urbáriumokat és összeírásokat, az úriszéki- és robotjegyzőkönyveket és még sok minden más egyedi jellegű iratanyagot. Különösen impozánsan mutattak a hitbizomány központi igazgatóságának regisztratúrái, amelynek évi ügyiratforgalma sokszor nagyobb volt, mint néhány bécsi birodalmi minisztériumé. A jogi szemléletű hercegi archiváriusok ezt az iratanyagot korábban nem tekintették az általuk igazgatott levéltár szerves részének, s annak kezelését többnyire másutt alkalmatlannak bizonyult tisztviselőkre bízták. Így került látásának romlása miatt ötven éves korában, 1910 körül Fraknóra – várgondnokká és az iratanyag kezelőjévé degradálva – egy Licskay Sándor nevű egykori hercegi vadász. Történeti érdeklődéstől hajtva, önszorgalomból sajátította el a 17–18. századi német és latin iratok olvasását, és másfél évtizeden keresztül kitarító munkával jegyzékelt az iratanyagot. Az általa készített bőszeges jegyzetek, leltárszerű leírások tették lehetővé a Fraknón őrzött iratokban való részletesebb eligazodást. Hajnal is ezek révén győződhetett meg a fraknói gyűjtemény páratlan társadalom- és gazdaságtörténeti forrásértékéről. A természetes eszét használó ember iránti tisztelete, szociális érzékenysége és tapintatos embersége nyilvánult meg ak-

31 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1924. április 27. MOL EHL P 114, 45. cs. Nr. 6403.

kor, amikor rendszeresen instanciázott a hercegnél és titkáránál Licskay munkájának elismerése érdekében. Azt szerette volna elérni, hogy a pályamódosításra kényszerült, szerényen javadalmazott kistisztviselő a fraknoi levéltár szinte tudományos értékű feltárásáért legalább nyugdíjazása évében kapjon olyan összegű fizetést, amelyben szerencsésebb, időközben főerdőorré előlépett kor- és pályatársai már huzamosabb ideje részesültek.³²

A hercegi levéltár szerkezeti felépítésének módosítására ösztönözték Hajnalt szűkebb szakterületével, a középkori oklevelek beosztásával és elhelyezésével kapcsolatos kedvezőtlen tapasztalatai is. A merev jogászi szemléletnek és a jogbiztosító funkciónak megfelelően, a középkori okleveleket az egyes birtoktestekre vonatkozó újkori iratokkal együtt őrizték, noha aktuális jogi értéküket már régen elvesztették. Mindenesetre az újkori iratok kiemelésekor, gyakori adminisztratív célú használatokor a középkori oklevelek is rendszeresen sérültek. Ezért Hajnal egyik első teendői közé sorolta egy külön diplomatikai gyűjtemény felállítását.³³ De hamarosan belátta, hogy erre csak akkor kerülhet sor, ha az Eszterháznál beladózott iratok új levéltárba kerülnek. Emiatt le kellett mondania arról a titkon melengetett tervéről, hogy tudományos felkészültségének és kutatási érdeklődésének megfelelően, végül majd a hercegi levéltár középkori okleveleinek kiadásával fogják megbízni. Szakirodalmi téren kenyéradó gazdája különben is rendszeresen a Kossuth emigrációról szóló forráskiadványa mielőbbi befejezésére intette, és a hercegi levéltár anyaga alapján az Esterházy-családtörténet megkezdésére figyelmeztette. A Kossuth-kiadvány befejezését egyébként elsősorban a pénzhiány lassította, mert hiányzott a már feltárt osztrák és magyar források kiegészítéséhez szükséges angol és lengyel diplomáciai iratok másolásának anyagi fedezete.³⁴ Az Esterházy családtörténet elkezdéséhez viszont a kismartoni kastélyban különböző börtáskákban, tokokban teljes összevisszaságban heverő családi levelezés rendezése során bukkant rá egy, a történeti kutatás számára teljesen ismeretlen forráscsoportra. Esterházy Pálnak, a diplomatának és '48-as miniszternek, a hercegi család európai formátumú tagjának az irathagyatéka valóban nemzetközi érdeklődésre is számottartó tanulmányok elkészítésére nyújtott lehetőséget és tematikailag is kapcsolódott a Kossuth-forráskiadványhoz, a 19. századi európai diplomácia és a nemzetállami törekvések kérdésköréhez. A hagyatéek feldolgozásával Hajnal négy figyelemreméltó tanulmányt tett közzé, jelentősen teljesítve ezzel a családtörténeti penzumot. Hajnal tervei között szerepelt még két kifejezetten egyetemes történeti tanulmány: Pál herceg londoni diplomáciai működésének feldolgozása és az önálló Belgium létrejöttében játszott szerepének

32 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1925. s. d. MOL EHL P 114, 45. cs. Nr. 6403. A történeti kutatás szempontjából súlyos veszteség, hogy ez a Licskay által készített, kiváló magyar nyelvű segédlet egyelőre felfedezőjére várva lappang a fraknoi vár valamelyik homályos termében, hiszen ott ma már nincs magyarul tudó levéltáros alkalmazásban.

33 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1923. február 27. MOL EHL, P 114, 45. cs. Nr. 6439.

34 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1925. s. d. MOL EHL P 114, 45. cs. Nr. 6403.

a bemutatása.³⁵ Érdeemes megjegyeznünk, hogy a hercegi ház függésében Hajnal láthatólag igyekezett kerülni Pál herceg '48-as szereplésének értékelését, így arra majd csak az 1950-es években posthumus megjelent, a Batthyány-kormány külpolitikájáról írt, szellemes megfigyelésekben gazdag diplomáciatörténeti munkájában vállalkozott.

Hajnal kismartoni levéltárosi tevékenységének egyik elvitathatatlan eredménye, hogy mindvégig napirenden tartotta a tudományos kutatás számára hozzáférhető hercegi levéltár létrehozását. A levéltár székhelyeként gyakorlatilag három várost, Budapestet, Sopront és Kismartont vette számításba. Helyesen érzekelte, hogy a levéltár elhelyezésében a tudományos megfontolások mellett legalább akkora súllyal szerepelnek az igazgatási szempontok is. Jól látta, hogy a levéltárra tudományos kutatóhelyként is tevékeny szerep hárul a hitbizomány igazgatási munkájának segítségével. Éppen igazgatási tapasztalataira, a hitbizományi hivatalszervezet adminisztratív információigényének kielégítésére hivatkozva szögezte le mindenkor alapvető elvként, hogy mind tudományos, mind igazgatási szempontból a három helyen széttagolt levéltári anyag teljes egyesítését tartana optimálisnak. A három város közül Budapestet részesítette előnyben. Érvei között szerepelt a levéltár tudományos feldolgozásához szükséges könyvtárak megléte, a magyar tudományos kutatás részvételének biztosítása a forrásanyag kiaknázásában, a központi helyre kerülő intézmény közlekedési elérhetősége, valamint a határ mentén uralkodó, politikából fakadó veszélyek kiküszöbölése és egy háború esetén a világvárosban remélt nagyobb biztonság. (Arra Hajnal nyilván a legrosszabb scenárió esetén sem gondolt, hogy éppen a fővárosban fognak közel egy évezed alatt kétszer is pótolhatatlan történeti források az Országos Levéltár épületében az ellenséges ágyútűzben elhamvadni.) A soproni elhelyezés, amely egyébként elsőként merült fel, előbb a politikai bizonytalanság miatt került le a napirendről, majd később az ottani Esterházy-palota helyiségeit más célra hasznosították. Mivel a budapesti székhely kialakítása számított a legköltségesebb megoldásnak, Hajnal fájó szívvel azzal is számot vetett, hogy végül mégis Kismartonban jön létre az egyesített levéltár, ahova természetesen az Eszterházára menekített törzslevéltár is visszakerült volna. A hercegi főépítéssel konzultálva kiválasztotta a kismartoni helyszínt is: a kastély előtti lovarda épületét javasolta az egyesített levéltár és könyvtár céljára átépíteni.³⁶

A különböző változatok közül végül 1925 februárjában született döntés arról, hogy a levéltárat és könyvtárat Budapesten helyezik el. Ez természetesen nem volt elszigetelt intézkedés, hanem szoros összhangban állt a hitbizomány hivatalszervezetének átalakításával, amelynek során a „legfőbb vezetésre hivatott hitbizományi hivatalokat” Budapestre koncentrálták. A felkészülési időszakban Hajnal arra kapott megbízatást, hogy Kismartonban készítse elő az ott őrzött levéltári anyag és

35 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Budapest, 1927. május 4. MOL EHL P 114, 75. cs. A köteg Nr. 26.

36 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1924. április 27. MOL EHL P 114, 45. cs. Nr. 6403.

a modern könyvtári állomány Budapestre költöztetését.³⁷ A kedvező döntés láttán Hajnal változatlanul bízott abban, hogy a budapesti elhelyezés megnyitja az utat az egyesített Esterházy levéltár létrehozásához. A levéltáregyesítéshez fűződő tudományos várakozásának az 1925. évi második félévi munkabeszámolójában határozottan hangot adott: „Visszatekintve az elmúlt esztendőre, jelentősnek találom azt két szempontból a levéltár történetére nézve. Elsősorban azért, mert Főméltóságod határozottan pártfogása alá kegyeskedett venni azt az elvet, hogy a hercegi iratgyűjtemények teljes egészükben egy monumentális levéltárrá gyűjtsenek össze. E magas elhatározásnak kultúrtörténeti jelentősége a későbbi évek folyamán mind erősebben fog majd kialakulni. A mai körülmények nem kedvezőek egy nagyobb szabású terv rögtöni kivitelére, de azért az, ami eddig történt, máris érzékeltetheti a kialakulásban lévő nagy körvonalakat. Elégséges talán csak arra utalnom, hogy Fraknón 27, Kismartonban 8, Eszterházán 2, Lakompakon, Kőszegen, Dombóvárott 1-1 helyiséget megtöltő iratanyag áll már, nagyjából átnézve, készen a levéltárhoz leendő csatolásra. Mindig erősebb az érdeklődés, amellyel gazdaságtörténeti szempontból e nagy gyűjtemény kialakulását a budapesti és bécsi szakkörök kísérik.”³⁸

A levéltár és könyvtár helyszínének kijelölése a Budavári Esterházy palota három helyiségében előrevetítette, hogy nem a Hajnal által kezdeményezett nagyszabású levéltáregyesítésre kerül sor, hanem az egykori főlevéltár Eszterházára menekített és Kismartonban maradt állagait vonják össze az új székhelyen.³⁹ Hajnal fegyelmetten és sikerrel szervezte a kismartoni állagoknak a határon át társzekereken Eszterházára szállítását, ahonnan vasúton jutott el minden károsodás nélkül Budapestre az egykori kismartoni főlevéltár teljes anyaga. A költözésről számot adó jelentésében is változatlanul napirenden tartotta a levéltáregyesítés kérdését, és egy emberöltő időt szánt a fraknói gyűjtemény fokozatos Budapestre szállítására. E téren a későbbiek során azonban nem történt semmiféle intézkedés, s a határon belül levő Dombóvárott és Kőszegen tárolt levéltári anyag sem került akkoriban levéltári kezelésbe. Ezek a Hajnal által felkutatott, levéltári őrzésre érdemesnek nyilvánított iratok bizonyára elpusztultak. Csak a Kőszegen tárolt teremnyi iratból került be az 1970-es években egy töredék az Országos Levéltárba: mindössze 10 kötetnyi uradalmi hagyatéki jegyzőkönyv és telekkönyv a kőszegi és lékai uradalom falvaiból (Vö. Magyar Országos Levéltár, Esterházy Hercegi Levéltár, P 1816).

Nagyszerű elgondolásának, az egyesített Esterházy Hercegi Levéltár tervének megghiúsulása ellenére, a levéltárakat jóformán csak kívülről, kutatóként ismerő Hajnal eredményes gyakorló levéltárosnak bizonyult. Hivatali működése során az Esterházy Hitbizományi Levéltárban megtörte az egyoldalú jogász–igazgatási szemléletet, érvényesítette a proveniencia elvet, tudományos kutatást szolgáló levéltári rendszert alakított ki, és az újkortörténet műveléséhez színvonalas szakkönyvtárat

37 Horváth Gábor Hajnal Istvánnak, Budapest, 1925. február 23. MOL EHL P 114, 45. cs. Nr. 6403.

38 Hajnal István jelentése hg. Esterházy Pálnak, Kismarton 1926. január 12. MOL EHL P 114, 45. cs. Nr. 6403.

39 Szigorúan bizalmas utasítás e levéltár költöztetéséről, Budapest, 1926. május 18. MOL EHL P 114, 47. cs. Nr. 6853.

állított össze. Hajnal levéltárosi teljesítménye csattanós cáfolata annak a levéltáros berkekben jó félévszázada zajló vita során ismételten felbukkanó hibás megközelítésnek, amely megkísérli mesterségesen szembeállítani a történész és a levéltáros számára egyaránt nélkülözhetetlen tudást és ismeretanyagot.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

Esterházy Hercegi levéltár

P 114 Levéltárra vonatkozó iratok

P 178 Horváth Gábor jogtanácsos iratai

Országos Levéltári Levéltár

Y 1 Országos Levéltár iratai 1945-ig

Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára

XIV. 98. Házi Jenő főlevéltáros irathagyatéka.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Glatz Ferenc (Szerk.) 1993: *Hajnal István. Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest.

Hummelberger, Walter 1985: Das österreichisch-tscheschoslowakische Archivabkommen vom 18. Mai 1920. *Srcinium* Heft 32. 43–63.

Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest.

Molden, Hanna 1999: *Griff és rózsa. Esterházy Pál és Ottrubay Melinda, egy hercegi pár története*. Győr.

Neck, Rudolf 1978: Zu den österreichisch-italienischen Archivverhandlungen nach dem Ersten Weltkrieg. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 31. 434–441.

Ress Imre 1994. Die Archivpflege bei den Fürsten Esterházy im 18. Jahrhundert. In: *Burgenländische Forschungen. Sonderband XIII. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes*. (Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag) Eisenstadt, 319–328.

Ress Imre 1999: Das Esterházyische Hauptarchiv in Eisenstadt zwischen Verwaltung und historischer Forschung (1790–1918). In: *Burgenländische Forschungen. Sonderband XXII. Archivar und Bibliothekar. Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes*. (Festschrift für Johann Seedoch zum 60. Geburtstag) Eisenstadt, 407–419.

Rill, Gerhard – Springer, Elisabeth – Thomas, Christiane 1982: Österreichisch-jugoslawische Archivverhandlungen 1923–1982. Eine Zwischenbilanz. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 35. 288–347.

Sashegyi Oszkár 1978: Az Országos Levéltár személyzeti viszonyai a XX. század elején (1903–1922). *Levéltári Közlemények* 48–49., 22–43.

Schmidt, Rainer F. 1995: *Graf Julius Andrássy. Vom Revolutionär zum Außenminister*. Göttingen–Zürich.

Újváry Gábor 1996: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr

Hajnal István levelei kismartoni levéltárosi éveiből (válogatás)

I.

Budapest, 1922. augusztus 1.

Hajnal István levele Horváth Gábor hercegi titkárnak levéltárosi alkalmazása ügyében

Mélyen Tisztelt Titkár Úr!

Elutazásom előtt nem tudtam személyesen bucsút venni Titkár Úrtól. Az idő már igen előrehaladt, amikor Ő Hercegségével találkoztam s amidőn titkár Urat fel akartam keresni, az öreg Kasinger rám ijesztett, hogy lekésem a vonatot. Így hát ez úton mondok köszönetet kitüntető kedves fáradozásaiért, amellyel velem és ügyemmel foglalkozni szíveskedett.

Nem tagadhatom, a kismartoni délután, amelyen Titkár Úr vezetése mellett megismerkedhettem Ő Főméltósága egyéniségével és betekintést nyerhettem a magas szellembe, mely környezetét eltölti, mély hatást tett rám. A kérdések és eszmék, melyek kihallgatásom folyamán felmerültek, azután is élénken foglalkoztattak. Meggyőződhettem arról, hogy az állás, melyet el szeretnék nyerni, egyike az ország legelőkelőbb tudományos positioinak. Én már annak idején kérvényemben is felemlítettem, hogy nem tisztán az anyagiak indítottak arra, hogy a pályázaton részt vegyek, hanem az a kilátás, hogy a hercegi levéltárban és könyvtárban folytathatom a magasabbrendű munkát, amiért lelkesedek és aminek folytatásáról Pesten a mai viszonyok között le kellene mondanom. Kismartoni látogatásom óta tisztában vagyok azzal, hogy nemcsak ez a reményem teljesülne, hanem, hogy a szerep, mely az új levéltárosra vár, végtelenül megtisztelő és elsőrendű fontosságú. Mert azonkívül, hogy a hitbizomány érdekeit érintő kérdésekben készen kell állania arra, hogy esetleg a levéltár anyagát kellő módon felhasználja, a hercegi levéltárosnak méltónak kell mutatkoznia arra a Magyarországon egyetlen positióra, amely nem államtól létesített tudós állás. A tudományos körök és a művelt közönség erősen figyelni fog arra, aki e helyre kerül és méltán vár tőle magas eredményeket. Fiatalon, tettekésszen, szép tervekkel ilyen szerephez jutni – az kielégítheti a legerősebb becsvágyat is.

Gondolatban sokat foglalkoztam a feladatokkal, melyek előttem állának. A Hercegi Háznak tudósa lenni és egyúttal absolut értékű tudományos munkákat alkotni – ez a két feltétel szabná meg az irányt.

A hercegi család történetét megírni úgy, hogy az a magyar tudományosságnak is hatalmas eredménye legyen – ez lenne a feladat megoldása. Ez felelne meg Ő Főméltósága intentióinak is, mint hallani szerencsés voltam.

Tervem az lenne, hogy a Kismartoni levéltár alapján, de más levéltárak felhasználásával is, lehető teljességgel összehozzam a család történetét minden szempontból megvilágító adatokat.

De nem maradnék meg a száraz adatok egybeillesztésénél. E tekintetben Szekfű követője vagyok, akivel Bécsben sokat dolgoztunk és tervezgettünk együtt¹ s aki műveiben szintén nem áll meg soha az adatok bizonyító felsorolásánál, hanem lelket önt beléjük és életet a múlt idők embereibe.

A családtörténet egyes korszakai a hercegi Ház egyes nagy férfiainak működése körül csoportosúlnak. Ezeket a kiváló embereket a holt anyagból, amennyire csak a tudományos igazság engedi, ismét életre kellene kelteni képzeletünk előtt. A történetírás legnehezebb feladata ez; a széles körű tudás mellett szív és képzelet is kell hozzá. Meg kell ismerni a korszakot, amelyben az illető személyiség élt; mérlegelni kell működése jelentőségét nemcsak magyar, hanem európai szempontból is, hiszen méltán kérdezhetjük, mit jelentett, milyen helyet foglalt el egy nagy magyar főúr, egy Esterházy herceg Európa irányító egyéniségei között. Nemcsak a magyar belső politikából, hanem a nemzetek közti történetből és a művelődés és művészetek történetéből is adna egy kis darab világot egy nagy Esterháznak története.

De nemcsak azokkal az adatokkal kellene foglalkoznunk, amelyek a hercegek közéleti tevékenységére vonatkoznak. A főalakokkal meg kellene ismerkedni annyira, hogy az ismeretség amennyire csak lehetséges, szinte személyes élménynek tűnjék föl. A régi századok főurait egész emberi mivoltukban fel kellene támasztani, testtől-lelkestől, érzelmeikkel, törekvéseikkel, lelki küzdelmeikkel, gondolatvilágukkal együtt.

Ily módon nemcsak a Hercegi családot és a tudományos köröket érdeklő munkák keletkezhetnének, hanem olyanok, amelyek a művelt nagyközönség figyelmét is megragadnák. Eddigi irodalmi munkásságomat bíráló nyilatkozatok kiemelték azt, hogy nehéz tudományos kérdéseket is lendülettel és élvezhetően tudok tárgyalni. Ezért talán sikerülne az a törekvésem, hogy a hercegi család nagy tagjai munkáimban egész díszűkkel, hatalmukkal, emberi sajátságaikkal színesen megelevenednének az olvasó közönség előtt. Úgy fognám fel feladatomat, mint a klasszikus nagy festőművészek, akik valakinek arcképét festették meg: az arcképfestői hűség mellett azok is arra törekedtek, hogy szép és örök és mindenkit megrázó, gyönyörködtető igazságokat fejezzenek ki. Hiszen a történelem a tudomány és a művészet egyesülése; megjelenítő művészi erő nélkül senki sem érti [!] át a történelem igazságait.

Az Esterházy családtörténet feldolgozása közben – mely évek munkáját venné természetesen igénybe – kisebb dolgozatokra adna majd anyagot a levéltári kutatás. A birtokszerzés körülményeiről és módjáról – ezt a témát Titkár Úr említette tárgyalásunk közben – szép értekezés készülhetne, amint a levéltár anyagával fokról fokra megismerkednék. Gazdaságtörténeti szempontból is nagyjelentőségű lenne a kérdés megvilágítása, nemcsak családtörténeti és politikai szempontból.

1 Szekfű Gyula (Székesfehérvár 1883 – Budapest 1955) levéltáros, történész, egyetemi tanár. 1909 óta a bécsi Haus-, Hof und- Staatsarchiv levéltárosa, 1918 után 1925-ig bécsi magyar levéltári fel számoló biztos, majd a budapesti egyetemen az újkori magyar történet tanára.

Bővebben bátorkodtam itt összefoglalni gondolataimat és felfogásomat, de mivel tudom, mily figyelemmel történik az új levéltáros kiválasztása, tán nem méltóztatik rossz néven venni hosszadalmasságomat. –

Azt hiszem, nem kell hangsúlyoznom, hogy az állás elnyerése számomra igen-igen sokat jelentene; s ezért kérem engedje meg Titkár Úr, hogy beszélgetésünk egyes pontjaira még reflektáljak.

A három évi próbaidőbe szó nélkül belenyugszom. Ha éreznem kellene, hogy bármi okból nem tartatnék megfelelőnek, akkor úgysis sokkal kevesebb örömet okozna az állás nekem, semhogy mindenképen ragaszkodjak hozzá. E feltételben éppen a szerep megbecsülését látom, amely az új levéltárosra vár.

Egészségi állapotom, mint említettem, most már semmi kívánni valót sem hagy fenn. Már saját érdekemben is többszörös alapos orvosi vizsgálatnak vettem magamat alá, s szervezetemet rendben találták. Hiszen házasodásra nem is gondolhatnék máskülönben. Éppen ma találkoztam Kopits professor úrral,² aki érdeklődött ügyem iránt. Kitűnt, hogy ő úgy emlékezett, mintha az izületi csúzt a háborúban szenvedtem volna – mert a háborúban egyszer megsebesültem, karom át volt löve és a seb gyógyulása után voltak rheumatikus bántalmaim. Ő informálta a Herceg Urat annakidején betegségemről és most értettem meg a meglepődést, amit kihallgatásom alkalmával észrevettem, amikor azt állítottam, hogy az izületi csúz nem háborús eredetű.

Titkár Úr kérdezősködött szemeim állapota felől. 3 dioptriás szemüveget vislek, ami nem nagyon erős rövidlátásra mutat. Ugyanilyen szemüveget hordtam egész katonáskodásom alatt és sohasem éreztem, hogy valamiben hátrányomra szolgált volna.

Nyelvtudásom, mint említettem, inkább csak olyan természetű, hogy tudományos és szellemi szükségleteim kielégítésére szolgáljon. De a német nyelvben, amennyire ezt egy olyan ember, ki nem gyermekkorában tanulta meg a nyelvet, elmondhatja, perfekt vagyok. Még diákkoromban többször utaztam Németországban, egy félévet a lipcsei egyetemen hallgattam, 2 ½ évig voltam Bécsben; közös ezrednél katonáskodtam s ezen a réven Ausztria egy német városában ismét egy évet töltöttem el – így leszámítva a fordulatosság és eredetiség bizonyos hiányát, jól beszélek németül. A fogalmazásban is elég jártas vagyok; lapokba is írtam egypár német cikket.

– A fogalmazói vizsgát illetőleg éppen most hallom, hogy törvény készül annak átalakításáról s részben való beszüntetéséről.³ Bármint legyen is azonban, ha Ő Hercegsége szükségesnek találja, hajlandó vagyok letenni a vizsgát.

2 Kopits Jenő (Kaposvár 1869 – Budapest 1946), orvos, egyetemi tanár, a hazai ortopédia továbbfejlesztője.

3 A levéltári fogalmazói vizsgát az 1883. évi 1. tc. 13.§-a írta elő a levéltárakban szolgáló jogi vagy bölcsész végzettségű tisztviselőknek. A fogalmazói vizsgát az Országos Levéltárban az országos főlevéltárnok elnökletével működő vizsgabizottság előtt kellett letenni. A fogalmazói vizsga során a jelölteknek egy megadott magyar történelmi témából kellett dolgozatot írni, valamint egy-egy 16–17. századi latin és német nyelvű iratot átírni és lefordítani. A fogalmazói vizsgát az Országos Magyar Gyűjteményegyetem létrehozásáról rendelkező 1922. évi 19. tc. nem szüntette meg, de

– Mint levéltári tisztviselőnek tényleg nincs mögöttem hosszú gyakorlat és múlt; de már húsz éves korom óta állandó kutatója vagyok a hazai és az osztrák levéltáraknak. Ebben a tekintetben tehát teljesen felkészültnek érzem magamat, az Országos Levéltárhoz éppen ezért több régi tisztviselőt rangsorban megelőzve neveztek ki.

Ezek lettek volna megjegyzéseim. Minden pontban őszintén és szépítés nélkül beszéltem magamról Ő Főméltósága és Titkár Úr előtt, és egy pillanatig sem volt az az érzésem, hogy valamit céltudatosan kedvezőbben kell beállítanom személyemet illetően, tekintettel beszélgetésünk céljára, de sokkal inkább szíven fekszik az állás elnyerése, semhogy az előbb felsorolt pontokban kedvezőtlenebb színben akarom volna megmaradni, mint amilyent megérdemlek.

Csánki Úr Ő Méltósága érdeklődött tőlem kihallgatásom lefolyásáról.⁴ Említettem neki, hogy a Herceg Úr a levéltárosi teendők megszabásánál magáévá kívánja tenni az ő javaslatait. Ő Méltósága látható örömmel fogadta ezt a hírt. Egyúttal biztosított arról, hogy amennyiben sor kerülne rá, hivatalomtól való megválásom ügyét lehető gyorsasággal elintézteti, úgy, hogy szeptember elején tényleg a Herceg Úr rendelkezésére állhatnék.

Titkár Úr szíves volt felhívni arra, hogy utazásom költségeiről kiállított nyugtát terjesszek be. Mellékelem a nyugtát és kérem, tolmácsolja Ő Főméltósága előtt köszönetemet utiköltségem megtérítéséért.

Végezetül engedje meg Titkár Úr, hogy örömemet fejezhessem ki a fölött, hogy mélyen tisztelt személyével szerencsém volt kissé közelebről is megismerkedni. Mint már említettem, a pályázat kiírásának és eldöntésének módja a tudományos körökben általános örömet keltett s ezért Titkár Úr működése felé mindenütt nagy figyelemmel fordulnak. Igen megtisztelve éreztem tehát magamat, amidőn terveiről, törekvéseiről egyetmást közölni szíves volt parkban való sétánk közben. Kérem, tartson meg továbbra is szíves jóindulatában.

Maradok mély tisztelettel

Titkár Úr öszinte hive.

Hajnal István

Lelőhely: Magyar Országos Levéltár, Esterházy Hercegi Levéltár, P 178. Horváth Gábor jogtanácsos iratai 1. cs.

Eredeti tisztázat

már nem követelte meg a tudományos levéltári tisztviselőktől, hanem a bölcsészdoktorátus meglétét támasztotta az Országos Levéltárban, a tudományos állásban való alkalmazás feltételének. A fogalmazói vizsga letétele módosított formában a törvényhatósági levéltárosok számára maradt kinevezési követelmény.

4 Csánki Dezső (Füzesgyarmat 1857 – Budapest 1933) levéltáros, történész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1913–1933 között a Magyar Országos Levéltár vezetője.

II.

Kismarton, 1923. március 16.

Hajnal István levele Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek az állami szolgálatból történt kilépésének hátrányairól és első kismartoni tapasztalatairól

Kegyelmes Uram!

Nem tudom, hogy Excellenciád nagy elfoglaltságában figyelmet szentelhet-e szerény soraimnak, de bízva az érdeklődésben, mellyel eddigi munkálkodásomat kitüntetni kegyeskedett, bátorkodom egy-két kérdésben mégis egyenesen Kegyelmes Uramhoz fordulni.

Az első személyes dolog, az államtól való megválásom ügye. Csánki úr volt szíves félhivatalosan értesíteni, hogy a Gyűjtemény Egyetem további szabadságot nem engedélyezheti.⁵

Az okok, amelyek e határozatot hozták, előttem is végtelenül tiszteletre méltók; a mai viszonyok közt egy ember két posztit nem tarthat lefoglalva. Hálával emlékezem meg arról, hogy Kegyelmes Uram annak idején nekem az államnál gyors előléptetéssel biztos existenciát adni méltóztatott,⁶ valamint mostan, távozófélben is újabb előléptetéssel tüntetett ki⁷ – és örömmel töltene el az a gondolat, hogy távozásommal egy tudományos téren küzködő kollégám részesülhetne minden jótéteményekben.

Azonban vannak dolgok, amelyek elhatározásomat mégis nehezé teszik. Én itt Esterházy hercegnél két esztendeig mégis csak ideiglenes tisztviselő vagyok, akit bármely pillanatban minden kárpótlás nélkül elküldhetnek. Helyzetem igen jó itt ebben a pillanatban; de másrészt olyan óriási küzdelem folyik a herceg körül a hatalomért, hogy minden percben nagy változások állhatnak be. Alig győzöm már most is szabadulni hol az egyik, hol a másik párt törekvésétől, mely engem ezekbe a dolgokba belevonni igyekszik. Ha esetleg valami változás történik, lehet, hogy tőlem is szabadulni igyeksenek, vagy pedig megváltozott bánásmóddal akarnak távozásra kényszeríteni. Ha nincs a hátam mögött egy kis támasz az állam oldaláról, kenyér nélkül, kétségbeesett helyzetbe sodorhatna itteni állásom elvesztése.

5 Amikor Hajnal István megkezdte hercegi levéltárosi szolgálatát, nem szüntették meg azonnal az Országos Levéltárral fennálló szolgálati viszonyát, hanem 1922. október 2-től egy évi fizetés nélküli szabadságot helyeztek számára kilátásba. MOL OLL Y 1, 1923 – 291.

6 Hajnalt minden előzetes levéltári szolgálat nélkül 1922. január 9-én a VIII. fizetési osztályba országos allelvéltárnoknak nevezték ki azzal a feltétellel, hogy egy éven belül le kell tennie a levéltári fogalmazói vizsgát. MOL OLL Y 1 1922 – 6.

7 A gyűjteményegyetemi törvény (1922. évi 19. tc.) életbelépésével Hajnal – fizetés nélküli szabadsága ellenére – Jánossy Dénessel, Kossányi Bélával, Mályusz Elemérrel és Miskolcgy Gyulával együtt országos levéltárnoki besorolást kapott és említett aktív kollégáival jelentősen jelentősen emelték fizetését. A legmagasabb nem vezető beosztású levéltári tisztviselői fizetés, az országos levéltárnoki besorolás havi 4800 korona havi bért és 1600 korona havi lakbértámogatást jelentett. MOL OLL Y 1 1923 – 108.

Megeshetik az is, hogy múlt évi nehéz betegségem (izületi csúszom) valami szerencsétlen meghülés által kiújul – hiszen még mindig nem gyógyultam egészen ki belőle. Ez esetben itten semmiféle irgalomra sem számíthatok, mert hiszen éppen betegségem miatt vonakodtak hónapokig ide megfogadni. Hosszabb, pár heti betegeskedés okvetlen elbocsájtásomat vonná maga után. Még gondolatnak is rettenetes, hogy aztán betegen, minden legkisebb támasz nélkül, egyedül álljak a világban.

Nekem – beszámítva háborús katonai éveimet – már 13 évi állami szolgálat áll a hátam mögött. Én tehát azt a kérést bátorkodom előterjeszteni, kegyeskedjék Excellentiád, ha már az államtól bizonytalan viszonyok közé el kell mennem, nyugdíjazásomat engedélyezni.

Igy mégis csak látnék hátam mögött valami támaszt, amely az esetleges balsorsban segíthetne kissé rajtam. Hiszen az állam most szívesen nyugdíjaz tömegesen tisztviselőket, akik másutt kísérelnek meg elhelyezkedést. Vagyonos emberek, kik távoznak, nyugdíjaztatják magukat. Én sok küzdelmen mentem át, míg Excellentiád pártfogása biztosabb posztiókba helyezett, nem szeretném újra, házas ember létemre, ugyanazt a küzködést végigszenvedni.

Azután meg egyetemi magántanár vagyok. Gondolok arra is, hogy bizonyos idő múlva egyetemi kathedrához jutok – mert ha itt nem lesz meg a kellő alkalmam tudományos munkára, elmegyek innen. S akkor 13 évi állami szolgálatom veszendőbe menne, öreg fejjel újra kellene kezdenem azt. Éppen azért, hogy életem célját, a legintenzívebb tudományos működést megvalósíthassam, kell biztosítanom magamat mindenfelől.

Igen kérem tehát Kegyelmes Uramat, méltóztassék mindezen okok tekintetbe vételével nyugdíjazásom ügyét kegyes jóakarattal pártfogolni. Ha tudom, hogy ez irányú kérvényem sikerre számíthat, rögtön betérjesztem azt, úgy, hogy állásom rögtön betölthető lesz. Csánki úrral beszéltem a dologról, szíves volt jóindulatáról biztosítani ez ügyben is. Azt hiszem, ha Kegyelmes Uram az Országos Levéltárnak valamiképpen értésére adná, hogy kérvényemet ne kezeljék szigorú kritikával, nem lenne semmi ok, hogy az kedvezőtlen javaslattal terjessze följebb kérésemet.⁸

Ellenkező esetben igen nehéz helyzetben lennék. Pesten, a Levéltárban, szerényebb anyagi helyzetben, de mégis biztos helyen lennék – és mégis tudományos központban, amelynek hiányát itt igen érzem. Bár sajnálnám itt hagyni a Herceget – akinek szívéhez, úgy látom, egyre közelebb tudok férközni és aki éppen e napokban kilépett zárkózottságából velem szemben és személyes érintkezés útján fogadja jelentéseimet és érdeklődik tudományos munkám, terveim után – de nem tudom,

8 Az Országos Levéltár főhatósága, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium valószínűleg interveniált Hajnal érdekében, mert Csánki szándéka ellenére egy évre meghosszabbították fizetés nélküli szabadságát és állami tisztviselői jogviszonya 1923. szeptember 30-i hatállyal szűnt meg. Nyugdíj jogosultságát ügyének jóindulatú kezelése ellenére elvesztette, mert az 1923. július 1-én hatályba lépett 6000/1923. sz. miniszterelnöki rendelet jelentős mértékben megszigorította a háborús években teljesített katonai szolgálat kétszeres beszámításának lehetőségét. Mivel Hajnal az állami szolgálatból 1923. szeptember végén távozott, a miniszterelnöki rendelettel előírt hosszabb előzetes szolgálati idő hiánya miatt Hajnal esetében már nem volt lehetőség a hadi évek kétszeres beszámítására. Így nyugdíjigényét elvesztette, felülvizsgálati kérelmét pedig a Közigazgatási Bíróság utasította el. MOL OLL Y 1, 1926 – 496

hogy nem választom e mégis a Levéltárhoz való visszatérést, Pestre. Pár hónap mégis csak kevés ahhoz, hogy itt biztosan érezzem magamat.

Kérem tehát ez ügyben Kegyelmes Uram szíves jóindulatát.

Amidőn ide jöttem, félig meddig úgy éreztem magamat, mint aki a Kegyelmes-ségedtől vezetett tudományos akciók exponense lesz a herceg mellett. Ilyen irányban igyekeztem itt óvatosan, de következetesen működni. Ezért tán nem leszek túlságosan alkalmatlan, ha az itteni tapasztalatokról röviden beszámolok.

A herceg körül a legnagyobb befolyású ember titkára, Dr Horváth Gábor. Ez a titkár ellentétben áll a hitbizomány vezetőségének úgy szólván minden főbb személyével – még pedig öntudatosan, úgy látszik messzi célok érdekében foglal állást a vezetőséggel szemben. Előbb-utóbb kenyértörésre kerül a dolog; és igazán nem lehet előre látni, hogy nem marad-e éppen Horváth a győztes. Megjegyzem, nem hiszem, hogy kizárólag önző célok vezették. Tiszta ítéletet alkotni nem tudok még.

A titkár különben a mi szempontunkból egyáltalán nem rossz anyag. Minden, ami tudomány, igen imponál neki. Szeretné, ha a herceg ez irányban sokat tenne és jó hírnévre tenne szert. Egyáltalán gyakran kérdezősködik arról, hogy mi a véleménye a tudományos köröknek és egyáltalában a nagyvilágnak a hercegről – és igen örül, ha valami kedvező hírt hall.⁹

Én, nem beszélhetvén eleinte személyesen a herceggel, különböző kérdésekről, amelyek a levéltárral és könyvtárral összefüggésben állanak, hosszabb jelentéseket és fejtegetéseket küldtem be. Igyekeztem mindig érdekesen és könnyű stílussal írni, magasabb szempontokból s ezúton kelteni fel a herceg érdeklődését. Úgyszólván minden jelentésem után észrevehettem a kedvező hatást. Elolvasta valamennyit Esterházy Móric gróf is, akivel szintén többször beszéltem és aki úgy látszik igen érdeklődik ilyen dolgok iránt.¹⁰

Mostanában a herceggel és a gróffal sokat beszélgettünk irodalmi terveimről. Az emigrációs kiadvány körüli munkámat jóakarattal kísérik. Azután szeretnék, ha családörténethez fognék, de nem elsietve, hanem egyes szempontokat, személyeket föltétlen tudományos kritikával feldolgozva. Megmutattam nekik az írástörténeti munkámról megjelent magyar és külföldi kritikákat s a herceg felhívott, dolgozzam ez irányban is tovább, szívesen támogat benne. Kérésemre szándékozik a pesti tudományos társulatokba – 5–6 ilyen társulatot említettem fel – alapító tagnak belépni, illetve az alapítási díjat felemelni. A titkár az ügyben Csánki úrhoz szándékozik

9 Horváth Gábor személyiségéről és húszas éveinek elején járó herceg Esterházy Pálra gyakorolt rendkívül erős befolyásáról – a későbbi feleség, Ottrubay Melinda elbeszélése nyomán – Hanna Molden osztrák újságíró nő az alábbi értékelést adta. „Horváth – a gyermekkorban tekintélyt, a felnőttkorban támaszt jelentett Pálnak, aki amióta az eszét tudta, megszokta, hogy a Horváth elképzelte eszményi herceget alakítsa. A művelt, jó szándékú de kispolgári Horváth most ismét kijelölte egykori tanítványa, mostani ura mozgásterét, amivel egyetlen célja hogy megvédje a herceget a méltánytalanságoktól. [...] A tanácsadók Pál régi környezetéből – a Czirákyak, Esterházy Móric – jönnek-mennek, Horváth viszont mindig, mindenütt jelen van. Akár reggeltől estig, kész szolgálni, emlékeztetni és figyelmeztetni. »Fenség fiatal, és rosszak az emberek. Ki akarják használni Fenségedet, ne bízzék senkiben...« Horváth, aki a legjobbat akarja urának, az elszigeteltségbe űzi Pált.” Molden 1999. 87.

10 Esterházy Móric (1881–1960), a fraknoi grófi ágazat tatai mellékágának tagja, 1917-ben miniszterelnök, az ifjú Pál herceg tanácsadója.

majd fordúlni – én már jelentettem is ezt személyesen Ő Méltóságának Pesten jártamkor.

Úgy látszik tehát, az alap megvan ilyen irányú további működésre és én, ha a herceg mellett maradok, nem engedek el semmi alkalmat sem, amikor a tudomány-politika szempontjából valamiképen szót lehet emelni. Mindenesetre kérem Kegyelmes Uramat, sziveskedjék bizonyos óvatossággal kezelni ezt a dolgot, mert nagyon megnehezítené a helyzetet, ha a herceg és a titkár megtudnák, hogy más körök is értesülnek bennső ügyeikről. Egyáltalán jó lenne az, ha minden tekintetben abban a hitben lennének, hogy a kezdeményezés érdeme az övék; máskülönben esetleg félig meddig csak eszköznek érezhetnék magukat. –

Károlyi Úr volt szíves Kegyelmes Uramnak felszólítását az emigrációs kiadványt illetőleg velem közölni, s amint hallottam, válaszom lényegét is tovább terjeszteni sziveskedett.¹¹ Mentetgetődzés itt nem használ semmit. Én csak akkor érzem majd magamat tisztázva, ha a munkát beterjeszthetem és belőle Kegyelmes Uram azt a meggyőződést merítheti, hogy a legmegfeszítettebb erővel és legszebb fiatal lelkesedéssel dolgoztam rajta. Azt hiszem, a források és adatok gazdagsága tekintetében, valamint azok ujszerűsége szempontjából a munka feltűnést fog kelteni. A bevezető részt úgy akarom megírni, hogy a nagyközönség is érdeklődéssel olvashassa.

Domanovszky úr Bécsben beszélt Kegyelmes Uram terveiről az Esterházy–Hayden [!] monográfiát illetőleg.¹² A dolog rám nézve igen megtisztelő és jelen helyzetemben igen kapóra is jönne. Ha a megbízás tényleg engem érne, örömmel elvállalom.

Azonban közben több hónapos kitérést kell tennem. A Griff könyvek között megjelent írástörténeti munkámmal váratlanul sokat foglalkozott a magyar szakirodalom, sőt ujabban Német- és Franciaországban is jelentek meg róla cikkek.¹³ A gondolat, amelyet könyvem fölvetett, meggyőződésem szerint igen termékeny lehet, általános művelődéstörténeti érdek[es]ségű, mégpedig európai szempontból. Kutatásaim eredményeit munkám úgy látszik, elég figyelemreméltóan vetette fel, mert még a német szakkörök is, amelyeknek a könyv francia kulturhatásokat kimutató resultatumai nem kedvesek – eredményeimet jó részben elfogadják.

Én azt hiszem, hogy ezt a témát nem szabad teljesen nyugodni hagynom. Nemcsak saját érdekemből, hanem hazafias szempontból sem; hiszen csak használhat nekünk az, ha tudományos kérdések magyar névvel kapcsolatban kerülnek a külföldön vita alá.

Ezért szeretném az Emigráció ezen kötetének befejezte után munkámat átdolgozni, kibővíteni. Azután francia és német kiadókhöz fordúlnék, elküldvén a munkáról megjelent cikkeket és kérném feltételeiket, amelyekkel a könyv francia vagy német

11 Károlyi Árpád (Pest 1857 – Budapest 1940) történész, levéltáros. 1877 óta a bécsi Haus-, und Staatsarchiv munkatársa, 1909–1913 között igazgatója. 1920–1924 között a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója. Az Intézet tagjaként gyűjtötte össze Hajnal *A Kossuth-emigráció Törökországban* c. forráskiadvány anyagát, amelynek I. kötete 1927-ben jelent meg.

12 Domanovszky Sándor (Nagyszeben 1877 – Budapest 1955) történész, egyetemi tanár, Hajnal tudományos pályájának támogatója. Esterházy „Fényes” Miklós (1714–1790) korát feldolgozó művelődéstörténeti monográfiát később Horányi Mátyás készítette el.

13 Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Budapest, 1921.

nyelvű kiadását vállalják. Hiszen addig csak a mellékelt írásmutatványok és a 13 oldalas német szöveg alapján tájékozódhattak külföldi tudósok a dolgozatról. Azt hiszem, idegen nyelvű kiadása nem is lenne rossz üzlet, tekintettel arra, hogy paleografiai téren ilyenmű munka még nincsen és hogy Európának úgy szólván valamennyi országát érinti a tárgya, írástörténeti, de oktatástörténeti szempontból is.

Ezt szeretném tehát közben megcsinálni és erre szükségem lenne előreláthatólag egy fél esztendőre. Igen szeretném, ha Kegyelmes Uram is méltánylandónak találná ezt az elhatározásomat. Lehet, hogy kissé túlzottan látom a dolognak jelentőségét, de hiszen a tulás adja meg a kedvet és akaraterőt nagyobb munkára, az önkritika majd úgyis eléggé le fogja csendesíteni a végső megállapításokat.

Ezekkel bátorkodtam Kegyelmes Uram idejét igénybe venni, és tisztelettel kérem ezért szives elnézését. Levelem elején említett tiszteletjes kérelmemet megújítva, maradok Nagyméltóságodnak mély tisztelettel és hálával alázatos híve

Hajnal István

*Lelőhely: Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Levelestár
Eredeti tisztázat*

III.

Kismarton, 1924. december 30.

Hajnal István levele Domanovszky Sándornak a hivatali előljáróival való viszonyáról és tudományos terveiről

Mélyen Tisztelt Professor Úr!

Engedd meg, kérlek, hogy ez esztendő végén, mely oly sulyos volt Reád nézve, az új évre minden jót kívánjak őszinte szívvel és igaz ragaszkodással.

Múltkoriban, felolvasásom után, hosszabb ideig voltam Pesten; de, igazat megvallva, nem merészkedtem Hozzád ellátogatni; féltem, hogy terhedre lennék. Az ilyen látogatások alkalmával úgyis az én dolgaimra terelted volna a szót, hiszen sohasem beszélsz magadról, mindig másnak apró-cseprő ügyét hallgatod, amikor sokkal sulyosabb egyéni dolgaid is vannak – egyszóval tartottam attól, hogy nem kívánsz most másokkal foglalkozni. Éppen ezért ezt a levelet is minden válasza való várakozás nélkül írom, csupán azért, mert érzem, hogy jogod van sorsomról tájékozódva lenni, miután oly sok jót tettél velem.

Tehát: én a hercegnél elég jól érzem magam. Ő vele ugyan az utolsó évben ritkán beszélgettem hosszabban, de egyes jelekből következtetve, sikerült némi tekintélyt és rokonszenvet elérnem nála. Gyakran írok jelentéseket, amelyekben olyan témákra is merészkedem, mik nem tartoznak szoros hivatalos ügyeimhez;

s amelyek, úgy sejtem, némileg hozzájárulnak ahhoz, hogy érdeklődése kulturális célokkal szemben növekedjék. Abszolút véve tán nem sok, amit így elérhetek, de a jövőre nézve mégis van jelentősége.

A titkárjával igen diplomacice érintkezem. A viszony köztünk elég jó; megragadom mindig azokat a tulajdonságokat benne, amelyek valóban szépek s amelyek hasznosak ránk nézve – s ezeken a pontokon, magyarán kimondva, hízlek neki. Ütöm a vasat, mihelyt valamely irányban jó indulatot veszek észre benne.¹⁴ Hatalmi kérdésekbe nem avatkozom, mint azt szegény elődöm tette;¹⁵ egyelőre kikliklok minden véleménynyilvánítás elől, ha ilyesmi szóba kerül. Ő ezt már megértette s sokkal kevésbé közeledik felém ilyen dolgokkal, mint eleinte. Mivel pedig magamat illetőleg sem ambicionálok semmi hatáskört, mások fölé emelkedést, bizonyos állandó tekintélyre tettem szert, önzetlenséggel gyanúsítanak. Például tudományos kutatások dolgában – amit eleinte igen ridegen kezeltek – most már rendszerint döntő a szavam, itt már erőszakoskodni is merek.

Nehéz viszonyok vannak itt, s éppen azért már ezt az eredményt is sokra kell becsülnöm.

Legnagyobb baj az, hogy a Kossuth munka miatt még Esterházy történetből nem dolgozhattam semmi komolyat. Ezt a herceg bizony eléggé zokon veszi.

Az emigrációs munka – ha valami csapás nem ér, – készen lesz két hónap múlva. Szeretném, ha a Napkeletben megjelent felolvasásomat elolvasnád; átdolgoztam, s talán jobb, mint amikor felolvastam¹⁶. A felolvasás után elhangzott kritikákból sokat tanultam és önérzetesebben fogalmazok most már. Sajnos, várnom kell még külföldről anyagot, mit kár lenne mellőznöm; de nehezen küldik, s pénzem is fogytán; igen drága mulatság. Jánossynak könnyebb lesz már a dolga, sok forrást ismerni fog, mire nekem úgy kellett rábukkannom. Vele állandó levelezésben vagyok s közlök vele minden eredményt, s viszont is. Ő mindenáron ki akar majd menni

14 Miután Esterházy Pál befejezte állam- és jogtudományi tanulmányait és 1924-ben doktorált a Budapesti Egyetemen, személyesen vette át a hercegi hitbizomány igazgatását, de titkárának befolyása változatlan maradt, noha többször is megkísérelték háttérbe szorítani. A herceg környezetében zajló intrikákat így jellemezte Hanna Molden: „Pál szakmai tevékenységét továbbra is Horváth Gábor határozta meg. Az egykori tanító támadhatatlan főtanácsadóvá lépett elő. Vitathatatlan a hozzáértése a gazdasági ügyekhez: nemcsak Pál, hanem Horváth érdeme is, hogy az Esterházy-uradalom mintagazdaságának számít. A herceg évek során függetlenedett titkára jóakarató gyámkodásától. Ő azonban mellette marad, annak árnyékaként. Egyvalaki képes Horváthra tekintélyével hatni, s ha kell eltávolítani: Esterházy Móric. Amikor Horváth egyszer arra készült, hogy részt vegyen a családi tanács ülésén, a gróf kiutasította. – A hűséges Horváth... Bizalmas, érdeklődő beszélgetőtárs mindig rendelkezésre áll, szívvel-lélekllel szolgál. Pál főnemesi társai Horváthot a háta mögött kispolgárnak, nyárspolgárnak nevezik, helytelenítik túlságosan nagy befolyását a hercegre, őt hibáztatják, amiért Pál eltávolodott társaságuktól, miközben éppen ez a Horváth örökösödött leginkább a hercegi tekintély fölött, az Esterházy hercegi ház- és udvartartásnál egyaránt. Horváth nem elégedett meg azzal, hogy urát hercegnek szólítsa: megkívánta, hogy környezete fenségnek vagy főméltóságú úrnak szólítsa.” (Molden 1999: 123–124)

15 Gaszner József (Székesfehérvár 1878 – Kismarton 1922) jogi doktor, 1910–1918 között – a háborúban töltött évek kivételével – Árva megye főlevéltárnoka. 1919-től 1922-ben bekövetkezett haláláig hercegi levéltáros Kismartonban.

16 Hajnal István: Kossuth Lajos viddini levele. Napkelet (5) 1925/1. 11–28.

Franciaországba, Angliába; ha sikerül neki, óriási előnyben lesz fölöttem. Legalább feldolgozhatja azt a diplomáciai részt is, amely nálam hiányos lesz.¹⁷

Kossuth jellemzése igen erős probléma, az ember könnyen tévedhet szélsőségekbe. Minden emberismeretét össze kell szednie annak, aki tárgyilagosan akar írni róla. Valóságos vitatkozást kell folytatnom önmagammal. Az adatok aránylag hiányosak; ha nem figyelek meg minden apró kis hírt, néha szavakat is, úgy színtelen az, ami a tollamból kikerül, s akkor hiába dolgoztam. Úgy hiszem, nehezebb ujkori téma nincs is történelmünkben, mint az emigráns Kossuth jellemzése, értve a technikai nehézségeket. Soha sem tudni, mit miért tett, milyen alapon – mert titkolódzva működött; s nehéz megítélni, hogy nagyhangú kijelentései szélsőséges optimizmusból erednek-e, vagy pedig valami általam nem ismert sikeres lépés támogatja-e azokat.

Azt már látom, hogy nem lesz érdektelen a könyv, s ez igen megnyugtató rám nézve, az önzés szempontján kívül azért is, hogy a Társulatnak mégis valami sikert jelenthet majd a munka.

Zárom soraimat, jókivánataim ismételésével, melyekhez feleségem is sok üdvözetet csatol.

Maradok mély tisztelettel
hálás híved

Hajnal István

*Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Domanovszky Sándor hagyatéka, Ms 4524/357
Eredeti tisztázat*

IV.

Kismarton, 1925. június 6.

Hajnal István levele Domanovszky Sándor egyetemi tanárnak egyetemisták nyári szünetében levéltárrendezési munkára történő alkalmazására

Mélyen Tisztelt Professzor Úr!

Egy nagy kéréssem lenne, Ő Hercegsége megbízásából. Az ügy is eléggé kedves – tán nem veszed rossz néven, ha fáradságot okozok vele.

A herceg úr megengedte, hogy az idei szünetőre 6 egyetemi hallgatót vegyek magamhoz a szerte heverő irattári anyag rendezésére. Tudniillik a levéltáron kívül

17 Jánossy Dénes (Baja 1891 – Budapest 1966) levéltáros, történész, 1916 óta állt az Országos Levéltár szolgálatában, 1942–1949 között a Levéltár főigazgatója. Az általa készített szóbanforgó forráskiadvány: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–52. I. – II/1–2.* Budapest, 1940–1948.

mindenfelé elszórva szekérszámra hevernek régi iratok, a XVI. századtól kezdve – ezeket akarom most összegyűjteni és nagyjából rendezni.

Nem tudom, nem késő-e egy kissé a dolog – nem széledtek-e már el a hallgatók?

Javadalmazásuk persze nem lenne túlságosan fényes, de annyi mégis, hogy a nyarat önköltségükön eltölthetik. Lakás, ételmezés, utazási költség és a jövő évi első szemeszterre való tandíj megtérítése. Ez utóbbi tétel nem tudom, hogy fog kialakulni, de remélem, hogy fejenként másfél milliót sikerül nekük juttatnom.

Lehetőleg olyan hallgatók kellenének, kik németül is tudnak, legalább valamennyire – mert az anyag túlnyomó része német.

Azt hiszem, helyeselni fogod, Méltóságos Uram, ha azon az állásponton vagyok, hogy a hallgatók feladatát komolyan fogjuk fel és tényleg produkáljunk valamit. A herceg illuzióit fenn kell tartanunk a feladat komolysága iránt. Ezért lehetőleg ambiciózus fiúk kellenének. Mindazonáltal napi 6 órai elfoglaltság teljesen elegendő lenne és többi idejükkal szabadon rendelkeznének.

Két hallgató jönne Eszterházára, kettő Fraknóra, egy Kismartonba, egy változva Kismarton, Lakompak¹⁸ és Eszterházára.

Igen kérek, Professzor Úr, kegyeskedjél választ adni, hogy vállalhatod-e a hallgatók kiszemelését. Én e hó közepén Pestre utazom, s akkor perfektuálhatjuk a dolgot s mindjárt jöhetnének is. Aki Burgenlandba akar jönni (Kismarton, Fraknó, Lakompak) az lehetőleg szerezzon útlevelet.

Bocsánatot kérek, hogy kérésemmel alkalmatlankodom – de a herceg úrnak is mindenekelőtt a Te neved jutott eszébe.

Szíves válaszodat kérve,
maradok mély tisztelettel
alázatos híved

Hajnal István

Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára Domanovszky Sándor hagyatéka, Ms 4524/359
Eredeti tisztázat

¹⁸ Sopron megyei község. Mai neve Lackenbach.

V.

Budapest, 1926. szeptember 28.

Hajnal István jelentése herceg Esterházy Pálnak a kismartoni hercegi főlevéltár iratainak Budapestre költöztetéséről

Főméltóságú Herceg Ur!

Mély tisztelettel bátorkodom Főméltóságodnak a hercegi főlevéltárnak, valamint a könyvtár egy részének szállításáról és a budai palotában való elhelyezéséről a következőkben jelentést tenni.

A levéltári vasállványokat ismételt sürgetésre a Schlick gyár augusztus közepére valóban elkészítette. Minthogy Hercegséged magas rendelete úgy szólt, hogy szeptember elsejére a levéltárnak fel kell állítva lennie, haladéktalanul az anyag elszállításához fogtam.

Az új helyiségek befogadóképességét, amennyire lehetett, felbecsülve, azt találtam, hogy azokban nem csak az eszterházai főlevéltár, hanem a kismartoni levéltár anyaga is elférhet. Azért még a legutolsó napokig is sietve átküldtem Kismartonból a még ott levő iratokat is, úgy hogy ott már csak egy-két szekrény kevésbé értékes irat fekszik, amely iratokat főként a kismartoni várban szerte fekvő modern iratok közül tettem félre.

Minthogy az anyag egy vasúti kocsiban nem fért el, két részletben intéztem az Eszterházáról Pestre való szállítást. Ez a szállítás a Hercegségedtől elrendelt óvintézkedések között ment végbe. Minden ládát külön lepecsételtem, jegyzékelttem, a vagonokat saját magamonkívül egy ellenőrző tisztviselő és két vadász kísérte. A M.Á.V. igazgatójának személyes utasítására mindkét vaggont mindenütt rögtön a legközelebbi személyvonathoz csatolták, úgy, hogy este elindulván Eszterházáról, másnap reggel mindkét esetben már Pesten voltunk és még ugyanazon délelőtt a ládákat a palotába szállíthattuk. A jegyzékeket szállítás előtt és kicsomagolás után Komlóssy számtartó urral, mint az Igazgatóságtól kirendelt ellenőrrel, összehasonlítottuk és semmi hiányt sem találtunk. E hitelesített jegyzékeket, Főméltóságod távollétében, az Igazgatóságnak adtam át.

A levéltár anyaga a két vasállványos helyiségben kényelmesen elfért.

Az udvari szobába került az Eszterházán volt levéltár, tehát az anyagnak jogi és történelmi szempontból értékesebb része. Itt sorakoznak egymás után az egyes repositoriumok iratai, azok, amelyeket már a múlt évszázad elején osztályoztak, jó részüket a hercegi birtokok szerint csoportosítva, másik részük pedig tárgyi szempontok szerint: A Hercegi Ház jogai, kiváltságai, családi viszonyai, továbbá vallási és politikai ügyek szerint. A repositoriumokon kívül e teremben vannak még a történelmi értékű levelezések, különösen a két Herceg-nádor levelezése, továbbá a családi levelezések egészen a legújabb évtizedekig. Ide helyeztem el a Kismartonból most áthozott pecsétgyűjteményt is, valamint az értékesebb érmeket.

Az utcai teremben áll a zenei levéltárnak a világi zenére vonatkozó része, azon része, mely Eszterházán, Fényes Miklós¹⁹ lakosztályában volt elhelyezve, a Haydn kéziratokkal együtt, amelyeket az eszterházai levéltár őrzött. A zenei levéltáron kívül minden, ami e teremben van most került át Kismartonból. Legnagyobbbrészt akasztzerű gyűjtemények a XVIII. és XIX. századból. A Hercegek és titkári hivatalaiknak hivatalos levelezései, rendeletei, a beérkezett jelentések, kérvények, egy nagyobb részük kötetekben foglalt másolatokban, jegyzőkönyvekben. A hercegi kormányzók, majd egyes jelentékenyebb szerepet vitt tisztviselők hivatalos iratai. Egy nagy terjedelmű osztálya az ügyiratoknak, uradalmak szerint csoportosítva. Hercegi jogtanácsosok, ügyészek iratai. Az alkalmazottakról szóló konvenciók könyvek, csaknem teljes sorozatban. A XIX. század elnöki és zárgondnoki iratai. A kegyuri ügyek iratai. Végül pedig a levéltár hivatalos levelezésének nagyobb sorozata, a múlt század elejétől kezdve. Ugyanitt fekszik a térkép- és tervrajz gyűjtemény is, melynek egy része régebben is a levéltár anyaga volt, más részét pedig a kismartoni épületekből gyűjtöttem össze.

A könyvtárteremben helyeztem el a levéltár régi jegyzékeit, mintegy száz kötetben, valamint a hercegi birtokok, épületek és műkincsek leltárait.

Ezzel tehát Főméltóságod nagylelkű áldozatkészsége folytán, együtt van az az anyag, amelyet a békeidőben mint levéltári anyagot gyűjtöttek össze és amely a háboru előtt Kismartonban a négy levéltári teremben volt elhelyezve. A vasállvány-rendszer célszerű voltát igazolja az az körülmény, hogy a négy terem anyaga két helyiségben elfért, holott e helyiségek mindegyike kisebb a volt kismartoni szobák bármelyikénél. Itt van azonkívül még a zenei levéltár egyik fele is, amely Kismartonban az oratoriumban volt elhelyezve.

A értéket jelentő anyagból csak a zenei levéltár egyházi része maradt Kismartonban. De ez a rész mégis sokkal kevésbé értékes, mint az áthozott világi zenei rész. Miután osztrák tudósok kutattak már a Kismartonban maradt egyházi zenei iratokban, azokat valószínűleg nem lehet már áthozni a jövőben magyar területre. De szerény nézetem szerint az óvatosság különben is azt írta elő, hogy valami anyag maradjon Kismartonban is és ez által mintegy bizonyíthatassuk korrekt magatartásunkat az osztrák igényekkel szemben.

Fájdalmas dolog, hogy a fraknói nagy iratgyűjtemény a határon túl van. E gyűjteménynek anyaga darabonként nem értékes, de egészben véve a gazdaságtörténet és társadalomtörténet szempontjából nagyjelentőségű. Egyelőre úgy lehet majd ez anyagot használni, mint az jobbára eddig is történt: Megfelelően betanított, alkalmas fraknói várgondnok útján. Azonban a későbbi évek programjával talán ki lehetne tűzni a fraknói anyag egyes értékesebb csoportjainak kiválasztását és azoknak alkalomadtán lassu óvatossággal való áthozatalát is. Ha minden évben két szekér jutna is csak át, egy emberöltő alatt be lehetne fejezni e feladatot, az egész fraknói anyagnak magyar területre való áthelyezését. Mindez azonban sok más kérdéssel állana összefüggésben, mint például a hely kérdésével is. A fraknói 20-25 szoba irat-

19 Herceg Esterházy Miklós (Bécs, 1718 – Bécs, 1790), az eszterházai (fertődi) kastély építője.

anyaga vasállvány-rendszer mellett elérne 5-6 szobában. Ezt a kérdést tehát csak mint a távoli évekre szóló gondolatot bátorkodtam érinteni Főméltóságod előtt. Egy óvintézkedés azonban talán már most is helyén való lehetne, mégpedig az, hogy a fraknói gyűjteménybe osztrák kutató ne bocsáttassék a jövőben sem, nehogy annak anyagáról és méreteiről jegyzeteket készíthessen. Az nem lehet baj, ha tudják, hogy Fraknón irattár van, csak azt ne tudják, hogy mi és mennyi van ott. E célból talán nem ártana, ha a várgondnok bizalmas szóbeli utasítással láttatnék el.

Ugyancsak ez állana a Lakompakon elhelyezett anyagra is, amelynek átszállítását Főméltóságod engedélyével már a mult télre terveztük, de nem hajtottuk végre, mert Rónay felügyelő úr a határon nem találta biztosnak a helyzetet. Itt is célszerű lenne talán, ha Hercegséged elrendelni kegyeskednék, hogy a kérdéses pár szekrényre menő régi anyagot lehetőleg zárják el idegen szemek előtt.

A kőszegi várban levő anyag szerény nézetem szerint elég értékes ahhoz, hogy Budapestre szállíttassék, úgy hiszem, hogy kevés összehuzódással helyet találhatna az a budai levéltár utcai szobájában, esetleg a könyvtár alsó zárható szekrényeiben. Erre nézve tehát bátorkodom kérni Hercegséged magas utasítását. Bár szívesen végezném személyesen is e szállítást, mégsem tartom azt feltétlenül szükségesnek. Talán elég lenne az, ha Hercegséged valamelyik tisztviselője venné át a kőszegi anyagot az ottani várgondnoktól, jórészt jegyzőkönyvekből áll az, amelyeket az iratcsomókkal együtt, darabszámba vehetné át és csomagoltathatná a kiküldött tisztviselő.

A Dombóvárrott fekvő anyag jórészt adminisztratív természetű, de sok megőrzésre méltó irattal, térképpel. Itt előzőleg valamelyik, az adminisztrációban jártas tisztviselőnek kellene a gondos kiválogatást végeznie, a fentmaradt részből aztán Budára lehetne hozatni a levéltári őrzésre méltó iratokat.

Kismartonban igen nagy iratanyag fekszik még a Vár II. és III. emeletén, amelyeket a mult években gyűjtöttem össze. Ott vannak a központi igazgatósági iratok 1876-tól 1905-ig, teljes rendben. Ezekre gyakori szükség volt és lesz a jövőben is. A mult években én használtam azokat a szükséges esetben, most, Főméltóságod magas utasítására, Mikolás tanácsos úr kezelése alá kerülnek. Nézetem szerint azonban ez igazgatósági iratok helye Eszterházán lenne, ahol az igazgatóság közvetlenül használhatná azokat. A volt levéltár helyiségében kényelmesen elférnének. Az osztrák hatóságok, modern adminisztratív iratokról lévén szó – kifogást nem emelhetnének ez iratok elszállítása ellen. E központi iratokon kívül nagy tömege van még Kismartonban a szétszórt állapotban lévő adminisztratív természetű iratoknak. Ezekre nézve szintén az lenne tiszteletteljes javaslatom, hogy egy, az adminisztráció minden ágában jártas tisztviselő végezzen bennük alapos és végleges válogatást, a fennmaradó rész Kismartonban maradhatna továbbra is, vagy esetleg Fraknóra szállíttathatnék.

Ezekben bátorkodtam a levéltár költözködésével összefüggő kérdésekről Főméltóságodnak tiszteletteljes jelentést tenni. Engedelmet kérek még azoknak felsorolására, akik a Kismartonból magyar területre való szállítás kényes feladatában dicséretre méltó szolgálatot tettek. Első helyen Merényi intéző urat bátorkodom megemlíteni, aki a tizenkét titokban küldött szekeret ügyes irányítással minden

kellemtelenség nélkül átsegítette a határon. Osztrák területen e célt Praznovszky erdőmester úr szolgálta, mindig a legfigyelmesebb gondoskodással. Kitünő és szinte önfeláldozó munkát végzett Fasching kismartoni hercegi vadász is, ki minden kocsit személyesen kísért el és mindig értett ahhoz, hogy a néha mégis mutatkozó veszélyeket ügyesen elkerülje. Nehéz munkát végzett Janzso István kismartoni levéltári inas is, aki valamennyi szállítmány csomagolásánál segédkezett. A levéltár Pestre szállításának [!] ugyancsak résztvett Fasching vadász és Janzso inas, kívülök pedig még Szeifert eszterházai fővadász is. Ők segédkeztek a be- és kicsomagolásnál, valamint a budai levéltár első rendezésnél is, amelyet [!] számos napon kora reggeltől késő estig folyt. Azt hiszem Főméltóságod kegyes helyeslésével sikerül találkoznom, amikor a hercegi tisztviselők és alkalmazottak munkájáról dicsérőleg megemlékezem.

A budai könyvtárba szállítandó könyvek kiválogatásában többféle szempont vezetett. A levéltári munkához szükséges kézikönyveket mindenesetre magammal kellett vinnem. A magyar történetre vonatkozó újabb munkákat is lehető teljes számban, valamint a világtörténetre vonatkozó újabb műveket is. Lehetőleg teljesen át kellett szállítanom az Esterházy-gyűjteményt is, bár annak egy része régi mű, tehát kiviteli tilalom alá esett. A komolyabb folyóiratokat is ezekhez soroltam, már csak azért is, mert a legtöbb folytatólagosan járni fog a jövőben is. Ezeken kívül kiválogattam egy nagyobb sorozat érdekesebb és szebb modern földrajzi, csillagászati és természettudományi művet is. Igyekeztem besorozni olyan műveket, amelyek Pesten vagy sehol, vagy pedig nehezen kaphatók. Ezért elhoztam az Allgemeine Zeitung évfolyamait a múlt század elejétől kezdve a hatvanas évekig,²⁰ a modern történetírás számára megbecsülhetetlen segédeszköz és tudommal ritkaság Magyarországon. Ezenkívül a nem hitbizományi könyvtár-töredékekből, különösen pedig Alajos herceg hagyatékából számos művet válogattam össze, amelyek különösen a múlt század politikai és diplomáciai történetére vonatkoznak és amelyek főként angol kiadványok.²¹ Pesten valószínűleg nem találhatók.

Ezekhez járultak a bibliografiai értékű kiadványok, amelyeket részben Eszterházáról hoztam el, részben pedig a budai palotagondnoktól vettem át és amelyeket a könyvtár zárható szekrényeiben helyeztem el.

A budai könyvtár köteteinek száma jelenleg megközelíti a négyezret.

Ha előre láthattam volna azt, hogy a levéltári helyiségekben kényelmesen elfér a levéltári anyag, még több könyvet hoztam volna el Kismartomból, de így arra kellett számítanom, hogy a levéltári anyag egy része is kiszorul a könyvtár állványaira. Most azonban már kitűnt, hogy az iratok számára nem szükséges helyet fenntartani a könyvállványokon és ezért azt a javaslatot bátorkodom tenni, hogy Kismartomból még egy-két száz kötet válogattathassék ki a budai könyvtár számára. Annál is inkább, mert, mint szóbelileg már jelenteni bátorkodtam, az osztrák pénzügyőr

20 Bizonyára az Augsburgban 1798–1866 között kiadott *Allgemeine Zeitung*ról volt szó. Vajh hova került ez a hatvan évfolyam?

21 Esterházy Alajos herceg (1844–1912), lovassági tábornok, az 1880-as évek közepétől 1901-ig katonai atassé Londonban.

okvetetlenkedései miatt az elszállításra csomagolt könyvekből egy fél ládát kénytelen voltam Kismartonban hagyni és e könyvek elszállítását későbbre halasztani.

A könyveket jegyzék ellenében a Bundesdenkmalamt²² hivatalos engedélyével hoztam át a határon. Ez engedélyt az említett hivatal egy tisztviselője, kivel egy fraknói utazásom alatt kötöttem ismeretséget, állította ki a legnagyobb előzékenységgel.

Jelentésem tudomásul vételét kérve, maradok mély tisztelettel

Budapest, 1926. szeptember 28.

Főméltóságodnak
legalázatosabb szolgája

egyetemi magántanár
hercegi levéltáros

Lelőhely: Magyar Országos Levéltár, Esterházy Hercegi Levéltár, P. 114 Levéltárra vonatkozó iratok, 47. cs. Nr. 6853
Eredeti fogalmazvány

Granasztói Péter

Új utakon, változatos tájakon

Az Annales 2003-as évfolyama

A *Korall* egy új rovattal szeretné gazdagítani tematikáját, amelyben egy-egy idegen nyelven megjelenő társadalomtörténeti folyóirat teljes évfolyamát mutatja be, de terveink szerint olyan folyóiratokban zajló vitákról, fontos publikációkról is beszámolnánk, amelyek jelzik a társadalomtörténet-írás új útjait, legújabb módszereit, témáit.

Elsőként a nemzetközi történetírás egyik legmeghatározóbb folyóiratát, a francia *Annales* (alcíme: *Histoire, Sciences Sociales*) 2003-ban megjelent számait ismergetjük.¹ Az *Annales*-t nem kell a *Korall* olvasóinak részletesebben bemutatni, bár az utóbbi időben valószínűleg gyakrabban hallhattunk a modern társadalomtörténeti megközelítésű vizsgálatokat elindító *Annales*-iskoláról, mint magáról a névadó folyóiratról. Sőt, manapság már sokan nem is tartják progresszív társadalomtörténeti megközelítésű tanulmányokat közlő folyóiratnak. A 2003-as évfolyam átolvasása azonban e vélekedésnek teljesen ellentmond.

Az *Annales* évente hat számot jelentet meg, amelyek szerkezete általában nagyon hasonló. A legtöbb szám egy elméleti jellegű tanulmánnyal kezdődik, amit két-három tematikus blokk, illetve egy-egy, a tematikákhoz nem kapcsolódó tanulmány követ. A tematikus blokkokat rendkívül gazdag könyvismertetés-rész egészíti ki a témához kapcsolódó nemzetközi és francia szakirodalomból válogatva.

A szerkesztőség, miként a 2003. évi első számban közölt szerkesztői beköszöntő is leszögezi, arra törekszik, hogy minél több új utakat kereső történeti kutatásnak, újabb elméleti-módszertani felvetésnek, illetve azokon alapuló empirikus elemzésnek adjon teret. Az egyik legizgalmasabb, elméleti tanulmány rögtön az évfolyam első számban olvasható Michael Werner és Bénédicte Zimmermann tollából, amely egy új irányzat, az „histoire croisée” vagyis a „keresztező” történeti megközelítés programadó írása (*Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité*).²

Ez az új, körülbelül tíz éve létező megközelítés olyan különböző társadalmi, kulturális és politikai formációk egymásra hatását vizsgálja – leggyakrabban a nemzet szintjén – amelyek között a kutató kapcsolatot tételez fel. A keresztező történeti megközelítés a relációs eljárások közé tartozik, amelyek – ellentétben a hagyományos összehasonlítással, vagy a transzfer tanulmányokkal – különböző, történetileg

1 Az *Annales* számainak tartalomjegyzéke és a tanulmányok rezüméje elérhető az Interneten is: www.ehess.fr/editions/revues/Annales/accueil

2 *Annales* (58.) 1. 7–37.

kialakult formációknak a társadalmi térben materializálódó kapcsolatait, egymás közötti kölcsönhatásukat kutatják. E megközelítés egyben kiutat is kíván nyújtani a komparatisták és a transzfer-specialisták közötti vitából.

Az eljárás lényege, hogy a történeti kutatásban vizsgált elemeket, jelenségeket, formációkat nem csak egymáshoz képest határozzák meg, mint a hagyományos összehasonlítás esetében, hanem elsősorban egymáshoz való viszonyukban, vagyis a hangsúlyt a vizsgált elemek közötti kapcsolatokra, egymásra gyakorolt hatásukra, másként a vizsgált jelenségek kereszteződése módjának és következményeinek elemzésére helyezik. Az összehasonlító módszer statikusságával szemben a keresztező eljárás tehát dinamikus jellegű, hiszen a vizsgált elemek közötti interakciók, illetve az ezekből következő változások állnak középpontjában. A „kereszteződő” jelenségek, formációk (például különböző civilizációk társadalmi csoportok, viselkedések) az interakció következtében módosulnak (módosulhatnak). Az átalakulás leggyakrabban a reciprocitás elvén alapul, de előfordulhat asszimetria is. Az eljárás azonban nem csupán a metszéspontok elemzésére koncentrál, hanem a kereszteződés által megindított folyamatokra is, melyek a későbbiekben természetesen további kereszteződéseken mehetnek keresztül. Végül, a kereszteződés következményeként létrejött változások, új alakzatok mellett az elemzés figyel a keresztező elemeknek az interakciók hatásaival szembeni ellenállási fokára is. A tanulmány szerzői azt vallják, hogy ezzel a módszerrel a leegyszerűsítő, egydimenziós, összehasonlító vagy transzfer vizsgálatoknál sokkal jobban megragadható a történeti valóság összetettsége, dinamikája, a változás.

A továbbiakban néhány, a folyóiratban közölt olyan vizsgálatot mutatunk be, melyek segítségével jobban megérthetők az új megközelítés sajátosságai. Sebastian Conrad³ a japán történelem alakulását vizsgálja a helyi hagyományok és az európai nemzeti historiográfia kereszteződésében. Kapil Raj⁴ a brit kartográfia kialakulásának 19. század eleji történetében az indiai és angol módszerek keresztezésének hatáseit elemzi. Egy másik típusú keresztezés-vizsgálat a szerzők szerint Tacitus *Germániájának* recepcióját vizsgálhatná Európában a 15–20. század között (ennek az elemzésnek a középpontjában az érvek körforgása és azok újrainterpretálása áll a nemzeti kontextusok függvényében). Egy harmadik, és talán a *Korall* olvasói számára különösen érdekes területe az új megközelítésnek a történeti vizsgálat különböző léptékeinek kereszteződésével foglalkozik. A szerzők véleménye szerint a tapasztalati dolgok egyszerre több léptékben is megragadhatóak, nemcsak egyetlen fókuszon keresztül (pl. mikro vagy makro szinten). Példaként a munkanélküli fogalmának kialakulását idézik Németországból, az 1890 és 1927 közötti időkből.⁵

3 Conrad, Sebastian 2003: La constitution de l'histoire japonaise. Histoire comparée, histoire des transferts et interactions transnationales. In: Werner Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.) *L'histoire croisée: objets et perspectives*. Paris, megjelenés előtt

4 Kaph, Raj: Histoire européenne ou histoire transcontinental? Les débuts de la cartographie britannique extensive, XVIIIe–XIXe siècle. In: Werner Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.) *L'histoire croisée: objets et perspectives*. Paris, megjelenés előtt

5 Zimmermann, Bénédicte 2001: *La constitution du chômage en Allemagne. Entre professions et territoires*. Paris

A szereplők egyszerre és egymás után több szinten is cselekednek: önkormányzati, nemzeti és nemzetközi szinten. A terek és idők különböző léptékei integráns részét alkotják az elemzésnek. Ebből a szemszögből kiindulva – vetik fel a szerzők – a keresztező megközelítés jó alapot teremthet Európa története megírásához, amely ebben az esetben nem csupán az egyes országok történetének egymás melletti felsorakoztatását, illetve ezek összegzését, vagy politikai kapcsolataik együttesét jelentené, hanem figyelembe venné különféle tranzakciók, kölcsönhatások, és az egyes jelenségek más és más kontextusokban történő, és igen változatos reinterpretációinak következményeit is.

A keresztező eljárást bemutató íráshoz hasonló mélységű elméleti tanulmány ebben az évben nem jelent meg, de ki kell emelni Jean-Louis Fabiani-nak Andrew Abbott chicagói szociológus módszertanáról az *Egy történeti szociológia* címet viselő tanulmányát,⁶ amely Abott 2001-ban megjelent (*Time Matters. On Theory and Method*) könyvének értelmezésén és kritikáján alapul. Egy másik érdekes és a *Korall* historiográfiai számához szorosan kapcsolódó tanulmány a német nyelven 1750 és 1860 között megjelent történelemelméleti és metodológiai munkákat veszi számba, *Cladenius-tól Droysen-ig* címmel.⁷

A 2003-as *Annales*-ban a tematikus blokkok gazdagsága egyedülálló, a tanulmányok az összes kontinenst érintik, Thaiföldről kezdve Haitin keresztül – a csak egyesek számára létező – Padániáig; a tárgyalt témák a koraközépkortól egészen 2002. szeptember 11-ig terjedő időszakot fogják át. A rendkívül gazdag anyagból azokat a témákat mutatjuk be részletesebben, amelyek a véleményünk szerint a hazai olvasóközönség érdeklődésére leginkább igényt tarthatnak. Négy-öt ilyen tematikus blokkot, tanulmányt találunk: *Nemzet-elképzelések*, *Kereskedőhálózatok*, *A határterek* (*Les espaces frontières*), és *A város helyei*.

Társadalomtörténeti szempontból a legérdekesebb és az évfolyam legerjedelmesebb tematikus blokkja a *Kereskedőhálózatok* címet viseli. A hat tanulmány közül négy a 2001. október 31-én Firenzében megrendezett Commercial Networks in the Early Modern World konferencián hangzott el. A bevezető tanulmányt Anthony Molho és Diogo Ramada Curto, a firenzei Európai egyetem történeti intézetének két munkatársa írta.⁸ Írásukból világossá válik, hogy mi a kereskedőhálózatok kutatóinak kiinduló problematikája. A kiindulópont Fernand Braudel, aki szerint – annak ellenére, hogy a hálózat kifejezés nem jelenik meg a Mediterraneum térségét elemző munkájának mutatóiban – a Mediterráneum csak az emberek mozgása, közöttük kialakult kapcsolatok, a bejárat útvonalak által vált egységgé. A kereskedőhálózatokat különböző kereskedőcsoportok alkották és ellenőrizték, amelyek nemcsak az itáliai kereskedőkből szerveződtek; a gyarmatosítás idején a kínaiak, a japánok, indiaiak hálózatai is erősnek bizonyultak. Braudelt követően egyes kuta-

6 Pour en finir avec la réalité unilinéaire. Le parcours méthodologique de Andrew Abbott. *Annales* (58.) 3. 549–569.

7 Escudier, Alexandre 2003: De Chladenius à Droysen. Théorie et méthodologie de l'histoire de langue allemande (1750–1860). *Annales* (58.) 4. 743–781.

8 Les réseaux marchands à l'époque moderne. *Annales* (58.) 3. 569–581.

tók még erősebben kritizálták a hagyományos gazdaságtörténeti elméleteknek a Nyugat gazdasági felemelkedéséről vallott elképzeléseit. Az európai kereskedők a 15–18. században Ázsiában elsősorban a helyi kereskedelmi hálózatokon keresztül működtek. A blokkban szereplő tanulmányok a braudeli témát nem braudeli perspektívából tárgyalják, ami azt jelenti, hogy nem az intézmények, a kereskedőtársaságok jelentik a kutatás tárgyát, hanem a kereskedőhálózatok és kapcsolataik, amelyek forrásul a legtöbb esetben a mindennapi kapcsolat fenntartását biztosító levelek, számlák, számadások szolgálnak. A kutatókat a hálózat leírásán, elemzésén túl az izgatta, hogy mi adta ezek belső kohézióját, milyen okok miatt kooperáltak egymással a kereskedők, mennyire igaz az egyes szerzők által hangoztatott magyarázat, a *gazdasági ésszerűség*.

A blokkban olvasott tanulmányok egyik új kutatási eredménye az, hogy az elemzett és nagy hatásfokkal működő kereskedőhálózatok fő jellemzője, hogy interkulturálisak és interetnikusak voltak, vagyis nem etnikai, nemzeti vagy vallási hovatartozás alapján szerveződtek. Zsidók, itáliaiak, indiai hinduk vagy görögök és angolok alkottak egy-egy ilyen hálózatot, azaz nem egy-egy zárt közösség diaszpórái, vagy előretolt egyénei. A kapcsolatok és hálózatok a kölcsönös függőségen és a reciprocitáson alapultak. A bizalom, a jó hírnév voltak azok az értékek, amelyek összetartották őket, amelyek a hálózaton belül forogtak, nőttek vagy csökkentek.

Francesca Trivellato különösen nagy hangsúlyt fektet a különböző etnikumhoz, valláshoz tartozók között kialakult kapcsolatok, illetve a háttérben meghúzódó okok feltárására, a hálózat működésének bemutatására *A livornói zsidók, lisszaboni itáliaiak és a goa-i hinduk* főcímet és *A kereskedő hálózatok és interkulturális cserék a modern korban* alcímet viselő tanulmányában.⁹ Hogyan tudták a kereskedők felépíteni hírnevüket, ellenőrizni a különböző földrajzi és kulturális területeken szétszóródott ügynökeik, partnereik hűségét? A tanulmányban mindezt egy olyan távolsági kereskedőhálózaton keresztül vizsgálja, amelynek résztvevői nem ugyanazokat az értékeket és társadalmi normákat követték, valamint hiányoztak az olyan külső jogi vagy katonai – kényszerítő – eszközök, amelyek a szerződéseiket garantálhatták volna. Megközelítését, melynek középpontjában az interakciós folyamat áll, „hálózatosnak” (réticule) nevezi a szerző, ami olyan megállapodásokon alapult, amihez nem volt szükséges sem a gyarmatosítás, sem az asszimiláció.

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a livornói szefárd zsidók miként tudtak kereskedni nyers gyémánttal és korallal a goa-i hindukkal, köszönhetően a lisszaboni itáliaiak közvetítő szerepének (Portugáliában ti. a zsidók törvényesen nem telepedhettek meg és nem kereskedhettek). A kapcsolat a három csoport között pusztán e két termék cseréjére szorítkozott, más társadalmi interakció nem létezett. A gazdasági csere működőképességét az ellenőrzés és a reciprocitás közös rendszere tette lehetővé. A kutatás forrásai egy livornói zsidó kereskedőház, az Ergas & Silveira 1746-os csődjének köszönhetően maradtak fent. Ebben az óriási iratanyagban 242 levelet találtak, melyek lisszaboni itáliaiaknak és 86 goa-i hindu kereske-

⁹ *Annales* (58.) 3. 581–605.

dőnek szóltak. A levelekből az derül ki, hogy a zsidó kereskedők Portugáliában élő közeli rokonokat neveztek meg, akik garantálhatják becsületességüket és hozzáértésüket. Az itáliai kereskedők cserében biztosították a jó kapcsolatokat a goa-i hindukkal. Az interkulturális hálózatba történő belépés a kölcsönös ellenőrzés létének volt köszönhető, amit barátok, ügynökök és üzleti levelek segítségével valósítottak meg. Utóbbi nagyon sokáig a legfontosabb eszköze volt a távolsági kereskedelemnek; segítségével a helyi viszonyokról is tájékozódni lehetett.

1740-től olyannyira megerősödött ez a korallon és nyers gyémánton alapuló hármass hálózat, hogy tevékenységük különböző más tranzakciókra is kiterjedt. A szerző mindezek alapján ezt olyan interkulturális kereskedelmi hálózatnak tekinti, amelynek jellemzői megkérdőjelezik a korábban megfogalmazott hipotéziseket a kereskedelmi diaszpórákra vonatkozóan. A hálózatelemzés ugyanakkor az egyes csoportok identitásának sajátosságait is segítette feltárni, vagyis, hogy miként határozták meg magukat másokhoz viszonyítva, miközben együttműködésük áthatolt a zárt közösségek határain.

A kereskedőhálózatok tematikus blokkban szereplő többi tanulmányt is hasonló szemlélet jellemezi: Maria Fusaro az angol és görög kereskedők kapcsolatát, kereskedelmi hálózatát elemzi a velencei uralom alatt álló görög területeken a 16–17. században. Daviken Studnicki-Gizbert a portugál kereskedőhálózatokat, David J. Hancock pedig a madeirai bor kereskedelmén keresztül vizsgálta a 17–18. századi atlanti kereskedelem sajátosságait.¹⁰

Ugyanebben a számban (2003/3.) található egy másik, három tanulmányt tartalmazó tematikus blokk is, *Magas jövedelmek és egyenlőtlenségek (Franciaország, 20. század)* címmel.¹¹ A cikkek közül kettő Thomas Piketty 2001-ben megjelent könyvének¹² kritikája, illetve értelmezése, míg a harmadik Piketty válaszát tartalmazza. A tematikus blokkokhoz kapcsolódóan harminc oldalnyi részletes könyvismertetés található *Kereskedelem, bankok, finanszírozás* címmel.

A *Nemzet-elképzelések (eredetek, használatok, előképek)* című blokk a bevezetővel együtt öt tanulmányt tartalmaz. Hinnerik Bruhns és André Burguière állították össze, akik személye sokak számára ismert lehet Magyarországon is: Burguière mint a történeti antropológia meghatározó alakja, Hinnerik Bruhns – aki többek között Max Weber értelmezésével is foglalkozott –, Magyarországon is tartott előadást az Atelier Francia-Magyar posztgraduális műhely meghívására. A téma is kapcsolódik magyarországi kutatásokhoz, hiszen a nemzeti identitás, a nemzeti jelké-

10 Fusaro, Maria: Les Anglais et les Grecs. Un réseau de coopération commerciale en Méditerranée vénitienne. *Annales* (58.) 3. 605–627; Studnicki-Gizbert, Daviken: La «nation» portugaise. Réseaux marchands dans l'espace atlantique à l'époque moderne. *Annales* (58.) 3. 627–649; Hancock, David: L'émergence d'une économie de réseau (1640–1815). Le vin de Madère. *Annales* (58.) 3. 649–675.

11 Bourignon, François: La chute des inégalités françaises au XX^e siècle. Explications alternatives. *Annales* (58.) 3. 675–686; Postel Vinay, Gilles: La question des hauts revenus. Un programme? Des programmes. *Annales* (58.) 3. 687–699; Piketty, Thomas: Réponse à François Bourignon et Gilles Postel-Vinay. *Annales* (58.) 3. 699–703.

12 Piketty Thomas 2001: *Les hauts revenus en France au XX^e siècle. Inégalités et redistributions, 1901–1998*. Paris

pek megkonstruálásáról itthon is komoly elemzések születtek, többek között Hofer Tamástól, Sinkó Katalintól vagy Albert Rékától. Az *Annales* blokkjában különösen az eredet(történetek) kérdése áll a tanulmányok középpontjában. Burguière a következő kérdéssel kezdi a *Franciaország eredettörténeteinek historiográfiája, egy nemzeti elképzelés keletkezése* című tanulmányát:¹³ Vajon Franciaország esetében nem jogos-e ugyanúgy az a kritika, amit elsősorban az újabb nemzetekkel szemben szokás megfogalmazni, vagyis azt, hogy a nemzetállam létezésének régiségét bizonyítandó, nagyon távoli múltra visszavezetett eredeteket találnak ki? Burguière szerint a Capetingek is hasonlóan cselekedtek, amikor dinasztiájuk legitimitását akarták megerősíteni. A szerző meggyőződése szerint a nemzetelképzelések kialakulásának vizsgálatához mindenekelőtt az eredet-elképzeléseket, illetve a nemzet származástörténetét kell elemezni, ami egyben az összehasonlításra is a legalkalmasabb. A francia eset azért is érdekes, mert az eredettel kapcsolatban megfogalmazott politikai elvárásokat, a különböző történeti elképzelések alakulását nagyon hosszú időszakon keresztül lehet, és kell is vizsgálni: az elemzésnek a 19. századnál jóval korábbi idősokra kell visszanyúlnia, egészen a történeti gondolkodás irodalmi gyökereinek kialakulásáig. Burguière részletesen bemutatja a Franciaország eredetével kapcsolatos különféle elképzeléseket. Történeti időszakoktól függően a gall vagy a frank eredet volt a francia közgondolkodásban az uralkodó. A 19. század folyamán például, a 1880-as évek köztársasági időszakának hatására, a gallok lettek a franciák ősei. A 18. század előtt azonban, aki a gall eredetet hangoztatta a királyság frank eredetének dogmájával szemben, az a Bastille-ban találhatta magát. Burguière rekonstruálja az eredettörténetek diskurzusának különböző állomásait, a diskurzust befolyásoló politikai szándékokat, illetve a származástörténetek különböző politikai felhasználását.

Wladimir Berelovitch az Oroszország eredetéről alkotott 18. századi elképzeléseket elemzi tanulmányában, míg Martina Avanza „Padánia” kitalálásának politikai és történeti kontextusát dolgozta fel.¹⁴ Ez utóbbi tanulmány azért érdekes, mert a jelenben tudja vizsgálni azt, ahogy egy tudatos politikai szándék hatására egyesek újraírják Olaszország történetét. Ebben az esetben a történészeknek a helyzete is különleges, hiszen azok, akik Padánia függetlenségét szeretnék, politikai harcukban saját törekvéseik legitimálására felhasználják azokat a szerzőket is, akik kritikai hanggal közelítenek az olasz egység kérdéséhez.

Az utolsó tanulmány – *A pampák kentaurjai. A gaucho történelem és mítosz között* – az argentin gaucho mítosz rendkívül részletes elemzése.¹⁵ A gauchók, akik a magyar pásztorokhoz-betyárokhoz hasonlíthatóak, legendás alakok, és az argentin nemzeti identitásban meghatározó szerepet játszanak: az argentinok nemzeti panteonjuk első sorába emelték őket. A gaucho mítosz eredetének elemzése azért is

13 *Annales* 58.1. 41–63.

14 Berelovitch, Wladimir: Les origines de la Russie dans l'historiographie russe au XVIII^e siècle. *Annales* 58.1. 63–85.; Avanza, Martina: Une histoire pour la Padanie. La Ligue du Nord et l'usage politique du passé. *Annales* 58.1. 85–109.

15 Fradkin, Raúl O.: Centaures de la pampa. Le gaucho, entre l'histoire et le mythe. *Annales* 58.1. 109–136.

érdekes, mert a magyar pásztorok és gauchok között többen is párhuzamot véltek felfedezni.¹⁶ A mítosz megkonstruálásának az alapját és fő referenciáját a gaucho irodalom szolgáltatta. Ezen irodalom felértékelődése az elit hozzáállásban bekövetkezett változásnak volt köszönhető: a kultúrában korábban marginális helyen szereplő gaucho a nemzeti tradíció kifejezőjévé vált.

A szerző a gaucho mítosz eredetének kutatásakor a 19. század közepéig nyúlt vissza, és arra a megállapításra jut, hogy a korabeli parasztság körében, illetve a róla fennmaradt forrásokban a kifejezés ismeretlen volt. Ráadásul, ebben az időszakban a pampán a kis földművesek és kisállattartók voltak jellemzők, vagyis az irodalmi hagyomány szerinti gaucho aranykorban még nem léteztek azok a nagybirtokok, amelyekről a történetek szólnak. Gauchonak a 18. század végétől a gyarmatosítók hívták a vándorló, marginális rétegeket, akik illegális állatkereskedelemmel foglalkoztak. Az angol utazók már az egész pampán élő népességre használták a megnevezést. Később vidéken nagy népszerűsége tettek szert egyes városi szerzők költeményei, amelyek egyes szám első személyben, népies nyelvezetben beszéltek el falusi környezetben játszódó történeteket. Ezekben használták a gaucho megnevezést is, amely azonban még sokféle típusú emberre, csoportra vonatkozhatott. A gaucho ismertsége szorosan összefüggött a korabeli argentin politikai-függetlenségi harcokkal is: a városi elit ezt is felhasználta arra, hogy maga mellé állítsa a parasztságot. Ennek következtében egyre inkább a korábban ritkább típus vált az egyedüli, igazi gauchová, amely egyáltalán nem jellemezte argentin népet: a vándorló, a katonai szolgálatot megtagadó, lázadó, kreol harcos.

A gaucho mitikus alakja az 1860–70-es években kristályosodott ki, pl. José Hernandez Martin Fierro című művében. Az említett költemények, irodalmi művek értéke a befolyásos értelmiségieknek köszönhetően egyre jobban felértékelődött és a gaucho irodalmi hagyomány vált minden nemzeti hagyomány alapjává. Az archetípus minden eleme jelen volt a 19. században, megjelenítői, közvetítői egyedül a korabeli irodalmi alkotások voltak, amelyeket később történeti forrásértékkel bíró bizonyítékként használtak fel. A szerző aprólékosan követi végig a gaucho alakjának különféle használatát, átértelmeződését. 1872-ben a költemények még csak a figyelmet kívánták felhívni a falusi életkörülményekre, 1910-ben már az eredetről szóltak, amelyek magának a nemzetnek a csodáját mesélték el. Végül, a gaucho archetípussá vált és a közösségi reprezentáció szintjére emelkedett.

Ehhez a tematikus blokkhoz is tartozik egy kilencven oldalas könyvismertetés-rész *Nemzetek* címmel. Az angol, német és francia könyveken kívül szép számban ismertetésre kerültek az argentin nemzeti identitással kapcsolatos művek és más, közép- és dél-amerikai nemzetekkel foglalkozó munkák is.

A 2003 szeptember-októberi *Annales* első tematikus blokkja a *Határterek* címet viseli. A téma jól ismert Magyarországon is. Több magyar kutató (például Albert Réka, Benda Gyula, Berend Nóra, Czoch Gábor, Granasztói György, Hofer Tamás, Hajdú Zoltán, Kiss Gergely, Klaniczay Gábor, Krasznai Zoltán, Sonkoly

16 Sinkó Katalin 1989: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben. *Ethnographia* 100.1–4. 121–155.

Gábor, Zempléni András) is részt vett – a többek között az *Annales*-ban is író – Daniel Nordman által irányított, hasonló tematikájú kutatási projektben. De említhetjük Kovács Éva, Vári András és Gerhard Baumgartner kutatásait is a jelenlegi magyar határtérségekről, a politikai határok által elválasztott szomszédos településekről.¹⁷ A tanulmányok többsége Európán kívüli országokkal foglalkozik, míg Berend Nóra írása a 13–14. századi Európa határterületeiről szól.¹⁸ Ez utóbbi spanyol, lengyel és magyar példán keresztül tesz kísérletet a középkori kereszténység elképzelt határainak a feltárására. Számunkra természetesen a magyar példa a legérdekesebb, amelyben IV. Bélának a tatárjárás utáni szerepét mutatja be. A fő hangsúlyt annak az elképzelésnek az elemzésére helyezi, amely szerint IV. Béla országát a kereszténység legfontosabb határterületének, így az ország határát egyben a kereszténység határának tekintette. Erre hivatkozva kért segítséget a pápától és a kereszténység területének megfogalmazásával igyekezett saját országának vagy pontosabban hatalmának a határait is meghatározni. Lényegében a keresztény hit és emberek védelme a 13–14. században együtt járt a kereszténység területének és határainak a védelmével. A blokk másik tanulmánya is a középkorba vezet, pontosabban a középkori Japánba.¹⁹ A szerző azt a felfogást mutatja be, ahogyan a piszkosság és tisztaság fogalmi alapján a Japán uralkodó és az arisztokrácia a Japán szigetcsoportról és annak területéről gondolkodott. A tisztaság és piszkosság volt az a két fogalom, amely alapján a szigetcsoportot a piszkosság fokozatai szerint koncentrikus körökre osztották. A terület központja, a legtisztább rész Kyoto, az uralkodó székhelye és azon belül is maga az uralkodó volt. Ezzel szemben a piszkosság az idegen területeket jelölte számukra, ahol nem is emberek laktak. Az idegen területek és az uralkodó közötti területek is koncentrikusan szerveződő, köztes területek voltak, amelyek tisztasága, az ott lakók megbecsültsége a központ felé haladva nőtt. A tematikus blokk következő két rövidebb tanulmánya Kína ill. Dél-Amerika esetére alkalmazza a Daniel Nordman alapvető monográfiájában²⁰ megfogalmazott határfogalmat, illetve elemzési módszereket. A két tanulmányt Nordman értékelése és gondolatai követik.²¹

A tértematikához lazábban kapcsolódott a szám másik blokkja a *városi helyek* címen. Ebben csak két tanulmány szerepelt, amely közül az egyik egy japán város, Edo 19. századi térhasználatának logikáját vizsgálta a városi ünnepeken keresztül.²² A másik tanulmány szerzője Gabriella Gribaudi, az 1943-as négynapos Nápolyi fel-

17 Kovács Éva – Vári András – Gerhard Baumgartner 2002: *Távoli szomszédok: Andau és Jánossomorja 1990–2000*. Budapest

18 Berend Nora: Défense de la chrétienté et naissance d'une identité. Hongrie, Pologne et péninsule Ibérique au Moyen Âge. *Annales* 58.5. 1009–1029.

19 Shosuke, Murai: Espace régional et construction de l'État. L'archipel japonais au Moyen Âge. *Annales* 58.5. 981–1009.

20 Nordman, Daniel 1998: *Frontières de France: de l'espace au territoire, XVIe–XIXe siècle*. Paris

21 Lamouroux, Christian: Frontières de France, vues de Chine. *Annales* 58.5. 1029–1041.; Garavaglia Juan Carlos: Frontières des Amériques ibériques. *Annales* 58.5. 1041–1049.

22 Carré, Guillaume: Fêtes et logiques territoriales dans les quartiers d'Edo au XIX^e siècle. *Annales* 58.5. 1057–1079.

kelést elemzi társadalomtörténeti megközelítésben.²³ A tanulmányt indító megállapítása az, hogy a nápolyi felkelés soha sem volt elmélyült történeti elemzés tárgya, csak a politikai vitákban kapott szerepet, interpretálása politikai beállítottság függvénye volt, ami az eseményekkel nem sok összefüggést és kapcsolatot mutató sztereotípiákhoz vezetett. Az erősen politizált értelmezés szerint Nápolyban egy preindusztriális jellegű plebejus lázadás történt szemben a modern korok szervezett, pártok által vezetett munkásfelkeléseivel. A nápolyi felkelést éppen ezért nem tartották az antifasiszta ellenállás egyik megnyilvánulásának, hanem egy minden ideológiát nélkülöző, suhancok által vezetett lázadásnak, fosztogatásnak. Az Olaszország északi részére jellemző politikailag szervezett csoportokon alapuló ellenállásból kinövő új Olaszország megteremtői nem tudtak mit kezdeni a délen tapasztalt eseményekkel, ahol a megszállás rövidege miatt csak spontán népi ellenállás alakult ki a németekkel szemben. Gabriella Gribaudi megközelítése azokhoz az új társadalomtörténeti elemzésekhez kapcsolódik, amelyek az eseményeket és azok dinamikáját az egyéni helyzeteken, motivációkon, döntéseken keresztül igyekeznek megérteni, elemezni, és amely megközelítések megingatják az ellenállás mítoszának sok elemét is. A szerző a cselekvőket, az események tereit és reprezentációit helyezte az elemzés középpontjába. A visszaemlékezések segítségével rekonstruálta a harcoló csoportokat, azok vezetőit, a harcok színtereit. Az események megértése érdekében alapvető fontosságú volt a szomszédsági, családi viszonyok-kapcsolatok hálózatának és szerepének feltárása. Az események rekonstruálásán kívül például a halottak sokszor alulbecsült számát is sikerült pontosan megállapítani (663). A halottak lakóhelyének megállapításával sikerült bizonyítani, hogy az események epicentruma és tere a három régi szűkutcás nápolyi kerületben volt, ott, ahol a leegyszerűbb népi rétegek éltek. A közép- és felsőrétegek nem vettek részt az eseményekben. A szomszédsági kapcsolatok – gyorsan terjedő hírekkel – jelentették az alapját az ellenállás megszerveződésének, aminek helyszíne a mindennapokban megélt és jól ismert (lakó)tér volt. A felkelés okai összetettek, de egyértelműen van politikai dimenziójuk: a németek fosztogatásai, amelyek többek között a helyi élelmiszerboltok ellen irányultak, a fiatalok elhurcolása és más fasiszta túlkapások, valamint általában a lakóhely, a kerület fontos és szimbolikus helyeinek a védelme.

A szerző a tanulmány utolsó részében részletesen bemutatja az események – politikai hovatarozástól függő – különböző interpretációit is.

Az *Annales* 2003/5. számát is egy a tematikához kapcsolódó, rendkívül gazdag könyvismertető-rész zárja *Várostörténet* címmel. A hetven oldalon keresztül olvasható ismertetések az utóbbi öt év várostörténeti munkáiból adnak válogatást.

Két olyan száma volt az *Annales*-nak, amelyben elsősorban Európán kívüli területre koncentráló cikkek jelentek meg, és amelyek kimaradtak a hosszabb ismertetések közül.

A 2003 március–áprilisi második számban *Forradalmak a karibi térségben* címmel található egy három tanulmányból álló tematikus blokk. A cikkek a francia

23 Gribaudi, Gabriella: Naples 1943. Espaces urbains et insurrection. *Annales* 58.5.1079–1107.

Antillák, pontosabban Guadeoupe, valamint Haiti történetét érintik.²⁴ Utóbbiról két tanulmány is olvasható, amelyek az 1791-es Haiti forradalom hatásait elemzik a spanyol uralom alatt álló területen ill. Kubában. Egy kisebb blokkban két tanulmány olvasható az első világháború utáni Oroszországról.²⁵ A 2003/4. számban Indiáról, Thaiföldről és az ókori Görögországról találunk tanulmányokat, valamint Christophe Prochassonnak az első világháború elején Belgiumban elkövetett német atrocitásokat részleteiben feltáró történeti elemzéshez (John Horne et Alain Kramer, *German Atrocities, 1914. A History of Denial*, New Haven-Londres, Yale University Press, 2001) fűzött kritikai megjegyzéseit olvashatjuk.²⁶

Ebben a számban is megtalálható a könyvismertetés blokk *Vizuális művészetek* címmel, amelyben képelemzésekkel, fotográfiával, filmmel és építészettel kapcsolatos könyveket mutattak be.

Az *Annales* 2003-ban megjelent utolsó számának (6. november–december) legjelentősebb tematikus blokkja a *Hatalom szakralitása és formái (5–12. század)* címet viseli. A tanulmányok többsége a középkori francia uralkodók (Merovingok, Karolingok) egyházhoz, valláshoz fűződő viszonyát elemzi,²⁷ míg a könyvismertető-rész értelemszerűen a középkorral foglalkozik, közel hatvan oldalon keresztül.

A részletesen és vázlatosan ismertetett tanulmányok is bizonyítják az *Annales* 2003-as évfolyamának tematikai gazdagságát. Feltűnő, hogy a folyóirat mennyire nyitott az Európán kívüli történelemre is, amely nyilvánvalóan összefüggésben van a kiadó intézményben (EHESS – École des Hautes Études en Sciences Sociales) folyó sokoldalú kutatásokkal. A tematikus gazdagság mellett ugyanakkor számtalan módszertanilag, megközelítését tekintve újszerű tanulmány is olvasható volt, amelyek pedig azt bizonyítják, hogy a folyóirat és a mögötte álló intézmény továbbra is az egyik legfontosabb szereplője a mai társadalomtudományos gondolkodásnak.

24 Dubois, Laurent: „Citoyens et amis !” Esclavage, citoyenneté et République dans les Antilles françaises à l’époque révolutionnaire. *Annales* 58.2. 281–305.; Thibaud, Clément: „Coupé têtes, brûlé cazes”. Peurs et désirs d’Haïti dans l’Amérique de Bolivar. *Annales* 58.2. 305–333.; Ferrer, Ada: La société esclavagiste cubaine et la révolution haïtienne. *Annales* 68.2. 333–357.

25 Raleigh, Donald J.: Une province russe dans la tourmente de la guerre civile (Saratov, 1914–1922). *Annales* 58.2. 441–471.; Rittersporn Gábor T.: Le régime face au carnaval. Folklore non conformiste en URSS dans les années 1930. *Annales* 58.2. 471–499.

26 Sur les atrocités allemandes : la guerre comme représentation. *Annales* 58.4. 879–895.

27 Le Jan, Régine: La sacralité de la royauté mérovingienne. *Annales* 58.6. 1217–1243.; De Jong, Mayke: Sacrum palatium et ecclesia. L’autorité religieuse royale sous les Carolingiens (790–840). *Annales* 58.6.1244–1271.; H. Rosenwein, Barbara: Pouvoir et passion. Communautés émotionnelles en France au VIIIe siècle. *Annales* 58.6. 1272–1293.; Althoff, Gerd – Withöft, Christiane: Les services symbolique entre dignité et contrainte. *Annales* 58.6. 1294–1321.

Horváth Zita

Jogtörténész és levéltáros

Tudományos emlékülés a Zala Megyei Levéltárban Degré Alajos halálának 20. évfordulója alkalmából

2004. április 7-én pályatársak, tanítványok és barátok tudományos emléküléssel adóztak a 20 éve elhunyt kiváló jogtörténész és levéltáros emlékének, amelyre Degré Alajos családját is meghívták. Az emlékülésnek a Zala Megyei Levéltár adott helyet, de a szervezésben a levéltáron kívül a Degré Alajos Honismereti Alapítvány, a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete és a Zala Megyei Bíróság is részt vett. Az elhangzott előadások tematikai sokrétősége híven tükrözte Degré Alajos sokszínű egyéniségét, az előadók a szerteágazó pálya egy-egy időbeli és tematikai átlomását mutatták be. Az emlékülést *dr. Gyimesi Endre* Zalaegerszeg polgármestere nyitotta meg, aki korábban a József Attila Városi Könyvtár, majd a Zala Megyei Levéltár igazgatója is volt, maga is jól ismerte Degré Alajost, vagy ahogy mindenki emlegette, „Lojzi bácsit”, így nemcsak egy szokványos, protokolláris, hanem egy személyes élményekkel fűszerezett megnyitót hallhattunk.

Az első előadó *dr. Mezey Barna*, az ELTE Állami és Jogtudományi Karának dékánja volt. Előadásában Degré Alajos jogtörténeti munkásságával foglalkozott, végigkísérve kacskaringós pályájának alakulását az egyetemről kezdve, a bírói pályán át, az egyetemi oktatóból levéltárossá válásáig. Mezey Barna bemutatta a jogtörténeti munkásság sokszínűségét: Pályájának elején Degré foglalkozott a *Négyeskönyvvel*, feltehetően egyetemi tanára Illés József hatására, majd a magyar halászlé jog középkori történetével, amely munkák megalapozták jogtörténeti tekintélyét, ezen utóbbi művét másik tanára, Eckhart Ferenc is méltatta. Angyal Pállal közösen írta értékes tanulmányát az erdélyi büntetőjog történetéről. A gyakorló bírói tevékenység, a katonaság, a hadifogság, illetve a minisztériumi munka néhány évre kiszakította a szakmai vérkeringésből, majd a pécsi egyetemről való eltávolítása 1956-ban megtörte szépen ívelő pályáját. Zalaegerszegre kerülése után azonban, a kényszerű száműzetés ellenére, számtalan, a mai napig mértékadó mű született tollából. Különböző helytörténeti témával foglalkozott, többek között a boszorkányperekkel, az 1848-as polgári átalakulással, az úriszéki peres eljárással, továbbá ez idő alatt született két fontos tanulmánya a magyar jogtörténetírás fejlődéséről. Mezey Barna szólt arról, hogy Degré Alajosnak nem adatott meg, hogy önálló tankönyve legyen, de lektori véleménye, amelyet a Csizmadia A. – Kovács K. – Asztalos L.: *Magyar állam- és jogtörténet* című könyvhöz írt, lényegében egy új értekezés is volt egyben, amelyről maga Csizmadia Andor is azt írta Degrének, hogy „e csodálatos lektori vélemény után szinte társszerzőként léptél be.” (Idézi Mezey Barna: Utószó. In: Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Bp. 2004. 468.) Sajnos

monográfiája a magyar jobbágyság vagyonszerezéséről már nem készülhetett el. Mezey előadásában foglalkozott Degré elképzelésével az egyetemi oktatás feladatairól, hitvallásával a jogtörténeti szakma mibenlétéről, illetve azzal, hogy Degré hol helyezte el a jogtörténetet jogtudomány és történettudomány között. Degré elítélte azokat a jogászokat, akik a jogtörténetet csak a jogalkotás felől vizsgálják, de azokat a történészeket is, akik jogi ismeretek hiányában kizárólag a forrásokhoz ragaszkodnak. Szerinte a jogtörténetnek rendelkeznie kell mind történettudományi, mind pedig jogászai képzettséggel. „Eckharttól tanultam a problémák meglátását, a változások okainak kutatását, és azt, hogy az életet, a gyakorlatot vizsgáljam, ha írott jogszabály is volt, azt kutassam, érvényesült-e a gyakorlatban és milyen értelmet adott neki a gyakorlat.” (Idézi: Mezey, 2004. 457.) Hitvallásának bizonyítéka saját pályája volt.

Dr. Béli Gábor, a Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszékének adjunktusa Degré egy meghatározó munkájáról, *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus gyámsági kódexéig* című értekezéséről beszélt. A munka, amelyet évtizedes kutatómunka előzött meg, egyike Degré legjobb műveinek, amellyel a jogtörténeti irodalom nagy hiányát pótolta.

Dr. Máthé Gábor, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Államigazgatási Kar, Jogtudományi Tanszékének vezetője rendkívül élvezetes előadásából – amelynek a Degré Alajos által neki írt mintegy 100 levél adta az alapját – egy művelt, nyelveket beszélő, szellemes, okos embert ismerhettünk meg.

Németh László, a Zala Megyei Levéltár levéltárosa eddig ismeretlen, mások által még nem kutatott források alapján *Degré Alajos 1941 és 1944 közötti miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében* címmel tartott nagyon izgalmas előadást. Az erdélyi szombatosok ügye a zsidótörvények miatt aktuális kérdéssé vált. Degré Alajost 1941-ben miniszteri biztosi feladatokkal bízták meg „Az úgynevezett szombatosok és ivadékaik származásának igazolására vonatkozó tanúsítványok kiadásával kapcsolatos ügyek”-kel kapcsolatban. De miért is merültek fel a szombatosok a zsidótörvények meghozatalakor, kik is voltak ők. Az erdélyi szombatosok a 16. században az antitrinitárius irányzathoz fejlődött ki, s főként a székely vidéken terjedt el. Megszakítottak minden kapcsolatot a keresztény egyházakkal és a zsidó vallást gyakorolták. A 19. században a szombatosok érintkezésbe lépve a zsidókkal úgy döntöttek, hogy az izraelita hitfelekezet tagjai közé lépnek. Az emancipációs törvény (1867: XVII. tc.) után, 1869-ben Bözödújfaluba több mint száz székely szombatosok áttért a zsidó vallásra, annak ortodox irányzatához csatlakozott. A faluba több zsidó is került, akik össze is házasodtak a most már magukat izraelitának valló, és addig egymás között házasodó székely szombatosokkal. 1941-ben Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, és mivel Erdélyben néhány száz olyan izraelita vallású személy élt, aki származására nézve nem volt zsidó, a faji alapon meghozott zsidótörvények rájuk nem voltak érvényesek. Ezért a Bözödújfaluba érkezett kormánybiztosnak az volt a feladata, hogy rábeszélje az izraelita vallású szombatosokat, térjenek át valamelyik keresztény vallásba. Ennek eredményeként az ottani szombatosok zöme elhagyta izraelita hitét. Az Igazságügyi Minisztérium jogi álláspontját a szombatosok ügyében Degré Alajos dolgozta ki és

küldte meg 1944. május 22-én Antal István miniszter számára. Az egész ügyet a minisztertanácsi előterjesztés tárgyaként beterjesztett Pro Memoriából ismerhetjük meg, amelynek iratait elsőként Németh László vizsgálta. Az előadásból megtudhatjuk, hogy Degré Alajos az általa készített 129 pontos kérdőívvel érkezett meg Bözödújfaluba, azzal a céllal, hogy anyakönyvek alapján – a bözödújfalusiak kérésére – állapítsa meg nemzsidó voltukat, és azt, hogy a zsidótörvények rájuk nem vonatkoznak. Degré Alajos liberális elveket követve adott ki tanúsítványt nemcsak a nem zsidó származású szombatos ivadékoknak, de azoknak is, akiknek felmenőjük között két vagy három nagyszülő is zsidó volt. Magyarország német megszállását követően az új kormánzatnak nem tetszett az Igazságügyi Minisztérium túl liberális ügykezelése a szombatosok ügyében, és gettóba hurcolták a tanúsítvánnyal rendelkező zsidókat is, így a „...marosvásárhelyi gettó felé tartó szekereken együtt volt a szombatos ivadékként megnevezett magyar zsidó, az asszimilált magyar zsidó, s olyan nemzsidó is, akit megtorlásul vittek el, mert segíteni próbált az elhurcoltakon.” Ráduly István, Bözödújfalú katolikus plébánosa a Degré által kiállított tanúsítvánnyal több szombatosot ki tudott hozni a gettóból, de voltak olyanok, akik ragaszkodtak hitükhöz, a gettóból őket a többi zsidóval együtt Auschwitzba deportálták. Sokan viszont a tanúsítvánnyal igazolva nemzsidó származásukat, megmenekültek. Németh László elmondta, hogy Degrét a nyilas sajtó megtámadta az erdélyi szombatosok ügyében folytatott megengedő gyakorlata miatt, és Szálasi uralma alatt fegyelmi eljárás indult ellene.

Kapiller Imre, a Zala Megyei Levéltár levéltárosa – akit mély barátság fűzött Degré Alajoshoz – Degré levéltárosi működését, levéltárigazgatói ténykedését tárta a hallgatóság elé. Kapiller Imre szólt a pécsi egyetemről történő eltávolításáról, majd a szolnoki levéltárba helyezésétől és végül arról a húsz esztendőről, amely Zalaegerszeghez és a Zala Megyei Levéltárhoz kötötte. Zalaegerszeg nem volt számára ismeretlen, hiszen édesapja, Degré Miklós 1906 és 1911 között a megyei törvényszék elnöke volt, ő is itt született 1909. május 18-án. Kapiller Imre beszélt a kezdeti évek viszontagságairól, arról, hogy zalaegerszegi „lakását” négy évig a levéltárban lévő kanapé jelentette, és maga a levéltár is szegényes körülmények között volt kénytelen működni. Legsürgetőbb feladat az volt, hogy a már levéltárban lévő iratokat rendezzék, selejtezzék, segédleteket készítsenek, illetve felmérjék a begyűjtésre váró iratokat. Degré nagy energiával vetette bele magát a munkába, munkanapjainak felét az iratrendezés kötötte le. Ennek ellenére, ahogy Kapiller megállapította, tudományos céljairól és ambícióiról sem mondott le, és minthogy ez időben ő volt a levéltár egyetlen tudományos munkatársa, a levéltár tudományos terve egyet jelentett Degré Alajos kutatási tervével. Kapiller sorra vette azokat a tanulmányokat, melyeket a zalai évek alatt írt, a már említetteken kívül erre az időre esik az a munka is, amelyet Bónis Györggyel és Varga Endrével közösen írt a levéltárosképző tanfolyam számára *A magyar bírósági szervezet és perjog története* címmel. (A művet 1996-ban újra megjelentették.) Mezey Barna elmondta, hogy Degré Alajos mit gondolt a jogtörténész feladatairól, Kapiller Imre idézte Degré álláspontját a levéltáros feladatairól, amit 1963-ban fejtett ki egy Keszthelyen tartott történész

vándorgyűlésen. Talán nem érdektelen lényeges gondolatait szó szerint idézni: „...nem szabad elfelejtenünk, hogy a levéltáros fő feladata mégsem az, hogy ő maga kutasson, hanem, hogy a levéltárát kutatható állapotba hozza, másrészt, hogy a kutatók kiszolgálása kapcsán a helytörténeti kutatókat komoly kutatómunkára nevelje... Az iratrendezés és segédletkészítés elsőrendű fontosságát épp a kutató történetész nem tagadhatja le. Magam is régebben vagyok kutató, mint levéltáros, de épp a vita során elhangzott megjegyzésekkel értek egyet, mikor be kell ismernem, hogy hosszú ideig a Zala megyei helytörténeti kutatásoknak 1849-nél meg kellett állniuk, mert a Bach kori iratok segédlet nélküli, áttekinthetetlen tömegben álltak, egyes fondok még mindig ömlesztett állapotban vannak. Ez utóbbinak felszámolása most van folyamatban. Szerintem a levéltáros jobban szolgálja a helytörténeti kutatást, ha ezt a tarthatatlan állapotot megszünteti, mint ha ő maga színvonalas tanulmányokat tesz közzé.” Kapiller beszámolt arról, hogy az 1960-as évek második felében Degré Alajos kutatásokat folytatott Jugoszláviában, a varasdi és zágrábi levéltárakban, keresve a megyére, azon belül is elsősorban a Muraközre vonatkozó iratokat. 1973-ban megváltik levéltárigazgatói posztjától, ettől kezdve fő tevékenysége az induló *Zalai Gyűjtemény* szerkesztése volt, valamint részt vett 1975-ben a levéltár költöztetésében és tanította az ifjú kollégákat „csinos csomót” kötni. Az 1970-es évektől előadásokat tartott az ELTÉ-n történetész és joghallgatóknak, 1982-ben az ELTE Bölcsészettudományi Kara címzetes egyetemi tanárrá fogadta. Kapiller idézte Benda Kálmánnak ez alkalomból hozzá intézett sorait: „Kedves Lojzi! Csak most érkeztem haza, így csak most értesültem kinevezésedről. Fogadd őszinte gratulációm. Látod, itt tán ötven évnek kell eltelnie ahhoz, hogy oda kerülj, ahol fiatalon már voltál.”

Kiss Gábor, a zalaegerszegi Deák Ferenc Megyei Könyvtár igazgatója Degré Alajos tudományszervezői munkáját mutatta be a hazai és külföldi konferenciákon való részvételtől kezdve, a kisiskolákban való előadásokon át azon kiadványokig, amelyek az ő nevéhez fűződnek, mint pl. a megyei történeti olvasókönyv, amely akkor műfajában első volt az országban, vagy a ma is működő *Zalai Gyűjtemény*, melynek szerkesztője lett. Ugyancsak a nevéhez köthető a megjelenni sajnos azóta sem tudó, *Helytörténeti Lexikon* munkálatainak szervezése. A Kiss Gábor által elmondottakból kiderült, hogy Degré Alajos, bár kényszerűségből került Zalaegerszegre, távol az őt megillető katedrától, a levéltárat és a zalai közeget, ahol élt és amely befogadta őt, nem száműzetésnek fogta fel, hanem egy olyan újabb megoldandó feladatnak, ami ugyanúgy teljes embert kívánt, mint a bírói munka vagy az egyetemi oktatás. Minden körülmény között megtalálta azt a célt, ami munkájának értelmet adott és amiben páratlan műveltségét, szaktudását és nem utolsó sorban emberi tisztességét kamatoztatni tudta. Kiss Gábor és Kapiller Imre előadása után joggal mondhatjuk, hogy Zala megye, Zalaegerszeg is gazdagodott mindenkire ható egyénisége által, és úgy tűnik, emlékének ápolását kedves kötelességnek érzi.

Befejezésül – mintegy a mostani konferencia tanulságául is – Zlinszky János gondolatait szeretnénk idézni az 1995-ben megjelent *Degré Alajos-émlékkönyvből*: Degré Alajos tudós volt, „akit nem befolyásolt, hogy olvassák-e, hogy megbecsü-

lik-e. Az igazságot kutatta, a tudást a tudás kedvéért művelte, tudva, hogy az igazi érték a kiművelt, a kutatáson pallérozott emberfő, nem csüggesztette el a sikertelenség vagy meg nem értés, megmaradt jó humorú, az életet igenlő embernek. És megmaradt, katedra nélkül is tanítani. Segíteni mindig kész atyai barátinak. [...] Emberi nagyságát nem nyomta el az idősebb kolléga jóval nagyobb ismerete, tapasztalata, hanem sugárzott belőle a segítőkészség, a másik eredményei felett érzett őszinte öröm és a közös ügy, a magyar múlt ismerete iránti elkötelezettség.” (*Degré Alajos-émlékkönyv*. Bp., 1995. 15.)

Vita a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetről*

Több mint két éves szervezőmunka, előkészítés, a szerzőkkel folytatott szelíd, de kitartó harc eredményeként 2003 tavaszán Bódy Zsombor és Ö. Kovács József (Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék) szerkesztésében megjelent a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című, több mint hatszáz oldalas kötet. A megjelenésben oroszánrészt vállalt az Osiris Kiadó vezetője, Gyurgyák János is, de tulajdonképpen egy szakmai csoport, egy „céh” egészének teljesítménye látott napvilágot.

2003. október 10-én a Teleki László Intézetben a *Korall* kezdeményezésére szakmai vitára került sor a kötettel kapcsolatban. A könyvről elsőként olyanok mondtak véleményt, akik a kollektív vállalkozásban szerzőként ugyan nem vettek részt, de jól ismerik a társadalomtörténet-írás hazai és nemzetközi helyzetét. Utánuk az egyes fejezetek szerzői mondták el észrevételeiket, gondolataikat a kötet kapcsán. Az alábbiakban elsőként az írásos bírálatokat, majd a hozzászólások kivonatolt változatát közöljük, mivel úgy véljük, a munka kapcsán a magyar társadalomtörténet-írás helyzetéről kialakult vita a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthat. (A hozzászólásokat a felszólalók által ellenőrzött, véglegesített formában tesszük közzé.)

K. Horváth Zsolt: Milyenek vagyunk ma? A *Bevezetés a társadalomtörténetbe* és a magyar társadalomtörténet-írás identitása

A jelen írás címe, bizonyára sokaknak feltűnt, parafrázis. A *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* című, Bódy Zsombor és Ö. Kovács József által szerkesztett kötet alapján és kapcsán szeretnék újfent elgondolkodni azon, hogy milyen is, hogyan határolható le, hogyan és miként látható a magyar társadalomtörténet. Jóllehet a kötet címe általában beszél a társadalomtörténetről, ám nyilvánvaló, hogy az itt jegyzett szövegek és témák, a legfontosabbnak ítélt, tehát eleve választott, válogatott szempontok a magyar társadalomtörténeti mezőben lévő kutatóknak „a” társadalomtörténetre vetett pillantását kínálják föl elemzésre. Hogyan látjuk mi a társadalomtörténetet? Hogyan határozzuk, határozhatjuk meg? Vagy, mint e kötetből kitet-

* Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* /Osiris Tankönyvek/ Budapest, Osiris, 2003. 641 oldal

szik: hogyan és miért nem határozzuk meg? Miként fedik le a tanulmányok a 'társadalomtörténet' fogalmát, intézményi pozícióját, s az egyéb diszciplínákkal ápolts viszonyát? Induljunk ki a szerkesztők által jegyzett előszó beállítódásából, nevezetesen abból, hogy a társadalomtörténet 641 lapon keresztül nem kerül pozitív meghatározásra, mivel az „ma éles határokkal nemigen definiálható”. (8. o.) A társadalomtörténet-írás fragmentált, több önállósodni vágyó al- vagy részdiszciplínával áll kapcsolatban, így inkább e határok megtapasztalása a cél. Nem pozitív módon kerül kijelölésre, hogy mi a társadalomtörténet, hanem negatív módon: mi nem az. Ez a gyakorlatra összpontosító szerkesztői eljárás nagyon is hasznos és korszerű: megtapasztalni a határokat indirekt meghatározás. Tehát, Kövér Györggyel kérdezve: „milyenek vagyunk” ma a *Bevezetés* alapján?

Ezt azért tartom fontos kérdésnek, mert a tárgyalt kötet végig magas színvonalon megvalósított (ön)reflexió. A tanulmányok olvasása közben az olvasó azt a megállapítást teheti, hogy a magyar kutatók, empirikus (társadalom)történészek egyzersmind kitűnő historiográfusok is, ami közel sem evidencia; túl azon, hogy az egyes részterületek földolgozása a hazai és a nemzetközi szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodik, valamennyi írás sajátos perspektívával bír. Ez a perspektíva pedig azon a – magyar történettudományban korántsem evidens – beállítódáson nyugszik, hogy empirikus kutatás sem folytatható a megfelelő elméleti-módszertani alapok ismerete nélkül; ha nem tudjuk, nem veszünk tudomást azokról a társadalomtudományos trendekről, áramlatokról, uralkodó kérdéscímkékről, melyek valójában körülvesznek bennünket, s nem egyszer a jobb honi könyvtárakban is elérhetőek (azaz: nem kell értük külföldre menni). Ennél – hogy Tóth Zoltán címét idézzem – már csak az „elfelejtett előzmények” megismerése lehet fontosabb. Ebben a tekintetben a már idézett szerzőn kívül nagyon hasznos és alapos a Csiky–Halmos–Tóth trió alapvetése a honi társadalomtörténet történetéről. Ha nem ismerjük a hagyományt, amelyből – minden politikai, intézményes, személyi és eszmei megszakítotttság ellenére mégiscsak – táplálkozik a mai társadalomtörténet, akkor hiába tudjuk azt is, hogy tőlünk nyugatabbra mit kutatnak, írnak. Összességében tehát ennek a hagyománynak, tudásösszességnek a felmérése, kritikai áttekintése, valamint a régebbi és a kurrens nyugati irányzatok értő adaptációja sarkköve kell, hogy legyen a mai magyar társadalomtörténet identitásának. A Gyáni Gábor, Tóth Zoltán által jegyzett történetelméleti (1. rész), ill. historiográfiai (2. rész) alapok, valamint a Benda Gyula, Timár Lajos, Juliane Brandt, Ö. Kovács József, Szekeres András és a már idézett Csiky Tamás, Halmos Károly, Tóth Árpád tollából bemutatott, egyes országokra lebontott historiográfiai (3. rész) áttekintések fontos alapokhoz juttatják a magyar társadalomtörténet önképét. Itt egyetlen dolgot hiányoltam, de azt nagyon: noha számtalan kötet szerző utal arra a döntő hatásra, amelyet az *Annales* folyóirat és kör különböző korszakai, kérdéscímkéi gyakoroltak az egyéb, párhuzamosan művelt társadalomkutatásokra, nem találunk kimerítő elemzést e kétségkívül páratlan jelentőségű vállalkozásról. Jóllehet Benda Gyula írása egy fontos, gyakran elhanyagolt szegmenst, mégpedig a professzionalizáció és az intézményesülés egymásra hatását elemzi az – ebben a tekintetben legsi-

keresebb – francia modell alapján, s Czoch Gábor a mentalitástörténet történetének földolgozásakor is jelentősen merít az *Annales* vezető történészeinek iniciatíváiból, ám egy rendszeres *Annales*-történetet önmagában egyik sem pótolhat. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kötet hangsúlyozottan tankönyv, melynek „meg kell felelnie az egyetemi oktatás követelményeinek” (7. o.), úgy azt kell mondanunk, hogy az avatatlan olvasó nem feltétlenül fogja megérteni e hatás mibenlétét. (Az *Annales*-paradigmáról számtalan monográfia létezik idegen nyelven.) A hiány annál is fájóbb, mert nem beszélhetünk arról, hogy a francia társadalomtörténet ne gyakorolt volna hatást magyar társára; szinte a kezdetek óta nagyon is gyakorolt, s ha csak a legutóbbi idők kiadványaira vetjük tekintetünket, láthatjuk: e folyamat nem-hogy gyengült volna, de kifejezetten erősödött.

A negyedik, „történeti aldiszciplínák” címet viselő rész nemcsak arról beszél, hogy a társadalomtörténet nem egységes gyakorlat, de a szövegek áttekintése nyomán az is kiderül: e részdiszciplínák gyakran nem részként, hanem kifejezetten független egészként tekintenek önmagukra. Bácskai Vera írása első mondatában leszűkíti a várostörténet-írás és a társadalomtörténet közötti viszonyt. A vallás társadalomtörténete kapcsán Juliane Brandt szintén a negatív definíció eszközével közelít tárgyhöz, s világosan megkülönbözteti azt az egyháztörténettől, a vallástudománytól és -szociológiától, a vallási néprajztól, az eszme- és mentalitástörténettől. Tanulmányos, hogy Kövér György nem is elsősorban a társadalomtörténet, hanem a közgazdaságtannal fenntartott viszonyából értelmezi a gazdaságtörténet-írást. A természet- és a társadalomtudományok közötti köztes pozícióról beszél a történeti demográfia kapcsán Faragó Tamás, s explicit módon önálló tudományként határozza meg a történeti földrajzot Timár Lajos.

Úgy vélem, fontos szimptóma, hogy eddig szinte szóba sem került a tradicionális politikátörténettel, a nagy emberek történetével ápoltság viszonya a modern társadalomtörténetnek. Erre láthatunk kísérletet Szabó Dániel tollából: nem a politikai mező érdekes a társadalomtörténet szemszögéből, hanem az, ahogyan a politikum, a politikai, mint társadalmi jelenség megjelenik, létrejön az emberek életében, s alakítja, (de)formálja azt. A művelődéstörténet érdekes, s valóban nehezen definiálható terepére kalauzol el Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán; e különállás lényegében a kultúra szerepének és értékelésének mivoltában rejlik, ekképpen a társadalomtörténészek általi elfogadottsága is változó. Összességében elmondható, hogy az újabb társadalomtörténeti irányzatok – melyek bemutatására az 5. rész hivatott – elfogadóbbak a kultúra hatásainak társadalmi befogadásával kapcsolatban.

A legújabb irányzatok pedig a társadalomtörténet és egy másik diszciplína találkozásának, hagyományának összeolvasásával és alkalmazásával jöttek létre. Gyakran nem is aldiszciplínáról, hanem újfajta érzékenységről kellene beszélnünk a kultúra, a társadalmi beállítódások, a lélektani hatások és befolyások, a mentalitások, az alávetett társadalmi rétegek vagy a nemek és nemi szerepek tekintetében. Ezeknek az új érzékenységeknek a megismerésben betöltött konstitutív funkciója hívta életre tehát az e fejezet által tárgyalt megismerési modelleket. Az etnológia és kulturális antropológia érzékenysége tapasztalható a történeti antropológia, míg a szoci-

álantrópológia hatása a mikrotörténet-írásán, s a feminista elméletek a nők, a női szerepek iránti szenzibilitása a nőtörténeten, majd a társadalmi nemek történetén, végül a lélektan, valamint a pszichoanalízis befolyása a pszichohistórián. A mentáltörténet, noha fogalmi készlete felismerhető már a korai *Annales* gondolkodásában is, nagyjából hasonló érzékenységgel vizsgálta a problémákat. Megértését terminológiai gátak is nehezítik; kezdetben *psychologie historique*-nak is nevezték, s már ebből is látható, hogy a tárgy megközelítésének hasonlósága okán gyakran keverednek a megnevezések. A történeti pszichológia, a mentáltörténet, a történeti antropológia gyakran egymást váltogató, egymást többé-kevésbé lefedő fogalmait ezért historiográfiai valójában nehéz lefedni. Különösen nehéz ez a pszichohistoria esetében; noha nagy múltra tekint vissza az általa alkalmazni kívánt megközelítés, professzionalizációja Európában valójában nem volt sikeres, bár Magyarországon olyan kitűnő történész alkalmazta – Grünwald Béla és Széchenyi István elemzésekor –, mint Lackó Mihály.

Az utóbbi évek talán legtöbb vitára okot adó hatása az irodalomelmélet és a történelem találkozásából született. Míg a nyugati tudományosságban az szinte valamennyi társadalomtudomány eszköztárát, gondolkodásmódját alaposan fölforgatta (lásd erről a kliometria viszonylatában Kövér György fejtegetéseit), addig Magyarországon leginkább a társadalomtörténészek válaszoltak e kihívásra, jóllehet a posztmodern kihívás a történelem valamennyi megközelítését érinti.

Az eddigiekből is kitetszik, hogy a társadalomtörténetnek létmódja az társtudományokkal való érintkezés, találkozás, konfrontáció, együttműködés; az utolsó részben érdekes áttekintést kapunk az irodalomtörténet, a néprajz, a szociológia és a jogtörténet a társadalomtörténettel ápolts viszonyáról.

Visszatérve tehát a szerkesztőktől fentebb idézett passzushoz; azt gondolom, egyáltalán nem vált hátrányára a kötetnek, hogy a szerkesztők nem adtak normatív meghatározást arra nézve, hogy mi a társadalomtörténet. Nemcsak az alkalmazás, a gyakorlati kutatómunka, de a historiográfia, történetelméleti megközelítés is egyértelművé teszi, hogy a társadalomtörténetnek nincs ma érvényes meghatározása; amit ez a kötet eredményez, az valójában kevésbé körülírás és definíció, mint inkább konstruált önkép: identitás. Ezért, úgy vélem, amennyiben azt kérdezzük: milyenek vagyunk?, pontosabb választ kaphatunk, mint ha azt: mi a magyar társadalomtörténet? Az egyfelől olyan, amilyené készítői empirikus munkájuk során formálják és másfelől olyan, amilyenek historiográfiai megközelítéseikben értelmezik. A Hajnal István Kör, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, valamint az Atelier léte az ELTE-n, a Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszékének társadalomtudományos elkötelezettsége, a *Korall* fennállása és működése, vagy a (most is éppen vendéglátó) Teleki László Intézet mellett a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* a mai magyar társadalomtörténet-írás professzionalizációjának, intézményi beágyazottságának nagyon fontos állomása, hiszen tankönyv lévén egyetemi curriculumokba, szigorlati olvasmánylistára kerülésének esélye kedvező lehet. „A társadalomtörténet-írásnak – írja Benda Gyula a hét évvel ezelőtti, Salgótarjánban elhangzott számvetésében – meg kell alapoznia a hazai történetírásban az elmé-

leti-módszertani tudatosságot, vissza kell állítani a kritikai értékrendet, és [...] meg kell teremtenie műfajait. Egyszerre kell visszamenni a könyvtárakba és [a] levéltárakba, és megteremteni [...] a közéleti nyilvánosságot. Szaktudomány és szemléletformálás egyensúlya teremthet új, korszerű történetírást. Ez a perspektíva ma is adott.” A *Bevezetés* módszertani, elméleti ambíciói, az empirikus szaktudomány képviselőinek szemléletformáló historiográfiai írásai, a mai vita kritikai fóruma és nyilvánossága, úgy vélem, óvatos optimizmusra adhat okot. A perspektíva, mely hét éve adott lehetőség volt, mára realitássá vált; s ez egyáltalán nem kevés.

Sasfi Csaba: Észrevételek és javaslatok a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötethez

A Bódy Zsombor és Ö. Kovács József által szerkesztett munka kétség kívül mérföldkő a magyarországi társadalomtörténet-írás történetében. A második, a Gyáni–Kövérféle *Magyarország társadalomtörténete* kötet után, olyan munka, amelyet a könyvtárak polcáról levehet az olvasó, ha kíváncsi rá, mi is az a társadalomtörténet. Szakmánk szempontjából ezt nagy előrelépésként kell értékelnünk, amelynek kétségtelen érdeme egyaránt illeti a szerkesztőket és a kiadót. Azonban ennek a „kézbe fogható jelenlét”-ben megnyilvánuló presztízsnövekedésnek tudatában beszélünk kell a kötet fogyatékoságairól is, hiszen: a rang kötelez.

Az egyes tanulmányok tárgyukhoz való viszonyának, a tartalmi vonatkozások megítélésére mindössze három vonatkozásban vállalkozom, inkább a kötet felépítésével, szerkezetével, arányaival, belső koherenciájával kapcsolatban teszek észrevételeket, illetve a kézikönyv műfajhoz kapcsolódó formai vonatkozásokat érintem.

1) A kötet egyes tanulmányaival kapcsolatos tartalmi észrevételeim a következők:

– A *magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig* című tanulmány fegyelmezetten illeszkedik a szekciócímhez, és zömében csak historiográfiai jellegű vagy érdekű munkát vett fel az irodalomjegyzékébe. De talán ebben az esetben lett volna leginkább indokolt egy olyan hagyományos „tematikáról-tematikára”, „műről-műre” típusú szemle is, mint amilyen a brit és az Egyesült Államok-béli társadalomtörténetről készült a *Historiográfia* rész megelőző fejezeteiben. A magyarországi társadalomtörténet intézményesüléséről túl hosszú történet amúgy sem mesélhető, viszont az eredmények, a legfontosabb publikációk itt egybe gyűjthetők lennének. A többi íráshoz kapcsolódó „kötelező” magyarországi recepciós részek ezt az összegző funkciót nem oldják, nem is oldhatják meg. Magyarul tudó-olvasó külföldi, de a magyar nem társadalomtörténész szakember is itt olvashatna, kaphatna áttekintést az eddigi eredményekről, tematikákról. Ezt, a könyv műfajából következő eddigi legszélesebb megmutatkozási lehetőséget kár lenne kihasználatlanul hagyni! Különösen meglepő a *Rendi társadalom – polgári társadalom* sorozat köteteinek kurta-furcsa elintézése: ismerjük ezeket a köteteket, tisztában vagyunk értékeikkel és hibáikkal egyaránt, sőt azt is tudni véljük, miért olya-

nok, amilyenek. De vannak, most már elég régóta, és elég számosan, és együtt elég hűen tükrözik a magyar társadalomtörténet túlnyomó részének elmúlt közel két évtizedét.

– A kötetben is több helyen, és általában is sokszor elhangzik, hogy a kultúra a társadalomtörténet új paradigmája, és hogy a new cultural history mára a társadalomtörténet vezető elméleti irányzatává és kutatási területévé vált, azonban ennek a kulcsfontosságú kurrens irányzatnak a részletes taglalását hiába keressük az amúgy tekintélyes terjedelmű kézikönyvben. A *Művelődéstörténet* című tanulmányban mindössze két oldal szól erről, általánosságok szintjén. A többi tanulmányban is legfeljebb csak érintőlegesen esik szó erről kétségkívül talán a legkurrensebb irányzatról. Érthetetlen hát, hogyan maradhatott ki ennek az irányzatnak legalább tárgyszerűen korrekt ismertetése. Itt kell említeni azt is, hogy a *Mutató* sem tartalmaz olyan tárgyszót, ami legalább az utalások szintjén pótolná e fogyatékoságot, mint az *Annales* esetében.

– Végül: nem értem, hogy Stipta István tanulmánya a hazai jogtörténetírásról – különös címével – miért került egyáltalán a kötetbe, hiszen semmi olyan jellemző vonást nem találtam benne, ami a társadalomtörténethez kapcsolná – értelmezzük is a lehető legszélesebben ez utóbbit. Nem mintha nem lenne a jogtörténetnek társadalomtörténeti vonatkozása, sőt. Valójában tartalmaz is ilyet a tanulmány. De a mintegy a kötelező aprólékos leltárkészítés jegyében jön szóba Tagányi Károly és Tárkány-Szűcs Ernő neve és egy-egy munkájuk címe. (Utóbbiak bibliográfiai adatai, a megrövidült irodalomjegyzék miatt már hiányzanak.) Az alapvető gondom ezzel az írással az, hogy egy sajátosan történeti részterület, a jogtörténet önállóságának mozzanatait és eredményeit veszi részletesen számba. De ez a részdiszciplína – ahogy ebből a tanulmányból kiderül számomra – amellet, hogy történeti, tárgykörében alapvetően a jogtudományhoz, annak területeihez és ágazataihoz kötődik, ezek által meghatározott. Így is tárgyalja a szerző, és ezért nem fejt ki a társadalomtörténeti aspektusát, érvényességét, ami az előbb említett kutatók kapcsán kétségtelenül kibontható lett volna: például a népi jogélet kutatása, vagy a népi joghagyományok kutatásának markánsan társadalomtörténeti tematikája. (Mint ahogy ezt áttekinti például Bognár Szabina az öröklési gyakorlat történeti vizsgálata kapcsán, a *Korall* 9-es számában megjelent tanulmányában.)

2) A kötetnek az *Előszó*ban megfogalmazott kettős célkitűzése közül számomra úgy tűnik, inkább az első, vagyis a tankönyv funkció az, amit jobban sikerült megközelítenie a kötetnek. A második funkció, „a kutatók igényei” eleve kissé homályos, hiszen nem világos, hogy milyen kutatókról lenne szó: nem társadalomtörténeti képzettségűekről, vagy nem is történészvégzettségűekről, netán más társadalomtudományi képzettségűekről? Lehet, hogy pontosabb lenne a doktori képzésben való felhasználást megjelölni a könyv második funkciójaként? Mindenesetre, ehhez a tankönyv-funkcióhoz képest az *Előszó* elég szűkszavú. Nem magyarázza el és indokolja meg kellően a könyv felépítését és használatát. Nem részletezi, hogy egyes részek (vagy szekciók) milyen jellegű tanulmányokat tartalmaznak és a könyv na-

gyobb egységei hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Ha az első, tankönyv-funkciót komolyan vesszük, akkor – legalább az elején – több olyan kifejtő és explicit magyarázatra lenne szükség, amelyek ugyan a „tanult” társadalomtörténészeknek vélhetően magától értetődők, de fontosak lennének a szakterületen nem jártas olvasónak, az alsóbb éves hallgatóknak. A jelenlegi szekciócímek például ugyancsak magyarázatra szorulnak, főként azok számára, akik nem a teljes könyv végigolvasása után akarnak képet alkotni arról, hogy mi is a társadalomtörténet. (Megítélésem szerint az *Előszó* utolsó bekezdését jobb lenne elhagyni: túl nyilvánvaló a szükségből erényt kovácsolás szándéka, és számomra legalábbis kérdéses, hogy „különösképpen az oktatás számára ez éppen így lehet a leghasznosabb”.)

3) A kötet szerkezete, szekciócímek, a tanulmányok sorrendje az a kérdéskör, amellyel kapcsolatban néhány konkrét ötletet is felvetnék:

– A Gyáni tanulmány „fő”-címében lehetne „Bevezetés”, mert valójában ez is a kötetben belüli funkciója. A jelenlegi cím pedig az alcím: *Társadalomelmélet és társadalomtörténet: tény, magyarázat megértés*.

– A következő két szekciót egybe lehetne vonni, *Historiográfia* (vagy “A társadalomtörténet története”) cím alatt, hiszen indokolatlan az ismétlés, különösen úgy, hogy az első *Historiográfia* egyetlen, bár terjedelmes tanulmányból áll. Bár így kétségtelenül nagyok lennének a terjedelmi aránytalanságok, különösen az *Annales*-ről szóló, igen rövid írás Tóth Zoltán hosszú „kezdetei” után kissé furcsán hatna, jóllehet így is azt érezheti az olvasó, hogy az *Annales*-ről csak egy szinopszist olvashat. Mégis egységesebb lenne a könyvnek ez az amúgy meglehetősen különböző tanulmányokból álló része, amikhez képest a jelenlegi alcímek talán kissé túlspecifikálnak tűnnek.

– A *Történeti aldiszciplínák* szekciócím elég homályos (talán a „szakterületek” vagy „tudományszakok” némileg jobban hangzana: pl. „Történeti tudományszakok és a társadalomtörténet”) de ezen belül a sorrendet felcserélni javaslom: Város-történet – Gazdaságtörténet – Történeti földrajz – A vallás társadalomtörténete – Politikai társadalomtörténet. Így itt olyan hagyományos, korábban kialakult történeti szakterületek (aldiszciplínák) következnenek egymás után, amelyek többé-kevésbé, előbb-utóbb “eltársadalomtörténetiesedtek”. A *Történeti demográfiát* ellenben áttenném a következő szekcióba, mint nem ilyen értelemben hagyományos szakterületet.

– Az „Új irányzatok és szakterületek/tudományszakok” lenne a következő szekciócím, az alábbi sorrenddel: Mentalitástörténet – Nyelvi fordulat – Történeti antropológia – Mikrotörténelem, illetve az új szakterületek: Történeti demográfia, Társadalmi nemek, Pszichohistoria – és remélhetőleg a New cultural history.

4) Végül néhány formai kifogást teszek szóvá. Ezek nyilván jobbára a körülmények számlájára írandók, de mégsem lehet említés nélkül hagyni őket, hiszen formai jegek is fontos részei a megjelenésnek, különösen egy kézikönyv esetében nagyok e téren az elvárások.

– Az egyes írásokon belüli címrendszer nem egységes és egyes írásoknál „elszabadultak” a címfokozatok (Tóth Z.), másutt (Apor) a blikkfangos alcímek nem egyértelműek (még az alatta következő szöveg alapos olvasás után sem). Két helyen (Faragó, Apor) van *Bevezetés* fejezetcím az írás elején, de sehol máshol nem fordul elő. Több szöveg viszont teljesen tagolatlan, nincsenek alcímek, ami egyes helyeken nem jelent különösebb problémát (pl.: Brandt: vallástörténet, Szabó Dániel), de a *Historiográfia* szekcióban (Brandt és Szekeres) feltűnik a hiánya. Benda Gyula amúgy is feltűnően rövid fejezetét ellenben teljesen felaprózzák az alcímek (*A média szerepe* 4 és fél soros alfejezet), és végül a kétszer (Kövér, Faragó) is előforduló *Összefoglalás helyett* alfejezetcím nem illik a kézikönyv-műfajba.

– A bibliográfiák meglehetősen „gondozatlanok”: a kurziválás sok helyen elmaradt, helyenként – a szövegszerkesztő korában – érthetetlen rövidítéshalmazok fordulnak elő (186. oldalon pl.: Wehler, Hans-Ulrich 1988c: Was ist Gesellschaftsgeschichte? In uő 1988a.).

– A mindössze két oldalas, kezdetleges *Mutató* is remélhetően átmeneti állapot. Egy jól átgondolt és strukturált tárgymutató-rendszer a könnyen elkészíthető névmutatóval együtt megoldhatná a kereszthivatkozások hiányát is (amiből csak mutatóba van egy-kettő), az egységes irodalomjegyzék feladatát is elláthatná, és még a fogalmi-módszertani-tematikai feltárásnak is a jelenleginél nagyobb lehetőségeket nyújtana.

– Szerzők listája (név, intézmény stb.): ilyen majdnem minden külföldi kézikönyvben található, szerintem itt is hasznos lenne.

– Az egyes írások sorszámozása, végig a köteten: a kötelező irodalom kiadását segítheti az oktatásban, de a kereszthivatkozást is, szintén szokásos megoldás.

Sonkoly Gábor: Megjegyzések a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* c. kötethez. A francia társadalomtörténet szerepéről.

A vizsgált művet a szerzők által megnevezett kettős cél, azaz a tankönyvként való felhasználhatóság, illetve a szakmai helyzetjelentés szempontjából közelítettem meg. Amikor a tanulmánykötetet tankönyvként próbáltam a kezembe venni, az első problémám a névmutató hiánya volt: nehéz volt például átlátni azt, hogy pontosan milyen arányban jelennek meg a hivatkozások ebben a hihetetlenül heterogén műben. Névmutató híján a tárgymutatóhoz fordultam. Mint az Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Tanszék munkatársa, természetesen elsőként az „*Annales, Annales-iskola*” címszót néztem meg, ami 65 megjelenésével a kötet egyik legtöbbet hivatkozott kifejezése.

Beleképzelttem magam – amennyire tudtam – egy olyan diák helyzetébe, aki ebből a könyvből próbálja megérteni, hogy mi is valójában az *Annales-iskola*, az egyetemes társadalomtörténet egyik legfontosabb és legrégebbi szellemi műhelye. A kötet szerkezeti logikáját követve, mely elsőként nemzeti, majd aldiszciplináris bontásban mutatja be a társadalomtörténetet, az *Annales-iskola*, illetve annak egyik

meghatározó irányzata két tanulmányban nyer részletesebb kifejtést. Az egyik Benda Gyula írása, amely a „francia társadalomtörténet intézményeinek történetét” ismerteti, a másik pedig Czoch Gábor cikke a mentalitástörténetről, erről a jellegzetesen az *Annales*-hoz kapcsolódó megközelítésről, ahogy azt a szerző tanulmánya elején maga is kifejti.

Az első cikk a *Historiográfia* címet viselő egységben található azokkal a tanulmányokkal együtt, melyek a társadalomtörténet brit, amerikai, német, olasz, magyar változatait hivatottak bemutatni. Ezekhez képest a blokk legelején elhelyezett tanulmány már a címében is kevesebbet vállal: „csak” az intézmények történetét tekintti témájának. Ezzel az önként felvállalt, bár nem indokolt korlátozással magyarázható, hogy ennek a blokknak a legrövidebb tanulmánya (bibliográfiával együtt 12 oldal, míg a brit vagy magyar fejezet mintegy harminc oldal) jött így létre, mely valóban csak az intézményesülés folyamatát mutatja be – az itt zajló, a francia, illetve más országokban megtalálható társadalomtörténeti műhelyeket megtermékenyítő viták pedig csak igen vázlatos formában jelennek meg. Az intézményrendszer bemutatása ráadásul a tanulmány végére kifulladás: egyre rövidebb fejezetekkel és egyre általánosabb mondatokkal találkozunk.

A tanulmánykötet egészében az *Annales*-iskola jelentőségére tehát több minden is utal: a francia társadalomtörténet a *Historiográfia* blokkban elsőként szerepel, a többi tanulmányban folyamatosan hivatkoznak az *Annales* jelentőségére, megtermékenyítő hatására. Az intézményesülést bemutató tanulmány vázlatos jellege, illetve az *Annales* szellemi történetét bemutató tanulmány hiánya azonban igen nehézzé teszi, hogy az érdeklődő megértse, mivel is indokolható ez a sok utalás. A *Historiográfia* blokk tanulmányai ráadásul nem követnek egységes szempontrendszert – a már említett okok miatt még a többtől is jelentősen eltér a francia példa – így a kötet arra sem ad lehetőséget, hogy a különböző nemzeti iskolákat – egy tankönyvtől joggal elvárhatóan – könnyen össze lehessen vetni. Hiányérzetünket Czoch Gábor – egyébként kiváló – tanulmánya is csak részben enyhítheti, hiszen itt csak egy részterületet ismerhetünk meg az *Annales*-osok szerteágazó tevékenységéből.

Az *Annales*-ra való hivatkozásokat tovább vizsgálva megállapíthatjuk, hogy lényegében majd minden, összesen tizenöt szerző hivatkozik az *Annales*-iskolára. Ezek a hivatkozások nagyjából azonos logikát követnek: megtudjuk, hogy az *Annales* fontos befolyást gyakorol, illetve gyakorolt az amerikai, a német, az olasz és a magyar társadalomtörténet-írásra, valamint számos történeti aldiszciplínára és a kötet végén külön blokkban elemzett interdiszciplináris kapcsolatoknál is jelentős szerepet játszott. Úgy tűnik tehát, a szerzők azt feltételezik, hogy az olvasó akkora, mire az ő tanulmányukhoz ér, már ismerni fogja, hogy mi az *Annales*, illetve milyen jellegű hatást fejthet ki. Az olvasó azonban egy-két kulcsszótól, illetve rövid utalástól eltekintve nem kap tájékoztatást arra vonatkozólag, hogy pontosan miben áll az *Annales* jelentősége.

Az *Annales*-iskola bemutatásánál nyilvánvalóan meghatározó szerep jut a két bevezető tanulmánynak, azaz Gyáni Gábor a „történetírás fogalmi alapjairól”, illetve Tóth Zoltán „a régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról” szó-

ló munkáinak. Az *Annales* mind a két esetben reflektált szellemi műhelyként jelenik, ugyanis egy angolszász értelmezés, nevesül a Peter Burke-féle recepción keresztül, egy 1991-es, illetve 1992-es tanulmány kapcsán ismerhetjük meg. Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy az *Annales* szerzői feltétlenül egyetértének azzal, ahogy Peter Burke értelmezi munkásságukat. Különösen akkor, ha kiderül, hogy csak az ő véleménye jelenik meg az elemzésekben. Szerencsésebb lett volna úgy hivatkozni egy ennyire jelentős társadalomtörténeti csomópontra, mint az *Annales*, hogy először a saját (ön)reflexiójuk kerül bemutatásra, hiszen ebben nincs hiány, még magyar nyelven sem, és csak aztán annak külföldi fogadtatása. Ezzel elkerülhető lett volna, hogy az *Annales* tulajdonképpen struktúratörténetként jelenjen meg, mivel ez a leegyszerűsítés a folyóirat körül kialakult szellemi műhely négy generációjából legjobban is csak egyre, a másodikra alkalmazható.

Sajnos egyes – az egész kötetben megjelenő – fogalmak tisztázására a bevezető tanulmányokban sem kerül sor. Problémát jelent például a „rég” és az „új” történetírás szembeállítását – főleg épp a bevezető tanulmányokban. Zavaros, hogy pontosan mit jelöl ez a két jelző: a hetvenes évek előttit, illetve utánit, illetve a harmincas évek előttit, majd utánit. Másik példám a struktúra kontra esemény kérdése. A leírásokban itt is magától értetődően jelenik meg az ötvenes-hatvanas évek kulcsfogalma, a struktúra, sőt egyenesen strukturalista történetírásként jelenik meg. A legújabb historiográfiai kutatások, valamint az eseményhez való visszatérés épp arra is hívták fel a figyelmünket, hogy az ötvenes-hatvanas évek úgynevezett strukturalista történetírása sem teljesen dobta sutba az eseményt. Sőt olyan elképzeléseket hallhatunk, mely Braudel *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korban* című művének gyökereit is az eseménytörténeti kutatásokhoz köti. Nem feltétlenül szerencsés tehát a struktúra-esemény szembeállítás.

Mivel a kötet felvállaltan tankönyvként jelent meg, fontos lenne végiggondolni, hogy mennyiben felel meg didaktikai szempontoknak, illetve az első kiadás tanulságait felhasználni a későbbi kiadások számára. Számomra a fenti példa is azt bizonyítja, hogy a nemzeti–aldiszciplináris tagolásban nehéz megtalálni egy konkrét társadalomtörténeti probléma történetét. A kötet tanulmányait olvasva az volt a benyomásom, hogy a szerzők nem ismerték a többi tanulmányt, aminek az eredményeként az eleve rendkívül szerteágazó társadalomtörténet igen heterogén szempontrendszer alapján kerül bemutatásra. Valószínűen a következő kiadások alkalmával a szerzők már ismerni fogják a kötet egészét, így remélhetőleg egy szerkezetileg sokkal egységesebb, átláthatóbb munka fog megszületni. A kezdeményezés ugyanis mindenképp üdvözlendő, és elismerés illeti a szerkesztőket, hogy ilyen sok kiváló hazai szerzőt tudtak rávenni a tanulmányírára az adott témákban.

Mivel a társadalomtörténet egyik fontos jellegzetessége, hogy problémák mentén kapcsolja össze a különböző történeti aldiszciplinákat, illetve társadalomtudományokat, érdemes lett volna, illetve lenne azon elgondolkozni, hogy megírható-e a társadalomtörténet története a kulturális transzfer alapján. Hiszen – bár nyilvánvaló az egyes iskolák nemzeti beágyazottsága – a társadalomtörténet szinte kezdektől fogva meglévő velejárója, vágya, hogy nemcsak a rokon társadalomtudomá-

nyok módszereit próbálja integrálni a saját történetírásába, hanem más országok problémafelvetései iránt is érzékeny. A kulturális transzfer logikája alatt azt értem, hogy egy adott műhely (pl. az *Annales*-iskola) vagy egy adott irányzat (pl. a mikro-történelem) recepciótörténetét lehetne megírni, azaz a társadalomtörténet módszereit is felhasználni egy társadalomtörténetről szóló tankönyvben. Erre egyébként már a magyar történetírásban is találunk példát, nem is beszélve a számos nyugati tanulmányról, ami ebben a kérdésben született. Érdemes lenne bemutatni a diákok számára, hogy egy-egy társadalomtörténeti kategória, gondolat, fogalom milyen utat jár be Párizs, Torino, Göttingen, Cambridge és a többi központ között.

Mivel szemmel láthatóan elmaradt a kötetben szereplő tanulmányok szerkezeti és fogalmi egységesítése, többször olyan belső ellentmondásokkal találkozunk, melyek a megértést nehezítik.

Zárásként a társadalomtörténet meghatározásának problémájára szeretnék kitérni, azaz, hogy a társadalomtörténetnek csak negatív definíciót lehet adni, ezért jobb híján ezzel kell megelégednünk. Ezt is egy lehetséges útnak tartom, de épp az általam felemlített *Annales* szerzőinek sikerült több, épp egy szintézisre törekvő kötet szerkesztői számára követendő pozitív definíciót kidolgozniuk, illetve számos pozitív programot meghatározniuk. Ezért is sajnálom a francia megközelítések viszonylagos hiányát a könyv szerkezetében, illetve a társadalomtörténeti problémák megfogalmazásában.

Összegezve véleményemet: mindenképp örülnünk kell, hogy végre magyarul is megjelent egy társadalomtörténeti tankönyv, ám a későbbi kiadásoknál figyelembe kéne venni, hogy egységes szempontok szerint készüljenek el a tanulmányok, illetve hasznos lenne a társadalomtörténet módszereit a társadalomtörténet historiográfiai bemutatásánál is alkalmazni.

Tomka Béla: Társadalomtörténeti hagyományok, irányzatok, módszerek – a nemzetközi gyakorlat szemszögéből

Először is szeretném megköszönni a megtisztelő felkérést arra, hogy elmondjam véleményemet a Bódy Zsombor és Ö. Kovács József szerkesztette *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek* című kötetéről.

Azért is örülök a felkérésnek, mert nyilvánvalóan fontos eseménye a magyar társadalomtörténeti szakmának e könyv megjelenése. Csupán néhány dolgot kiemelve: kiváló alkalmat nyújt arra, hogy a nemzetközi és hazai társadalomtörténet-írás mibenlétéről beszéljünk ez alkalommal és bizonyára máskor is; biztató jelzést ad arról, hogy – nem csupán érett társadalomtörténészek működnek Magyarországon, hanem egy a korábbinál népesebb, tehetséges fiatal társadalomtörténész generáció is kialakult, amelynek tagjai nem csupán művelhetik a társadalomtörténetet, hanem elméleti/módszertani kérdések iránti fogékonysággal tehetik ezt pályájuk során. E generáció persze nem véletlenül jött létre – gondolhatunk mindenképp előtt az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén régóta folyó munkára –, s létéről sem csupán e kötetből tudhatunk – gondoljunk például a *Korallra*.

A szerzőket így, egy kötetben látva azonban számomra minden korábnál nyilvánvalóbb és biztatóbb e generáció létezése. A kötetnek tudományszervezési és oktatási szempontból is jelentősége van: feltételezhetjük, hogy a társadalomtörténettel elmélyültebben foglalkozni kívánó hallgatók az elsők között ezt a munkát veszik kézbe, s – ismerve a hazai könyvpiac sajátosságait – hosszabb ideig valószínűleg ez a könyv lesz „A” bevezetés a társadalomtörténetbe Magyarországon. Ezért is volt nagy a szerkesztők és szerzők felelősége munkájuk során.

Ezenkívül és elsősorban azért komoly esemény a könyv megjelenése, mert kiváló tanulmányokat olvashatunk benne. Fontos és általában örömteli feladat lenne az egyes tanulmányokról szólni, hiszen beszámolhatnánk arról, hogy milyen élvezettel olvastam mondjuk a francia társadalomtörténet-írás generációk közötti folytonosságának és intézményi fejlődésének árnyalt bemutatását; érvelhetnék amellet, hogy miért tartom a kötet egyik leginkább letisztult szerkezetű tanulmányának a történeti demográfiáról szóló fejezetet – ami persze tárgyának sajátosságaival is összefügghet –, s hasonlóan magas színvonalúnak a várostörténetről és a gazdaságtörténetről írottakat, s kevésbé sikerültek – és centrális jelentőségéhez mérten kissé egyébként is alárendeltnek – a szociológia és a társadalomtörténet kapcsolatát tárgyaló részt.

A kézikönyv ilyen jellegű bemutatása azonban a fejezetek nagy számát figyelembe véve – 25 tanulmány szerepel benne – nyilvánvalóan aligha lehetséges egy 15-20 perces referátumban. Ezenkívül a vita szervezői is arra kértek, hogy egy esetleges jövőbeni újabb kiadás szempontjából értékeljem a kötetet. Ez mindenekelőtt kritikai szempontú ismertetést igényel, márpedig a legfontosabb javítanivalókat nem az egyes tanulmányok szintjén látom. Így tehát a következőkben elsősorban a kötet szerkesztési-konceptcionális kérdéseiről szeretnék beszélni, s a tanulmányok tartalmi kérdéseiről csupán ezzel összefüggésben lesz szó. Ezenkívül csak ad hoc jellegűek lehetnek a tanulmányokra vonatkozó megjegyzéseim, amiért előre is a szerzők elnézését kérem. (Mivel mondandóm lényegét kevésbé érintik, eleve tartózkodni vagyok kénytelen attól, hogy az egyes országok társadalomtörténet-írását tárgyaló fejezetekre reflektáljak: ezekről csak annyit, hogy – egy-két kivételtől eltekintve – a maguk nemében bizonyosan a könyv legjobban sikerült részei közé tartoznak.)

Amikor azt vizsgáljuk, hogy a szóban forgó kötet milyen képet közvetít a társadalomtörténetről, azt hiszem kiindulhatunk abból a közkeletűen elfogadott megállapításból, hogy egy tudomány(terület)t *témája és az általa alkalmazott módszerek* definiálnak. Ebből következően a fő kérdés számomra az, hogy megfelelően és kiegyensúlyozottan mutatja-e be a kötet a társadalomtörténet legfontosabb témáit és módszereit.

Kezdvé az előbbi problémával, nyilvánvaló, hogy a vizsgálat *témája* kulcsfontosságú a társadalomtörténet meghatározása szempontjából, hiszen a társadalomtörténet-írás nagymértékben kibővítette a történetírás által kutatott jelenségek körét. Éppen ez jelentette kiindulópontját: már korai szakaszában is – mondjuk a 19. század második felében – az érdekes, de kevésbé fontosnak tartott jelenségeket vizsgálta – ezért is gúnyolták a „pans and pots” történelmének, s ekkoriban tulajdonképpen nem is volt sokkal több ennél. Később tudatosan törekedtek a társadalomtörténetnek nem csak új területek kutatására, hanem az új témák jelentőségének átértékelésére, azaz bizonyos

társadalomtörténeti területek jelentőségének hangsúlyozására. Végül pedig bizonyos irányzatai a társadalmat egyenesen a történeti interpretáció fókuszának tekintették (*Annales*, *Gesellschaftsgeschichte* programja).

Mivel a lehetséges társadalomtörténeti kutatási területek száma szinte végtelen, magától értetődő, hogy a nemzetközi kutatásban kialakultak bizonyos tematikai súlypontok – s éppen ezek azok, melyekről egy ilyen kötetnek be kell számolnia. Ez az elvárás azért is reális, mert a munka egyik nagy pozitívuma, hogy a szerzők és szerkesztők a nemzetközi és hazai társadalomtörténet-írást egységben, egymástól elválaszthatatlanként kezelik.

Elismerem, egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy tematikai értelemben milyen a nemzetközi társadalomtörténet-írás szerkezete. Ráadásul melyik szerző ne ismerne azt a fajta kritikát, hogy még erről és erről is jó lett volna írni (s itt általában a bíráló saját szakterületének megfelelő lista következik). Mivel magam is elsősorban a következőkben hiányolt területek egy részéről publikáltam, az elfogultság vádját csak akkor kerülhetem el, ha megfelelően sikerül bizonyítanom állításaimat. Ehhez segítséget adhat, ha megnézzük, miről írnak a nemzetközi társadalomtörténész szakma tagjai a szóban forgó kötethez hasonló kézikönyvekben, folyóirataikban, miről adnak elő kongresszusaikon.

A *kézikönyvek* közül a monumentális, hatkötetes *Encyclopedia of European Social History*-t választottam ki, melyet Peter Stearns főszerkesztett, s 2001-ben jelent meg szerzők – köztük európaiak – tucatjainak közreműködésével New Yorkban a Scribner's kiadónál.

A *folyóiratok* közül a Pittsburgh-ben megjelenő, *Journal of Social History*-re esett a választásom, mivel ez általános társadalomtörténeti tematikával rendelkezik, s kétségtelenül az egyik vezető folyóiratnak tekinthető a szakmában.

A *konferenciák* közül a legnagyobb európai társadalomtörténeti konferenciát választottam, melyet 1998 óta két évente rendeznek meg sok száz előadóval, s a European Social Science History Conference (ESSHC) nevet viseli – megjegyzem, hogy a konferencia elnevezésében szereplő „social science”-nek nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, bármilyen társadalomtörténeti irányzathoz tartozó kutató előadhat ezen az összejövetelen.

Ha tematikai szempontok szerint megvizsgáljuk a fenti kiadványokat és rendezvényt, akkor a következő eredményre jutunk (mivel egy ilyen referátumot a vizsgálat elveinek és az eredményeknek a részletes kifejtése nagyon megterhelne, ezért ettől most megkímélem a hallgatóságot, csak a legszükségesebbekre szorítkozom¹):

1 A témakörök meghatározásánál egyrészt a recenzált kötet tematikus fejezeit vettem alapul, másrészt a legfontosabbnak tartott egyéb témaköröket. Utóbbiak – mint az „egyéb” alá soroltak nagy száma is mutatja – természetesen tovább is bővíthetők. Így az adatgyűjtés során az alábbi témaköröket különböztettem meg: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás; etnikum, migráció; jólét, egészség; kultúra; család és korcsoportok; demográfia; szexualitás; várostörténet; vallás; történeti földrajz; politikai társadalomtörténet; oral history; nemek története; munka; oktatás; módszertan, elméletek, historiográfia; devianciák, bűnözés; fogyasztás, szabadidő, egyéb ill. egyértelműen nem besorolható. A technológia-gazdaság témakörébe tartozók az egyebek közé kerültek. Amennyiben két kategóriába is tartoztak a fejezetek, előadások vagy tanulmányok, felerészből az egyikbe, felerészből a másikba soroltam, s ennek megfelelően súlyoztam őket.

Az említett enciklopédiában a legtöbb fejezet a társadalmi egyenlőtlenség, társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás témakörével foglalkozik. Ezt a család, a korcsoportok társadalomtörténete követi (a demográfiát nem ide sorolva), majd a fogyasztás és szabadidő, a kultúra, s végül a politika társadalomtörténete tartozik az öt legtöbbet szereplő téma közé.² (Megjegyzem, e témákat nagy lemaradással követi a többi.)

Az 1998-ban Amsterdamban megrendezett első európai társadalomtörténeti konferencián (ESSHC) leggyakrabban a következő öt kutatási területről adtak elő – ebben a gyakorisági sorrendben: jólét és egészség, etnikum és migráció, család és korcsoportok, társadalmi struktúra és társadalmi mobilitás, a politika társadalomtörténete.³

Végül, a *Journal of Social History* 1999 és 2003 közötti évfolyamaiban leggyakrabban a család és korcsoportok, majd a társadalmi nemek történetével foglalkozó írások szerepeltek, ezt követték a devianciákkal és bűnözéssel, a munkával, valamint a jóléttel/szociálpolitikával-egészséggel foglalkozó tanulmányok.⁴

Ezeket a tematikai súlypontokat összevethetjük tehát a jelen esetben elemzett kötet tematikai arányaival, s ha ezt tesszük, csak csekély egyezést láthatunk. A *Bevezetés a társadalomtörténetbe Történeti aldiszciplínák* című fejezetéből – egyébként talán helyesebb lenne aldiszciplínák helyett részterületekről beszélni (subdiscipline vs. Teilbereich) – éppen a nemzetközi társadalomtörténet-írás fórumain legtöbbet tárgyalt témák hiányoznak: mindenekelőtt a család és a korcsoportok története; a társadalmi egyenlőtlenségek, társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás; a jólét és egészség; de szintén a hiányzó fontos kutatási területek közé tartozik az etnikum és migráció, a fogyasztás és szabadidő, valamint a devianciák és bűnözés.

A kötet csak három olyan al- vagy részdiszciplínát mutat be külön fejezetben, amelyik a fenti kiadványokban és konferencián is a leggyakrabban képviseltek kö-

2 Az enciklopédia (Peter Stearns (ed.) *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 1–6. New York, Scribner's, 2001.) a következő témakörökben, s a jelzett számban tartalmaz fejezeteket: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás 20; etnikum, migráció 4; jólét, egészség 7; kultúra 16; család és korcsoportok 18; demográfia 3; szexualitás 5; várostörténet 8; vallás 7; történeti földrajz 1; politika társadalomtörténete 14,5; oral history 0; nemek története 7,5; munka 7; oktatás 7; módszertan, elméletek, historiográfia 10; devianciák, bűnözés 11; fogyasztás, szabadidő 17. A fejezetek közül 43-at nem sikerült a fenti kategóriákba egyértelműen besorolni.

3 Az 1998-as European Social Science History Conference szekciójának megoszlása a következő volt: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás 15,5; etnikum, migráció 18,5; jólét, egészség 18,5; kultúra 12,5; család és korcsoportok 16; demográfia 12; szexualitás 5; várostörténet 3; vallás 5,5; történeti földrajz 5,5; politika társadalomtörténete 15,5; oral history 6; nemek története 14,5; munka 10,5; oktatás 4,5; módszertan, elméletek, historiográfia 12; devianciák, bűnözés 7,5; fogyasztás, szabadidő 2, egyéb 31,5. Megjegyzendő, hogy a nemek története sajátos helyzetben van, mivel különösen sok vegyesnek minősülő szekcióban szerepelt. Ha a szereplések számát vennénk figyelembe, akkor az elsők között találnánk. Szintén sok szekció foglalkozott a technológia-gazdaság témakörével, melyek az egyéb kategóriába kerültek.

4 A *Journal of Social History* jelzett (33.1, Fall 1999–36.4, Summer 2003) közötti évfolyamai a következő arányokban tartalmaztak tanulmányokat: társadalomszerkezet, társadalmi mobilitás 5,5; etnikum, migráció 5,5; jólét, egészség 6; kultúra 4,5; család és korcsoportok 20; demográfia 2; szexualitás 4; várostörténet 3; vallás 3,5; történeti földrajz 0; politikai társadalomtörténet 4,5; oral history 0; nemek története 17,5; munka 7,5; oktatás 1,5; módszertan, elméletek, historiográfia 1; devianciák, bűnözés 13; fogyasztás, szabadidő 3,5; egyéb 21,5.

zött van: a társadalmi nemek és a nők történetét, a kultúra társadalomtörténetét és a politika társadalomtörténetét. Kissé közelebbről megvizsgálva azonban ezeket a – valóban átfogó – fejezeteket, szintén bizonyos tematikai aránytalanságokat látunk.

A nemek és a nők történetének szentelt fejezet címe kissé félrevezető, hiszen az – egy-két utalástól eltekintve – kizárólag a nők történetével foglalkozik. Módszertani szempontból is aggályos a nők történetét a másik nem történetétől elszigetelten kezelni, hiszen – mint Geoff Eley már az 1970-es évek amerikai viszonyaival kapcsolatban megjegyezte – „only the turning from women’s history to gender, as the historical construction of sexual difference, made feminist work impossible to ignore.” Számunkra azonban jelen esetben az a fontos, hogy az elemzett folyóiratban a nemek történetének nagyon hangsúlyos részeként jelenik meg a férfiasság (masculinity) vizsgálata is, ami egy viszonylag új és fontos fejlemény a társadalmi nemek kutatásában. Sajnálatos, hogy a tanulmány nem informálja megfelelően a hazai közönséget a nemek történetének e fontos nemzetközi fejleményéről.

A kultúra társadalomtörténetéről – vagy inkább a kultúrtörténet és a társadalomtörténet kapcsolatáról – a művelődéstörténeti fejezet nyújt összességében megbízható információkat. Mindazonáltal kívülállóként úgy tűnik, hogy a fejezet címválasztása nem szerencsés. A művelődéstörténet hazai fogalma, vagy legalábbis annak domináns használata, erősen leszűkítő – még kronológiailag is így van ez: nem emlékszem, hogy találkoztam volna a 20. század második felével foglalkozó „művelődéstörténeti” munkával. Ez – véleményem szerint – megnehezítette annak bemutatását a fejezetben, hogy az „új kultúrtörténet” (new cultural history) megjelenése milyen nagy hatású fejleménye volt a történetírásnak, s az irányzat mennyire más kultúrafogalmat használ, mint ami a magyarországi történetírásban megszokott.

A politika társadalomtörténetéről tájékoztató fejezet nem csupán a kötet egyik legrövidebb, hanem valószínűleg egyben egyik tárgyát legszűkebben értelmező írása is. Döntően a pártok és a parlamentarizmus problémáiról szól, s a politika társadalomtörténetének legfontosabb területei közül a társadalmi tiltakozás, a „collective action”, a forradalmak, diákmozgalmak, sztrájkok, egyáltalán az állam és a társadalom viszonyának problémája nem vagy kevéssé jelennek/jelenik meg benne.

Természetesen a fenti orientációs pontokkal (*Enc. of European Social History*, *ESSHC*, *Journal of Social History*) szemben több fenntartást is meg lehet fogalmazni: pl. az adott, általános tematikájú folyóiratban való publikációk tematikáját nyilván meghatározza, hogy egy szubdiszciplínának van-e nagy presztízsű saját folyóirata (így a várostörténet többel is rendelkezik, s ezáltal a vonatkozó tanulmányok egy része nyilván oda kerül; ezzel szemben a bűnözés, a devianciák társadalomtörténeti kutatásának tudomásom szerint nincs ilyen fóruma; igaz, a legtöbbet szereplő családtörténet is rendelkezik saját folyóiratokkal); vagy: a vizsgált folyóiratban közel sem csupán amerikai szerzők publikálnak, de azért döntően mégis azok szerepelnek benne, s így az magán viseli az Egyesült Államok sajátos múltbeli és jelenbeli társadalmi problémáinak lenyomatát stb.

Ezenkívül a szerkesztőknek nyilvánvalóan nem kell reprodukálniuk a nemzetközileg megfigyelhető tematikai arányokat saját kötetükben – szabad választásuk

lehet abban, hogy mit emelnek ki, mit tartanak fontosnak; bizonyos felfutóban lévő, s várhatóan nagy jövő előtt álló területeknek/témáknak (vagy szerintük különösen hasznos megközelítéseknek) nagyobb hangsúlyt adhatnak. Mint a brit társadalomtörténet-írás fejlődését vázoló, kötetünkben szereplő tanulmány is bemutatja, a *Cambridge Social History of Britain*-ből így hiányozhat a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló fejezet – egy újszerű koncepció részeként, mely a „társadalmi osztálynak” mint mesternarratívának a leváltását célozza.

Véleményem szerint azonban egy „Bevezetés”-jellegű munkának sokkal erősebb a tematikai meghatározottsága, mint mondjuk egy ország vagy régió összefoglaló társadalomtörténetének. Ennek ugyanis célszerű igazodnia a társadalomtörténeti kutatások szerkezetéhez, egyébként torz képet közvetít olvasóinak tárgyáról. Ha pedig elfogadjuk azt a teljesen reális szerkesztői célkitűzést, hogy a kötetnek „az adott társadalomtörténeti irányzat magyarországi recepciójában is részt kell vennie” (7), a tematikai aránytalanságoknak gyakorlati következményük is lehet.

Még egy kapcsolódó megjegyzés: természetesen az ilyen tematikai kérdéseknek nem csak a jelen kötet szempontjából van jelentőségük. Érdemes volna azon is elgondolkodni, hogy a magyar társadalomtörténet-írás egésze szempontjából milyen problémákat vet fel mondjuk a családtörténet szinte teljes hiánya, vagy más nemzetközileg frekvenciált területek elhanyagolása a hazai kutatásokban, mennyire akadályozza ez jelenleg a magyar társadalomtörténet-írás nemzetközi integrációját, s mennyire befolyásolja a jövőbeli perspektívákat.

A társadalomtörténet-írás azonban több, mint csupán a történeti vizsgálatok tematikai kibővítése, tágítása. Olyan eltérő felfogású történészek, mint a már említett Peter Stearns vagy Jürgen Kocka egyetértenek abban, hogy a társadalomtörténet sajátos *módszerekkel* is rendelkezik. A társadalomtörténet a történetírás tradicionálisabb ágaitól eltérő, sajátos módon vizsgál hagyományosnak tekinthető témákat is, aminek az előadásmódjára, más tudományterületekkel való kapcsolatára és sok egyébre is hatásai lehetnek.

Tény, hogy ezen a téren a heterogenitás rendkívül nagy a társadalomtörténetben. Nem egyszerűen nincs egységes módszertan, ami önmagában nem meglepő, hanem – különösen az 1980-as évtizedben – a sokszínűség inkább nőtt, mint csökkent. (Ezzel párhuzamosan azonban valószínűleg soha annyit nem beszéltek elméleti és módszertani kérdésekről a történetírásban, mint a ’80-as évek társadalomtörténete kapcsán.)

Míndez indokolja azt, hogy egy bevezetés jellegű munka kiemelten foglalkozzon a társadalomtörténet sajátos módszereivel, megközelítési módjaival. Ennek az igénynek véleményem szerint jobban megfelel a kötet, mint a tematikai kívánalmaknak: külön fejezetekben olvashatunk a történetírás nyelvi fordulatáról, a mikrotörténelelemről stb. Emellett az egyes fejezetekben elszórva, sok más módszertani probléma elemzésre kerül. Ugyanakkor, hiányzik a társadalomtörténet fontosabb módszertani kérdéseinek szisztematikus áttekintése. Gyáni Gábor fejezete ugyanis pontosan az, amit címe jelez, egyfajta problémaérzékeny bevezetés a történetírás általános elméleti/módszertani problémáiba. Egy ilyen fejezet szükségességét minden-

ki elismerheti, aki ismeri a hazai mainstream (politika)történetírást. Egy áttekinthető terjedelmű módszertani fejezetnek elsősorban az egyetemi oktatás szempontjából lett volna nagy jelentősége. Ráadásul még mintha ennek a helye is pontosan ki lenne jelölve a kötetben, hiszen szerepel egy *Történelemelmélet és társadalomtörténet* c. fejezet – itt azonban csak Gyáni említett tanulmányát találhatjuk.

A szisztematikus módszertani összefoglalás hiánya is hozzájárulhatott ahhoz, hogy – bár mint mondtam, több fejezetben is megemlítésre kerülnek – nem kapunk súlyuknak megfelelő információkat a kvantifikációról, az összehasonlításokról, a társadalomtörténet sajátos forrásairól.

A módszertani sarokpontok pontos kijelölése a kötet szerkesztését is segíthette volna. Véleményem szerint módszertani szempontból problematikus a pszichohistóriáról szóló fejezet felvétele a kötetbe. Tekintsünk el most attól, hogy az erről szóló rész *Az új irányzatok* fejezetcím alatt szerepel, noha a pszichohistória alapmunkája Erikson tollából 1958-ban jelent meg, vagyis jószerivel idősebb, mint az „új társadalomtörténet” maga; s attól is eltekinthetünk, hogy – mint a fejezet szerzője maga is írja – semmiféle jelentősebb munka nem fűződik a ’90-es évtizedben ezen irányzat nevéhez. Fontosabb ennél, hogy a pszichohistória véleményem szerint azért egyfajta „false friend”, mert ugyan a társadalomtörténettel tematikai hasonlóságokat mutat – ilyen mindenekelőtt a gyermekkor vizsgálata –, azonban radikálisan eltérő módszertani kiindulóponttal rendelkezik, mivel nem a társadalmat, hanem az egyént helyezi a vizsgálat fókuszába. (Természetesen adott esetben interdiszciplináris kapcsolat lehet a társadalomtörténet és a pszichohistória között – bár kétségeim ezzel kapcsolatban is vannak –, ennek célszerűsége a mindenkori kutatási problémától függ. Társadalomtörténeti irányzatnak, a társadalomtörténet részének azonban semmiképpen nem tekinteném a pszichohistóriát.) Ebből adódik az az általánosabb tanulság, hogy bármennyire is fontos a társadalomtörténet nyitottsága – amit a kötet érvényesít – módszertani tekintetben bizonyos határok meghúzása is szükséges, hiszen egyébként teljesen elveszíti jelentését a „társadalomtörténet” fogalma.

Hasonló – bár inkább tematikai vonatkozású – probléma jelentkezik akkor, amikor a szerkesztők a gazdaságtörténetet a társadalomtörténet aldiszciplínájaként szerepeltetik. Nyilvánvalóan helye van a kötetben a gazdaságtörténet bemutatásának, de véleményem szerint fogalmi zavarokat okoz, ha a gazdaságtörténetet a társadalomtörténet aldiszciplínájának tekintjük. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy utóbbi megjegyzéseimmel semmiképpen sem a diszciplínák elkülönülése mellett érvelek a kutatási gyakorlat során – éppen az ellenkezőjét tartom ideálisnak –, inkább a kutatók elméleti és módszertani álláspontjának explicit kifejtése mellett.

Egy rövid megjegyzést szeretnék még tenni arról, hogy mennyire jelenik meg az önreflexió a társadalomtörténeti megközelítéseket, irányzatokat tárgyaló részekben. Ebből a szempontból a legproblematikusabb nyilvánvalóan a társadalmi nemek és a nők történetéről szóló fejezet, de az olvasó felkapja a fejét az olyan megfogalmazások esetében is, mint a „jelenleg a mikrotörténelem a vele rokonítható new cultural history-val együtt a társadalomtörténet vezető irányzata” (494). Leginkább Czoch Gábornak a mentalitástörténetről szóló tanulmánya tudta kívülről is nézni

tárgyát, s lehetséges előnyei mellett érdemben bemutatni a vizsgált megközelítés hiányosságait is.

Mivel referátumomban a már említett okok miatt a kritikai megjegyzések domináltak, így befejezőként ismét hangsúlyozni szeretném, hogy a kötetet jelentős teljesítménynek tartom, mind a szerkesztők, mind pedig a szerzők részéről is. Ez a munka biztató jelnek is tekinthető, hogy a magyar társadalomtörténet-írás képes lesz hasznára fordítani azt a fejleményt, ami – egy neves megfigyelő nemrégiben tett kijelentése szerint – küszöbön áll a nemzetközi történetírásban, s a neve: „social turn”.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Gyurgyák János

Először is bejelentette, hogy hamarosan várható a kötet második kiadása, amelyhez a kiadó elkészíti a megfelelő névmutatót, a tárgymutató azonban szakmunka, tehát mindig a szerkesztők feladata. Mint történész, a munkát azért tartja fontosnak, és megjelentetését, mint kiadó, azért vállalta, mert a magyar történettudományban tradicionálisan hiányzik az igazi kritika, az elméleti-módszertani megalapozás és a historiográfiai érdeklődés. A *Bevezést* az Osiris egy több kötetes vállalkozás részének tekinti, amely csökkentheti az említett hiányosságokat. Annak ellenére azonban, hogy az elmúlt években több elméleti-módszertani, historiográfiai és társadalomtörténeti munka, tanulmány is megjelent, térfoglalásukat illetően meglehetősen szkeptikus, hiszen a magyar piacon a külföldön olyan bestsellernek számító könyvek is, mint például a *Martin Guerre* (Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*, Budapest, Osiris, 1999) csak néhány száz példányban fogyott el. A magyar történettudomány, illetve a történeti gondolkodás megújítására ezért a leghatásosabb és legfontosabb területnek az oktatást tartja. A diákok számára megfelelő historiográfiai, történetelméleti és módszertani megalapozást nyújtó képzés lenne szükséges, és az oktatásban jobb pozíciókat kellene teremteni a széles értelemben vett társadalomtörténetnek. Ehhez fontos egy társadalomtörténeti tankönyv megírása, amelynek példája az Andorka-féle kötet, (Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*, Budapest, Osiris, 2003) vagy Atkinson munkája lehetne (Atkinson et al.: *Pszichológia*, Budapest, Osiris, 2003). A *Bevezetés* alapvetően kézikönyv, a második kiadásban végrehajtandó módosításoknak, kiegészítéseknek azt kell szolgálniuk, hogy mint kézikönyv legyen minél jobban forgatható, felhasználható.

Halmos Károly

Tomka Béla nagyon érdekes és gazdag összefoglalása alapján az a kép alakul ki bennünk, hogy a nyugat-európai, vagy másképpen észak-atlanti tendenciák alapján a társadalomtörténet valójában a szociológiának, mint nagy átfogó diszciplínának a történetiesített változata. Jelen könyv azt mutatja azonban, hogy nálunk nem erről van szó. Tudomásul kell venni, hogy nálunk a társadalomtörténet megnevezés: jel, - nincsen tartalmi kapcsolata tárgyával. Akik nem kívánnak a hagyományos köz-

történettel foglalkozni, azok kerestek maguknak egy címkét, és úgy tűnik, hogy erre a „társadalomtörténet” adódott. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem szükséges pontos meghatározására törekedni, hiszen itt elsősorban egy tudományszociológiai és nem pusztán tudományos kérdéstről van szó. Ez a könyv tehát bizonyos szempontból nem csak a társadalomtörténetről szól. Erős analógiát mutat a két világháború közti, Hóman-féle *A történetírás új útjai* című könyvvel, úgy is tekinthető, hogy megpróbálja megmutatni, melyek is volnának a jelenlegi új utak. Az, hogy erről nálunk nagyon sokan nem vesznek tudomást, egy másik kérdés.

A magyar társadalomtörténet-írásról szóló fejezettel kapcsolatban – melynek társszerzője Csiky Tamással és Tóth Árpáddal – megjegyezte, meglehetősen nagy problémát okoz az, hogy a hallgatók fejében nagyon zavaros a kép még az olyan alapvető fogalmakat tekintve is, mint például a pozitivizmus vagy a szellemtörténet. Ahhoz, hogy ez a zavar megszűnjön, a második kiadásban még világosabban ki kell fejteni ezeket is. Ezért Tóth Zoltán szövegét egy alfejezettel ki kellene bővíteni. Gyurgyák János megjegyzését vitatja, mivel szerinte van már társadalomtörténeti tankönyv, nevezetesen a Kövér–Gyáni-féle munka (Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 1998), sőt rendelkezésre áll a kiváló Diederiks-féle nyugat-európai társadalomtörténet is (*Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális államtól a gondoskodó államig*. Szerk.: H. A. Diederiks et al. Budapest, Osiris, 1995.) Nem látja értelmét a Gyurgyák János, illetve Tomka Béla által is javasolt olyan jellegű társadalomtörténetnek, amely általánosságban írna, mondjuk egyenlőtlenségekről, vagy az osztályokról, a rendiségről, stb. Hogyha valakit ez érdekel, akkor jobb, ha egy adott példán tanulja meg, ha pedig mégis általában akarja elsajátítani, akkor szociológiát tanuljon.

Timár Lajos

A Tomka Béla által idézett munkákkal kapcsolatban fogalmazott meg kritikai észrevételeket. A Stearns által szerkesztett hatkötetes munka olvasásakor, erősen fogalmazva, az a benyomása támadt, hogy a vállalkozáshoz bizonyára elnyert nagy összegű támogatás igazolására nyomtak ki hat kötetet, mert ha közelebről nézzük, bár kétségkívül vannak jó tanulmányok is, de rengeteg az ismétlés, egyes történészek életrajzát például több helyen is közlik. Továbbá – igaz ez bizonyos szempontból előny is lehet –, az írások nagy része populáris stílusban készült. *A Journal of Social History* kapcsán pedig fontos azt is vizsgálni, hogy az angol, német, vagy francia társadalomtörténeti munkákban hányszor hivatkoznak erre a folyóírra. Az angoloknál mindenesetre az *Economic History Review* akár a *Cambridge Social History*-ban, vagy bármilyen más általánosabb munkában sokszorta többször szerepel, nem beszélve az angolok által kiadott *Social History*-ról, vagyis konkrétan brit viszonylatban ezt a mintát nem tartja reprezentatívnak. Az említett kiadványok, a European Social Science History Conference sorozatát is ideértve, kétségkívül a társadalomtörténet-írásnak egy meghatározott irányzatát képviselik, de véleménye szerint az angol társadalomtörténészek többsége számára ez az irányzat ma per

pillanat, vagy az utóbbi években nem számít mainstream irányzatnak. Egyúttal ezzel azt is jelezni akarja, itt nem csak arról van szó, hogy túl sok részdiszciplínára bomlott a társadalomtörténet, hanem egymásnak gyökeresen ellentmondó módszertani megközelítési irányzatok léteznek egymással párhuzamosan, amelyek gyakorlatilag el is beszélnek egymás mellett, sőt szinte köszönő viszonyban sincsenek, abban az értelemben, hogy például a *Journal of Social History*-ban nem publikálnak a más irányzathoz tartozók, vagyis a folyóiratok is rendkívül szelektívek ebben a vonatkozásban. Az a furcsa helyzet alakult ki, hogy egyfelől a tudomány kapcsolatrendszere, és ezzel maga a társadalomtörténet is kibővül, egyre több részdiszciplínára bomlik, egyre több módszert vesz át más tudományágakból, másfelől viszont sajátos módon érvényesülnek a nemzeti tendenciák, így a példánál maradva, bár vannak a brit társadalomtörténetnek amerikai és más nemzetiségű művelői is, de ők is így vagy úgy, de beilleszkednek a brit társadalomtörténet-írás tendenciáiba. Ezért összefoglalóan úgy véli, hogy a *Bevezetést* a Tomka Béla által alkalmazott globálisabb szemlélet mellett, aminek létjogosultságát nem lehet kétségbe vonni, legalább is ugyanolyan fontos a nemzeti társadalomtörténet írás egyedi sajátosságai tükrében is megvizsgálni.

Tóth Zoltán

Timár Lajos gondolatmenetét kívánja továbbvinni. Hangsúlyozza a magyar történetírás felzárkózásának szükségességét, a lemaradás szemléleti, módszertani szempontból nagyon komoly, és korántsem csak a társadalomtörténet-írás területén. De súlyos gondot jelent az is, hogy a magyar történelem számos kérdésére sem reflektál a hazai történetírás. A legelső helyen az agrártársadalom kérdését említi. Érdekes módon a felfogásunkból a középkori társadalomtörténet úgy ahogy van, ki marad, pedig ez az egyetlen valamirevaló magyar társadalomtörténeti tradíció, és komolyan támaszkodni lehetne és kellene a falu társadalomtörténetét feldolgozó reggibi szakirodalomra. A magyar társadalomtörténet elméleti perspektíváinak kialakításában meghatározónak kell lennie annak, hogy milyen saját feladatai vannak. Nincs sem olyan más kelet-európai eredetű társadalomtörténet, se elmélet, ami ezeket megoldaná. Sokat tanulhatunk, és tanulnunk is kell a nyugati társadalomtörténet-írásból, de felnőtségünket majd az fogja mutatni, hogy mit tudunk a saját társadalmi, történeti problémáinkkal csinálni.

Apor Péter

Ha a történetírásnak van valami haszna, akkor az többek között alighanem abban rejlik, hogy mennyire képes reflektálni a mai problémákra, mennyiben képes föltárni ezeknek a történelmi gyökereit. Nyilvánvaló, hogy a kortárs amerikai társadalom problémái mások, mint a mieink, még akkor is, ha számos átfedés van. A kötet bírálata, megítélése szempontjából azonban ez úgy vethető fel, mennyire jelent támpontot egy ilyen értelemben hasznos vagy releváns magyar történeti gondolkodás kialakulása terén. Tehát képes-e megfogalmazni olyan problémákat, amelyek számunkra ma fontosak, inspirálhat-e olyan kutatásokat, amelyek a számunkra fontos

problémákat megvilágítják. A kérdést nem kívánja megválaszolni, de a bírálat, vagy reflexió esetén ezt a szempontot érdemes figyelembe venni.

A társadalomtörténet meghatározásának problematikája kapcsán úgy véli, a kérdés nem csupán a tárgyalt kötet szempontjából merül fel, hanem általános elméleti szempontból is felvethető, érdemes-e ezzel bajlódni. Véleménye szerint nem, ugyanis az a társadalomtörténet, amely a mai kortárs történeti kutatásoknak az egyik alapja, ma már olyan formában nem létezik, ahogyan valaha kialakult, és ennek nyilvánvaló politikai-hatalmi összefüggései vannak. A klasszikus társadalomtörténet bizonyos értelemben az államnak a politikátörténetben megjelent diskurzusával szemben jött létre, és arra válaszul fogalmazta meg saját irányzatát, a társadalomról alkotott diskurzusát. Ily módon megtartott, vagy megteremtett egy olyan dichotómiát, ami az állam és a társadalom között jön létre. Azonban a mai, tehát az egészen friss, vagy új irányzatok éppen ezt a dichotómiát próbálják újraírni, újragondolni, és igyekeznek úgy feloldani, hogy a kutatásokban összeolvasztják ezt a fajta konstruált kettősséget. Ezért a társadalomtörténet ilyen diskurzustípusként való meghatározása ma már értelmetlennek tekinthető.

Gyáni Gábor

A *Bevezetés* műfaját tekintve véleménye szerint alapvetően historiográfia, ezért nem lehet számon kérni rajta egy más típusú könyvet, amely adott esetben bizonyos fogalmak, tematikák szerint nyújtana áttekintést. Annak, hogy historiográfia, és éppen ilyen született, több magyarázata is van. Egyrészt a magyar történetírás ismert okokból eredő lemaradása, illetve az, hogy a kis ország tudományossága nagy tudományművelő országok felé tekint. Ez a munka elsősorban a '90-es évek perspektívájában született, ez lehet az egyik magyarázata például annak, hogy az *Annales*-iskola múltja sajnos háttérbe szorult, mert jelenleg kevésbé érdekes. Tíz évvel ezelőtt egész biztosan teljesen más kötet született volna, más témákkal és alfejezetekkel. Igen fontos tényező az is, hogy milyen szakemberek állnak rendelkezésre, mert természetesen elképzelhető olyan kötet is, melyben nem országtanulmányok vagy irányzatismertetések, hanem problémaorientált tanulmányok vannak. Most azonban egy ilyen historiográfiai jellegű munka megírására voltak meg az adottságok. Azonban ez is komoly teljesítmény. A hazai mainstream történetírás nem hozott létre hasonló áttekintést, és hangsúlyozni kell, hogy a kötet szerzőinek átlagéletkora 38 év, vagyis jelentős részben harmincas éveikben járó fiatalok munkája.

A második téma a hazai társadalomtörténet-írás helyzete, amit úgy lehetne jellemezni, hogy a margó margóján van, de még ezt is irigylik tőle. Ennek jellemzéséül egy közelmúltban lefolyt szakmai vitán elhangzott előadás részlete idézhető: „Azt sem illik figyelmen kívül hagyni, hogy például a társadalomtörténet akármennyire is modernebb ága a történetírásnak, mint a primitív módon művelt politikátörténet, előbbi művelése még senkit nem avatott nagy tudóssá, ennek a szakágnak is megvannak a maga szerény színvonalon alkotó történészei. Inkább azt mondanánk, hogy mindennek a csúcán az a történész áll, aki ugyanúgy képes a részfeldolgozásokra, mint a szintézisteremtésre, aki interdiszciplináris vértettséggel alkot.”

(Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a poszt-modernre. *Múltunk*, 2003/4. 272. Megjegyzem: az eredeti kéziratban még úgy szerepelt, hogy a „történetírás csúcán az a politikatörténész áll...”). Van tehát egy hierarchia, egy tudáshierarchia, amely ráadásul nem a teljesítményelv szerint keletkezik, és aminek még a legalján sincs igazán megtűrt helye a társadalomtörténetnek. Ezt tükrözi egyébként az egyetemi tankönyvek piaca, a tankönyvkiadás, sőt a szakmai köztudat jelen állapota, ami mondhatni siralmas. Szinte havonta megjelenik egy összefoglaló Magyarország-történet, melyben persze csak állam- és politikatörténetet adnak elő a szerzők. Szomorú, hogy egyetlen részterület képes magának ki-sajátítani a nagy történeti narratívát. Ezért is van nagy jelentősége e könyvnek, mert legalább ismereteket ad: elmondja, hogy milyen a nagyvilágban a történeti gondolkodás, pontosabban, hogy az milyen is lehet. Ezért jó, hogy a historiográfia dominál benne. Tudást ad át, okosan tájékoztat, és nem nagyképűsködik a fogalmakkal, hanem csak elmondja, hogy mi van. Pozitív ismereteket nyújt arról a történeti gondolkodásról, amely gyökeresen más, mint az, amit mainstream-nek, vagy bármi másnak nevezhetünk.

Granasztói György

Egyetért a legutóbb elhangzott felvetésekkel, és legelőször is azt hangsúlyozza, hogy lényegében ez a könyv egy problémakatalógus. Nem az a fontos, hogy tárgyalja-e a társadalomtörténet fogalmának a mibenlétét, de jelentős abból a szempontból, hogy felmutat egy olyan – ráadásul generációsnak is tekinthető – felfogást, amelyről alig esik szó. Pályája során, Gyáni Gáborhoz hasonlóan, szintén megtapasztalta azt a közeget, amely nem csupán nem érti a társadalomtörténet problematikáit, hanem egyenesen elutasítón viszonyul hozzá. Ebben a közegben kell értelmezni azt, amire indirekt módon Halmos Károly is utalt: a Hajnal István Kör és a társadalomtörténeti gondolkodásnak az a formája, amelyik most itt lecsapódik ebben a könyvben, az maga is egy ellenzéki mozgolódásnak a részét képezte a rendszerváltást megelőző években. Egy magát marginálisnak tekintő, egyébként valóban a hivatalos történetírásból, döntően a Történettudományi Intézetből kirekesztett, vagy ott éppen csak megtűrt társaság próbálkozását jelentette a hazai történetírás megújítására, és ennek kezdettől fogva politikai jelentősége volt. Ez adja ennek az irányzatnak talán mind a mai napig, ha úgy tetszik, a fogalmi háttérét. Ebből következően a társadalomtörténet valóban félreértett műfaj volt Magyarországon, és ez a könyv ilyen szempontból valóban hézagpótló.

Érdekes átalakulás figyelhető meg azonban az utóbbi néhány évben. A társadalomtörténet ugyanis valahogy mégiscsak belopakodott a történeti közbeszédbe. A társadalomtörténetre és konkrétan például az *Annales*-iskolára való, pozitív értelmű hivatkozás újabban már a konvencionális történetírásban is feltűnik, illetve olyan emberek szájából is elhangzik, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Igaz, hogy a hivatkozás ebben a közegben inkább sajátos félreértésen alapul, például az, amikor a harmincas évek magyar történetírása és Mályusz kapcsán az *Annales*-iskola közvetlen hatásáról beszélnek, de a hivatkozás ténye ezzel együtt is bizonyos felértékelődés jele.

A két világháború közötti, nemzetközi színvonalú magyar történetírás már szóba került a vitában, és Tóth Zoltánnak igaza van, hogy ebben az időszakban számos színvonalas, társadalomtörténetnek is mondható mű született. Van azonban egy komoly elméleti probléma, amely egyben érthetővé teszi, miért új dolog az a problémafelvetés, ami a most tárgyalt könyvben szerepel. A társadalom felfogásának modern változata a háború előtti Magyarországon döntően nem a francia történészekhez, az *Annales*-hoz kapcsolódott, hanem az úgynevezett Volks- vagy Volkstumskunde-hoz. Márpedig abban a társadalmat, illetve a népet biológiai egységként értelmezték, és ez alapvetően különbözik a Marc Bloch-féle felfogástól, amelyik az egyént a közösségben képzelel el. Ez azért nagyon fontos, mert ezért nem lehetséges elméletileg hidat építeni a háború előtti magyar társadalomtörténeti kutatások elméleti háttere és a Bloch-féle felfogásból kiinduló mai munkák között. A gyakorlatot tekintve azonban persze elmondható, hogy az akkori történetírás valóban rengeteg olyan dolgot tartalmazott, felvetett, megtalált, ami a maga ösztönös módján, továbbá faktológiai és más megközelítéseiben a mai társadalomtörténet előfutárának tekinthető.

Van még egy lényegi kérdés, ez pedig a történetírás és a szakmai hatalmi struktúrák viszonya. Ez jelenleg valóban kulcsprobléma. Tanúi vagyunk annak, hogy a történetírás átalakulásával párhuzamosan megváltoznak annak finanszírozási és intézményi feltételei is, ezzel pedig alapjában véve lokális, illetve nemzetközi szintű hatalmi kérdések vetődnek föl. A változás lényege, hogy többé már nem magától értetődő egy-egy téma előtérbe kerülése, nem spontán adódnak, hanem a kérdésfelvetés mögött igen sokszor nagyon komoly üzleti számítások, hitelbefektetések, illetve nagy intézetek ambíciói állnak. Ez a tendencia, illetve a tudománynak ebből eredő – újabb típusú – megosztottsága csak fokozódni fog. Ebből a szempontból a könyvet amatőrnek tekinthetjük, abban az értelemben tehát, hogy itt a szerzők, szerkesztők mindenféle külsődleges pénzügyi-hatalmi, vagy szakmai-politikai befolyásolástól függetlenül gondolkoztak arról, hogy ők ezt a munkát hogyan látják fontosnak és érdekesnek. Éppen ezért is tartom jelentős vállalkozásnak, mert abban a pillanatban, amikor meg fognak jelenni azok a tudománypolitikai szempontok, amelyek meghatározzák, hogy mi egy témának a jelentősége, mire van pénz, és mire nincs, akkor ez a típusú gondolkodás, amely vélhetőleg a tiszta tudományos gondolkodásnak a fóruma, át fog alakulni. És így azt is mondhatjuk, hogy a mai helyzet, majdhogynem egy ideális állapot, amit addig kell kiélvezni, míg lehet, mert ez át fog alakulni.

Végül, a kötet várható sorsát illetően, Gyurgyák János eszmefuttatásában volt egy borzasztó részlet, ami az ilyenfajta történeti műveknek a leendő jelenlegi és jövőendő vásárló közönségére, vagyis a piaci eladhatóságára vonatkozott. Az egyetemi képzésben annyira torz módon haladnak a dolgok, hogy féltő, nem alakul ki a fogadóképes, értő olvasóréteg. Az igazi probléma az, hogy a mai oktatási rendszer milyen antidemokratikus, és ez meghatározza a sorsát az ilyen könyveknek is. Minden oktatási intézményben benne van az a 15-20 százaléknyi tehetséges gyerek, aki régi-módi kifejezéssel élve, szomjúhozik a tudásra, szeretne valami újat, amivel sikert,

elismerést is lehet szerezni, és ami miatt forgatni fogja ezt a kézikönyvet is. De tehetségének kibontakozását gátolják a körülmények, mert lényegében mindig az átlag felé és az olyan típusú hagyományos történelmi megközelítések felé terelik őket, amelyek ellen egyébként itt küzdünk. Az egyéniség és a tehetség kibontakozását gátló rendszer pedig azért antidemokratikus, mert nem biztosítja az esélyt a tehetség lehető legjobb kibontakoztatásához. Ezt a nagyon súlyos problémát azonban nem elég csupán felismerni, tényként leszögezni, hanem muszáj tenni is ellene.

Gyurgyák János

A kívánatos szemléletváltáshoz, illetve az áttörés megvalósításához egyrészt szükséges lenne az oktatás átalakítása, másrészt át kellene gyúrni a közvéleményt is. Persze, nem arról lenne szó, hogy a bohóc, mint a Dürrenmatt-darabban, egyszer csak trónra ül, és uralkodni kezd, hanem egyszerűen arról, hogy ennek az irányzatnak is maradjon hely a hazai nap alatt. Bár a jelen állás szerint egyik területen sem mutatkozik nagy esély az áttörésre, ha mégis, inkább az oktatás területén nyílik némi lehetőség erre. Bár egyetérthetünk Gyáni Gábor elhangzott elemzésével, azt mégis túl pesszimistának ítélnéljük, hiszen a Kövér Györggyel közös kötetük azt példázza, hogy a dolog azért működik. Ami a szélesebb közvéleményt illeti, jóval több negatív példa említhető: a *Martin Guerre*, ami ugye a világ összes országában nagy siker volt, Magyarországon tehát, mint említettük, körülbelül 200 példányban fogyott el; Ginzburg világhírű munkája (*A sajt és a kukacok. Egy XVI. Századi molnár világeképe*. Budapest, Európa, 1991) pedig szintén 200 példányszám körüli eladást produkált. Ez a kiadónak egyszerűen azt mutatja, hogy a mű tudományos üzenete nem csupán a közvéleményhez, de a hazai szakmához sem jutott el igazán.

Kövér György

Bár eredetileg a csak a kötetre kívánt megjegyzést tenni, késői hozzászólóként nem kerülheti el, hogy a kibontakozó vitára is reflektáljon. A kötet kapcsán felmerült, hogy milyen minőségében szóljon hozzá. Az egyik lehetőség az, hogy mint az egyik rész szerzője beszéljen, aki már a munka fázisában is láthatott egyes fejezeteket, de ez nagyon stílus-talan lenne. A másik identitás az a szerep lehetett volna, amit a könyv létrejöttében játszott. A kötet közvetlen előzményének ugyanis egy Miskolcon szervezett előadássorozat tekinthető, amelyre a későbbi szerkesztők a Hajnal István Kör törzsgárdájából kértek fel előadókat. E sorozatban mindenki az általa leginkább ismert területről beszélt. A szerkesztők tehát bizonyos mértékig „hozott anyagból” dolgoztak és ha a munka szerkezetét kifogások érik, ezt semmiképpen sem szabad elfelejteni. A kötet első tervezete kapcsán Gyurgyák János a Hajnal István Körös alapító „anyákat és atyákat” arra kérte fel, mondják el kemény szakmai véleményüket a kötetéről, amit meg is tettek. Így lehetőség lenne arra, hogy az akkor megfogalmazott kritikai észrevételeket összevegyük a most elhangzott bírálatokkal, de ez sem lenne igazán stílszerű, úgyhogy végül is egy harmadik pozíciót talált, mégpedig azt, hogy az előbbiekben is már többször említett oktatás szempontjából közelítsen a kötethez. Az elmúlt fél évben a *Történelem és társadalomtudományok* címet viselő, évek óta tartott Ph.D. kurzus keretében próbát tett

a kötet tankönyvszerű használatára. Végül is arra a következtetésre jutott, amire valószínűleg mások is, hogy ezt egy ültő helyében, a recenzenseket leszámítva, senki sem fogja végigolvasni, és ezért igazából az oktatásban ez a kötet fejezetenként fog élni. Ez nem baj, egyszerűen egy realitás. A hallgatóknak konkrétan a történeti demográfia, a történeti antropológia, a kliometria és a pszichohistória fejezeteket adta fel. A történeti demográfiáról szóló fejezet kapcsán, minden kiválósága ellenére, elsősorban a magyar recepció bemutatásának hiánya merült fel, így például a hallgatók ebből nem tudhatják meg, ki készítette az első családrekonstrukciós vizsgálatot Magyarországon. Más példákat és más fejezeteket is lehetne említeni, hogy ne legyünk igazságtalanok éppen ezzel a tanulmánnyal, ám a lényeg, hogy az oktatásban való felhasználást megnehezíti, ha nincs utalás az adott irányzat hazai recepciójára. Sajnos, arra sem látszik komoly esély, hogy a kötetet felvegyék a szigorlati curriculumokba, mert akik a irodalomjegyzéket összeállítják, szigorúan kronologikus rendet érvényesítenek és egy ilyen jellegű módszertani kézikönyvnek vagy alapkönyvnek ott egyszerűen nincs hely. Ezek alapján kérdés, milyen áttörésben reménykedhetünk? A társadalomtörténet napjainkra felvergődött egy megtúrt pozícióra; nem annyira rossz ez, nem kell annyira elégedetlennek lenni. Nagyon is világos, mi az, ami bizonyos köröket irritál. A társadalomtörténet, a magyar társadalomtörténet is, ez a kézikönyv is, túllép ezen a számára kijelölt megtúrt helyzeten. Ha azt mondják, hogy van gazdaságtörténet, politikátörténet, illetve aldiszciplínák és ezek egyike a társadalomtörténet, hát sorolják be ekként, a lényeg, hogy már nemcsak aldiszciplínaként szerepel, hanem egyben új súlypontot képez. Ez megint csak egy további elmozdulás, amit egyesek már kevésbé tolerálnak. Apor Péter arról beszélt, hogy a nemzetközi társadalomtörténet-írásban jelenleg meghatározó törekvés az állam és társadalom dichotómiájának meghaladása – Weber majd Wallerstein óta bevett, a kettő újraegyesítése. Bár a magyar társadalomtörténet-írásban ez még nincs komolyan napirenden, de azért ahhoz már elég sok mindent megvalósított, elért az irányzat itthoni művelőinek köre, hogy ne zavarjon bennünket, ha egyesek nem szeretik. Ne áttörésről beszéljünk, inkább továbbra is a Masaryk-féle apró lépések taktikája javasolható.

Tóth Zoltán

A hozzászólásokkal kapcsolatban két dologra hívja fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a Hóman-féle *Magyar történetírás új útjai* (a Magyar Szemle Társaság kiadásában, Bp. 1932) szerkesztőjénél és kiadójánál fogva is maximálisan az uralkodó – szellemtörténeti irányként is jó későn uralkodóvá vált – paradigma seregszemléje. Ennyi, a seregszemle az egyetlen stílushasonlóság ezzel a kötettel, társadalom- és világszemlélete éppen megkülönbözteti. Rokonnak inkább a teljes társadalomban és műveltségekben gondolkodó Domanovszky-féle *Művelődéstörténetet* tartja.

A második a magyar társadalomtörténet hagyományainak kérdése. Mennyiben szorulnak ezek, ahogy Granasztói György mondta, elméleti problémáik miatt áthidalásra? Nem elődökről, példaképekről van szó, hanem tudománytörténeti, megszakított folyamatosságú paradigmákról. A fajleméleti felfogásnak

nálunk különben az akadémiai tudományban periférikus jelentősége is alig volt. Annál inkább jellemző, hogy ahelyett, hogy egymásra épülnének a munkák, nálunk az állandó újrakezdés a jellemző, számos, minduntalan megszakadó, megszakított gondolatmenet, kutatás, kérdésfeltevés követi egymást. Erre a problémára a magyar társadalomtörténet-írás historiográfiájában mindenképpen fel kell hívni a figyelmet. Részletesebben foglalkozni kellene például a szellemtörténettel, amely jelenleg egy fekete lyuk, fontos lenne elemezni, hogy miféle iskolát teremtett Szekfű, de Hóman, vagy Domanovszky is. Meg kell továbbá vizsgálni a 19. század vége és a két világháború közötti magyar történetírás kapcsolatát, párhuzamait, majd ezt követően azt, miképpen tesz mindent tönkre a hitlerizmus. A mi sorsunk, tudományosságunkat illetően is, a weimari mozdonyhoz kapcsolódott, amit ugye kilőttek. A háború persze nem csupán a magyar, de az egész európai történettudományt megtörte, egy meghatározó része pedig Amerikában folytatódhatott tovább, és onnan Európába már csak erősen amerikanizálva érkezhettek csak vissza, amit szintén vizsgálnunk kell.

Bácskai Vera

Egész röviden csatlakozna csak Kövér Györgyhez, teljesen egyetértve az áttöréssel kapcsolatos gondolataihoz. Vigasztalásként csak annyit fűzne hozzá, látni kell azt is, hogy a társadalomtörténet az európai tudományosságban sem azonos a mainstream irányzattal. Igaz, az ott érvényesülő trendiséget csak kívánni lehet, hogy nálunk is érvényesüljön. Azonban ez a megközelítés ott is tulajdonképpen egy kisebbség, igaz a hazainál népesebb, de mégis csak egy kis csoportnak, mondjuk úgy, a hobbi-ja. Az egyetemekre már nem kerül be, csak szerencsés konstelláció esetében. Bár a francia vonatkozású tapasztalatai korlátozottabbak, de például éppen Strassburgban, vagyis ahonnan indult, az *Annales* körét, illetve a folyóiratról elnevezett egész irányzatot, „iskolát” annyira utálják, hogy szájukra nem veszik, és ha igen, csak azért, hogy elavultságát hangsúlyozzák. Vagyis, ha úgy tetszik, szó nincs, ott sem, áttörésről.

Czoch Gábor

A szerzőgárda összetétele kapcsán elsősorban az a fontos, hogy a könyv pályájuk elején álló kutatók és a társadalomtörténet-írás hazai „alapító anyái és atyái” közös szellemi terméke. Egy olyan szakmai csoporté, amelyben például a korosztályos különbözőségeknél fontosabb tényezőnek és rendezőelvnek számít az azonos érdeklődés, mindenekelőtt pedig az ebből eredő csoportszolidaritás, amely jogosan kelthet irigységet.

Kövér György és Bácskai Vera gondolatainak alátámasztásaként az *Annales*-iskola példáját idézi. Ez a kör a második világháborút követően fokozatosan meghódította a francia médiát, képviselői elfoglalták a legfontosabb könyvsorozatok szerkesztői székeit, vagyis az 1960-as évektől kezdve olyan pozícióba került, melyből valóban diktálni lehetett a szakmai közbeszédet. Ennek a szellemi műhelynek az egyik legfontosabb manifesztuma az 1978-ban megjelent *Nouvelle*

Histoire című kötet. Ez a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó, és valóban programadó munka olyan történetírói irányzatokat, megközelítéseket és módszereket ismertet, amelyek lényegében a jelen *Bevezetés* kötetben is megjelennek társadalomtörténet címen. Jacques LeGoff, a kötet egyik szerkesztője, egyben az *Annales*-kör meghatározó alakja, a kötet tíz évvel későbbi újabb kiadásához írt előszavában mindezzel együtt azt kénytelen megállapítani, hogy bár az új történetírás kiszorította a pozitivista, egyoldalú eseménytörténeti megközelítést a történetírás vezető műhelyeiből, vagyis csatát nyert a történettudomány szűkebb berkeiben, de vereséget szenvedett a könyvesboltokban. Le Goff megállapítása az, hogy a néhány sikerkönyv kivételnek számít, a szélesebb közönségnél változatlanul a politikátörténeti feldolgozások, az életrajzok kelendőek. Vagyis, az olvasói piacot illetően, az emlegetett áttörés, a szakmában, a könyvkiadásban elfoglalt vezető helyzet ellenére, még Franciaországban sem sikerült. A társadalomtörténet-írás címszó jegyében született munkáknak véleménye szerint a fő értékmérője azonban, a francia példának is ez a tanulsága, nem is lehet az, hogy a szélesebb közönség mennyire „vevője”, inkább az a cél, hogy az oktatásban, és az alap kutatásban pozíciókat szerezve beszivárogyon az általános történeti tudatba és történeti gondolkodásba.

Halmos Károly

A hagyományok kapcsán vitatja Tóth Zoltánnak a Hóman-féle kötettel kapcsolatos véleményét. A *Magyar történetírás új útjai* valójában egy tudománypolitikai kompromisszumnak volt az eredménye. Azt a munkát elsősorban nem az akkori „mainstream” produktumaként kell értékelni, hanem Hóman, illetve az uralkodó történetírás és egy újításra törekvő csoport közötti egyezkedés eredményét kell látni benne. A párhuzamot folytatva felveti, mi volna, ha jelen kötet következő kiadásai provokatív jelleggel inkább a „*Modern magyar történetírás új útjai*” címet kapnák, és a „*Bevezetés a társadalomtörténetbe*” csak alcímként szerepelne.

Tomka Béla

A könyvvel kapcsolatban elsősorban nem az a kérdés, miként az több hozzászólásban is felmerült, hogy a hazai vagy a nemzetközi trendekhez alkalmazkodjon, hanem az, hogy milyen arányban vegye figyelembe az egyik vagy másik trendjeit. A kötet maga is célul tűzi ki, hogy azokat a nemzetközi irányzatokat is számba vegye, melyek Magyarországon kevésbé vannak képviselve, így hazai megjelenésüket ez a munka is elősegítheti. Az általa felvetett problémát mindemellett továbbra is valósnak érzi, nevezetesen, hogy a társadalomtörténet nem egy fontos témája és részterülete nem kapott helyet a kötetben. Meglepőnek tartja azt a felvetést, hogy nem szükséges a társadalomtörténet meghatározásával foglalkozni, hiszen nyilvánvaló, hogy a szerkesztők, esetleg kimondatlanul, de mégiscsak valamilyen definícióval dolgoztak, és amellet érvelne, hogy álláspontjukat tegyék nyilvánvalóvá – például az előszóban. Timár Lajos szerint nem reprezentatív az a néhány folyóirat, kézi-

könyv, konferencia, melyet a nemzetközi társadalomtörténet-írás helyzetének bemutatásakor idézett. Várja a jobb megoldásokra tett javaslatokat. Úgy véli azonban, hogy további folyóiratok vagy kézikönyvek vizsgálata ugyan bizonyára finomítaná az eredményt, de a leginkább kutatott és általa említett területek listáján nem változtatna lényegesen.

Bódy Zsombor

Köszöni a kritikai észrevételeket, konkrét, hasznosítható javaslatokat, ami valóban jobbra teheti a következő kiadást. A hozzászólók ugyanakkor ellentétes szempontokat is megfogalmaztak, amiből az a következtetés is levonható, hogy mégiscsak jó kompromisszumokat sikerült kötni a kötet kapcsán, és mint annak idején a Hóman-féle történetírás új útjai, ez a könyv is különböző igények, szempontok közötti kompromisszumok eredménye. Ami a Tomka Béla által felvetett problémát illeti, a kötet valóban nem kutatási tematikák historiográfiai bemutatására törekedett, és nem is lát igazán lehetőséget arra, hogy a meglévő munkához akár egy ilyen jellegű fejezetet hogyan lehetne hozzáilleszteni. A követett rendezőelv szerint az egyik nagy egységet a nemzeti historiográfiai fejezetek alkotják, ezeket pedig az egyes irányzatokat bemutató fejezetek követik, és a két egység között, természetesen, elkerülhetetlenül vannak átfedések. Ha a kutatási tematikáknak a listája belekerül egy újabb blokkba, újabb fejezetként, akkor már három különböző metszet lesz, további átfedésekkel, még inkább megbonyolítva a kötet belső tartalmi összefüggéseit. Igazából a tematikák, kutatási témák historiográfiai bemutatása egy másik kötetet igényelne. Jogosan felvethető ugyanakkor bizonyos irányzatok, így például konkrétan az *Annales*-iskolát bemutató rész hiánya és el lehet gondolni egyes fejezetek elhagyásáról is. A szerkesztés során összességében azt az elvet követték, hogy azokat az áramlatokat jelenítsék meg, melyek bizonyos intézményesültségi fokot értek, bizonyos tradícióval bírnak, és szemléletileg, módszertanilag, illetve az interdiszciplináris horizont szempontjából jelentősek voltak az elmúlt néhány évtized történetírásában.

Ö. Kovács József

Úgy gondolja, legalább félévente hasznos lenne egy ilyen jellegű fórum, amely tartalmát tekintve messze túllépett a kötet mondanivalóján. A kötet célja nem volt, nem is lehetett valamiféle áttörés elérése, ugyanakkor a Gyáni Gábor által idézett vélemények sem kell, hogy alapvetően zavarjanak bennünket. A kötet lényegében valóban egy adott tudásállapotot rögzít, és valóban elsősorban historiográfiai mű. Csatlakozik Bódy Zsomborhoz, hogy a Tomka Béla által hiányolt tematikai rész pótlása egy másik kötet vállalása lehet. Az elhangzott észrevételeket köszöni, a második kiadásnál mindenképpen hasznosítani igyekeznek őket.

A történetiség rendjei

François Hartog: Régime d'historicité. Présentisme et expérience du temps

Éditions du Seuil, Paris, 2003. 263 oldal

François Hartog legújabb könyvében a történetírás aktuális kérdéseit járja körül, és mégis, illetve éppen ezért: műve sajátosan metahistorikus. Ez utóbbi jellemvonás nemcsak a szerzőre jellemző antropológiai érdeklődésnek és az irodalmi források lenyűgöző ismeretének köszönhető, hanem annak a filozófiai kérdésfeltevésnek is, amely a múlthoz, a jövőhöz és nem utolsósorban a jelenhez való megváltozott viszonyunkat vizsgálja.

A kosellecki terminológiával kialakított „meghitt viszonyából” következően Hartog abból indul ki, hogy a 18. század végétől múltunkat olyan „tapasztalati mezőként” érzékeljük, amely többé már nem az ismert dolgok ismétlődésének terepe, hanem egy újra, ismeretlenre nyíló tér, a jövő pedig egy bizonyos „várakozási horizont” befolyásolta (el)jöv(end)ővé vált. Mielőtt azonban a szerző ide eljutna, bemutat néhány, korunkhoz elvezető időfelfogást. A történetiségnek ezek a rendjei (*régime d'historicité*) tulajdonképpen olyan nehezen körülhatárolható rendszerek, melyek a múltat, a jelent és a jövőt artikulálják egy adott társadalom számára.

Könyvének második fejezetében François Hartog Marshall Sahlinsra támaszkodik. A polinéziai társadalmak egységbe foglalják múltjukat és jelenüket, mely stádiumban az állam/városalapító istenek/hősök állandóan *jelen* vannak a társadalom életében, védelmeznek vagy szankcionálnak. Az isteni beavatkozások itt éppen úgy nincsenek elválasztva a közösség cselekedeteitől, mint ahogyan a jelenük sincs múltjuktól különválasztva, sőt a jelenüket teljes egészében a múltjuk határozza meg.

Ahhoz, hogy a történetiségnek ebből a rendjéből kiléphessünk, a múlt és a jelen tudatos szétválasztására van szükség. Ez jelenik meg Odüsszeusz esetében, aki saját története elbeszélésével egyidőben (fül)tanú és cselekvő, egyszerre tudatos érzékelője az idő folyásának és a múlt elmúlásának (*passéité du passé*). A keresztény időfelfogás pedig – mint ahogyan a műben referenciapontként szolgáló Szent Ágoston is megfogalmazta –, az ember számkivetettségét hangsúlyozza: az ember – mint afféle idő vándora – csak átmeneti időt tölt a jelenben. Az utolsó ítélet keresztény víziója arról (is) gondoskodik, hogy a múlt, a jelen és a jövő visszafordíthatatlanul elkülönüljön egymástól.

A harmadik fejezetbe Hartog egy újabb szerzőt, Chateaubriand-t választja kalauzául, akivel átlépünk a történetiség modern rendjébe (*régime moderne d'historicité*). Chateaubriand átéli annak a világnak az összeomlását, amelybe beleszületett, és jelen van egy új világ születésénél. Hannah Arendttel szólva *időszakadékbán*, két idővilág között él: emlékezik ugyan az elmúlt világra, de a múlt tapasztalatai már

nem segít(h)e(t)nek a jelen értelmezésében; a jövő teljesen előreláthatatlanná válik. A múlt már nem *historia magistra vitae*, a jelen megvilágítója, hiszen állandóan változásban van, forradalmivá vált, gyorsabban telik, mint ahogyan azt a kortársak megérthetik. Csak a következő generáció történészei tudják rekonstruálni az idő új rendjét, egy *végzettel* terhelt múltat, mely meghatározott iránnyal, céllal bír. Ez utóbbi – legyen akár a szabadság, az egyenlőség vagy a proletáriátus felemelkedésének eszméje – ugyan a jelenben is felsejlik homályosan, de csak a jövő teljesíti be. Ennek következtében a múlt tanulmányozása a jövő kifürkészésének egyik eszközévé válik, mely – François Hartog értelmezésében – a legfontosabb mozzanat: a történetiség modern rendjét ugyanis ennek futurista karaktere határozza meg.

Könyvének második részét a szerző a történetiség modern rendjét követő új *rezsim*nek, a prezentizmusnak szenteli. Míg korábban elképzelhetetlen volt a múltat a fejlődés eszméjétől függetlenül elgondolni, az új rend most már érdemesnek tartja a múlt emlékeit, nevezetes eseményeit, személyiségeit megóvni – immár „csak” – a múlt nyomaként, hiszen az eredeti jelentésüktől megfosztott rekvizitumok nem hordoznak többé a múltnak szóló üzenetet. A modern (futurista) koncepció prezentizmusba fordulását Hartog Párizs városrendezési koncepcióin szemlélteti. A hetvenes évekig Párizs urbanistái a modernista–futurista látásmód jegyében ténykednek: azaz a városnak úgy kell kinéznie, mintha saját jövőjét reprezentálná. A nyolcvanas években a múlt konzerválása válik elsődlegessé, legalábbis külsőségeiben, hiszen az adott épületeket nem eredeti rendeltetésüknek megfelelően állítják vissza: a Forum des Halles pavilonjait például nem engedik ledózerolni, hanem – mint a múlt megőrzésre méltó emléket – a nemzeti örökség (*patrimoine national*) részévé emelik, a d’Orsay-pályaudvart múzeum-emlékművé alakítják, és a példákat még hosszán lehetne sorolni.

Az előző fejezetek felépítéséhez hasonlóan, a történetiség aktuálisan kialakuló rendjét – a prezentizmust – is egy szerző, illetve egy mű, jelen esetben a Pierre Nora szerkesztette *Lieux de mémoire* (Az emlékezés helyei) reprezentálja. A múltban létrejött és a jelen emlékezetében – és emlékezete által – megőrzött események, személyek, intézmények három vaskos kötetben közreadott elemzéseit François Hartog körvonalazódó megállapítása igazolására mozgósítja: a jelen történésze többé nem összekötő kapocs múlt és jövő között, inkább a múlt jelenének közönsége, aki a (társadalmi) emlékezés segítségével szelektál a „történelemben”. Újfajta látásmód van kialakulóban, mert a múlt már nem orientál minket, elemzése nem segít hozzá korunk megismeréséhez. Ugyanakkor kimeríthetetlen *érzelmi* forrásként kezd szolgálni: a jelen emberének nem elég muzeológizálnia, kötelessége is az emlékezés (*devoir de mémoire*), ami gyakran a zavar, a bűnösség érzésével, s időnként egy bocsánatkéréssel jár együtt. A jövőre is új szemmel nézünk: álmodozás és csodavárás helyett a kockázatokat és lehetőségeinket mérlegeljük. Az ideológiák kora lejárt, az emberiség jó része kiábrándult a haladás-fogalomból, a jövő legalább annyira fenyegető, mint reménykeltő. Ám a szerző szerint éppen ez az első pillantásra nem túl biztató helyzet, ez a *no future*-állapot idézi elő a kanti kategorikus imperatívusz kiteljesedését térben és időben, hiszen a következő nemzedék sorsa múlik a ma emberének – Hans Jonas-i értelemben vett – elővigyázatosságán és felelősségvállalásán.

Husz Ildikó: Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti–szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében
/Doktori mestermunkák/ Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 170 oldal

A sokat ígérő és részletes cím méltán felkeltheti az olvasó figyelmét: az elmúlt évtizedek társadalomtörténetének, illetve történeti demográfiájának egyik legnépszerűbb részterületével, a családtörténettel foglalkozik. A statikus morfológiai leírás mellett-helyett a változásra, a dinamizmusra helyezi a hangsúlyt, a családszerkezet változásának megértését a család társadalmi funkciójának megértésétől reméli, és mindezt egy mezőváros társadalmának mikroelemzésén keresztül vizsgálja. A magyar történeti demográfia nem bővelkedik a családtörténeti elemzésekben, igaz rá a szerző megjegyzése: „ha az elmúlt tíz-tizenöt év hazai, családtörténettel foglalkozó kutatásait áttekintjük, inkább egyéni teljesítményekről, mintsem a diskurzus közös nyelvéről beszélhetünk.” (40.) Másrészt – noha az elmúlt évtizedben sok szó esett a mikrotörténelemről – társadalomtörténet-írásunk sem büszkélkedhet túlságosan sok efféle elemzéssel. A korábbi jelentős „egyéni teljesítmények” (elsősorban Andorka Rudolf és Faragó Tamás mindvégig hivatkozási pontként szolgáló kutatásai) által felvetett megválaszolatlan kérdések, a kellően ki nem aknázott lehetőségek, az ezekhez illő elemzési szint, módszerek és források megtalálása jelentik a szerző számára az „intellektuális kihívást” (41.).

A bevezetés ad választ a miértekre: indokolja a téma és az elemzési szint megválasztását. A háztartásszerkezet vizsgálata közvetlenül kapcsolódott Andorka Rudolf kutatásaihoz, ő hívta fel a szerző figyelmét a különösen jó, több évtizedes adatsort képező zsámbéki lélekösszeírásokra, és indította el a háztartások összetételének elemzése felé, így az része annak a nagyobb kutatásnak, amely a Laslett-féle háztartástípológia felhasználásával nemzetközi téren is összehasonlítható adatokat produkált. Míg azonban máshol csak elvétve akadnak olyan világi vagy egyházi összeírások, amelyekből több időmetszetben lehetne rekonstruálni a háztartások összetételét, addig Zsámbékon az egyházi lélekösszeírások házankénti, háztartásonkénti névszerinti sorozatai 1795 és 1867 között több-kevesebb rendszerességgel elkészültek és fennmaradtak, lehetővé téve egy effajta rekonstrukciót. A szerző így a morfológiai szempontú elemzést nem egy, esetleg kettő, hanem öt időmetszetben végezhetette el (4. fejezet: A háztartások összetételének keresztmetszeti elemzése). Világossá vált, hogy a háztartásszerkezet (Zsámbékon sem) statikus jellegű, hogy az egy időpontra vonatkozó összeírásokból nyert kép a dinamikus változásoknak csak egy-egy mozzanatát képes kimerevíteni. A változások ráadásul kétféleképpen játszódhatnak le: egyrészt a háztartásszerkezet módosul hosszabb-rövidebb időtartamon belül (erre a következtetésre jutott Faragó Tamás több országos összeírás elemzése során, és ez figyelhető meg a több időmetszetben végzett zsámbéki vizsgálatnál is), másrészt változhat a ciklusok során is (az egyes családok fennállásuk különböző

periódusaiban más és más szerkezetű háztartásokban élhetnek, amint erre a Laslett-féle módszerek, forrásfelhasználás kritikussai, pl. Lutz Berkner rámutattak). A megfigyelt változások értelmezése Zsámbék esetében is nehézségekbe ütközött, sem az etnikai, sem a gazdasági alapú interpretációk nem jártak sikerrel: a település nemzetiségi összetétele, illetve a rendelkezésre álló termőterület változásai nem indokolták a háztartásszerkezet módosulásait. Az alapkérdés (milyen a háztartások szerkezete és miért ilyen, vannak-e megmagyarázható különbségek a településen belül) kiegészült a változások értelmezésének igényével, és ez újabb források és módszerek alkalmazását tette szükségessé. A megoldást egyes személyek nyomán követése jelenthette, ami a lélekösszeírások mellett az 1828-as adóösszeírás, a nem nemes összeírások, az anyakönyvek, telekkönyvi bejegyzések, a településről fennmaradt térképek, a 19. századi úrbéri peres anyagok, az úriszéki (főleg az örökösödési) perek iratai és végrendeletek felhasználását kívánta meg. Mindehhez a mikrotörténelem kínálta a gondolati modellt. A kutatás kérdésfeltevését, elemzési szintjének kiválasztását itt már nem a véletlen, a személyes kötődés vagy a forrásadottságok határozzák meg. A szerző a társadalomtörténet egyik alapvető kérdésére keres választ: hogyan, minek hatására változtak az együttélési formák a 19. században. Ezt a kérdést egy lokális közösség vizsgálatával próbálja megválaszolni, ahol a társadalmi változások azon a szinten ragadhatók meg, ahol eredetileg lejátszódtak: az egyének szintjén. „Ez az irányzat olvasatomban azt tűzte ki célul, hogy mentesítse a vizsgálatokat a nagy paradigmáktól, és ezzel kiszűrje a paradigmátikus gondolkodásból eredő szelektív észlelést. Ambíciója nem kevesebb, mint a valóság leírása, ahelyett, hogy a konstruált valóságot adná [...] Bár személy szerint – már csak tudásszociológiai megfontolásokból is – kételkedem abban, hogy létezhet ebben az értelemben paradigma-, tehát prekonceptió-mentes gondolkodás, ez az irányzat mégis erősen hatott rám a kutatómunka során.” (10.) Egyértelmű tehát – némi egészséges távolságtartás mellett – a mikrotörténeti irányzathoz való kötődés, személy szerint Hans Medick, Jürgen Schlumbohm és David W. Sabeau jelenti a hivatkozási pontokat.

Az elemzést a szerző az angolszász családtörténeti kutatások igen alapos ismeretével vezeti be, vizsgálja ezek magyarországi recepcióját, megállapítva, hogy míg a Laslett-módszer viszonylag ismertté vált, addig különösen a hetvenes-nyolcvanas évektől az antropológia hatására jelentős mértékben átformálódott családtörténeti kutatások igen csekély hatást gyakoroltak a hazai tudományosságra. Az áttekintés sorra veszi a jelentősebb családtörténeti eredményeket (Andorka és Faragó mellett Tamásy József, Dányi Dezső, Granasztói György), de közöttük kiemelt szerepet kapnak Faragó Tamás művei. Husz Ildikó számára – kimondva-kimondatlanul – a Faragó-féle makroelemzés jelenti azt az elemzési szintet és módszert, amellyel szemben a mikroszintű vizsgálat létjogosultságát bizonyítja.

A források és módszerek bemutatása mintaszerű (2. fejezet). Érzékelteti a gondos forráskritikai vizsgálatokat, a különböző időből származó források adatainak összehasonlíthatóvá tételére irányuló erőfeszítéseket, nyomon követhetővé teszi a kutatómunka során alkalmazott módszereket, eljárásokat. A lélekösszeírások sorozata adott lehetőséget a háztartásszerkezeti elemzésre, itt a fő problémát az ada-

tok homogenizálása, illetve a háztartások elkülönítése jelentette. A telekkönyvi bejegyzések és az 1828-as összeírás adatai tették lehetővé a társadalmi rétegződés vizsgálatát, a településről fennmaradt térképek segítségével a más forrásokban összeírt házakat térben is el lehetett helyezni, a házak és telkek birtokosainak változásai alapján tárultak fel az öröklési szokások. Az anyakönyvi bejegyzések alapján a szerző nyomon követhette egyes házassági kohorszok tagjainak életpályáját, kijelölhet-e életük demográfiai fordulópontjait, megrajzolhatta a háztartásciklusokat. Az anyakönyvek tárták fel a házassági kapcsolatok alakulását, a házassági piac térbeli elmozdulását, a település különböző nemzetiségű csoportjainak egymáshoz való közeledését, egymással való keveredését a vegyes házasságokon keresztül, ami fontos szempontot adott az öröklési szokások változásának magyarázatához. Az 1837-től kezdődő úrbéri per anyaga a birtokviszonyokról és a gazdálkodásról adott képet, az örökösödési perek, végrendeletek pedig az örökösödről nyújtottak információkat. Az olvasó már itt szembesülhet a mikroelemzés nyilvánvaló előnyeivel, de a korlátok sem maradnak rejtve: nemcsak az elemzés térbeli korlátozottsága okoz problémát (amint erre a szerző többször is rámutat, vizsgálatának eredményei Zsámbékra jellemzőek vagy legfeljebb még néhány Buda-környéki német jobbágyfalura – pl. 131.), hanem a település relatív nagysága is: majd háromezer egyéni életutat kellett volna az említett forrástípusokból fáradságos munkával rekonstruálni. E képtelen vállalkozás helyett a szerző az 1795-ös (az elemzés kiindulópontja) születési kohorsz tagjainak követéses vizsgálatába fogott: így 129 fő életpályáját próbálta megrajzolni, azt keresve, hogy évről évre mely házban, illetve háztartásban éltek, hogy a háztartásfőhöz viszonyítva milyen státusban voltak. A halálesetek és a migráció miatt ez összesen 41 esetben volt lehetséges, a követéses vizsgálat tehát ennyi élettörténetet tudott rekonstruálni. Így viszont nemcsak a térbeli, hanem a településen belüli reprezentativitás is kérdéses, az elemzésből nemcsak a vándorlók, szolgák, zsellérek, zsidók, cigányok maradtak ki, vagy kaptak kisebb nyomatékot, hanem a telkes jobbágyok jó része is.

A mikroelemzés háttérének megrajzolása nem nélkülözi a hagyományos megközelítési módokat sem (3. fejezet). A szerző bemutatja a település történetét, a török utáni újraterelődést, az etnikai viszonyokat, a népesedéstörténet főbb vonásait, a vegyes házasságok növekvő arányát, a különböző nemzetiségi és társadalmi csoportok térbeli elhelyezkedését, a mezőváros gazdálkodását, vonzáskörzetét.

A háztartásszerkezet vizsgálata a Laslett-féle tipológia szerinti elemzéssel indul. Itt megfigyelhető, hogy a nukleáris családi háztartások aránya mind az öt időmet-szetben domináns (legalább 55%-nyi, 69.), de ez az arány változó: az 1830-as évekig csökken, majd újra emelkedik, de 1860-ban nem éri el a kiinduló, 1795-ös szintet. Mint említettük, a műben az alapkérdés ennek a jelenségnek a magyarázata lesz. Világos etnikai különbségek a magyar háztartások kis esetszáma miatt nem állapíthatók meg, de a szerző véleménye szerint körükben valamivel gyakoribb a többcsaládos háztartások előfordulása. A zsellérek inkább nukleáris családi háztartásokban élnek, és mivel arányuk nő az elemzett időszakban, ez mérsékli az összetett háztartásformák aránynövekedését, ami a jobbágyok esetében hangsúlyosabb lehetett.

Az életutak követéses vizsgálata ugyanakkor azt mutatta, hogy mindössze egy esetben élte le valaki egész életét nukleáris családi háztartásban, egyébként az az életciklusoknak legfeljebb egy hosszabb-rövidebb szakaszára jellemző. A Laslett-féle módszerrel megragadható különbségek mögött elsősorban az áll, hogy milyen hosszúak az egyes háztartásformákban leélt életszakaszok, a változásokat is ezek hosszának különbségei adják. A településen a német etnikumhoz köthető törzscsaládi fejlődési ciklus volt a meghatározó, tehát az a szakasz, amikor a háztartásfő egy háztartásban élt házaspár, örökös gyermekével. A háztartások főleg vérségi alapon szerveződtek, de a munkaszervezet nemcsak családi volt, a gazdálkodás időnként idegen munkaerő igénybevételét is megkövetelhetette.

A földbirtoklás és a földhasználat kérdéseinek tárgyalása ad választ arra a kérdésre, vajon a háztartásszerkezetben megfigyelt változás mögött a relatív földszűke, vagyis a mezőgazdasági termelés extenzív fejlesztési lehetőségeinek a kimerülése áll-e. Itt nyilvánvalóvá válik, hogy a megművelt föld mennyisége 1838-ig nem csökkent, ez önmagában nem magyarázhatta a háztartások szerkezetének megváltozását. Ugyanakkor a szerző megállapítása szerint a művelés költségei nőttek, amiben speciális körülmények játszottak szerepet (a Kamara mint birtokos megjelenése, a „kvázi piaci” szerződéses kapcsolatok kialakulása, a bérmunka terjedése, a bérleti díjak emelkedése, a földek – egyébként tiltott – bérbe adása vagy eladása, az 1840-es évektől a földek licit útján való bérbeadása). Mindez áttételesen hathatott a háztartások összetételére.

A háztartásszerkezet változásai végül a jobbágycsaládok státuszreprodukciójának, az öröklési szokásoknak, az ezekre ható külső körülményeknek a vizsgálata alapján volt megközelíthető. A jobbágycsaládok legfontosabb célja a státusz átadása, megőrzése volt, ami esetenként a biológiai reprodukciót is befolyásolhatta (születéskorlátozás megjelenése – a jelenség számbéki elterjedtsége ugyanakkor nem valószínű a 19. század első felében). A társadalmi státusz átörökítése elsősorban a vagyon továbbadását jelentette, Husz Ildikó az ezt meghatározó faktoroknak a részletes vizsgálatával építi fel a háztartásszerkezet változásait illető magyarázatát.

A szerző egyéni életutak elemzésével kimutatja, hogy Zsámbékon alapvetően kétféle örökösödési rendszer működött: a német törzsröröklés szokása és a magyar jobbágyok között az egyenlően osztó örökösödés normája. A német típusnál egy fiú utód örökli a gazdaságot, a többiek (köztük a lányok) pénzben kapják meg örökösüket. A cél alapvetően az, hogy minél több utód örökül kapja a szülői státust; a pénzben kapott örökség lehetővé teszi a birtokvásárlást, esetleg egy jobbágyözvegy elvételét, a beházasodást egy jobbágygazdaságba, rosszabb esetben egy zsellérház megvásárlását vagy az elköltözést. Mivel a gazda egy háztartásban él házaspár örökös gyermekével, a törzscsaládos háztartás ciklusa a nukleáris formától az összetetten át a nukleárisig ér. A sikeres (bővített) státuszreprodukciónak feltétele, hogy a gazdaság elég készpénzt termeljen ki, ugyanakkor nem létfeltétele az, hogy valamennyi utód megőrizze a szülői társadalmi státust. A rendszer következménye a nem örökös gyermekek elvándorlása vagy zsellérré válása.

A magyar jobbágycsaládoknál a szerző gyakrabban talált a szülők mellett két házas testvért a háztartásban. Megfigyelése szerint két típus létezett ezen belül: az, ahol a birtokot egyben tartották, és az örökösök közösen gazdálkodtak, illetve az, ahol a gazdaságot felosztották az örökösök között. Itt azonban a negyedtelek volt az osztás szigorúan betartott alsó határa, ez alatt a föld már nem lett volna elegendő egy család létfenntartásához. A háztartásfő ezeknél a változatoknál haláláig egyben tartotta a gazdaságot, közösen gazdálkodott házas fiaival, egy háztartásban élt azokkal. Halála után az anya vette át a gazdaságot, majd a házas fiúk az ő halála után is együtt éltek és gazdálkodtak (általában csak ketten), az osztás többnyire saját gyermekeik házasságával következett be. Itt a nukleáris családi háztartás előbb három-, majd kétszalados összetett háztartássá alakult, végül pedig újra nukleárisra vagy kétszalados összetett típusúvá vált. A magyar családoknál megfigyelhető egy fokozatos változás a törzsöröklés és a szülők visszavonulása irányába, de az adatokból nem állapítható meg ennek tényleges gyakorisága a településen.

A szerző arra a következtetésre jut, hogy hosszú távon a törzsöröklés sikerebb volt a státuszreprodukciónak szempontjából, több utód őrizhette meg a jobbágystátust így, míg az osztó öröklési rendszerrel a negyedtelek határt jelentett az osztásnál, így bár először a gazdaságot két fiú örökölte, a második generációnál már újra csak egy-egy örökös jöhetett szóba. Mindkét formánál alapvető a megfelelő pénzügyvédelem, amely a nem öröklő utódokról való gondoskodást biztosította.

Az elemzés szerint a 18. század végén még kedvezőek voltak a lehetőségek a gazdálkodás extenzív fejlesztésére, földbőség volt a jellemző, a státuszreprodukciónak viszonylag sikeres volt mindkét rendszerben, a nem örökösök önálló háztartásalapításának lehetőségei kedvezőek voltak. Ezt mutatja a zsellérházak számának növekedése, és ennek következménye a nukleáris családi háztartások nagyobb aránya az összeírásokban. 1800 körül elfogytak a beépíthető külső területek, megnehezült az önálló háztartásalapítás, ugyanakkor a demográfiai növekedés miatt az ingatlanárak is emelkedtek. A bővített státuszreprodukciónak költségei emelkedtek, lehetősége csökkent. Mindez csökkentette a nukleáris ciklus hosszát a háztartásokban, ez vált megfoghatóvá a Laslett-féle elemzés segítségével is. 1831 után a kolera, általában a kedvezőtlenebb halandóság, a migráció növekvő lehetősége, a szőlőhegyek beépítése újra kedvezőbb körülményeket teremtett a státuszreprodukciónak számára. Mindez az egyszerű családos háztartások növekvő arányát idézte elő.

Az elemzés mintaszerűen mutatja be, hogy a vizsgált faktorok (a demográfiai növekedés, a migráció, a településszerkezet változásai, az ingatlanárak) hogyan befolyásolták a családok státuszreprodukciónak, és hogyan hatottak áttételesen a háztartásszerkezet alakulására. A végső konklúzió szerint a háztartásszerkezet változását alapvetően a demográfiai növekedés, majd annak lelassulása irányította. De ennek hatása nem közvetlenül jelentkezett, a többségi törzsöröklési rendszerrel a demográfiai növekedés még nem okozott volna önmagában zavart a státuszreprodukciónakban. Ez elsősorban a házépítés növekvő nehézségei miatt járt azzal, hogy a nem örökös gyermekek egyre nagyobb mértékben maradtak a szülői háztartásokban. *„Állításom szerint tehát nem a relatív földszűke, hanem a relatív »házszűke« állt*

a zsámbéki háztartás-morfológiai változások hátterében.” (130. – kiemelés a szerzőtől). A szerző leszögezi, hogy Zsámbék nem igazán reprezentatív terep a 18–19. századi háztartásszerkezeti kutatások számára, de nem a közvetlen eredmények, hanem az elemzési szint, a módszerek, a forrásfelhasználás a leglényegesebb a műben. Az eredmények helyhez kötöttek, de az „...esetből levonható fő következtetés – a gazdasági, etnikai–vallási–kulturális, demográfiai, jogi stb. tényezők egymással összefüggő rendszerének a státusreprodukción keresztül érvényesülő hatása a háztartás-szerkezetre – minden bizonnyal általános érvényű” (131). Fontos következtetés az is, hogy a tilalmak ellenére terjedő földárverések, a föld adás-vétele, a földpiac, az uradalmi nyomás ellenére az osztó öröklési rendszer fennmaradása az egyéni döntések erejére, lehetőségére irányítja a figyelmet.

Nyilvánvaló, hogy igen fontos könyvet vehet a kezébe az olvasó. Kevés ilyen tudatosan felépített, következetesen végigvitt mikroelemzéssel találkozhatunk, ahol a világos kérdésfeltevést meggyőző válasz követi, miközben izgalmas betekintést kapunk egy 19. századi mezőváros belső viszonyaiba. Egyetérthetünk a szerzővel a reprezentativitás kérdésében is: a probléma ilyen részletességgel csak mikroszinten válaszolható meg, a tapasztalatok alapján véve máshol is érvényesek lehetnek. Ezért csak néhány apróbb, általános észrevételt tennénk.

Először is kicsit túlzásnak érezzük a szerző szigorát, amellyel különbséget tesz a mikrotörténet és a helytörténet, illetve a „community studies” között. Az előbbi, mint már kitértünk rá, a szerző értelmezése szerint a konstruált valóság helyett a valóság visszaadására törekszik, megkülönböztetve magát egyrészt a makrotörténeti konstrukcióktól, másrészt a „helytörténeti” munkáktól, amelyek ugyan mikrovizsgálatnak tekinthetők, de „a makrovizsgálatok eredményeinek jobb megértését, egy makrofolyamat kialakulásának, menetének bemutatását, illetve a kétféle léptékből leszűrhető következtetések ütköztetését” tűzik ki célul (10.). A szerző egyértelműen a mikrovizsgálatokhoz köti saját próbálkozását. Alapjában véve természetesen igaza van, a mikrotörténet nem helytörténet, és ez a munka sem az. De azt gondoljuk, hogy a mikrovizsgálat eredményeként létrejött mű is konstrukció, jó esetben valóságot mutat be, de nem a *valóságot*. A vizsgálat leglényegesebb eredményei 41 valóságos életút felépítésére épülnek, ami igen érdekes, de végső soron mégiscsak háromezer életút elemzése helyett történik mindez. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindezt nem kritikai éllel mondjuk, véleményünk szerint azonban az ismertett mű is konstrukció, mégpedig a lényegénél fogva az, akárcsak egy makrovizsgálat.

Másrészt a mikrotörténet és a helytörténet viszonyáról megfogalmazott véleményével a szerző a mikrotörténelem radikális felfogásához köti magát, miközben véleményünk szerint nem áll messze az általa helytörténetként minősített eljárástól. Olvasatunkban a kiindulópont itt is egy makrovizsgálat, mégha nem is a szerző végezte el azt. Lényegében itt is makrovizsgálatok fogalmazták meg a problémát, amelyet a szerző helyi szinten vizsgálni kezdett. A mikrotörténetet a helytörténettől éppen kérdésfeltevés általános érvénye különbözteti meg, márpedig általános érvényű kérdéseket általában makroelemzések szoktak felvetni. A mikroelemzés létjogosultságát éppen az adja, hogy olyanra képes, amire a makro nem (vagy csak rit-

kán): ha korlátozott érvénnyel is, de megválaszolja ezeket a kérdéseket. Nézetünk szerint itt is ez történik, inkább a francia többléptékű megközelítés („approche multiscopique”) elvét követve, amely szerint a különböző elemzési szinteknek megvan a maguk létjogosultsága, eredményeik más-más képet mutatnak ugyanarról a jelenségről, a kutatás a különböző szintek eredményeinek összevetésétől válik igazán gyümölcsözővé. Arról nem is beszélve, hogy véleményünk szerint Husz Ildikó végző következtetései nagyon is jól illeszkednek az Andorka–Faragó-féle kutatások eredményeihez. Mindkét esetben arról van szó, hogy a 19. század első évtizedeiben a háztartásszerkezet bonyolultabbá válik, és ennek oka a státusreprodukció lehetőségeinek kedvezőtlenebbé válása (Faragóéknál a társadalmi süllyedés veszélye). Emögött lényeges a demográfiai faktor szerepe, alapjában véve a népességnövekedés hozza létre a problémát (relatív túlnépesedés). Husz Ildikó érdeme az, hogy ezt helyi szinten tudta elemezni, bemutatva azokat a tényleges hatásokat, amelyek az említett családszerkezeti változásokat előidézték. Reméljük, hogy példáját mások is követik, és hasonló színvonalú munkákkal gazdagítják részint történeti demográfiai, családtörténeti irodalmunkat, részint hozzá hasonlóan segítenek abban, hogy a mikrotörténelem, amelynek nyilvánvaló előnyeit meggyőzően bizonyította, Magyarországon is polgárjogot nyerhessen.

Őri Péter

Dominique Garrigues: Jardins et Jardiniers de Versailles au grand siècle

Époque Collection. Seyssel, Champ Vallon. 2001. 400 oldal

Ismerjük Le Nôtre-ot, s talán La Quintinie-t, hallottunk valamit Olivier de Serre-ről, van némi fogalmunk a barokk, illetve a Franciaországban ekkor kialakult kertművészeti stílusról, de igazából csak elképzeléseink lehetek Franciaország nagy századának kertészeti és kertművészeti fejlődéséről, kertészeiről. Ezt a történeti hiányosságot pótolja Dominique Garrigues az *Époque Collection* keretében megjelent műve, mely a 17. század neves, de mára már elfeledett kertészeinek, pontosabban a Versailles-ban előforduló kertészeinek kíván emléket állítani.

A kerttörténész szerző egyaránt gondolt mind a kutatókra, mind a laikus érdeklődőkre. A könyv kilenc fejezete, három részben, Versailles példáján keresztül mutatja be a 17. században lezajló gondolati és kertművészeti fejlődést: hogyan vált királyi birtokká Versailles, a királyi ízlés és a kivitelezők technikai tudása által miként lett a „pavillon du chasse” óriási méretű (palota- és) parkkomplexummá? Ajánlásában Joël Cornette felhívja a figyelmünket arra a lelkesedésre, melyet Dominique Garrigues oszt meg olvasóival, amikor e kor kertészeit kiemelkedő tudásuk és szakmai hozzáértésük alapján a „föld aranyművesei”-nek nevezi.

A *Jardins et jardiniers de Versailles au grand siècles* megszületése Dominique Garrigues alapos és aprólékos levéltári kutatásának köszönhető, melynek során számos forrást, mint például a királyi adminisztráció kimutatásait, „munkaszerződéseket”, adományleveleket, kinevezéseket, királyi rendeleteket, rendtartásokat, házassági és egyéb szerződéseket, levelezéseket (pl. XIV. Lajos és Colbert, vagy Colbert és Nicolas Arnoul¹ vagy Madame de Maintenon leveleit, stb.), a párizsi kertészek céhlevelét, kertészeti és botanikai traktátusokat (pl. Jean-Baptiste de La Quintinie: *Instruction pour les jardins fruitiers et potagers*. 1690), valamint a korabeli szerzők írásait (többek közt Saint-Simon, Sévigné, Martin Lister, Félibien, Dangeau vagy maga XIV. Lajos) vizsgálta. Ezek jól válogatott idézése kettős arculatot adott a könyvnek. Egyrészt a hivatalos iratok bemutatása által jól körvonalazódik előtűnik az a folyamat, melynek során az egyszerű gyümölcs-, zöldség- és növénytermelő kertésszé válik, a szakmán belül specializálódik, továbbá a kertész-mesterség tudós művészetté alakul. Másrészt a korabeli leírások idézésével Garrigues könnyeddé, olvasmányossá teszi a könyvet. A szerző további érdeme, hogy a forrásokból néhányat részleteiben függeléként csatolt művéhez, ahol egy részletes Versailles-ra koncentráló, XIV. Lajos haláláig haladó kronológiai összefoglaló található, valamint részletes összeállítás a versailles-i kertészekről, beosztásukról, fizetésükről, végül a legnevesebb kertészdinasztiák családfája. A könyv egy kertészeti szótárt is tartalmaz, Jacques Boyceau, La Quintinie, Louis Liger, Dezallier d'Argenville, ill. Michel Conan

1 1608–1674; 1645-től a tengerészet egyik irányítója.

Dictionnaire historique de l'art des jardins-ja (1997) meghatározásainak felhasználásával. A könyv értékét emelik a korabeli ábrázolások, melyek lehetővé teszik az olvasónak, hogy a versailles-i park alakulását vizuálisan is kövesse és fogalmat alkosson a 17. századbeli földmérési eszközökről is. (84–89.)

A kötet stílusa egységes, bár meg kell jegyezni azt is, hogy nem egyszer találkozunk kisebb tartalmi ismétléssel, ezek azonban az e kort és miliót kevésbé ismerő olvasók számára magyarázatként, megerősítésként szolgálnak. A könyv használatát viszont megkönnyíthetné egy név- és tárgymutató.

A bevezető azt a három meghatározó művet ismerteti, melyek hatása alatt a klasszikus francia stílusú kert kialakult,² melyek a kertész mesterség specializálódásáról és elismertségéről árulkodnak. Ugyanitt olvashatunk a párizsi kertészecskéhről és kiváltságlevelükről is (1600). A forrásokból átfogó képet nyerünk a kertészekről, láthatóvá válik számunkra a szakmán belüli hierarchia és a kertészek társadalomban elfoglalt helye. Természetesen, ahogy a második részben a szerző kifejti, a legjobb helyzetben a Versailles-ban dolgozók voltak, akik többsége, köszönhetően a kertésztársadalmon belüli endogámiának, kertészcsaládból származott – az egyetlen kivétel a jogászból lett mezőgazdasági szakember, La Quintinie. A királyi elismerés jele volt, hogy néhányuknak XIV. Lajos Versailles-ban telket biztosított, sőt La Quintinie, I. Matthieu Masson és André Le Nôtre számára házat építtetett, továbbá La Quintinie-nek és Le Nôtre-nak nemesi címet is adományozott.

A királyi Versailles története 1623 nyarán kezdődik, amikor XIII. Lajos megvásárolta a birtok magját jelentő uradalmat. Már a következő évben elkezdték az első parterre kialakítását, az igazi építkezés azonban csak 1631–1632-ben kezdődött el: ekkor a kis vadászkastélyból Philibert Le Roy igazi kastélyt építtet, a kertet pedig Jacques Boyceau de La Barauderie (majd Jacques de Menours) vette gondjaiba. 1639-től II. Claude Mollet a kertek igazgatója, de már vele dolgozik I. Hilaire Masson és Girard Thifaine. XIII. Lajos halálával azonban lezárult a versailles-i építkezés első korszaka; XIV. Lajos 1651-ben látogat először ide. Versailles igazi kiépítése csak tíz év múlva kezdődött. A munkálatokról a király folyamatos tájékoztatást követelt, még háborúi idején is mindenről tudni akart, ami a kert kiépítésével volt kapcsolatos. (57., 104., 126.) Figyelemreméltó a Napkirály igyekezete, hogy kertjeit minél nagyobbá és szebbé tegye; a király már kifejlett fákra vágyott, lehetőleg minél többre, ezért a növényeket eleinte különböző erdőkből (pl. Rouen környékéről) szerezték be, de szállítottak Flandriából is. Idővel a szállítás okozta károk elkerülését kiküszöbölendő, elszaporodtak a faiskolák elsősorban Párizs, Versailles és Toulon környékén. Az átültetés költségeit is meghaladták azonban a virágokra – és a trianoni orangerie-re – kiadott összegek: több ezer cseresep virágot ültettek főleg

2 Olivier de Serre: *Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs* (1600); Jacques Boyceau de La Barauderie: *Traité du Jardinage* (1638); I. Claude Mollet: *Le Théâtre des Plantes et Jardinages* (1652); továbbá korabeli lexikonok: Jean Nicot: *Thrésor de la langue françois tant ancienne que modern* (1606); Antoine Furetière: *Dictionnaire universel contenant généralement tout les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts* (1690); Louis Li-ger: *Dictionnaire pratique du bon ménager de campagne et de ville. I-II.* (1722).

Trianon kertjeibe. Szintén hatalmas összeget emésztett fel a versailles-i vízművek kiépítése (1665-től kezdődően) és vízzel való ellátása.

A francia kertészek zsenialitásuknak és a technikai eszközök tökéletesítésének, valamint a botanikai és biológiai ismeretek fejlődésének köszönhetően, nemzetközi hírnévre tettek szert. A kertészeti művek a tapasztalat alapján születtek. Ezek legelismertebb darabja Jean-Baptiste de La Quintinie könyve; az „összes királyi gyümölcsös és zöldséges igazgatója” a „szabad ég alatti laboratóriumában” kifejlesztett egy hordozható üvegházat is, mely Trianonban játszott fontos szerepet a narancs szabadföldi termesztésénél.

Trianon volt egyébként a Napkirály kedvence, ahol Félibien szerint mindig tavasz volt. A király számára a park nemcsak a reprezentáció, a ragyogás eszköze volt; maga is számtalanszor tevékenyen bekapcsolódott a kert csinosításába, vagy egyszerűen, ahogy Dangeau márki írta: XIV. Lajost a rossz idő sem akadályozta meg, hogy megfigyelje kertészei tevékenységét. Dominique Garrigues a harmadik részben felfedeztetni velünk a „kertészkirályt”, akinek kapcsolatát kertészeivel jól jellemzi, hogy elvállalta I. Mathieu Masson több gyermekének keresztapaságát.

A király kedvtelését felerősítette, hogy már de Serre, Boyceau és I. Claude Mollet írt arról, hogy a múlt nagy uralkodói is kertészkedtek. A kert egyszerre volt vallási és politikai szimbólum. Dominique Garrigues párhuzamba állítja a kertészetet és a vadászatot, hiszen mindkettő ételmet ad, mely feladatot a családapának, így a nép apjának, a királynak is, teljesítenie kell. A kert ugyanakkor a béke, míg a vadászat a háború területe. Azzal, hogy erre az új típusú területre gyűjtötte egybe a főurakat, ellenőrizhette őket, amivel az állam, valamint saját maga dicsőségét szolgálta. A víz, a márvány és a növényzet mind a Napkirály elképzelte „játékos és politikai varázslat” része volt; a szökökutak vízsugarainak magassága a király jelenlététől függött, közeledtét füttyszóval jelezték, hogy 11-ről 27 méterre szökjön fel a vízszugár.

A kedvtelés és reprezentáció összekapcsolódott; Versailles, Marly és a többi királyi kert díszletül szolgált XIV. Lajos számára. Mint építő, teremtő isten, uralni akarta a természetet is, nem volt véletlen tehát, hogy Apollót, a Napistent választotta szimbólumként az öndicsőítéshez. XIV. Lajos ugyanakkor híres volt udvariasságáról is: kertjeit idegenvezetői gondossággal mutogatta vendégeinek (pl. Scudéry kisasszony, Samuel Bernard). Valószínűleg ezeknek a kertbejárásoknak az emléke a király által írt *Manière de montrer les jardins de Versailles* című útikalauz, mely hat változatban készült el, és a kertben folyó munkálatok is jól követhetők az egyes változatokban. XIV. Lajos kertjei bemutatásán túl, tanácsokkal is szolgált rokonai, udvaroncái részére, sőt, nem egy alkalommal a tényleges megvalósítást is finanszírozta.

A zárszóban Dominique Garrigues még egyszer rámutat a 17. század tudományos és technikai forradalmára, mely meghatározó hatást gyakorolt a kertművészet fejlődésére, a klasszikus francia kert kialakulására, mely a le nôtre-i megvalósításnak köszönhetően váltást tett lehetővé: már nem a kert látványával reprezentáltak, hanem az egyes kerti séták, kertben megtartott ünnepélyek stb. alkalmával magában a kertben. A francia stílusú kert lényegében egy összetett park, a királyi hata-

lom által rendezett idealizált terület, ahol – a karteziánus gondolathoz hasonlóan – a részek alárendelődnek az egésznek.

E könyvet alig lehet letenni, jegyzetapparátusa, idézetei arra ösztönzik az olvasót, hogy 17. századbeli irodalmat, naplókat, újságokat, útleírások, stb. olvasson. A mű címe Versailles kertjeinek és kertészeinek bemutatását ígéri, a kertészek mégis inkább csak mellékszereplői a könyvnek, bár az ő történetük sem kevésbé fontos. Boyceau szerint a kertész művész (!), akinek nagy tudással kell bírnia művészetében, a főszereplő pedig nem más, mint a „kertészek királya”, a „kertészkirály”. A könyv témája a „Napkirály” viszonya a természethez, elsősorban az épített környezethez. A kötet célközönségét alapul véve, a szerzőt hasonlíthatnánk Jacques Boyceau de La Barauderie-hez: az amatőr és a tudós; mindenki megleli örömét a könyv elolvasásakor.

Kustán Magdolna

Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában

Századvég Kiadó, Budapest, 2003. 216 oldal

Meglepően kevesen foglalkoznak Magyarországon a szociálpolitika, illetve a jóléti állam történetével, ahhoz képest, hogy ennek a témának kiterjedt nemzetközi irodalma és komoly aktualitása van. Tomka Béla könyvének, amely a magyar jóléti rendszerek 20. századi történetét európai összehasonlításban vizsgálja, ezért úgy kellett a témáról átfogó képet adnia, hogy a részleteket illetően csak igen szórványos munkákra támaszkodhatott. Ebből és a munkát vezető kérdésfeltevésből – amely a magyar és a nyugat-európai jóléti rendszerek közti divergens és konvergens folyamatok azonosítását célozta – következik, hogy a munka a vizsgált területhez leginkább makroszinten, az általános folyamatok felől, a részleteket a legtöbb esetben mellőzve közelített. Érdeme a munkának világos felépítése: a bevezetés nem csak a kérdésfeltevést határozza meg precízen, de bemutatja a felhasznált forrásokat és közli az elemzés módszereit is. Tomka a nyugat-európai országok közti szórást is kiszűrő standardizált mutatók segítségével méri össze a magyar jóléti rendszereket nyugat-európai megfelelőikkel.

Az első nagyobb fejezet a jóléti kiadások alakulását vizsgálja, míg a következő azt tárgyalja, hogy a szociálpolitikai célokra fordított összegek melyik országban milyen formákban jutottak el a támogatottakhoz, milyen juttatások léteztek. A harmadik fejezet a juttatásokban részesülők körét vizsgálja, azt, hogy ki milyen jogon kaphatott támogatást, a következő témája pedig a jóléti intézményrendszer szervezete, az ellenőrzés mechanizmusai. Végül, az utolsó fejezet azt veszi számba, hogy milyen tényezők hatása nyomán alakultak a jóléti rendszerek Nyugat-Európa országaiban, illetve Magyarországon. A munka tehát a legáltalánosabb szintről, az adott országban jóléti célokra fordított kiadások összehasonlítása felől közelít az egyre konkrétabb elvi, intézményi, szervezeti, illetve végül politikai kérdések tárgyalásához. A szöveghez számos táblázat kapcsolódik, melyek a divergens és konvergens tendenciákat számszerűen jól áttekinthetővé teszik. Ennek köszönhetően a szöveg nincs túlszűfolva számadatokkal, a lényeges megállapítások világos megfogalmazását adja.

Az adatok összehasonlító elemzése révén Tomka Béla néhány kérdésben módosítani tudja az eddigi szórványos irodalom megállapításait, illetve olyan eredményekre jut, amelyek ütköznek a 20. századi magyar történelem egyes korszakairól szóló közvélekedésekkel. Az még nem meglepő, hogy a jóléti kiadások tekintetében Magyarország az egész században elmaradt Nyugat-Európától (bár, ha a különféle közalkalmazottak juttatásait is hozzászámítjuk a tb-költségekhez, akkor a második világháború előtt valójában nincs is nagy lemaradás), az viszont már inkább, hogy az 1930-as években Nyugat-Európa-hoz való közeledést lehet feltételezni a kiadá-

sok GDP arányos nagyságát tekintve, míg a második világháború után növekedett a különbség hazánk és a tőlünk nyugatabbra fekvő országok között: a lemaradás nagyobb volt 1980-ban, mint 1930-ban. A berendezkedő kommunista rendszer csekély jóléti teljesítménye azon is lemérhető, hogy – megint csak a GDP-hez arányított adatokat tekintve – a kiadások az 1970-es évek elejéig alacsonyabbak voltak, mint az 1930-as években. A jóléti szolgáltatásokra fordított összegek elköltésének módjában is megfigyelhetők azonban különbségek. A két világháború között a társadalombiztosítás körébe bevontak aránya számottevően kisebb volt Magyarországon, mint Nyugat-Európában, és e tekintetben nem is volt megfigyelhető közeledés. A biztosítási szolgáltatások relatív színvonala viszont meglehetősen magas volt, itt összességében nem beszélhetünk lemaradásról: 1945 után a biztosításba bevontak köre gyorsan és jelentősen bővült, ugyanakkor a szolgáltatások bérekhez mért színvonala alacsony volt. A bővüléssel párhuzamosan, bizonyos csoportokat politikai okokból diszkrimináltak a társadalombiztosítási ellátás terén is, amely jelenségnek nincs megfelelője Nyugat-Európában. Sajátos az is, hogy a hagyományos szegénygondozás teljes megszűnése miatt a társadalombiztosítás új funkciókat vett fel, illetve, hogy a jóléti célok megjelentek az árrendszer alakításában is, ami ilyen formában nem létezett a nyugati piacgazdaságokban. A diszkriminatív rendelkezéseket az 1950-es évek második felében fokozatosan leépítették és az 1960-as évek közepén a lefedettség már nem csak elérte, de meg is haladta némelyik nyugati országot. A társadalombiztosítás szervezetét tekintve Tomka szerint a magyar viszonyok a két világháború között megfeleltek a nyugat-európaiaknak, amennyiben a társadalombiztosítást a munkaadók és a munkavállalók által választott önkormányzat igazgatta. Ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy ez az autonómia azért a korábbihoz képest korlátozott volt, s a kormányzat szerepét növelő intézkedéseket nem csak a munkavállalói oldal, de a GYOSZ is ellenezte az 1927-es törvény tárgyalásánál. Vitathatatlan viszont, hogy a második világháború után a társadalombiztosítás felett a jogosultak, illetve a finanszírozók által gyakorolt kontroll megszűnése, valamint a politikai képviseleten keresztül megvalósuló közvetett ellenőrzés hiánya élesen elkülöníti a magyar és a nyugati intézményrendszert.

Összességében Tomka úgy látja, hogy a második világháborúig a magyar jóléti rendszer fejlődésének iránya megegyezett a nyugati országokéval. Azután viszont a divergencia évtizedei következnek, amikor a különbségek mind az elköltött összegeket, mind a szervezeti és jogi formákat tekintve nőttek. A fordulat valahol a hetvenes években következik be a folyamatokban, és a nyolcvanas években már egyértelmű a konvergencia. Ekkor Magyarországon a társadalombiztosítási kiadások nőnek – a nyolcvanas évek végén a GDP-hez mért növekedés különösen felgyorsul a gazdaság összehúzódása miatt –, míg Nyugat-Európában ebben az időben stagnálnak. A kiadások növekedése mögött azonban eltérő dinamikák húzódnak meg. A nyugdíjakra fordított összegek a hetvenes, nyolcvanas években gyorsan nőttek – és a nyugdíjak bérekhez viszonyított értéke sem maradt el a nyugat-európaiktól –, az egészségügyi kiadásoknál viszont nagy volt Magyarország lemaradása, ami a korokban még nőtt is. Sajátos volt a családtámogatások magas szintje is, ami szokat-

lan a nyugat-európaihoz képest, és szintén lényeges eltérés a munkanélküli segély hiánya. A jogosultsági és az intézményi formák tekintetében ugyanakkor a szocialista korszak végére összességében ismét közeledés figyelhető meg, amennyiben Magyarországon az Európában ismert különböző megoldások keverékei állnak elő. Míg a két világháború között a bismarcki típusú, gyakran konzervatívnak nevezett rendszer működött Magyarországon is, amelyben a rászorultsági elvvel szemben a munkaviszonyhoz kötődő járulékfizetés a döntő, addig a szocialista korszak végére, bár a nyugdíj-jellegű szolgáltatások és a táppénz továbbra is járulékhöz kötött maradt, az egészségügyi ellátás állampolgári jogon illetett meg mindenkit, e tekintetben tehát a brit, illetve a svéd rendszerhez közeledett Magyarország.

A könyv talán legizgalmasabb része – a jóléti rendszerek és teljesítményük leírása után – a miértekre keresi a választ. A modern jóléti állam kialakulásának többféle magyarázata van. Az egyik fontos megközelítés, amelyet funkcionalista iskolának neveznek, azt feltételezi, hogy az ipari társadalmakban mindenütt létrejönnek a többé-kevésbé hasonló rendszerek, mert a demográfiai és egyéb társadalmi strukturális tényezők ezt magukkal hozzák. A konfliktuselméleti megközelítés a politikai mobilizáció fontosságát hangsúlyozva úgy véli, hogy a társadalombiztosítás alakulásában a legfontosabb szereplők azok a tömegmozgalmak, amelyek az érintettek érdekképviseletét látták el. Mások ugyanakkor nagy szerepet tulajdonítanak a minták, mindenekelőtt a német kötelező biztosítás nemzetközi elterjedésének. S több olyan munka is létezik, amely e tényezők valamilyen szintézisével igyekszik megmagyarázni a társadalombiztosítás, illetve a jóléti állam megszületését és további fejlődését. Tomka Béla a magyar példa elemzésével azt mutatja meg, hogy valóban mindegyik tényező szerepet játszik a jóléti rendszerek alakulásában. A társadalom strukturális adottságai befolyásolták a társadalombiztosítás magyarországi fejlődését is, önmagukban nem magyarázzák azonban az első intézmények felállítását, hiszen 1891-ben, az első törvény meghozatalakor, Magyarország még messze nem volt ipari társadalom. Ugyanezért a társadalmi mozgalmakra támaszkodó magyarázat sem meggyőző, mivel ekkor nem voltak még számottevő szerveződések, amelyek a biztosítás bevezetését szorgalmazták volna. A szakszervezetek és a szociáldemokrácia a későbbiekben is csak közvetve befolyásolta a társadalombiztosítás további alakulását. Fontosabbnak tűnik a nyugati minták követése a kötelező biztosítás bevezetésénél, majd pedig az egyszer már felállított rendszerek fejlődésének saját belső kényszerei. A fejlődést befolyásoló legnagyobb súlyú tényezőnek azonban a politika tűnik. A különféle jellegű politikai rendszerek elitjei különféle szempontokat követve, különféle ideológiai koncepciók jegyében alakították a jóléti rendszereket. A társadalomtörténet-írás számára talán ez Tomka Béla könyvének legfontosabb tanulsága: a különféle strukturális adottságok, a társadalmi konfliktusok és a politika bonyolult viszonyrendszerében alakulnak a társadalmat meghatározó folyamatok.

Tomka Béla könyve biztos kiindulópontot nyújt a további, részletekbe menő kutatások számára. A magyar jóléti rendszer 20. századi alakulásának áttekintése és a többi európai országéval való szisztematikus összehasonlítása lehetőséget teremt

arra, hogy az egyes problémákat – amelyeket hosszan sorolhatunk a társadalombiztosításnak a szolgáltatásokból részesülők életvitelében betöltött funkciójától az egyes tb-törvények megszületése körüli küzdelmekig – a jövő, részletekbe menő kutatások immár a magyar jóléti rendszer 20. századi fejlődésének kontextusába ágyazva vizsgálhassák.

Bódy Zsombor

Eva Fodor: Working difference. Women's Working Lives in Hungary and Austria 1945–1995

Duke University Press, Durham and London, 2003. 207 oldal

A társadalmi nemek vizsgálata, a nőtörténetírás az 1980-as évektől színesíti a társadalomtörténeti kutatások palettáját. A *van-e a nőknek történelmük?* programindító és valójában tudományágat teremtő kérdésre adott feleletként azóta számtalan mű született, melynek deklarált célja a nők „megtalálása”, illetve „beleírása” a történelembe. A nők helyzetével foglalkozó szakirodalom általában arra fókuszál, hogy miként válik a társadalmi keresztmetszetben mintegy másodlagos réteggé a nemi hovatartozás, a nemek közti természetes különbségek miatt merevednek sok esetben tradícióvá és hatnak társadalmi különbségekként.

Fodor Éva új összehasonlító munkájában a magyar és az osztrák nők foglalkozási jellegzetességeinek, a hatalmi pozíciókból való kirekesztésének, illetve az ezekbe való befogadásának társadalmi jelenségét vizsgálja gender-specifikus megközelítésben, a második világháborútól a 20. század végéig. A szerző átfogó képet ad arról, milyen volt a nők hivatalosan deklarált és tényleges helyzete a magyarországi államszocializmusban és a kapitalista osztrák társadalomban; milyen mértékű volt mobilitásuk és milyen eszközökkel korlátozták azt, illetve milyen „befogadó” mechanizmusok jellemezték a két különböző politikai berendezkedésű országot.

Fodor Éva neve a szegénység-kutatásokkal foglalkozók számára csenghet ismerősen, hiszen e tárgyban jelentek meg elemző cikkei.¹ *Working difference* című munkájának alapját a Kalifornia Egyetemen megkezdett doktori disszertációja adta, melyet a Dartmouth Egyetemre kerülve (ennek Szociológia Tanszékén oktat jelenleg is) „vaskosított” – gyakori magyarországi és ausztriai kutatóutak eredményeképpen – önálló monográfiává.

A címben megfogalmazott vállalkozás a két összehasonlított országra jellemző gazdasági, politikai, ideológiai, társadalmi környezet különbözősége miatt egyszerre problematikus és izgalmas. A nők lehetőségeit a munkaerőpiacon, a munka világában két eltérő terepen, ellentétes társadalmi környezetben és politikai helyzetben veszi górcső alá.

A szerző a társadalomtudományos történetírás színrelépésétől széles körben elterjedt összehasonlítást választja módszerül. E törekvés teszi a könyvet az olvasó számára átláthatóvá és rendszerezetté. A két országot nem külön-külön tárgyalja, hanem a tematikusan felépített fejezetekben egy-egy meghatározott szempont szerint elemzi az adott részproblémát, egymással közvetlenül összevetve Magyarországot és Ausztriát. Minden fejezet végén összegzi a benne foglaltak lényegét, fő mondanivalóját, egyben előrevetíti a következő rész témáit, fő gondolatait, megjelöli

1 Fodor, Eva: Gender in transition: unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics and Societies* 11. (3) 1997; Fodor Éva: A szegénység elnőiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle* 2001/4.

a fejezetek közti kapcsolódási pontokat, aminek eredményeképpen az egymással dialogizáló, egymásra épülő, egymást jól kiegészítő részekből egységes mű születik. A táblázatok, a magyar és osztrák nőikkel készült interjúrészletek, az idézett korabeli dokumentumok segítik az értemezést. A könyv végén található, a nők társadalmi helyzetét, szerepét befolyásoló magyar és osztrák törvények kronológiáját ismertető függelék szintén a mű javát szolgálja.

A szerző korábbi kutatási eredményekre alapozva, kvantitatív szociológiai módszereket alkalmazva, új, árnyaltabb következtetéseket von le az adott korszak társadalmában kialakuló nemek szerinti szerepekről, mobilitási lehetőségekről, amelyek kiegészítik az eddigi történeti, szociológiai megállapításokat. A szerző a statisztikai felmérések alapján készített adatbázist logisztikus regresszióval elemzi, bemutatva a társadalmi nemek érvényesülési lehetőségeit, melyhez további megbízható alapot nyújt a korszakot megélt magyar és osztrák nőikkel készített interjúk és a levéltári anyagokból kiragadott találék részletek kvalitatív elemzése. A kvantifikáció kiterjedt alkalmazása teszi az összehasonlító módszert igazán eredményessé, hiszen a mérhetőség, a forrásadatok mennyiségi mutatókkal történő formalizálása révén válik valóban szemléletessé a különféle jelenségek egymáshoz viszonyítása. Fodor egybegyűjti a két országban a nők és férfiak eltérő mobilitási lehetőségei háttérében meghúzódó okokat. Vizsgálatának kiindulópontja 1945, hiszen általánosságban elmondható, hogy a második világháború után omlottak le azok a gátak, melyek előtte a nők szakmai mobilitását akadályozták, illetve a mobilitási zsákutcát jelentő háztartási alkalmazottak csoportja felé terelték őket.

A *Working difference* tárgya sokrétűbb, mint amire a cím utal, hiszen nemcsak a nők munkaerőpiaci helyzetének változásáról kapunk képet; a gondolatgazdag elemzés árnyaltan vizsgálja, miként módosultak a nőkről és férfiakra alkotott képzetek az államszocializmus és a kapitalizmus társadalmi rendszerében, illetve a két eltérő társadalmi-hatalmi struktúra milyen hatást fejtett ki a nemek kapcsolatára, elsősorban a munka szférájában. A nők helyzetének változását egy osztrák–magyar vegyes házassággal létrejött család nőtagjai három generációjának élettörténete révén elemzi a szerző. Az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi, politikai, gazdasági örökségével magyarázza, hogy a második világháború végéig a középosztálybeli nők helyzete sok tekintetben hasonlóságot mutat Magyarországon és Ausztriában, többek közt abban, hogy kb. minden harmadik nő dolgozott, amit a házasságkötés, gyerekszületés után általában abbahagytak. A negyvenes évek közepétől azonban elentétes tendenciák mutatkoztak a két országban. 1945 után Magyarországon – miként a szovjet blokk országaiban mindenütt – a szakirodalom által „állami feminizmusként” emlegetett nőpolitika a nőket – elsősorban a gazdaság munkaerő-szükségletének kényszerítőereje miatt – fokozott munkavállalásra serkentette. Ausztriában ugyanakkor a nők munkaerőpiaci részesedése az ellenkező irányba mozdult: a fizetett munkát végző nők aránya a hetvenes évekig csökkent. A kilencvenes évek közepén azután ismét összehajló tendencia bontakozik ki, az osztrák és a magyar nők munkaerőpiaci és oktatásbeli részvétele hasonlónak vált.

Ezzel kapcsolatban Fodor Éva hangsúlyozza, hogy a kapitalista és a szocialista társadalom vezető rétegeinek hatalmi legitimációja különböző alapokra épül. Egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a hatalom eredetére vonatkozó klasszikus elméletek figyelmen kívül hagyják azt aényt, hogy a *nem* a hatalom egyik legmarkánsabb forrása. Ezt tovább gondolva, a két ország történelmi kapcsolatainak, eltérő társadalm szerkezetének részletes taglalása után, a két ország vezető rétegeinek (a szervezeti hierarchia csúcán dolgozó, alkalmazott vezetők, pl. intézményvezetők, osztályvezetők, politikai vezetők a pártban, egyesületekben) formálódásában szerepet játszó valódi különbségekre világít rá. Ausztriában mindenki számára előnyt jelentett az örökölt kulturális vagy gazdasági tőke és a felsőfokú végzettség. Magyarországon a szocialista szabályok miatt a gazdasági tőke jelentéktelennek számított, helyét a politikai lojalitás töltötte ki. A párttagság nemcsak a politikai megbízhatóság indikátora volt, hanem útlevelel a vezető pozíciókhoz. A szocialista éra végső időszakában azonban elegendő képzettség, egyetemi diploma nélkül a politikai tőke önmagában csak korlátozott lehetőségeket nyújtott. Mégis, az eltérő mobilitási szelek ellenére, mindkét országban különböző származású emberek emelkedhettek vezető pozícióba.

A két ország közötti különbség azonban nemcsak ebben áll, hanem a hatalmi posztok nemek szerinti megoszlásában is. Bár a munkakörök nemek szerinti horizontális és vertikális szegregációjában megfigyelhetők azonosságok is, alapvető különbség, hogy míg Magyarországon a nők „korlátozott befogadása a hatalomba” elv volt jellemző, addig Ausztriában a nyolcvanas évekig a „teljes kizáráshoz” ragaszkodtak. Ennek következtében az osztrák nők jobban érezhették a nemi egyenlőtlenségeket a munkahelyi pozíciókban, mint magyar kortársaik, ám ez mégsem azt jelenti, hogy a felső vezető állások felé irányuló mobilitásba Magyarországon a nők korlátozás nélkül bekapcsolódhattak volna. A Magyar Dolgozók Pártja lehetővé tette ugyan a nők vezetők közé kerülését, de ez főleg a középszintű és alsó-középszintű pozíciókat jelentette, míg a nagy presztízsű, nagy tekintélyű tisztségek szinte kizárólag a férfiakat illették. Ezt nevezi Fodor Éva – szokatlan módon alkalmazva e szituációra a fogalmat – „oszd meg és uralkodj” politikának.

A nők hatalmi pozíciókból való kirekesztésének módozatai és eszközei annyiban mutatnak hasonlóságot a két országban, hogy a célt mindkét országban a helyben legfontosabb tőketípushoz való hozzájutás korlátozásával érték el. Ausztriában a kulturális tőkéhez való hozzájutás képezte a szűk keresztmetszetet, Magyarországon a politikailag megbízhatatlanabbnak titulált nők pártbéli rangokból való részleges kirekesztése idézte elő ugyanezt. Fodor arra is rávilágít, hogy bár Magyarországon a nők sokkal kevésbé szembesültek nemi diszkriminációval a felsőoktatásban, mint Ausztriában, egyetemi vagy főiskolai diplomájuk nem feltétlenül könnyítette előrejutási lehetőségeiket. Ellenben, jóllehet az osztrák nőknek kevésbé volt lehetőségük egyetemre, főiskolára járni, mint magyar társaiknak, akinek ez mégis sikerült, az olyan kulturális tőke birtokába jutott, mely által érvényesülési esélyei megsokszorozódtak, igaz, ez főleg a nyolcvanas évekre vonatkozik.

A mű kritikájaként talán annyit jegyeznék meg, hogy a könyv szerkezetét tekintve néhol kissé egyoldalú, a szerző az 1945-től 1995-ig tartó időszakban való barangolás során nem egységesen „időzik” a különböző periódusoknál, s bár megindokolja a hangsúly nyolcvanas évekre helyezését, az azt megelőző és az utána következő – a téma szempontjából amúgy nagyon is meghatározó – évtizedek kidolgozása kissé elnagyolt. Az egyenletlenség – Magyarország túlsúlyával – a két összehasonlított országra vonatkozó ismeretekben, adatokban is megmutatkozik, ettől pedig a komparáció válik kissé „féloldalassá”. Eljárásának okát Fodor a magyar források nagyobb mennyiségével indokolja.

A kötetből világosan kirajzolódik az az 1945 és 1995 közti időszakra jellemző ív, ami egyaránt sajátossága a két összevetett országnak: a nők társadalmi szerepvállalásának lehetőségei analóg helyzetből indulnak, majd ez egymástól teljesen eltérő gyakorlatot követő évtizedek után, a 20. század végére ismét konvergens tendenciát mutatnak. A *Működő különbség* egy olyan történelmi időszakot mutat be, melynek a társadalmi, nemi szerepeket „formázó” intézkedései mai napig meghatározó módon alakítják a férfiak és nők életlehetőségeit, egymáshoz való viszonyukat, munkaerőpiaci helyzetüket, családi kapcsolataikat. Ebben rejlik a könyv relevanciája, ezért a múlt század második felének kelet-közép-európai társadalomtörténetét és a társadalmi nemek világát kutatók egyaránt haszonnal forgathatják.

Gyarmati Gyöngyi

A kolhozról az önálló termelőszövetkezetiig

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*

/Politikatörténeti Füzetek XVIII./ Budapest, 2001, Napvilág Kiadó, 162 oldal

„...egy szocialista államban, szocialista társadalmi viszonyok között el kell ismerünk a szövetkezeti tulajdont is következő szocialista tulajdonnak.” Ez a szerző által is idézett mondat Kádár János kijelentése, melyet egy 1966. október 13-i MSZMP KB ülésen tett. A legfelsőbb szinten is nyíltan deklarált új szocialista tulajdonfelfogás lényegében az 1967-ben megszületett szövetkezeti törvény ideológiai alapját is képezte. A mezőgazdaságban kialakult gazdasági mechanizmusok legalizálását, sőt, azok állami támogatását tükrözi, egyben az új gazdasági mechanizmus decentralizációs reformjának kezdete. Mindez részben a hrucsovi nyitáshoz, részben a régi dogmatikus restaurációtól való kádári elhatárolódás következményeként is felfogható. A vezetés felismerte – és ezt szorgalmazta Hruscsov néhány külpolitikát érintő megjegyzése is –, hogy nem lehet egy az egyben követni a szovjet mintát, így a kolhoz sem, mivel egészen mások a hazai társadalmi, gazdasági viszonyok és az ezekben rejlő értékek, lehetőségek. Rendszeressé váltak a szövetkezeti kérdés rendezéséről szóló párt illetve társadalmi mozgalmak vitái (*korábban Petőfi kör*), a regionális és országos szövetkezeti megbeszélések, illetve sajtóviták (ebben a *Szabad Föld* és a *Népszabadság* járt az élen). Az 1957 és 1960 között lezajlott Dögei–Fehér vita is jól szemlélteti a szovjet mintát hűen követni kívánó dogmatikusok, illetve a megújító, a gazdasági racionalizmus és az életszínvonal növekedést szorgalmazó reformerek küzdelmét a politikai vezetésben.

A kialakult viszonyokat szemléletesen jelenítik meg Márkus István szociográfiai, vagy Berend T. Iván, Donáth Ferenc, Erdei Ferenc, Szakács Sándor munkái, hogy csak a legfontosabb szerzőket említsük. Varga Zsuzsanna elemzésében, előbbi szerzőkre is támaszkodva, alapvetően azonban mégis új levéltári dokumentumok, illetve a gazdag sajtó- és propagandaanyagok elemzése révén szemléletesen mutatja be a termelőszövetkezeti és a politikai vezetés konfliktusait, valamint az érdekérvényesítés folyamatainak történetét, annak fontosabb állomásait.

A szerző bevezetőjében részletesen tárgyalja a háború előtti magyar agrártársadalom sorsát befolyásoló tényezőket, illetve az 1945 utáni agrárfejlődés problémáit. Az első kollektivizálási hullám 1949 és 1953 között, a Rákosi éra keményvonalas, kizárólag a szovjet kolhoz-mintát követő, adminisztratív eszközeivel folyt. 1953-ig a szövetkezeti mintaalapszabálytól semmiféle eltérést nem tartottak megengedhetőnek. A mintaalapszabály a tsz-eket nem elsősorban gazdasági szervezetként, hanem „mozgalmi egységként kezelte, s így kevésbé mutatott irányt, hogy miként szervezzék meg a közös gazdálkodást. Az érdekeltséget alácsúsztató maradékelvet és

munkaegységrendszert a kötelező mintaalapszabály írta elő. A maradékelv lényege, hogy a tsz-tag – az egyéni gazdálkodóval szemben – csak akkor kaphatta meg részeseését, ha a szövetkezet teljesítette az adminisztratív célokat (a kitűzött tervet), és feltöltötte a termelési alapokat. Így csak az ezen célok teljesítése után megmaradt szövetkezeti vagyont osztották ki a tagok között. Ez a maradék azonban általában egyáltalán nem fedezte az év elején meghatározott munkaegység értékét, így jóval alacsonyabbak lettek a teljesített munkaegység után kifizetett járadékok, s nem biztosíthatták a munkaerő újratermelését. A mintaalapszabályhoz szó szerint igazodó tsz-ekben dolgozók ehhez az összeghez is csupán az év végi zárszámadáskor juthattak hozzá, sőt, a tsz-ek akár tartozást is megállapíthattak velük szemben.

A munkaegység nagy hátránya volt, hogy kizárólag az elvégzett munka mennyiségét fejezte ki, illetve ennek hajszolására kényszerítette a termelőket, ami a minőségi munka (termelékenység, munkafegyelem) alapos romlásához vezetett. Ráadásul a munkaegységek teljesítéséhez előírt munkanormákat igen aránytalanul állapították meg, nem beszélve arról, hogy rendkívül nagy adminisztrációt és irányítói apparátust igényelt (tervezés, normaszámítás, ellenőrzés). E feladatokat rendszerint a megyei, járási tanács illetékes osztályai, valamint a Magyar Nemzeti Bank (továbbiakban MNB) helyi fiókjai látták el.

Varga Zsuzsanna olvasatában az 1956 végén, 1957 elején végbement, agrárnépességet érintő változások címszavakban a következőképpen összegezhetők: a kötelező beszolgáltatás végleges eltörlése, áttérés a felvásárlási rendszerre s ehhez új mezőgazdasági árrendszer felállítása, a kötelező vetési tervek (a kenyérgabonát kivéve), valamint az értékesítési kényszer megszüntetése. Korlátozott mértékben, de lehetővé vált a föld adásvétele, továbbra is engedélyezték a tsz-ből való kilépést. A tagság deklarált célja a szövetkezeti önállóság erősítése lett, a gépállomások pedig egyre inkább önálló, vállalati gazdálkodásra tértek át. Ezt a folyamatot szokás „korlátozott visszaparasztosodásnak” nevezni, hiszen a feltételek kedvezőbbre fordulása miatt meglehetősen sokan próbálták újrakezdeni az önálló gazdálkodást.

A tsz-ek gazdálkodási gyakorlata és a mintaszabályzat előírásai között már olyan nagyok voltak az eltérések, hogy e problémával az országos vezetés is kénytelen volt foglalkozni és véleményt nyilvánítani. A szerző részletesen bemutatja a mezőgazdasági politikában kialakult, valamint az agrártársadalmat feszítő ellentmondásos helyzetet, s az ennek következtében létrejött koegzisztenciákat. Ilyen ellentmondás volt, hogy a tagok gyakran a megengedettnél nagyobb háztáji földön gazdálkodtak. A tsz-tagok alig vettek részt a közös munkában, nem erőltették a brigádszervezetet, hanem a termelőszövetkezeti közös üzem területét osztották fel művelésre a családok között. A kívülről irányított, bürokratikus kötöttségekkel terhelt, kevés jövedelmet hozó közös gazdaság semminemű megtartóerővel nem bírt, így elsősorban az önálló gazdálkodás, illetve – később – a háztáji árutermelés látszott kifizetődőnek. Amíg a megszűnő „kilépéstiltás” következtében sorra bomlottak föl a tsz-ek, addig a magánbirtokosok száma megkétszereződött. A szövetkezetek egy része újjáalakult, de jellemzően már kevesebb földterülettel bírtak, ami elsősorban a középbirtokos parasztság nagyarányú kilépésének volt köszönhető.

A szövetkezetekbe belépett „maga ura” parasztok közel 80%-a hagyta el így 1956/57-ben a szövetkezeteket, ezzel szemben – illetve ennek folyamányaként is – a földnélküli agrárproletárok aránya 20%-al nőtt.

Az egyes régiók eltérést mutattak a szövetkezeti belépési hajlandóság tükrében. Főként a dunántúli falvakban tartották magukat erősebben az önálló vállalkozó, paraszti, kistermelői hagyományok, míg az Alföldön az agrárproletárok és a törpebirtokosok nagyobb aránya, illetve általában a földek gyengébb várható terméshozama és aranykorona értéke miatt, kisebb volt a kollektivizálással szembeni ellenállás. A szerző a kötetben érzékletesen utal erre, amikor leírja a Baranya, Vas és főként Zala megyei földrészosztásokat, illetve szemlélteti a tsz-bomlási folyamatokat.

A termelés „újraönállósulását” aggodalommal figyelő politikai vezetés felismerte, hogy az egyéni termelők szövetkezetbe történő belépése, illetve a tagság megtartása vonatkozásában a legfontosabb és legsürgetőbb feladat a termelési biztonság és az anyagi érdekelttség, más szavakkal a munkaerő-ellátottság, illetve a munkafegyelem biztosítása. A felsorolt hiányosságok már a szövetkezetesítés kezdetétől, az ötvenes évektől kezdve fő problémái a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. A probléma megoldására tett kísérleteket és az azokat kísérő vitákat szemléltetik a szerző által bemutatott minisztériumi és pártiratok, melyek közül kiemelt jelentőségű a Központi Vezetőség (KV) Mezőgazdasági osztályának 1956. okt. 22-i határozata, amelyben körvonalazódik, hogy a termelés hatékonyabbá válásához elengedhetetlen a begyűjtési rendszer eltörlése, illetve az árrendszer módosítása, ami egyben az ideológia, a tulajdonfelfogás részleges korrekcióját is szükségessé tette.

Az 1959–1961 között bekövetkezett irányváltás a párt és a kormány mezőgazdaság- és tsz-politikájában utat nyitott a vitás kérdések rendezésére, elősegítve a szövetkezetek visszaállítását, majd konszolidációját. Végül is győzött az új gazdasági szemlélet a kolhozformához való visszatérést szorgalmazó vonallal szemben. A szövetkezetesítés második hulláma (1959–1961) érzékelhetően a Szovjetunió nyomására indult, ami a konzervatív kolhozpárti politikusok ideiglenes térnyerését és a minतालपसुवलय visszaállításának törekvését célozta. A MSZMP és Mezőgazdasági Minisztérium szinte az összes magánbirtokost kötelezte a közös gazdaságba történő belépésre, ám elődei hibáiból tanulva, igyekezett megteremteni a termelők motivációit. Ráadásul a földdel rendelkező gazdaparaszatok gyermekei – szakértelmükből adódóan is – könnyen válhattak szövetkezeti vezetőkkel, mivel 1962-ben megszűnt az ezt korlátozó „osztályidegen származásúakat kizáró” rendelet. Mindezekkel párhuzamosan radikálisan lecsökkentették a megyei, járási mezőgazdasági osztályok tevékenységét és létszámát, amit a szerző statisztikai adatokkal is igyekszik alátámasztani.

A kádári politika fókuszába a kollektivizálás végeztével a konszolidáció, a mezőgazdaságban dolgozók életszínvonalának emelése került. 1963-ban úgy nézett ki, hogy a reformok a szövetkezeti törvény formájában de facto de jure teremtik meg és rendezik végre a szabályozás hiányából fakadó változó értelmezéseket, és a helyi tanácsi szervek egyedi elbírálásának „szokását” s a tsz-eket korlátozó intézkedéseit.

Nos, ez elmaradt, csak miniszteri rendeletek, ajánlások születtek a helyzet rugalmasabb kezelésére. Ám mivel ezek nem voltak kötelező érvényűek, növelték a szövetkezetek függését, így kiszolgáltatottakká váltak a helyi tanácsi, valamint a pénzügyi, MNB apparátus – hatalmukat és befolyásukat sokszor ezzel is demonstráló – funkcionáriusaitól. Az MNB helyi fiókjainak hitelt kellett nyújtani a tsz-ek átszervezéséhez, illetve az előlegek kifizetéséhez, mivel a gazdaságok nagy része saját erőforrásból képtelen lett volna ezt megtenni.

Az 1966-tól bevezetett változások révén – két évvel korábban, mint a gazdaság más területein – a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben bevezették a tervutasítókat szabályzókkal helyettesítő gazdaságirányítást. Ebben igen nagy szerepe volt annak, hogy az 1963-ra elkészült mezőgazdasági reformtervezet – nagymértékben építve a tsz-ek helyi kezdeményezéseire – egészében véve feltárta az agrárium leg-sürgetőbb problémáit, s kijelölte a későbbi orientálódási pontokat: a tsz-ek öngazdálkodását és egyenjogúságát. A törvény előkészítésre 1964 és 1967 között került sor. Az 1967. évi III. törvényben rögzített termelőszövetkezeti egyenjogúság érvényesítése azonban nem ment minden nehézség nélkül, mutat rá írásában a szerző. Főleg a szövetkezet és a bank, valamint a gazdaság és az állami felvásárló, illetve feldolgozó vállalatok kapcsolatában jelentkeztek problémák. Az MNB monopolhelyezete továbbra is megmaradt.

A folyamatokat összegezve, a szerző végül arra a következtetésre jut, hogy az általános reformmunkálatok során tudatosan törekedtek arra, hogy a szövetkezeti szektorban jól bevált üzemszervezési, gazdálkodási, vállalkozási formákat az állami tulajdonú vállalatokban is hasznosítsák. „Bizonyítottá vált tehát, hogy ez az 1966-os reformkoncepció és az 1968-as reform nem utólagos, a magyar mezőgazdaság (jórészt későbbi) sikerei által szült elképzelése volt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a felismerések és azok alkalmazása között továbbra is maradt fáziseltolódás.”

Az is figyelemreméltó, hogy ugyan már 1957-ben elkezdődtek az új szövetkezeti törvény előkészítő munkálatai, ám ez csak tíz évvel később realizálódott. Az alapvető kérdések – mint „a kettős feladat” problematikája, ti. hogy a magán kisárutermelő gazdaságok hatékonyabban, ezáltal sokkal jövedelmezőbben termeltek a szövetkezeteknél; az alacsony szövetkezeti jövedelem miatt a fiatalok elvándoroltak az iparba – szükségessé tették a szabadpiaci mechanizmusok részbeni elfogadását (legitimé válását). A második gazdaság így, ha részlegesen is, de teret biztosított a magántulajdon kialakulásának, amely teljes mértékben ellentétes volt a szovjet vagy akár a környező „baráti” országok agrárpolitikájával, illetve a kollektivizált mezőgazdasági termelés tulajdonviszonyaival és annak törvényi szabályozásával. A háttérjének az áruterelésben betöltött szerepének elismerése és legalizálása kulcsfontosságú lépés volt, hiszen a termelő (illetve a mezőgazdaságban dolgozó) családok jelentős részénél már ekkor a jövedelem több mint fele a második gazdaságból származott.

A sajátosan létrejött termelőszövetkezetek születéséről, működéséről és szerepük értékeléséről eddig számos feldolgozás jelent meg. Jelen kötet két vonatkozás-

ban is új ismeretekkel gazdagítja tudásunkat. Mindenekelőtt azzal, hogy szerzője elsőként dolgozott fel ebben a témában korábban zárolt levéltári anyagokat, valamint összegzett a sajtóban megjelent politikai vitacikkeket. Másrészt vizsgálódásai az érdekviszonyok evolúciójára irányulnak, s ez alkalmas leginkább annak bemutatására, hogy hogyan és miért került sor a kudarcba fulladt kolhozosítás után olyan mezőgazdasági szövetkezetek kialakítására, konszolidálására, amelyek fokozatosan összhangba kerültek a hazai viszonyokkal.

A szerző tényszerűen ismerteti a hatalmi szervek és a termelőszövetkezetek tagsága közötti szüntelen vitákat, valamint a megkötött kompromisszumok sorozatát, s érzékelteti a Kádár-rendszer formálódó politikai stílusának némely általánosabb érvényű jellegzetességét is. A kötet a változások lényegi vonásaira hívja fel a figyelmet akkor, amikor a szocialista gazdasági viszonyok közötti agrárfejlődésünk igen sajátos történetét ábrázolja. A nyolcvanas évekre a javuló gépesítés, szakképzés révén a termelékenység és a minőség olyan színvonalú javulását tapasztalhatjuk, hogy sok tsz elérte azt a fejlettségi szintet, amivel már a nyugat-európai országokba is képes volt exportálni terményeit. Elmondható, hogy az élelmiszeripar – az ország adottságainak megfelelően – ismét Magyarország húzóágazatává vált. E folyamatok következményeként tagadhatatlanul nőtt a vidéki lakosság életszínvonala, az urbanizálódó vidéki ember életmódjában gyökeres változások történtek, ám ennek árával a későbbiekben kellett szembesülni.

Varga Zsuzsanna immár három éve megjelent munkája nem kapott eddig kellő visszhangot a történeti/agrártörténeti irodalomban, pedig megítélésem szerint kiemelt helyet érdemel. Több továbbgondolásra érdemes kérdést is felvet. Az egyik ilyen Kádár habitusa, illetve a kádári politikai program szerepe az események ilyen alakulásában. Kádár és vezetése tudatosan nem akarta a szövetkezetekre bízni a gazdálkodás módjának megválasztását, hanem azt felülről, centralizáltan kívánta megoldani (mint általában minden más társadalmi kérdést). Ez a sajátos kádári egyensúlyozó politika révén, a „húzd meg, ereszd meg” elven keresztül érvényesült. A reformok előtt, pontosabban azokkal párhuzamosan, Kádár meg akarta szilárdítani hatalmát, ezért a reformok híveinek nem adott szabadkezet, de egyben „megvédte” a szövetkezeteket a dogmatikusok „újrakolhozosítási” törekvéseitől.

Egy másik érdekes és új elem az írásban a kollektivizálást követő irányváltás, a tsz-esítés második hullámának időszakában zajló folyamatok megítélése, időbeli elhelyezése, amely talán a leginkább vitatható. Varga Zsuzsanna az önálló szövetkezet felé mutató változások megindulását az 1956. októberi események előttre helyezi. A szerző által bemutatott levéltári források alapján az új gazdasági szemlélet már a kollektivizálás második hullámának megkezdését megelőzően, sőt magában a tsz-esítés folyamatában, annak módjában megjelent, mégis úgy vélem, csak az 1967-es szövetkezeti törvény megszületése után kerülhetett igazán előtérbe és válhatott meghatározóvá. Mindezen megállapítások polarizálják a Kádár-rendszerrel alkotott képünket, s új szempontokkal is gazdagíthatják a korszakról folyó történeti diskurzust. A könyv olvasatában azt is elmondhatjuk, hogy a szövetkezetek sajátos működése szerves részét képezte az uralom Kádári koncepciójának és kommuni-

kációjának: első lépés a hatalom megerősítése és egyedülként való elismertetése, majd centralizált reformok útján az emberek politikai neutralizálása, a fogyasztás felé terelése, ezzel új életcélok elérhetőségének biztosítása, az életszínvonal növelése.

Havadi Gergő

Szvitecz Zsuzsanna (szerk.): Rákstatisztika a kezdetektől a huszadik század közepéig

Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2002. 220 oldal

A KSH 2002-ben újtára indította a *Fejezetek az egészségügyi statisztika történetéből* című kiadványsorozatot. A tervek szerint a kötetek az egészségstatisztika különböző területeit érintik, ismertetik az egészségügyi ellátás jellemzőit, az egyes betegségeket, adatgyűjtéseket, azok feldolgozásának körülményeit és sajátosságait. (VII.) A sorozat első köteteként jelent meg 2002-ben a *Rákstatisztika a kezdetektől a huszadik század közepéig* című munka.

A rákstatisztika, illetve általában a rákos betegségek kérdésköre a századforduló és az 1910–20-as évek magyarországi egészségügyének egyik központi témája volt. Ez az az időszak, amikorra hazánkban is végbemegy az Abdul R. Omran demográfus által „epidemiológiai átmenet”-nek nevezett folyamat, amely során a fertőző betegségek elsődleges szerepét a mortalitás meghatározásában a krónikus betegségek dominanciája váltja fel.¹ Ezen „átmenet” következtében a krónikus (elsősorban daganatos és keringési) betegségekre egyre nagyobb figyelem is irányul – egyre nagyobb teret nyernek mind az orvosi érdeklődésben, mind a mindennapi közgondolkodásban. A rákstatisztika kiemelt fontosságának másik összetevője az, hogy történetének áttekintésével a morbiditási, illetve mortalitási statisztika általános fejlődését, javulását is nyomon követhetjük. A rákstatisztika fejlődése nagymértékben függ a betegségi, illetve haláloki diagnózisok pontosabbá válásától. Zalka Ödön szerint a rákhalálozás növekedése egyenesen a halálozási statisztika korabeli hibáira mutat rá.²

A kötet Dr. Péter Zoltán orvostörténeti írásával indul. A szerző a daganatos betegségek első észlelésétől és diagnosztizálási próbálkozásaitól (Paracelsus, Georgius Agricola) indulva ismerteti a diagnózisok és a gyógyító eljárások alakulását, az első rákbeteg-összeírási kísérleteket, bemutatja a daganatos betegségek kóroktanának történeti fejlődését, valamint a kockázati tényezők kutatásának kezdeti lépéseit is.

A kötet a magyarországi rákstatisztika ismertetésével folytatódik. Módszere meglehetősen sajátos: egyes fejezetei nem kifejezetten tanulmány-jellegűek, sokkal inkább hasonlítanak a forrásszemelvényekhez. A készítő (készítők?) a korabeli irodalmakból származó szövegrészeket saját értelmező szöveg nélkül, esetenként minimális, egy-két szavas, vagy egy mondatos átkötésekkel egymás mellé rendezte. Ez az eljárás azt eredményezte, hogy a kötetnek nincs a szó szoros értelemben vett szerzője. (Kivételt képez a teljesen más jellegű, fentebb említett első fejezet.) A problémával már az impresszumban is találkozunk. Eszerint a könyv a *KSH Népesedés-*

1 Omran, Abdul R.: The epidemiological transition. *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 1971/4. 509–538.

2 Zalka Ödön: *Rákstatisztika. A székesfővárosi Szent István kórházcsoport 1896–1935. évi boncolási anyaga alapján*. Budapest, 1935. Szfv. Statisztikai Hivatala.

Egészségügyi és Szociális Statisztikai Főosztály Egészségügyi Statisztikai Osztályán készült. Szerkesztette Dr. Szivitecz Zsuzsanna, összeállította Györke Judit. Az I. fejezetet írta Dr. Péter Zoltán. A szerkesztés és az összeállítás közti különbséget nem értem, a nem egyértelmű szerepmegjelölések azonban sajnálatosan megnehezítik a kötetre történő esetleges szakirodalmi hivatkozások elkészítését és értelmezését.

A kiadvány nem vállalkozik arra, hogy értékelje a korabeli rákstatisztikai eredményeket, ez azonban a téma természetéből és a gondos szerkesztésből adódóan a felhasználónak nem jelent különösebben nagy problémát. A második fejezet, *A rákstatisztikák kialakulása*, különösen jól szemlélteti, hogy az adatokat abszolútizáló, pozitivista statisztikai szemléletmód az egészségügyi statisztika ezen ágát már a kezdetekkor sem jellemezte. A rák terjedésének okaira vonatkozó vita (tényleges terjedés, más betegségek eltűnése, az életkor növekedése miatti előtérbe kerülés, a diagnosztika pontosabbá válása) részleteinek idézése jól mutatja, hogy az egykori szerzők tisztában voltak az általános demográfiai mutatókkal, a statisztikai módszerek korlátjaival és az egyes egészségügyi kérdések statisztikai felmérésének nehézségeivel. A következő fejezet a rákstatisztika fajtáival (halálozási-, boncolási-, morbiditási-, kórházi betegforgalmi-, betegbiztosítási statisztikák), jellemzőivel, használhatóságával és fogyatékoságaival ismertet meg bennünket, szintén jól alkalmazva a korabeli önreflexióra épített értékelés módszerét. A negyedik fejezet (*A rákstatisztikai kiadványok*) ezen statisztikafajták szerint csoportosítva mutatja be a legjelentősebb(nek ítélt) rákstatisztikai munkákat. A fejezet kiemelt részletességgel elemzi Dollinger Gyula és Vargha Gyula 1904-es első országos rákmorbiditási felvételét, emellett kisebb teret hagy a későbbi (egyébként pontosabb és használhatóbb) felmérések, feldolgozások ismertetésének. Ebben a fejezetben nem tud érvényesülni az eddig jól alkalmazott „kvázi-kritikai” módszer, az összeválogatott szövegrészek jó részét a felvételek módszertanát ismertetik, az egyes konkrét közlemények tudományos szempontú felhasználhatóságára vonatkozóan azonban szinte semmit nem tudhatunk meg.³

A kötet ötödik fejezete a daganatos megbetegedések illetve halálozások és az egyes társadalmi–demográfiai jellemzők (nemek, korcsoportok, családi állapot, lakóhely, foglalkozás, vallás) közti összefüggéseket, a hatodik pedig az egyes ráktípusok általános, valamint ezen jellemzők szerinti megoszlását mutatja be. A téma gondos részletezése, az idevágó szövegrészletek bőséges idézése ebben a két fejezetben nem hozza meg a kívánt sikert. Rendkívül jó, hogy rengeteg adatot, elemzést ismerhetünk meg az egyes munkák alapján, viszont itt az értékelés nélkül egymás mellé rendezett (néha a kronológiai sorrendhez sem alkalmazkodó) szövegek kissé kaotikussá teszik az információhalmazt, a százalékok, ezrelékek, abszolút számok tömegében nehézzé válik a bennünket esetlegesen érdeklő adat megtalálása. Egyetlen az eredeti formában közölt grafikonok, táblázatok

3 Csak példaként említem, hogy a Dollinger–Vargha-féle felmérésben összeírt kezelés alatt álló daganatos betegek száma alulmúlta az adott évben regisztrált daganatos halálesetek számát – eredményei tehát meglehetősen nagy kritikával kezelendők. (Petrilla Aladár: *Közegészségügyi statisztika*. Budapest, 1943. 139.)

információtartalma is. Sok fontos és jelentős ábra, táblázat mellett gyakran az esetlegesség látszatát keltik az oldalakon át felhalmozott speciális diagramok és összeállítások.

A Rákstatisztika a kezdetektől a huszadik század közepéig összességében mégis jó és informatív kiadvány. Akár ismeretszerzésre, akár másodlagos forrásként jól használható, rendkívül alapos forrásismertetése nagyban megkönnyíti a tudományos munkát, a tudományos kutatás folyamatát. A magam részéről feltétlenül örövendetes vállalkozásnak tartom a korabeli szövegek, statisztikák feldolgozását és közlését, bár a kötet által alkalmazott módszeren még lehetne finomítani. A sorozat második kötetét (*Az egészségügyi ellátórendszer statisztikája*) a Központi Statisztikai Hivatal Kiadványainak Katalógusa 2003 novemberére ígérte, a kötet tudtommal azonban 2004 elején még nem volt kapható. Csak remélni merem, hogy az első kötet után nem akad meg ez a nagy jelentőségű vállalkozás.

Kiss László

Robert Perks – Alistair Thomson (Eds.): The Oral History Reader
Routledge, London & New York, 1998. 479 oldal

Jelen tanulmánykötet az oral history elméletét, módszertanát és használatát érintő kulcsfontosságú írások nemzetközi antológiája. A gyűjtemény már klasszikusnak számító és mai írásokon keresztül mutatja be, hogy az oral history a tudományos érdeklődés mely szintjein fogalmaz meg kihívást a hagyományos történetírási gyakorlattal szemben. Feltárja e történeti kutatási terület fejlődését és a vele kapcsolatos legfontosabb vitákat, az interjúra, az etikai kérdésekre, a bátorítás politikájára, az emlékezetek értelmezéséhez felhasznált elemzési stratégiákra és az archiválás kérdéskörére vonatkozóan. Minden rész egy bevezetővel kezdődik, amely kontextualizálja a választott írásokat, bemutatva a releváns irodalmat. Robert Perks, a Brit Könyvtár Nemzeti Hangarchívumának kurátora és Alistair Thomson, a Sussex Egyetem docense szerkesztette a kötetet, mely a téma iránt érdeklődőknek és az élettörténeti interjúk aktív készítőinek egyaránt értékes forrásul szolgálhat azzal, hogy bemutatja a világ különböző országaiban folytatott oral history munkák eredményeiben mutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket, s részletezi azokat a kutatási területeket, ahol sikerrel alkalmazták.

Az oral history intellektuális és szakmai kihívás is a történészek számára. Az interjúk készítéséhez új képességeket kell elsajátítaniuk, és más tudományágak – szociológia, antropológia, pszichológia és nyelvészet – eredményeire kell hagyatkozniuk, hogy jobban megérthessék, hogyan épülnek fel az emlékezet narratívumai. E kihívás talán legmarkánsabb aspektusa, hogy az oral history a közlő és a kérdező közötti aktív emberi kapcsolaton alapul, ami számos módon alakíthatja át a történetírás gyakorlatát. A narrátor nem egyszerűen felidéli a múltat – össze is kapcsolja azt saját interpretációjával, s így maga is történésszé válik. A történészeknek ugyanakkor nem csak történeti művek megalkotására ad lehetőséget, hanem a mozgalom erős szociális háttereként egyének, közösségek bátorítására is.

A kötetben megjelentetett írásokat a szerkesztők öt tematikus részbe rendezték. Az első rész a szóbeli evidenciák értékeivel és érvényességével kapcsolatos vitákról nyújt áttekintést, a második rész az interjúval kapcsolatos tapasztalatokat mutatja be és az interjú során érvényesülő kapcsolatrendszereket. A harmadik az oral historynak a társadalmi mozgalmak támogatásában betöltött szerepét és lehetőségeit taglalja. A negyedik az emlékek értelmezése kapcsán számos, a történészek által a szóbeli tanúvallomásokhoz használt elemzési stratégiát mutat be, míg az ötödik rész az átírás és az archiválás kérdéséről kezdve a praktikus, etikai és értelmezési problémákat taglaló kiadványokig bezáróan foglalkozik az oral history anyagok felhasználása során felmerülő problémákkal. A szerkesztők a válogatás során azokat a cikkeket részesítették előnyben, amelyek kritikai reflexiókat tartalmaznak a gyakorlatra és mások írásaira vonatkozóan, s ezzel betekintést engednek más történeti elgondolásokba is.

Az oral history kutatások eltérő hangsúlyokkal indultak meg a világ különböző részein. Az Amerikai Egyesült Államokban, Allan Nevins vezetésével, 1948-tól jórészt a fehér férfi elitről szóló dokumentációt egészítették ki, míg az '50-es évektől Angliában kibontakozó kutatások inkább a munkásosztály, a hétköznapi emberek életének megismerésére összpontosítottak. Gyakran baloldali politikai felhanggal, egy „alulnézetből szemlélt történelem” megrajzolását tűzték ki célul. Eredetét és fejlődésének mintáit tekintve, országról országra eltérően alakult ugyan az oral history „tudományos karrierje”, mégis kialakult egy mindenhol érvényesnek elfogadott elvi irányvonal és ennek folyamatosan bővülő kritikai reflexiója. Az *első szekció* válogatott írásai ezeknek a kritikai fejleményeknek egy részét emelik ki és mutatják be az új evidencia, az élettörténeti elbeszélés keletkezési körülményeit, a forrás minőségét meghatározó tényezőket és átadásának lehetséges formáit elemezve.

Alex Haley legnépszerűbb könyvei az *Autobiography of Malcolm X* (1965), és a *Roots* (1976) [*Gyökerek* (1980)], arra bátorította a fekete amerikaiakat, hogy fedezzék fel saját múltjukat, és segítette népszerűsíteni a családtörténetet. Az első szövegrészlet egy Haley-vel készített interjúból származik, amelyben leírja az ő afrikai-amerikai családján belüli emlékek átadását, és azt a szóbeli hagyományt, melyet számára egy nyugat-afrikai történetmondó, egy griot idézett fel. A cikkben Haley felidézi találkozását saját múltjával. A magával ragadó eseménysor végén személyében egymásra talált az ő gyökereit is jelentő afrikai embercsoport a kontinensről a történelem sodrában Amerikába szakadt 25 millió színesbőrű képviselőjével, aki történetesen éppen a griot által felidézett szóbeli hagyományban szereplő törzsi alapítók egyikének leszármazottja.

A közvetkező részlet Paul Thompson írása, aki az európai oral history mozgalom egyik meghatározó alakja. Az Essex Egyetemen dolgozó társadalomtörténésznek fontos szerepe volt a nemzetközi oral history intézmények megteremtésében, könyve pedig, a *The Voice of the Past* nélkülözhetetlen kézikönyvvé vált az oral history kutatók számára. Baloldali politikai beállítottságával összhangban Thompson egy, a dolgozó emberek szavaira és tapasztalataira épülő történetírás megvalósítását tűzte ki célul. E részletben arról ír, hogyan változtatta meg az oral history a történelem tartalmát – a történeti érdeklődés horizontjának kitérítésével – és a történetírás folyamatát, a történetíró és a közönség, a történelemmel foglalkozó intézmények és külvilág közötti korlátok lebontásával.

Michael Frisch, Studs Terkel nagyhatású könyvét, a *Hard Times*-t elemezve fejti ki nézeteit az oral history-ban rejlő lehetőségekről. Elveti, hogy a szóbeli emlékezet a múlt valóságának közvetlen ábrázolását adhatná, inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy az emlékezést kellene az oral history központi vizsgálati területévé tenni, de nem pusztán módszerként, hanem a vizsgálat valódi tárgyaként. Az oral history a történeti emlékezet kialakulási folyamatának természetét engedné közelről láttatni, az emberek saját történeti tapasztalatainak viszonyát a közösségük tapasztalataival, és azt, hogy milyen átalakulási folyamaton keresztül válik a múlt a jelen részévé, a tapasztalat emlékezetté, majd pedig történelemmé.

A '70-es évekre az oral history már sokoldalúan megalapozott kutatási területté vált, mégis számos komoly kihívással kellett szembenéznie, kezdve a hagyományos dokumentumokkal dolgozó történészek kritikai észrevételeitől a célok és megközelítések újraértékeléséből adódó kérdésekig. Ronald J. Grele *Movement without aim* című írásában az emlékezet megbízhatóságát, a személyes tanúvallomás reprezentativitását, az interjúkészítés feltételeit, az írott és szóbeli források értékeit elemzi, és azt a kérdést feszegeti, hogy az interjú anyaga mennyiben tekinthető elsődleges forrásnak. A szerző foglalkozik az élettörténeti interjú szerkezetét meghatározó kapcsolatrendszerek jellegével és jelentőségével is. Interdiszciplináris megközelítése irányadó érvényű maradt a következő évtizedekben is.

Luisa Passerini *Work ideology and consensus under Italian fascism* című írásának jelentőségét a szubjektivitás történetírásban betöltött szerepének megvilágítása adja. E cikkében – amit előadás formájában az első, 1979-ben Essexben tartott nemzetközi oral history konferencián adott elő – a megélt és emlékként újra felidézett tapasztalatok tudatos és tudatalatti jelentéstartományainak feltárására törekszik. Ennek során megmutatkozik, hogy a kultúra és az egyes ideológiák hogyan befolyásolhatják az egyéni emlékezetet, s ezek hogyan érhetők tetten az elhallgatásokban és diszkrepanciákban a közlők irreleváns és inkonzisztens válaszaiban.

Alessandro Portelli írása az oral historyra és a „megbízhatatlan emlékekre” vonatkozó kritikákra reagál, kiemelve e történeti bizonyítékoknak a hagyományos dokumentumoktól eltérő jellemzőit: a szóbeliséget, a narratív formát, a szubjektivitást, az emlékek eltérő hitelességét és az interjú résztvevői közötti kapcsolatokat. Ezekről szólva azonban azokat a tulajdonságokat hangsúlyozza, amelyek nem hátrányai, hanem e források erősségei lehetnek.

A következő részlet a Birminghamben működő Popular Memory Group munkájának eredményeként született, és arra hívja fel a figyelmet, hogy az oral history kutatások során nagyobb kritikai figyelmet kell szentelnie a történészeknek az egyéni emlékezetet befolyásoló, domináns történelemképek hatásainak. A hivatásos történészek munkáját, ahogy más történetalkotó gyakorlatokat is, „az emlékezet társadalmi létrehozásának” szélesebb folyamatában helyezik el, és a múlt képének megalakotásáért folytatott közéleti harcnak a – kortárs politikában és az egyéni emlékezésben betöltött – jelentőségét hangsúlyozzák.

E fejezet utolsó írása az oral history és a feminista történetírás között a késő '60-as évektől fennálló, gyümölcsöző kapcsolat eredményeibe enged bepillantást. Joan Sangster, kanadai történész, az emlékezet társadalmi létrehozásával, az interjú-kapcsolat etikai dilemmáival, a nyelv és reprezentáció posztstrukturalista és posztmodern megközelítéseivel kapcsolatos elméleti kérdésekkel foglalkozó feminista vitákat mutatja be.

Az interjúkészítéssel foglalkozó *második rész* nem azt a történeti folyamatot vizsgálja meg, amelynek eredményeként az interjú – az adatszerzésnek ez a korábban elképzelhetetlen formája – a történeti érdeklődés részévé válhatott, hanem inkább arra koncentrál, hogy a technikai változások és a kezdeti időszak felfedezései kiváltotta eufórikus lelkesedés lecsengésével, hogyan irányult a figyelem az interjúbeli

kapcsolatrendszer működésének tüzetesebb vizsgálatára. Ez a rész az oral history-val kapcsolatos praktikus kérdéseket tekinti át, az interjú létrejöttéhez szükséges fizikai tartozékok számbavételétől az emlékezés során kialakuló drámai pillanatok kezeléséig.

Az első cikk majd 30 éve született Charles Morissey tollából, aki – bár csak az elittel folytatott interjúkra koncentrált – máig érvényes kérdéseket boncolgat. Elképzelhetetlennek tartja ugyan az interjúkészítést pusztán technikák és szabályok egy adott készletére redukálni, de lelkiismeretesen összegzi az oral history kézikönyvekben található gyakorlati tanácsokat az előkészületre, a megfelelő légkör kialakítására, a figyelmes hallgatásra, a kérdések megfogalmazására, a szünetekre és a helyes kérdezői magatartásra vonatkozóan.

Az azóta eltelt időben jóval nagyobb hangsúlyt kapott az interjú résztvevői közötti kapcsolat komplexitásának és kulturális meghatározottságának figyelembevétele. Hugo Slim és Paul Thompson írása éppen arra mutat rá az afrikai fejlődő országokban felvett szóbeli tanúvallomások példáján, hogy a szemtől-szembe zajló interjú „veszélyesen bensőséges vállalkozásnak” minősülhet adott szituációban, és a csoportos emlékezés értékeit emeli ki. Más kutatókhoz hasonlóan, e cikk szerzői is hangsúlyozzák a vizuális technikák – naplók, térképek, diagramok, tárgyak kollektív emlékezetként való – alkalmazásának értékeit azoknál a közösségeknél, ahol szokatlan az interjú szituációja. Hasonló megállapításra jut Jan Walmsley is a tanulási nehézségekkel küzdő emberekkel készített interjúi során.

Az utóbbi években mind nagyobb hangsúlyt helyeznek a kutatók etikai kódexek létrehozására, és az interjúkészítés általános irányvonalainak kialakítására. Ezzel párhuzamosan mindinkább felismerik az interjú létrehozásának a régi, távolságtartó, kívülre helyezkedő történelmi magatartást finomító, együttműködő jellegét, a kérdező alakító szerepének fontosságát, egy dinamikus, interaktív folyamatként szemlélve az élettörténeti interjú szituációját. Akemi Kikumura erre a sajátos, belső-külső részvétel közötti különbségre hívja fel a figyelmet, a kívülálló státusz mellett az objektivitás előnyét említve, a bevonódó kutatói magatartás mellett pedig az egyedülálló bepillantási lehetőség értékét emelve ki. Édesanyjával folytatott interjúin keresztül érzékelteti, hogyan egyeztethető össze mégis a kívülálló és a résztvevő magatartás.

Belinda Bozzoli szintén a „belső interjú” elemzi a fekete dél-afrikai nőkkel készített interjúin alapuló, *Women of Phokeng* című írásából közölt részletben. Slim és Thompson állításait igazolják saját tapasztalatai is. A kutatás során megkérdezettek jóval őszintébben nyíltak meg a vizsgált közösségből származó munkatársának, mint neki. Külön hangsúlyozza a spontán kérdések és elkalandozó válaszok fontosságát és megvilágító erejét.

Kathryn Anderson és Dana Jack még ennél is tovább megy, amellet érvelve, hogy a nők nézőpontjának feltárásában a kérdezőnek az információgyűjtésről át kell váltania az interakcióra, és a tények mögött a szubjektív érzéseket felfedezve megvilágítani a mondottak mögötti lehetséges jelentéseket. Ehhez azonban – mint kiderült – nem árt ismerni a nők domináns és elnyomott gondolati csatornáit. Fi-

gyelni kell a hétköznapi társalgás konvenciói szerint megfogalmazottak és a mögöttes jelentések közötti eltérésekre, a „meta-kijelentéseken”, hallgatásokon keresztül feltáruló belső összefüggésekre.

A második részt az interjúkészítőkre különös hatást gyakorló jelenség, a traumatikus emlékezés vizsgálatával zárják a szerkesztők. Naomi Rosh White a holocaust túlélőivel készített interjúival kapcsolatban ír az átélt események szavakban történő megfogalmazásának nehézségeiről. Olyan szituáció ez, amelyben az élmény szélsőséges volta miatt nem alakulhat ki közös értékekre épülő megértés, és aligha lehetséges az átéltek visszaadása, mert nincsenek szavak a borzalmak kifejezésére. Bizonyos körülmények között a hétköznapi szavak jelentése megváltozik. Elie Wieselt idézve, a cikk írója azt állítja, hogy bizonyos traumák annyira eltérnek a normális emberi tapasztalatoktól, hogy csupán a csenden keresztül idézhetők fel. És ez a hallgatás ugyanolyan központi fontosságúvá válhat az interjú során – új jelentésekkel gazdagítva azt –, mint az elhangzó szavak.

A múlt ismeretének és megértésének nyilvánvaló hatása van a jelen társadalmi és politikai életére. Bár a felvett interjúk használata nem feltétlenül jelent önmagában radikális történelmi beavatkozást, számos oral history történész – munkáján keresztül – hatással kíván lenni a társadalmi és politikai változásokra is. Ez nyilvánvalóan maga után vonja a történész lehetséges társadalmi szerepvállalására vonatkozó kérdést. Valamely ügyel kapcsolatban tanúsított elfogultság ugyanis ellentmond a történésztől elvárt semleges szerepkörnek, és az olvasó szemében az objektivitás fogyatékossága ronthatja a mű hitelét. A *harmadik rész* a „pártfogás és bátorítás politikája” címet viseli, és az ideválogatott cikkek olyan esetek lehetséges következményeit vizsgálják, melyekben a történészek az eddig elhanyagolt vagy elhallgatott múltbéli tapasztalatok feltárásának eredményeként, társadalmi és politikai folyamatokra is konkrét hatást akarnak gyakorolni.

Az első írásban Joanna Bornat annak az Angliában kibontakozott társadalmi mozgalomnak a fejlődését mutatja be, amely az oral history kutatásokat összehangolta a közösségi kiadványterjesztéssel és a visszaemlékezés folyamatára épülő pszichológiai és gerontológiai mozgalmakkal. Kiemeli az emlékezésnek az idősök megerősítésében játszott szerepét. Felhívja a figyelmet, hogy az emlékezésre építő programok kibontakozásával párhuzamosan az oral history történészeknek mindinkább figyelniük kell arra, hogy a közlők nem csupán élettelen és szenttelen kutatási források, s az interjú az emlékezés folyamatán keresztül mély hatást gyakorol rájuk.

A következő írás, Eliot Wigginton tollából, az Egyesült Államok déli részén, közepiskolai programként kialakított Foxfire mozgalom eredetét és módszerét mutatja be, egy olyan egyedülálló vállalkozásét, amely egyrészt a fiatalok hasznos és építő jellegű foglalkoztatását, másrészt a generációs különbségek és ellentétek leküzdését tűzte ki célul. Nagy fontosságot tulajdonít az író a mozgalomnak a generációk közti kölcsönös tiszteletadás elérésében, és a korrallal, fajjal kapcsolatos sztereotípiák és előítéletek leküzdésében, illetve a fiatalok saját kultúrájuk és gyökereik iránti érzéseinek megerősítésében.

Az oral history jelentős támogatásul szolgálhat olyan politikai csoportok és társadalmi mozgalmak megerősítésében is, mint amilyenek a nőmozgalmak, a szak-szervezeti mozgalmak, az idegenek, a bevándorlók, az etnikai csoportok, a homoszexuális vagy leszbikus közösségek vagy akár a tanulási nehézségekkel küzdő emberek. Karen Hirsch a rokkantakkal kapcsolatos kutatások eredményeit elemezve emeli ki e módszer lehetséges előnyeit. Akárcsak más társadalmi csoportoknál, itt is egy olyan „hallgatásra ítélt” csoport tagjainak egyedi tapasztalatait mutatják be, akik számára e módszer egyedülálló lehetőséget nyújtana a múlt és jelen alaposabb megértéséhez. Olyan programok részesévé akarják tenni a hátrányos helyzetű csoportok tagjait, mely a saját életükben megélt igazságtalanságokkal és az öntudatos fellépéssel kapcsolatos tapasztalataik feltárását célozza.

William Westerman konkrét példán, a közép-amerikai menekültek élettörténeti tanúvallomásain keresztül mutatja be az oral history felhasználását a közvetlen politikai célokért folytatott küzdelemben. Az általa vizsgált tanúvallomásokat kifejezetten a lehető legnagyobb politikai hatás elérésének megfelelően hozták létre. Amellett, hogy az érintettek ezáltal ügyüket a szélesebb nyilvánosság előtt képviselhették, az együttműködés számukra terápiás szempontból is hasznosnak bizonyult az események feldolgozásához, és történeteik elmondásán keresztül közösségi megerősítést is nyertek.

A totalitárius rendszerekben a hatalom megtartásának fontos eleme az emlékezet folyamatos ellenőrzése. Irina Sherbakova, *The Gulag in memory* című írásában azt elemzi, hogy a szovjet államhatalom hogyan fogalmazta át újra és újra a múltat. Az író a '70-es évektől készített interjúkat a Gulagot megjárt emberekkel. E cikkben a félelem és torzítás hatását emeli ki az egyéni emlékezetekben, és a közlőkben az interjúval kapcsolatban dúló ambivalens érzelmeket: a megnyilatkozás vágyát és a lehetséges következmények miatti bénító félelmet. Hangsúlyozza, hogy a túlélőkkel és az áldozatok családjával foglalkozó szervezett mozgalmak komoly támogatást jelentenek az egyéni és kollektív emlékezés bonyolult folyamatainak feltárásában.

E fejezet utolsó két cikke azt mutatja be, hogy hogyan tölthet be gyakorlati szerepet egyének és közösségek bátorításában az oral history. Nigel Cross és Rhianon Barker az SOS Sahel Oral History Project-et ismerteti. A program a Szaharán túli Afrika férfiainak és asszonyainak azon történeteit gyűjti össze, melyek – a különböző segélyprogramok és földhasználati fejlesztési tervek miatt felgyorsult ütemben – változó környezetükkel és életükkel kapcsolatosak. A kutatás eredményeként azt kívánják bizonyítani, hogy a társas kapcsolatokra és a földhasználatra vonatkozó emlékek a közösségre és a környezetre vonatkozó ismeretek túlélésének forrásaiként működhetnek.

Sanjiv Kakar szintén az élettörténetek hasznosságát demonstrálja a leprásokkal foglalkozó indiai programok tapasztalatait elemezve. Rámutat az oral history kétirányú felhasználásának lehetőségére, egyrészt a történelmi folyamatok pontosabb megismerésének eszközeként, másrészt a jelenben zajló, gondoskodó és karitatív programok stratégiai részeként.

Az első fejezet cikkei a szóbeli evidencia felhasználásának lehetőségeire vonatkozó korai elgondolásokat tükrözték, és a tanúvallomások jóval kifinomultabb, interdiszciplináris megközelítése felé vezető út elméleti állomásait mutatták be. Grele a nyelvi és performanciális rétegek vizsgálatára szólított és a személyes és a közösségi történeti tudat felfedezésére. Portelli az interjú során megszülető tanúvallomás nyelviségét és a narratív forma következményeit emelte ki. Passerini pedig a szubjektivitás fontosságát hangsúlyozta, feltárva, hogy a csönd és a „hibázó” emlékezet hogyan használható fel a forrás jelentésrétegeinek kibontásakor. A *negyedik*, az „emlékek értelmezése” címet viselő részben összegyűjtött írások szerzői az egyes esettanulmányokon keresztül – az első fejezetben felvázolt elméleti alapokra támaszkodva – az emlékek interpretációjára mutatnak be több lehetséges megközelítést.

Az első tanulmányban Trevor Lummis, 1981-es cikkében a társadalomtörténet-szeknek a szóbeli evidenciák statisztikai reprezentativitására és megbízhatóságára vonatkozó észrevételeire válaszol. Számos olyan helyzetet elemez, melyekben az egyéni interjúk felhasználhatónak és interpretálhatónak bizonyulnak. Hangsúlyozza ugyanakkor a hagyományos bizonyítékok tükrében történő ellenőrzés fontosságát, és bemutatja, hogy a kvantitatív módszerek hogyan erősíthetik meg az oral history interjúkon alapuló történetírói általánosítások érvényességét.

Ezzel éppen ellentétesen, Samuel Schrage a kvalitatív interpretációs megközelítés mellett érvel. A folklórból, nyelvészetből és irodalomelméletből vett elméleteket alkalmazva elemzi a történetek nyelvezetét és jelentéstartalmát. Elmagyarázza, hogy az interjú narratívumainak formájában evidensnek ható jellemzők – a közlő és az esemény közötti kapcsolat, a közlők kijelentései közötti hasonlóságok és eltérések, és a közlők által az elmúlt eseményekkel kapcsolatban használt általánosító kategóriák – hogyan válhatnak kutathatóvá mint a múltbéli társadalmi kapcsolatokról szóló tények.

Alistair Thomson szintén az egyéni és kollektív emlékezet közötti együttthatások szerepét emeli ki egy ausztráliai háborús veterán emlékein keresztül. Fred Farrall élettörténetének felderítése során láthatóvá válik emlékezet és identitás egymásra gyakorolt kölcsönös hatása. Farrall identitását alapvetően háborús emlékei formálták, ugyanakkor a múlt idővel folyamatosan alakuló öntudata hatással volt arra, hogy hogyan emlékezett vissza a háborúra. Thomson az interjú és az értelmezés apropóján etikai dilemmákat is megfogalmaz azokkal a dekonstrukciós kísérletekkel kapcsolatban, melyekkel az emberek emlékkalkotási módszereit vizsgálják a kutatók. A következő három cikk a kérdező és a közlő között, az értelmezési folyamat során létrejövő kapcsolat lehetséges minőségeit tárja fel.

Peter Friedlander írásának úttörő jelentőségét az adta, hogy először vonta kétségbe az emberi emlékezet statikus „tény”-forrás jellegét, amelyből a történész egyszerűen kifejthetné a használható tényeket. Helyette a „kritikai párbeszéd” fontosságát emelte ki, melyben folyamatosan alakul mindkét résztvevő fél történelmi koncepciója. Ez egy értelmező párbeszéd, amely visszahat az eredeti forrásra, a közlő emlékezetére. Friedlander bemutatja, hogy hogyan válik az emlékezés folyamatának részévé maga a történeti interpretáció, melyben az interjú mindkét résztvevője aktív szerepet játszik.

E tapasztalatoknak némileg ellentmondva írja le Katherine Borland azt a szituációt, amelyben az általa megkérdézett Beatrice Hanson tiltakozott emlékeinek feminista beállítottságú történelmi interpretációja ellen. Borland a kutatók interpretációinak értékeit juttatta érvényre, ami ugyan nem az eredeti „szerzői szándékok” kisajátítására irányult, de figyelmeztet az „együttműködők” érzékenyen felépített önértékét érő támadások veszélyeire is. E tapasztalatról kiindulva ő is egy közös értelmezési keret megteremtését tartja fontosnak, akárcsak Friedlander.

Kathleen Blee egy olyan kutatási forráskönyvet ír le cikkében, melyben az előzőekben bemutatott, a történész értelmezése során bekövetkezett változtatás lehetetlennek látszott. A kutatás a Ku Klux Klan tagjaival felvett interjúkra épült, és azt példázza, hogy a közlők emlékezetét mennyiben befolyásolhatják a közvetlen környezetükben érvényesülő politikai elképzelések, a Klan társadalmi elítéltsége, és az a törekvés, hogy a történész előtt elfogadhatónak tüntessék fel értékeiket. Blee megkérdőjelezi az empatikus interjúbeli kapcsolat fenntarthatóságát. Azzal ugyanis, hogy a történész az interjú szituációjának következményeként segítséget nyújt a közlőnek élettörténete narratív kereteinek létrehozásában, az elbeszélés értelmes kereteit megteremtve egyúttal értelmet is kölcsönöz az elhangzottaknak, ami bátorítást jelenthet a közlőnek. E cikkben különös hangsúlyt kap a történész felelősségvállalása a közlővel, illetve a társadalommal és a történelemmel szemben.

E fejezet utolsó cikkében Elizabeth Lapovszky Kennedy azt mutatja be a New York államban dolgozó, munkásosztálybeli leszbikusokkal felvett interjúit elemezve, hogy hogyan gazdagítható a kutatás a szóbeli tanúvallomások empirikus, szubjektív és narratív minőségét szem előtt tartó értelmezési stratégiákkal. Elfogadva az élettörténetek egyedülállóan szubjektív természetét, Kennedy magyarázatot tudott találni arra, hogy közlői hogyan éltek együtt és álltak ellent a heteroszexualitásnak és a homofóbiának, és hogy mi alapján döntöttek úgy, hogy megalkotják és kifejezésre juttatják megváltozott identitásukat. Úgy véli, a szóbeli bizonyítékok empirikus és szubjektív értékei kiegészítik egymást, s éppen ezért szélsőséges polarizálásuk félrevezető lehet.

Az *ötödik*, utolsó fejezetben összegyűjtött írások azt vizsgálják, hogy a szóbeli tanúvallomások hogyan őrizhetők meg és hogyan mutathatók be a szélesebb közönségnek, illetve, hogy milyen hatással lehet a válogatás és a szerkesztés folyamata magára a történelmi bizonyítékra. A nemzetközi oral history mozgalom jelenlegi pezsgésének – legalábbis részben – az az oka, hogy a személyes tanúvallomások a közösségi színterek széles skáláján kapnak megnyilatkozási lehetőséget: iskoláktól és színházaktól a rádióig és a televízióig, a múzeumoktól és a galériáktól a legújabb multimédiás felhasználásig. Egy, a szóbeliségben gyökerező metodológiával, – amely gyakran elkötelezi magát közösségi kezdeményezésekkel és szociális támogatási programokkal – az oral history egyedülálló helyzetben van, hogy hasznosítsa az információs technológia fejlődésének eredményeit.

Az első cikket író kanadai történészek, Jean-Pierre Wallot és Normand Fortier, a levéltárosok és az oral history közötti kapcsolat problémás gócpontjait tekintik át. Arra a jelenségre mutatnak rá, hogy a déli, fejlődő országokban, ahol a hiányos

írott források kiegészítéseként vállalják fel a szóbeli tanúvallomások megőrzésének feladatát, a levéltárosok lelkesebben kapcsolódnak be e munkába. Kiemelik e források egyedülálló jelentőségét a volt szovjet fennhatóság alá tartozó területek kapcsán is, ahol ezek nélkülözhetetlenek tűnnek az államhatalom által manipulált levéltári anyagok korrigálásához, és kulcsfontosságú közösségi szerepet játszanak az elnyomásról szóló emlékek megmentésében és megőrzésében.

A videós interjúkészítéssel kapcsolatban meglehetősen kevés érdemi elemző munka született idáig, pedig ezek számos területen nyújthatnának könnyebbé az interjú készítő történéznek. Dan Sipe az interjú vizuális összetevőinek segítségével megragadható jelentésrétegeit elemzi cikkében.

Raphael Samuel írásában amellet érvel, hogy a szóbeli tanúvallomások archiválásának feladata legalább annyira a történézé is kell legyen, mint a levéltárosé, és meglehet, hogy az előbbi nagyobb szolgálatot tesz a jövőnek a megőrzéssel, mintsem az azokra érvényesen tett megállapításaival. A megőrzés kérdésével kapcsolatban elemzi a rögzítés megfelelő levéltári formájára vonatkozó vitát, a hangfelvételt jelölve meg eredendő, s ezért mindenképpen megőrzendő formának.

Az írott forma felé haladva, a következő két írás a szerkesztés kérdését járja körül. Az elsőben Jane Mace – aki 20 éven át vezetett csoportos emlékező programokat Londonban – arra ad példát, amikor egy egész csoport kreatív tevékenységként születhet meg az oral history interjúkra épülő kiadvány végső, szerkesztett formája. Marjorie Shostak éppen ellenkező folyamatot ír le, amikor *Nisa – The Life and Words of a !Kung Woman* című könyve elkészítését bemutatva felidézi Nisa érdektelenségét a könyv végső formájának elkészítésével kapcsolatban. Mindketten érintenek egy igen érdekes kérdést. Vajon milyen „közönséghez” beszél a közlő? Vajon mit gondol, kik fogják olvasni történetét? Azonos-e a közlő közönség-kepe a kérdező-történézével?

A megismerhető információk különböző szintű teljességét hordozó kommunikációs csatornák összehasonlításával foglalkozik írásában Peter Read. Az átíratot, a szerkesztett könyv formát és a rádióadásokat összevetve arra a megállapításra jut, hogy mindegyik forma lehetőségei behatároltak, és az interjú teljes jelentéstartományát nem közvetíthetik. Ehhez a legmegfelelőbb módszernek a multimédiás CD-ROM alkalmazásokat tekinti, ahol egyszerre tehető láthatóvá és hallhatóvá az interjú, olvashatóvá az átírat, miközben dokumentumokat és térképeket is mellékelhetnek a mind sokrétűbb tájékozódást segítve.

Karen Flick és Heather Goodall az ausztráliai bennszülöttekkel folytatott kutatásaik apropóján is a bemutatás optimális formáján gondolkodik tovább. Ők is az interaktív multimédiás forma mellett érvelnek, kiemelve, hogy ily módon a történézek kénytelenek nagyobb mértékben figyelembe venni a közönség kívánalmait, szándékait és kérdéseit, ahogy tekintetbe kell venniük azt a kontextust is, melyben a megszólaltatott emberek valós vagy feltételezett hallgatóságuknak válaszoltak. A hipermédiás alkalmazással kapcsolatban azonban nem kerülhető ki a kérdés a tudományos szintű érdeklődés és a populáris kultúra elválasztásának fontosságáról.

A történetírás folyamata a tárgya Alistair Ross írásának is. A szerző tanulmányában azzal foglalkozik, hogy az oral history – új képességek elsajátításán keresztül – hogyan ösztönözheti a gyerekeket arra, hogy történésszé váljanak. Egy konkrét kutatási feladat kapcsán vonja le tanulságait, melyek a már világszerte terjedő iskolai oktatási programként szervezett oral history kutatások fényében hangsúlyozzák a tudományközi megközelítés szempontjai szerint működő programok hasznosságát a forrásgyűjtésben és a gyermekek történelem iránti lelkesedésének felkeltésében egyaránt.

A múzeumok mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak az oral history felé, s azt nem pusztán az információgyűjtés eszközeként alkalmazzák, hanem közösségi szervezőelemként is. Bár a megfelelő technika bonyolult és költséges, néhány nagyobb múzeum, így a Holocaust Memorial Museum Washingtonban, a People's Story Edinburghban, vagy bizonyos mértékig a budapesti Terror Háza nagy sikerrel alkalmazza, elmélyültebb részvételre készítve a látogatókat. Anna Green cikke egy új-zélandi oral history kiállítás kapcsán érvel a technikai akadályok leküzdhetősége mellett a kiállítás kiemelkedő sikerét bizonyítva, ami nagyobb látogatottságot és a szélesebb közönség aktív hozzájárulását hozhatja meg a múzeumok számára.

Ahogy Michael Frisch írta, az oral history mindannyiunk számára lehetőséget ad „annak felfedezésére, hogy mit is jelent az emlékezés, és mit kell tennünk az emlékekkel, hogy egy kiállítás néma tárgyaival szemben, aktívvá és élővé tehessük őket”. Az utolsó cikket ennek szellemében választották Shaun Nethercottól és Neil Leightontól, akik egy, az Egyesült Államokbeli Flintben 1937-ben lezajlott autógyári munkássztrájknak állítottak emléket egy oral history színdarabbal. Emlékezet-színházi produkciókat számos országban rendeznek, összehangolva a gyűjtéshez, értelmezéshez, íráshoz és átíráshoz, illetve az előadáshoz szükséges képességeket. Az interjúk és a darab próbái – e konkrét esetben is – lehetőséget adtak a különböző generációk, az egykori sztrájkolók és a mai színészek együttműködésére, s végeredményként az oral history kvintesszenciája valósulhatott meg: emlékezés, értelmezés és prezentáció szintézise.

A gyűjtemény angol nyelvű antológiaként elsősorban az (észak)-amerikai, angol, ausztrál írásokból ad válogatást. Sajnos az Európában született munkák alig kapnak teret, s közülük is az itt megjelent cikkek csak a csúcst mutatják azon teljesítménynek, amit a mozgalom valójában kontinensünknek köszönhet. Latin-Amerika is alulreprezentált, holott az utóbbi években ebben a térségben indult leglegendületesebb fejlődésnek a kutatás. Az *Oral History Reader* nem kíván az „egyedül helytálló” útmutató szerepkörében tetszelegni. A szerkesztők a szóbeli tanúvallomásokra épülő történetírással kapcsolatos tapasztalatok összegyűjtésére törekedtek, hogy bemutatassák az elmélet és a gyakorlat kapcsán született kiadványokat, az élettörténeti interjú létrehozásától az adatelemzésen keresztül a történeti mű megjelenéséig. A cikkek sokszínűen tárják fel az oral history kutatás során az együttműködő felek között kialakuló kapcsolatok összetettségét, a szóbeli tanúvallomásból születő források gazdagságát, a múlt értelmezésének és ezzel együtt a szóbeli forrásokat felhasználó történetírásnak a szerteágazó lehetőségeit.

Vértesi Lázár

SZERZŐINK

- Bognár Bulcsu (1970) szociológus
(Pécsi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék)
bogbu@hotmail.com
- Bódy Zsombor (1970) történész
(Miskolci Egyetem, BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék)
bomazsor@freemail.hu
- Frank Tibor (1948) történész
(ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet, Amerikanisztika Tanszék)
tzsbe@hu.inter.net
- Granasztói Péter (1968) történész–etnográfus
(Magyar Néprajzi Múzeum)
grana@neprajz.hu
- Gyarmati Gyöngyi (1979) történész, Ph.D. hallgató
(PTE BTK)
gyarmatigy@primposta.com
- Havadi Gergő (1976) szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE TáTK)
havadigergo@freemail.hu
- Horváth Zita (1970) történész
Miskolci Egyetem, BTK Magyar Középkori, Koraújkori és a Történelem
Segédtudományai Tanszék)
hozit@freemail.hu
- Huszár Ákos (1979) szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE TáTK)
akos@tek.bke.hu
- Kiss László (1975) szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE TáTK)
laskiss@freemail.hu
- Ö. Kovács József (1960) történész
(Miskolci Egyetem, BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék)
bolokova@uni-miskolc.hu

- Kóthay Katalin Anna (1966) történész–egyiptológus
(Miskolci Egyetem, BTK Ős- és Ókortörténeti Tanszék)
bolkothk@uni-miskolc.hu
- Kustán Magdolna (1973) történész, Ph.D. hallgató
(ELTE Atelier Magyar–Francia Társadalomtörténeti Tanszék)
ribizlipont@freemail.hu
- Lajtai L. László (1977) történész, Ph.D. hallgató
(ELTE Atelier Magyar–Francia Társadalomtörténeti Tanszék)
la_lajta@freemail.hu
- Mátay Mónika (1968) történész
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
monimatay@yahoo.com
- Őri Péter (1963) történész
(KSH Népeśségtudományi Intézet)
oripeter@mailop.ksh.hu
- Pócza Kálmán (1976) történész
(Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem)
kalman.pocza@andrassyuni.hu
- Ress Imre (1947) történész
(MTA Történettudományi Intézet)
ressimre@mailbox.hu
- Revel, Jacques (1942) történész
(L'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales)
revel@ehess.fr
- Spiegel, Gabrielle M. történész
(Johns Hopkins University)
spiegel@jhu.edu
- Takács Erzsébet (1974) történész–szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE BTK – ELTE TáTK)
gomul@freemail.hu
- Vári András (1953) társadalomtörténész
(Miskolci Egyetem, BTK Egyetemes Történeti Tanszék)
h7506var@ella.hu
- Vértési Lázár (1973) történész
(Pécsi Tudományegyetem)
donlazito@freemail.hu

CONTENTS

“Making Quantitative the Local History” An Interview with Iván Kápolnai	5
----------------------------------------------------------------------------	---

HISTORIOGRAPHY: FROM THE EVENT TO THE TIME

Revel, Jacques:	Return to the Event: a Historiographical Overview	22
Spiegel, Gabrielle M.:	History, Historicism, and the Logic of the Text in the Middle Ages	37
Kóthay, Katalin Anna:	The Concept of Work in Ancient Egypt during the Middle Kingdom	70
Huszár, Ákos:	Reinhart Koselleck’s Conceptual History and the Question of Utopia in Sociology	89
Vári, András:	The Dualism of East- and West-European Agrarian History – a Concept beyond Recall?	117
Pócza, Kálmán:	Politics, Moral and the History Writing in Post-War Germany	145
Ö. Kovács, József:	Social Limits of a Political Dictatorship. Contemporary Historical Analyses of the GDR	179
Lajtai L., László:	The Discourse of National History in the First Hungarian History Books (1777–1848). Interpretations of the Rule of (Saint) Stephen I. in Contemporary Schoolbooks	205
Bognár, Bulcsu:	“Daring in Concept.” Erdei’s Experiment by Adopting Hajnal’s View of Society in “The Hungarian Peasant Society”	226
Mátay, Mónika:	Testaments as Resources: Historiographical Debates	248
Frank, Tibor:	Time and Space in the American Mind	271

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Ress, Imre:	István Hajnal, Keeper of the Ducal Archives in Kismarton (Eisenstadt)	284
	Hajnal István’s Letters from Kismarton (Eisenstadt)	299

PERIODICAL REVIEW

- Granasztói, Péter: *Annales HSS 2003: an Overview* 316

PANORAMA

- Horváth, Zita: Commemorial Conference on Alajos Degré,
Historian and Archivist 326
- Debates on the Book “Bevezetés a társadalomtörténetbe”
[Introduction to the Social History] 331

BOOKS

- Hartog, François: Régime d’historicité.
Présentisme et expérience du temps – Takács Erzsébet 359
- Husz, Ildikó: Család és társadalmi reprodukció a 19. században.
Történeti–szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros
társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében
– Őri Péter 361
- Garrigues, Dominique: Jardins et Jardiniers de Versailles
au grand siècle – Kustán Magdolna 368
- Tomka, Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon
európai perspektívában – Bódy Zsombor 372
- Fodor, Eva: Working difference. Women’s Working Lives
in Hungary and Austria 1945–1995 – Gyarmati Gyöngyi 376
- Varga, Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés
és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967 – Havadi Gergő 380
- Szvitesz, Zsuzsanna (szerk.): Rákstatisztika a kezdetektől
a huszadik század közepéig – Kiss László 386
- Perks, Robert – Thomson, Alistair (Eds.): The Oral History Reader
– Vértesi Lázár 389
- Contributors 399
- Contents 401
- Abstracts 403

ABSTRACTS

Bognár, Bulcsu: „Daring in Concept.” Erdei’s Experiment by Adopting Hajnal’s View of Society in *The Hungarian Peasant Society*

The study analyses Erdei’s view of society in his 1941 work, *The Hungarian Peasant Society* and seeks answer to the question: To what extent did Erdei succeed in adopting Hajnal’s social theory, the theoretical paradigm that led Erdei to his most successful social analyses. The study points out that although the work’s theoretical part reflects Hajnal’s views, its sociographic descriptions draw on Erdei’s earlier writings and the impacts of folk sociographies. It is this duality that leads to contradictions in Erdei’s descriptions of the Hungarian peasantry and other groups of society. The study also argues that the reason for discrepancies preventing *The Hungarian Peasant Society* from becoming a coherent representation of society lies not in the novelty of the method or in Erdei’s not yet fully developed ways of expression but is more related to politics influencing this depiction of society. Furthermore, the study points out that in spite of ideological contents that continuously pervade Erdei’s works, an image of society unfolds that makes efforts to understand the characteristic features of Hungarian society by drawing on historical developments. Despite of all the unevenness and contradictions of the text, it can, of all Erdei’s works, best take a hold of the characteristics of social groups of different origins and traditions. The sociographic part of the volume contains the most differentiated description of the Hungarian peasantry. This analysis directs attention to the fact that despite its imperfections, *The Hungarian Peasant Society* contains the first valid description of Hungarian society between the World Wars.

Frank, Tibor: Time and Space in the American Thought

The study of time and space as perceived in the United States may provide a valuable conceptual framework for the understanding of American thinking. The paper discusses the Puritan origins of time in America that left behind a legacy of “thrift, hard work, and moral earnestness“. The early American approach to time showed a remarkable combination of idealism and economics. The nineteenth century saw the turn of measuring time by the rhythm of the day and the season to determining it by the clock. A particularly American movement, the idea of time-management emerged in the early 20th century. Its founder and ideologue, Frederick W. Taylor made it into a philosophy of rationalizing production

through the elimination of waste time which contributed to developing mass production techniques. The U. S. is a fast culture and its quickening pace is demonstrated by the daily use of time and performing music, and is highlighted by international comparisons. Based on American examples, the author points out how time gets translated into space, while geographical space turns into social space, which in turn defines interpersonal relations in the United States.

Huszár, Ákos: Reinhart Koselleck's Conceptual History and the Question of Utopia in Sociology

The first part of this study presents Reinhart Koselleck's method of history of ideas that will sustain the statement that Koselleck's approach is a suitable research aid in the history of theory and history of sociology. By the historical analysis of the idea of utopia, the second, longer part of the study will show that compared to sociological theories of modern times, 20th century experts of the discipline treat time differently. While with Comte and Engels expectations of the future are distanced from experience and their science is constructed in opposition to utopia with the aim of organizing the future, Mannheim's idea of utopia projects the image of an already completed society reproducing itself unchanged.

Kóthay, Katalin Anna: The Concept of Work in Ancient Egypt during the Middle Kingdom

According to prevailing central values of the Middle Kingdom, human work emerged in two basic forms that corresponded to two sorts of active relationship to the world; these were creating something new and transforming something existent. The dualistic view of work was manifest in a twofold terminology referring to activities performed by privileged groups on the one hand, and an inferior form of work on the other. Moreover, having been rooted in the ideology of kingship, it implicated a twofold conception of dependency relations between actors of the shared society of gods, the dead and humans, dividing the basic social units of the Egyptians, state and family respectively, into two qualitatively different groups. Privileged work was esteemed and rewarded, thus connecting superiors and subordinates by patronage and reciprocity, while the other type of work involved individuals submissive to their lords. This view of work coincides with a dualistic classification of society, so characteristic of the Middle Kingdom. However, a range of tools to evade work both on earth and in the afterlife hints at a rather intricate system, showing a variety of relationships between beneficiaries of work and its performers.

Ö. Kovács, József: Social Limits of a Political Dictatorship. Contemporary Historical Analyses of the GDR

The author first presents the most extensive works on GDR history by selecting from the body of works in social and political history then informs on some results of the research of rural society. His most important questions are the following: How and among which framework did the elaboration of GDR history start? What kind of theoretical knowledge, methods and sources were chosen to approach East German past? The former GDR system can generally be understood as a modern provident dictatorship in which political power faced social limits. These limits are clearly distinguishable in rural life worlds. All research approaches emphasise the prominence of the results of *Alltagsgeschichte* (history of everyday life). According to the author's opinion, high-standard historical works in Germany successfully present contemporary history as history. The fact that the number of analyses that secure room for philosophising and theoretical discussions, or more accurately: for possibilities of interpretation has become impossible to survey points to a continuous demand on differentiation. Beyond methodological and theoretical concerns, the author regards the fact that it was exactly in writing of contemporary history that political and social history were connected, as most instructive, even if this sometimes resulted in traditional approaches that heavily relied on structural and economic history or concentrated on demographic change were pushed into the background. Although the importance of these researches cannot be questioned, a way of seeing and describing "from the inside" or "from below" might better serve new challenges of history writing.

Lajtai L., László: The Discourse of National History in the First Hungarian History Books (1777–1848). Interpretations of the Rule of (Saint) Stephen I. in Contemporary Schoolbooks

During modern nation-building history books telling national history in the nation's language are crucially important mediators (*lieux de mémoires*) for the transmission of cultural memory. Through the interpretations of the first Hungarian Christian king's rule, the study examines the emplotment methods of the first printed and not anonymous Hungarian language history books. The narratives of authors belonging to different religious denominations clearly show the fragmentation of contemporary historical discourse along the boundaries of denominations. Denominational differences manifest themselves in all possible aspects in the consideration of the canonised ruler who had a crucial role in organizing religious infrastructure, culture and the state, and basically founded and renewed the nation and the society. While in the majority of Catholic textbooks the reader is

confronted with the traditional myth of the first Hungarian Christian ruler, Protestants let him appear as pragmatic secular ruler who disrupted the nation's organic organism by alien customs. Peculiarly, it is the only Hungarian language textbook written by an Israelite author that produces possible connecting links between the two different images of (Saint) Stephen and the nation. Anyhow, in some cases other authors break through constraints of denomination, too, and in relation to other historical periods one might positively talk about an "all-national perspective" and "the common possession of an undivided heritage" (E. Renan) considering Hungarian history books.

Mátay, Mónika: Testaments as Resources: Historiographical Debates

In the past few decades the overwhelming majority of historical research studying testaments followed quantitative methods. The leading British, French, and American scholars of the field fashioned themselves in robust examinations and applied a systematic statistical approach to last wills. Among others, Wilbur Kitchner Jordan, Michel Vovelle, Pierre Chaunu, Jacques Chiffolleau, and Samuel K. Cohn categorized and counted charitable giving as found in the testaments in order to investigate pious practices. They argued that registering shifts in the patterns of pious activities indicated *longue durée* or sudden mental changes among the testators. They provided a powerful model, which exhibited that measuring religious attitudes was actually feasible and a fruitful scientific enterprise.

Other historians pointed out the scantiness of serialized methods and drew attention to a number of problems a quantitative historian has to face with when translating the narrative archival sources into a column of figures. They challenged and harshly criticized the practice of recording masses of data, homogenizing a unique and individualistic historical source, and most importantly, expressed deep-seated skepticism towards decoding secularizing attitudes. They proposed an alternative reading and understanding of the testament and suggested more qualitative methodology.

After reviewing the potentials and limitations of the various inquiries, the author reveals her own experiences as a historian who also devoted herself to the exploration of testaments. Finally, she elucidates the advantages of integrating last wills into individual life stories, reconstructing the historical accounts of one's past actions and biographical details, and putting personal records into the center of historical analysis. Meticulous microscopic scrutiny does not only allow the historian to reconstruct biographical tales that, unquestionably, hold amazingly imposing fictional qualities, but also leads us into an impressively vivid arena of legal conflicts stirred by ambiguous final decisions.

Pócza, Kálmán: Politics, Moral and the History Writing in Post-War Germany

The brief introduction to this essay stresses that the scientific goal frankly set by Ranke (the forming of history into a branch of science) and Ranke's hidden political goal (the forming of a unified national identity) produce a fruitful tension that constructively affects the writing of history. The second part of the essay analyses how the criteria of Rankean science change toward the end of the sixties primarily on external political pressure that did not accord with the Rankean political goal (for the '68 movements aimed at social critique and not collective identity). The final result of this process was the forming of an old-new criterion of science that acquired acknowledgement among scientific society. The third part takes a look at the third big change in German history writing. In the mid-eighties German historical science faced two possibilities. On the one hand there was the possibility to reformulate scientific criteria according to recent debates. However, instead of following the methodological renewal offered by Martin Broszat, German writing of history chose a different path. Initially out of internal reasons, later on American influence, the interference of politics and history writing was one-sidedly upset that meant that the political pressure on the scientific writing of history in a sense crushed the latter. The third part of the essay is thus concerned with the problematic of marketing the political goals of history, of elevating these goals above the goals of science and finally, the rejection of these phenomena.

Ress, Imre: István Hajnal, Keeper of the Ducal Archives in Eisenstadt (Kismarton)

Even at the beginning of the 20th century, the private archives of Hungarian noble families mainly functioned as administrative archives whose primary task was to preserve the titles of their owners and to provide information to the apparatus managing the estate's economic activities. Following the First World War, several private archives were moved from the detached territories to the new territory of the country due to fears of their appropriation by the new nation states. The professor of the Budapest University of Sciences, István Hajnal, who later became a renowned social historian, served as the keeper of the archives for duke Esterházy's family from 1922 for some years. It was he who arranged the transfer of the archives from Eisenstadt (Kismarton), a small town attached to Austria, to a modern facility in Budapest and opened them before scientific research. Hajnal discovered records relevant to social history in several places on the expansive Esterházy-estate. He attempted to unify the fragmented sources in the new archive facility in Budapest and to provide researchers of social history with access to them. The case study provides several insights into the post-war mentality of

the Hungarian political and cultural elites and the practice of the nobility's patronage of science.

Vári, András: The Dualism of East- and West-European Agrarian History – a Concept beyond Recall?

The paper looks at the development and possible uses or advantages of the spatial typologies of agrarian societies that were developed a hundred years ago in German history. These were dual typologies, contrasting East and West, and hinged on different ways of peasant subjection in the context of reinvigorated early modern manorial economy in the East and the absence of such a subjection to a manor (*Gutsherrschaft*) in the West. There is an attempt made here to point out major inconsistencies of the terms as employed by those conceiving them and especially by their heirs in contemporary scientific discourse. Although there were some important modifications of the concept that tried to concentrate on the economic behaviour and economic activities of lords and peasants, the terms, notions, typologies developed at the end of the 19th century have been quite resistant to change and are still very much in use. Part of the answer for this continuing power simply lies in the absence of better models giving deeper insights or a better interaction with other disciplines. The article tries to review some contemporary attempts at developing typologies that do not hinge on the relationship of the peasant and the economy of the lord, but are based on a wider consideration. The wider concept looks at the question, which institutions lordly domination and peasant subjection in peasant societies are built upon, e.g. any typology of peasant subjugation is set not above, but within peasant society itself. For this, a new interaction with historical anthropology has been developed by contemporary historians of agrarian society in Germany.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrektúrajelkkel a nyomtatott példányon jelölje. Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrektúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrektúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldal-szám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML) Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfunál 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

Kiss, Artilla 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszámmal!]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.

[mindig jelezzük a kötet-, füzetszámot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[Évkönyvből:]

Dombay János 1959: Próbaátasások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[Lexikonszócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott

irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szöveg-
elemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levél-
tár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként hasz-
náljuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hi-
vatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. megjelenés
előtt

[Idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnév, több szerzős mű esetén (hosszú)
kötőjellel választjuk el a szerzőket (szerkesztőket):]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. c. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszám-
mok, oldalszámok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé ke-
rüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.)
(Kiemelés tőlem), esetleg a szerző monogramja zárójellel
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

Korall Szerkesztősége –

ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874; korall@mailbox.hu, www.korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@mailbox.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter, szegedi@mailbox.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrásy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd u. 5.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencesek u. 27.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZEGED

Nyugat Antikvárium
6724 Vitéz u. 13-15.

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Oskola u. 27.